бъл. ез

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

Пр/Ш5'8
Гр 3192/

ИЗВЕСТИЯ

НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга VIII

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

K. Mayer

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

Пр 3992/62

II 116

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга VIII

В чест на

КИРИЛ МИРЧЕВ

по случай шейсетгодишнината му

ЧИТАЛНА ЗАЛА

ИНФОЗЕРКА

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА София-БЪЛГАРИЯ

София · 1962

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционен комитет:

чл.-кор. Л. Андрейчин, акад. Вл. Георгиев,
чл.-кор. Ив. Леков и проф. Ст. Стойков (отг. редактор)

Тази книга от „Известията на Института за български език“ е посветена на видния български езиковед, член-кореспондент на Българската академия на науките и професор във Филологическия факултет на Софийския университет

КИРИЛ МИРЧЕВ

по случай шейсетгодишнината му.

Тя съдържа езиковедски приноси само от негови български колеги и ученици.

ПРОВЕРКА
1991 г.

КИРИЛ МИРЧЕВ

Кирил Спиридонов Мирчев е роден на 3 декември 1902 г. в гр. Битоля в семейството на учителя Спиридон Мирчев, което по произход е от гр. Прилеп. В родния си град Кирил Мирчев започва основното си образование, но го завършва в София, където през 1913 г. се преселват родителите му. През 1915 г. той постъпва в класическия отдел на I Софийска мъжка гимназия. След като завършва средното си образование през 1922 г., К. Мирчев се записва студент по славянска филология в тогавашния Историко-филологически факултет на Софийския университет. Той проявява по-специален интерес към езиковедските дисциплини, учи при видните тогавашни езиковеди проф. Л. Милетич, проф. Б. Цонев, проф. Ст. Романски, проф. Ст. Младенов и др. Проявил се особено добре като студент, още преди да завърши образованието си, той получава стипендия за специализация в Краковския университет, където прекарва учебната 1925—1926 г. и работи под ръководството на известните полски езиковеди професорите К. Нич, Я. Лош, В. Ташицки и др. През 1927 г. К. Мирчев завършва висшето си образование с отличен успех и след едногодишно стажуване в Софийската образцова гимназия през 1929 г. е избран за асистент по българско езикознание и старобългарски език при проф. Л. Милетич, най-видния български езиковед по това време, голям специалист по българска диалектология, история на български език и славянско езикознание. Проф. Л. Милетич привлича своя млад асистент към дейно сътрудничество и в редактираното от него списание „Македонски преглед", където напечатва първите му научни езиковедски приноси. През 1936 г. К. Мирчев е избран за хоноруван доцент по история на български език, а на следната — за редовен и става титуляр на катедрата по история на български език, останала свободна още от 1926 г. след смъртта на проф. Б. Цонев. През 1941 г. К. Мирчев е избран за извънреден професор, а през 1946 г. и за редовен. За голямата му научноизследователска дейност през 1945 г. той е избран за член-кореспондент на Българската академия на науките. През 1959 г. бе удостоен с Димитровска награда. Сега К. Мирчев е ръководител на една от основните и най-големи катедри във Филологическия факултет на Софийския университет — катедрата по български език. Той също така ръководи секцията за история на български език в Института за български език при Българската академия на науките, член е на редакционните колегии на сп. „Български език", „Известия на Института за български език" и др.

Като учен-езиковед К. Мирчев работи успешно в широката област на българския език, по-специално в трите й основни клона: история на езика, диалектология и съвременно състояние.

Най-големи научни постижения К. Мирчев има в областта на историята на български език, където е общопризнат авторитет не само у нас, но и в чужбина. Още от началото на своята научна дейност той започва да изучава системно и задълбочено проблемите на историята на българския език и да се ориентира в голямата и разнообразна литература. Свидетелство за голямата му ерудиция и основно познаване на литературата по история на нашия език са библиографските му бележки (стр. 443—467) към второто издание на първия том от „История на български език" (София, 1940) от проф. Б. Цонев. В тях К. Мирчев прави изчерпателен критичен преглед на литературата, излязла през годините 1920—1940, върху проблемите, разглеждани от Б. Цонев. За ранния и дълбок интерес към проблемите на историята на български език свидетелствува и хабилитационният му труд „Неврокопският [гоцеделчевският] говор", в който диалектните явления са разгледани на широка сравнително-историческа основа. През 1949 г. К. Мирчев издава литографирани записки „История на българския език", предназначени за студентите-задочници по българска филология, а след това „Историческа граматика на български език (I изд. 1953 г., II изд. 1955 г.), предназначена за курсистите от учителските институти за прогимназиални учители. След продължителна и системна, близо тридесетгодишна работа през 1958 г. излиза неговият основен труд „Историческа граматика на българския език" (276 стр.). За разлика от недовършената тритомна „История на български език" от проф. Б. Цонев и от „Geschichte der bulgarischen Sprache" (Berlin und Leipzig, 1929) от проф. Ст. Младенов, в която основната тежест е върху праезичното състояние, старобългарския език и днешния език, „Историческата граматика на българския език" на К. Мирчев представя сравнително много по-равномерно и по-цялостно историята на българския език от идването на славяните на Балканския полуостров до наше време. Въз основа на дългогодишни лични проучвания на среднобългарски паметници той изнася богат и разнообразен напълно нов езиков материал. Особено задълбочено са разработени дяловете за историческата фонетика и историческата морфология, в които авторът взема аргументирано критично становище към всички актуални и дискусионни въпроси като например за първичния изговор на ятовата гласна, за характера на прегласа на етимолог. *а* след мека съгласна в *е*, за появата на членната форма, за развоя на аналитизма и пр.

В по-едри линии К. Мирчев разглежда историческия развой на българския език в „История на българския език" — част от колективния учебник на Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов и Ст. Стойков „Български език — учебник за педагогическите училища за начални учители" (София, 1955, стр. 425—463), в „Развитие на българския език" — част от колективния учебник на Л. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов „Български език за институтите за начални учители" (София, 1960, стр. 402—410) и в обзорната статия „Българският език през вековете" (Език и литература, год. XI, 1956, стр. 420—432). На по-общи въпроси из историята на българския език са посветени статиите му „Главни проблеми на историята на български език" (Бълг. език, год. IX, 1959, стр. 336—339), „За периодизацията на историята на български език"

(Известия на Института за бълг. език, кн. II, 1952, стр. 194—201), „Днешното състояние на проучванията върху историята на българския език у нас“ (Бълг. език, год. VIII, 1958, стр. 409—414) и др.

Във връзка с работата си върху историческата граматика на български език К. Мирчев е публикувал множество интересни статии, като „За стария гласеж на прилагателното *чепат* в български език“ (Бълг. език, год. II, 1952, стр. 253—254), „От матн до *майка*“ (там, год. VII, 1957, стр. 262—265), „Кога възниква членната форма в българския език“ (там, год. III, 1953, стр. 45—50), „За членните форми в Добрейшовото евангелие, среднобългарски паметник от XIII век“ (там, год. VI, 1956, стр. 223—228), „Към въпроса за склонението в български език“ (там, год. IV, 1954, стр. 61—64), „По въпроса за най-ранните примери от аналитичен дателен падеж в българските паметници“ (Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 37—46), „За смесването на окончанията за минало свършено и минало несвършено време на глаголите в български език“ (Бълг. език, год. II, 1952, стр. 36—45), „Глаголните форми бѣ и бѣше в развоя на българския език“ (Мак. преглед, год. XII, 1940, кн. 1, стр. 63—81), „Към историята на инфинитивната форма в българския език“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. факултет, т. XXXIII, 1937, 34 стр.), „Аналитични форми за сравнителна степен в два среднобългарски паметника от XIV век“ (Бълг. език, год. I, 1951, стр. 215—217), „Употребата на възвратното притежателно местоимение *свой* в старо- и новобългарски език“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. факултет, т. XLII, 1946, 58 стр.), „За една руско-българска успоредица в развоя на местоименията“ (Славистичен сборник, т. I езикознание, София, 1958, стр. 73—78), „За новите морфологически черти в Пражкото евангелие — среднобългарски паметник от XV век“ (Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 231—237) и др.

В своята „Историческа граматика на българския език“ К. Мирчев не е дал специален дял за лексикологията, която изобщо е най-слабо разработената страна от историята на нашия език. Той обаче се е занимавал и с историческа лексикология и през последните години все повече насочва вниманието си към нея. Свидетелство за това са статиите му „Разправки върху българския език. 1. *Някой* в значение на 'никой', 2. Старобългарското кръпъ и неговите новобългарски наследства, 3. Едно интересно наименование на сипаницата“ (Родна реч, год. VIII, 1935, стр. 215—221), „За някои лексикални особености на българския Физиолог от XVI век“ (Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан, София, 1955, стр. 319—322), „Албанизъм ли е парѣн в българския Физиолог от XVI век“ (Бълг. език, год. VIII, 1958, стр. 441—443), „Към българската лексикология. 1. похлопъ, 2. Един изчезнал синоним на *стръмен*“ (там, год. X, 1960, стр. 218—220), „3. Старобълг. скѫдєль и неговите по-късни заместници, 4. чєголнти 'чеголя' (там, год. XI, 1961, стр. 247—250), „Една историческа справка за израза „добър път“ (там, год. IX, 1959, стр. 532—533), „Нещо за гръцките заемки в български език“ (Език и лите-

ратура, год. II, 1947, кн. 2, стр. 23—27), „Бележки върху гръцките заемки в езика на седмоградските българи“ (Известия на Института за бълг. език, кн. I, 1952, стр. 231—238), „За осмислянето на един гърцизъм в среднобългарските паметници“ (Бълг. език, год. VII, 1957, стр. 540—541), „За съдбата на турцизмите в български език“ (Известия на Института за бълг. език, кн. II, 1952, стр. 117—127), „Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация“ (Бълг. език, год. III, 1953, стр. 209—215), „За един албанизъм в български език“ (там, стр. 255—256), „Към историческото разяснение на идиома *от игла до конец*“ (там, год. VII, 1957, стр. 350—352), „По въпроса за етимологията на името *Кричим*“ (там, год. IX, 1959, стр. 65—67) и др.

Във връзка с историята на българския език са и заниманията на К. Мирчев със старобългарски език. Той е автор на учебника „Старобългарски език за учителските институти“ (София, I изд. 1954, 152 стр.; II изд., 1956, 160 стр.) и „Старобългарски език“ (Литографирани записки за студентите-задочници, съвместно с Ив. Леков, София, 1949, 129 стр.). Отделни въпроси из старобългарски език са разгледани в статиите му „Един мним западнославянизъм в старобългарските паметници“ (Slavia Occidentalis, t. XII, 1934, s. 134—137), „Проблемът за члена в старобългарски език“ (Език и литература, год. II, 1947, кн. 3—4, стр. 82—84), „Има ли глагол мъчатн в Супрасълския сборник?“ (Бълг. език, год. VIII, 1958, стр. 50—51), „За едно старобългарско наименование на квачката“ (там, год. IX, 1959, стр. 252—253), „Старобългарското изнатн са (там, год. IX, 1959, стр. 420—422), „Старобългарските азбуки“ (Език и литература, год. XII, 1957, кн. 6, стр. 428—437), „Поглед върху развоя на българското кирилско писмо“ (Бълг. език, год. III, 1953, стр. 309—328) и др.

Българската диалектология е друг дял от българското езикознание, в който К. Мирчев има големи достижения. Роден в Македония и близък дългогодишен сътрудник на сп. „Македонски преглед“, той насочва вниманието си главно към македонските говори. Основен негов труд в тази област е споменатият вече „Неврокопски [гоцеделчевски] говор“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. факултет, т. XXXII, 1936, 134 стр.). Това е първото и все още единствено у нас проучване на говор не само описателно от синхронно гледище, но и диахронично с изясняване на явленията в техния исторически развой и в тяхното отношение към същи или подобни явления както в други български говори, така и в останалите славянски езици. К. Мирчев е един от първите български диалектолози, който се спира на лексиката като важна част от езиковата система, анализира я, търсейки нейните специфични особености. Той отделя исторически пластове в нея, установява междудиалектни връзки и пр. Във връзка с проучването на неврокопския говор са и статиите му „Изяснение на коренно ь в неврокопския говор“ (Македон. преглед, год IX, 1934, кн. 2, стр. 111—123), „Източномакедонското и родопско *боедин*, словенското (n)obeden и западнослав: žádný-žaden (там, год. VIII, 1932, кн. 2, стр. 9—22), „Стари и нови iterativa в източномакедонските говори“ (Списание на Бълг. ака-

демия на науките, кн. I, 1934, стр. 187—222), „Принос към словаря на неврокопското наречие“ (Мак. преглед, год. VIII, 1933, кн. 2, стр. 113—135) и др.

По-общи проблеми на македонската диалектология се разглеждат в статиите „Към македонската диалектология. 1. Следи от старобългарския преглас на еровете в източномакедонските говори, 2. Средномакедонското *прѐмреже* — премреже“ (Мак. преглед, год. XI, 1938, кн. 1—2, стр. 63—71), „За някои следи от „назализъм“ в централните македонски говори“ (там, год. VII, 1932, кн. 4, стр. 91—101), „Мним рефлекс на ѧ като *а* в говора на с. Сухо“ (Бълг. преглед, год. II, 1932, кн. 1, стр. 122), „Следи от стб. ъı в говора на с. Калопот, Зъхненско“ (Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1933, стр. 56—59), „Предлозите *в* и *с* в македонските говори“ (Мак. преглед, год. VIII, 1933, кн. 3, стр. 69—77), „Към българския речник. 1. Блѝзност 'власт, сила', 2. Щирѝца 'неплодна жена', 3. Щѝма 'тишина', 4. Тѝтале“ (Бълг. преглед, год. II, 1933, кн. 1, стр. 118—122) и др.

Ценен материал за историческата диалектология на македонските говори съдържат публикациите на К. Мирчев „Един неврокопски български сборник с гръцко писмо от края на миналия век“ (Мак. преглед, год. VII, 1932, кн. 2—3, стр. 149—187), „Черковни текстове на разложки говор от миналия век“ (там, год. X, 1936, кн. 3—4, стр. 61—85), „Черковни песни на разложки говор от средата на XIX век“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. факултет, т. XXXV, 1939, 33 стр.), „Едно ръкописно сборниче на централно македонско наречие от средата на миналия век“ (Мак. преглед, год. VIII, 1933, кн. 4, стр. 72—85), „Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония: Принос към лексиката на долновардарските говори“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. факултет, т. XXXVIII, 1942, 109 стр.), „Гръцко-български разговорници и речници през XIX век и тяхното значение за проучванията на българския език“ (Мак. преглед, год. XII, 1941, кн. 4, стр. 34—54), „Към разчитането на българския текст в Даниловия четириезичник“ (там, кн. 3, стр. 36—42) и др.

К. Мирчев се занимава също така и с въпросите за генезиса и характера на македонските говори в статиите си „Мним генетичен дуализъм в македонските говори“ (Мак. преглед, год. IX, 1935, кн. 3—4, стр. 156—167), „Проф. М. Малецки за някои от проблемите на македонската диалектология“ (там, год. XI, 1939, кн. 3—4, стр. 169—181), „Мнимите сърбизми в езика на южномакедонските приказки, издадени от проф. П. А. Лавров и проф. Й. Поливка“ (там, год. IX, 1934, кн. 2, стр. 141—144), „Сръбската наука за езика на македонските българи“ (София, 1943, 88 стр.), „За македонския литературен език“ (София, 1952, 20 стр.) и др.

По-общо към проблемите на българската диалектология се отнасят неговите работи „По въпроса за северозападните български говори“ (Rocznik slawistyczny, t. XVI, 1948, стр. 109—116), „Западнобългарското *сакам* 'volo' (Списание на Бълг. академия на науките, кн. LXXI, 1950, стр. 69—78) и др. К. Мирчев е един от първите български езиковеди, който в специална статия „Защо ни е необходим атлас на българските говори“

(Бълг. език, год. I, 1951, стр. 199—205) посочи голямото значение на лингвистическата география и постави като една от най-близките и най-належащи задачи на българското езикознание съставянето на български диалектен атлас.

К. Мирчев работи успешно и в областта на съвременния български език и правопис. Той разгледа ред проблеми на широк исторически и сравнителен диалектен план, което му дава възможност да разкрие дълбоко същината на явленията, да проследи техния генезис и да определи мястото им в системата на българския език. Тук се отнасят проучванията му „За някои случаи на хипердиалектизъм в българския език“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. факултет, т. XXXV, 1939, 21 стр.), „За хипердиалектизмите в българския език“ (там, т. XXXVI, 1941, 21 стр.), „За някои от формите на новобългарския помощен глагол „съм“ (там, т. XXXIII, 1936, 17 стр.), „Към въпроса за формите на предлог *в* в български език“ (Родна реч, год. VIII, 1935, стр. 139—142), „Дублетите *веднаж* и *веднъж* в български език“ (Бълг. език, год. V, 1955, стр. 39—41), „Руско акане в българския литературен език“ (Език и литература, год. II, 1947, кн. 1, стр. 25—28), „Словното богатство на българския език“ (Училищен преглед, год. XLII, 1943, кн. 2, стр. 212—218) и др.

К. Мирчев системно проучва и нашето лингвистично наследство, отразено в трудовете на най-видните представители на българското езикознание. В статиите си „Проф. д-р Любомир Милетич“ (Родина, год. VIII, 1933, стр. 8—9), „Любомир Милетич“ (Просвета, год. III, 1937, стр. 342—346), „Проф. Любомир Милетич“ (Бълг. език, год. VII, 1957, стр. 201—204), „Проф. Б. Цонев. По случай тридесетгодишнината от смъртта му“ (там, год. VI, 1956, стр. 313—316), „Приносът на акад. Ст. Младенов към историята и диалектологията на българския език“ (там, год. VI, 1956, стр. 15—18), „Приносът на акад. Ст. Младенов за историята на българския език и за българската диалектология“ (Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 13—17) и пр. той конкретно и обективно разкрива техния принос в развитието на българистиката. К. Мирчев близо две десетилетия завежда българския дял в анотираната общославянска библиография в сп. „Rocznik slawistyczny“, издавано в Краков, а в последно време в авторитетното славистично списание „Zeitschrift für slawische Philoögie“ напечата подробен и задълбочен библиографски преглед на развитието на българското езикознание от 1935 до 1958 г. „Die bulgarische Sprachwissenschaft von 1935 bis 1958“ (Teil I, B. XXVIII, 1959, S. 164—189; Teil II, B. XXIX, 1960, S. 173—182). Той е автор и на множество рецензии, печатани в списанията „Македонски преглед“, „Български език“, „Език и литература“, „Rocznik slawistyczny“ и др.

Когато се разглежда научната дейност на К. Мирчев по случай неговата шейсетгодишнина, не могат да се отминат някои общи черти, свързани с неговата методология, а също така не може да не се кажат няколко думи за него като преподавател и човек.

На първо място трябва да се изтъкне голямата му критичност и внимателното отношение към фактите. За К. Мирчев фактите, проучени внимателно и задълбочено, са основен източник на всички изводи. Затова

той се пази от прибързани обобщения и увлечения по големи хипотези непочиващи на множество напълно сигурно установени данни. В неговата многогодишна научна дейност е имало моменти, когато той е бил упрекван за системните му и задълбочени занимания с паметниците на български език, за старателното търсене на нови факти, като този род дейност бе обявявана за „фактология". Времето обаче показа, че К. Мирчев е бил прав, както е прав и сега, като върви по своя път на съвестен и дълбок изследвач на паметниците на българския език, без да вдига шум около себе си и без да се увлича в модните за момента течения и направления. Трябва да се изтъкне обаче, че той проявява интерес към новото, но приема само онова, което може да се окаже плодотворен източник за теоретически обобщения. К. Мирчев изобщо се явява представител на здравия и плодоносен традиционализъм, който оставя трайни следи в развоя на науката. Той напълно правилно схваща, че една от главните задачи на българското езикознание в този момент е и да търси фактите, да издирва и установява нови данни от сложната и разнообразна история на българския език, които след време ще позволят да се осветлят всички страни от историческия развой на нашия език и ще позволят да се напише не само пълна, но и напълно достоверна, научна негова история.

К. Мирчев повече от три десетилетия обучава студентите по българска филология, като им разкрива сложния, богат и все още доста неизяснен исторически път на нашия роден език. Неговите лекции и упражнения се отличават със своята оригиналност, дълбочина и живост. Затова всички, които са били негови слушатели, пазят най-добри спомени. Без да търси външни ефекти и без да се старае на всяка цена да се хареса на аудиторията, той така умело излага тежката и на места доста сложна материя, че всички го слушат с явен интерес.

Като човек К. Мирчев се отличава със своето внимателно отношение към хората, особено към студентите и към младите научни работници. Той е готов не само да изслуша всеки, обърнал се за съвет или помощ към него, но и да му помогне с всичко, което е по неговите сили. Всички, които са били в досег с него, и особено онези, които са имали възможност по-продължително да работят съвместно, пазят дълбоко в сърцата си най-добри чувства на обич, признателност и уважение към учения и човека Кирил Мирчев.

Стойко Стойков

НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА КИРИЛ МИРЧЕВ (1929—1961)

1926

1. *Рец.*: „Българите в Македония“ от проф. Йор. Иванов. — Родина, I, 1926, кн. 3, стр. 14.

1927

2. Етнографски скици из Македония. 1. Ромъни. — Родина, I, 1927, кн. 7, стр. 7—8.
3. Етнографски скици из Македония. 2. Албанци. — Родина, I, 1927, кн. 10, стр. 11—12.
4. Кирил Пейчинович. — Родина, I, 1927, кн. 5, стр. 4—5.
5. *Рец.*: „Материали за историята на македонското освободително движение“. — Родина, I, 1927, кн. 4, стр. 15.

1928

6. Един символ. [За делото на Кирил и Методий]. — Родина, II, 1928, кн. 9, стр. 12.
7. „На прощаване“ от Хр. Ботев. [Литературен анализ]. — Родина, II, 1928, кн. 5, стр. 7—9.
8. Тодор п. Йорданов. — Родина, II, 1928, кн. 5, стр. 12; кн. 6, стр. 12—13.

1929

9. Показалец [към Прегледа на българските народни песни в кн. V и VI на Известия на Семинара по славянска филология]. — Известия на Семинара по славянска филология, кн. VI, 1929, стр. 237—471.
Рец.: М. Г. Попруженко. — Slavia, IX, 1931, кн. 4, стр. 849—851.

1930

10. Едно от техните доказателства (за обичая „слава“). — Родина V, 1930, кн. 1, стр. 7—8.
11. Манастирите в Македония. — Родина, V, 1930, кн. 3, стр. 7—8.
12. Македонският юг. — Родина, V, 1930, кн. 2, стр. 5—6.
13. Нови документи за българщината в Македония. — Родина, V, 1930, кн. 4, стр. 13.

14. П. К. Яворов. — в. Македония, год. IV, бр. 906 от 19. X. 1929 г.

15. Проф. Густав Вайганд, научна дейност и заслуги към Македония. — в. Македония, год. IV, бр. 1132—1137 от 26. VII. до 1. VIII. 1930 г.

16. Проф. Густав Вайганд (по случай неговата 70-годишнина). — Родина, IV, 1930, кн. 3, стр. 3—4.

17. *Рец.*: 1. Д-р П. Джидров, Проблемът за Македония, София, 1930, 65 стр.; 2. Ст. Чилингиров, Сърбите и ние, Б-ка „Западни покрайнини", кн. I, София, 1930, 115 стр. — Родина, IV, 1930, кн. 8—9, стр. 19.

18. *Рец.*: Владимир Т. Хиндалов, Народни движения и въстания от Освободителната епоха според новооткрити турски официални документи, София, 1929, 190 стр. — Македонски преглед, VI, 1930, кн. 2, стр. 132—135.

1931

19. Библиография на съчиненията по славянска филология (езикознание, етнография и литературна история) в българския печат от 1920—1930 г. [Съвместно с Ив. Леков]. — Известия на Семинара по славянска филология, кн. VII, 1931, стр. 541—637.

20. Вазов и Македония. — Родина, VI, 1931, кн. 1, стр. 7—8.

21. Сърби и хървати. — Родина, V, 1931, кн. 7, стр. 7.

22. Св. Кирил и Методий. — Родина, V, 1931, кн. 8—9, стр. 6—7.

23. *Рец.*: Димитър Иванов, Гевгелийският говор. — Родина, VI, 1931, кн. 2—3, стр. 17.

24. *Рец.*: Ст. Чилингиров, Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на българското Възраждане, София, 1930, 638 стр. — Македонски преглед, VII, 1931, кн. 1, стр. 174—177.

1932

25. Един неврокопски български сборник с гръцко писмо от края на миналия век. — Македонски преглед, VII, 1932, кн. 2—3, стр. 149—187.

26. За някои следи от назализъм в централните македонски говори. — Македонски преглед, VII, 1932, кн. 4, стр. 91—101.

27. Източномакедонското и родопско *боедин*, словенско (n)obeden и западнославянско žádný-žaden. — Македонски преглед, VIII, 1932, кн. 2, стр. 9—22.

28. Истината върху Македония. — Родина, VII, 1932, кн. 2, стр. 12.

29. Мним рефлекс на ѧ като *а* в говора на с. Сухо. — Български преглед, II, 1932, кн. 1, стр. 122.

30. Принос към словаря на неврокопското наречие. — Македонски преглед, VIII, 1932, кн. 2, стр. 113—134.

1933

31. Едно ръкописно сборниче на централно македонско наречие от средата на миналия век. — Македонски преглед, VIII, 1933, кн. 4, стр. 72—85.

32. Към българския речник. 1. *Блѝзност* 'власт, сила'. 2. *Щирѝца* 'неплодна жена'. 3. *Щѝма* 'тишина'. 4. *Тѝтале.* — Български преглед, II, 1933, кн. 1, стр. 118—122.

33. Предлозите *в* и *с* в македонските говори (Принос към руско-българските езикови успоредици). — Македонски преглед, VIII, 1933, кн. 3, стр. 69—77.

34. Проф. д-р Любомир Милетич. — Родина, VIII, 1933, кн. 3, стр. 8—9.

35. Следи от стб. ъ в говора на село Калапот, Зъхненско. — Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината му (1863—1933), София, 1933, стр. 56—59.

36. *Рец.*: Димитър Иванов, Гевгелийският говор. — Български преглед, II, 1933, кн. 1, стр. 135—138.

37. *Рец.*: Сборник в чест на проф. д-р Л. Милетич. — Родина, VIII, 1933, кн. 3, стр. 14.

1934

38. Изяснение на коренно ь в неврокопския говор. — Македонски преглед, IX, 1934, кн. 2, стр. 111—122.

39. Мнимите сърбизми в езика на южномакедонските приказки, издадени от проф. П. А. Лавров и проф. Й. Поливка. — Македонски преглед, IX, 1934, кн. 2, стр. 141—144.

40. Стари и нови iterativa в източномакедонските говори. — Списание на Българската академия на науките, кн. L, 1934, 197—222.

41. Един мним западнославянизъм в старобългарските паметници. — Slavia Occidentalis, т. XII, 1934, стр. 134—137.

1935

42. Към въпроса за формите на предлог *в* в българския език. — Родна реч, VIII, 1934—1935, кн. 3—4, стр. 139—142.

43. Мним генетичен дуализъм в македонските говори. — Македонски преглед, IX, 1935, кн. 3—4, стр. 156—167.

44. Разправки върху българския език. 1. *Някои* в значение на *никой*. 2. Старобългарски крънъ и неговото новобългарско наследство. 3. Едно интересно наименование на сипаницата. — Родна реч, VIII, 1934—1935, кн. 5, стр. 215—221.

1936

45. За някои от формите на новобългарския помощен глагол „съм". — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXII, 1936, 17 стр.

46. Неврокопският говор. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXII, 1936, 134 стр.

Рец.: Л. Милетич. — Македонски преглед, X, 1936, кн. 3—4, стр. 203—206; M. Małecki. — Rocznik slawistyczny, т. XIV, 1938, стр. 122—125.

47. Черковни текстове на разложки говор от миналия век. — Македонски преглед, X, 1936, кн. 3—4, стр. 61—85.
Рец.: L. Baulieux. — Revue des études slaves, т. XVII, 1937, стр. 167.

1937

48. Заслугите на проф. д-р Л. Милетич към Родината. — в. Зора, год. XIX, бр. 5379 от 3. VI. 1937 г.
49. Към историята на инфинитивната форма в българския език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXIII, 1937, 134 стр.
50. Любомир Милетич. — Просвета, III, 1937—1938, кн. 3, стр. 342—346.
51. Научното дело на проф. Любомир Милетич. — в. Стожер, год. I, бр. 22 от 12. VI. 1937 г.
52. Проф. Л. Милетич като учител. — Народна отбрана, год. XIX, бр. 1866 от 10. VI. 1937 г., стр. 6—7.

1938

53. Към македонската диалектология. 1. Следи от старобългарския преглас на еровете в източномакедонските говори. 2. Средномакедонско *прѐмреже* — премреже. — Македонски преглед, XI, 1938, кн. 1—2, стр. 63—70.
54. Przegląd bibliograficzny za rok 1937. Grupa bułgarsko-macedońska. — Rocznik slawistyczny, т. XIV, 1938, стр. 198—205.
55. *Рец.*: André Mazon, Documents, contes et chansons slaves l'Albanie du sud, Paris, 1936, 462 стр. — Родина [списание за българска историческа култура], I, 1938, кн. 1, стр. 247—248.
56. *Рец.*: N. v. Wijk, Zur serbokroatischen Entwicklung des slavischen Vokals *ě*. Zeitschrift für slav. Philologie, Bd. XIV, стр. 1—16. — Македонски преглед, XI, 1938, кн. 1—2, стр. 208—210.
57. *Рец.*: Цв. Тодоров, Северозападните български говори. — Rocznik slawistyczny, т. XIV, 1938, стр. 96—118.

1939

58. За някои случаи от хипердиалектизъм в българския език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXV, 1939, 21 стр.
59. Проф. М. Малецки за някои от проблемите на македонската диалектология. — Македонски преглед, XI, 1939, кн. 3—4, стр. 169—179.
60. Przegląd bibliograficzny za rok 1938. Grupa bułgarsko-macedońska. — Rocznik slawistyczny, т. XV, 1939, стр. 161—167.
61. Черковни песни на разложки говор от средата на XIX век. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXV, 1939, 33 стр.
62. *Рец.*: A. Mazon et A. Vaillant, L'évangéliaire de Kulakia. Un parler slave du Bas Vardar, Paris, 1939, 359 стр. — Македонски преглед, XI, 1939, кн. 3—4, стр. 235—238.

1940

63. Библиографски добавки — В: Б. Цонев, История на български език, т. I. Второ издание, София, 1940, стр. 443—467.

64. Глаголните форми *бѣ* и *бѣше* в развоя на българския език. — Македонски преглед, XII, 1940, кн. 1, стр. 63—81.

65. Един български зограф в сръбските манастири през XVIII век. — Сборник в памет на проф. Петър Ников. Известия на историческото дружество, кн. XVI—XVIII, 1940, стр. 290.

66. За хипердиалектизмите в българския език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXVI, 1940, 21 стр.

67. Към разчитането на българския текст в Даниловия четириезичник. — Македонски преглед, XII, 1940, кн. 3, стр. 36—42.

68. Първият елински учител в гр. Велико-Търново, — Иван Симеонов Македонец. — Македонски преглед, XII, 1940, кн. 2, стр. 56—77.

69. Румънски отзив за книгата „Галички дијалекат“ от проф. А. Белич. — Македонски преглед, XII, 1940, кн. 2, стр. 132—134.

70. *Рец.*: A. Vaillant, Le problème du slave macédonien. Bulletin de la Sosiété de Linguistique de Paris, т. XXXIX, 1938, стр. 195—210. — Македонски преглед, XII, 1940, кн. 1, стр. 124—127.

71. *Рец.*: Ст. Романски, Любомир Милетич, Летопис на Българската академия на науките, 1936—1937, стр. 81—196. — Македонски преглед, XII, 1940, кн. 3, стр. 125—126.

1941

72. Гръцко-български разговорници и речници през XIX в. и тяхното значение за проучванията на българския език. — Македонски преглед, XII, 1941, кн. 4, стр. 34—54.

73. *Рец.*: Ilie Barbulescu, Die paläographischen und orthographischen Einflüsse des Westzyrillischen auf das Ostzyrillischen bei den Rumänen. Südostforschungen, V, 1940, кн. 1, стр. 33—45. — Македонски преглед, XII, 1941, кн. 4, стр. 119—121.

1942

74. Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония. Принос към лексиката на долновардарските говори. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXVIII, 1942, 109 стр.

Рец.: К. Младенов. — Македонски преглед, XIII, 1943, кн. 3, стр. 116—117.

75. Една неизвестна старопечатна книга от автор македонски българин. — Македонски преглед, XIII, 1942, кн. 1, стр. 140—141.

76. *Рец.*: Al. Rosetti, Istoria limbi române III. Limbile slave meridionale, Bucureşti, 1940, 135 стр. — Македонски преглед, XIII, 1942, кн. 2, стр. 143—146.

1943

77. Писма на Гоце Делчев. — Македонски преглед, XIII, 1943, кн. 4, стр. 130—153.

78. Словното богатство на българския език. — Училищен преглед, XLII, 1943, кн. 2, стр. 212—218.

79. Сръбската наука за езика на македонските българи. Издава Министерството на народното просвещение, София, 1943, 88 стр.

Рец.: Л. Андрейчин. — Училищен преглед, XLII, 1943, кн. 6, 792—795; Ст. Стойков. — Македонски преглед, XIII, 1943, кн. 4, стр. 158—165.

80. *Рец.*: E. Petrovici, Daco-slava (extras din „Dacoromania" X, 1943, partea II, 45 стр.). — Македонски преглед, XIII, 1943, кн. 4, стр. 173—176.

81. *Рец.*: Th. Capidan, Die Mazedorumänen, Bucarest, 1941. — Македонски преглед, XIII, 1943, кн. 3, стр. 121—124.

1945

82. Професор Державин в защита на македонския език. — в. Доброволец, год. I, бр. 5 от 15. III. 1945 г.

1946

83. Още една новобългарска Александрия от началото на XIX век. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XLIII, 1946, 43 стр.

84. Професор Михаил Г. Попруженко. — Известия на Българския археологически институт, 1946, кн. XV, стр. 165.

85. Употреба на възвратното притежателно местоимение свой в старо- и новобългарски език. Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XLII, 1946, 58 стр.

Рец.: Ст. Стойков. — Език и литература, II, 1947, кн. 1, стр. 72—73; Karel Horalek. — Slavia, т. XIX, кн. 1—2, стр. 249—250.

1947

86. Нещо за гръцките заемки в български език (по повод на статията на д-р П. Скорчев). — Език и литература, II, 1947, кн. 2, стр. 23—27.

87. Проблемът за члена в старобългарски език (по повод трудовете на проф. Й. Курц). — Език и литература, II, 1947, кн. 3—4, стр. 82—84.

88. Проф. Мечислав Малецки. — Език и литература, II, 1947, кн. 1, стр. 68—69.

89. Руско акане в българския литературен език. — Език и литература, II, 1947, кн. 1, стр. 25—28.

1948

90. По въпроса за северозападните български говори. — Rocznik slawistyczny, т. XVI, 1948, ч. 1, стр. 109—116.

1949

91. История на българския език. Университетски записки [литопечат], 1939, 164 стр.

92. Старобългарски език [съвместно с Ив. Леков]. Университетски записки [литопечат]. София, 1949, 129 стр.

1950

93. Западнобългарското сакам 'volo'. — Списание на Българската академия на науките, 1950, кн. LXXI, стр. 69—78.

1951

94. Аналитични форми за сравнителна степен в два среднобългарски паметника от XIV в. — Български език, I, 1951, кн. 3—4, стр. 215—217.

95. Защо ни е необходим атлас на българските говори. — Български език, I, 1951, кн. 3—4, стр. 199—205.

96. Изказване [за маризма и историята на българския език]. — В: Проблемите на българското езикознание в светлината на сталинското учение за езика. Научна сесия на Историко-филологическия факултет, посветена на труда на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието", състояла се на 4 и 5 декември 1950 г., София, 1951, стр. 104—116.

97. Изказване на конференцията по въпросите на български правопис. — Български език, I, 1951, кн. 1—2, стр. 91—95.

98. Историята на българския език и изказванията на Й. В. Сталин върху езикознанието. — Език и литература, V, 1951, кн. 2, стр. 89—96.

99. Историята на българския език в светлината на учението на Сталин. — в. Учителско дело, бр. 64 от 25. X. 1951.

100. Нещо за нашия правопис. — в. Учителско дело, бр. 45 от 16. VI. 1951 г.

101. Развой на езика. — Въпроси на езикознанието в сталинско осветление, София, 1951, стр. 35—48.

1952

102. Бележки върху гръцките заемки в езика на седмоградските българи. — Известия на Института за български език, 1952, кн. 1, стр. 231—238.

103. За македонския литературен език, 1952, 20 стр.

Рец.: А. Итов. — Български език, III, 1953, кн. 1, стр. 99—101.

104. За съдбата на турцизмите в български език [тезиси на доклад]. — Историята на езика в най-тясна връзка с историята на народа. Научна сесия в чест на 73-та годишнина на И. В. Сталин във връзка с неговия труд „Марксизмът и въпросите на езикознанието", 2—4 декември 1952, София, стр. 11—12.

105. За съдбата на турцизмите в българския език. — Известия на Института за български език, 1952, кн. 2, стр. 117—127.

106. За смесването на окончанията в минало свършено и минало несвършено време на глаголите в български език. — Български език, II, 1952, кн. 1—2, стр. 36—45.

107. За стария гласеж на прилагателното ч е п а т в български език. — Български език, II, 1952, кн. 3—4, стр. 253—254.

108. За периодизацията на историята на българския език. — Известия на Института за български език, 1952, кн. 2, стр. 194—201.

109. Как скопските титовци посърбиха македонския правопис. — в. Отечествен фронт, бр. 2364 от 13 април 1952 г.

Рец.: Бл. К о н е с к и. — Македонски јазик, III, 1952, кн. 6, стр. 121—134.

110. *Рец.*: С т. С т о й к о в, Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език. Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XLIV, 1948, кн. 4, 145 стр. — Rocznik slawistyczny, т. XVII, 1952, ч. I, стр. 132—138.

1953

111. За един албанизъм в български език. — Български език, III 1953, кн. 3, стр. 255—256.

112. Историческа граматика. Учебник за учителските институти, София, 1953, 150 + XLV стр.

Рец.: Й. З а и м о в. — Български език, IV, 1954, кн. 2, стр. 188—190.

113. Кога възниква членната форма в българския език. — Български език, III, 1953, кн. 1, стр. 45—50.

114. Поглед върху развоя на българското кирилско писмо. — Български език, III, 1953, кн. 4, стр. 309—328.

115. Сопротивляемость болгарского языка насильственной турецкой ассимиляции. — Славяне, 1953, кн. 4, стр. 34—37.

116. Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация. — Български език, III, 1953, кн. 3, стр. 209—215.

1954

117. По въпроса за склонението в български език. — Български език, IV, 1954, кн. 1, стр. 61—64.

118. Старобългарски език. За учителските институти, София, 1954, 152 стр.

Рец.: Ив. Х а д ж о в. — Български език, V, 1955, кн. 3, стр. 287—293.

1955

119. Делото на Кирил и Методий. — в. Земеделско знаме, бр. 2716 от 24. V. 1955 г.

120. Дублетите *веднаж* и *веднъж* в български език. — Български език, V, 1955, кн. 1, стр. 77—78.

121. За някои лексикални особености на българския Физиолог от XVI в. — Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, стр. 319—323.

122. История на българския език. — В: Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Ст. Стойков. Български език. Учебник за педагогическите училища за начални учители, София, 1955, стр. 424—463.

123. Историческа граматика на българския език. Учебник за учителските институти (II изд.), София, 1955, 200 стр.

Рец.: Хр. Холиолчев. — Език и литература, X, 1955, кн. 6, стр. 464—467; Karel Horalek. — Slavia, т. XXIV, 1955, кн. 2—3, стр. 311; Radoslav Večerka. — Sborník prací Filosofické Fakulty Brněnské university, VII, 1958, Řada jazykovědná (A) 6, стр. 148—151.

124. Przegląd bibliograficzny. Za lata 1946—1948. Grupa bułgarska-macedońska. — Rocznik slawistyczny, т. XVII, ч. II, 1955, стр. 163—170.

1956

125. Българският език през вековете. — Език и литература, XI, 1956, кн. 6, стр. 420—432.

126. Едно научно посещение в Чехословашката република. — Български език, VI, 1956, кн. 4, стр. 383—385.

127. За членните форми в Добрейшовото евангелие, среднобългарски паметник от XIII в. — Български език, VI, 1956, кн. 3, стр. 223—228.

128. Приносът на акад. Ст. Младенов към историята и диалектологията на българския език. — Български език, VI, 1956, кн. 1, стр. 15—18.

129. Проф. Беньо Цонев. По случай тридесетгодишнината от смъртта му. — Български език, VI, 1956, кн. 4, стр. 313—316.

130. Проф. Ст. Слонски на 75 години. — Български език, VI, 1956, кн. 1, стр. 74—75.

131. Старобългарски език. За учителските институти (II изд.), София, 1956, 160 стр.

1957

132. За осмислянето на един гърцизъм в среднобългарските паметници. — Български език, VII, 1957, кн. 6, стр. 540—541.

133. Историческото значение на Кирил и Методиевото дело. — в. Земеделско знаме, бр. 3338 от 21. V. 1957 г.

134. Към историческото разяснение на идиома от игла до конец. — Български език, VII, 1957, кн. 4, стр. 350—352.

135. От матн до *майка*. — Български език, VII, 1957, кн. 3, стр. 262—265.

136. Приносът на академик Стефан Младенов за историята на българския език и за българската диалектология. — Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, София, 1957, стр. 13—17.

137. По въпроса за най-ранните примери от аналитичен дателен падеж в българските паметници. — Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, София, 1957, стр. 37—46.

138. Проф. Любомир Милетич (1. I. 1863 — 1. VI. 1937).—Български език, VII, 1957, кн. 3, стр. 201—204.

139. Старобългарските азбуки. — Език и литература, XII, 1957, кн. 6, стр. 428—437.

1958

140. Албанизъм ли е пърѣн в българския Физиолог от XVI в. — Български език, VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 441—443.

141. В съвременния български език има ли думи, в които да е запазено напълно произношението на голямата носовка (ѫ)? — Български език и литература, I, 1958, кн. 4, стр. 56—57.

142. Днешното състояние на проучванията върху историята на българския език у нас. — Български език, VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 409—419.

143. За една руско-българска успоредица в развоя на местоименията. — Славистичен сборник, том I, София, 1958, стр. 73—78.

144. Има ли глагол мъчѧти в Супрасълския сборник? — Български език, VIII, 1958, кн. 1, стр. 50—51.

145. Историческа граматика на българския език, София, 1958, 276 стр. Рец.: Л. Андрейчин. — Български език, XI, 1961, кн. 2, стр. 181—184; André Vaillant. — Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, т. LV, 1960, fasc. 2, стр. 222—223; Michael Smailov. — International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, III, 1960, стр. 167—168; J. Schütz. — Südostforschungen, Bd. XVIII, 1959, 1. Halbband, стр. 234—236.

146. Славянската азбука на Константин-Кирил в светлината на най-новите изследвания. — в. Учителско дело, бр. 42 от 23. V. 1958 г.

1959

147. Главни проблеми на историята на българския език. — Български език, IX, 1959, кн. 4—5, стр. 336—339.

148. Die bulgarische Sprachwissenchaft von 1935 bis 1958, Teil I. — Zeitschrift für slawische Philologie, Bd. XXVIII, 1959, стр. 164—189.

149. Една историческа справка за израза „добър път". — Български език, IX, 1959, кн. 6, стр. 532—533.

150. За едно старобългарско наименование на *квачката*. — Български език, IX, 1959, кн. 3, стр. 252—253.

151. По въпроса за етимологията на името *Кричим*. — Български език, IX, 1959, кн. 1, стр. 65—67.

152. Старобългарско ѥзвнрѧти сѧ. — Български език, IX, 1959, кн. 4—5, стр. 420—422.

1960

153. Die bulgarische Sprachwissenschaft von 1935 bis 1958, Teil II. — Zeitschrift für slawische Philologie, Bd. XXIX, 1960, стр. 173—182.

154. За новите морфологически черти в Пражкото евангелие — среднобългарски паметник от XV век. — Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски, София, 1960, стр. 231—237.

155. Към българската историческа лексикология. 1. Похлопъ. 2. Един изчезнал синоним на *стръмен*. — Български език, X, 1960, кн. 2—3, стр. 218—220.

156. Развитие на българския език. — В: Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов. Български език за институтите за начални учители. София, 1960, стр. 402—418.

1961

157. За новобългарското наречие *вече*. — Български език, XI, 1961, кн. 1, стр. 39—41.

158. Към българската историческа лексикология. 3. Старобълг. скѫдель и неговите по-късни заместници. 4. Чеголнтн 'чоголя'. — Български език, XI, 1961, кн. 3, стр. 247—250.

Съставил Максим Сл. Младенов

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
И ОНОМАСТИКА

ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ НА БОЯНСКИТЕ НАДПИСИ ОТ XIII в.

Иван Гълъбов

На езиковите особености на Боянския ктиторски надпис от 1259 г. се обръща сериозно внимание значително късно. Първите негови издатели са преди всичко историци, малко подготвени да се справят с езиковите проблеми, които може да подигне един епиграфски текст, написан на среднобългарски, и то за един период от българската езикова история, който по това време остава все още малко разработен и проучен. Това обяснява защо в първите издания се допущат сериозни грешки при предаването на отделни форми, факт, на който обърна внимание още И. И. Срезневски[1]. Тепърва в 1911 г., т. е. повече от половин век след първата публикация на надписа, Ст. Младенов дава редица бележки за езика на паметника в изданието на Г. Баласчев[2], които възпроизвежда в доста разширена форма по-късно под заглавие „Значение на Боянския надпис за българската езикова история“[3]. Странно е обаче, че наблюденията на Ст. Младенов, посочил несъмнените български езикови особености на надписа, не биват взети пред вид от В. Златарски[4], който използува примери като вьѣдвнжн (така! Ив.Г.) сѧ, за да аргументира своето схващане, че „художникът, който е нанасял надписът, не е бил българин“. Между това Боянският ктиторски надпис не стои изолиран. Освен него в Боянската църква са запазени още цяла редица текстове, които придружават станалите известни в цял свят Боянски стенописи. Така възниква въпросът: наблюденията, които Ст. Младенов прави върху езика на ктиторския надпис, подкрепят ли се от данните на останалия епиграфски материал? Доколко езиковият анализ би могъл да бъде използуван в опитите за цялостно решение на проблемата за боянския майстор? Тези въпроси и още други, свързани със сравнително изобилния текстов материал от Боянската църква, заедно с резултатите от една подробна епиграфска ревизия на по-старите издания, аз се опи-

---

[1] И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, Петроград, 1879. Приложение к XXXIV-му тому Записок Имп. академии наук, стр. 10—11.

[2] Г. Баласчев, Словенски надписи от Югозападна България, Минало II, 1911, кн. 5—6, стр. 3—19.

[3] Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет XXXI, 1935, 10 стр.

[4] В. Н. Златарски, Боянският надпис, Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет XXXI, 1935, стр. 27, заб. 1 и 2.

твам да осветля по-нашироко в моя работа, която ще излезе в специалния сборник, посветен на Боянската църква. Моето внимание тук ще бъде ограничено да дам една по-пълна картина на езиковите особености на надписите, свързани с изписването на църквата през XIII в.[1]

Наблюдението на Ст. Младенов[2], че в Боянския ктиторски надпис правилната употреба на стария ят трябва да се обяснява с „особения широк изговор" на фонемата, предавана с този знак, намира пълно потвърждение в материала, който ни предлагат текстовете, написани едновременно с ктиторския надпис. Така край случаите, в които ѣ се явява на старото си етимологическо място, както в корените на думите, при представките и предлозите, а така също и във флективните окончания благовѣрнѣмь (1), вѣрень (2), бѣсы (29), дрѣва (29), цѣлованиѥ (41), дѣвиѥ (17), сѵѣте[нии] (43), недѣлѣ (98, първото ѣ), прѣставн сѧ (17), прѣѡбраженнѥ (44), прѣчисты (1), прѣрадо[вана] (10), развѣ (6), ѡтьндѣхѫ (16), бѣ (8), рѣх (11), Костаньднѣ (1), се явяват примери като ѣко (6, 11, 17), ѣже (18), царѣ (39, род. пад.), вечерѣ (46, им. пад.), недѣлѣ (98, им. пад.; в случая да се има пред вид крайният ѣ), коалѣ (1, род. пад.) и особено дамнѣнь (81), колоѣнѣ (4), калоѣнѣ (1; и в двата последни примера да се имат пред вид първите ятове), в които ѣ е употребен за старо *а* след мека съгласна или -*i*-. Втората група примери, в които старата буква ѣ се употребява за предаване на исконно *а* при специални условия, и пълната липса на случаи, в които да има колебание ѣ:е, са сигурни указания, че в говора на този, който е писал текстовете в църквата, етимологическият ят се е изговарял широко.

В текстовете от Боянската църква сравнително добре се пазят носовките. Така в мѫченика (1), ѡтьндѣхѫ (16), сѫ[ть] (18), градѣть (11), братвчада (1), ра[з]патнѥ (47), скрьбаща (18), зема (17, род. ед. ч.), радоун сѧ (10), прѣставн сѧ (17), херотоннсѣть сѧ (28) на очакваните места се явяват правилно двете носовки. Въпреки това този факт надали означава, че в приведените примери се отразява особеност на живата реч на писача на текстовете. Това личи от примера прнесоше (39), гдето вместо старата носовка в изгласа на думата се явява ѥ. Съпоставката между този случай и приведените по-горе би могъл да се тълкува като указание, че назалността е изчезнала най-напред в изгласно положение и в отворена сричка, както това се наблюдава в редица говори[3], но материалът е недостатъчен, за да бъдем сигурни, че подобно

[1] Примерите се дават по изготвеното от мене издание, като цифрата след всеки пример препраща към номера на съответния надпис.

[2] Пос. съч., стр. 7.

[3] St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig 1929, стр. 115; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 101.

заключение отговаря на действителното положение в говора на надписите от Боянските стенописи от XIII в., толкова повече, че още от XII в. по паметниците примери като съботнын, мъщѣ и обратно като тѫкмо, изшѫдше, лѫжь свѣдѣтель и т. н.[1] показват, че вече в тази епоха назализмът в много говори ще да е бил напълно изгубен. В такъв случай състоянието на нашите епиграфски паметници в това отношение ще трябва да се обясни с едно сравнително добро пазене на старите писмени традиции, при което дори не са се проявили последиците от така нареченото смесване на носовките[2].

Преди да се занимаем с начина, по който са застъпвани еровете в разглеждания езиков материал от Боянската църква, необходимо е да се спрем на някои сравнително по-слабо засвидетелствувани особености. Позовавайки се на примера wт земл (1), Ст. Младенов[3] обръща внимание на липсата на епентетично *л* и това общо е вярно за езика на нашия писач. Покрай това обаче Боянските надписи предлагат и примера поставлень (40), който пази форма от оригинала — в случая се касае за текст от житие на св. Никола и наличието на епентетичното *л* е едно указание за старинността на неговия оригинал. Примерът wт безбожнhХь (40) със своето h вм. ы не представлява изненада, тъй като подобни случаи са доста обикновени в XIII в., а се срещат още в старобългарски[4]. За палатален изговор на *ч* свидетелствува примерът чюдо (40), а интересен е фактът, че нормално *-ie* след гласна се предава само с є — вскрєсєнiе (50), вознєсєнiе (51). Край това обаче примерите стрaш[но]є (40), рa[з]пятiе (47) и особено кев(ан)г(є)лн[є] (39) със своето начално є за гр. *є-* са указание, че и в двата случая имаме еднакъв изговор както на изконно *-ie-* след гласна или в началото на думата и началото *є-* в заемката от гръцки език. Интересни данни се съдържат в нашите надписи и по отношение на групите -рь-, -ль-. В това отношение са важни примери србьскаго (1), блгарскоє (1), стлпникь (84), чиято поява трябва да се обясни по всяка вероятност с едно подчертано сонантно произношение на -р- и -л- в посоченото положение[5]. Срещу това самодрьжец (2), дwстодльжно (16) и пр. очевидно представляват стари традиционни форми на книжовния език.

Сравнително богат и много интересен материал предлагат нашите надписи по отношение на застъпването на старите ерове. Случаите самодрьжець (2), б(о)гословец (6) са доста нашироко разпространени и се

[1] Mladenov, пос. съч., стр. 115; Мирчев, пос. съч., стр. 101.

[2] За рaнa (48), волeдж (16) и т. н. срв. по-долу.

[3] Младенов, пос. съч., стр. 7.

[4] Mladenov, пос. съч., стр. 110 и сл.; Мирчев, пос. съч., стр. 118 и сл.

[5] Mladenov, стр. 133, гдето се привеждат примери като плнa, срнa, wтврзє, мртвыхъ и т. н.

явяват сравнително рано по българските паметници, за да будят изненада. Географски не съвсем ограничено е и застъпването с -е- в примера [т]емницѣ (37)[1]. В такъв случай писаното сѣзда сѧ (1) с ѣ — да не се забравя, че в Боянските надписи от XIII в. се употребява последователно за всички случаи с ерове само малък ер — трябва да се тълкува в смисъл, че някогашният голям ер в силно положение ще да се е изговарял като тъмна ерова гласна. Много характерни са примерите скровнице (17), вскрсенне (50), взнесенне (51), при които еровата гласна от някогашните представки съ- и възъ-, попаднала в слабо положение, последователно изпада. Както ще се види по-долу, този начин на застъпване на еровите гласни в някогашните префикси е от значение при поблизкото свързване на говора на писача на надписите с известни ареали на българската говорна област. Тук трябва да се отбележи, че в рамките на целия епиграфски материал от Боянските стенописи от XIII в. може със сигурност да се посочи, че В. Златарски няма право, когато смята, че писането вѣьдвнжн, т. е. с вѣь- в началото на думата, е грешка, появила се поради това, че художникът, който е нанасял текстовете по стените на църквата, е бил чужденец. От изброените по-горе форми е ясно, че и в случая писачът, следвайки особеностите на своя говор, е започнал в началото да пише вздвнже, както е писал вскрсенне и т. н., и тепърва в процеса на изписването, в желанието си и в стремежа си да следва своите старинни образци, е възстановил един ер на неподходящо място, за който няма никаква опора в своята жива реч.

Във връзка с последователното спазване на закона за силните и слабите ерове стои и появата на една изненадваща форма. Това е рощво (27), което при сцената с раждането на св. Никола е [р]ощво (42), от сцената с раждането на Христос. Фактът, че и в двата случая тази странна на пръв поглед дума се явява при изображения с аналогични съдържания, не оставя никакво съмнение, че тук имаме съответствие на стб. рождьство, при това, съпоставено с общобългарското *рождество*, рощво представлява очаквания правилен развой при едно последователно застъпване на еровете. Забележително е, че този вариант, неотбелязан нито в речника на Миклошич[2], нито в Материалы на Срезневски[3], се явява значително засвидетелствуван в речника на Даничич[4], по чиито указания аз привеждам паралелния материал, важен за изясняването и на нашите примери: ... анта рощва господа Исвса Христа тнсвщно...

---

[1] Ив. Кочев, Застъпници на меката ерова гласна в българския език, Статьи и материалы по болгарской диалектологии, 9, 1959, стр. 51—90, passim.

[2] Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Виена, 1862—1865.

[3] И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменным памятникам, Санктпетербург, 1893 и сл.

[4] Дж. Даничич, Рјечник из књижевних старина српских, 3, Београд, 1864, стр. 54 и сл.

в грамота на княз Павел Радинович от 25 март 1397 г.[1]; ... рощва. чѣлнт... в грамота на босненския крал Стефан Остоич от 8. декември 1400 г.[2]; ... на лнта рощва Христова чѣфі лнть ... в грамота от същия крал от 5 март 1419 г.[3]; ... потврьднсмо ... н повелю господнна крала Тврьтка, кою є вчиннw славномѫ граднѫ Дѫбровникѫ по лнтѣ рощва Христова чтон... в същата грамота[3]; писано в лето рощва Христова... в грамота на великия босненски воевода Сандал Хранич от 30 май 1420 година[5]; ... чѣѯ лнто роштва Христова... в документ от великия босненски воевода Владислав от 17 юни 1469 г.[6] От този преглед се вижда, че през XIV—XV в. в редица официални актове, произхождащи главно от Босненското кралство и Далматинското крайбрежие, нашата дума се явява във форма, напълно идентична на тази, с която тя е засвидетелствувана в Боянските стенописи. Не само това, ние имаме от други документи от същите области и редица примери, които дават възможност да проследим различните графични преобразувания, които нашата дума е претърпяла: писано подь Бобовцемь wдь рощдава сина божнѣ лѣтьчтое. лѣто в грамота на босненския крал Твръдко от 9 февруари 1375 г.[7]; ... рожтва тнсѧнѣ ... в грамота на босненския воевода Сандал от 27 декември 1423 г.[8]; ... ва лнета рожтва Христова... в грамота от Дубровник от 13 ноември 1436 г.[9]; ... писано в Звечан лнть рошства Христова тнсѧнно ... от грамота на сплитския дук Хървой от 15 януари 1404 г.[10], ... писань ва лнета рожства Христова на. чѣла. лнето ... в грамота от Дубровник от 15 юни 1438 г.[11]; ... ва лнето рожства Христова ... в същата грамота[12]; ... ва лѣто рожьство Христова ... в документ от жупана Беляк и воеводата Радич от 15 април 1391 г.[13]; ... н повелю господнна крална Стефана Тврьтка, кою є вчиннль реченомѫ граднѫ Дѫбровникѫ

[1] Fr. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Виена, 1858, стр. 229.
[2] Пак там, стр. 250.
[3] Пак там.
[4] Пак там, стр. 283.
[5] Пак там, стр. 304.
[6] Пак там, стр. 506.
[7] Пак там, стр. 185.
[8] Пак там, стр. 329.
[9] Пак там, стр. 387.
[10] Пак там, стр. 252.
[11] Пак там, стр. 390.
[12] Пак там, стр. 391.
[13] Пак там, стр. 217.

подь лѣтн рожьства Христова. чтон ... в грамота на босненския крал Стефан Дабиша от 17 юли 1392 г.[1]; ... в лито рожьства христова тисѧщьно ... в грамота на босненския крал Стефан Остоич от 4 декември 1409[2]; ... въ лѣто рожьство Христова на. чѳк. лѣть ... от Дубровник, от 8 февруари 1420 г.[3]

Приведеният материал в своето изобилие и разнообразие дава възможност да се разбере не само историята на думата и на колебанията в нейното писане по паметниците от сърбохърватската област, но и пътя на проникването ѝ. Преди всичко не може и да има съмнение, че се касае за българска дума, добре характеризирана по отношение на своя консонантизъм[4]. Нейният прототип е даден в стб. рождьство. Под тази си форма тя продължава да се явява и в по-късните български паметници, напр. в среднобългарските царски грамоти, но е очевидно, че зад тази графика, поддържана от правописната традиция, не е могла да се крие същата езикова действителност, възпроизведена при първите български преводи. Излизаме ли от сегашното общобългарско произношение на думата, трябва да предположим, че съвсем рано в случая е било проведено запазване на някогашния малък ер, по-късно вокализиран в *-е-*[5]. Че в случая се е касаело за традиция, създадена и поддържана от църквата, личи между другото и от факта, че думата *рождество* в съвременния български език се употребява само за обозначаване на съответния религиозен празник[6]. Тази форма, възникнала по посочения начин и отразяваща едно изкуствено запазено и поддържано произношение на слабия ер, е позната и на сръбските паметници, в които се явяват, от една страна, примери като w рождьствѣ твоемь... в грамота на Стефан Урош от 15 март 1305—1307 г.[7], ... рождьство неизреченьно ... в грамота на Стефан Урош III от 9 юли 1327[8] и пр., а от друга ... писань ва лѣта

[1] Пак там, стр. 221.
[2] Пак там, стр. 273.
[3] Пак там, стр. 296.
[4] Грамотите на сръбските, босненските и пр. владетели предлагат и в други случаи български заемки с ясни особености на българския консонантизъм, срв. напр. опцинѣ два пъти в грамота на сръбската кралица Елена от 18 май 1304, пак там, стр. 66—67; съ wвоцинемь в грамотата на Стефан Урош II за църквата в Грачаница, пак там, стр. 565; врагомь наваждень в грамота на Стефан Урош III от 9 юли 1327, пак там, стр. 87; обещавамь се в грамота на княз Павел Радинович от 25 март 1397; тисѫцно от същата грамота и в много други и т. н.
[5] A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, t. I, Paris, 1960, стр. 132 и сл.
[6] Срв. Н. Геров, Речник на български език, ч. 5, издадена под редакцията на Т. Панчев, Пловдив, 1904, стр. 84 и Речник на съвременния български език, т. 3, София, 1958, стр. 119.
[7] Miklosich, пос. съч., стр. 67.
[8] Пак там, стр. 86.

рождаства Христова. чѣнд. лѣто ... грамота на Стефан, дук на Св. Сава, от 10 април 1454 г.[1] и ... ва лѣто рождаства Христова ... в грамота от Владко, херцог на Св. Сава, от 26 юли 1470 г.[2], при които възстановеният по изкуствен път ер се е вокализирал по същия начин както всички силни ерове в сърбохърватски. Така в тази група примери е намерило отражение българско влияние, което е имало строго литературен характер.

Срещу това примерите от типа рощво имат различна история. В този си свой облик те отразяват правилния развой на някогашната ерова гласна в слабо положение и следователно предават особености на живата народна реч. Тяхната поява така нашироко в изброените сърбохърватски официални документи е указание, че в случая от страна на български върху езика на средновековните сръбски, босненски и пр. канцеларии е имало и едно друго влияние, при което чертите на народната реч на съответните български краища е намирала по-точно отражение[3]. Съпоставката с двата примера от Боянската църква, от една страна, гарантира тяхното реално съществуване, а, от друга, заедно с други данни, дава възможност да се локализират географски българските диалекти, от които произхожда формата рощво.

На фона на направения по-горе анализ, от който се вижда, че за говора на писача на текстовете в Боянската църква е било характерно последователното провеждане на закона за слабите ерове, в резултат на което са се явили форми като рощво, примерите в(ла)гочестива (3) и съществ[не] (53) с е на мястото на някогашни ерове в слабо положение трябва да се схващат като традиционни и книжни. За това би говорило евентуално и писането на ь=ъ в префикса на съществ[не], т. е. със запазен ер срещу примерите скровище, вскресение и пр., за които става дума по-горе.

Две форми от областта на словообразуването заслужават внимание. На първо място това са съществителните севастократорица и [к]титорн-[ца] (16), които се явяват край името Десислава и са непознати на реч-

[1] Miklosich, пос. съч., стр. 469.

[2] Пак там, стр. 510.

[3] По същия път според мене трябва да се обяснят и примери като дѣлгъ и дѣлжень в грамотата на сръбската кралица Елена от 18 май 1304 г., в който документ, както бе посочено по-горе, се съдържат и други български заемки. В случая писането -ел- за предаваните обикновено в българските паметници -ль- са ценно указание за изговора на някогашното сонантно -l- в диалекта, от който са проникнали горните форми в грамотата. Че той е бил български, свидетелствува и изгласното -ень-.

[4] Резултат на интересна контаминация между проникналите по различни пътища варианти на стб. рождьство са примерите... рожаства Христова... и пр., които се явяват в грамотата на босненския бан Стефан от 15 март 1333; Miklosich, пос. съч., стр. 105; на воеводата Радич от 15 май 1391, пак там, стр. 320; на босненския крал Стефан Остоич от 20 ноември 1398, пак там, стр. 232, и на Стефан от 15 януари 1939 г., пак там, стр. 235.

ниците на Миклошич и Срезневски. За употребата на суфикса -ница за получаване на женски съществителни от гръцки заемки, които обозначават лица от мъжки пол, хубав паралел имаме напр. в деспотница от Лондонското евангелие. За предпочитането на -ница пред наставката -ька в случая вероятно е било от значение обстоятелството, че в гръцки при подобни случаи се употребява суфикс -ισσα, който и по значение, и по форма стои съвсем близо до нашия. В това отношение показателно е, че единственият пример, който дава Миклошич[1] като съответствие за женски род от ктиторъ, е тъкмо ктиторица.

При втория случай имаме работа с глаголната форма хєротонисѣть сѧ (28), която е една от многобройните заемки от гръцки в български език, при които изходна форма е бил гръцкият аорист[2]. Както е известно, тяхното проникване се наблюдава още от старобългарски, гдето имаме власфимисати (Зогр., Мар., Асем.) край власфимѣти, скандалисати (Зогр. и Мар.) и пр., срещат се по-късни в среднобългарските грамоти, гдето имаме примери като енгарепсати, и в други среднобългарски паметници, напр. армотосати (Ман. хр.) и т. н. В това отношение нашият пример не носи нищо ново. В сравнение обаче с голямата част от случаите, които се спрягат по образеца власфимисати, власфимисаж, власфимисаѣтъ, хєротонисѣть сѧ, е подведена по друга парадигма. Ако се обърне внимание на това, което предлагат Миклошич и Даничич[3] — за съжаление по-късни преписи, — в спрежение на този глагол е имало известно колебание, та край хєротонисовати, хєротонисоующи се срещат случаи хєротонисати, хєротонисаюши.

Още Ст. Младенов бе обърнал внимание на примера любовнаж многоѧж (1), който по отношение на своята форма представя истинско недоразумение от гледна точка на старобългарската морфология[4], но която отразява точно трудното положение на всички, които са искали да пишат на изискан книжовен език, с неговите архаични форми, без да има за тях съответствия в живата реч. Бележките, направени на посоченото място, възпроизвеждат съвсем добре обстановката, при която се е появила горната форма, а обстоятелството, че проучването и на останалата част от епиграфския материал от Боянската църква ни предлага още един напълно аналогичен случай всесилноѫ волеѧж (16), показва, че в случая писачът на надписите си е служил на всички места с еднообразни средства, за да се измъкне от затруднението, в което го е поставило значителното различие между живата реч и традиционния писмен език.

---

[1] Lexicon..., стр. 320, за жалост по сръбски препис от XVII в.
[2] Мирчев, пос. съч., стр. 68 и пр.
[3] Miklosich, пос. съч., стр. 1089 и сл., пос. съч., стр. 411.
[4] Пос. съч., стр. 9 и сл.

В това отношение Боянските текстове предлагат и други примери. На вн8кь (1) вместо очакваното според контекста вн8ка и на при ц⟨а⟩рство блгарское (1), което отговаря напълно на новобългарското „при българско царство", но стои далече от едно евентуално стб. при цариствѣ болъгарьсцѣмь, се спира Младенов[1]. Към тях трябва да се прибави и за тѣхь мжжь (37), гдето тѣхь е вероятно резултат на контаминация между формите за родителен падеж двойствено и множествено число, при което не трябва да се забравя, че на съответното място се говори за двама души. Важен е и примерът рана (48), в който старото окончание -ъ е заменено с -а от меките основи. Като се има пред вид, че общо посоката на развоя на български език е била обратна, т. е. старото меко склонение е отстъпвало пред твърдото[2], горният случай е изненадващ, но поради неговата изолираност мъчно може да се изтълкува правилно — той би могъл да отразява специфичен, макар и съвсем ограничен диалектен развой[3], но, от друга страна, би могъл да се яви като резултат на свръхстарателност[4] срещу все повече и повече разширяващото се изместване на флективните окончания на мекото склонение от налагащото се твърдо склонение, свръхстарателност, характерна за човек, който иска да избегне различията между народната реч и книжовния език.

По отношение на употребата на формите трябва да се обърне внимание на примерите самодрьжець всѣмь блъгаромь[ь] (2), ц⟨а⟩р⟨н⟩ца всѣмь блъгаромь (3), в сынѣ Константинѣ ц⟨а⟩рѣ (37), ц⟨а⟩рь славѣ (58), в които е употребен дателен притежателен вместо родителен падеж, който в нашите текстове също се явява в това значение. Ако тези примери говорят ясно за типичен общобългарски развой, редица други особености на синтактичното изграждане на Боянските текстове характеризират добре възможностите на писача на надписите и позволяват да се получи доста пластичен образ на човека, който е трябвало да намери изход от сблъскването между желанието си да пише на изискан книжовен език и невъзможността да преодолее във всички случаи образците на всекидневната реч. Както се видя по-горе, следите от действието на тези две противоречиви сили са се проявили в редица особености на фонетиката и морфологията на Боянските текстове. Още по-сериозно отражение се долавя и при техния синтаксис и най-вече при оформяването на най-големия откъс — Боянския ктиторски надпис, — което е и разбираемо, като се има пред вид, че този текст е трябвало в своята цялост да бъде съставен напълно наново. Оставен сам на себе си, създателят на надписа е показал всички свои възможности — той очевидно познава богатата средновековна българска книжнина и нейния език, но не е обигран и

[1] Младенов, стр. 9 и сл.
[2] Мирчев, пос. съч., стр. 147 и сл.; стр. 155.
[3] Срв. напр. Цв. Тодоров, Северозападните български говори, СбНУ, кн. XLI, 1936, стр. 283 и сл.
[4] Сравни случаите с любовнаж многаж, резултат на също такава свръхстарателност.

клишетата, които знае, не може свободно и сигурно да съчетае, когато се наложи да ги използува за по-големи езикови откъси; неговата езикова школовка не е достатъчно задълбочена и чувството му за езикова правилност, изградено преди всичко върху своеобразието на живата разговорна реч, не може да му помогне, когато трябва да се вложи в един кратък надпис цяла редица от събития, факти и отношения. Така Боянският ктиторски надпис със своите пролептични конструкции, които — както се опитах да покажа във вече споменатата си работа — са станали причина за недоразумения при неговата историческа интерпретация, стои и с тази си особеност напълно в рамките на картината, която се получава от анализа на цялостния епиграфски материал от Боянската църква. Колко силно в това отношение е било въздействието на живата реч, личи от примера се егоже рѣх вамь вко градеть (11). Като се има пред вид, че в случая писачът е имал готов образец в текста Йо 1. 30, който в Добрейшовото евангелие[1] гласи се есть о немже азъ рѣхъ по мнѣ градтъ, промяната, която се е получила в нашия случай с подчертаното неумение да се изразят правилно граматически съотношенията между отделните части на фразата, стават напълно разбираеми не само особеностите на ктиторския надпис, но и цялостната езикова характеристика на писача на Боянските надписи.

Но анализът на Боянските текстове дава възможности не само да се долови индивидуалната езикова характеристика на техния създател. С редица свои черти те дават възможност да се доближим и до техния диалектен тип: ако отбелязаният широк изговор на ят не може в случая да бъде полезен, доколкото в миналото той е бил обща характеристика на всички български говори, помага в случая повече последователното изчезване на еровете в слаба позиция както в представките, напр. скровище, вънесение, вскресение и пр., така и в примера рощво. Като се има пред вид това, което Б. фон Арним установи за застъпването на наставката въз- и думата дъщи в съвременните български говори, отбелязвайки, че примерите с правилно изчезналите ерове трябва да се свържат главно с югозападните райони на българската говорна област (приблизително на запад от днешната ятова граница)[2], трябва да се съгласим, че с посочените си особености езикът на Боянския епиграфски материал от XIII в. отразява черти на съответните български говори. За това свидетелствуват и примерите с рощво от средновековните грамоти на сръбските и босненски владетели. Появата на тази форма в тях и нейното отсъствие в останалите средновековни български паметници е едно указание, че тя трябва да е проникнала в сръбските паметници като заемка от най-близките български говори.

[1] Б. Цонев, Добрейшово евангелие, София, 1906, 74 б.
[2] Mazedonisch—bulgarishe Studien, Z sl Ph 11, 1934, стр. 77—87 и 12, 1935, стр. 1—16.

НАДПИСИ ОТ МАКЕДОНИЯ

Петър Динеков

Надписите, които се обнародват тук, са събирани при моите пътувания из Македония през декември 1941 г. и септември 1942 г. При първото си посещение — поради малкото време, с което разполагах — можах да се запозная само с част от Северна Македония, главно гр. Скопие. Втория път вече си бях поставил по-широка и по-определена задача: да посетя по-значителните македонски средища и да направя някои проучвания. Така, от 1 до 12 септември обходих градовете Скопие, Свети Николе, Охрид, Битоля, Прилеп, Велес и някои близки до тях селища. Преди всичко исках да се запозная с техните културно-исторически паметници и особено да издиря и препиша по-ценните надписи из църкви и манастири. Понеже имах пред вид, че голяма част от по-старите надписи бяха вече издадени от проф. Йорд. Иванов в „Български старини из Македония“ (I изд. 1908, II изд. 1931), а също и от някои други изследвачи, насочих вниманието си към надписите от по-ново време, главно от XIX, а дори и от XX в. Тия надписи са твърде разнообразни по произход и характер и дават интересни осветления на редица страни от живота на македонското население. Те свидетелствуват между другото по един несъмнен начин за разпространението и използуването на българския литературен език в Македония през разглежданата епоха — нещо напълно естествено и нормално. Издирвайки надписите, най-често при твърде неблагоприятни условия за работа, винаги обръщах внимание и на тяхното състояние, т. е. проверявах дали в тях са нанасяни промени по-късно, между двете световни войни. Такива промени се намериха на доста места (напр. в битолската църква Св. Неделя, в манастира Архангел Михаил и Гаврил край Прилеп и др.). Промените са правени с ясна и преднамерена цел — да се прикрие българският характер на надписите; заличавани са имена, названия или отделни букви (най-често еровете).

Надписите са извлечени из следните църкви и манастири:

На 1 септември 1942 г. посетих град Свети Николе и разгледах църквата Св. Николай. Самото име на града се свързва с църкви, каквито тук — според преданието — имало много, поради което и турците наричали града Клисери.

В Охрид (3—4 септември 1942 г.) разгледах с особено внимание църквите Св. София и Св. Богородица Каменско.

В Битоля (5—6 септември 1942 г.) посетих църквите Св. Димитър, Св. Богородица и Св. Неделя. Първата някога е била гръцка църква, а между двете войни — катедрала. С величината и архитектурата си тя

наистина прави силно впечатление. В нея обаче надписите по стени и икони са на гръцки език[1].

На 6 септември 1942 г. разгледах църквите в близкото до Прилеп бележито село Варош: Св. Петър, Св. Никола, Св. Пречиста, Св. Атанас и Св. Димитър. Повечето от тях са извънредно ценни както по старинността си, така и с архитектурата си. Посетих и манастира Св. Архангел Михаил и Гаврил, 5—10 минути над Вароша, живописно построен на една скала, с чудесен изглед към Прилепското поле.

На 7 септември 1942 г. обиколих църквите Св. Преображение и Св. Благовещение в гр. Прилеп. Първата църква някога е била гръцка, поради което надписите са на гръцки език. Български са надписите на някои по-нови икони.

В гр. Велес (7—8 септември 1942 г.) разгледах църквите Св. Пантелеймон, Св. Богородица (на левия бряг на Вардара, по-рано влашка, след това гръцка), Св. Спас и манастира Св. Димитър, на 15—20 минути от града. Незабравимо е впечатлението от църквата Св. Пантелеймон, по архитектура може би една от най-хубавите в цяла Македония. Разположена е високо над града, с чудесен изглед към Вардара и града. Много обширна, църквата има разкошна вътрешност: три купола, просторна галерия, на западната страна втора галерия, богата украса. В широкия ѝ двор, надвиснал над Вардара и над железопътната линия за Гевгели, се намират гробища.

От скопските църкви давам няколко надписа от Св. Богородица.

Обнародваните по-долу надписи се намират главно по икони и стенописи и сочат дарителя или иждивателя, с чиито средства е извършено живописването. Част от надписите показват датите на строежите — било вътре, било вън от църквата, върху особена плоча или върху стената. Обнародвани са и надписи върху чешми. Доста от надписите представят надгробни плочи.

Надписите върху икони и стенописи са интересни от няколко страни: те сочат имената на художници-зографи (особено забележителни са работите на Дичо Зограф от с. Тресонче, Дебърско, в църквата Св. Богородица Каменско в Охрид), на първенци и обществени дейци и най-вече на лица от еснафските сдружения. Заслужава да се отбележи като куриоз, че дори и сдружението на просяците „Ёснафъ просячки“ подарява икона на манастира Св. Архангел Михаил и Гаврил във Вароша, край Прилеп.

Между иконите и стенописите интересно е да се посочи големият брой изображения на Кирил и Методий, което говори за съществуването на траен култ към паметта на братята в Македония. Забележителна е напр. иконата в охридската църква Св. Богородица Каменско, дело на Дичо Зограф; но такива икони се намират и в почти всички църкви в Битоля, Велес и Прилеп.

---

[1] Редица интересни надписи на гръцки език обнародва проф. Ив. Снегаров, Из старините в Македония (надписи, приписки, летописни бележки), Годишник на Духовната академия, т. VI (XXXII), 10, 1956—1957, стр. 393—421.

Между надгробните плочи обнародваме и надписите на плочите на Гр. Пърличев (поч. в 1893), намираща се сега в двора на черквата Св. Богородица Каменско в Охрид, и на майката на Райко Жинзифов (поч. в 1893), в двора на черквата Св. Неделя в Битоля.

Надписите се публикуват без езикови и правописни промени. Поставени са само главни букви при личните имена и названията на селища, местности и т. н.; нормализирана е пунктуацията.

I. Черква Св. Николай в гр. Св. Николе

1. На един камък, вграден на западната стена отвън, горе, плоча с надпис отдясно и кръст отляво:

1847 | маѧ | пер | во.

2. На лявата стена, при иконостаса, голяма икона на св. Харалампий. Долу надпис:

На ѡ҃ нн҃ік Христо | Карáцо Вйк Загорйá от сéло Равена Гóрнó Равéна 1849.

3. На иконостаса икона на Ив. Предтеча със сребърна обкова на ръката; надпис:

Јованче, Михаилъ, Катинка и Христо Чекрдекови.

Малко по-долу на същата обкова:

Катинка | Декови

4. На дясната стена, до иконостаса, голяма икона на св. Никола с надпис:

Мйтоъ ѕша Васїлъ...

Сей ѻбразъ принесé сѧ въ дáръ ѡ҃ калайцискаго е҃снафа, жйтелей щйпскихъ й новосéлскихъ въ лѣ҃то ѧѡмз [1847] ідіктъ е [5].

Долу на същата икона:

Διὰ χειρός Ἀθανασί Χρύστου.

II. Черква Св. Богородица Каменско в Охрид

5. На иконостаса надпис на един ред отдясно:

Изъ рѕкй Дйча Зѡграфа ѡ҃ Дéборско селò Трéсанче, мáйсторъ за древомъ θѡма, ѡ҃ селце. 1866, декемврїа г. [3].

Отляво, на един ред:

Сїѐ тéмло согради́ сѧ врéмѧ епитропствѹющихъ г҃. Тáсе Геѡ́ргїовъ и Іѡáннъ Кóчовъ; Кáрче сопомагатели сыи православнїй хр҃тїани.

6. На западния вход на храма, отвън, икона на св. Кирил, св. Методий и св. Климент. Климент е поставен в средата, с корона и жезъл; отдясно е Кирил, а отляво Методий. Климент държи в дясната ръка жезъл, а в лявата — книга. Кирил и Методий държат азбуката; Методий има в лявата ръка подвързана книга. Отгоре над трите фигури е образът на Исус Христос, който също държи книга. Надписът е на четири реда:

Написа́ сѧ сїѧ ї҃ко́на во вре́мѧ митрополїта г҃дина | Мелетїа, епитропствю́щїхъ на учи́лище ко́чишко г-нъ | Хрїсто зла́таръ, изъ рꙋкы́ Ди́ча зѡграфа, сиречъ живописецъ | ѿ Деборска держава село̀ Тресанче | 1863 февр҃ар 20.

7. На иконостаса, отдясно, малка икона на св. Петка, долу надпис:

Храмъ Оу҃спенїе богородично О҃хритъ ѿ трїте | ѕлици Месокастро Мала Скендербей: хаци Касмъ | Наѕмъ Баласъ, г. Николай Мѕстре, Тане | сїѧ икона написана бы҃ѡ во времѧ ѿ тримата | настоѧтелѝ потврдено и ѡдобрено и ѿ народомъ и ѿ, пе | рви митрополита болгарскомъ г. Натанайла; живописецъ 1877 Авраамъ Дичовичъ.

8. На иконостаса, отляво, малка икона на Преображение Христово, отдолу надпис:

Сеї с҃тыѧ ѝкона сла́внагѡ и҃ ст--шнаго Преоб | раженїе Хр҃стово приложи сѧ е́дїнаго родолю́бца гра́да | сегѡ въ даръ тѣзоїменитомѕ имени́ бо́лгарскагѡ народнаго | ѕчіліща Преображенїѧ въ махала Месокастро въ лета Хр҃това 1891 | месеца їанѕарїа 18-гѡ.

9. На иконостаса малка икона на Христос; долу надпис на един ред:

Приложи́ | сѧ ѿ госпожа́ Пе́тра Нїко́лица ѿ село̀ Мо́дричъ во Ка́менско. Писа име--- Нікола, Димѝтрїа, Божана.

Долу вдясно: ╬
1864: з Ди́ча

10. Над южния вход, отвътре, написано на две колони:

У времѧ 1863 лѣто | първо зѕграфисанъ сеи | свѧтыи домъ божыи | епитроп Стефан Тримче | св. Христо Маленко, | св. Ставре, св. Стефан, | св. Ѳѣим Маленко. | Зѕграф Дичо из Тресанче.

У времѧ 1924 лѣто | обновлена зѕграфиа | ѿ епитропи | Наумче Робевиѣ | Евтим Василевиѣ | Петър Ѳѣнковиѣ | Тодор Божиловиѣ | св. Петар Рїбар | старешина св. Наум Маленковиѣ.[1]

Вдясно отдолу с по-дребни букви:

Зѕграф Крсто Николиѣ | и синова Русалим и | Рафаило из Ла|зарополе.

11. В двора на черквата е била открита през 1941 г. надгробната плоча на Гр. Пърличев:

Тукъ почива Григорїї С. | Пърличевъ многозаслужившїї | патриотъ, поетъ и учите|лъ, роденъ на 1829 го: | и почина на 25-й їанва|рїї 1893 г. на возрастъ 64 г. | Вечна тѝ памѧтъ, народнїї | трѫжденичe.

[1] Надписите № 7, 8, 9, 10 вж. и у Ив. Снегаров, Из старините в Македония, стр. 407—408.

12. В двора на черквата надгробна плоча:

Тукъ почива Кърсте | Т. Хаджиевъ звѣрски убитъ | от злодѣйска турска рѫка въ надвечерието | на свободата в най-|цвѣтуща възрасть 24 | годишенъ. Вѣчна му память! | Охридъ | 7. IX. 1913 г.

III. Черква Св. Неделя в Битоля

13. Над южния вход, отвън, надпис:

Тоя светї храмъ на прѣсветая | и славна великомѫченица Недѣ|ля се издигнѫ отъ основание съ| иждивението на *българитѣ* при | владикуването на вїсоко прѣо|свещенния г-нъ г-нъ Венедиктъ | Византийский, който и я освети. | Битоля, 13 октомври 1863 год.

(Курсивните букви са заличавани.)

14. На западната стена, вътре, отдясно на входа, голяма фреска на Кирил и Методий. Долу надпис:

Св. Меѳодіа Св. Кириллъ | *славянский* просвѣтители | въ Прѣславѫ 1873.

(Курсивните букви са заличавани.)

15. На северната стена, вътре, фреска на Константин и Елена. Отдолу надпис:

Скѵпленыѧ wбщина еснафъ | тѵѵнцїй *болгарскїй* по имени | іwаннъ, Никола, Анастасъ, Димитрıа | Сотиръ, Никола, Гewргїа, Костандинъ | Спасе, Димитрıа, Тewхари | а҃ѡ҃ѡ҃ іанѵарїи а.

(Курсивните думи са заличавани.)

16. Пак там голяма икона на св. Харалампий; отдолу надпис, на един ред:

Сйѧ света икwна ѧ приложи есънафотъ Хнжийски 1863.

17. На иконостаса, втората икона вляво св. Неделя; отдолу надпис:

Приложе́нїе Петра Божинова | н сїнwн егw Кwнстандїна | и

(Последната дума нечетлива.)

Спирїдона о҃ть Прїлепъ | за вѣчнїй споменъ | 1863 маїа.

18. На южната стена голяма икона на св. Илия; отдолу надпис на един ред:

Се поправи со помошта касапски еснафъ | 1920.

19. Над главната олтарна врата:

Сиѣ темло се бwядіса | сw помошта ѡ҃ | еснафотъ ба | калъскый | оком|врıа | 5. 1863.

20. В двора на черквата много надгробни плочи с български надписи, главно от началото на XX в. Тук са напр. надгробните плочи на Никола Стойчев (княжески търговски агент, починал в Битоля, 1841—1898), Никола А. Робев (1831—1906) и др.

21. В двора на черквата надгробна плоча:

Тукъ почива убитиѧ | Христо Вълкановъ, гим|назиѧленъ учитель, роденъ | на 9 мартъ 1874, жер|тва на гърцката подлостъ | на 21 октомври 1905 г. | Вечна му паметъ!

22. Пак там надгробна плоча:

Тукъ почива | прахътъ | на войвода | Димко Николовъ | родомъ отъ село Драгошъ | Битолско | роденъ на 27 окт-ври 1883 г. | убитъ | от гъркоманска ржка | на 29-тй октомврий 1908 г. | Вѣчна ти паметь, | чадо българско!

23. Пак там надгробна плоча:

Тук почиват | Димитри Камчев | родом от Тиквеш, род. | 1834 год. умре 15 априли | 1897 год.

24. Пак там надгробна плоча на майката на Р. Жинзифов:

Ἐνταῦθα ἀναπαύ | εται ἡ Μαρία Δήμ/ ζα Ζινζίφο, μήτηρ | τοῦ φιλογενοῦς καί Ποιήτοῦ Ξενοφῶν | τος Ζινζίφα, βιώσα —— λὲν ἀρετη 74 ἔτη | χαρέδωιε τὸ πνεῦ | μα την 25 Ἰουλιου | 1893 | Αἰωνία της ἡμνημη.

Тук почива Ма|рия Димзова Жин|зифова, майка на ро|долюбеца и поета | Ксенофонта Жинзи|фовъ, която живѣ до | бродѣтелно 74 години | ни и прѣдаде богу | духъ на 25 юлий | 1893. | Вѣчна й паметъ.

IV. Черква Св. Богородица в Битоля

25. На иконостаса, наляво, втората икона „Рождество на Богородица", отдолу надпис:

Приложение отъ еснафотъ чесмеџійски, 1873.

26. Третата икона е нова, рисувана от С. Николов, отдолу надпис:

Приложи еснафъ желѣзарски, въжарски. 1925.

27. Последната икона отляво — на св. Спиридон, отдолу:

Приложение от еснафотъ | самарџійски. 1873 окт. 3.

28. На северната стена е закачена икона на св. Атанасий Александрийски; отдолу:

Подарѧва берберски еснафъ | отъ гр. Битоля. 1910 г. 28/VI.

29. Пак там голяма икона „Возвижение честнаго и животворящаго креста"; отдолу

Еснафъ ханжински подарѧва | за душевни споменъ. 1896. Преновена 1924.

Иконата е рисувана от С. Николов.

30. Голяма икона „Огненосное вошествие св. Про. Илиѧ"; пет отделни момента с надписи

I. Св. пр. Илиѧ благоговение брашна и елеѧ.

II. Св. п. Илиѧ въскресѧва синъ на вдовицата.

III. Св. пр. Илиѧ сѧ разговарѧ съ Ахаба.

IV. Св. пр. Илиѧ чрѣзъ молитва стѫкна огънъ съ небесе и гори жертвеникъ.

V. Св. пр. Илиѧ погубва идолослужителните свещеници.

Отдолу надпис:

Приложиха еснафъ хлебарски. | Георги, Лозанъ, Спиро, Пено, Мате, | Никола, Неделко, Траико, Георги, | Тодор, Ангелъ, Траико,

Цветанъ, | Никола, Траико, Андонъ, Спиро, | Терпо, Лазо В. П. | 1896 сентябрь 25.

31. Голяма икона на св. Харалампий, с четири отделни момента в ъглите:

I. Царь Севигъ ѝ Есоръ, блѧдословéещи двигнаха се на воздѫхъ.

II. Светѝата гóлъ се влечитъ и се бие́ от воиниците.

III. Светиата нес — — губителни маки.

IV. ѯдареещемъ му гвожди, влечатъ го свеки.

32. На иконостаса, надясно, голяма икона на Христа; отдолу:

Сіѧ икона приложи еснафъ си | миджискый ѯза ѯвѣчнаѧ имъ памѧть: ~ | 1873: 10 врiѯ: 5:

33. Пак там, икона на Михаил и Гаврил; в долния десен ъгъл:

Иждивениемъ достопочтенныхъ | механджійскаго и касапскаго | българскыхъ еснаф. Въ спомень | ихъ и родителей ихъ: ~ | 1873. Noемв: 5:

34. Пак там, голяма икона „Благовѣщение"; въ десния долен ъгъл:

Приложение оть еснафъ боч|варскый. 1874 маѓа: 28.

35. На южната стена, икона на св. Антоний, Сава и Евтимий; отдолу:

Приложение отъ ——— | 1904. Еснафъ на ѯоргаційте.

(Буквите, отбелязани с тире, са изтрити с ножче.)

36. Пак там, икона на Кирил и Методий; надписи:

I. Св. Методѝй | епис. Моравски

II. Св. Кирилъ | епис. Моравски

Отдолу в десния ъгъл:

С. Николо — — Тасески | (живописец) | Бит ——— 1925 г.

(Буквите, отбелязани с тире, са изтрити.)

37. Във владишкия трон икона на Исус; отдолу:

Приложение оть еснафа | алваційски. Во лета 1875 | марта 23.

38. Нова голяма икона на св. Василий, Йоан Златоуст и Григорий Богослов; отдолу:

Приложи еснафъ бакалски | отъ Битоля.

В десния долен ъгъл:

С. Николи Тасески | (живописецъ) | Битоля 1925.

39. Голяма икона „Кръщение господне"; отдолу:

Приложи Иванъ Ст. Митревъ, | супруга Поликсени. Синови: | Тома, Михаилъ. Дещери | Аспасия и Олга. Битоля. 1932 г.

В долния десен ъгъл:

С. Николовъ | (иконописецъ)

40. Нова икона на Богородица; долу:

Приложи г-жа Параскева и Ташко Филиповъ аптекаръ. 1935 г. 1/I.

В долния десен ъгъл:

С. Николовъ | Битоля.

41. При амвона икона „Рождество богородично"; в левия долен ъгъл:

Приложили братя Денкови | Кимо и Димитрия, прилеп|чани, въ 1874 г., а преновена | от Лазо Поповъ, за споменъ | почивши Иована Попъ Траи|ковъ, отъ с. Любоино. 1930 г. | С. Н.

V. Черква Св. Петър във Вароша, Прилеп

42. На олтарната врата икона на св. Петър; отдолу:

Подарил Иован Траиков от Мало, Радобил.

43. На южната стена икона на св. Петър и Павел; отдолу надпис на дарителите, почти заличен; едва се чете:

— — — — — — — —

— — — — — — — —

— — — — — — — — —

въ летѡ 1873 — —

По-долу:

ис рⷭк — — — Кѡнстандинъ сйн на Та́ше | иконописа́телъ ѿ Крⷭшево.

44. Малка икона на „св. М. Ѳалалей", в левия долен ъгъл:

Подарѧва | Траиче Да|мевъ 1891.

VI. Манастир Св. Архангел Михаил и Гавраил във Варош, Прилеп

45. Над външната врата, на запад, надпис:

Сéи сщеный мтырь стыхъ архáгγли, ѿ | стáри времена разорéнїй; съ пóмощ' бгο | честивїйхртїана, ѕ врéме дѣйствованїа | нéговогъ прεѡсщéнства митрополїта | пелагонїйскагѡ г. г. Венедїкта Попóвича | вѵзантїйскагѡ, ѡбновї сѧ и ѡсты. 1861 | ѧпрїллїа 28.

46. Вътре в черквата на южната стена нов надпис:

Обнови сѧ сеи храм и иконо|стас при егумена архимандриту | Арсениу Чаговцову из добро|волног прилога у 1925 год.

47. На иконостаса, вляво, икона на св. Богородица; надпис:

Сїѧ ікѡна прилѡжй оу храмъ с҃. | Кѡстантинѣ— Петрѐ Талеви— и Чѡнѝни | сїнѡви: Іѡанъ, Вангéлъ, Григóрїа, сїнови нѝхни | за вéчни споменъ, 1861.

(Курсивните букви са заличени; на втория ред е било поправено: Талевиќи.)

48. На южната стена икона на Архангел Михаил; долу:

Сїѧ ікѡна приложѝ | Мѝрче Ѝѧнковиќ ѝ Костà казанцїа | на лет— за вечнѝ спóменъ оу | храмъ с. Архангелъ | мартъ 1, 1861.

Курсивните букви са заличени, окончанието -иќ е прибавено по-късно.)

49. Пак там, икона „Кръщение Христово".

В левия долен ъгъл:

Ѝкóнописателъ Анастáсъ | ѿ сéло Крꙗшевѡ.

Долу:

Сїѧ с҃тáѧ ѝкóна приложѝ Іѡаннъ съ свéмъ чадомъ ѿ сéло Крꙗшевѡ. Приложѝ за дꙗшéвно емꙋ | спасéнїе ѝ вѣчное воспоминáнїе. 1861.

(Курсивните букви са заличавани.)

50. Долу на олтарната врата:

Сия св. двѣри приложи еснафъ кантарджиийски... | въ $19\frac{20}{XII}01$ год.

51. На иконостаса, вдясно, икона на Исусъ; долу:

Обнови сѧ во времѧ егꙋменъ попъ Костандинъ папа Петревъ

(Курсивните букви са заличавани.)

52. Пак там, икона на Ив. Кръстител; долу:

Сїѧ ікѡна прилóжй Димо Богдановиќ | ѝ Совиѧ ѿ Ленища за вѣчнѝ спомѐнъ, | 1861.

(Окончанието -иќ е прибавено по-късно. Курсивните букви са заличавани.)

53. На северната стена икона на св. Никола; в долния десен ъгъл:

„Ѐснафъ просѧчки подарѧва Коло Влауц- Диме Христевъ, Миле Ризовъ, | Коце Петревъ, Цветко Нїколовъ, Іѡáннъ Стоѧновъ, Тале Димевъ, | Іоáннъ Димевъ, Коло Колевъ, Илїа Ангелевъ, Павле Мꙗговъ, | Огне Велѧновъ за вѣчни споменъ, 1887.

Долу в левия ъгъл:

Изобразилъ Іwаннъ А. ѡ Прїлепъ, 1887.

Най-долу:

Обнови сѧ во времѧ егѹмен— поп— Костандин— папа— Петревъ.

(Курсивните букви са заличени; тиретата означават заличени букви.)

54. На северната стена икона на св. великомъченик Димитър; долу:

Подарѧва Алеѯандръ Геѡргїовъ и | сопрѹга Марїа Петрева, дещерѧ ѣго | Ванка отъ Америка. 1909.

(Курсивните букви са заличавани.)

55. Старо мраморно корито в двора с еднореден надпис:

Мїръче тäвъчїѧ ѡвä коритѡ го поклwнї во светї | wвїтелъ, 1866, 18 ма — — —

VII. Черква Св. Пречиста във Варош, Прилеп

56. Над входа, отвъи, голям четиреден надпис, съвършено повреден. Четат се отделни букви от датата:

sѡ — —

VIII. Черква Св. Благовещение в Прилеп

57. На южната страна отвън надпис:

1838 | Храмъ | Св. Благовѣщенїѧ

58. Наляво от главната олтарна врата надпис върху иконата Благовещение на св. Богородица (втора по ред), долу:

Сиѧ икона прїложи | Наѹмче, Рйсте, Петкó | въ парàлоскй ѡ | конарй за вечни | споменъ, 1856.

59. На четвъртата икона — св. Трифон, долу:

Сїѧ ікона прйлжи | еснавъ бавчáвандискй | за вѣчни споменъ, 1856.

60. На петата икона — св. Спиридон, долу в левия ъгъл: 1839; в десния ъгъл:

Сіа иконѹ приложй | еснафъ самарчйски | за вѣчни споменъ.

61. На шестата икона — св. Атанасий, долу в левия ъгъл:

Сіѧ икóнѹ приложй еснафъ дѹкмечййски и калачййскі и кантаржиски и коачки, 1840.

62. Отдясно на главната олтарна врата върху третата икона — св. Петър и Павел, долу:

Сїà йкóна приложи | еснафъ терзйскй за | вѣчни спóменъ, 1839.

63. Върху малка икона на св. Петър и Павел, долу:

Подарѧва Диме | Милевъ за вѣчни | споменъ, 1902.

64. На южната страна на черквата долу малка икона с надпис на долния десен ъгъл:

Подарѧва Вїкториѧ | Хаджи Спирова | 1898.

65. На южната стена голяма икона на св. Константин и Елена с надпис долу:

Сиѧ икона́ пр̀їложи́ Кѡнстантїнъ, | Петръ, Їѡа̀нъ Чони́ни синой Каранчѳ́ловци́ | за ве́чни спомéнъ, 1855.

66. На южната стена икона на св. Алексий человек божи, долу надпис:

Сїѧ икона изобрази́ сѧ съ | трѳ́домъ и иждивенїемъ ѡ̑ именѧц | їте Алеѯїецы, съществ8ющи въ градъ | Прѝлепъ. Изобразилъ Їѡа́ннъ Аѳанасовъ ѡ̑ Прилепъ | на 1902, мцъ марта 17.

67. На южната стена икона на св. Мина, вдясно надпис:

Мойсо и Петрѳшь А. Хад. | Илїевы; Христо и Димитрїѧ | Тасевы, клисари, приложиха | 1874.

68. Вътре при входа на черквата, отляво, малка икона на св. Трифон; надпис в десния долен ъгъл:

Сїѧ ікѡ́на | прѝложи е̑снавъ | меанцїскїи и̑ | ракицїскїй | 1868.

69. Пак там голяма икона на св. Неделя; на долния ляв ъгъл:

Сеи wбразъ | приложи хаци Петре | хаджи Христевъ | кѡрвезиръ | за вѣчни споменъ, 1870.

70. Върху първата икона на северната стена — композиция, отгоре св. Богородица, отдолу „с̑тыи по́ѧсъ“; надпис долу:

Сйа ико̀на приложи е̑снафъ | мутавчѝски за вечни спо̀менъ | 1847, н8нїа 2.

71. Върху втората икона — Успение на св. Богородица, в левия долен ъгъл:

Сїѧ ико́н8 прило̀жи | еснафъ боѧчиски за | вѣчни споменъ | 1847, декѐврiа 3.

71. Петата икона представя образите на Кирил и Методий; долу в отделни медальони две сцени от живота на братята. I сцена, вляво: „Проповѣдь къмъ блъг. народъ“ — братята държат проповед; виждат се българският княз, царският дворец с кули, трима боляри, една хубаво облечена жена, една майка с детето си, вероятно от народа. II сцена: „Крьщенїе н. . . . . бл . . . . . “ — Кирил и Методий покръстват българите; един коленичил, няколко деца и девойки чакат; отстрана се вижда свещеник.

В средата на иконата долу:

Блъгарскы просвѣтители

Св. Меѳодїй Въ Прѣславѣ Св. Кириллъ
IX вѣкъ (861).

Под надписа трireден текст:

Ꙗко апо́столѡвъ единопра́нїи и слове́нскыхъ стра́нъ оучи́телїе, Кири́лль | и Меѳодїе богомѫдрїи, владѣкѫ всѣхъ молите, всѧ ꙗзыки словенскыѧ утврьди́ти | въ правосла́вїи и единоми́слїи умири́ти міръ и спасти́ ду́ши нашѧ. 1867.

73. Върху седмата икона — св. Тодор Тирон, в десния долен ъгъл:

Подарѧва Катѫша Мирче Лазеица | за смъртніотъ часъ за вѣчни споменъ, 1905.

74. Върху осмата икона — композиция със св. Богородица, в десния долен ъгъл:

Подарѧва Цона Секѫлова.

75. В притвора, отдясно на вратата, изображение на св. Георги; долу:

Подарѧватъ еснафъ кочиджински, 1870 г.

76. Пак там, отляво, фреска „ликъ мѫченїковъ“ и „ликъ архиереи“; долу:

Сей е́стъ за страшнаго сѫда божиѧ приложиле е́снафъ анжї́ски, за вѣчнї́ споменъ.

В притвора, отляво на вратата, се намира нова фреска на Кирил и Методий.

77. Горе в галерията, на северната стена, закачена малка икона на Кирил и Методий; над тях благославя Исус; отдолу:

Прило̀жи е́снафъ тѫтѫнчиїски, 1869.

Все там се намират и две литографирани икони на Кирил и Методий.

78. Пак там малка икона на пророк Данаил; в левия долен ъгъл:

Подарѧва Христе | бочваръ клисаръ | 1893.

79. Пак там икона — композиция с Исус Христос, вляво долу:

Ѧдамче живописецъ

Вдясно долу:

Приложи хаџи Ѧнгеле | хаџи Илї́евъ за вѣчни споменъ | 1874.

80. Горе в галерията отляво и дясно олтари; в южния олтар нова икона с надпис „С҃тый п҃. Борисъ“; в долния десен ъгъл: 1905.

81. В двора на черквата има чешма с надпис:

Прѣправено отново | въ | 1869 ѳніа 20.

IX. Църква Св. Пантелеймон във Велес

82. На западната стена, отвътре:

Созйда се храмъ сéи | во имѧ сватáго великомꙋ|ченика Пантелеймона во | лѣто Спасителево | 1840.

83. Над южната врата отвън под образа на св. Пантелеймон каменен надпис:

маіcторо Андреіѧ що правѝ црквата

84. Черквата има обширна галерия, на западната страна дори втора галерия с два олтара. В десния олтар няколко икони на иконостаса носят надписи. Върху първата икона (отляво надясно) „св. Димитър“, в долния ляв ъгъл:

Сйà икòнꙋ приложй Димитрі х. Пàнw | за вѣчни спóменъ, 1843.

85. Върху втората икона — св. Богородица с малкия Исус, в долния ляв ъгъл:

Сйа икóнꙋ пр҃і |лóжи Петрꙋшъ Наꙋмъ | за вѣчни | споменъ | 184 —[1].

86. Върху третата икона — Исус Христос, в долния ляв ъгъл:

Сйа икóнꙋ при|ложй х. Танáсїа | х. Трꙗ̈ко за вѣчнй | споменъ | 1843, марта 5.

87. Върху четвъртата икона — Въведение на св. Богородица, в долния десен ъгъл:

Сйа икòнꙋ прилòжй Зафйръ Анѣ'лw за вѣчнй спóменъ, 1843, февр҃ꙋáр҃іа 20.

88. Върху петата икона — Св. Атанасий, в долния ляв ъгъл:

Сйѧ икона | прїложй Кѵ х. Димїтри | Кꙋшовичъ за дꙋшꙋ емꙋ | споменъ, 1818.

89. В лявата галерия — икона на св. Трифун, вляво надпис:

Пр҃іложи за вéчныї спóменъ | рꙋфет механцїски | 1860, февр. 10.

90. В левия олтар, върху първата икона на иконостаса (отляво надясно) — св. Мина, в долния ляв ъгъл:

Сйа икóнꙋ прилóжй | Дамче х. Алѐgw | за вѣчнй | спòмен | 1843.

91. Върху втората икона — св. Богородица, в долния ляв ъгъл:

Сйа икó|нꙋ прилò|жи Наꙋмъ | х. Бóшко за вѣчни | споменъ, 1843.

92. Върху третата икона — Исус, в долния ляв ъгъл:

Сйа икóнꙋ | приложй х. | Гєwргі х. Стé|фко за вѣчнй спóменъ, 1843, марта 1.

93. Върху четвъртата икона — Архангелски събор, долу в средата:

Сйа икòнꙋ приложй | х. Гіанко х. Димй|трі за вѣчнй спóменъ | 1843, марта 6.

[1] Последната цифра е заличена.

94. Върху петата икона — св. Ной, вляво:

Сїѧ їкóна прїложї | кѵ Мáно копан|данъ, 1827.

95. В двора над черквата, в скалата, има извор, който сега е хванат за чешма. При извора има плоча с надпис, сега замазан с вар, поради което се чете мъчно:

Овaі источникъ | се поднови с пре|дстоянiето на е|питропа Анастасъ | кордикъ[1], лето | 1877, май 6.

96. Дворът на черквата, пред канцеларията, е застлан с надгробни плочи; надписите им са отчасти повредени.

Тука почива тѣлото на | покойнаго Дiамандiя ✠ х. Г. | Дрьндарь, прѣставенъ въ | л. 1867, януар. 30ѝ | въ цвѣтушѫ младость откъснат | - - -

Следващите редове са вероятно продължение от същия надпис:

Ако и тѣлото на во - - - - - - - - | Сладка надѣжда! - - - | Тамъ въ пò-добрый-тъ свѣтъ, гдѣто ще идемь.

97. Друга плоча:

1867 авѕ|ст 15 | Марiа | ✠ х. Нїколев|а

Х. Манастир Св. Димитър, на 15—20 минути югоизточно от Велес

98. Вън на оградата, която е преправяна в 1939 г. (има особена плоча за случая), е вградена и старата плоча:

Сей обитель окр|ѕжй|сѧ wкрестъ | в лѣто 1862, ѕлiи 12, во | времѧ старца дедо | Здраве и епитропъ | Анко менкацiѧ, пре|звúтерь папа Мúно.

99. Вътре в двора има чешма със следния надпис:

Направена | по поводъ на гърнчарский | еснафъ съ иждивление|то на самитѣ жители отъ | градъ Велесъ | 1-ий януарий 1889 г.

100. Вътре в черквата, на южната страна:

Сеи wбитель | wбнови сѧ въ | лѣто | 1855. | Изобрази | х. Косте | зуграфъ | и фотографъ.

Цялата черква е изрисувана с фрески, повечето нови; снабдени са с надписите на дарителите. Даваме някои от надписите:

101. На южната стена:

Прїложúй Здр̀áве и сúнъ его Андрѐа | ктiтѕръ цер̀ковъ сию. 1857 лѣтò.

102. Прїложѫ. Ката и Цана, Iwанъ, | Ефúмка, Наска, Дúмче, Петрѕшо.

[1] Може да се прочете и: вордикъ.

103. Пріл^{ж}. Ан8шка, | Кімо, Петре.
104. Прї Косте, | Гєѡрги.
105. Пріложи | Михайл, | синъ | Саздо.
106. Пріложи | Ѳеодор | Пано Садовъ.
107. Пріло^{ж} Смиль слуга | храма Павле. |
108. Прїло^{ж} Михаилъ | Николов Кѵюнц | Пандо Іwанъ.
109. Прї Косте | Аѳанасовъ.
110. Пріложи | Злата | х. Анко|ва.

На западната стена:

111. Приложи Миха|илъ ци|Петревъ.
112. Приложи | Тевче Пешовъ.
113. Прил^{ж}. слуга | Петко Мицев | ѡ Ракле.
114. Пріл^{ж}. х. Васілъ | х. Стоѧновъ.
115. Пріложи Петре Арїзанъ.

На северната стена:

116. Прило Арсо Манчевъ | Барутлиѧ.
117. Пріло^{ж}. Косте | Кімовъ | бочваръ.
118. Пріложи | Ѡрданъ | Керам^{а}въ.
119. Пріложі | Панчѐ | Давчевъ | цік8нъ.
120. При^{ж}. | Мїхаілъ | Кацовъ | їзъ Щїпъ Ново | село.
121. Пріл^{ж}. Танче | Велков | боѧці | Міца.

122. Вътре в олтара композиция — св. Богородица и Исус Христос; долу:

Прѝложї х. Петре Циновъ | сїнъ его Димко.

123. На страничната врата на иконостаса икона на Архангел Михаил с надпис:

Приложї за вечы | спо̀м^{в}е Дѝмко Пановъ | со чада его́.

124. Икона на св. Стилиан:

Приложї | Никола | Костовъ.

125. В черквата изображения на българските светци: Гаврил Лесновски, Прохор Пчински, Наум, Климент, Иван Рилски. На северната стена голяма хубава фреска на Кирил и Методий, но надписите заличени и преправяни. Чете се:

сѣ̄й Меѳодіа Сѣ̄и Кѵрїлъ | - - - - - - - | Просвѣтители

126. Горе в притвора изображение на Богородица с надпис:

Пріложї 'Анастасъ Трайковь | Подолешь.

127. В притвора икона на св. Трифун с надпис:

С. й. приложи́ха еснавъ механежискѝ во 1889 | априлѧ 6.

128. Там икона на бог вседържител с надпис:

Пріложѝ̂ Ѡрданъ Ѧндовъ | Вановъ.

XI. Църква Св. Спас във Велес

129. Отвън над западната врата, в стената:

Х. Кочо ХП Іор. 1820.

130. Отвътре над западната врата нов надпис:

1921 г. | Изврши се стенни живописъ | доброволн. прилогъ отъ градъ Велесъ | изр. живописъ Георги А. Зографски | и синъ.

131. На южната стена икона на св. Ной с надпис в долния ляв ъгъл:

Сиѧ икѡна прыложи кѷръ | Миленкѡ гѕлгеръ за дш̄ѕ | wмѕ споменъ аѡвı [1812].

132. Върху първата икона на иконостаса (отдясно наляво) — св. Спиридон; отляво:

Іконѕ сию приложѷши | еснафъ папѕцски.

133. Върху втората икона на иконостаса (отляво надясно):

Ико́нѕ сию̀ приложѷша еснафъ | терзйски, 1819.

Другите икони на иконостаса нямат надписи.

134. На северната стена икона на ап. Тома, надпис вдясно:

Сѷа їкона прил|ожѷ е̏снафъ | мѕтаѵчйски | за дш̄е ониим' | спасе́ние | 1829 | рѕкоѫ | К҃ѵта | зографа.

135. В олтара вътре икона на св. Николай с надпис на един ред:

Прилежанїемъ благоро́днагѡ господа хаци Михайлъ 'Іѡрдановичъ аѱıз [1817].

Под тоя надпис:

рѕка́ | же апла зwгра . .

136. Вътре в черквата, на западната страна, е вградена надгробна плоча, в която се чете:

Здѣ почи|ваетъ рб̄ъ бо|жій Петаръ М. | Шѕлевъ, преселй|вшій сѧ въ вѣч|ность на 8 с - - | 1868е лт̄о - - | жйвъ Хрст̄ - - - | й оставивъ - - - | рѧдно дом - - - | дїе не въ - - - | дости - - -

Дясната част на плочата е вградена под стената.
В коридорите около черквата има и други плочи, но надписите им са съвсем заличени.
В двора на черквата се намират гробища. Ето няколко надгробни плочи от втората половина на XIX в.

137. Тук почивать оста|тки ти на г. Коца | съпруга на Георгій | П. Шулевъ, умрѣла | на 14 май 1875 л. | Велесъ.

138. Здѣ почива|етъ рб̄ъ бжій | Константинъ | М. Мечаловъ. | Успе в' 25 ноевр | 1880.

139. Тукъ почива | Йорданъ Л. Богдановъ | прожившъ 70 г. христи|янски животъ примѣренъ | татко незабравимъ за чад|ата си. ѕмрѣлъ 24 юни | 1891 г.

XII. Черква Св. Богородица в Скопие

140. На иконостаса, вляво, върху икона „Успение богородично", надпис в долния ляв ъгъл:

Сїѧ ѷкóна поклонѝ ѐснáфъ | бекчúскѝ за дв҃шѐвно ѷмъ спасѐнїе въ лѣ́то 1838.

141. Пак там, вдясно, върху икона на св. Петър и Павел, долу надпис, който е бил заличаван:

Тáѧ ѳкóна подарáватъ ѳснáфите | кафтанжúскїй, терзúскїй, | органжúскїй, | самаржúскїй за вѣчни споменъ. | 23^{й} септем. 1895 г.

142. Две икони на Кирил и Методий; долу върху по-голямата надпис:

Приложѝ Г. Божúнъ | К. Рибáровъ за дв҃шéвно спасéнїе | 1891 г. маиѧ 6.

ЕДИН БЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИК ОТ XVI ВЕК

Тодор Герасимов

На десния бряг на р. Цибър при с. Вълчедръм, бивша Ломска околия, се издига над околната равнина възвишение, познато между населението под името „Кюнина чука". Върху това високо място е бил поставен в края на XVI в. голям оброчен кръст от камък, който сега лежи повален в изкопана от иманяри яма (обр. 1). Този кръст е най-старият оброчен паметник, познат засега. Надписът върху него, който носи дата 1582 г., представя интерес в редица отношения. На първо място това е палеографията на буквите, която може да служи за датиране на други надписи с аналогични по начертание букви, но които не са датирани. Също тъй надписът е важен и в езиково отношение, тъй като съдържа белези, характерни за западнобългарски говор. Най-после тоя паметник с релефната си украса представя рядък образец на българското народно изкуство от XVI в.

Оброкът е издялан от един цял блок пясъчник. Дълъг е 3,20 м и дебел 25 см. Отвесното му рамо е широко 32 см. Горният край на паметника завършва с една овална плоча с три правоъгълни издатъка, украсени с по един релефен кръст. Това са раменатa на кръста. Върху овалното разширение е издялано в плосък релеф изображение на разпънатия Христос и по един кръст от двете му страни. Цялата композиция е оградена от рамка с лъчи. Под Разпятието е издялан друг кръст, вписан в колело с лъчи (обр. 3).

Повърхността на отвесното рамо е запълнена с надпис, разположен в единадесет реда. Върху лявата страна на рамото на кръста е изчукано продължението на надписа и датата (обр. 2). Целият надпис гласи така: сьн кръ|сть вде | лл рад | wслав | да є нап | омочь | рабѣ б(о)жіа стоан | н моме | нѣ ноца | н стам(ен).

сьн | кръсь | с(ве)тн | кнрн | кь | нвлн(та) вь лѣт(о) $\overline{зрч}$ = 1582, т. е.

„Този кръст направи Радослав да помага на божия раб Стоян и на Момена (и на) Иоца и на Стамен. Този кръст (е посветен на) св. Кирик и Юлита в лето 7190 = 1582."

Буквите на надписа са вдлъбнати. Само четирите букви нлка над раменатa на Христа и $\overline{\text{Х}}$ при десния му крак са релефни. Буквите имат характерното за епохата начертание. Тъй в буква **в** върхът на двете полудъгички от дясната ѝ половина не се допира до отвесното рамо.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ София БИБЛИОТЕКА

Обр. 1. Оброк при с. Вълчедръм от 1582 г.

Също така и в буква к дясната половина е отдалечена от отвесното рамо. Буква т е начертана с три еднакво дълги рамена и наподобява обърната буква ш. Буква м е с наклонени навътре ляво и дясно рамо. По-особено е начертанието на буква ч (вж. обр. 2). Тя напомня разчекнато и, при което напречното рамо тук е в хоризонтално положение. Същата форма има буква ч и в ктиторския стенописен надпис в църквата на Курилския манастир Св. Ив. Рилски[1]. Буква ѱ представя съчетание от о и ѵ, представени като триъгълничета с две стърчащи на върха му чертички. Буква ж е начертана като Х, набучена на едно отвесно рамо.

[1] П. Мутафчиев, Из нашите старопланински монастири, СбБАН, XXVII, 1931, табл. I, обр. 1.

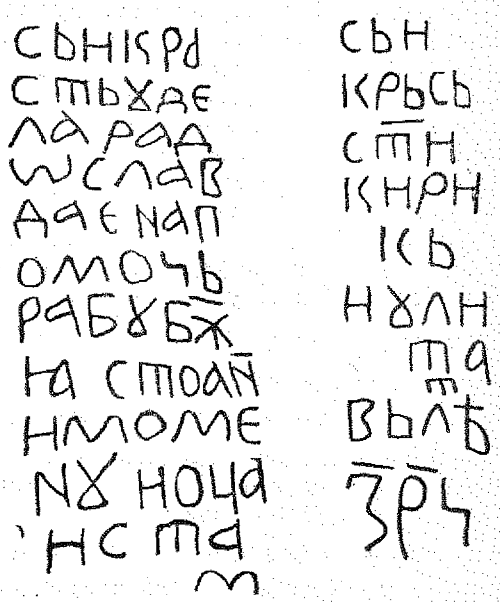

Обр. 2. Надпис върху оброка при Вълчедръм

Буква и е начертана като буква н. Буква ѡ е съставена от две полудъгички, съединени в долните им краища с раменатa на едно ʌ.

Навсякъде в надписа е употребен редовно малкият ер. Прави впечатление неправилното поставяне на падежните форми. Докато думата ѓʌб е поставена в дателен падеж — ѓʌб8, то свързаните с нея думи са с различни падежни окончания. Така определението божи вместо в дателен падеж — божи8 стои във винителен — и. Личното име е пък в именителен. А женското име момена, което също би трябвало да е в дателен падеж, окончава на 8 и т. н. Посочените примери показват, че по това време (XVI в.) усетът за падежните форми в народния говор е загубен. Думата кръст в нашия надпис е написана два пъти различно. Веднаж тя завършва на ть, а втори път е дадена без тия букви — кръс. Втората форма е характерен пример на изчезване на съгласната т в народния говор.

Думата помочь показва, че каменоделецът или този, който е съставил надписа, е говорил ч, ѫ-диалект. Връзката със западнобългарските говори на нашия надпис се подсказва и от глаголната форма 8дела[1]. При с. Вълчедръм намерих и друг един оброчен кръст от 1691 г. с надпис, в който също тъй има белези на ч, ѫ-говор: кнѧь чорча. Посочените езикови особености показват, че жителите на Вълчедръм са говорили в XVI и XVII в. тоя западнобългарски диалект[2].

Интересно е да отбележим, че съдържанието на нашия надпис започва с един увод, в който каменоделецът говори в трето лице, съобщавайки, че е изработил този кръст за някой си Стоян, който кръст да измоли за последния и членовете на семейството му помощ свише[3].

Изглежда, че дарителят (ктиторът) на този оброк е бил лице със значително имуществено положение в селото, за да поръча тоя скъпоструващ на времето си оброк. В другите оброчни кръстове ктиторът носи титлата кнѧь, която се е давала през време на турското владичество на лица с важно обществено и имуществено положение[4].

---

[1] Същата форма на глагола дѣлать намираме и в надписа на кръста в църквата в Шишевския манастир при Скопие: повелѣнием їг8мена ѥкова 8дела х[крест]аѧь грѣшни неремена х wн8фрїе и пр., вж. А. М. Селищев, Македонские кондики XVI—XVIII веков, София, 1933, стр. 28.

[2] Б. Цонев, История на български език, т. I, стр. 413; Ст. Младенов, Из един западнобългарски апостол от XIV в., СпБАН, XXVIII, стр. 125 и сл.; Цв. Тодоров, Населението между Тимок, Искър и Стара планина, СпБАН, LV, 1937, стр. 265 и сл.

[3] В останалите няколко оброчни паметника, които датират от XVII в., надписът върху тях винаги се предшествува от формулата: „Изволением отца и поспешением сина и пр."

[4] В един от споменатите оброци, които ще обнародваме на друго място, стои кнѧь иванко, а в друг от 1691 г. — тнторь ест кнѧь чорча и пр.

Както видяхме по-горе, надписът съдържа няколко лични имена: *Радослав, Стоян, Момена, Иоца* и *Стамен*. Те представят интерес за българската антропонимия от XVI в. Мъжките и женските имена имат чисто народен характер. От тези имена по-рядко срещани са *Момена*[1] и *Иоца*. В споменатите вече няколко оброчни паметника около днешното село Вълчедръм, които датират от XVII в. (1632, 1682, 1684 и 1691 г.), намираме покрай народни имена и такива, заети от църковния календар. Влияние на църквата по това време трябва да виждаме и в редовното изписване на споменатата по-горе формула „Изволением отца и поспешением сина и пр.", която, както видяхме вече, не намираме в нашия паметник, предшествуващ ги с цяло столетие.

Занимаващият ни тук надпис е важен извор и за населението на Вълчедръм през XVI в., за което засега други писмени сведения от това време няма.

В едно проучване върху населението между Тимок, Искър и Стара планина[2] Цв. Тодоров изказа предположението, че жителите на долния край на Вълчедръм (някогашната махала Армулуй), които говорят *ъ* вм. *ж*, са потомци на преселниците, дошли от Влашко подир сключването на Белградския мир в 1739 г. Тези преселници според него са били преки потомци на избягалите след потъпкването на Чипровското въстание в 1688 г.[3] жители на Чипровци и околните му села, които в езиково отношение принадлежат към *ч, џ*-говор. Населението пък в горния край на селото (първоначалната махала Вълчедръм) се е преселило преди 100—150 г. от някогашната махала Гола пола, разположена на десния бряг на р. Цибър под Кюнина чука. Тия жители говорят и сега *шт, жд*-диалект.

Ние видяхме по-горе, че надписът върху оброка от Кюнина чука съдържа особености на *ч, џ*-говор, т. е. на говора на населението от махалата Гола пола, която е била разположена по склона на височината отвъд р. Цибър. Този оброк е принадлежал именно на това селище. Ето защо, ако жителите на въпросната махала бяха се преселили отсам р. Цибър в махалата Вълчедръм, би трябвало в последната да се чува *ч, џ*-говор, а не както авторът пише, че обитателите на горния край на селото, т. е. на бившата махала Вълчедръм, говорели *шт, жд*-диалект. Още по-малко е приемливо твърдението му за населението в долния край на селото. Тук ние намерихме един родов оброк, пазен ревниво до 1944 г. от последните издънки на рода в прадедовския двор. Той датира от 1691 г. Надписът му също има белези *ч, џ*-говор. Тоя паметник показва, че жителите на тая махала в долния край на Вълчедръм, въпреки името й *Армалуй*, са живели от исконни времена и не са се преселвали след

[1] Името *Момена* е засвидетелствувано в писмени паметници и от Южна България, срв. Н. Милев, Български лични и семейни имена от XVII в., Изв. Нар. етногр. музей, кн. I, 1921, стр. 165. В съкратена форма *Мома* го срещаме както в Северна България (Милев, цит. съч., стр. 153), тъй и в Македония (вж. А. Селищев, цит. съч., стр. 48, из кондиката на манастира Матка при Скопие от втората половина на XVI в., и стр. 122, Слепченската Кондика от XVII в.).

[2] Цв. Тодоров, цит. съч., стр. 237 и сл.

[3] Ив. Дуйчев, Чипровци и въстанието през 1688, стр. 40 и сл.

1739 г. от Влашко. Двата паметника — единият от 1582 г. и другият от 1691 г., които маркират един период от сто години, свидетелствуват, че населението в горния и долния край на Вълчедръм през XVI и XVII в. си е служило с един западнобългарски диалект. За някогашното влашко име на долния край на днешното село *Вълчедръм* — Армалуй, както и въпросът за *шт, жд*-говор в горния край, ще трябва да се потърси друго обяснение.

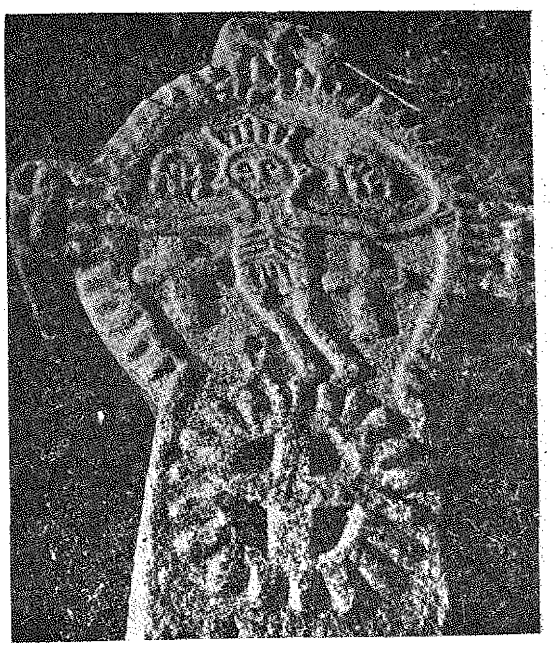

Обр. 3. Детайл от оброка

Накрая трябва да кажем няколко думи и за фигуралната украса на нашия паметник. В началото споменахме, че овалното разширение на кръста в горния му край е запълнено със сцената Разпятие Христово, оградена от сияние с лъчи. В тая сцена намираме някои черти, които са чужди на установената още от рано в източнохристиянското изкуство иконография на този евангелски сюжет[1]. На първо място се хвърля на очи отсъствието на традиционния нимб около главата на Христа. Вместо него каменоделецът е поставил една тривърха корона с пет отвесни жлеба. Подобен мотив в тоя сюжет засега не ни е известен от други паметници[2]. Идеята да се постави царска корона на главата на разпънатия Христос каменоделецът ще да е заел от някоя теоложка версия на псалма, в който Христос се изтъква като цар победител и триумфатор над смъртта, победил последната чрез кръстната си смърт[3]. Тая идея е онагледена в стенописни и иконописни паметници чрез поставяне на надписа цр҃ь слав҃ъ върху напречната дъска над разпънатия Христос[4].

[1] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV, XV et XVI siècles etc., Paris, 1916, стр. 396 и сл.

[2] Западноевропейски художници от XV в. въвеждат трънения венец в иконографията на страстите господни.

[3] Псалом 237, 10, който се изговаря през време на службата на Великата събота пред вратата на църквата „... и҃ внидетъ, цр҃ь славы, кто есть цр҃ь славы; г҃дь силъ той есть цр҃ь славы и пр.

[4] G. Millet, цит. съч., стр. 421, обр. 445 и 446; А. Грабар, Боянската църква, София, 1924, стр. 53 и табл. XIII.

Същият смисъл на символ на слава има и лъчистото сияние около Разпятието, което също тъй е необичайно и чуждо за традиционната иконография на Христос на кръста. Друга една особеност представя лицето на Христа. Каменоделецът в старанието си да предаде отпечатъка на смъртта върху лицето силно е подчертал орбиталните и назалните кости (вижда се носната кухина). По тоя начин лицето наподобява мъртвешки череп. Под устата, която е представена като дебела черта, се виждат няколко успоредни резки, с които може би е загатната брадата.

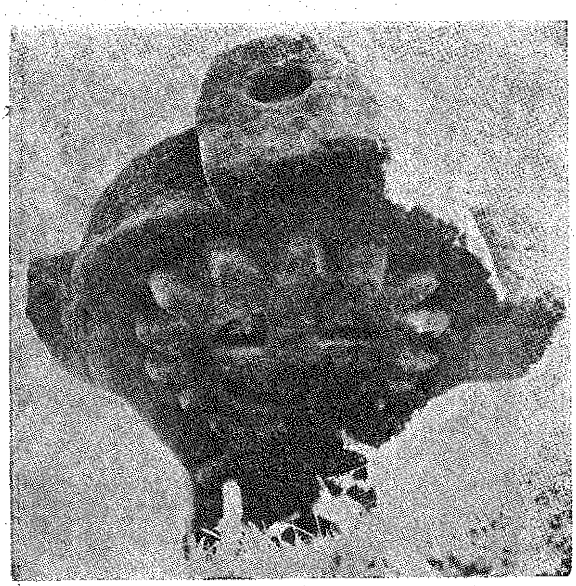

Обр. 4. Слънчев символ върху гърба на оброка

Както се вижда от снимката (обр. 3), фигурата на Христа е третирана много сухо и схематично. Няма никаква съразмерност между отделните части на тялото. Ръцете са представени много дълги, а торсът — много къс и широк. Няма преход между кръста и бедрата. Главата е обърната насреща. Ушите наподобяват халка, долепени до дебелия контур, очертаващ кръглата глава, която е без шия. Ребрата са означени посредством няколко наклонени жлеба. Под тях има четири отвесни вдлъбнатини. С тях каменоделецът е предал гънките на плата, увити около бедрата на разпънатия. Краката са извити много неестествено настрани. Те са представени еднакво широки от бедрата до стъпалата.

Фигурата, както и другата украса на паметника, е третирана в плосък релеф, който каменоделецът е постигнал, като е отнемал с длетото от предварително изравнената повърхност на кръста камъка около очертаната предварително фигура, кръстовете и пр. Няма никакъв опит да се моделира тялото и затова изображението има напълно линеарен характер. Изтъкнатите технически и стилови особености на украсата на паметника показват, че това е един образец на народното изкуство от XVI в. Необходимо е да се спрем и върху още два елемента от украсата на оброка. Единият от тях е релефният образ на голямо колело с лъчи, в средата на което е вписан кръст (обр. 3). Същият образ е издялан и върху гърба на кръста (обр. 4). Явява се въпросът дали колелото с лъчи, което е несъмнено символ на слънцето, стои във връзка със сцената на Разпятието, в която винаги над раменета на кръста се изобразяват слънцето и луната. Големият размер на тоя символ, както и мястото, гдето е поставен, а също тъй отсъствието на луната в компо-

зицията, всичко това показва, че той не стои в пряка връзка с иконографията на Разпятие Христово.

По-скоро тоя символичен образ трябва да свържем със споменатите в надписа св. Кирик и Юлита, на които е посветен тоя оброчен знак. Както е известно, народната метеорология свързва двамата с най-горещия ден от годината (15 юли стар стил), когато слънцето е в зенит. Тоя ден е първият от трите „горещници" и се е тачил особено много от земеделското население[1]. Същото значение на символ на слънчевата светлина и горещина има и изображението върху гърба на нашия паметник (обр. 4).

Колелото с лъчи и вписан в него кръст е един много древен символ на слънцето[2].

Колелото с пет спици и затъпени зъбци под надписа (обр. 1) също тъй се отнася до св. Кирик и Юлита. Тоя вид колело със или без зъбци е било един от инструментите, употребявани за мъчене привърженици на християнската вяра през римската епоха. Него намираме в множество житийни сцени, датиращи особено от късното Средновековие.

С прибавянето на този образ каменоделецът е пожелал да изтъкне и мъченическия ореол на двамата светци, споменати в надписа.

Както виждаме, в нашия паметник са съединени езически елементи (слънчев символ) с образи от християнската религия (разпятието и двата кръста). Доколкото ни е известно, подобни символи върху паметници от тоя род не са познати от нашите земи.

---

[1] Д. Маринов, Народна вяра и религиозни обичаи, СбНУ, кн. XXVIII, София, 1914, стр. 508.

[2] A. B. Cook, Zeus, a study in ancient religion, I, Cambridge, 1914, стр. 254 и сл.; J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique etc. II, Paris, 1910, II, стр. 45, обр. 166, 3; 420, обр. 169, 1.

ФУТУРНИТЕ ФОРМИ НА СТРАДАТЕЛНО-БЕЗЛИЧНИЯ И ВЪЗВРАТНО-СРЕДНИЯ ЗАЛОГ В ИСТОРИЧЕСКИЯ РАЗВОЙ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Дора Иванова-Мирчева

Между формите за бъдеще време в българския език има значителен брой прости и сложни бъдни форми, образувани от възвратни, страдателни, безлични и средни глаголи. Настоящата статия прави опит да осветли техния исторически развой. Те не могат да бъдат разгледани, без да се постави преди всичко въпросът за залоговата им принадлежност.

Проблематиката на залога в системата на българския език е, общо взето, недостатъчно разработена. Преобладаващото в граматичната литература двузалогово деление не отговаря на реалното положение в езика. То се отрича както от фактите в съвременния език, така и от положението в старите български езикови паметници. Имайки пред вид състоянието на залога в съвременния език, Л. Андрейчин предлага ново разрешение, което може да се смята, че отговаря на спецификата на българския език. В своята статия „Залогът в българската глаголна система" авторът изтъква, че няма основание да се говори само за страдателен залог в българския език, а е по-правилно той да бъде наречен страдателно-безличен, безсубектен залог и към него да се причислят и безличните употреби на глаголите, а съществуващата в езика немалка категория взаимни и средни глаголи да се отделят във възвратно-среден залог[1].

Трябва да се съжалява, че малкият обем на цитираната статия и големият брой други теоретични въпроси, засегнати в нея, не дават възможност на автора да развие и обоснове с повече примери своя нов поглед върху българската залогова система. Но и малкият материал от съвременния език показва непригодността на двузалоговото деление. Нашият материал, част от който ще бъде приведен по-долу, доказва същото и по отношение на миналите етапи от развоя на българския език. Формите и съчетанията, които се разглеждат тук като изразители на бъдни действия в българските езикови исторически паметници, са няколко вида: едни са страдателни или безлични форми, образувани с възвратно-местоименната частица сѧ (се), други са образувани от възвратни или средни глаголи, а трети представят причастни пасивни съчетания на бѫдѫ. Опитът ни да класифицираме този материал въз основа на до-

[1] Сп. Български език, год. VI, 1956, кн. 2, стр. 106—120.

сегашната двузалогова система остана безуспешен, понеже се явяваха преходни, преливащи се, двусмислени и неясни случаи, особено между страдателните и безлични глаголи, от една страна, и между възвратните и средните — от друга. Предлаганото от Л. Андрейчин тризалогово деление дава възможност именно тези преливащи се неясни случаи най-правилно да намерят своето място[1].

Възниква въпросът; доколко тези форми и съчетания могат да се смятат за отделно спрежение в съвременния български език, а и в неговия исторически развой. Това се отнася най-вече до сложните причастни съчетания, които означават пасивно отношение на субекта към глаголното действие. Критикувайки застъпваното в някои български граматики твърдение, че в съвременния език те представят синтактични съчетания, а не сложни форми, Л. Андрейчин привежда доказателства в полза на становището, че е по-правилно да се смятат за сложни форми. Това свое схващане той развива в статията „Глаголните времена в българското страдателно спрежение“[2]. От тази статия и от разгледаните по-горе работи на Л. Андрейчин става ясно, че в съвременния български език може и трябва да се говори за отделно спрежение на глаголите от страдателно-безличния и от възвратно-средния залог за всички глаголни времена, включително и за бъдеще време. С бъдните форми на тези залози се изразява както обикновено бъдеще време, така и бъдеще в миналото и бъдеще предварително време.

Зачатъците на тези футурни форми се намират още в първите старобългарски паметници. Тяхното развитие върви паралелно с развитието на формите за бъдеще време на деятелния залог. Българските езикови исторически паметници, които отразяват периода от X до XVIII в., дават картина на превръщането на средствата за изразяване на бъдещи действия в специални форми за бъдеще време. И това се отнася не само до деятелния залог. Към тези средства в ранния старобългарски период спадат и презентните форми на глаголите и от безлично-страдателния и от възвратно-средния залог, както и бѫдѫ-съчетанията със страдателни причастия[3].

Историческият развой на тези форми за бъдеще време не е изследван специално. В своята историческа граматика на българския език К. Мирчев споменава само, че в новобългарски се пазят непокътнати съчетанията от бѫдѫ и страдателни причастия за изразяване на страдателния залог като изгънанъ бѫдетъ 'ще бъде изгонен', пропатъ бѫдетъ 'ще бъде разпънат'[4]. Не е ясно обаче дали авторът смята бѫдѫ-съчетанията със страда-

[1] Малко по-подробно въпросът за залога е разяснен в статията на Л. Андрейчин „Залогът на глагола“, сп. Български език и литература, год. I, 1958, кн. 3, стр. 16—25. Изложените схващания са застъпени и в учебника Съвременен български език за учителските институти, ч. II, от Л. Андрейчин, М. Иванов и К. Попов, София, 1957.

[2] Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан, София, 1956, стр. 69—75.

[3] За развоя на формите на деятелния залог и за общата за формите от всички залози проблематика на развоя на българския футурум вж. у Дора Иванова-Мирчева „Развой на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII в.“ (под печат).

[4] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 206.

телни причастия за граматични форми или само за синтактични съчетания. За простите форми К. Мирчев не споменава нищо.

Според Паул Дилс в старобългарски език изобщо няма пасивум. „С изключение на някои причастия — пише той, — старобългарски не познава пасивум. Където трябва да се преведе пасив, се употребява описателен израз със спомагателен глагол или възвратна форма със ѧ.“[1]

Съчетанията с причастия се засягат и в изследването на Х. Бирнбаум[2]. Понеже са извън обсега на неговата тема, те са дадени само в общия преглед на всички средства за изразяване на футурум в старобългарски. Бирнбаум смята съчетанията от бѫдѫ и страдателни причастия за синтактични, а не за лексикални съчетания, за разлика от останалите причастни бѫдѫ-съчетания. Авторът изтъква, че пасивните съчетания са възникнали на домашна почва, а не са резултат на чуждо влияние.

От краткия преглед на писаното по въпроса става ясно, че средствата, с които се изразява бъдеще време от страдателно-безличния и от възвратно-средния залог, са съвсем недостатъчно разгледани. Преди всичко не е разрешен въпросът дали са граматични форми или не. Несъмнено е, че в съвременния български език те представят бъдни форми и образуват специално спрежение. Но доколко това може да се твърди за старобългарския период от развоя на езика и за по-късно време? На този въпрос, както и на други някои въпроси във връзка с него, ще може да се отговори, след като бъде разгледан материалът.

I

На първо място ще се занимаем с футурните форми на страдателно-безличния залог. Според формулировката на Л. Андрейчин при този залог „отношението на глаголното лице към действието е пасивно, т. е.... действието иде върху глаголното лице от друг деятел, непосочен в самата глаголна форма“,... „формата на страдателния залог се получава от формата на деятелния залог по два начина: с помощта на възвратното местоимение *се* или чрез страдателно спрежение с помощта на страдателно причастие“[3].

Причастно-страдателният залог може да се изрази в съвременния български език както чрез прости форми, придружени от възвратно-местоименна частица *се*, така и от съчетания на *бъда* със страдателно причастие. Същото положение се наблюдава още в старобългарските паметници, където вместо *се* срещаме частицата ѧ, а глаголът *бъда* се среща в своя стар облик — бѫдѫ.

Ще дадем някои примери с прости пасивни форми от различни старо-, средно- и новобългарски паметници, в хронологически ред:

[1] Paul Diels, Altkirchenslavische Grammatik, Heidelberg, 1932, стр. 225.
[2] Henrik Birnbaum, Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen, Stockholm, 1958, стр. 21—23.
[3] Л. Андрейчин, Залогът в българската глаголна система, стр. 110.

Зогр.[1] Мт. 21, 43: сего ради гл(агол)ѫ вамъ ѣко wтѧмется са отъ васъ ц(ѣса)рствие б(о)жие и дастъ са азыкоу творѧщоумоу плодъ его (гр. *ἀρθήσεται... δοθήσεται*); Мт. 24, 22: за ізвѣранꙑхъ же прѣкрататъ са дьне тн (гр. *κολοβωθήσονται*); Мр. 9, 49:... і вьсѣка жрътва солиѫ осолитъ са (гр. *ἁλισθήσεται*); Мр. 11, 17: ѣко храмъ моі храмъ молитвѣ нарекетъ са (гр. *κληθήσεται*); Лк. 11, 29:... і знаменье не дастъ са емоу (гр. *οὐ δοθήσεται*).

Супр.[2] 10, 26: зане и раждаемое отъ тебе с(ва)то нарекетъ са с(ꙑ)нъ б(о)жи; 491, 26: нн нништеты ради очмалитъ тн са радость доуховьнаѧ; Козма презвитер[3] 41: и лесть еретическаѧ разорит са...; Бол. псалтир[4] 34, 23: wт г(оспод)а стопы чл(овѣ)коу исправатъ са; 71, 16: прѣвъзнесетъ са паче ливана плодъ его; Слепч. апостол[5] IX, 6—7/21: иѫ о исаацѣ нарекетъ тн са сѣма; Манас. хроника[6], 29: весь родъ царскыи искоренит са; Евтимий[7] 171: приведѫтъ са... царю дѣвы въ слѣд еѫ и искрѣнаа еѫ приведѫтъ са, въведѫтъ са въ црьковь царевѫ; Жит. на Ник. Соф.[8] 80: не wтимéтсе wроѕжíе wт дóмоу твоегó; 134: вънегда чрьтогъ затворит се; Свищ. дамаскин[9] 119: знамéніе же не дáсть се емоу (в цитат от евангелски текст).

За забелязване е, че това са все третолични форми, които се различават от безличните само по присъствието на подлог в изречението. Ето някои примери от безлични презентни форми в служба на футурни:

Зогр. Мт. 7, 7: просите і дастъ са вамъ, іштѣте і обрѣштете, тлъцѣте и отвръзетъ са вамъ (гр. *δοθήσεται... ἀνοιγήσεται*); Мр. 4, 24: въ нѣиже мѣрѫ мѣрите намѣритъ са вамъ (гр. *μετρηθήσεται*); Мр. 4, 25: ...і еже імать

[1] Quattuor evangeliorum Codex Glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, edidit V. Jagić — Editiones monumentorum slavicorum veteris dialecti, Graz — Austria, 1954.
[2] С. Северьянов, Супрасльская рукопись, т. I, Спб., 1904.
[3] М. Попруженко, Св. Козмы пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг, 1907.
[4] V. Jagić, Psalterium Bononiense, Vindobonae — Berolini — Petropoli, 1907.
[5] Г. А. Ильинский, Слепченский апостол, Москва, 1912.
[6] I. Bogdan, Cronica lui Constantina Manasses, Bucureşti, 1922.
[7] E. Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901.
[8] П. А. Сырку, Житие св. Николая Нового Софийского, по единственной рукописи XVI в., Спб., 1901.
[9] Л. Милетич, Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII век, София, 1923.

отъіметъ сѧ отъ н'его (гр. *ἀρθήσεται*); Слепч. апостол, IX, 6/4: въстанн и вънндн въ градъ и тоу ρечетъ тн сѧ что тн подобаетъ творнтн.

В по-късните паметници най-често срещаме клиширани вече евангелски текстове със същите форми, напр. Народно житие на Ив. Рилски[1] 29; Акир.[2] версия от XVI в., стр. 244; Житие на Ник. Софийски, стр. 100 и пр. Но безличните употреби на презентните форми не са престанали да се употребяват. И до днес в езика те са напълно живи, вече превърнати на специални футурни форми с частици *ще*. Така срещу най-често срещаните форми дастъ сѧ, отънметъ сѧ, възмѣрнтъ сѧ вамъ в съвременния български език стоят формите *ще ви се даде, ще ви се отнеме, ще ви се измери* и пр.

Както личи от дадените примери, страдателните и безличните форми отговарят на обикновени футурни пасивни форми в гръцки, обикновено futurum indikativi passivi.

Простите форми на страдателно-безличния залог, които тук изразяват бъдещи действия, са в същност сегашни форми, употребени за израз на футурум. Те отговарят напълно на останалите форми на така нареченото просто бъдеще време от деятелния залог в старобългарския език, за които няма основание да се смята, че са специални футурни форми. Те са само презентни с функция на футурни. Материалът от бѫдѫ-съчетания със страдателни причастия е много по-многоброен от броя на простите пасивни и на безличните прости форми. В старобългарския период се наблюдават три вида съчетания. Най-често срещани са съчетанията с минали страдателни причастия на -нъ:

Зогр. Мт. 5, 7: блаженн мнлостнвнi. ѣко тн помнлованн бѫдѫтъ (гр. *ἐλεηθήσονται*); Мт. 5, 29: добрѣе бо естъ да погыба'етъ єдннъ оудъ твоихъ а не все тѣло твое вѣвръженo бѫдетъ въ ѣеонѫ (гр. *καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου βληθῇ εἰς γέενναν*); Мр.[3] Мт. 9, 21: аще токмо прнкоснѫ сѧ рнзъı его с(ъ)п(а)с(ѣ)нa бѫдѫ (гр. *σωθήσομαι*); Зогр. Лк. 12, 47: і не оуготовавъ лн не сътворѣ повелѣннi его. бѣенъ бѫдетъ много (гр. *δαρήσεται*); Супр. 12, 23: вѣроуѥвѣ бо богоу ѣко побѣжденъ бѫдешн нама; 49, 10: нь вслмн самъ бѫдешн порѫганъ; 103, 9—10: да н азъ оубогъıн прнчтенъ бѫдѫ къ рабомъ твонмъ; Бол. псалтир 9, 19: ıако не до конца забвенъ бѫдетъ нищин; Охр. апостол[4] VIII, 12/65: и всн хотѧщен жнтн благовѣрно w х(рнст)ѣ нс(оу)сѣ нзгнанн бѫдѫтъ; Слепч. апостол XII, 15/46: и нждневнъ бѫдетъ по д(оу)

[1] Й. Иванов, Жития на Св. Ивана Рилски, София, 1936.
[2] Й. Иванов, Старобългарски разкази, 1935, стр. 244.
[3] И. В. Ягич, Мариинское четвероевангелие, Спб, 1883.
[4] С. М. Кульбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века — Български старини, кн. III, София, 1907.

шаХъ вашиХъ; Жит. на Ник. Софийски, 70: прѣтърпѣвн бо до конца тъ с(а)сѣнь боудеть; 75: мъ вь прѣнсподнѣмХ ада съвѣдена боудеши; Тикв. ръкопис[1] VIII, 396: ва(аго)с(ло)в(е)но боудеть име твое; X, 72: оувн мнѣ вьне затворен боудѧ.

По-рядко срещаме бѫдѫ-съчетания с минали страдателни причастия на -тъ. Ето само един пример от Евтимий, стр. 83: аще ли же и нищетож обѣѧти бѫдемь, болшѫ възмѣнимь съмрѣть паче таковаго живота.

Тези съчетания са запазени и до днес при глаголи като *бия, пия, мия, трия, вия* и пр.

Сравнително повече са случаите от съчетания на бѫдѫ със сегашни страдателни причастия на -мъ, изчезнали в съвременния език, напр.:

Зогр. Мт. 10, 22: и бѫдете ненавиднми всѣми имене моего ради (гр. ἔσεσθε μισούμενοι). Тази форма се среща няколко пъти в нашия материал (Мр. 13, 13; Лк. 21, 17) все като превод на съответно партиципиално съчетание в гръцки. Може да се предположи, че този тип съчетание, както твърди и Бирнбаум[2], е възникнало по книжен път, като калка от гръцки. Намираме го и у Евтимий, 59: мнѡго паче мнѡжае ключнмо боудетъ; и 214: моучнмн прѣбоудоуть. Книжни по своя произход, чужди на езика, тези съчетания рано отпадат и престават да се употребяват.

В българските езикови исторически паметници и простите форми и съчетанията се употребяват едновременно. Във връзка с това възниква въпросът, има ли някаква темпорална, функционална или стилистична разлика между простите и сложните форми.

От положението в гръцкия оригинал става ясно, че и срещу сложните форми, както и срещу простите, в гръцки стои обикновено futurum indikativi passivi (или conjunctivus в зависимост от гласежа на гръцката фраза). Следователно не гръцкият оригинал изисква употребата на проста или на сложна форма или съчетание. Каква е тогава причината, поради която се употребяват едновременно и прости форми със съ и съчетания? Същото редуване намираме и в съвременния език, но и в него още не е изследвана стилистичната роля на двата вида форми.

Простите пасивни форми са изключително третолични (за 3 л. ед. ч. и по-рядко за 3 л. мн. ч.), докато съчетанията с бѫдѫ се употребяват във всички лица и числа. От това може да се заключи, че именно те са били повече схващани и употребявани като форми от пасивно спрежение, отколкото простите форми, които поради своята третолична употреба се преливат с безличните и понякога трудно се различават. Би могло дори да се допусне, че именно връзката им с безличните форми може да е станала причина те да се употребяват и запазват и до днес в езика, общо

[1] Н. Начов, Тиквешки ръкопис. — Сборник за народни умотворения, кн. VIII, IX, X.
[2] H. Birnbaum, пос. съч., стр. 22.

взето, непроменени, не само във формално, но и във функционално отношение.

При съчетанията от бѫдѫ и страдателни причастия единият компонент — бѫдѫ — пренася глаголното действие, означавано от причастната форма в бъдещето, а другият — самата причастна форма — носи залоговото значение, лицето, числото и рода. По такъв начин цялото съчетание означава бъдеще. Подобно на съчетанията и сложните форми за бъдеще време на деятелния залог и разглежданите тук съчетания още от момента на своето създаване имат определена граматично-синтактична структура, която се запазва непроменена от старобългарския период до днес, с изключение на това, че в съчетанията навлиза частицата за бъдеще време *ще*. Старобългарските съчетания от типа помнованъ бѫдетъ започват в съвременния език да гласят *ще бъде помилван*.

Българските езикови исторически паметници дават много оскъден материал за пътя, който се изминава от лексикално-синтактичното съчетание от типа помнованъ бѫдетъ до сложната форма *ще бъде помилван*. Интересен за отбелязване е един ранен пример от паметник от XII в. (народното житие на Ив. Рилски), в който страдателното причастие е свързано не с бѫдѫ, а с познатото от деятелния залог съчетание хощет бытн: и твое чадо изѣдено хощет бытн (стр. 30) 'и твоето чедо ще бъде изядено'. Примерът изглежда напълно граматикализиран поради логическата невъзможност глаголът хощет да изразява някакво желание, искане. Един пример от Манасиевата хроника 126 съдържа сложна форма с хощѫ, в която причастието окончава на *-тъ*: ꙗко житїе и власть wтѧто емоу хощетъ бытн wт нѣкоего имѫщаго ф слово.

В дамаскините се срещат вече сложните пасивни форми. Ето примери от Коприщенския и Свищовския дамаскин:

Копр.[1] 75: ще да бѫде прославенъ по снчкнте постнищн; Свищ. 86: похваленн щътъ да бѫдатъ и тїе от него, конто го кльнатъ проклетн щът да бѫдатъ; 87: който хвалн от него и той похвален ще да бъде; 162: щешь бі на този свѣтъ похваленена от хората; 163: ... и тн щешь посрамена да бѫднш.

В дамаскините се срещат и няколко случая, в които вместо застъпници на спомагателния глагол *бъда* стоят формите на глагола *съм*, явление, характерно и за съвременния български език, където наравно се употребяват и двата вида сложни форми. В по-ранните паметници не сме намерили примери за това. Случаите, с които разполагаме, са следните: Любл.[2] 491:

---

[1] Л. Милетич, Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII век Български старини, кн. II, София, 1908.

[2] Ст. Аргиров, Люблянски български ръкопис от XVII в., СбНУ XII, стр. 463—560; XVI—XVII, стр. 246—313.

тогнва цѣть да са осѣденин тїа; Свищ. 294: той ще да е осѫжде́нъ сас дїавола въ вѣчнаа мука.

Цитираните, макар и малко на брой, случаи сочат пътя, по който се развиват формално и морфологически сложните пасивни футурни форми.

В тяхното образуване и развитие е проникнал обаче и другият модел за образуване на бъдеще време с глагола имамь: Мар. Мт. 17, 22—23: рече имъ ис(оус)ъ прѣданъ имать бъити с(ъи)нъ чл(о)в(ѣ)ч(ь)скъи въ рѫцѣ чл(о)в(ѣ)комъ (гр. *μέλλει παραδίδοσθαι*), в Савина книга[1] срещу тази форма стои: имать прѣдати са; Зогр. Лк. 9, 44: с(ъи)нъ бо ч(лов'ѣ)чьскъи имать прѣдати са въ рѫцѣ ч(лов'ѣчь)сцѣ (гр. *μέλλει παραδίδοσθαι*). Рилско „б“ евангелие, ръкопис от XIII—XIV в., Мр. 9, 31: иако с(ъи)нь чл(ов'ѣ)чь прѣданъ имать бъити въ рѫцѣ чл(ов'ѣ)комь (гр. *παραδίδοται*). Срещу това в Мариинско евангелие стои: прѣданъ бѫдетъ. Както личи от гръцкия оригинал, едно и също гръцко съчетание *μέλλει παραδίδοσθαι* се предава и чрез имать прѣдати са, и чрез прѣданъ имать бъити. Тези случаи могат да се схванат от едни изследвачи като напълно равнозначни форми, докато други биха допуснали, че в съчетанията с имамь може да се схване допълнителен модален оттенък, носен от глагола имамь.

Тук, както и при материала от деятелния залог, се сблъскваме със същата възможност за двояко тълкуване на имамъ и на *хощѫ*-съчетанията и със същата несигурност дали се касае до чиста футурна форма, или до съчетание с повече или по-малко модален оттенък. По-важно е обаче, че футурната функция е ясна, а колебанието между форма и съчетание, което е на път да се превърне във форма, не е така съществено. Особено важен белег на граматикализацията на съчетанията, които изразяват бъдни пасивни действия, е еднаквата темпорална стойност на посочените по-горе съчетания в евангелски текстове с един и същи смисъл: имать прѣдати са, прѣданъ имать бъити и прѣданъ бѫдетъ. Както се вижда, в двете от тях отсъствува глоголът бѫдѫ, а функцията им все пак се покрива, което значи, че бѫдѫ не е вече отделен елемент, който сам служи да пренесе в бъдещето действието, което се изразява чрез страдателно причастие, а е част от една, споена вече, сложна форма.

Имамь-съчетанията се срещат и в други паметници: Супр. 124—125:... и иако внд'ѣ иако оутро въ тъ дьнь атн имѫтъ бъити.

[1] В. Щепкин, Саввина книга, Спб., 1903.

Григорий Цамблак, Падането на Търново (препис от XVII в.)[1]: мое бѡгатство, чѧдо, зде съкрѹвено есть . . . и имат ѩвлено бытн.

А ето и една много интересна безлична употреба, в състава на която също влиза глаголът имамь — пример от Манасиевата хроника, 98: како же се бысть сказатн имат са въ скорѣ.

Освен обикновено бъдеще време, страдателно-безличният залог има форми и за бъдеще в миналото. Материалът, с който разполагаме, е твърде оскъден. Това едва ли е случайно. Тези форми имат сравнително по-слаба употреба и в съвременния български език. Ето и самите примери, двата от които са извлечени от съчиненията на Евтимий — 46: зане по малѣ хотеше прѣдань бытн оудевмь; 106: дюклнтїань . . . мое нскаше оубійство, аще не божінмн соудбамн покрѹвенъ бытн хотѣаХь. И един пример от Коприщенския дамаскин, 99: ако не бы ты помогнал нам, сега цѣХме да сме оудавенн и да сме изгннле.

Страдателно-безличният залог притежава и форми за бъдеще предварително време в съвременния български език. Те биват прости, напр. *тревата ще се е окосила още преди това*, и сложни — *тревата ще бъде (ще е) окосена още преди това*. Обаче в паметниците, които сме ексцерпирали, такива примери не се срещат, както и случаите от типа сълъгалъ бѫдетъ са съвършено малко в деятелния залог. Това няма защо да ни учудва. Тези форми изобщо са много рядко употребявани, а освен това и самият страдателен залог, според наблюденията на Л. Андрейчин, в съвременния български език и изобщо в съвременните културни езици има второстепенно значение.[2]

Прегледът на нашия исторически материал не може да ни даде данни за някаква стилистична разлика между простите и сложните форми на страдателно-безличния залог. И двете форми, общо взето, са като че ли малко чужди на говоримия език или най-малко редки, с елемент на известна книжност, и са характерни по-скоро за книжовния език, въпреки че по произход са домашни образувания, и не може да се смята, че са създадени в старобългарски език напр. под гръцко влияние. В съвременните български диалекти и в разговорната реч те почти не се употребяват, особено сложните пасивни форми. Логическата категория пасивност обикновено се изразява чрез деятелния залог, напр. вместо *тревата ще се коси* или *тревата ще бъде косена* се казва обикновено: *ще косим тревата*.

Такива случаи намираме още в старобългарските паметници. И интересно е, че те отговарят на пасивни или медиални форми в гръцкия оригинал. Това показва, че има свободен превод, при който се търси

[1] Й. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, стр. 22.
[2] Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942, стр. 187.

само смисловият еквивалент. Пасивумът се изразява от форма на деятелния залог и допълнение: Мар. Лк. 6, 37: отъпоуштанте и отъпоустатъ вы (гр. *ἀπολυθῆσεσθε*) = „ще бъдете простени"); Зогр. Мт. 7, 2: имьже бо сѫдомь сѫдите сѫдатъ вамъ (гр. *κριθήσεται* = „ще бъдете съдени" или „ще се съдите"); Зогр. Лк. 6, 38: тоіѫ бо мѣроѫ іижде мѣрите възмѣрятъ вамъ (гр. *ἀντιμετρεθήσεται* = ще „ви бъде отмерено", „ще ви се отмери"); Мар. Лк. 17, 34: въ тѫ ношть бѫдете дъва на ложи единомь. единъ поемлѣтъ а дроугы оставлѣѭтъ (гр. *παραλεμπθήσεται* = „ще бъде взет", „ще се вземе", *ἀφεθήσεται* „ще бъде оставен", „ще се остави") и пр.

Вникнем ли в значенията на простите и сложните форми, бихме могли да видим друга една разлика, която изпъква още от най-ранните примери: това е фактът, че бѫдѫ-съчетанията изразяват пасивността по-добре, отколкото простите форми със сѧ (се). Така напр. от двата израза сынъ человѣчьскый преданъ бѫдетъ и сынъ человѣчьскый предастъ сѧ първият подчертава по-ясно пасивността, дава възможност по-добре да се схване получателят на действието, докато вторият означава действието по-общо.

II

Формулирайки същността на възвратно-средния залог, Л. Андрейчин в цитираната по-горе статия „Залог на глагола" пише: „Ако съпоставим възвратните по форма и по значение глаголи (напр. *мия се, питам се, оглеждам се*) и др. и деятелните и страдателно-безличните, не е трудно да установим, че те имат достатъчно характерни смислови (по отношение на предметното си съдържание) и формални особености, за да ги разглеждаме като образуващи отделен залог: а) възвратните глаголи, за разлика от деятелните и страдателно-безличните, съдържат в значението си едновременно и вършителя на действието (като глаголно лице), и получател на действието, който е самият вършител, посочен като получател чрез възвратно-местоименната частица се; б) значението на възвратните глаголи, за разлика от страдателно-безличните, не може да бъде предадено чрез съотносителни форми със страдателно причастие, невъзможно е да се замени „аз се мия" с „мит съм" (от себе си)." Връзката на възвратните глаголи с взаимните и средните глаголи и преходните случаи между тях карат автора да говори за един общ възвратно-среден залог.

В българските езикови исторически паметници ние намираме доста форми, образувани от възвратни или средни глаголи, с които се изразяват бъдещи действия. Случаите, които ще дадем тук, разделени по паметници, имат за цел само да илюстрират функциите им като показатели на бъдеще, без да изчерпят техния не много малък брой. Такива случаи са зарегистрирани още в първите старобългарски паметници. Те обикновено съответствуват на медиални или пасивни футурни форми

в гръцки. Развоят им напълно съвпада с формите на деятелния залог: Зогр. Мт. 24, 30: і тъгда авитъ сѧ знамениіе с(ы)на ч(лов҃ѣ)ч(ь)скаго (гр. *φανήσεθαι*); Мр. 4, 22: нѣстъ бо ничьтоже таіно еже не авитъ сѧ (гр. *ἐὰμή φανερωθῇ*); Лк. 14, 11: ѣко всѣкъ възносѧи сѧ съмѣритъ сѧ і съмѣѣаі сѧ възнесетъ сѧ (гр. *ταπεινωθήσεται ὑψωθεσεται*); Супр. 55: кто не въсчюдитъ сѧ острожѫ вѣроіѫ сеѭ; Бол. псалтир 9, 18: възврататъ сѧ грѣшници въ адъ и пр.

Тук не ни е възможно да дадем повече примери. В паметниците тези форми се употребяват паралелно с формите на деятелния залог. И както простите футурни форми на деятелния залог се срещат по традиция в по-архаичните паметници дори до XVI в., така и възвратно-средните прости презентни форми, с които се изразява футурум, се срещат в същите паметници.

С течение на времето футурните форми на възвратно-средния залог започват да се образуват с частицата *ще*, поради което формите от типа авитъ сѧ, постиднъ сѧ и др. започват да гласят: *ще се яви, ще се посрами* и пр.

*

От всичко казано дотук може да се извлече заключението, че футурните форми на глаголите от страдателно-безличния и възвратно-средния залог изминават същия път на развитие, който наблюдаваме при формите на деятелния залог. Простите форми, които по начало са презентни в служба на футурни, постепенно се заместват от типичните за съвременния български език бъдни форми, образувани с частицата за бъдеще време *ще*. Сложните форми, които изразяват страдателен залог, се развиват по пътя, по който се развиват и другите вѫдѫ-съчетания в сложните форми на деятелния залог, като в тях също се настанява частицата *ще*. По такъв начин футурните форми на глаголите от двете залогови категории се нареждат в общата система на глаголните форми на българския футурум.

ЧЛЕНУВАНИЯТ ГРЪЦКИ ИНФИНИТИВ В ЕВАНГЕЛСКИЯ ТЕКСТ И НЕГОВОТО ПРЕДАВАНЕ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД

Александър Милев

Инфинитивът се употребява твърде често в старогръцкия език. Това важи до голяма степен и за новозаветния гръцки език, на който са написани четирите евангелия, апостолските деяния, посланията и апокалипсисът — 27 книги на Новия завет. Превеждането на гръцкия инфинитив на старобългарски и латински език не може винаги да става с инфинитив, макар че и двата езика имат развита инфинитивна форма. Това се дължи на особените свойства на старогръцкия инфинитив. Известно е, че инфинитивът е глаголно съществително име от среден род. Като глаголна форма той има време и залог, изразява вид на действие, може да има допълнение и се определя с наречие, а като именна форма притежава род и се членува. Теоретически инфинитивът може да изпълнява всичките служби на едно име, т. е. да се явява във всички падежи без звателен. В действителност в старобългарски и в латински език инфинитивът се явява само в именителен падеж като infinitivus subiecti и във винителен падеж като infinitivus obiecti. В старогръцки език инфинитивът се употребява в четирите падежа, като в именителен и безпредложен винителен падеж може да бъде без член, но в родителен, дателен и предложен винителен падеж е винаги с член. Формата на члена е външният белег за определяне падежа на инфинитива. Членуваният гръцки инфинитив в косвените падежи не може да се преведе винаги само с инфинитив на старобългарски и затова преводачите предават тези форми най-често по аналитичен начин. Втора особеност на гръцкия инфинитив е свързването му с предлози, които доуточняват синтактичната му служба. И това е второ затруднение за преводача на старобългарския текст, защото инфинитивът в старобългарски не се свързва с предлози. В този случай старобългарският език е по-близо до латинския. Затова и латинският преводач, и старобългарският са предавали тези инфинитиви по различни начини, за да преведат мисълта, а не са превеждали буквално. Гръцкият инфинитив има и трета особеност, която липсва в старобългарски: той се свързва с модалната частица *ἄν*, за да предаде потенциална или иреална мисъл. Но такива случаи в евангелския език при членувания инфинитив няма и затова те няма да бъдат предмет на разглеждане.

Схемата на употребата на члена при инфинитива в гръцки е следната: *nom.* (τὸ) *παιδεύειν*, *gen.* τοῦ *παιδεύειν*, *dat.* τῷ *παιδεύειν*, *acc.* (τὸ) *παιδεύειν*.

Формата на инфинитива може да бъде презентна, футурна, аористна и перфектна, активна, медиална и пасивна.

В евангелския текст има 111 места с членуван инфинитив: Матей 22, Марко 15, Лука 70, Йоан 4. По падеж те се разделят: 2 в именителен падеж, 36 в родителен, 39 в дателен и 34 във винителен падеж. На някои места има не само един инфинитив, а по два или три, но те изпълняват еднаква служба.

Номинатив

Членуваната номинативна форма на инфинитива се употребява рядко и в класическия гръцки език. Случаите като *τὸ σιγᾷν κρεῖττόν ἐστι τοῦ λαλεῖν* („мълчанието е по-добро от говоренето“ или „да се мълчи е по-добре, отколкото да се говори“) се явяват в класическия гръцки език обикновено без член. С това се обяснява и рядката употреба на този инфинитив в евангелския текст: всичко две места (1 в евангелието от Матей и 1 в евангелието от Марко с два инфинитива)[1].

Τὸ δὲ ἀνίπτοις χερσὶ φαγεῖν οὐ κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον. М. XV, 20	А еже не умъвенами рѫками ѣсти нескврѣнитъ человѣка.	Non lotis autem manibus manducare non conquinat hominem.
Καὶ τὸ ἀγαπᾶν αὐτὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας... καὶ τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν πλεῖόν ἐστι πάντων τῶν ὁλοκαυτωμάτων καὶ θυσιῶν. Мр. XII, 33	А еже любити ѥ вьсѣмь сръдьцемь... ѥ еже любити искрьнѣѥго ѥко себе болѣ ѥсть вьсѣхъ влокавѣтоматъ ѥ жрѣтвъ.	Et ut diligatur ex toto corde... et diligere proximum tamquam se ipsum maius est omnibus holocautomatibus et sacrificiis.

Трите номинативни инфинитива са преведени в Зографското евангелие с инфинитив, но в Мариинското евангелие третият инфинитив е преведен с относително изречение: нже любитъ искрьнѣѥго. Също и в латин-

[1] Гръцките и латинските текстове са взети от 17 издание Novum testamentum Graece et Latine, utrumque textum cum apparatu critico imprimendum curavit D. Eberhard Nestle, novis curis elaboravit D. Erwin Nestle adiuvante D. Kurt Aland, Stuttgart, 1956. Гръцките текстове са сравнени също с приетия текст от Източната църква по руското издание Новый завѣтъ господа нашего іисоуса христа, на чьтирехъ ѧзыкахъ: еллинскомъ, словенскомъ, россійскомъ и римскомъ, Петербургъ, 1886. Старобългарските текстове са взети от Зографското евангелие по изданието на Ягич Quattuor evangeliorum CODEX GLAGOLITICUS, olim Zographensis, nunc Petropolitanus, characteribus Cyrillicis transcriptum, notis criticis, prolegomenis, appendicibus auctum, Berolini, MDCCC XXIX (=1879). Те всички са сравнени с Мариинското евангелие Quattuor evangeliorum versionis palaeoslavicae CODEX MARIANUS GLAGOLITICUS, characteribus Cyrillicis transcriptum, ed. V. Jagić. Berolini MDCCC XXXIII (=1883). На няколко места в Зографското евангелие не се намират цитираните текстове. Те са взети от Мариинското евангелие и след тях стои буквата М.

ския превод има изречение вместо инфинитив, но тука е развит в изречение първият инфинитив от втория пример: ut diligatur. Макар че в старобългарски и латински език има номинативен инфинитив, преводачите и тука са заменили по един инфинитив с изречение. Друга особеност в старобългарския превод е придружаването на инфинитива с еже. Думата еже в случая не се употребява със своето основно значение „което", а по-скоро е белег за непреведена гръцка дума. В новобългарския текст този инфинитив трябва да се превежда с отглаголно съществително име. В синодалния превод първият пример е преведен добре: „Яденето с неомити ръце не осквернява човека", но вторият пример е преведен с безличен израз във второ лице: „Да го любиш от все сърце... и да любиш ближния си." Трябва да се преведе: „Обичането от все сърце... и обичането на ближния."

Генитив

В евангелския текст има 6 случая на инфинитив в родителен падеж с предлога *πρό*, за да се изрази предварителност на действие[1].

Οἶδε γὰρ ὁ πατὴρ ὑμῶν, ὧν χρείαν ἔχετε πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν. Μ. VI, 8	Вѣстъ бо о[ть]ць вашь, нѫже трѣбоуете, прѣжде прошенїѧ вашего.	Scit enim pater vester, quid opus sit vobis, antequam petatis eum.
Τὸ κληθὲν ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου πρὸ τοῦ συλληφθῆναι αὐτὸν ἐν τῇ κοιλίᾳ. Л. II, 21	Нареченное Ѧѣломъ, прѣжде даже не зачатъ сѧ въ чрѣвѣ.	Quod vocatum est ab angelo, priusquam ipse in ventro conciperetur.
Ἐπιθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν. Л. XXII, 15	Се вьждѣлѣхъ пасха ѣсти съ вами, прѣжде даже не пръимѫ мѫкы.	Desideravi hoc pascha manducare vobiscum, antequam patiar.
Πρὸ τοῦ σε Φίλιππον φωνῆσαι ὄντα ὑπὸ τὴν συκῆν εἶδόν σε. И. I, 49	Прѣжде даже не възгасн тебе Филипъ сѫшта подъ смоковьницеѭ видѣхъ та.	Priusquam te Philippus vocaret, cum esses sub ficu, vidi te.

[1] За предаването на някои членувани инфинитиви се говори в студията на Кирил Мирчев, Към историята на инфинитивната форма в българския език, София, 1937 г. (отделен отпечатък от Годишник на Соф. университет, книга XXXIII, 12). Вж. стр. 10 и сл. Срв. също Fr. Pastrnek, Die griechischen Artikelkonstructionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung, Archiv f. sl. Philologie, XXV, 366 и сл.; Stanisław Słoński, Die Übertragung der griechischen Nebensetzkonstructionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern. Kirchhain, 1908; O. Grünenthal, Die Übersetzungtechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. Archiv f. sl. Phil., XXXII, 1—5,

Καὶ νῦν δόξασόν με σύ, πάτερ, παρὰ σεαυτῷ τῇ δόξῃ, ἣν εἶχον πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί. И. XVII, 5	. . . . . прѣжде даже не бы-	Et nunc clarifica me tu, pater, apud temetipsum claritate, quam habui, priusquam mundus esset apud te.
Ἀπ' ἄρτι λέγω ὑμῖν πρὸ τοῦ γενέσθαι. И. XIII, 19	с[т]ъ оу тебе вьсь миръ. отъ сеѧ г[лаго]лю вамъ, прѣжде даже не бѫ-	Amodo dico vobis, priusquam fiat.
	детъ.	

Инфинитивите са в аорист (изключение прави само инфинитивът от спомагателния глагол, понеже той няма аористни форми — Йоан XVII, 5). В случая аористът подчертава еднократността и предварителността на действието. Преводачът на старобългарски е превеждал всичките случаи по описателен начин. Пет от шестте случая са развити в темпорални изречения с прѣжде даже, а един случай (Матей VI, 8) е преведен със съществително име: прѣжде прошенїѧ вашего. Като се има пред вид, че в този случай в гръцкия оригинал има инфинитив с винителен падеж — *πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν*, който ние ще преведем сега на български език с изречение „преди вие да го помолите", проличава голямото познаване на преводача както на оригинала, така и на старобългарския език. Неговият превод прѣжде прошенїѧ вашего напълно предава мисълта на гръцкия оригинал, но в същото време не е шаблонен превод, който робува на формули или на оригинала. Съпоставянето на гръцкия оригинал и старобългарския превод с латинския превод показва по-голяма близост на латинския текст със старобългарския. Латинският преводач развива тези инфинитиви в темпорални конюнктивни изречения, които започват с priusquam и antequam.

Случаите на безпредложен родителен падеж са много повече. Тяхното превеждане на старобългарски език показва голямо разнообразие. Ония генитивни инфинитиви, които по своята синтактична служба се явяват като infinitivus obiecti, се превеждат с инфинитив.

Τότε παραγίνεται ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην πρὸς τὸν Ἰωάννην τοῦ βαπτισθῆναι ὑπ' αὐτοῦ. М. III, 13	Тогда прндѣ ѥс от Галн- леѩ на Іорданъ къ Іоанноу крьстнтн сѧ отъ нѥго.	Tunc venit Iesus a Galilaea in Iordanem ad Ioannem, ut baptizaretur ab eo.

По същия начин са преведени още и следните места: Матей XXI, 32; XXIV, 45; Лука I, 73, I, 77, I, 79, II, 24, IV, 10, IX, 51, X, 19, XII, 42, XXIV, 25. В латинския текст освен с финално изречение и инфинитив има преводи с герундиум (Лука I, 77, X, 19 и др.) или герундивум (Лука I, 79).

Преводачът обаче не е свързан с определен шаблон и затова един и същи текст той превежда по различни начини.

Ἰδοὺ ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπείρειν. М. XIII, 3	Се изнде сѣѧ да сѣетъ.	Ecce exiit, qui seminat, seminare.
Ἰδοὺ ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπεῖραι. Мр. IV, 3	Се изыде сѣѧи сѣатъ	Ecce exiit seminans ad seminandum.
Ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπείρειν σπόρον αὐτοῦ. Л. VIII, 5	Изнде сѣѧн сѣатъ сѣмене своего.	Exiit, qui seminat, seminare.

В един от тези случаи има финитен глагол с *да*, а в последните два случая има супин. В църковнославянския текст на Библията вместо супин има инфинитив: сѣатн.

Със супин е преведен инфинитивът и в следното място:

Μετέβη ἐκεῖθεν τοῦ διδάσκειν καὶ κηρύσσειν ἐν πόλεσιν αὐτῶν. М. XI, 1	Прѣидѣте отъ тѫдѣ оучитъ і проповѣдатъ въ градѣхъ іхъ.	Transiit inde, ut doceret et praedicaret in civitatibus eorum.

В църковнославянския текст има също инфинитив, понеже супинната форма става твърде рядка: оучитн и проповѣдатн. Същия превод има и мястото от Лука, XXIV, 29.

В латинския текст стои инфинитив, герундиум или финално изречение с конюнктив.

Твърде интересни са ония места на генитивен инфинитив, които са преведени с финитен глагол и *да*.

Καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν ἡμέραι ὀκτὼ τοῦ περιτεμεῖν αὐτόν. Л. II, 21	А егда испълнн сѧ осмь дьнн да і обрѣжѫтъ	Et postquam consummati sunt dies octo, ut circumciderentur puer.
Καὶ κατένευσαν τοῖς μετόχοις τοῖς ἐν τῷ ἑτέρῳ πλοίῳ τοῦ ἐλθόντας συλλαβέσθαι αὐτοῖς Л. V, 7	і поманѫша причастьникомъ іже бѣахѫ въ другѣмъ кораблн да пришьдьше помогѫтъ имъ.	Et annuerunt sociis, qui erant in alia navi, ut venirent et adiuvarent eos.

Такъв превод има още на следните места: Матей II, 13, Лука IV, 42, V, 1, V, 7, XVII, 1, XXI, 22, XXII 6, XXII, 31, XXIV, 45.

Когато вършителят на действието при членувания инфинитив е изразен с винителен падеж, в старобългарския превод може да има дателен с неопределено наклонение (dativus cum infinitivo).

Τῇ δὲ Ἐλισάβετ ἐπλήσθη ὁ χρόνος τοῦ τεκεῖν αὐτήν. Л. I, 57	Єлисавєтн же исплъниша сѧ дьньє рождитн єі.	Elisabeth autem impletum est tempus pariendi.
Ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ τεκεῖν αὐτήν. Л. II, 6	Исплъниша сѧ дьньє рождитн єѧ.	Impleti sunt dies, ut pareret (Беза ad pariendum).
Τοῦ ποιῆσαι αὐτοὺς κατὰ εἰθισμένον τοῦ νόμου περὶ αὐτοῦ. Л. II, 27	Сътворитн има по обычаю законꙋмоу о немъ.	Ut facerent secundum consuetudinem legis pro eo.

Този превод е съвсем естествен, понеже и двата езика имат еднакви синтактични конструкции, макар че в единия е винителен падеж с неопределено наклонение, а в другия дателен с неопределено наклонение. По служба и строеж обаче те напълно съвпадат. Интересно е, че има един случай, при който в старобългарския превод има дателен с неопределено наклонение срещу прост инфинитив в оригинала.

Ἔλαχε τοῦ θυμιᾶσαι. Л. I, 9	Ключисѧ емоу покадити.	Sorte exiit, ut incensum poneret.

В латински има герундиум или конюнктивно зависимо изречение.

Датив

Дателният падеж изпълнява функциите и на локатив и инструментал, които падежи рано са съвпаднали по форма с него. В класическия гръцки език дателната форма на инфинитива се употребява и без предлог. Известно е Ксенофонтовото изречение *Μένων ἠγάλλετο τῷ ἐξαπατᾶν δύνασθαι* (Анаб. II, 6, 26) „Менон се гордеел с възможността си да мами“, или изречението *Νίκησον ὀργὴν τῷ λογίζεσθαι καλῶς* „победи гнева си чрез разумно мислене“. В евангелския гръцки език се среща дателна форма на инфинитива само с предлога *ἐν*. Службата обаче на този инфинитив не е винаги една и съща и затова преводът на старобългарски е различен: с глаголно съществително име, с дателен самостоятелен и с изречение — инфинитивът се превежда с финитен глагол. Интересно е, че в латинския език срещаме и трите случая: с герундиум, със самостоятелен аблатив и с изречение.

В два случая дателният инфинитив е преведен със съществително име.

Καὶ εἶδεν αὐτοὺς βασανιζομένους ἐν τῷ ἐλαύνειν. Мр. VI, 48	И видѣвъ ѭ страждѫштѧ въ гребєнии.	Et videns eos laborantes in remigendo.

Ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστιν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ. Л. XII, 15	Ꙗко не отъ ізбытъка комоуждо животъ его естъ о имѣнии емоу.	Quia non in abundantia cuiusquam vita eius est his, quae possidet.

В първия случай има в църковнославянския текст въ плаваніи вместо въ гребеніи, а във втория случай преводачът е схванал инфинитива в каузален смисъл и затова го превежда с *от*. В латински има също съществително име вм. герундиум.

На 13 места този инфинитив е преведен с конструкцията дателен самостоятелен. В оригинала има винителен падеж, който се явява вършител на действието, т. е. има конструкция винителен с инфинитив без управляващ глагол. Тези места са следните:[1]

Καὶ ἐν τῷ σπείρειν αὐτόν... M. XIII, 4	Сѣѭштю моу.	Et dum seminat.
Ἐν δὲ τῷ καθεύδειν τοὺς ἀνθρώπους ἦλθεν αὐτοῦ ὁ ἐχθρός. M. XIII, 25	Съпаштемъ же человѣкомъ прнде врагъ его.	Cum autem dormirent homines, venit inimicus eius.
Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ κατακεῖσθαι αὐτὸν ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ. Мр. II, 15	І бысть възлежаштю емоу въ домоу его.	Et factum est, cum accumberet in domo illius.
Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ ἱερατεύειν αὐτόν. Л. I, 8	Бысть же слоужаштю емоу.	Factum est autem, cum sacerdotio fungeretur.
Ἐν τῷ ὑποστρέφειν αὐτούς. Л. II, 43	Възвращтаѭштемъ са имъ.	Cum redirent.
Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ τὸν ὄχλον ἐπικεῖσθαι αὐτῷ. Л. V, 1	Бысть же належаштю емоу народоу.	Factum est autem, cum turbae irruerent in eum.
Ἐφοβήθησαν δὲ ἐν τῷ ἐκείνους εἰσελθεῖν εἰς τὴν νεφέλην. Л. IX, 34	Оубоѣша же са въшьдъшемъ же имъ въ облакъ.	Et timuerunt intrantibus illis in nubem.

[1] За превеждането на някои инфинитивни форми (Матей XIII, 25 и Лука II, 43) с дателен самостоятелен говори И. Белорусов в „Дательный самостоятельный падеж в памятниках церковнославянской и древнерусской письменности, в Русскій филологическій Вѣстник, Варшава, 1899 г., брой 1 и 2, стр. 71—146 (за този случай вж. стр. 74). Той смята, че тези и подобни случаи говорят за самостоятелно развитие на старобългарския дателен самостоятелен. За дателен самостоятелен вж. Jan Stanislav, Dativ absolutny v starej cirkevnej slovančine v Byzantinoslavica, том V, Praha, 1933—34 г., стр. 1—97.

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ πορεύεσθαι αὐτοὺς καὶ αὐτὸς εἰσῆλθεν εἰς κώμην τινά. Л. X, 38	Бꙑстъ же ѯ҃дашτю емоу ѵ҃тъ вънидѣ въ вѣсь етерѫ.	Factum est autem, dum irent (T. Беза inter eundum) et ipse intravit in quoddam castellum.
Καὶ ἐγένετο, ἐν τῷ εἶναι αὐτὸν ἐν τόπῳ τινὶ προσευχόμενον. Л. XI, 1	ѵ҃ бꙑстъ сѫштю емоу на мѣстѣ етерѣ молѧштоу сѧ.	Et factum est, cum esset in quodam loco orans.
Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ πορεύεσθαι αὐτόν. Л. XVII, 11	ѵ҃ бꙑстъ ідѫштю емоу.	Et factum est, dum iret.
Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτοὺς ἐκαθαρίσθησαν. Л. XVII, 14	ѵ҃ бꙑстъ ідѫштемъ имъ ѩштчистишѧ сѧ.	Et factum est, dum irent, mundati sunt.
Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ διαπορεῖσθαι αὐτὰς περὶ τούτου. Л. XXIV, 4	ѵ҃ бꙑстъ не домꙑслѧштѧ мъ сѧ снмъ о семъ.	Et factum est, dum mente consternate essent de isto.
Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ὁμιλεῖν αὐτοὺς καὶ συζητεῖν. Л. XXIV, 15	ѵ҃ бꙑстъ бесѣдоующштема има ісътазаѭштема сѧ.	Et factum est, dum fabularentur et secum quaererent.

Превеждането с дателен самостоятелен показва, че преводачът не се придържа към текста буквално и предава по смисъл изразената мисъл в гръцкия оригинал. Оттука смело може да се направи заключение, че самостоятелният дателен падеж не е създаден по изкуствен начин въз основа на гръцкия литературен език, а е бил присъщ на старобългарския език. В подкрепа на това схващане може да се приведат и онния места, в които срещу гръцкия генетивус абсолутус няма конструкция, а зависимо обстоятелствено изречение.

Мястото в Лука X, 38 в Зографското евангелие е преведено с единствено число, а в Мариинското евангелие и в църковнославянски е преведено с множествено число, както е в оригинала. Малките различия в някои от ръкописите не изменят по същество общите изводи, защото се отнасят до фонетични различия или до морфологични (вместо вънькдъшемъ же имъ в Мариинското евангелие стои вънедъшема нма онѣма — Лука IX, 34), които не изменят синтактичния строеж на изречението. Само в църковнославянския текст има номинативно причастие вшедше вместо вънькдъшемъ же имъ (Лука IX, 34).

В 22 случая дателният инфинитив с ἐν е преведен с темпорално изречение, което започва с егда. Инфинитивът е преведен с финитен гла-

гол, а темпоралният характер на израза е предаден чрез съюза. Това аналитично предаване на именната глаголна форма може смело да се смята като начало на разлагане на инфинитива, защото в много от тези случаи и на старобългарски би могло да има дателен самостоятелен. Повечето от случаите са инфинитив с винителен падеж. Винителният падеж се превежда обаче с именителен и става подлог на зависимото изречение.

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ ὑποστρέψαι τὸν Ἰησοῦν ἀπεδέξατο αὐτὸν ὁ ὄχλος. Л. VIII, 40	Бысть же егда възвратн са Іисусъ, прнатъ і народъ.	Factum est autem, cum redisset Iesus, excepit illum turba.

Такива са и следните места: Лука II, 6, II, 27, V, 12, VIII, 5, VIII, 42, IX, 18, IX, 29, IX, 33, X, 35, IX, 36, IX, 51, XI, 27, XVIII, 35, XIX, 15, XXIV, 30, XXIV, 51.

В някои случаи местоимението не се превежда, понеже се разбира от личното окончание на глагола.

Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εὐλογεῖν αὐτὸν αὐτούς. Л. XXIV, 51	І бысть егда благословѣше ѩ.	Et factum est, dum benediceret illis.

В един случай събирателното име *λαός* е преведено с множествено число.

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ βαπτισθῆναι ἅπαντα τὸν λαόν. Л. III, 21	Бысть же егда крьстишѧ са вьсн людьѥ.	Factum est autem, cum baptizaretur omnis populus.

Изречението *καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ἐλθεῖν αὐτὸν εἰς οἶκον* (Лука XIV, 1) липсва в Зографското евангелие, а в Мариинското е преведено и бысть егда вьниде Исусъ въ домъ, както в другите посочени случаи. В църковнославянски обаче има дателен с инфинитив: и бысть егда вънити емѹ въ домѹ.

Страдателният залог не се употребява така често в старобългарски език както в старогръцки. Затова страдателната конструкция е превърната в действителна, като логическият подлог е станал в превода и граматически.

Καὶ ἐν τῷ κατηγορεῖσθαι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν πρεσβυτέρων οὐδὲν ἀπεκρίνατο. М. XXVII, 12	егда на нь глахѫ архиереі і старцн, ничьсоже отъвѣштаваше.	Et cum accusaretur a principibus sacerdotum et senioribus, nihil respondit.

На две места в гръцкия оригинал няма винителен падеж при инфинитива, но той се подразбира от общия контекст. Затова преводът е даден с изречение.

Καὶ ἐγέντο ἐν τῷ σπείρειν ὁ μὲν ἔπεσε παρὰ τὴν ὁδόν. Марко IV, 4	І бꙑстъ єгда сѣаше ово падѫ на пѫтн.	Et dum seminat, aliud cecidit circa viam.
Ἐν δὲ τῷ λαλῆσαι ἠρώτα αὐτὸν φαρισαῖός τις. Л. XI, 37	М. єгда же глаголаашє молѣашє і фарисѣи єтєръ.	Et cum loqueretur, rogavit illum quidam pharisaeus.

Всичките почти примери, в които инфинитивът в дателен падеж с предлог *ἐν* и винителен падеж е предаден по аналитичен начин чрез темпорално изречение, са от евангелието на Лука. Повечето от тези примери (14) започват с (*καὶ*) *ἐγένετο*. Това е подпомогнало тяхното превеждане по един и същи начин.

В латинския превод има темпорални изречения с dum, cum, ut и сказуемо в конюнктив или индикатив. В превода на Теодор Беза на едно място има герундиум с inter: inter orandum = dum oraret (Лука IX, 29).

Твърде интересно е, че в старобългарски език няма случаи, в които дателният инфинитив с винителен падеж да е преведен с конструкцията дателен с инфинитив. Това се обяснява с обстоятелствения характер на този дателен падеж, а конструкцията дателен с инфинитив предава факт и отговаря на обяснително или разказно изречение, когато се предава по аналитичен начин. Преводачът съвсем правилно е превеждал с темпорално изречение, без да се поддаде на оригинала и еднаквите синтактични части да предава по един и същи начин: конструкция с конструкция. По същия начин е постъпил и латинският преводач. В това отношение старобългарският текст е синтактично по-близо до латинския.

Акузатив

Инфинитивът като допълнение се употребява обикновено без член. Случаите като *ἰχθῦν νήχεσθαι διδάσκεις* (учиш рибата да плува) са най-чести. Такива примери в евангелския текст има стотици и хиляди. Те са преведени в старобългарски с инфинитив или с *да*-изречение. Затова членуван инфинитив без предлог в евангелския текст се среща само 2 пъти.

Τὸ δὲ καθίσαι ἐκ δεξιῶν μου ἢ ἐξ εὐωνύμων μου οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι. Мр. X, 40	А єже сѣстн о десноужѫ і о лѣвоужѫ нѣстъ мнѣ датн.	Sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis.
Καὶ τυφλοῖς πολλοῖς ἐχαρίσατο τὸ βλέπειν. Л. VII, 21	І многомъ слѣпомъ дарова прозрѣнье.	Et caecis multis donavit visum.

В първия случай преводачът е запазил инфинитива, но във втория случай е превел със съществително име: прозѣрѣнье. Интересно е, че същото виждаме и в латинския текст: sedere, но visum срещу τὸ βλέπειν.

Предложният винителен падеж на инфинитива се среща по-често: 13 случаи с предлога διά, 7 с εἰς, 6 с μετά и 6 с πρός.

Инфинитивът с предлога διά предава причина. Той е преведен с каузално изречение, което започва със съюза за не, а само един път с имъже.

Καὶ διὰ τὸ μὴ ἔχειν ῥίζαν ἐξηράνθη. Μ. XIII, 6 и Мр. IV, 6	За не имѣхѫ корене и исъхоша.	Et quia non habebant radicem, aruerunt.
Καὶ εὐθέως ἐξανέτειλε διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς. Мр. IV, 5	И абие прозѧбе, за не имѧше глъбины земьля. (Църковнославянски. В Зограф. евангелие липсва.)	Et statim exortum est, quoniam non habebat altitudinem terrae.
Καὶ φυὲν ἐξηράνθη διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἰκμάδα. Л. VIII, 6	И прозѧвъ оусъше за не имѣаше влагы.	Et natum aruit, quia non habebat humorem.
Καὶ διηπόρει διὰ τὸ λέγεσθαι ὑπό τινων, ὅτι Ἰωάννης ἐγήγερται ἐκ νεκρῶν. Л. IX, 7	И домышлѣваше сѧ за не глаголемо бѣ отъ етеръ, ѣко Іоанъ въста отъ мрътвыихъ.	Et haesitabat, eo quod diceretur a quibusdam, quia Ioannes surrexit ex mortuis.
Ἦν γὰρ θέλων ἐξ ἱκανοῦ χρόνου ἰδεῖν αὐτὸν διὰ τὸ ἀκούειν πολλὰ περὶ αὐτοῦ. Л. XXIII, 8	Бѣ бо желѣа отъ многа врѣмене видѣти и за не слышааше мънога о немъ.	Erat enim cupiens ex multo tempore videre eum, eo quod audierat multa de eo.

По същия начин е преведен този акузатив и в ония случаи, когато при инфинитива има акузатив на име като вършител на действието. При това името може да остане непреведено, особено когато е местоимение, или се превежда с именителен падеж — подлог на каузалното изречение.

Διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς Δαβίδ. Л. II, 4	За не бѣаше отъ домоу и отьчествиѣ Давидова.	Eo quod esset de domo et familia David.
Λέγω ὑμῖν, εἰ καὶ οὐ δώσει αὐτῷ ἀναστὰς διὰ τὸ εἶναι αὐτοῦ φίλον. Л. XI, 8	Глаголѭ вамъ: аште и не дастъ емоу въставъ за не естъ дроугъ емоу.	Dico vobis: etsi non dabit illi surgens, eo quod amicus eius sit.

Διά γε τὸ παρέχειν μοι κόπον τὴν χήραν ταύτην, ἐκδικήσω αὐτήν. Л. XVIII,	За не творитъ мн трудъ вѣдовица сн, да мьштѫ еѩ.	Tamen quia molesta est mihi haec vidua, vindicabo illam.
Διὰ τὸ ἐγγὺς αὐτὸν εἶναι Ἰερουσαλὴμ καὶ δοκεῖν αὐτοὺς, ὅτι παραχρῆμα μέλλει ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἀναφαίνεσθαι. Л. XIX, 11	За неже тъ бѣ блнзъ Іерѫсалима і мьнѣахѫ, ѣко абье хоштетъ црсье божне явити сѧ.	Et quod esset prope Ierusalem et quia existimarent, quod confestim regnum dei manifestaretur.
Αὐτὸς δὲ ὁ Ἰησοῦς οὐκ ἐπίστευεν ἑαυτὸν αὐτοῖς διὰ τὸ αὐτὸν γινώσκειν πάντας. И. II, 24	Самъ же Іисѫсъ не вѣдаашє себе въ вѣрѫ іхъ, імъже самъ вѣдѣашє вьсе.	Ipse autem Iesus non credebat semetipsum eis, eo quod nosset omnes.

Особен интерес представлява онова място, в което това съчетание е преведено с дателен самостоятелен, който също служи за предаване на каузалност.

Διὰ τὸ αὐτὸν πολλάκις πέδαις καὶ ἁλύσεσι δεδέσθαι καὶ διεσπᾶσθαι ὑπ' αὐτοῦ τὰς ἁλύσεις καὶ τὰς πέδας συντετρῖφθαι καὶ οὐδεὶς αὐτὸν ἴσχυε δαμάσαι. Мр. V, 4	За не емѫ много кратъ пѫтъі і жжи желѣзнъі съвазанѫ сѫштю, прѣтрьзаахѫ сѧ отъ него жжа желѣзнаа і пѫта съкрѫшаахѫ сѧ і никтоже его не можаашє оумѫчнтн.	Quoniam saepe compedibus et catenis vinctus dirupisset catenas et compedes comminuisset, et nemo poterat eum domare.

Каузалността е предадена и чрез съществително име с предлога за.

Καὶ διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν ψυγήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν. М. XXIV, 12	И за оумноженне безаконнѣ исакнетъ любъі многъихъ.	Et quonium abundavit iniquitas, refrigescet charitas multorum.

В латинския превод има каузални изречения, които започват със съюзите quod, eo quod, quoniam, quia. Сказуемото е обикновено в индикатив, а в отделни случаи е в конюнктив. Индикативът предава по-голяма фактичност на мисълта, докато конюнктивът я предава като възможна или като лично мнение на автора.

Акузативният инфинитив с предлога *εἰς* предава цел. В старобългарския превод има съществително име с предлога на или изречение с да.

Καὶ παραδώσουσιν αὐτὸν τοῖς ἔθνεσιν εἰς τὸ ἐμπαῖξαι καὶ μαστιγῶσαι καὶ σταυρῶσαι. М. XX, 19	Н прѣдадѫтъ і ѧзыкомъ на поругꙗнне н тепенне н пропатне.	Et tradent eum gentibus ad illudendum et flagellandum et crucifigendum.
Καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς τὸ σταυρωθῆναι. М. XXVI, 2	І сънъ человѣчьскъі прѣдаетъ сѧ на распатне.	Et filius hominis tradetur, ut crucifigatur.
Καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι. М. XXVII, 31	І ведоша н на распатне.	Et duxerunt eum, ut crucifigerent.
Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον ἐζήτουν κατὰ τοῦ Ἰησοῦ μαρτυρίαν εἰς τὸ θανατῶσαι αὐτόν. Мр. XIV, 55	Архиереі же і вьсь съньмъ искаахѫ на іисоуса съвѣдѣтелъства да і оубіѭтъ.	Summi vero sacerdotes et omne concilium quaerebant adversus Iesum testimonium, ut eum morti traderent.
Ἐφ' οὗ ἡ πόλις αὐτῶν ᾠκοδόμητο εἰς τὸ κατακρημνίσαι αὐτόν. Л. IV, 29	На неіже градъ іхъ съзъданъ бѣаше, да бѫ і низъринѫтъ.	Super quem civitas illorum erat aedificata, ut praecipitarent eum.
Καὶ δύναμις κυρίου ἦν εἰς τὸ ἰᾶσθαι αὐτούς. Л. V, 17	І сила господнѣ бѣ цѣлитиѭ.	Et virtus domini erat ad sanandum eos.
Ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτοῦ λόγου εἰς τὸ παραδοῦναι αὐτὸν τῇ ἀρχῇ. Л. XX, 20	Да имѫтъ і въ словесн да бѫ і прѣдаан владъічьствоу.	Ut caperent eum in sermone, ut traderent illum principatui.

Разнообразието на превода не е отдалечило старобългарския текст от оригинала. Вложената финална мисъл в инфинитива с предлога *εἰς* е предадена на три места (пет инфинитива) чрез съществително, на три места с *да*-изречение и на едно място с финален инфинитив.

Акузативният инфинитив с предлога *μετά* предава действие, което предхожда действието на финитния глагол в изречението. С това се обяснява и фактът, че и в шестте случая инфинитивът е аорист.

Μετὰ δὲ τὸ ἐγερθῆναί με προάξω ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν. М. XXVI, 32	По въскрѣсновенн же моемъ варѣю вы въ галилеи.	Postquam autem resurrexero, praecedam vos in Galilaeam.
Καὶ μετὰ τὸ παραδοθῆναι τὸν Ἰωάννην ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Мр. I, 14	По прѣданні же іоановѣ прнде Іисоусъ въ Галилеѭ.	Postquam autem traditus est Ioannes, venit Iesus in Galilaeam.

Ὁ μὲν οὖν ὁ κύριος μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανόν. Мр. XVI, 19	Господь же Нисусъ по глаголании его къ нимъ вьзнесе сѧ на небо. М.	Et dominus quidem postquam locutus est eis, assumptus est in caelum.
Φοβήθητε τὸν μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι ἐξουσίαν ἔχοντα ἐμβαλεῖν εἰς τὴν γέενναν. Л. XII, 5	Оубоите сѧ имѫштаго власть по оубьешин вьврѣштиⷭ въ ѥеонѫ.	Timete eum, qui, postquam occiderit, habet potestatem mittere (T. Беза: coniciendi) in gehennam.
Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι. Л. XXII, 20	І чашѫ такожде по вечерѣнїи.	Similiter et calicem, postquam caenavit.
Ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐγερθῆναί με προάξω ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Мр. XIV, 28	Нъ по томъ егда въскрѣснѫ, варѫ къı въ галилеı.	Sed postquam resurrexero, praecedo vos in Galilaeam.

В старобългарския превод се явява съществително име с предлога по. Преводът е точен, но граматическата категория е сменена. Изразът μετὰ δὲ τὸ ἐγερθῆναί με е преведен един път по въскрѣсновении же моемъ (Матей XXVI, 32), а друг път е преведен с темпорално изречение нъ по томъ егда въскрѣснѫ (Марко XIV, 28). И това е свидетелство за свободно третиране на гръцкия оригинал. В единия случай личното местоимение е преведено с притежателно местоимение, а във втория случай не е преведено, понеже се разбира от формата на финитния глагол. В латинския превод има темпорални изречения със съюза postquam и индикатив.

Акузатив на инфинитива с предлога πρός се среща на шест места. Този инфинитив предава намерение или желание. Той се превежда с изречение или със съществително име.

Προσέχετε δὲ τὴν δικαιοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς. М. VI, 1	Вънемлѣте милостыня ваша не творити прѣдъ человѣкы да виднми бѫдете имн.	Attendite ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus, ut videamini ab eis.
Καὶ δώσουσι σημεῖα καὶ τέρατα πρὸς τὸ ἀποπλᾶν. Мр. XIII, 22	И дадатъ знамиⷩа и чюдеса да прѣльстатъ.	Et dabunt signa et protenta ad seducendos.
Ἔλεγε δὲ καὶ παραβολὴν αὐτοῖς πρὸς τὸ δεῖν πάντοτε προσεύχεσθαι. Л. XVIII, 1	Глагола же і прнтъчѫ къ нимъ како подобаа в'сегда молити сѧ.	Dicebat autem et parabolam ad illos, quoniam oportet semper orare.

Δήσατε αὐτὰ εἰς δεσμοὺς πρὸς τὸ κατακαῦσαι αὐτά. M. XIII, 30	І СѢВѧЖАТЄ ѩ ВЪ СНОПИ, ѣКО ЖЄШТИ ѩ.	Et alligate ea in fasciculos ad comburendum.
Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς. M. V, 28	Азъ же глаголѭ вамъ, ѣко вьсѣкъ іже възьрѣтъ на женѫ съ похотиѭ.	Ego autem dico vobis: quia omnis, qui viderit mulierem ad concupiscendum eam.
Βαλοῦσα γὰρ αὕτη τὸ μύρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ σώματός μου πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν. M. XXVI, 12	Възлиѣвъшиѣ бо сѝ мѵро на тѣло мое на погребениѥ мѧ сътворѝ.	Mittens enim haec unguentum hoc in corpus meum ad sepeliendum me fecit.

В евангелието от Марко (XIV, 8) има същата мисъл, която се среща в Матей (XXVI, 12), но вместо инфинитивната форма се явява съществително име в гръцкия оригинал. С това може да се обясни и преводът на мястото от Матей със съществително: *εἰς τὸν ἐνταφιασμόν* (Марко) и *πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι* (Матей). Преводът и на двете места е на погребение. В латински в първия случай има герундиум, а във втория съществително име: ad sepeliendum и sepulturam.

Аористните форми в тези случаи подчертават еднократност на действие. Употребената сегашна инфинитивна форма *τὸ δεῖν* (Лука, XVIII, 1) е безлична.

*

Членуваният гръцки инфинитив е превеждан в старобългарски по различни начини по две причини: от една страна, употребата на родителен и дателен падеж на инфинитива не е присъща на старобългарски, липсата на член и предложното свързване на инфинитива, а, от друга страна, стремежът на преводачите да предават инфинитивните конструкции аналитично, за да направят мисълта по-ясна и по-достъпна на старобългарския читател. Това особено ясно личи от ония места, при които едни и същи гръцки инфинитивни конструкции се предават по различни начини: инфинитив с *πρός* се превежда с изречение (Матей, VI, 1, Лука XVIII, 1, Матей XIII, 30, V, 28, Марко XIII, 22) и със съществително име (Матей XXVI, 12). Това разнообразие е посочвано на няколко места в изложението.

Членуваният гръцки инфинитив е преведен в старобългарски по следните начини:

1. С инфинитив са преведени 17 места (18 инфинитива). Две места (три инфинитива) са от подложен номинатив (М. XV, 20 и Марко, XIII, 33), останалите са инфинитиви като допълнение от 12 гръцки инфинитива в родителен падеж (Матей III, 13, XXI, 32, XXIV, 45; Лука I, 73, I, 77, I, 79, II, 24, IV, 10, IX, 51, X, 13, XII, 42, XXIV, 25), 3 места са от

винителен падеж (Мр. X, 40 без предлог и Матей XIII, 30, Лука V, 17 с предлога *πρός*).

Това превеждане е твърде естествено. Заслужава обаче да се отбележи, че тези места са по-малко от възможните, защото в редица случаи са заменени с *да*-изречения.

2. С глаголното съществително супин са преведени четири места, пет форми (Марко IV, 3, Лука VIII, 5, Матей XI, 1, Лука XXIV, 29). Глаголното съществително супин не съществува в старогръцки. То е присъщо на латински език и се употребява при глаголи за движение, за да определи целта на движението. Същата служба и значение има супинът и в старобългарски език. Той замества финален или допълнителен инфинитив. Затова в църковнославянския превод всичките тези места са предадени с infinitivus obiecti, понеже супинната форма е вече изчезнала.

3. Превеждането на инфинитива със съществително име също е твърде естествено, защото той е в същност глаголно съществително. В евангелията 15 места от гръцкия текст са преведени на старобългарски със съществително име (Матей VI, 8 — родителен падеж с *πρό*, Марко VI, 48, Лука XII, 15 — дателен с предлога *ἐν*, Л. VII, 21 — безпредложен винителен падеж, М. XXIV, 12 — вин. с предлога *διά*, М. XX, 19 (3 случая), XXVI, 2, XXVII, 31 — вин. с предлога *εἰς*, М. XXVI, 32, Мр. I, 14, XVI, 19, Л. XII, 5, XXII, 20 — с предлога *μετά* и М. V, 28, XXVI, 12 — с предлога *πρός*). Това разнообразие на синтактични служби е предадено, като съществителните имена са свързвани с предлози, които изразяват причина, предварителност и т. н. С други думи, преводачът умело е превеждал гръцкия оригинал, като е предавал мисълта със средствата на старобългарския език.

4. Както вече се изтъкна, най-малко са случаите, в които в старобългарския превод има конструкцията dativus cum infinitivo. Като се има пред вид, че в гръцкия оригинал има много случаи на изразено деятелно лице чрез винителен падеж при инфинитива, макар да няма управляващ глагол, би трябвало да се очаква, че срещу accusativis cum infinitivo в гръцкия текст би трябвало да има dativus cum infinitivo във всички ония места, където се предава фактическа мисъл. Преводачът обаче е превеждал аналитично и затова с датив с инфинитив е превел само 4 места (Лука I, 57, II, 6 и II, 27 — срещу генитивен безпредложен инфинитив, Лука I, 9 — също родителен, но без име във винителен падеж). Като се има пред вид, че две от тези места напълно съвпадат, става още повече ясно отбягването на този израз при превеждането на членувания гръцки инфинитив.

5. Срещу членуван инфинитив и име в акузатив в 14 случаи стои дателен самостоятелен (Матей XIII, 4, XIII, 25, Марко II, 15, Лука I, 8, II, 43, V, 1, IX, 34, X, 38, XI, 1, XVII, 11, XVII, 14, XXIV, 4, XXIV, 15 — членуван инфинитив в дателен падеж с *ἐν* и име във винителен падеж, Марко V, 4 — инфинитив във винителен падеж с предлога *διά* и винителен падеж на местоимение). В повечето случаи се предава обстоятелство за време, а в последния случай се предава причина. Известно е, че самостоятелният дателен падеж предава обстоятелство, и то най-често за време, а след това за причина, условие, отстъпление и пр. Затова пра-

вилно е постъпил преводачът, като е поставил една конструкция с причастие вместо конструкция с инфинитив. На старобългарски език не е възможно да се даде превод с дателен падеж и неопределено наклонение, защото с този израз не може да се предаде обстоятелство за време и причина.

6. Има 57 места, преведени по аналитичен начин чрез изречения, които се разпределят, както следва:

а) Темпорални 28 (Лука II, 21, XXII, 15, Иоан I, 49, XIII, 19, XVII, 5 — срещу родителен падеж и предлога *πρό*; Матей XXVII, 12, Марко IV, 4, Лука II, 6, II, 27, V, 12, VIII, 5, VIII, 40, VIII, 42, IX, 18, IX, 29, IX, 33, IX, 36, IX, 51, X, 35, XI, 27, XI, 37, XIV, 1, XVIII, 35, XIX, 15, XXIV, 1, XXIV, 30, XXIV, 51 — срещу инфинитив в дателен падеж и предлога *ἐν*; Марко XIV, 28 — срещу винителен падеж с предлога *μετά*).

б) Инфинитивът е преведен с *да*-изречение на 16 места (Матей II, 13, XIII, 3, Лука II, 21, IV, 42, V, 1, V, 7, XVII, 1, XXI, 22, XXII, 6, XXII, 31, XXIV, 45 — срещу безпредложен членуван родителен падеж; Марко XIV, 55, Лука IV, 29, XX, 20 — срещу винителен падеж с предлога *εἰς*; Матей VI, 1, Марко XIII, 22 — срещу винителен падеж с предлога *πρός*).

в) В 11 случая членуваният акузативен инфинитив с предлога *διά* е преведен с каузално изречение (Матей XIII, 6, Марко IV, 5, IV, 6, Лука II, 4, VIII, 6, IX, 7, X, 8, XVII, 5, XIX, 11, XXIII, 8, Иоан II, 24).

г) В два случая има определителни изречения (Матей V, 28, Лука XVIII, 1 — в последния текст изречението може да се схване като косвен въпрос).

Разглеждането на тези случаи показва, че превеждането на членувания гръцки инфинитив в евангелските текстове на старобългарски е ставало, от една страна, свободно, а, от друга страна, точно — предавана е правилно мисълта, която се съдържа в оригинала. В този случай ние не можем да говорим за „рабски" превод. Заслужава да се изтъкне още един път превеждането на една и съща конструкция по два различни начина. Така са използувани всички възможности на старобългарския език.

Превеждането с *да*-изречения показва тенденцията още от най-старо време да се предават инфинитивни форми по аналитичен начин, който е напълно възтържествувал в съвременния български език, както се изразява К. Мирчев в цитираната вече студия.

Съпоставянето на старобългарските и гръцките текстове с латинския превод на Блажени Иероним показва в много отношения много по-голяма близост между латинския и старобългарския текст. Това отново ни насочва към изоставената в славистиката мисъл за известно влияние на латинския превод при превеждането на църковните книги на старобългарски език. Едно проучване и в тази насока би могло да открие интересни факти.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОЯВАТА НА ПРИТЕЖАТЕЛНОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ПРЕДЛОГА *НА* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Ангелина Минчева

Въпросът, как предлог *на* е получил посесивно значение (изразяване отношения на принадлежност)[1] и в съчетание с общите форми на имената е заменил изцяло приименния дателен падеж за принадлежност в българския език, създава трудности за изследвачите поради липса на данни от среднобългарските паметници за протичането на този процес. Новобългарските обектни функции на предлог *на* (дадох на детето, вярвам на хората, показвам на ученика) не са съвсем чужди на *на* като славянски предлог. Едни от изследвачите ги свързват с финалното и директивно значение на конструкциите с предлог *на* и винителен падеж в старобългарски[2], а други търсят тяхната основа в славянски и старобългарски съчетания с предлог *на* и местен и винителен падеж[3], в които наред с основното обстоятелствено значение се съдържат и елементи на обектно-граматическо значение.

---

[1] Строго погледнато, предлог *на*, както и приименният дателен падеж, чийто заместник той се явява, имат по-широк семантичен обхват, отколкото отношенията на принадлежност, под които обикновено се разбира зависимостта между част и цяло (кракът на масата), признак и неговия носител (смелостта на момчето), връзките между лицата, обусловени от обществените отношения в най-широк смисъл на думата (член на партията, семейството на тъкачите), както и владеенето, притежанието като юридическа принадлежност (собственост) (къщата на баща ми). Съчетанията, в които с предлог *на* се изразява връзката на субекта на действието със самото действие, означено със съществително име (пеене на славей), са близки до връзките между носител и признак, но все пак съответните употреби на родителния падеж в другите славянски езици се отделят обикновено в самостоятелна група. Важно място между значенията на предлог *на* заема т. нар. обяснително (експликативно) значение (очи на дете = детски очи, срв. очите на детето — принадлежащи на определено дете); минути на щастие = щастливи минути и пр.). По-друг вид отношения изразява и обектното значение на *на* (окопаване на царевицата, берач на плодове). Все пак, въпреки разликите, които могат да се забележат, ясно е, че експликативното значение произлиза от притежателното (връзката по принадлежност се превръща в експликативна, ако определящото съществително се схваща обобщаващо, а не конкретно), а в начина, по който са изразени субектните и обектните отношения (чрез атрибутивна синтактична връзка), се включва принадлежност на действието към неговия вършител или получател.

[2] К. Мирчев, По въпроса за най-ранните примери от аналитичен дателен падеж в българските паметници, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 37—47; Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 262.

[3] Ив. Дуриданов, Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм, Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 1956, стр. 229—232.

И при другите предлози, които разширяват своя обсег или се натоварват с нови функции вследствие отпадането на старите падежи от синтаксиса (отъ, за и пр.), новите значения повече или по-малко намират подкрепа в предложната семантика, засвидетелствувана ни от старобългарските паметници. Забелязва се, че най-напред предложните конструкции поемат върху себе си такива значения на падежа, които са близки до някои от значенията на самия предлог.

Не е така при т. нар. посесивна функция на предлог *на*, развита също след разпадането на падежната система. Тя няма никакъв пряк аналог нито в старобългарски, нито в другите славянски езици — нещо, което затруднява значително обяснението на нейния произход. Все пак повечето от авторите, които са изследвали настаняването на аналитизма в българския език, са търсили отговор на въпроса върху каква основа предлог *на* започва да измества и приименния дателен падеж и се генерализира като единствен и общобългарски негов синтактичен заместник[1]. Общата дателна форма, функционираща като определение на име и допълнение на глагол, естествено не може да се вземе a priori като достатъчно основание двете употреби да получат един и същ аналитичен израз. (Старобългарският родителен падеж при разпадането си се замества в едни случаи с обща форма (след числителни и количествени названия: десѧть дѣвъ — десет деви, мало недѫжьнъкъ — малко недъгави), в други — с предлог отъ: всѣкъ васъ — всеки от вас, в трети — с приименен дателен падеж, а оттам — с предлог *на*.) Л. Милетич, П. Михов, Е. Атанасова и К. Майер[2] изказват приблизително еднакви мнения. В техните изследвания се застъпва схващането, че предлог *на* получава и притежателно значение благодарение на местното значение на същия предлог. Изтъква се, че „още в старобългарския език в много изречения местните падежи са могли да се схващат и посесивно, срв. напр.: нзмѣнѫ на дшн (Сав. кн.)[3] = *ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς*; нако и тѣтнѫ на лжцѣ (Среднобълг. Злат.); внждь мн на плєщоу рань (Златоуст), обаче в Супрас.: — плєщьма рань"[4]. В подкрепа се привеждат и някои славянски конструкции, посочени у Миклошич[5] (будеш паном на всю Украиночку и пр.)[6].

---

[1] Употребата на предлог отъ с притежателно значение във Влахобългарските грамоти и в някои македонски диалекти се разглежда от повечето автори като възникнала под чуждо влияние: А. М. Селищев, Очерки по македонской диалектологии, т. I, Казань, 1918, стр. 246; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 256.

[2] Л. Милетич, Дако-ромъните и тяхната славянска писменост, СбНУ, IX, 1893, стр. 307—310; Нови влахо-български грамоти от Брашов, СбНУ, XIII, 1896, стр. 128—129; Паскал М. Михов, За новобългарското изказване на дателен падеж, Известия на семинара по славянска филология, кн. III, София, 1911, стр. 322—324; Екатерина Атанасова, Изрази за притежание в българския език, Известия на семинара по славянска филология, кн. III, стр. 348—353; Karl H. Meyer, Der Untergang der Deklination im Bulgarischen, Heidelberg, 1920, стр. 71—72.

[3] За този пример вж. по-нататък, стр. 9.

[4] П. М. Михов, пос. съч., стр. 323.

[5] Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen, Wien, 1883, стр. 415.

[6] Л. Милетич, Нови влахобългарски грамоти от Брашов, СбНУ, XIII, 1896, стр. 128.

Л. Милетич изказва и предположение, че смесването на предлога *на* с *над*, указание за което дават Влахобългарските грамоти, е могло да способствува за използуването на *на* при означаване на отношения на притежание[1].

Наистина, известни отношения между предметите в действителността могат да се осмислят и като принадлежност, и като зависимост по място (отношения между част и цяло, признак и неговия носител, действие и неговия субект, както и съчетания с царь, господь и пространствени названия). Към примерите на Л. Милетич биха могли да се добавят и следните случаи, в които в гръцкия текст стои приименен родителен падеж, а в старобългарските паметници се среща и дателен падеж (респ. родителен), и предложна конструкция: вь тѣхъ же лежаaше мъножьство болѧштiхъ слѣпъ хромъ соухъ ѵаѣштеiхъ движенье водѣ (З, М, Йо. 5. 3) — въ водѣ (А). гр. *ἐκδεχομένων τὴν τοῦ ὕδατος κίνησιν*; еда како мл'ь ва бѫдетъ въ л'юдьхъ (З) — еда како бѫдетъ мазва людемь (М, Мр. 14. 2), гр. *μὴ ποτε ἔσται Θόρυβος τοῦ λαοῦ*[2]; ѣко цр̃ъ велеi по вьсеi земл̃ъ (Син. пс., 46, 8, 60[b], 17) — ѣко цр̃ъ в'сен земн̃ъ (П, Б), гр. *βασιλεὺς πάσης τῆς γῆς ὁ θεός*; да бѫдѫтъ ѣко трѣва на зъданнiхъ ѣже прѣжде воздръваннѣ нсъше (Син. пс., 128, 6, 172[a]), гр. *ὡσεὶ χόρτος δωμάτων*.

Някои други факти обаче ни карат да предположим, че локалното значение на предлог *на* не може да ни даде „моста", който така последователно е свързал приглаголния и приименния дателен падеж с една и съща предложна конструкция. Преди всичко семантиката на приименния родителен падеж и на приименния дателен падеж, който го замества през среднобългарския период, не се изчерпва в посочените отношения, на принадлежност, които могат да се схванат и като зависимост по място. При названия на лица, означаващи родствени или обществени отношения, предложната конструкция с *на* с локално значение не би могла да получи семантичен подтик за разширяване, тъй като в съчетания от типа жѫнко тьмѣ, жѫнкы наслѣдьникомь его, дроугъ мытарємъ і грѣшьникомъ, полроуже огню, матн прав'дь'ноуоумоу̃, тьсть канѣфѣ, поѩтъ отца отроковнцн и пр. отношението на принадлежност не представя някаква веществена връзка между двата обекта, както при част и цяло или признак и неговия носител — зависимост, която поради материалното единство би могла да се схване и като зависимост по място. Също така и при отношенията

[1] Л. Милетич, Дако-ромънните и тяхната славянска писменост, СбНУ, IX, 1893, стр. 305.

[2] Предложна конструкция е използувана и в полския и чешкия текст на Новия завет: aby snać nie był rozruch w ludzie ; aby v lidu nenastala vzpoura. В стиха Мт. 10. 30 (гр. *ὑμῶν δὲ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς πᾶσαι ἠριθμημέναι εἰσὶν*) в стб. е употребен родителен падеж — вамъ же і власи главы вси ишьтьтенн сѫтъ (З, М, А), а в чешки, полски и сърбохърватски — предложно съчетание с *на*: u vás pak i všecky vlasy na hlavě . . ., włosy na głowie. . . коса на глави.

на юридическа принадлежност (гра бо вѣрньїмъ црвн ѥстъ, домъ бо члкоу свое тѣло ѥстъ: нь wвходнши ѥлнж братїамь; и вь любвн свадань ѥ непобѣдимы гра Хрстїаномь) допирните точки с локалните отношения са много малко (при предмети, непосредствено свързани с лицето — части от облеклото и пр.). Никакъв локален оттенък няма и при определянето на качеството на даден предмет по отношение на други обекти или неговия вид (species), както и на отношенията на предназначение, влизащи в значението на приименния дателен падеж.

Както показват данните от писмените паметници[1], *на* в притежателно-определително значение се появява едва през XVII в.[2] в съчетание с обща форма на имената, а локалното значение на предлог *на* е едно от най-старите и широко разпространени в старобългарски негови значения. Въпреки че тенденцията към заместването на падежите с аналитични предложни конструкции е в ход още от XII в., няма данни локалната конструкция с *на* да е замествала родителен или дателен приименен падеж не с преосмисляне на отношението като местно, а с ново, притежателно значение даже в случаи на безспорна зависимост на обектите и по място, докато заместването на родителен падеж в приименна позиция в известни случаи от предлог отъ е добре засвидетелствувано по паметниците.

Не може да се пренебрегне и това обстоятелство, че и в съвременния български език локалното значение на предлога *на* добре се разграничава от посесивното (определителното), както в речта (при конкретните употреби), така и в системата от значения на предлог *на* като речникова единица.

Ив. Дуриданов излага възгледи, които не съвпадат с обяснението на Л. Милетич, застъпено в по-ранните му работи и повторено от П. Михов и Е. Атанасова. В примерите: ѥгда внд̀ѣ толико прнлежанне на оучнтелн (Клоц. сб.) *ὅτε ἐκείνην ἐθεάσατο τοσαύτην Θεραπείαν τῷ διδασκάλῳ ἐπιδειξαμένην*, что бо дастъ чловѣкъ измѣнж на дшн своен (Мк. 8. 37) — Мар., Асем. и Сав. *τί γὰρ δοῖ ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ*; (Зогр., за дшж своюж, Добр. и Врач. — с на) той вижда употреба на предлог *на*, изразяваща „отношение, свойствено на обектния родителен (genitivus

[1] За пръв път предлог *на* е засвидетелствуван в приименна употреба със значение на принадлежност, като изолиран случай, пред дателна форма в XIII в. (Л. Милетич, в Период. сп. на Българ. кн. дружество, кн. XVI, св. 9—10, стр. 109). Примерите с предлог *на* с притежателно значение, които С. Б. Бернштейн извлича от Влахобългарските грамоти, не са сигурни (Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, Москва, 1948, Ленинград, стр. 307—308): *а тука що ест вама на град, ере им чините пагубу и съ решето на пипер*). В първия случай предлог *на* има по-скоро значение 'върху', а във втория изразява предназначение, а не принадлежност.

[2] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 255.

objectivus), който е бил изместван от приименния дателен падеж (срв. рус. сочувствие другу)"[1].

Действително, вместо обектен родителен още в старобългарски се срещат случаи на дателен падеж: І отъпоущенне грѣхомъ съвъше непрошъше (Син. мол. 144, 57[а], 16); покаанне въ отъпоуштенье грѣхомъ (Л. 24. 47, 3), М, А — грѣховъ; срб.: и цѣны избавленна дшн своен (П) — дшж свѣа(Б); и забнлн на многаа лѣта пнннїа памомь (П, 3, 12) — пнсанні пама сн — novg; обрѣтенне моцнн стго нгнатнїа боносца (Вр. 207) — прѣнесенне моцемь стго пръвомнка (Вр.).

Конструкцията принлежание на оучнтелн обаче не може да докаже нищо по отношение на заместването на genitivus objectivus от дателен падеж и на приименния дателен падеж от *на*-конструкция. Известно е, че дателният падеж в старобългарски и всички славянски езици може да бъде употребен адноминално при съществителни, образувани от глаголи и означаващи действие. В такива случаи дателната форма е мотивирана семантично от рекцията на изходния глагол, връзката с който е жива и ясна в значението на съответното отглаголно съществително: молитва бѫ животъ моего (Син. пс. 41, 9, 55[в]) і бъ мої въ помощть оупъванію моемоу (Син. пс. 93, 22, 124[а]); — молите сѧ оубо гноу жатвѣ (М, З, Л. 10.2); і поможетъ їмъ гъ (Син. пс, 36, 40 49[а]). Естествено, предложната конструкция, характерна за глаголите, от които са образувани тези съществителни, може да се настани и при съответните deverbativa поради глаголността в тяхното значение, но тя си остава обусловена от „дателната" приглаголна конструкция. Също така и конструкцията на оучнтелн не излиза извън особеностите и вариантите в управлението на глагола принлежати, от който е образувано отглаголното съществително принлежание. Тя би могла да бъде указание за падежни и предложни варианти с едно и също значение при самия глагол: местен падеж и съчетание *на* + местен падеж, близко по смисъл и на приглаголен дателен падеж във функция на косвено допълнение (принлежа емь М, Л. 10. 35).

Дателният падеж, който измества в български обектния родителен (и субектния също), няма никаква връзка, както и самият родителен падеж в значение на обект на действието, с глаголи, изискващи дателен

[1] Ив. Дуриданов, Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм, Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, София, 1956, стр. 230, 232.

обект. Обикновено обектният родителен отговаря на предикативно съчетание с преходен глагол и пряко допълнение. На такова съчетание отговаря и приименният дателен падеж, който конкурира с обектния родителен още в старобългарски и го замества напълно по-късно, без да бъде наложен като някакво дателно управление на изходния глагол. В предложното съчетание, което привежда Ив. Дуриданов, въобще не е възможен родителен падеж с обектно значение, каквото има предложната конструкция — *пръслѣжание оучитєлъ би означавало вече субектно отношение, а за да има основа един начин на изказване да замени друг, необходимо е и предложната конструкция, и родителният (респ. дателният) падеж да изразяват едно и също смислово отношение, щом се поставят в еднаква синтактична позиция спрямо едно и също съществително име (условие, което е спазено в друга част от материала, коментиран в същата работа от Ив. Дуриданов).

В евангелския стих Мк. 8. 37 предлог *на* е употребен в значение на за (вместо), а не за да изрази граматически някакво обектно отношение. Това е ясно и от превода в Зографското евангелие за дшѫ своѭ. С такова значение предлог *на* се среща и на други места в старобългарските текстове (чесо ради мѵро се не продано бысть. на т пѣнязь — Ио. 12. 5 — гр. — *Διὰ τί τοῦτο τὸ μύρον οὐκ ἐπράθη τριακοσίων δηναρίων*). Изглежда, че в случая се касае за стара славянска употреба на на в значение *за*, тъй като подобни примери са засвидетелствувани и в старочешки: „na peněžích, na koláči = za peníze, za koláč (úplatek): kak opět chváliti svědečstvo, ješto (lidé) svědčie na peněžích a nevědúc, co svědčie? Štit. uč. 82[a a]1.

Но въпросните конструкции са много далеч от посесивната функция на *на*, развита в новобългарски, тъй като при тях с помощта на старобългарския предлог *на* са изразени отношения, твърде различни от зависимостта по принадлежност. Съвсем правилно стихът е предаден със *за* не само в новобългарския, а и в съвременния чешки, полски и сърбохърватски превод на Новия завет: Co dá člověk jako náhradu za svou duši?; Albo co człowiek da w zamian za duszę swoją?; Или какав ће откуп дати човјек за душу своју?

Единствените случаи, при които в старобългарски се наблюдава тясно смислово и функционално единство между приименен дателен падеж и конструкции с на са употребите на дателен падеж с финално (целно) значение и също такъв винителен с предлог на: мо наѹатью вины кысѣлы (Син. мол. 31, 14[a], 29), мо наѹатью всемѹ прнношенью (Син. мол. 29, 13[в], 1), мо б томѹжде (Син. мол. 147, 58[a], 8) — мо на истрѣбленне кладазю (Син. мол. 48, 21[a], 16). Понякога така се превежда гръцкият

[1] Jan Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého, Díl IV. Skladba, v Praze, 1929, стр. 460.

родителен падеж, който, за разлика от старобългарския, може да изразява финалност[1]: проповѣдаѭ кръщєнїе на покаанье (Л. З. 3) — З, С (на покаанїе) — гр. *κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας*.

При това положение напълно основателно може да се постави въпросът дали новобългарската посесивна функция на предлог *на* не води началото си от финалното значение на съчетанията на + винителен падеж. Върху зависимостта между приименен дателен падеж и финални съчетания с на обръща внимание мимоходом и Е. Атанасова, макар че не ги смята достатъчни за установяването на предлог *на* за изразяване отношения на принадлежност: „Винителен с *на* изказва туй, за което нещо служи, за което е определено: инѣмъ на оустѣхъ бѫдеши (Супр. 127); болѣзнь си нѣсть на смьрть (ib. 230); тебѣ кость на добро (ib. 248); комоу бѣ на помощь оружїе (ib. 441). Не е ли това значение близко до дателното, развило се между два обекта, от които един е предназначен или служи на другия, както напр. в израза: ключь разоумѣнїю?"[2].

Същото обстоятелство има пред вид и Л. Милетич, когато привежда примери от всички възможни съчетания с на в старобългарски и другите славянски езици, в които могат да се видят „начала на адноминален датив-генитив"[3]: съѣзраша зълъ съборъ не на любьве, нъ на сваръ (Супр. 385).

Но и тук има пунктове, които поставят под съмнение извеждането на притежателното значение на предлог *на* в приименна употреба направо от целния винителен. Родителният приименен падеж в старобългарски не носи финално значение, както и главната част от употребите на дателната форма, станала негов заместник в изразяването на принадлежност. Но дори и да допуснем, че определянето на съществителните с дателен падеж вместо с родителен в среднобългарски е създало основа за проникването на финалните съчетания по косвен път и в посесивни конструкции, не можем да пренебрегнем обстоятелството, че затакъв процес съществуват пречки от семантичен характер (до голяма степен подобни на тези при съчетанията с местен падеж и на с локално значение) — не всички отношения на принадлежност, които днес се изразяват с помощта на предлог *на*, могат да се схванат и като целни. Също така и при заместването на самия приименен дателен падеж се е получило известно диференциране в предложните конструкции съобразно смисловите нюанси в онези негови употреби (за цел и предназначение), в които той не е съвпадал с функциите на родителния падеж още

[1] Вж. по въпроса повече у Ив. Дуриданов, Бележки върху старобългарския превод на евангелието с оглед на влиянието на гръцкия синтаксис, Езикови изследвания в чест на акад. Младенов, София, 1957, стр. 229.

[2] Е. Атанасова, пос. съч., стр. 349.

[3] Л. Милетич, Към историята на българското аналитично склонение, Македонски преглед, IX, 1934, кн. 3—4, стр. 70.

в старобългарски: при означаване на цел и предназначение в новобългарски се използува и предлог *за*, щом тези връзки не могат да се схванат като зависимост по принадлежност, или се предпочита по-конкретно уточняване на вида на отношенията (забелязва се, че при членувани съчетания се предпочита *на* с посесивно значение, а при нечленувани — *за*).

*

Не веднъж е подчертавано, че разпространяването на предлог *на* вместо по-стар приименен родителен (по-късно дателен) падеж за принадлежност е повсеместно и много последователно[1].

Забелязва се още, че при появата на тенденцията към аналитизъм приименният дателен падеж за принадлежност отстъпва най-късно пред предложна конструкция[2]. От него има и най-много остатъци в народните говори днес[3]. Хронологията на тази замяна показва, че нито една от употребите на старобългарските предлози не е била достатъчно годна да изрази притежателно-определителното значение на родителния (респ. дателния) приименен падеж в самото начало на процеса на разширяването на предложните употреби и че условия за замяна, за поемане на посесивните функции на дателната форма от предлог са се създали едва при сравнително развита аналитична структура на българското изречение, когато предлозите (предлог *на* специално) са получили известни нови качества вследствие натоварването им с нови, в много по-силна степен граматически функции. Чак тогава значението на принадлежност е било прехвърлено върху предлог *на*.

Тези факти навеждат на мисълта, че съществува зависимост между установяването на предложното съчетание с *на* във функция на косвено дателно допълнение към глагола и новата му притежателна функция, развита очевидно по-късно. Няма данни процесът да е протекъл по обратен път. От друга страна, пълната еднаквост в предложното изразяване на приглаголния и приименен дателен падеж за принадлежност задължава да се помисли дали основанията за такава последователна аналогия не се крият вътре в самия т. нар. dativus possessivus и в неговото отношение към приглаголния дателен падеж, откъдето започва първоначално настаняването на предлог *на* с винителен падеж (по-късно — с обща форма на съществителното) като ново синтактично средство на мястото на по-стари флективни форми.

В това отношение старобългарският материал за употребата на дателен падеж с притежателно значение е много интересен. Не рядко притежателно значение има дателна форма, изпълняваща функцията на косвено допълнение към глагола и зависима от него: ан къто емоу отвръзе оухи не вѣвѣ (Йо. 9. 21) — З, А, М; аще оубо оумыхъ азъ вамъ нозѣ. ~гь и оучитель . . . (Ио. 13. 14) — С (М, З, А — азъ оумыхъ вашн нозѣ);

[1] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 256.
[2] Пак там, стр. 259.
[3] Пак там.

оунщаѧ емоу дшѭ и тѣло (Син. мол. 249, 81в, 1); отвръзн рабоу твоемоу семоу оун (Син. мол. 76, 33а, 17); и съкроушн немоу вьсе лнце (Супр. 74, 15); и повелѣ ... и паулоу съвазати рѫцѣ и нозѣ (Супр. 2, 21); и не възмогъ прѣвратнти нмъ оума (Супр. 111, 8).

Не е трудно да се забележи връзката на такива конструкции със славянския свободен дателен падеж commodi (incommodi) тип А ты гнѣва своемоу братроу не можешн отъпоустнти (Клоц. 8в, 80); да покрънѫтъ сѧ емоу дѣла его (Син. Мол. 194, 68в, 22); всѣмъ бо укомъ обьщинѫ оуунилъ есн (Син. мол. 147, 58а, 15); сътънникоу же етероу рабъ болѧ зълѣ оумираше (А, З, М, С, Л. 7. 2); ацше комоу оумьретъ дѣтнць некръщень (Син. Мол. 328, 104в, 9); уко единомоу богатоу огобьзн сѧ нива (М, А, З, С, Л. 12. 16); и абне нстрѣбн сѧ емоу проказа (С, Мт. 8. 3) и пр. и пр., от които те водят своя произход. Подходящият лексически състав на фразата (наличие на съществително име, което означава предмет или вещ, намиращи се по начало в някакви, най-често веществени връзки с лицето, заинтересувано от действието и означено с дателен падеж) е създал условия такъв дателен падеж да получи двойна зависимост — от глагола и от някое име, и по такъв начин да се превърне от свободен, допълващ смисъла на цяло словосъчетание, в двустранно ориентиран — на границата на приглаголното и прииенното функциониране[1]: до главы ми зъло съдѣа (Клоц. сб. 9а, 80); якоже нозѣ емоу оумъı. егда і другъімъ оученикомъ.' (Клоц. сб. 7в, 76); безаконьно сѫште просвѣштатн оун творащтнімъ прѣвелнко безаконые (Супр. 48б, 1).

Възможността дадена дателна форма да функционира в изречението като двойно зависима се обуславя от начина, по който връзката с глаголното действие се представя от дателния падеж като морфологична единица: не така тясна, както при винителния падеж, а изразяваща се в това, че действието се означава само като предназначено за дателния обект, извършващо се в сферата на неговото възприемане, на неговите интереси[2].

Макар и да има известно стесняване на двойно зависимия дателен падеж в другите славянски езици в сравнение с по-старите периоди от

[1] Повече за произхода на дателен падеж с притежателно значение от dativus commodi (incommodi) вж. у M. Brodowska, O dzierżawczej funkcji celownika, Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego, XII, 1953, стр. 119—129.

[2] Е. В. Чешко, Падежи и предлоги в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, АН СССР, Москва, 1959, стр. 58; О. С. Мельничук, Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові, сб. Дослідження з синтаксису української мови, Київ, 1958, стр. 261.

техния развой, относителната независимост на дателния падеж по отношение на глагола продължава да бъде характерна черта на неговото значение и създава основа за използуването му в известни случаи като синоним на родителния падеж за принадлежност във всички славянски езици: рус. один удар рассек ему руку; Басмачи заткнули пленным рты вонючей свалявшейся бараньей шерстью; туман застлал ему зрение; а мушка уперта повару в грудь; когда нарушитель выбежал на песок, выстрелил ему в ноги; кинулся боцману под ноги; Себастьян пытливо посмотрел в глаза сыну; пожал ему руку (срв. Летчики пожимали руки хозяев); чеш. Srna přiběhla, strkala oči Adelce do klína; Anička uřezala holubům hlavy; Teď' ať' nám základy podkopaji; Vít a matka nešli mu z mysli; слов. kladie mu ruku na plecia; Elena mu stisla ruku; Nikdy nezameškala mužovi oči povytierať studenou vodou; Ty si otcovi len po plecia; пол. Chcecie ludowi oczy piaskiem zasypać (=oczy ludu); Zmierzch starł Grekom z oczu ostatnie błyski fal (=z oczu Greków); Tu chodzi o takie imię, które się wszystkim na język garnie; срхр. Матери никад не гледа у очи; То је мојој мајци пола века укинуло.

Изхождайки от притежателното значение и връзката на дателната форма с някое съществително в изречението, без наличието на което тя не може да бъде употребена, в граматиките на съвременните славянски езици този тип дателни употреби се наричат дателен притежателен[1].

Според М. Бродовска[2] точно този славянски по произход дателен притежателен падеж се разширява в български за сметка на родителния приименен падеж за принадлежност и се обобщава при всяко свързване на две съществителни за изразяване на посесивни отношения. Това обаче е вярно само отчасти. Двойно зависимият дателен падеж с притежателно значение е широко разпространен в старобългарски и конкурира с родителен падеж за принадлежност, с който често има варианти, но заедно с него паралелно на родителния падеж функционира и т. нар. присубстантивен дателен падеж за отношение (също общославянски) в конструкции с глагола бѣти и собствено dativus adnominalis, изразяващ зависимост на две съществителни без никаква връзка с глаголното действие, явяващ се в много случаи дублет на също такъв приименен родителен падеж. Заедно с двойно зависимия дателен падеж посочените по-горе употреби на старобългарските дателни форми стават основа, върху която се прехвърля голяма част от функциите на приименния родителен падеж в периода XI—XIV в.

За историята на предлога *на* като носител на притежателно значение е важен най-вече двойно зависимият dativus possessivus, тъй като, макар и не единствен, той е един от главните типове, според които дателният падеж се развива в среднобългарски като единствен възможен начин за изказване, а съществуващите в старобългарски паралелни

---

[1] F. Kopečný, Základy české skladby, Praha, 1958, стр. 211; V. Šmilauer, Novočeská skladba, Praha, 1947, стр. 222; Pauliny — Štolc — Ružička, Slovenská gramatika, Martin, 1955, стр. 148; Z. Klemensiewicz, Zarys składni polskiej, Warszawa, 1957, стр. 42—43; J. Orlovský, Slovenská syntax, Osveta 1959, стр. 220—221.

[2] Пос. раб., стр. 123.

конструкции с форма и за родителен падеж постепенно излизат от употреба.

Както се вижда от примерите с двойно зависим дателен падеж с притежателно значение в съвременните славянски езици, а също така и в старобългарските и среднобългарските паметници, формата за дателен падеж в такива случаи изпълнява функция на косвено допълнение и обикновено се намира пред съществителното, от което зависи смислово. Тя стои или по-близо до глагола, който понякога я разделя от името, или пък дистанцията се поддържа от друга дума, най-често предлог: възлнѣ емоу на главѫ (М. 3, Мр. 14. 3) — гр. *κατέχεεν αὐτοῦ τῆς κεφαλῆς* чеш. a vylila mu mast na hlavu, срхр. леваше му на главу, в пол. е предпочетен родителен падеж — wylała go na głowę jego; ѣко не въходнтъ емоу въ сръдьце нъ въ чрѣво (З, М, Мр. 7. 19) — гр. *οὐκ εἰσπορεύεται αὐτοῦ εἰς τὴν καρδίαν*, чеш. poněvadž mu to nevchází do srdce, срхр. jer ти не улази у срце . . .; и паде емоу на ногоу (А, С, М, З. Ио. 11. 32) — гр. *ἔπεσεν αὐτοῦ πρὸς τοὺς πόδας* (вар. *επ. εις τ. π. αυτου*), чеш. klesla mu k nohám, пол. przypadła do nóg jego, срхр. паде на ноге његове; и заповѣдь поустн ѣкоже не исповѣдаѭштоумоу оца и сна и стаго дха. Зълѣзълоу жизнь погоубнтн (Супр. 539, 18); тъи бі улкоу подъ нозѣ постълалъ естъ (П. Б/к, 548, 109/1); страшноумѫ бо нже нмать власть цѣмъ нзъіматн дшѫ (П. Б/к, 365, 75/13).

В тези особености на словореда на двойно зависимия дателен падеж се проявява неговата връзка с глагола. Във всички тези случаи в гръцкия евангелски текст стои форма за родителен падеж и по словоред нейното място обикновено отговаря на позицията на дателния падеж в славянския превод спрямо другите думи в изречението. Евангелските преписи показват, че при двойно зависим дателен падеж с притежателно значение в служба на косвено допълнение срещу родителен падеж в гръцкия текст старобългарските и среднобългарските евангелски текстове са в много голяма степен единни — почти не се срещат варианти с родителен падеж в един и същ стих.

Смислово обаче тези конструкции изразяват отношения на принадлежност и се явяват като синоними на родителен приименен падеж със същото значение: да ѣко и семоу ѹстьнѭ главѫ отъсѣкъше (Супр. 64, 18) — растръзавъше же ризъı емоу ѹстьнѭ его главѫ отъсѣкоша (Супр. 64, 19); і прѣвоумоумоу прѣбнша голѣнн. і дроугоумоу пропатоумоу съ нимь (М, А, С, З, Ио. 19, 32), гр. *καὶ τοῦ μὲν πρώτου κατέαξαν τὰ σκέλη καὶ τοῦ ἄλλου τοῦ συνσταυρωθέντος αὐτῷ* (чеш. přerazili kosti prvnímu i druhému . . ., пол. i pierwszemu złamali golenie, i drugiemu, . . ., срхр. и првоме

дакле пребише голијени и другоме . . .); ѥгда же нмъ прѣбнваахѫ голѣнн (Супр. 80, 3) — молнша пнлата да прѣбнѭтъ голѣнн іхъ (Ио. 19, 31). гр. *ἵνα κατεαγῶσιν αὐτῶν τὰ σκέλη* (и тук е интересно използуването на двойно зависим дателен падеж с притежателно значение в чешкия, полския и сърбохърватския съвременен превод на Новия Завет: чеш. aby jim byly zpřeráženy kosti v nohách; пол. aby im połamano golenie; срхр. да им пребију голијени); н коснѫ са ѥі ржцѣ (С, Мт. 8. 15) — і прнкоснѫ са ржцѣ сѧ (М, З, А), гр. *καὶ ἥψατο τῆς χειρὸς αὐτῆς*; прнемъі емоу съвѣдѣтельство запечатьлѣ ѣ бъ истинѣнъ естъ (А, Ио. 3. 33) — прнимъін его съвѣдѣтельство (М), гр. *ὁ λαβὼν αὐτοῦ τὴν μαρτυρίαν*; тогда запльваша емоу лице (А, Мт. 26. 67) — тогдл запльваша лнц(ѣ) его (С, М, З), гр *τότε ἐνέπτυσαν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ* (срв. чеш. Potom mu naplivali do tváře, пол. wtedy plwali na oblicze jego, срхр. тада пљунуше му у лице); і тръжьнникомъ расъіпа пѣнаѕъі і дъскъі опровръже (М, З, А, Ио. 2. 15) — і дъскъі тръжънникъ· і сѣдалнштл продажштнхъ голѫбн нспровръже (М, З, Мр. 11, 15), і дъскъі тръжьнникъ нспровръже· і сѣдалнштл продажштнхъ голѫбн (М, З, Мт. 21. 12); н съкроушн емоу вьсе лнце (Супр. 74, 15) — зѫбъі грѣшьнъіхъ съкроушілъ есн (Син. пс. 3, 8, 3ª, 3).

Следователно двойно зависимият дателен падеж е указание за пряка връзка на известни употреби на дателната форма, в които тя се приближава по значение до приименния родителен падеж за принадлежност, с приглаголните функции на дателния падеж в старобългарски. От друга страна, старобългарските паметници показват особеност, която почти не се наблюдава в употребата на двойно зависимата дателна форма в съвременните славянски езици и която прави двойно зависимият dativus possessivus особено важен за начина на заместването на приименния дателен падеж за принадлежност с предложна конструкция.

Сам Л. Милетич, когато говори за изместването на родителния падеж от дателен в български език, изтъква, че приглаголният дателен падеж дава възможност в известни случаи да се прехвърли (преосмисли) от косвен обект като определение на съществително[1]. Наред с употреби като прободе емоу ребра (М, З, С, А, Мт. 27. 49), отрѣза емоу оухо (М, З, А, Мт. 26. 51), не по мнозѣ же н томѣ власъі остригъ (Ман. хр. 112), градѣ царскомоу wтатн хотѧ красотѫ (Ман. хр. 136), в които двойно зависимият дателен падеж има синтактична служба на косвено допълнение към глагола, макар че не зависи само от него и стои пред съществи-

[1] Старобългарска граматика (синтаксис), записки по лекциите на проф. Милетич (циклостил), София, 1946, стр. 152.

телното, с което се свързва смислово (трябва да се има пред вид, че това е нормалното място на двойно зависимия дателен падеж в изречението), много широко са застъпени и конструкции с един и същ лексически състав в сравнение с първия тип, в който двойно зависим дателен падеж е поставен след съответното съществително и функционира синтактично като негово определение: и вергъı наложıти нма на въıж (Супр. 181, 20) — и вергъı наложита на въıж немоу (Супр. 195, 20); и нѣ оубо что искоушаете ба възложити иго на въıж оученикомъ (Охр. ап., 16, 15. 10); ѣко же прıатъ дре(вальню)моу мытарю въздъıхание (Син. мол. 340, 1в, 3) — тъı прıими покаание і исповѣдание рабоу твоемоу семоу прıпадающıю великоуствıю твоемоу (Син. мол. 221, 74а, 15); і отвръсте са нма оун (М, З, А, Мт. 9, 30) — и отвръзоста са оун нма (С); гр. *καὶ ἠνεῴχθησαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί*; възъми іж и отвръзи ен оуста (С, Мт. 17. 27) — і отвръзъ оуста ѥи (З, М, А), гр. *Καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ*; еда бѣсъ можетъ слѣпомъ оун отвръсти (М, З, А, Ио. 10. 21), гр. *τυφλῶν ὀφθαλμοὺς ἀνοῖξαι*) чеш. což může démon otevříti oči slepých? пол. czyliż dyjabeł może ślepym oczy otwierać? срхр. Зар може ђаво слијепима очи отворити?) — ѣко кто отвръзе оун слѣпоурожденоу (М, З, А, Ио, 9.32); и оубw перскъınмъ градwм обнраахж са доброты (Ман. хр. 132) — и wтнмаетъ доброты цръкважмъ и красоты храмомъ (Ман. хр. 147/8); и конемъ жнлъı подсѣцающе (Ман. хр. 201) — ıаацѣм же wбразомь меуь прѣсацѣеть жнлы коневи, и вьсадника низлагаеть (Л. п. 211); азъıк' wтвръзаешн безгласномоу, а глаголивомоу затъıкаешн оуста (Ман. хр. 128); и аще оубw wтсѣкж главъı лнхоемъствѣ и нравоу любохъıцномоу истръгнж корењıа. Похвала мн прѣдлежитъ wт тебе (Ман. хр. 122).

Често двойно зависимият дателен падеж в положение след съществителното дава варианти с родителен падеж в старобългарските и среднобългарските паметници: прѣданъ нматъ бъıти снъ члвъскъı въ рщѣ члвкомъ (М, А, Мт. 17.22) — въ рщѣ грѣшънникъ (С); вѣдъı же нс. Мъıслн имъ і рече имъ (З, Мт. 12.25) — нхъ (М); ѣко бъ расъıпа (к)ости члкоугодънікоу (Син. 52, 6, 67а) — члковгодникъ (Пог., Бол.); зѣвъı грѣшънникомъ ск(р)оушлъ есн (Бол. 3, 8, 18) — грѣшныхъ (Пог.).

Този тип дателен падеж, в едни случаи косвено допълнение на глагола, в други — изключително синтактично определение на съществи-

телно име, е широко застъпен в среднобългарските паметници. Неговият семантичен обхват е доста разнообразен:

І тръжьникомъ расъıпа пѣнаѕъı ı дъскъı опровръже (М, З, А, Ио. 2. 15); ı тъ прѣдъндетъ... обратнти сръдъца отъцемъ на чада (М, З, Л. 1. 17); нѣстъ добро отатн Хлѣба чадомъ н повръщін псомъ (М, С, З, Мт. 15. 26); ѣко же прнмать дре(вальню)моу мъıтарю въздъıханне (Син. мол. 340, 1в, 3); ı всѧ недѫгъı цѣлнтн недѫжънъımъ. І немощьнъımъ (Син. Мол. 103, 43в, 24); тъı рани нъıнѣ съкрушнтн оружне н снлѫ недѫгоу семоу сѫщюмоу в немь (Син. мол. 67, 29а, 10); нже възатн бъıшѫ пръвѣе навоуходоносоромъ, егда разорн Іероусалимоу красотѫ (Ман. 23); да ѩкоже оубw въсхъıтн н сесострїа съмрътъ wт жнтїа, аснрнанwм пакъı възрасте царство (Ман. хр. 20); wна же wвръзшн двери келїн своен нзыде къ немоу (Л. п., 109а); н хотѣхѫ wтбнтн оухо фарнжоу (Ман. хр., Тр. пр. 66); н воазнїѫ нзмразе народоу сръдце (Ман. хр. 117).

Разпространяването на предлог *на* като средство за изразяване на дателни отношения (на мястото на приглаголен дателен падеж) постепенно обхваща онези употреби на двойно зависимата дателна форма, в които тя е косвено допълнение на глагола: отвръзн рабоу твоемоу семоу оун (Син. мол. 76, 33а, 17); нѫ н самомѕ царевн главѫ wтрѣза (Ман. хр. 158); сътрасе въсѣмъ сръдца (Ман. хр. 124); прѣжде свое брьвно нзатн, потом же нномоу нзатн сѫщь (Л. п. 87а).

Функционирайки на мястото на косвеното дателно допълнение в конструкции като како бо не богатъ вьсемоу мноу жнзнь. І съпсенье сътажавъ (Клоц. сб. 14в, 104); ı тръжьникомъ расъıпа пѣнаѕъı ı дъскъı опровръже (Ио. 2. 15); н копїннымн проводенмн просъıпаѫ врагwм урѣва (Ман. хр. 217) и пр. и пр., предлог *на* започва да изразява, както и двойно зависимата дателна форма, притежателни отношения. Но тъй като много често двойно зависимият дателен притежателен падеж може да стои нормално още от старобългарски след съществителното като негово определение и вследствие на това да се свързва по-тясно с него, конструкцията с *на* лесно е можела да бъде прехвърлена за изразяване на притежателно значение и в положение след съществително име.

Оттук нататък предложното съчетание е могло да се разпространи и на мястото на такъв дателен падеж за принадлежност, който образува самостоятелни атрибутивни съчетания и изразява притежателни отношения на основата на общата граматическа зависимост на име от име (т. е. съвпада напълно смислово и синтактично-функционално с употре-

бата на старобългарския прииименен родителен падеж за принадлежност — срв. Н ѧще вьпадж вь ржцѣ варваромь — дателният падеж е двойно зависим, и ꙗко же ѓастается вскь wт лица wгню — дателният падеж образува самостоятелно атрибутивно съчетание). От друга страна, ясно е, че прехвърлянето на *на* и към прииименния дателен падеж за принадлежност е станало възможно едва когато приглаголният дателен падеж е бил изместен от предлог *на* в съчетание с винителен падеж (по-късно обща форма на съществителното), и че посесивната функция на *на* в българския език се развива вследствие на превръщането на този предлог в изразител на косвеното дателно допълнение на глагола. Едва тогава се създават смислови възможности предлогът *на* да поеме върху себе си и изразяването на значението на принадлежност, носено по-рано от прииименния дателен падеж.

Не само обстоятелството, че прииименният дателен падеж по време изчезва по-късно от приглаголния и дава най-много остатъци в днешните български диалекти, може да се приеме за доказателство, че отмирането на приглаголния дателен падеж създава условия предлог *на*, като негов заместник, да развие и притежателно значение. Колкото и оскъдни да са данните от среднобългарските паметници, забелязва се, че в такъв важен документ за историята на българския език като Чергедските молитви от XVI в. употребата на предлог *на* с притежателно значение (за да подсили значението на дателна форма, а не пред обща форма на съществителното) се среща най-вече в случаи, когато дателният падеж стои пред името, от което зависи синтактично[1]. Da bande *na* muitui smarti pomen; šte bi *na* vaštem gresim proštenie, učini nas *na* Christus boga *na* pravo poznantie; da si posočil *na* moie duši lečina; da znaie *na* togovi duši lečina; *na* nakomu detento šte bi otalma; *na* kotrumu rodenie angele sa hant veseli. Тези употреби не са многобройни. В останалите случаи все още преобладава прииименният дателен падеж за принадлежност, както и дателният падеж в служба на косвено допълнение.

От диалектите особено интересен материал дава говорът на с. Бобошчица[2]. В текстовете, записани от А. Мазон, прииименният дателен падеж с притежателно значение се употребява редовно: Na veçerta mu veli gospointomu kashçjëtuj (89, 7, 318); z'oda da zema za brata mi masninata zemjëtuj (90, 54, 326); Tos detjëto meçqjëtuj se stori mnogo junak (90, 13, 324); Kaj da me zemi sin carutomu nevjësta, ... (64, 8, 232); Z'oda v'uvoto çupjëtuj carutomu ot ... Rusija (91, 40, 334); Gjeto da me vish mjëne na gllavje bolnetemu, ga znjësh ot zha umbri (89, 29, 320); Drugaro carutomu otide pri caro i mu go eksigjisa (65, 17, 236).

Тук предлог *на* не изразява принадлежност, макар че във всички останали случаи синтактичните и смислови отношения се изразяват с помощта на предлози: ena furna pallna so ljër (90, 61, 328); çinjëjme pllatno za kushule (62, 5, 226); Ka dojde za veçera u mjëne so dvanajse

[1] Л. Милетич, Седмоградските българи и техният език, Списание на БАН, кн. XXIII, 1926, стр. 58—59.

[2] A. Mazon, Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud, Paris, 1936.

drugji? Ti sall za tebe mi reçe (94[a], 46,352). Но в същия говор предлог *на* не функционира и като изразител на косвено дателно допълнение: Caricata mu pisa bratu-je (89, 60, 322); Golemetému sin mu dáde petélo (60, 3, 220); Tas mu véli drugarítim mažú-je (58, 15, 216); i fati d'i se kara zhenjë-mu (88, 26, 316) и пр. Сливането на родителния и дателния падеж тук е извършено чрез формата за дателен падеж, без да се стигне до предложна конструкция. В някои други говори с архаични черти от Леринско и Костурско[1] аналитизмът е засегнал и дателното допълнение. В тях предлог *на* има и притежателно значение (както и във всички български говори с *на* на мястото на стар приглаголен дателен падеж)[2]. Тези факти, колкото и общи да са те, също дават основание да се заключи, че използуването на предлог *на* с притежателно значение наистина се е оказало в пряка зависимост от развитието на неговите приглаголни употреби.

Твърде е вероятно действието на аналогията да е било подсилено и от започналото още в старобългарски и окончателно завършено в началото на късния среднобългарски период (началото на XIII в.) изравняване при функционирането на системата на личните местоимения, при което косвеното допълнение и определението на съществителните се изразяват с една и съща дателна енклитика (мн, тн, моу и пр.). Колко развит е бил този процес в говоримия език, се вижда напр. от редовната употреба на дателните енклитики с притежателно значение в паметници, които иначе спазват родителния падеж за принадлежност и в други отношения също остават верни на старобългарската традиция (напр. Шафариковия триод от XII в.). Царските грамоти дават безспорни данни, че в самото начало на XIII в. системата на притежателните енклитики е била установена вече в днешния ѝ вид. Още във Ватопедската грамота на Асен II от 1230 г. е засвидетелствувана кратка дателна форма моу с притежателно значение: се сѣлw съ людмн и съ всѣмн мѣ правнамн:[3] Във всички грамоти е редовна формулата цароьство мн. Възможно е стилистично влияние на византийския образец[4] в оформянето на израза, но все пак използуването именно на дателната форма от личните местоимения говори, че явлението е било съвсем нормално в българския говорим език. Византийските образци създават само по-благоприятни условия кратките форми да получат по-бързо от съществителните гражданственост и в писмеността. В триодните текстове навлизането на енклитичните дателни форми навярно е било подпомогнато от стремежа към краткост на стиха.

---

[1] Тези говори, заедно с говора на Бобошчица, представят крайната граница на западните български говори на югозапад.

[2] A. Mazon, Contes slaves de la Macédoine sudoccidentale, Paris 1923 (mu pádna na négo édnata gláva, a zé džélato i na cáro mu a dáj, 76; Na arápo kójno e póslab ot méne, 94; Kóa imame édno déte bólno, go zanésvame támo na gróbo na svéti G'eórgi da ozdráj, 102).

[3] Й. Иванов, Български старини из Македония, второ, допълнено издание, София, 1931, стр. 576.

[4] Г. А. Ильинский, Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1911, стр. 88.

Превеждането на някои гръцки падежни съчетания с локални конструкции и обратно в старобългарски представя само различно възприемане на основното отношение[1], а не говори за издигане на местното или финално значение на предлог *на* в по-голяма степен на абстракция (отношение на принадлежност въобще, без да се означава видът на тази принадлежност) и не може да се вземе като доказателство за преобразуването на предлог *на* в граматически показател на зависимост между две съществителни въз основа на такива употреби.

Повечето от старобългарските значения на предлозите се отличават с ясно изразена конкретност. Към такива предложни обрати спадат и локалната и финална употреба на предлога *на*, макар и втората да е по-абстрактна от първата. Както беше споменато по-горе, синтактичните и смислови отношения, които са се изразявали от родителния приименен падеж и дателния приименен падеж, станал по-късно негов заместник, по начало се отличават с по-висока степен на абстракция и поради това са могли да бъдат поети от предлог *на* не направо, въз основа на определени старобългарски негови употреби, а след като той е претърпял развой благодарение на утвърждаването му като основно средство за изразяване на всяко старо косвено дателно допълнение. Само тогава, функционирайки при глагола, предлог *на* започва да развива посесивно значение и става способен да замести приименния дателен падеж, отличаващ се със сравнително единна семантика — означаване на принадлежност.

Тук се сблъскваме с още един много важен въпрос — разширяването на самия дателен падеж през XII и XIII в. за сметка на родителния приименен падеж за принадлежност. Появата му на мястото на по-стар родителен през среднобългарско време също има своите причини. Те се крият в същото обстоятелство, което не е позволило предложна конструкция да замести родителния падеж за принадлежност още в началото на появата и разрастването на аналитичните процеси. В такива сложни и продължителни промени, каквито представя развоят на българския език към аналитизъм, не е правилно всички нови явления да се свързват пряко със старобългарското състояние на българския език и непременно там да се търсят техните корени или начални пунктове. Завършването на едни процеси създава по-нататък основа за други. Същевременно при всеки от тях осъществяването на новите тенденции в езика се извършва чрез наличните в момента средства и особености на неговата система. Родителният падеж е един от онези падежи, които започват да се разрушават като морфологическо единство (единство на форма и значение) сравнително рано. Част от неговите функции (употребите с аблативно значение) поема предлог *отъ*, след числителни постепенно се настанява обща форма, като пряко допълнение след отрицание го заменя винителният падеж. За значението на принадлежност

[1] Вж. във връзка с това и у A. Marguliés: „Mitunter scheint der Präpositionsgebrauch im Abg. auf veränderter Anschauung, etwa lokaler, zu beruhen *ἐγένετο δὲ πένθος τοῖς ἀδελφοῖς*: бꙑстъ же плачъ въ братіи — 208. 9" (Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927, стр. 97).

обаче подходяща предложна конструкция тогава няма. Единственото възможно средство, което е в състояние да поеме върху себе си изразяването на значението на принадлежност и да освободи синтаксиса от една отживяваща и избледняваща по значение форма, е дателният падеж с притежателно значение. Затова и настаняването на аналитизма в изразяването на част от атрибутивните функции на родителния падеж за принадлежност преминава в българския език през дателния приименен падеж за принадлежност. В синтаксиса на старобългарския език се използуват доста конструкции с дателен падеж, които са близки по изразяването на притежателно значение до родителния приименен падеж. В едни случаи съчетанията с дателен падеж са синонимични, в други — почти дублетни с тези с родителен падеж. Изместването на родителния падеж от дателния във всички положения, в които той е изразявал принадлежност, в същност е една от нишките, по които се осъществява намаляването на броя на падежните форми и заменянето им с предложни конструкции. Разпространяването на дателния притежателен падеж в българския език през XII и XIII в. трябва да се разглежда като пряко следствие от аналитичното преустройство на старобългарското изречение в по-ранните етапи на този процес.

По същия път и превърнатата в синтактичен заместник на приглаголния дателен падеж конструкция с *на* получава и притежателно значение. Чрез притежателното значение, проявяващо се в двойно зависимото дателно допълнение и в дателния падеж като определение на съществителното, се осъществява семантичната връзка между приглаголния и приименния дателен падеж, която е мотивирала вътрешно еднаквото изразяване на приглаголния дателен и стария родителен падеж за принадлежност в предложния синтаксис на съвременния български език.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА МОРФЕМА же

Иван Добрев

В старобългарските текстове же е една от най-често срещаните морфеми — над две хиляди отделни случая се наброяват само в Зографското евангелие. В съвременния език обаче следи от нея личат със сигурност единствено в книжовните форми *даже, понеже* и *нежели.* Сравнително добре же се пази в западните славянски езици: като частица за усилване след глаголи в повелително наклонение в чешки — budiž, dejž (подобна роля же има и в старобългарски) и след местоимена, наречия и съюзи в чешки и полски — tenže, kdož, což, aniž, protož; któż, cóż, już, niż[1]. Противопоставният съюз и усилителната частица *же* в руски е наследена по църковнославянски път[2].

Широката употреба на же, която откриваме в най-старите текстове, насочва изследването към техните вътрешни взаимоотношения и към съответствията им с гръцките оригинали. Особено удобен за тази цел е евангелският текст, запазен в четири отделни паметника, чието комбинирано проучване дава възможност да се открият многобройни и интересни разночетения. Част от тези разночетения досега не са били отбелязвани и до известна степен не се съгласуват с интерпретацията на же в речниците и общите ръководства по старобългарски език. Същевременно те свидетелствуват за тенденция към ограничаване на употребата на же още през X—XI в.

Прието е, че в старобългарски же има характер и на самостоятелна дума, и на втора съставка в сложни думи от типа на іже (= ὅς), ѣкоже (= ὅτι), ѡнже (= ἤδη) и т. н. Към това схващане се придържат и издателите на текстовете при разчленяване на оригиналното неразделно писане. Те смятат, че щом в определен тип случаи разглежданата морфема има собствено съответствие в гръцки, най-често δέ, тя е употребена самостоятелно и графически трябва да се предаде отделно. И понеже в іже, ѣкоже, ѡнже и т. н. такова съответствие липсва, те смятат, че тук же няма самостойна роля.

---

[1] Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стр. 591, и A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927, стр. 663.

[2] Вл. Даль, Толковый словарь, т. I, Москва, 1955, стр. 529.

В същност точна граница между двата функционални обсега на же само чрез отношенията между оригинален и преводен текст не може да се прокара. Често се срещат само първите съставки на предполагаемите сложни думи в същата граматична служба и със същото гръцко съответствие, както и в случаите, когато са съчетани с же. Наред с нѣдънъже (= ἔν...οὐ), ѣкоже (= ὅτι) елікоже (= ὅς), потомьже (= εἶτα) в разночетенията личат и формите нѣдънъ, ѣко, елико, потомь, а в полисиндетични периоди с многократна употреба на съюза и и разночетенията и нѣдънъ, и ѣко, и потомь. Причинните местоименни съюзи понеже и занѣ се срещат и като поне и занеже, а наречието оу̑же след отрицанието не — като оу̑. В известни случаи дори един и същ текст може да се тълкува и разчленява различно. Напр. Ягич предава наречието тѣмьже като две думи — тѣмь и же, а не графически неразделно както Курц и Щепкин. Макар и рядко, в изданията се забелязва и колебание между формите на относителното местоиме іже и формите на анафоричното местоиме і,) придружени от же. Ето една от няколкото подобни разлики между Ягич и Курц — Матей III. 17. (Зогр.) Сь естъ снъ мои възлюбленъı. О немъ же благоволихъ. (Асем.) О немъже... *Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα.*

Най-често срещаните предполагаеми сложни думи, за пълнота, ще бъдат приведени. С това фактически се прави списък на част от контекстите, в които се открива же:

даже	нѣкыже	іжь, іже, ѥже, еже
неже	нѣкъто же	ідеже
нежели	нѣчьсоже	понеже, занеже
оу̑же	нѣчьто же	доньдеже, дондеже
ѣкоже	нѣдънъже	отънѣждѣже и отънѣ доу̑же (Син. тр.)
колижьдо	елікоже	тъждє, тождє
кожьдо	донелѣже (Супр.,Сав.)	такождє
	отнелиже	тѣмьже

От края на старобългарската епоха, във връзка с изместването на анафорично-местоименната основа в релативна служба от въпросително-местоименна, броят на тези контексти чувствително намалява.

По-често предмет на изследване морфемата же е била в случаите, когато има собствено съответствие в гръцкия текст. Но и до днес в нейното тълкуване единство няма. Докато Вондрак[1] твърди, че тя е адверзативна частица, Мейе[2] — че тя служи и за изтъкване, и за противопоставяне, а Вайан[3] — че е калка на *δέ*, Садник и Айтцетмюлер[4] са на

[1] W. Vondrák, Altkirchenslawische Grammatik, Berlin, 1912, стр. 619.
[2] A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1935, стр. 484.
[3] А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, Москва, 1950, стр. 401.
[4] Sadnik, Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955, стр. 168.

мнение, че тя е изтъкваща частица, а М. Янакиев и Ст. Стоянов[1] — че тя е адверзативен съюз.

В разглеждания тип случаи же обикновено заема начално енклитично място в изречението. Неначално място же може да има само при изброяване — Лука II. 16. і обрѣтѫ маріѭ же і иосифа і младѣнца... *καὶ ἀνεῦρον τήν τε Μαριὰμ καὶ τὸν Ἰωσὴφ, καὶ τὸ βρέφος*... При това же никога не изпълнява една от главните служби на съчинителните съюзи — да свързва еднородни части в простото изречение. В евангелските текстове има само едно изключение — Матей XII. 40. (Зогр.)... бѣ іона въ оутрѣвѣ китовѣ тѣи дни три же ношти, (Мар.) три дни и три ношти, *τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας*.

От друга страна, в тях се откриват многобройни разночетения между же и съюзите а и н, както и съответствия между же и *καί*, но само в изречения, които започват с подлог, сказуемо, причастие в апозиция или абсолютна дателна конструкция, и то в повествование. В част от изреченията, които започват с подлог, разночетения липсват. В тях за подлог служи същото лице, което е било допълнение в предходното изречение. Редуване между же и а се открива само в три еднакви примера с елипса на сказуемото — Матей XIV. 19. (Мар.) и прѣломъ хлѣбы дастъ оученикомъ. оученици же народомъ, (Сав.) а оученици... *καὶ κλάσας ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς τοὺς ἄρτους, οἱ δὲ μαθηταὶ τοῖς ὄχλοις*.

Разпределението на же и а по текстове е следното:

	Зогр.	Мар.	Асем.	Сав.
Матей XIV. 19.	і оученици же	же	же	а *δέ*
Матей XV. 36.	же	же	а	а *δέ*
Йоан VI. 11.	а	а	а	*δέ*

В друга група примери за подлог служи лице, което не съвпада с допълнението в предходното изречение. Тук най-интересни са разночетенията на же с и и а. Матей IX. 34. (Зогр. Сав.) і дивишѧ сѧ народи... фарисеи же глаχѫ, (Мар.) а фарисеи... (Асем.), і фарисеи... *οἱ δὲ Φαρισαῖοι, ἔλεγον*; XIV. 33, (Зогр. Асем. Мар.) ... прѣста вѣтръ сѫштен же въ кораблѝ поклонишѧ сѧ емоу, (Сав.) а сѫштен... *οἱ δὲ ἐν τῷ πλοίῳ προσεκύνησαν αὐτῷ*; VIII. 33. (Зогр.) і...оустрѣми сѧ стадо... въ море... і пасѫштеи бѣжашѧ, (Сав.) пасѫштеи же (Асем. Мар.) а пасѫштеи *οἱ δὲ βόσκοντες ἔφυγον*; Лука XIX. 14. (Мар.) і дастъ имъ десѧть мънасъ... граждане же ненавидѣχѫ его, (Зогр.) і граждане, (Асем.) а граждане *οἱ δὲ πολῖται αὐτοῦ ἔμισουν αὐτὸν*[2].

[1] М. Янакиев и Ст. Стоянов, Старобългарски език. Текстове и речник, София, 1956, стр. 98.

[2] Според K. Horálek (Evangeliáře a čtveroevangelia, Příspěvky k textové kritice a k dějinám starosloveńského překladu evangelia, Praha, 1954, стр. 245) посочените разночетения не са резултат от гръцки текстови разлики.

Наред с доста честото предаване *οὖν* с же, заслужава внимание и един пример, в който же съответствува на *καί* — Йоан XII. 2 (Сав. Мар. Зогр.) сътворишѧ же емоу вечерѣ тоу. і мр҃та слоужаашє, (Асем.) мр҃та же.. *καὶ ἡ Μάρθα διηκόνει*...

В изречения, които започват със сказуемо, причастие в апозиция или абсолютна дателна конструкция, се откриват разночетения между же и н (в 40 случая) и съответствие между же и *καί* (в 30 случая). Йоан I. 38 (Зогр.) обращть же сѧ ї гла имѧ (Асем.) і обращть сѧ... *στραφεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς λέγει αὐτοῖς*; Матей XIII. 36. (Асем.) пристѫпльше же оученици его рѣша. *καὶ προσῆλθον... λέγοντες.*

Трябва да се отбележи и предаването на *δέ* с н, бо или оубо (в зависимост от контекста) след неопределителни и относителни местоимена, за да се избегне употребата на же два пъти. Марко XIII. 15. і нже на кровъ да не сълазитъ... *ὃ δὲ ἐπὶ τοῦ δώματος μὴ καταβάτω*; Матей V. 21. ижь бо оубитъ повиненъ естъ... *ὃς δ' ἂν φονεύσῃ ἔνοχος ἔσται*; Лука VIII. 16. никътоже оубо свѣтильника... покрываетъ... *οὐδεὶς δὲ λύχνον... καλύπτει.*

От изнесените примери личи, че в известни случаи же има служба, близка до една от службите на присъединителните съюзи — присъединяване на изречения към предходния текст. Но свързващата роля на же не е била само адверзативна. Съответствията между же и *καί* и редуването между же и н са доказателство, че же има служба, близка до една от службите на съединителния съюз н. Известен адверзативен оттенък же получава след думи, които означават лица, защото самото тяхно изтъкване вече съдържа съпоставимост и слабо противополагане на вършителите от предходния контекст. След думи, които означават действие, же се среща в полисиндетични периоди в повествование (в тези периоди изреченията се въвеждат с же или н) и има по-скоро оттенък на присъединителност. Впрочем, както показват част от приведените разночетения и още няколко подобни примера с разночетения само между а и н, употребата на тези два съюза при въвеждане на ново изречение, за разлика от употребата им в рамките на простото и сложното съчинено изречение, в най-старите текстове не е била строго разграничавана. Но като въвеждащи съюзи с по-ясна и с по-диференцирана служба те твърде рано започват да изместват же.

Среднобългарските текстове доказват също, че разночетенията между же, от една страна, и а и н, от друга, не са били само стилистични разновидности. В полисиндетични повествователни периоди в тях почти редовно се открива едновременна употреба на н и же след подлог, сказуемо, причастие в апозиция или в абсолютна дателна конструкция — н народн же нскааҳѫ его (12а), н пришедъ же не дасть (25а), н оубоіашѧ же сѧ (28а) — Кюстенд. еванг. къс от XIII в.

Едновременна употреба на же и н (в около 20 случая) се среща и в старобългарските текстове: Матей XV. 10. (Зогр.) и призъвавъ же народн рече имъ; Йоан IX. 7. (Зогр.) и иде же. и оумъı сѧ . . .

И в двете групи текстове е налице редакционен способ, чрез който частично се е запазвала външната близост до извода, макар че въвеждането на изречението се е осъществявало само чрез съюза н. Традиционната употреба на же като съюз за въвеждане, подсилена и от руско книжовно влияние, се запазва в нашата писменост и през новобългарската епоха — до Раковски включително.

Известна светлина върху служебната роля на же в старобългарски хвърля и етимологията. Тя установява, че морфемата же е сродна със съставката -гъ- -го (в друга отгласна степен), която личи във формите негълн, его[1], егда, когда, никогда, иногда, вьсегда, тогда[2], а в новобългарски — в диалектната форма *негли*, в местоимената *го, него, другиго* и в местоименните наречия *кога, когато, някога, тогава* — и със задпоставната частица *-зи* (с втора палатализация), която не е отбелязана в по-старите писмени паметници, но която в новобългарски се среща често във форми от типа на *този, тези, онзи* и т. н. Етимологията установява също, че же, -гъ- и *-зи* са наследници на стара задпоставна деиктична частица, сродна с гр. γε, с -c в лат. hic, с -k в ст. вис. нем. mik и т. н.[3] Но тя не може да обясни как от старата деиктична функция се е развила по-късната въвеждаща функция на же и каква е била действителната роля на началното енклитично място на тази морфема в образуването на значителен брой подчинителни връзки.

Въз основа на материала от евангелските текстове могат да се направят следните изводи за употребата на же в старобългарски:

1. Основания за разграничаване на два функционални обсега в употребата на же (и като самостоятелна дума, и като втора съставка) в старобългарските текстове няма; наличността или отсъствието на съответствие на же в гръцкия текст не може да служи за точен критерий при разчленяване на оригиналното неразделно писане.

2. В старобългарски морфемата же се среща в три вида контекст:

а) в контекст, в който употребата ѝ е задължителна — след анафоричното местоиме в относителна служба, след местоимението онъ, употребено като подлог, след отрицателните местоимения от типа на никъı, ничьто;

---

[1] За съставката -го в его вж. по-подробно на посоченото вече място у Садник — Айтцетмюлер.

[2] Различните схващания за произхода на съставката -г-/гъ- във формите от типа егда са изложени от W. Vondrák в Vergleichende slavische Grammatik, I, Göttingen, 1924, стр. 165.

[3] За етимологията на же, -гъ- и *-зи*, освен на посочените вече места у Садник — Айтцетмюлер и Мейе, вж. и у Преображенский, Этимологический словарь русского языка, 1914, стр. 224, и у A. Walde, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen I, Berlin, 1930, стр. 541—542.

б) в контекст, в който употребата ѝ е факултативна — след глаголи в повелително наклонение, при формите поне, зане, єлнко, оу;

в) в контекст, в който же може да се заменя със съюза и (предимно при сказуемо, причастие в апозиция или абсолютна дателна конструкция в полисиндетични повествователни периоди) и със съюза а (в повествование, при въвеждане на изречения, които започват с подлог).

3. Служебната роля на морфемата же е твърде широка и неопределена; най-добре в текстовете личи въвеждащо-свързващата ѝ функция, подкрепена с посочените по-горе достатъчен брой разночетения.

ИЗ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Петър Илчев

Стб. ключити са

1. Няколко десетки думи, засвидетелствувани в старобългарските паметници, са съвсем непознати на съвременния книжовен език — те са изчезнали през хилядолетието, което отделя тези два етапа в развоя на нашия език. За речниковите промени е писано не малко; техните причини могат да имат най-различен характер. Да изтъкнем покрай другото това, което е важно за нашата езикова история и с което ще се срещнем по-надолу: „външни причини“ — влияние от страна на друга говорна или писмена система (друг стар славянски говор, друг превод, друга школа); „вътрешни причини“ — развой към аналитизъм, изчезване на някои конструкции, в които е участвувала дадена дума и т. н. Важно е също така да се установи и к а к се е осъществило лексикалното изменение. Във всички случаи промяната се извършва в същност не с думата, а с морфемата. Какво по-точно става? Променя се способността на една морфема да се свързва по определен начин с други морфеми или морфемни групи (думи, синтагми и по-големи морфемосъчетания), т. е. променя се морфемната валентност.

Морфемата по принцип е поливалентна. Но в нейната валентност се очертават няколко (поне две) равнища и това е отразено в съвременните буквени графични системи, които различават едноморфемни и многоморфемни думи (разделно и слято написани морфеми). Валентността на едноморфемните думи е от друг тип — те са по-изолирани, защото могат да се свързват (обикновено двустранно) с по-хетерогенни по обем на включените вътре понятия морфемосъчетания, което пък увеличава тяхната фреквентност. Въпросът фактически може да се сведе до големината на текстовите отрязъци, върху които се простира валентността на една морфема, т. е. до големината на контекста, срв. напр. валентността на морфемите *и* (съюз) и (-)*и*- (глаголен корен).

Да изчезне една морфема значи да бъде заместена от друга, еквивалентна на нея поне в известни отношения, т. е. способна да поеме всички или поне някои нейни валенции. Това личи по-ясно при мономорфемните (или схващани в определен период като мономорфемни) думи, каквито са предимно съюзите (напр. стб. аште, бо и оубо, же, іако, кда), частиците (напр. стб. се, съ, кн кеша, -жде, -жьдо) и предлозите (напр. стб. вторични предлози кромѣ, подлъгъ, разѣ, сквозѣ). В полиморфем-

ните думи имаме същото явление (субституция); доколкото обаче там връзките са от друг тип и съществуват повече на брой формации (морфемни групи), съдържащи дадена морфема, промяната във валентността може да бъде по-малка (да засяга отделни валенции), т. е. морфемата в едни групи да е запазена, а в други — заменена. Естествено най-леко ще се осъществи заместването, ако морфемата-субституант е близка формално и семантично (функционално) до субститутираната. Такъв именно случай имаме с коренните морфеми на глаголите ключити сѧ и лоучити сѧ. От тях по-стар (за нас това ще значи по-рано навлязъл в книжовния език) е първият[1]. В течение на пет-шест века той е бил изместен от префигираната форма на лоучити сѧ — сълоучити сѧ. По-долу ще проследим етапите на този процес, както е отразен в паметниците, но преди това ще се опитаме да си уясним генезиса на двете форми.

2. Стб. глагол ключити сѧ показва редица интересни особености и буди въпроси от различен характер. Има нещо странно както във фонетичния му облик, така и в значението му. Да почнем от неговия произход. Пръв Миклошич, както изглежда, го извежда от праслав. *kljuk- и счита, че това е същият корен, от който имаме доста думи в славянските езици, на първо място ключь, клюка и т. н. „Mit kljuk- — пише Miklosich[2] — verbinde ich einige wörter, bei denen die vorstellung „passen, sich ereignen“ eintritt.“. Индоевропейският корен е (според Walde-Pokorny[3]) *qleu- и *qlau- (неизвестно с какъв велар[4]) с първоначално значение 'кука, криво дърво, клин', от което се е развило вербално значение 'забождам, забивам' и т. н. и 'заключвам'. Славянската форма е образувана с формант *-q-. Berneker[5] обяснява лаконично семантичния развой: „...Aus der Anschauung „einhaken“ die von „passen, sich fügen; geschehen, sich ereignen.“; у Walde-Pokorny (вероятно по Berneker) — „... anhaken, sich zusammenfügen; geschehen, sich ereignen“.[6]; и Vasmer[7] цитира Berneker; същото сближаване у Trautmann[8].

При тази семантична неустановеност взаимната връзка на различни славянски (а и индоевропейски) формации, в които може би се явява същият корен, става доста несигурна. Да вземем само един пример— стб. кльватн, което се среща във всички славянски езици, може евентуално да съдържа този корен и следователно да се причисли тук. Но Vasmer[9] оспорва тази

[1] Вж. и V. Jagić, Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache, Berlin, 1913, стр. 354.

[2] F. Miklosich, Etymologisches wörterbuch der slavischen sprachen, Wien, 1886, стр. 120.

[3] A. Walde, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, herausgegeben von J. Pokorny, Berlin, 1928 и сл., стр. 493.

[4] В приведения у Walde-Pokorny материал има и доста неясни моменти.

[5] E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908—1913, стр. 528.

[6] Walde-Pokorny, пос. съч., стр. 493.

[7] M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1950 и сл., стр. 575.

[8] B. Trautmann, Baltisch-Slavisches Wörterbuch, Göttingen, 1910, стр. 137—138.

[9] M. Vasmer, пос. съч., стр. 566.

връзка: „Unsicher ist die Verwandtschaft mit lit. kliúti, kliūnu, kliunaĩ hängen bleiben", а тъкмо kliúti е литовското съответствие на ключити сѧ (Trautmann, Walde-Pokorný, Berneker, Brückner[1], Младенов[2] и др.); клекета пък е именно образуване от кльвати, но Miklosich[3] и V. Machek[4] го извеждат от клепати (в старобългарски заклепати (сѧ) е синоним на заключити (сѧ), както ще видим по-нататък.

Няма да се впускаме в етимологизации, при все че въпросът е сам по себе си много занимлив — твърде голям е индоевропейският материал и заслужава да се изследва по-специално. Ще приемем *(s)qleu̯- за една от възможните форми на корена (с афекция заради ствнем. sliozan, sluzzil, стсакс. slutil, гръцките формации с σκ- и др.), който между другото е значел 'свързвам, нагаждам, приспособявам, правя да съвпадне' и под[5].

3. Етимологията на лоучити сѧ е малко по-ясна (макар че и тя, строго взето, не е безупречна): и. е. *loų-q- 'светлина, светъл; око', откъдето 'гледам към нещо, премервам' и оттук 'попадам, улучвам' и т. н. Значението '(нещо) става, произлиза, случва се' може сравнително лесно да се обясни в този корен, срв. струс. лѣчьн 'случай' и 'съдба'[6] и съвр. *слука* (<с-лоуқ-а), което още се среща в диалектите на южно- и източнославянските езици и е близко по смисъл до съвр. 'жребий, 'участ', 'предназначен от съдбата', тур. 'късмет'.

Интересен семантичен паралел намираме в грц. *τυγχάνω* 'улучвам, достигам, попадам; сполучвам, имам щастие' и неговия безличен интранзитив 'случва се, става'; *τὐχη* 'случай' и 'съдба' (Boisacq, стр. 989). Семантичен развой 'гледам' > 'случва се' откриваме в нем. sich ereignen от ствнем. irougen от ougen 'посочвам', което пък е произведено от ouga, новонем. Auge 'око' (Kluge, стр. 116)[7].

4. И така двата корена са развили нещо общо в значението си. Близки са те, както виждаме, и формално. Трябва да изтъкнем обаче и възможността за старо гутурално редуване *qleu̯-: *k'leu̯-, каквото имаме напр. при *клонити: слонити (вж. за него A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, Paris, 1951, I, стр. 37).

---

[1] Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.

[2] Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.

[3] E. Miklosich, пос. съч., стр. 118.

[4] Listy Filologické 69, стр. 248 и сл.

[5] Срв. за семантичния развой и нем. geschehen 'става, случва се, произлиза', което може би е свързано със Schicht 'пласт, слой' от срвнем. schiht (вж. Fr. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Strassburg, 1915, стр. 390), първоначално 'подредба, нареждане, редица'; *ἁρμόττω* и *ἁρμόζω* 'свързвам, съединявам, подреждам, съгласувам', от което *ἁρμονία*, *ἁρμὸς* покрай другото, значи 'клин, гвоздей', вж. и É. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Heidelberg-Paris, стр. 79.

[6] И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка, Москва, 1958, II, стр. 57, следователно струс. лѣчьн, степен от лоукыи 'по-стар, знатен, сполучил в живота с добро обществено положение', респ. 'избран от съдбата'.

[7] Срв. и нем. treffen 'улуча, попадна' — sich treffen 'случа се'.

Ако приемем това, ще избегнем някои трудности, които се явяват поради различния произход на двата корена. Значи можем да предположим праславянско редуване *kluč-: *sluč-[1] и възможността формата *sluč- да бъде подложена на декомпозиция, т. е. да бъде схваната като съставена от префикс *sъ и корен *luč-, който в същност принадлежи на другия глагол — ѩучити (срв. и пол. łączyć, което според Brückner, пос. съч., стр. 235, е образувано с инфиксация на корена *qleu̯-: „Z oboczną nosówką... bez k- naglosowego; ǫ (mlkkie u) nie pierwotne...".

5. В предишния раздел предположихме старо редуване; в старобългарски обаче ключити сѧ се явява редовно с палатално л (палатализационното знакче може да се изпусне, но след л идва ю). Как да обясним тази мекост?

Тук се сблъскваме с един от трудните и много спорни въпроси на индоевропейската фонетика — с въпроса за рефлексите на и. е. дифтонг *eu̯. Както е известно, още на времето J. Schmidt[2] изказа хипотезата, че се е развило в литовски в iau̯, а в славянски в ju, т. е. че неговият рефлекс е различен от рефлекса на *ou̯. Това схващане срещна в началото сериозна съпротива в лицето на Bezzenberger[3], Brugmann[4], Leskien[5], Osthoff[6] и др.; защитиха го най-напред Berneker[7] и Ильинский[8]. Една от трудностите се заключава във факта, че *eu̯ не винаги дава в праславянски *ju; въздействието върху предходни консонанти е различно, а и сигурните примери са малко. Материалът, събран от Ильинский в посочената студия, не е съвсем убедителен. Наистина там имаме няколко случая с преход на веларите в палатали пред j (напр. *žukъ при *gukati' *čuti при ἀκούω, *čubъ при *kuръ)[9], но ако приемем прасл. корен *ključ- трябваше да очакваме *čljuč- със законното омекчаване от страна на j, което имаме при групи *slj, *zlj, *snj, *znj и т. н.[10]

Форми с начално ч- обаче не са засвидетелствувани. Възможни са няколко обяснения.

---

[1] Такова редуване имаме, струва ми се, и в стб. клачати : слжкъ 'прегърбен, сакат. парализиран', т. е. 'който се влачи приклекнал, който пълзи', срв. за семантиката нем. krumm 'крив' и Krampf, ствнем. Krampf 'кука', нем. Krücke 'патерица', ствнем. krucka 'тояга с крив край, бастун', Krüppel първоначално 'пълзящ' при kriechen 'пълзя' (Kluge, стр. 264 и 258) и, от друга страна, лат. claudo 'заключвам', clavus 'игла, клин, гвоздей', и claudus 'куц'.

[2] Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Berlin, 23, стр. 333 и сл.

[3] Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, Göttingen 2, стр. 141 и сл.

[4] Kurze vergleichende Grammatik der idg. Sprachen, Berlin und Leipzig, 1922 (Anastatischer Neudruck), § 145.

[5] Handbuch der altbulgarischen (aksl.) Sprache, Heidelberg, § 10.

[6] Etymologische Parerga, Leipzig, 1901, I, стр. 260 и сл.

[7] Indogermanische Forschungen, Strassburg, 10, стр. 145 и сл.

[8] Archiv für slavische Philologie, Berlin, 29, стр. 481 и сл.

[9] Вж. и традиционните примери у Leskien, Grammatik der altbulgarischen (aksl.) Sprache, Heidelberg, 1919, § 17. 2.

[10] Тази закономерност е била в сила доста до късно, за което свидетелствуват форми като рус. шлет (<сълетъ), пол. szle и т. н. (вж. у N. van W i j k, Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, Berlin-Leipzig, 1931, стр. 75—76).

а) Можем да отдадем запазването на к- на дисимилативни тенденции (както при тоуждь; тук следва пак -ч-); какво да правим обаче с такива образувания на *qlęq-, в които липсва формантът *q-, или, да кажем, с приведеното у Ильинский *čučati, 'клеча, скривам се', което е по-висока степен на *kučati, стпол. kuczeć?

б) Възможно е на второ място да имаме друга степен на дифтонга, както ни насочват приведените между другото в разд. 4 латински паралели (clavus и т. н.). Подобен изход търси и самият Ильинский.

в) Възможно е най-после тук изобщо да нямаме корен *qlęq, а префиксално образуване от глагола лоучитн, т. е. формален паралел на сълоучитн (този -ъ- почти никога не се изпуска): в такъв случай е възможно гутурално редуване само на префикса. Последното предположение би се подкрепило от характера на славянското l. Този звук в славянските езици варира от съвсем веларно l (в същност консонантно ų — в съвр. полски) до съвсем палатално l (на места — консонантно i). Редувания напр. на съчетания *лу* със съчетания *лю* не са рядко явление: срв. *луспа : люспа, лубеница : любеница, лупя : люпя, лущя : люща, луге: люде, клуп: клюп, клукса : клюкса*; в руски (по Срезневский) слуда, слюда (и лъда, [2]II, 49), лъча : люча, лъчин : лючин, клъд : клюд-. Както ще ни покаже старобългарският материал, и при ключитн имаме форми с -лоу-.

Предположението, че ключитн сѧ е префиксално образуване към лоучитн сѧ, се натъква на една сериозна трудност — употребата на къ като представка; с това обаче тук няма да се занимаваме, а ще се върнем към мислите, изказани в разд. 1. Защото изложеното дотук се отнася в същност към един предстаробългарски период. За нас няма решаващо значение дали ключитн сѧ и (съ)лоучитн сѧ са от различни корени или са от един корен (с гутурално редуване или с префикс къ-). Ще приемем за старобългарски две морфеми — ключ- и лоуч- (ев. с аломорфа слоуч-). В значението на ключ- преобладава понятието 'свързаност, наложителност, необходимост', а в значението на лоуч- — 'случайност' (а не може ли да се мисли за семантична диференцираност в определена предстаробългарска епоха?). Фактическият материал от паметниците ще ни насочва към разрешаване на дадените дотук положения и ще ни покаже промените във валентността на морфемата ключ-, промени, които в определени (но не във всички) ситуации довеждат тази морфема до нулева валентност, т. е. до изчезване.

6. Ще започнем с простия глагол ключитн сѧ. Той се среща в строго определена ситуация: 1) винаги е рефлексивен, 2) винаги е безличен, 3) винаги е придружен от дателно допълнение и 4) винаги управлява инфинитив, т. е. формулата му е ключ- + сѧ + дат. + -тн. Прави впечатление също, че в четири от петте примера фразата е построена условно. Ето примерите:

Лк 1.9: ключи сѧ емоу покадити (ἔλαχε τοῦ θυμιᾶσαι)

Мт 26. 35: аще ми сѧ ключитъ... оумрѣти) κἂν δέῃ με... ἀποθανεῖν)

Мр 14, 31: като Мт 26.35 (с несъществена разлика в гръцкия оригинал)

Син. мол. 19 а 22: аще ключи(ъ) сѧ скврънъноу ли нечистоу въпасти въ вино (εἰ συμβῇ μιαρὸν ἢ ἀκάθαρτον τι... ἐμπέσειν)

Син. мол. 20 а 25: аще ключитъ сѧ да бѫдетъ съгнило въпадшее... (εἰ δὲ συμβῇ... χρονίσαι)

Веднага се вижда, че тук имаме старинна ергативна конструкция, оформена рефлексивно. Ще изоставим въпросите за типа рефлексивност, за едно- или двучленността на конструкцията, за нейния субект и ще отправим читателя към съответната лингвистична литература. Тъкмо конструктивните особености на този тип изречения спомагат за отпадането на морфемата ключ-. Наистина и днешните заместници на горните изрази са построени по същата формула, но по-късно се появява и вторичен субект[1]: *то (това) се случи* и дори лични конструкции като *случи ми се неприятност* и под. За нас съществото в случая е субституцията на морфемата ключ-.

Във връзка с тази конструкция се явява и въпросът дали нямаме като неин компонент някогашен дателен с инфинитив, т. е. дали развоят не е протекъл чрез сегментация: *(аште сѧ ключитъ / мънѣ оумрѣти) >*(аште сѧ ключитъ / оумрѣти ми) > аште ми сѧ ключитъ..., респ. *(ключи сѧ / покадити емоу) > *(ключи сѧ / емоу покадити) > (ключи сѧ емоу покадити) и т. н. с нормалното изместване на енклитиката по закона на Вакернагел, поради което дативът се свързва вече не с местоимението, инфинитива, а с ключити сѧ (три от гръцките примери показват accusativus cum infinitivo). Ако е така, значи тук са настъпили сближавания на две първоначално по-самостоятелни комуникативни единици. Липсата на инфинитив + дателен в последния случай се дължи, както изглежда, на лексикалните особености на *χρονίσαι* (а може би и оригиналът не е сигурен).

Да проследим сега промените, на които се подлага ключити сѧ в своята история.[2]

---

[1] Т. нар. Ersatzsubiekt, вж. A. Margulié s, Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen, Heidelberg, 1924, стр. 215—216; срв. и I. Wackernagel, Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch, Basel, 1920, I, стр. 113 и сл., а от по-новите V. Mathesius, Několik slov o podstatě věty, Čeština a obecny jazykozpyt, Praha, 1947, и H. Koneczna, Funkcje zdań jednoczłonowych i dwoczłonowych w jȩzyku polskim, Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa, 1958.

[2] Сравнявах почти изключително текста на тетраевангелието (в апракосите липсват повече от половината места; изглежда, че между тетрите и апракосите няма различия — K. Horálek, Evangeliáře a čtveroevangelia, Praha, 1954, не отбелязва този глагол.

Издадените старо- и среднобългарски паметници се съкращават: З — Зографско евангелие, М — Мариинско ев., А — Асеманиево ев., С — Савина книга; Син мол — Синайски молитвеник, Син пс — Синайски псалтир, Су — Супрасълски сборник; Дм — Добромирово ев., Дш — Добрейшово ев., Тн — Търновско ев., Врч — Врачанско ев., Кюст — Кюстендилско ев.; Ник — Николско ев. Неиздадените се дават с цифрата по Опи-

а) Конструкцията като цяло е запазена в редица паметници, но някъде дателният компонент е изпуснат. Това се отнася за Лк 1.9, където конструкцията е третолична (Цон. 38, 58, 475 и др.); целостта не е нарушена при Мт 26. 35 и Мр 14. 31 струва ми се именно защото там имаме първо лице. В изпускането на стб. ѥмоу едва ли може да се търси някаква следа от старинно състояние (от преди предположената сегментация на двата израза) — по-скоро тук имаме разлагане на конструкцията, причината за което се крие в обобщаване на глаголното значение (промяна във валентността), за което спомага и третоличността. Тук можем да предположим резултат от постепенното надделяване на другия глагол (слоучитн сѧ), защото новата валентност на ключ- в същност е изравнена с валентността на лоуч-.

б) Конструкцията с първо лице на дателния компонент е заменена изцяло — вместо нея се явява изразът аще мн ѥсть (Цон. 38, 43, 45, 46, 49, 51, 52, 57, 58, 475, 483, 489). Това е нещо съвсем ново и ни кара да мислим за силно влияние от страна на някакъв друг текст, може би нов превод на евангелието през среднобългарската епоха. Удивително е, че Цон. 77 и 488, които първия път (Мт 26. 35) имат аще мн сѧ ключитъ, във втория пасаж (Мр 14. 31) показват новия тип аще мн ѥстъ.

За разколебаване на конструкцията говорят и няколкото примера от староруски — най-старият, макар и съмнителен, е от XII в. — в които тя става лична, напр. и ключися болѣзнь ему тажка (Срезневский, с. 1232—1233). Ще припомним тук, че Маргулиес отнася ключитн сѧ към групата Stammhafte Impersonalien[1], които се употребяват изключително безлично.

в) Различия, които се отнасят до формата на нашата морфема (естествено във връзка с промени в нейната валентност): появяват се префиксални съчетания като прѣключ- Цон. 49, 52 (тук прѣ е задраскано с киновар — редакционна поправка !), 76 и съключ- Бан, Цон. 57; явява се и лоуч- З, Тн, Дш, Врч, Цон. 22, прѣлоч- Цон. 48, слоуч- Бан и клѣч- Цон. 48. Групите с несамостоятелно ключ- явно са един от факторите за отмиране на този корен по същата причина, която изтъкнахме по-горе — техният първи елемент се свързва предимно с лоуч-. Освен субституанта лоуч-, който, както се вижда, възхожда към старобългарската епоха, за нормални можем да приемем само формите с прѣключ- (ще подчертаем, че същият префикс се среща и в съчетания прѣлоуч-); нормални са, от

сите на Цонев за Софийската народна библиотека с уговорка „Цон."; неописаните не са означени. Гръцкият текст е по E. Nestle, Novum testamentum graece cum apparatu critico, Stuttgart, 1950, за евангелието, а за Син мол по изданието на J. Frček, Paris, 1933; за Су използувах публикуваните в Archiv für slavische Philologie оригинали и K. H. Meyer, Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis, Glückstadt und Hamburg, 1935.

[1] A. Margulіés, пос. съч., стр. 209.

друга страна, и формации слоуч-, които се явяват постоянно, макар в началото и плахо. Затова пък съключ- и сключ- явно са контаминации от традиционното ключ- и живото, вече активно слоуч-[1]. Да отбележим също и важната за нас форма клоуч-.

г) За доизясняване на семантиката, която се носи от стб. ключ-, ще приведем тук гръцките паралели. ключитн сѧ съответствува на *λανχάνω*, което е преведено по-свободно No 19.24: метѣмь жрѣбиѧ комоу бѫдет (*λάχωμεν περί αὐτοῦ*) и Деян 1.17: дошьль бѣ емоу ждрѣбн (*ἔλαχε*; вж. и Ягич, Apostolus, II, 48),

на *συμβαίνω*, което има и превод Мр 10.34: еже хотѣаше бытн емоу М *τὰ μέλλοντα αὐτῷ συμβαίνειν*),

на *δέω*, което по-често се предава с подобатн и достоіатн (достоіатн може да стои и срещу *ἔξειμι*).

слоуч- пък предава *συμβαίνω, συμπίπτω, συμφέρομαι* (все с префикс *συν-*, на което съответствува стб. къ(н)-, рядко *γίγνομαι* и др. (Вж. и дадените по-нататък гръцки паралели.)

7. Преди да разгледаме именните образувания на ключитн сѧ, ще се занимаем с прнключитн сѧ, защото това е най-близката до ключитн сѧ формация в старобългарски; при нея именно ще видим и как изпъква един нов оттенък на глагола. Тук са възможни вече и лични конструкции, но глаголът винаги е рефлексивен.

а) Лк 13.1: прнключишѧ же сѧ еднии... повѣдаіѫште М (*παρῆσαν δέ τινες... ἀπαγγέλοντες*), но в З безлично: прнключн же сѧ етерн... (не е ли възможно да схванем етерн повѣдаіѫште като абсолютен номинатив? значи пак сегментация, каквато имахме по-горе с абсолютния дателен). Само Ник и 22 са запазили израза както в М (в апракосите пасажът липсва). Останалите ръкописи имат или прнлоучишѧ (при което сѧ може дори да се изпусне) — Тн, Бан, Цон 43, 45, 48, 58, 485 — или прндошѧ Дш, Цон. 38, 51, 52, 57, 76, 77, 483, 488, 489. Отново се натрапва мисълта за друг превод, особено като се вземе пред вид ясно очерталото се разпределение на местоимението — при ключ-, лоу- — етерии, а при прндошѧ — нѣцни (в текста на 43 формата е прнлоучишѫ же, но под линия с киновар е дадено за ориентация първото изречение на главата: прїндош.).

---

[1] В евангелието няма слоуч-; в старобългарски се среща глагол съключитн на едно място в Су, 108. 10: съключишѧ во насъ грѣсн свон, но значението е съвсем различно— 'притисна, подтисна, обградя, натежа и под.'. Изглежда, че старобългарският глагол е калка на *συγκλείω*. Ще отнесем съключитн към деноминативните образувания, за които се говори в разд. 9.

б) Лк 21.13: пръключитъ же сѧ вамъ въ свѣдѣтельство (*ἀποβήσεται ὑμῖν εἰς μαρτύριον*). Изразът се предхожда от дълго изброяване на различни беди и нещастия, но глаголът е в единствено число (бихме очаквали, ако е личен, сѧ вьсѣ). Морфема ключ- намираме в Ник, Врч, Кюст и Цон. 58; повечето от другите ръкописи имат пръложитъ сѧ Дм, Дщ, Тн, Цон. 43, 45, 48, 49, 51, 483, 485, 489, а в една част е променено: пръложитъ сѧ Цон. 38, 52, 57, 77, 488 (вероятно тук имаме аналогия по Мт 6. 33, Лк 12.31 и особено Мр 4.24: въ нѣжже мѣрѫ мѣрите, намѣритъ сѧ вамъ. і пръложитъ сѧ вамъ слѣшаштемъ; гръцкият оригинал не дава основание за подобна замяна), т. е. схванато е 'ще ви се наложи да изтърпите, ще ви дойде до главата и под.'.

в) Лк 5.36 [кръпка от нова дреха] вѣтъсѣн не пръключитъ сѧ (*τῷ παλαιῷ οὐ συμφωνήσει*). Тук вече имаме нов оттенък в значението, поради което освен очакваното не пръложит сѧ Тн, Бан (твърдо рядко, може би заради непонятността на израза), намираме и пълно заместване чрез не съгласоуѣтъ Цон. 38, 49, 51, 57, 58, 77, 483, 489. В последния случай е изчезнала не само имперсоналността, но и рефлексивността (схванато е като подлог не пръставленне, което по-горе е в родителен падеж и не е изявено номинативно във втората част на израза, а нѣкъто, което си е в номинатив, защото е подлог на пръставлѣетъ); и тук се явява стремежът на старите ергативни конструкции да се уеднаквят формално с двучленните, т. е. да се превърнат в обикновени номинални или вербални изречения.

8. И към двата глагола са засвидетелствувани именни образувания. Формално повечето от тях са причастия.

а) Типична старобългарска дума е неключимъ (*ἀχρεῖος*) Мт 25.30 и в хомилията на Златоуст, която има за тема същия евангелски пасаж (притча за талантите) Су 370.7 и 378.2; реминисценция от Мт. 25.30 е и Су 150.24. На всичките места неключимъ е употребено атрибутивно към рабъ. Особеното на това причастие е, че то е образувано от свършен глагол — нещо съвсем необичайно за старобългарски (вж. впрочем за вида на ключити сѧ A. Meillet, Études sur l'étymologie et le vocabulaire de vieux slave, Paris, 1902 и сл., стр. 29[1], и колебанията на E. Boehme[2]); струва ми се, че то изобщо не е (и вероятно никога не е било) причастие, а най-обикновено прилагателно (така го определя и Miklosich[3]), каквото е и *ἀχρεῖος* —

[1] „... Aucun de ces exemples n'est d'ailleurs tout à fait probant [за перфективността] et l'itératif klučati se trouve n'être pas attesté dans l'évangile, si bien qu'on ne saurait décider absolument...", срв. 1 Петър 4.12: не дивите сѧ раждеженню... ако тоужду вамъ ключаштоу сѧ (*ὡ ξένου ὑμῖν συμβαίνοντος*).

[2] E. Boehme, Die Actiones dar Verba simplicia in den altbulgarischen Sprachdenkmälern, Leipzig, 1904, стр. 46.

[3] F. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—65 стр. 231.

в Тн е заменено чрез непотрѣбьнъ[1]. В Син пс 13 в 17 и 66 b 19 срещаме неключими бъша, описателен превод на ἠχρειώθησαν.

В неключимъ се забелязва същият оттенък, който има прикључитъ сѧ Лк 5.36 (и там глаголът е с отрицание). Неотрицателната форма се среща в по-късни паметници и прави впечатление на до голяма степен изкуствено построение: срв. у Евтимий[2] јакоже ключимо ест 'както подобава, както е редно' (Житие на Ив. Рилски, 7.10), [царят изпраща на Ив. Рилски] овѫщїа различна, нижѣмь ключима (18.22) и още няколко случая все от този тип (срв. и Срезневский, I, 1232: вьсако мѣсто и врѣмя ключимо ѥсть намь къ таковѣн молитвѣ Сб. 1076 — с дателен, може би по-старинно). От незасвидетелствувания старобългарски глагол *ключатн сѧ имаме Су 299.24: ключаѥмъıи отъвѣтъ прнѧ (πρόσφορος: Срезневский, I 1231, дава и ключатнсѧ, и ключаѥмъıн).

б) Нормална за старобългарски е формацията прикључь- (само ключь- 2 Петър 1.1 Слепч. ап.: ключьшимъ сѧ въ вѣрѫ (τοῖς λαχοῦσι πίστιν) 'на които... се падна да получат с нас еднаква по стойност вяра' в синод. издание от 1925 г., стр. 1358). Тя се употребява по два начина.

В абсолютна конструкция — Мр 6.21: прикључьшю сѧ дьнн потрѣбноу (γενομένης ἡμέρας εὐκαίρου); конструкцията е малко нещо особена — причастието и прилагателното са много близки по значение (εὔκαιρος 'удобен, подходящ'; може би затова нямаме бъıвъшю), а главното изречение е много далече по място — чак в края на следния стих. На тази синтактична неяснота ще отдадем и някои от настъпилите с израза промени: прикључьшн сѧ Цон. 485, вьıвъшѫ Врч и най-важната — н прикључн сѧ Цон. 38, 57, 77, 488 и др. Да отбележим още формално важните прикључьшю сѧ Тн, Цон 22, прилѣчшѫ сѧ Бан, дори прилѣчивьшѫ сѧ Цон. 48;

прикључь- се среща още Лк 24.14: бесѣдоваашете.., о всѣхъ сихъ прикључьшихъ сѧ (περὶ πάντων τῶν συμβεβηκότων; не бъıвъшаѧ (τὰ γενόμενα), вероятно за да се подчертае неизбежността, неотвратимостта на това, което е станало с Исус), така и Су 473.5 и 474.13 в хомилията на Златоуст, която има за тема същия евангелски пасаж. Формалните промени са както и по-горе (субституции): прикључшихъ сѧ Тн., Цон. 43, прикључьшихъ сѧ Дм; интересна е контаминацията прикљючъшихъ се Цон. 77; в един неописан ръкопис като че срещаме друг превод — н бы бесѣдующема нма н съпрашающима се.

По-особено е Су 374.10 в Златоустова хомилия: [богатият от притчата за талантите] ниже тольма человѣколюбьць бъıстъ. јакоже н за прн-

[1] Известно значение за адиективния характер на неключимъ има и обстоятелството, че формата е отрицателна.

[2] Вж. Е. Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901.

клоучьшдѧ сѧ немоу пештн (*προσήκειν*; Миклошич в своето издание го е дал -клю-, 277.4).

в) Чисто именно е образуването прнключан, употребявано адвербиално Лк 10.31: по прнключаю (*κατὰ συγκυρίαν*). Тук надделява значението 'случайно', затова имаме в по-старинните среднобългарски паметници по прнлоучѣю Дм, Дш и по прнлоучаю Бан 22, 48 и др., а във всички останали, начело с Тн — по слоучаю, по съслоучаю (само Врч по прнключенню: вж. още ключение у Срезневский I, 1231).

В Су 217.29 както в евангелието (там в гръцки е *συντυχία*; срв. обаче и слоучан за *συντυχία* Су 314.4), но в житието на Кодрат прнлоучан означава 'обществено положение, почит' и под.: анфнпатъ рече. глаголн отъчаане нмѧ своіе н прнлоучан (100.5)... стын кодратъ рече... прнлоучаѧ не нмамъ нъ рабн гнн несмъ (100.8), в гръц. *τύχη*; някои гръцки ръкописи имат за Лк 10.31 вариант *τύχα* вм. *συγκυρία*, Nestle, пос. съч., стр. 179).

9. Във всички изброени до тук глаголни образувания ключ- е свързана със сѧ, т. е. глаголите са рефлексивни (ще отбележим, че в паметниците сѧ никога не се отделя графично от глагола, дори в ръкописи с разделно писане и то не само заради енклитичния му характер — има случаи с отделени други енклитики). Покрай другото и този факт ни дава основание да считаме формациите ключьш- сѧ за вербални (причастия), а ключ-нм-, клю-ча-ем- за номинални (прилагателни). Дори не съвсем естествените за старобългарски апостолски ключѧщіоу сѧ и ключъшнимъ сѧ, цитирани по-горе, са рефлексивни, защото са схванати като глаголни (и предават гръцки причастия).

Глаголът заключнтн се различава доста рязко от другите префиксални образувания, съдържащи нашата морфема — по принцип той е личен (т. е. участвува в двучленни изречения), нерефлексивен и преходен[1]. Той сравнително късно е навлязъл в книжовния език[2] и показва тенденция към продуктивност (срв. приведеното по-горе съключнтн). Няколко примера ще очертаят историята му.

Лк 4.25 егда заклепе сѧ небо (*ὅτε ἐκλείσθη ὁ οὐρανὸς*) М (в З и С липсва този пасаж; Ник заклопн се), но още А заключн сѧ; така и в Дм, Тн: Врч и почти всички среднобългарски ръкописи (само Дш, Бан и Цон. 22 затворн сѧ).

[1] Той предава винаги *κλείω* (от същия и. е. корен, вж. Boisacq, пос. съч., стр. 466) и неговите производни (*ἀπο~, ἐγ~, κατα~* и т. н.; единственото изключение е *προσηγγυμι* в Су).

[2] Вж. и V. Jagić, Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache, стр. 346

Лк 3.20: ирѡдъ ... заклепе иоана въ темьницѣ (*ὁ Ἡρῴδης ... κατέκλεισεν τον Ἰωάννην εἰ φυλακῇ*) М (Ник заклопи, но З, Тн заключи. В тази по-модерна (нерефлексивна и преходна) конструкция надделява съперникът на заключити — още по-късният глагол затворити: всички средновековни български евангелия от Дш нататък имат на това място затвори[1]. Ще отбележим, че в Синайските паметници изобщо не се среща нито заклепати, нито заключити — те имат само затворити. Борбата между заключити и затворити довежда до смислова диференциация — днес *заключа* значи 'затворя така, че друг да не може да отвори, използувам ключ' (във връзка и с развоя на ключа и железните брави)[2].

Въз основа на констатираното можем да считаме заключити за по-нова формация (деноминатив към ключь, евентуално през незасвидетелствуваното *ключити), която в семантиката си е качествено различна от ключити сѧ. По образец на заключити са образувани и такива днес живи форми, като *отключа, изключа, включа* и др.; от тази група най-старинен е *сключа* (той се среща веднъж в старобългарски и най-много е изменил значението си).

10. И така с морфемата ключ- имаме два вида глаголни формации. Старите (ключити сѧ и приключити сѧ) по произход не са напълно ясни. Според една от изброените по-горе възможности, те са деноминатива от *(s)qleu- (разд. 2); новите, начело със заключити, също са деноминативни образувания, но от стб. съществително ключь в специализираното му значение, което е запазено и днес във всички славянски езици.

Новият глагол *заключа* няма смислови паралели в славянските езици: *заключить* в руски е книжно[3] и е по-близко до нашето *затворя*, както и *закрыть, замкнуть*, чеш. zavřiti, zamknouti, uvězniti, пол. zamknąć, uwięzić, в които преобладава значението 'incarcérer, mettre dans; einschliessen, einsperen' (така ги превежда и Miklosich[4]). Нашето *заключа* се изразява в другите славянски езици описателно, напр. рус. *запереть на замок* и т. н. Отглаголното съществително *заключение* (от цсл. заключение) в руски е повлияно от нем. Schluss, вероятно калка на conclusion; днес в български то има само това значение.

---

[1] За стремежа да се избягва рефлексивността срв. и интересния случай в Су 561.17: [епископ Патрикий] тѫжаѧще же больми ꙗкоже ѥсноѫ отълѫчивъ [св. Анин] и заключивъ въ поустыни никаможе нинколиже изъ нея изладивъ — без сѧ (заради себе?).

[2] Любопитен паралел към евангелското заключити (Лк 3,20) имаме в съвременното жаргонно *заключа* 'арестувам, поставя в затвора'.

[3] Вж. Толковый словарь русского языка под. ред. Д. Н. Ушакова, Москва, 1935 и сл. стр. 948 и 950.

[4] Миклошичъ, Словарь шести славянскихъ языковъ, Виена, 1885, стр. 228—229.

Двете стари образувания постепенно са отпаднали: ключити сѧ и приключити сѧ през клоучити сѧ и приклоучити сѧ, лоучити сѧ и прилоучити сѧ до сълоучити сѧ, нвб. *случи се*[1]. Останало е само *приключение* (вж. и примера от Врч), което е явен църковнославянизъм.

За различните оттенъци в значението на префигираните *случай* и *случи се* срв. и чеш. příhoda, příležitost, пол. przypadek, wypadek (вероятно калка на нем. Fall, което пък от фр. cas), traf (от нем.), okazja (фр.), okoliczność (калка на circonstance, нем. Umstand) и т. н. и чеш. příhoditi *se*, díti *se*, státi *se*, пол. zdarzać *się*, trafić *się* (все рефлексивни, срв. и нем. *sich* treffen, *sich* ereignen, *sich* begeben), przypadać, wypadać.

[1] У Геров случвася безл. е изтълкувано 'става, бива, слахвася, сгаждася, стреtвася'.

ПРОМЕНИ В УПОТРЕБАТА И ЗНАЧЕНИЕТО НА НЯКОИ ПРЕФИГИРАНИ ГЛАГОЛИ В РАЗВОЯ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Анна Иванова

Глаголната представка изменя глагола в две направления — граматично и семантично. Граматичната промяна се състои в ролята ѝ да превръща глагола от несвършен вид в свършен или от непреходен в преходен, без да изменя неговото реално значение[1]. При семантичната промяна, която става в префигирания глагол в развоя на езика, могат също да се наблюдават разлики. От една страна, представката, като запазва основното значение на глагола, показва различна насоченост и различни оттенъци на глаголното действие, което не може да се предаде с основния глагол[2]. От друга страна, при наблюденията се установява, че префигираният глагол в езиковото развитие може да стесни значението си, да го нюансира или да получи ново. Във връзка с това последно положение някои префигирани глаголи в своя исторически живот по пътя на преносността, което е особено важно и трябва да се подчертае, като променят значението си, са причина да се създават нови лексикални единици. В други случаи пък значението на известни префигирани глаголи остава непроменено в езиковото развитие, но те по употреба не се пазят в съвременния книжовен език, а само в народно-разговорния или диалектен пласт.

В тази работа ще посочим такива често употребявани префигирани глаголи, при които в езиковото развитие се е явила промяна в употребата или в значението им. За тази цел ще използуваме Троянския дамаскин — един още неиздаден ранен новобългарски паметник от XVII в. За да се разкрие техният развой в тази насока, е необходимо също сравнение и съпоставяне от по-ранно и по-късно състояние на езика, т. е. като се проследи тяхната употреба и значение в най-старите български

---

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947, стр. 513—516.

[2] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, стр. 125—139; А. Т. Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 319—339; Грамматика русского языка, Академия наук СССР, Москва, 1953, стр. 578—604; А. Я. Бирало, Состав глагольных префиксов и их основное значение по материалам белорусских письменных памятников литовского княжества XV—XVI в., Труды по языкознанию, выпуск 1, Минск, 1958, стр. 9—26; П. К. Ковалев. Функции глагольных префиксов в русском литературном языка, Русский язык в школе, 1940, № 1, стр. 28—35, № 2, стр. 41—45; St. Słoński, Funkcje prefiksów werbalnych w języku staroslowiańskim, Warszawa, 1937.

паметници и се стигне в съвременния, по-точно в днешния книжовен език[1]. Няма да се имат пред вид случаите, при които префигираният глагол в своето съществуване не е претърпял никакви промени, било в употребата, било в значението.

Във връзка с поставената задача префигираните глаголи най-общо могат да се разделят на две големи групи: 1) Глаголи, които не са запазени в съвременния книжовен език или пък (което е по-рядко), ако се употребяват в него, по-малко се предпочитат. И в единия, и в другия случай това става за сметка на техните синоними; 2) Глаголи, които в езиковия развой са променили значението си или (което е също по-рядко) само са го стеснили или нюансирали. По-долу ще се спрем поотделно на всяка от тези групи.

I

Разглежданите тук глаголи могат да се нарекат синонимни, тъй като са от един и същ корен и с различни представки, но с еднакво значение. При тях различаваме два случая: а) Когато в миналото на езика са съществували два или повече синонимни префигирани глаголи и в езиковото развитие един (или повече) от тях се утвърждава в съвременния книжовен език, а другият (или другите) в народно-разговорния или диалектния пласт; б) Когато и двата (или повече) синонимни префигирани глаголи, известни от миналото, се употребяват в съвременния книжовен език.

Глаголите от първия случай като синоними са известни от различно време на развитието на езика. Ето защо на първо място стоят такива, които се явяват синоними много рано, някои още в старобългарски език, и са продължавали да съществуват по-нататък в езиковия развой. В посочения тук дамаскин ги намираме също употребени като синоними. В най-ново време, както казахме, единият синоним е познат в съвременния книжовен език, а другият в диалектите. Примерите, които ще приведем, потвърждават това. Глаголът *прилучвам се* е употребен в дамаскина наред с глагола *случвам се* като негов синоним. Напр.: „Оти *се прилучи* такова врѣме“, стр. 312; „И *случи се* на пѫть“, стр. 104; „И *случиха се* пастирѣ при тази рѣка“, стр. 58. И двата глагола *случа се* и *прилуча се* са много стари. У Миклошич намираме прилоучити сѧ със значение 'случвам се, ставам (стр. 671) и слоучити сѧ със значение 'падам се, случвам се, удавам се' (стр. 933). Двата глагола в употребата си са били равноправни и са просъществували до най-ново време, без да променят значението си. В речника на Геров са дадени и двата. *Прилучвам се* е обяснен 'бивам нейде не нарочно, а случайно; случвам се, улучвам се, намирам се'. Глаголът *прилучвам се* е значел още 'бивам, ставам, случвам се, улучвам се' (Гер., ч. IV, стр. 277). Другият глагол *случвам*

[1] Сверките, наложени при работата, са направени от следните речници: Фр. Миклошич, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865 (Съкратено Микл.); Н. Геров, Речник на блъгарски язик, Пловдив, 1895—1904 (Съкратено Гер.); А. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка, Москва, 1885—1889 (Съкратено Дюв.); Речник на съвременния български книжовен език, София, 1955—1959.

се също значи 'намирам се нейде, сгаждам се, улучвам се' (Гер., ч. V, стр. 195). Както се вижда, у Геров *прилучвам се* се покрива по значения с глагола *случвам се*. Във възрожденската литература той също се среща наред със *случвам се*. Напр.: „Може да бъде печялата и 20 и 30 и повече на сто, наспротив както *се прилучи*" (И. Груев, Летоструй, г. V, 1873, стр. 217). В съвременния книжовен език обаче глаголът *прилучвам се* не се употребява, останал е само неговият синоним *случвам се*. *Прилучвам се* сега съществува в диалектите, както и съществителното от същия корен *прилука*.

Друг такъв пример представя глаголът *помирам*. Той е синоним на *измирам*. Така те са употребени и в Троянския дамаскин. Напр.: „Дори му и чедата *помрѣха*", стр. 353; „И падоха от тѣх с людѥ и *измрѣха*", стр. 78. В още по-старите паметници помрѣтн и нзмрѣтн са значели 'умирам' (Микл., стр. 620 и 248). Примерите от дамаскина показват, че дотогава в употребата на двата синонима не е имало разлика. В по-нататъшното си съществуване обаче тези глаголи нямат еднаква съдба. Глаголът *помирам* започнал да се изоставя. Фактът, че той не е поместен в речниците на Геров и Дювернуа, показва, че неговата употреба е била вече твърде ограничена. В съвременния книжовен език е останал само единият от двата синонима — *измирам*, непроменен по значения. Според досегашните данни за диалектите глаголът *помирам* е отбелязан в говора на село Сеславци, Софийско, напр.: *Помре́а луг'ѐто* (СбБАН XXXIV). Така от двата синонима, известни още от ранния етап на езиковия развой, единият (*измирам*) се пази в съвременния книжовен език, другият (*помирам*) — в диалектите.

Понякога старите глаголи се срещат в съвременния книжовен език без синонимното си значение, т. е. престават да бъдат синоними. Така в дамаскина глаголът *постигам* с едно от значенията си (основното) е бил синоним на глаголите *състигам* и *стигам*, употребени пак там със значение 'изравнявам се с някого, който се движи пред мен в същата посока; догонвам'. Напр.: „И пак тѐкоше по-скору да гѝ *постѝгнать*", стр. 280; „И *състѝгна се* пáкь Валаáмь със кнѐзовете цареви", стр. 165; „И катò го *стигнá*", стр. 236. И трите синонима са известни още в старите паметници (Микл., стр. 639, 955 и 883). В днешния книжовен език това значение на глагола *постигам* не се употребява. Той е престанал да бъде синоним на книжовния сега глагол *стигам*, а също и на *настигам*. Синонимното конкретно значение на глагола *постигам* рано е добило ограничена употреба, затова то не е дадено у Геров, нито у Дювернуа. То е отбелязано в говора на село Филиповци, Софийско — *Да постигнеш кòн'а да си òтнеш* (СбНУ, XLIII, 235), и на село Църнел — *Така го е клетва постигнала* (СбНУ XLIV, 83).

На второ място при този случай се имат пред вид такива префигирани глаголи, от които единият от синонимите се пази в съвременния книжовен език, а другият в народно-разговорния или диалектен пласт на езика, но като синоними те са познати от сравнително по-късно време, доколкото това може да се съди от източниците, с които разполагаме. И при ранния етап на езиковото развитие те или са съществували като

самостоятелни, или вторият синоним се появява изобщо по-късно. Глаголът *помятам се*, например е късен синоним на *отмятам се*. Случаят с тяхната синонимичност е малко по-различен от разгледаните дотук. Двата глагола първоначално не са били синоними. Отмѣтатн сѧ е значел 'отказвам се, оттеглям се' (Микл., стр. 538), а помѣтатн — 'хвърлям' (Микл., стр. 622). Трябва да се предполага, че по-късно от глагола помѣтатн се е развил и среден глагол със значение 'отмятам се, отричам се', тъй като е имало известна преносна близост в семантиката на двата глагола. В ранни старобългарски паметници обаче, какъвто е Мариинското евангелие, те още не са били синоними, защото ги намираме в първоначалните им значения. Напр.: Онъ же пакы отъмѣтааше сѧ, стр. 178; Нн помѣтайте вньсѣръ вашнхъ прѣдъ свнѣмн, стр. 19. (Памятник глаголической письменности Мариинское четвероевангелие, труд И. В. Ягича, 1883). В друг ранен старобългарски паметник — Клоцовия сборник — намираме само глагола *отмятам* в следния пример: і не отъмѣтаетъ сѫда хъ, 10 в, 629 (Clozianus, Staroslověnský hlaholský sborník Tridentský a Insbrucký, k vydání připravil Antonín Dostál, Praha, 1959).

И в по-късни среднобългарски паметници, в Манасиевата хроника например, те са още в първоначалните си значения. Така за *отмятам се* намираме следния пример: Отмѣтаетъ сѧ, да се не причастнтъ, стр. 54, а за *помятам се* — На зема вѣзъ гласа помѣтааше сѧ, стр. 204 (Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgara facuta pe la 1350. Text şi glosar de Ioan Bogdan, Bucureşti, 1922). По-късно, в използувания тук дамаскин, който е от XVII в., двата глагола се явяват вече като синоними. Напр.: „Ами ми се закльни да *се не пометнешь*", стр. 104; „Да *се отметнъть* от ха", стр. 146. И двата синонима са дадени у Геров. Там намираме глагола *помятам се* с обяснение 'не стоя на думата си, намирам причина да не направя нещо; отмятам се, отричам се'. По същия начин е обяснен и *отмятам се* — 'не стоя на думата си; помятам се, отричам се'. (Гер., ч. IV, стр. 161 и 417). В съвременния литературен език той също не се среща. Днес употребата му е още жива в говорите. Книжовен е сега неговият синоним *отмятам се*.

Има и такива синонимни глаголи, при които единият е префигиран, а другият е непрефигиран глагол от същия корен. Когато префигираният глагол е пълен синоним на основния, тогава не може да се говори, че представката в него се е десемантизирала. В такъв случай има само пълна синонимика между основния и префигирания глагол. Такива примери от дамаскина ще посочим със синонимите *минавам* и *заминавам* и двата употребени в значение 'ходя, вървя, движа се покрай нещо'; „И а́гъль отидѐ пàкь по напрѣдь: и станъ на дру́го мѣсто детò не мо́жеше да *зами́не* нѝкакь [мулето], защо бѣ́ше тѣ́сно мѣ́сто", стр. 317; „И не въведем᾽ го домá си [сиромаха], амѝ *ми́нем* мимò нѣго", стр. 31. Във възрожденската литература глаголът *заминавам* също се е употребявал като синоним на глагола *минавам*. Напр.: „Сеймените *заминаха*

покрай назе, но не видеха ни“ (Панайот Хитов, Моето пътуване по Стара планина, 1872, стр. 39). „Река Сена *заминава* през сред Париж и го дели на две части“ (С. С. Бобчев, Пътуване около света, Превод, 1873, стр. 138). У Дювернуа глаголът *заминавам* се среща със същото значение (стр. 701). В съвременния книжовен език това значение на глагола *заминавам* не се употребява, то се изразява от неговия стар синоним *минавам*.

На трето място могат да се посочат такива примери, при които старият префигиран глагол не се среща в съвременния книжовен език и не се замества в него от свой синоним. Сега за действието, което той е изразявал, се употребява описателен израз. Такъв е глаголът *въплъзя* или *уплъзя* със значение 'влизам, навлизам като пълзя'. Пример от дамаскина: „И начѣ́ онзи диа́воль змиа̀ да излѣ́зи из не́го: като бѣше *уплъзѣ́ла*“, стр. 147. Глаголът въплъзѣти още по-рано е значел същото (Микл., стр. 100). Трябва да се предполага, че употребата на глагола *въплъзя* е била ограничена твърде отдавна, тъй като той не е поместен в речника на Геров. В днешния книжовен език това действие се изразява описателно.

*

Към втория случай се отнасят такива синонимни префигирани глаголи, които са известни в езика още в миналото и независимо от това дали са от по-ранно ѝли по-късно време, те изцяло се употребяват в съвременния книжовен език. При тях сега установяваме разлика в употребата, при която единият синоним се предпочита за сметка на другия или стилно се различава от него.

Към разликата в употребата ще посочим за пример глаголите *погивам* и *загивам*. Глаголът *погивам* има своя синоним още много рано — *загивам* (погыбнѫти и загыбнѫти, Микл., стр. 591 и 208) със значение 'умирам при някакво нещастие, бедствие; пропадам'. Синонимът *загивам* сега е общоприетият, редовно употребяваният, предпочитаният, а *погивам* е по-рядък, по-необичаен. Ако се погледне назад към по-ранния етап на езиковото развитие, там се установява обратното явление, а именно глаголът *погивам* е бил на първо място, затова примерите с него са били обикновени. Така е и в дамаскина: „Щеше да *погѝне* от гла̀дь“, стр. 131; „Нѝе бра́тиа мой *погинах'ме*“, стр. 285. Глаголът *погина* има широка употреба и в диалектите. Напр.: *Отка бе брат ми погина, на сан не бех го видела* — Локорско, Софийско (СбНУ, XIV, 120). Във възрожденската литература *погивам* се употребявал наред със *загивам*. Напр.: „Щото до 3000 души *погинаха* отъ глади“ (Царственик, Будим, 1844, 22); „Княже! Надея се един ден и да *погина* в Ваша служба“ (И. Груев, сп. Български книжици, 1859, кн. I, 95). В днешния книжовен език, както казахме, макар да съществуват и двата синонима, единият е придобил широка употреба, а другият се занемарява.

Към синонимите със стилна разлика в съвременния книжовен език ще посочим глаголите *прогневявам* и *разгневявам*, които значат 'предизвиквам гняв у някого; разсърдвам'. Глаголът *прогневявам* е имал още много рано своите синоними огнѣвити и разгнѣвити (Микл., стр. 489 и

774). Така са употребени те и в дамаскина. Напр.: „Недѣй *се прогнѣва* на мене“, стр. 59; „Ни християнина да огнѣвимь нѣкого“, стр. 299. Там не е употребен глаголът *разгневявам*. И трите синонима са дадени у Геров (ч. IV, стр. 300 и 331, ч. V, стр. 18). По-късно глаголът *огневявам* остава в говорите. В съвременния книжовен език съществуват както глаголът *прогневявам*, така и *разгневявам*, обаче стилно се различават. *Прогневявам* е по-рядък и би се употребил в приповдигнат, тържествен стил, напр.: „И *прогневи се* бог на своя първородник, та прокле земя и хора“ (Николай Райнов, Книга за царете).

II

Нашите наблюдения над префигираните глаголи в много случаи показват, че в езиковия развой те не запазват старото си значение, а получават ново. Това ново значение е дошло по преносен път въз основа на старото, поради което то крие връзка с него. Когато връзката със старото основно значение съвършено избледнява, тогава префигираният глагол получава друг смисъл, създава се нова лексикална единица. Ако тази връзка е по-тясна, т. е. когато е запазен основният смисъл на глагола, тогава се идва само до една нюансировка или до стесняване на първоначалното значение. В случаи, при които се създава нова лексикална единица, старото основно значение на префигирания глагол, което е винаги конкретно и това трябва да се подчертае, остава да бъде изразявано с неговия синоним от миналото, който е винаги от същия корен.

Като пример за тези случаи ще посочим глагола *постъпвам*. В миналото този глагол се употребявал в конкретно значение ’вървя като стъпвам, като пристъпвам’. Така е употребен той и в дамаскина. Напр.: „Паднъ на колѣнете си и не можѣ вѣкѣ да *постѣпи*“, стр. 317; „Станъ и *постѣпи* ѕ стъп'ки“, стр. 236. Това значение на глагола е първоначално. В старите паметници глаголът постѫпнтн е имал смисъл ’излизам от..., отивам напред; напредвам’ (Микл., стр. 640). С това си значение този глагол се е употребявал до преди пълното оформяне на днешния литературен език. У нашите възрожденски писатели то е още съвършено живо. Напр.: „Завърнах се в жилището си, като се озъртах назад на всяка крачка, що *постъпях*“ (П. Р. Славейков, Робинсон на острова си, 1868, 92); „Народът ми се представяше, като стадо натирено, сплашено и подскрижено, което не знае на къде да *постъпи*, ни що да прави“ (П. Р. Славейков, Последното ми ходене в София, 1883, 94). Това старо значение на глагола *постъпвам* намираме и в диалектите. Напр.: *Стоян си стъпом постъпва,/ та й чехлите настъпва* (СбНУ XIV, 3, 64 — Коприщица). У Геров също *постъпвам* е обяснен най-напред с ’вървя, ходя, стъпям’. На второ място там е дадено вече и другото значение, дошло по преносен път от първото ’работя, върша, действувам’ (Гер., ч. IV, стр. 227). Връзката между първото конкретно и второто преносно, станало после конкретно, е доста далечна. В съвременния книжовен език този процес е вече завършен. Глаголът *постъпвам* се употребява в по-късното си значение, а първоначалното конкретно е изоста-

вено. Сега *постъпвам* значи 'извършвам нещо, действувам': „Той *постъпи* като честен човек, *постъпи* добросъвестно" (Влайков, Съчинения). Този глагол се употребява и в смисъл 'приемат ме и започвам да работя, да изпълнявам нещо; зачисляват ме (на служба, учение и под.)', напр.: „*Постъпвам* на служба"; или за документи, преписки, молби и пр. — 'бивам подаден, пристигам на местоназначението си', напр.: „*Постъпило* е заявление"; когато се отнася за пари, имущество — 'бивам предаден, за да бъда в разположение на някого', напр.: „Сумите *постъпиха* в банката". Ясно е, че връзката на сегашните значения на този глагол с неговото първоначално, старо значение е много далечна и избледняла и едва ли може да се долови на пръв поглед. Между тях вече почти няма семантична зависимост и направо може да се каже, че тук въпросът се отнася до дума с нов смисъл.

Трябва да се отбележи, че това е станало постепенно и първото значение дълго е живяло наред с второто, което в някои случаи е възникнало още в общославянско време.

От обилния материал, който ни се представя в дамаскина, можем да посочим още един подобен пример с глагола *приглеждам*. В старите паметници приглѧдати е познат със значение 'наблюдавам, следя' (Микл., стр. 664). Така той е употребен и в дамаскина. Напр.: „И ониа завиⷣници *приглѣдаха* го и видѣха данийла че съ ѡмли бу", стр. 177. Това е било основното конкретно значение на глагола. Трябва да се предполага, че от него, по преносен път, както казахме, се явява и друго, което после става основно, а старото отива на втори план, дори се забравя. По тази причина у Геров глаголът *приглеждам* най-напред значи 'правя някому добро, обикалям го; помагам, подкрепям'. И на второ място е отишло 'виждам, съглеждам, съпикасвам'. (Гер., ч. IV, стр. 267). Примерът, който е даден у Геров, с това конкретно значение не е от обиходната реч, в която то сигурно отдавна е ограничило своята употреба, а е взет от народното творчество. Това, че първото значение вече е било изоставено, се потвърждава от писателите през Възраждането, където *приглеждам* е употребен само в смисъл 'грижа се, помагам някому', напр.: „Вред гладен, жеден, изстинал, мокър или болен *пригледаха* ма с милосърдие жените" (П. Р. Славейков, По въпроса за жените, 1869, 8). Това второ значение е старо, защото го намираме и в диалектите, напр.: *Сираци си пригледвала, / просеци дарувала* (СбНУ, XXIII, 2, 326 — Тетевенско, с. Брусен). В съвременния книжовен език глаголът *приглеждам* изобщо не се употребява. Той сега е дума от народния пласт на езика, срещана само в по-късното си значение, а старото, първоначално, конкретно днес се изразява с неговия синоним от миналото — *съглеждам*, т. е. 'обръщам внимание на нещо, забелязвам'.

Понякога старото конкретно значение на префигирания глагол остава да се изразява от основния глагол от същия корен. Такъв е случаят с глагола *въстана*. Той конкретно първоначално е значел 'вдигам се от седнало или полегнало положение, изправям се на крака, ставам'. Сега в съвременния книжовен език това се изразява с основното значение на глагола *стана*. Примери със старото значение на глагола *въстана* намираме у Миклошич, където въстати или въстанѣти значи 'вдигам се,

ставам' (Микл., стр. 108). И съществителното въстание е значело 'ставане, изправяне'. В ранните старобългарски паметници, какъвто е Мариинското евангелие, покрай редовно употребеното конкретно значение намираме и един пример с неговото преносно: Въстанетъ бо ѥзкъ на ѥзкъ, стр. 87. Останалите многобройни примери там са все конкретни, напр.: Въстанн понмн wтроча и матере его и бѣжн въ егупетъ стр. 5; Въстанн і вьзьмн од(ръ) твон и нди въ домъ твон, стр. 213 и др. В Клоцовия сборник намираме само един пример, и то в конкретното му значение: Поклонн сѧ оубо въскрѣшюмоу. вїждъ въставъшаго, 12а 732. В Манасиевата хроника глаголът *въстана* срещаме употребен и в двете значения. В първото, конкретното 'ставам на крака': Н егы бысть по вечери н легошѧ пнѧнн спатн, оуснѫшѧ н стражне, и въставъ прѣнамоушь н нача нскатн сына своего нектора краль, стр. 63; Въста отъ сьна своего, стр. 48; Н съ нея въставъ отнде, стр. 101. И второто преносно 'вдигам въстание': Въсташѧ блъгаре на нъ Хотѧще вбитн его, стр. 177. Примерите в този паметник с конкретното значение са повече. И в дамаскина глаголът *въстана* е употребен в първоначалното му значение: „*В'станѝ* и иди", стр. 172; „Та гѡ распе́ха и погре́боха го. амѝ онь па́къ въ тре́ти днь *въста́ль* и оживѣль", стр. 41 (тук *въсталь* е в значение 'възкръснал', което е също старо); „*Въстанѝ* оти спйшь ги", стр. 110.

През епохата на Възраждането в един пример от писател глаголът *въставам* е употребен така, че се долавя още връзката му със старото конкретно значение: „Биле уловени още няколко българе, които мислиле *да въстанат на оружие* и да провъзгласят свобода и равенство" (Панайот Хитов, Моето пътуване по Стара планина, 1872, 35). Обстоятелството, че глаголът *въставам* не е употребен самостоятелно, а е казано — *да въстанат на оружие*, т. е. *да се вдигнат на оръжие*, показва тази връзка със старото значение на *въставам*. В съвременния книжовен език е надделяло второто значение от миналото, превърнало се в конкретно, и затова сега *въставам* значи само 'вдигам въстание'. И съществителното *въстание* е загубило старобългарското си значение 'ставане' и сега значи само 'организирана народна въоръжена борба срещу властта'. Първоначалното конкретно значение на глагола *въставам* сега се изразява с основния глагол от същия корен *ставам*. Интересно е да се отбележи, че в речниците на Геров и Дювернуа няма изобщо думата *въстание*, нито *въставам*, а вместо тях — *буна* и *вдигам буна*, докато във възрожденската литература *въставам* и *въстание* са много по-чести от *буна* и *вдигам буна*.

И така разгледаните глаголи *постъпвам, приглеждам, въставам*, както и подобни на тях, представят случаи, при които е налице следното явление: в старобългарски език, а някои глаголи много по-рано, са имали основно конкретно значение, от което постепенно се е развило друго по преносен път. В развоя на езика, след като са живели дълго време двете

значения, се е утвърдило второто, и то става конкретно. Връзката с първото избледнява и така се е създала нова лексикална единица, която днес обикновено е книжовна дума. Старото значение остава да се изразява от неговия синоним от същия корен. Това вторично значение при някои глаголи още много рано ще е дошло от гръцки език чрез преводите, където е съществувало подобно явление.

При други глаголи старото конкретно значение се е запазило и в днешния книжовен език, но се е стигнало до едно стесняване или нюансиране на това първоначално значение.

Стесняване на значението има при глагола *сѣсичам*. Този глагол е жив и в съвременния книжовен език, но сега се употребява само за човек в смисъл 'със сечене убивам', напр.: „Ако ме удари, аз ще го *сѣсека*". (Вазов, Нова земя). В дамаскина обаче освен за човек е употребен и за неодушевени предмети, напр.: „И *сѣстькоше* сами себѣ", стр. 183; „И *сѣстьче* дрьва", стр. 161; „И ралото *сѣстьче* на мѣсто дрьва", стр. 171. В старите паметници глаголът сѣсѣщти е имал още по-широка употреба. Тя се отнасяла повече за неодушевени предмети. Той значел 'убивам, умъртвявам, сека, разсичам, раздробявам, унищожавам, съсипвам' (Микл., стр. 957). В Манасиевата хроника глаголът е употребен само за хора, напр.: А прочѧ блъгаре сѣсѣкоше вѣсѧ, стр. 150; Н бомнаго народа сѣсѣче пълькь, стр. 118. В диалектите се среща както за човек, така и за предмети, напр.: *Дочу̀ла г'и ку̀чка тѐтка, / та сѣсѐкла до два до̀дра* (СбНУ, XLIX, 161 — село Арзан, Брезнишко). У Геров *сѣсичам* също е дадено и за човек в смисъл 'със сечене погубвам, убивам'; и за предмети — 'разрязвам, направям нещо на късове, разсичам' (Гер., ч. V, стр. 301). В съвременния книжовен език значението е само за човек. По такъв начин се е получило стесняване на първоначалните значения на глагола *сѣсичам*.

Нюансиране на старото значение има при глагола *слъгвам*. По-рано слъгатн е значел 'лъжа, излъгвам, измамвам' (Микл., стр. 933). В такъв смисъл той е употребен и в дамаскина: „А то́й па́кь *слъга*", стр. 130; „И рече му срьдйто: *слъга́л*[ъ] си прѣдь стого́ нико́ле", стр. 259. В Манасиевата хроника се среща пак така: Многаждн же обѣщавъ сѧ слъга толнкождѣ, стр. 34. Той е обяснен и у Геров като 'излъгвам' (Гер., ч. V, стр. 196). Днес глаголът *слъгвам* е още жив, но е нюансирал значението си. Той не принадлежи на книжовния език, а е разговорна дума. Глаголът *слъгвам* сега пак значи 'излъгвам', но 'излъгвам набързо или необмислено', напр.: „Тя заръча да си идеш, неволно *слъга* Колчо" (Влайков, Стрина Венковица). Книжовният глагол в съвременния език е *излъгвам*.

III

В заключение може да се каже, че префигираните глаголи в развоя на езика се променят. Тук засегнахме такива промени, които се отнасят до тяхната употреба и тяхната семантика. При това трябва да се прибави, че всички изменения важат за отделни глаголи, а не за цели глаголни категории. Подобни явления могат да се наблюдават и в другите славянски езици. Пред вид на ограничения характер на статията ние не правим паралел с тях.

ЕТИМОЛОГИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ

Цветан Тодоров

Установяване произхода на отделни думи в даден език или езиково семейство е задача колкото примамлива, толкова и измамлива. Доказателства за това могат да се намерят повече или по-малко във всеки етимологичен речник, студия или бележка. Причините са от различно естество, но най-често те се дължат на увлечение по чисто външни звукови съвпадежи, когато не се държи сметка за закономерните съответствия (alternances) между звуковете на два или повече езика. Друга причина откриваме, когато етимологията на някои думи се изгражда единствено върху езиков материал, без да се вземат под внимание и други извънезикови данни (антропологически, етнографски, археологически или исторически), които биха могли да подкрепят или да отрекат дадена етимология. Разбира се, такова искане не може винаги да се осъществи, но когато е възможно, то трябва да се изпълни. Третата причина се разкрива тогава, когато обясняваме произхода на известен подбран брой думи от гледището на една предпоставена теза. Четвъртата причина се крие в обстоятелството, че често пъти се забравя, че и думите като цялост или в своите структурни елементи и композиционни начини имат своя съдба, чиито причини и пътища на изменения поради многовековния живот на отделните думи остават често пъти скрити за изследвача. Биха могли да се изтъкнат и други причини и обстоятелства за неуспеха или за незадоволителното състояние при етимологизуването, но нашата задача никак не се състои в това да скицираме поне една методика на етимологията като наука. Имайки обаче пред вид изтъкнатото, не трябва да ни учудва фактът, че в науката се срещат прибързани и погрешни решения, изводи и обобщения от етногенетично и културно-историческо естество, които правят впечатление със своята наивност. Няколкото думи, които се разглеждат в нашата статия, са опит да се илюстрира казаното.

Изба. Във връзка с произхода на тая дума, която е позната на всички славянски езици: стб. ѥстъба, бълг. *ùзба*, рус. *избá* < струс. ѥстъба, схр. *ízba*, словен. *îzba, jîspa, jspà*, чеш. *jizba* < стчеш. *jisba*, пол. *izba, iżba*, са предложени досега няколко етимологии. От тях две вече са напълно изоставени, а именно мнението на А. А. Шахматов, че праславянската **(j)ьstъba* е стара заемка от келтски[1] и опитът да се свърже

[1] Afsl Ph 33, стр. 96 сс.

тая дума с глаголите *топѝть, истопѝть*[1]. Повод за последното мнение даде формата *истòпка (истòбка)*, която в същност е рожба на народна етимология. Тук може да се спомене и за мнението на Карлович за славянския произход на тая дума, която той свързва с гл. зьдати, зиждѫ[2].

Най-широко застъпваното гледище е, че праслав. **(i)ьstъba* е заемка от стгн. *stuba*, стнорд. *stofa*, нем. *Stube*. Но оттук почват разногласията. Едни учени, а те са мнозинство, смятат стгн. *stuba* за заемка от една предполагаема народнолатинска форма *extūfa*, в полза на което говорят фр. *étuve*, ит. *stufa*, исп. *estufa*. Пред това етимологизуване се изпречват две трудности: 1) изчезването на началното *e* в стгн. форма, дето трябваше да се яви гласната *i*, и 2) застъпването на лат. *ū* със стгн. *ŭ*. Що се касае до прехода *ū*>*ŭ*, той се решава от някои етимолози, като се приема една успоредна народнолатинска форма с *ŭ* (*extufa*). Редукцията пък на началното *i* се дължело на влияние от страна на стгн. *stioban, stiuban* 'праша, пуша, димя', следователно тя е станала, след като славяните, още докато са били заедно, са заели предполагаемата стгн. **istuba*. Тая операция се оказва обаче като доста сложна и натегната, затова други учени смятат, че нем. *Stube*, от една страна, и фр. *étuve*, ит. *stufa*, исп. *estufa*, от друга, са две различни по произход думи: нем. *Stube* от стгн. *stioban, stiuban*, срги. *stieben* (срв. нем. *Staub* 'прах'), а фр. *étuve* от лат. *extufa* 'баня'[3]. Но това тълкуване предполага, че германците от оная далечна епоха са познавали банята, което не би могло да се съгласува със съобщението на Тацит, че германците са имали за жилища подземни дупки — убежища за през зимата[4]. Освен това се знае, че банята като затоплено с пара помещение е била характерна за средиземноморската култура. Ето защо стгн. *stuba* се смята основателно за заемка от лат. *extufa*[5] с първоначално значение 'затоплена с печка стая'.

Ония учени, които извеждат праслав. **(j)ьstъba*, стб. истъба от стгн. *stuba*, смятат началното *i* за предпоставена (протетична) по подобие на *и-сполин*. Но тъкмо при *исполин* (от *spali, spalaei* — име на народ, който, според готския историк Йордан, е живял между реките Дон и Волга) началното *и* е предпоставено, както се вижда от формите в Супрасълския сборник: сполѣвъ (род. пад. мн. ч. 379), сполн (485,10) и от други по-късни паметници, а така също от стпол. *stolim, stolin*, кашуб. *stolem*. Отсъствието пък на формите *spolin, ispolin* в съвременните български говори показва, че днешната форма *ispolin* е книжовна дума, преминала от църковнославянския език и че хронологически **(j)ьstъba* предхожда *ispolin*, следователно началното *i* в *izba* не се дължи на влияние от страна на *ispolin*. Очевидно, тия факти не могат да подкрепят широко разпространеното мнение, че праслав. **(j)ьstъba* е заемка

---

[1] Срв. В. Ягич, AfslPh 22, стр. 262.

[2] Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego . . ., стр. 226.

[3] Срв. посочената литература у E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch I, стр. 437—8; Al. Brückner, Słownik etym. języka polskego, стр. 184; M. Vasmer, Russisches etym. Wörterbuch I, стр. 473.

[4] Tacitus, Germania, стр. 16.

[5] Kluge-Götze, Etym. Wörterbuch der deutschen Sprache, стр. 602.

от старогорнонемски, ако и В. Вондрак да заявява категорично: „Въпреки всички протести, *istъba* ще принадлежи именно тук“[1].

Също така не е държал сметка за хронология и възможност за разпространение на думата истъба и В. Георгиев, когато, като изхожда от общоизвестния факт, „че на тюркоезично население е несвойствено произнасянето на две съгласни в началото на думите“, пише под линия: „На същото основание черковнославянската и новобългарска форма исполинъ, чието начално *и* е необяснено, покрай старобългарската сполинъ, може да се обясни като първобългарска особеност . . . Подобно обяснение може да се даде и за истъба, чието начално *и* остава необяснено. Обстоятелството, че тая дума е заета от германските езици (старовисоконемски *stuba*) и че е общославянска, не е аргумент против такова обяснение“[2]. Във връзка с казаното от В. Георгиев по тоя повод може да му се възрази, че случаите с предпоставено начално *и* пред някои групи съгласни не е присъщо на славянските езици, а тоя факт е решаващ, и че за църковнославянската форма исполинъ ще трябва да се потърси друго обяснение[3]. Освен това не е възможно една по-късна и при това ограничена форма като исполинъ, която се намира в украински, белоруски и чешки, да повлияе на една по-стара, общославянска дума като **(j)ьstъba*, защото, за да се допусне подобно влияние, ще да е нужно да се покаже и докаже по кое време и по какъв път е станало това влияние. Същата грешка прави и В. Вондрак, използувайки лит. *iszkadà* срещу пол. *szkoda*, рус. *шкода* 'загуба, вреда, щета' или примера от един папирос (V в.) *ισχιβας isciba = scriba*, *γραμματευς* 'писар'[4].

За да подкрепи своята теза, В. Георгиев използува думата *крал*, която в разни гласежи (бълг. *крал*, схр. *krâlj*, чеш. *král*, пол. *król*, рус. *корóль*) е позната на всички славянски езици и крие в себе си името на германския император Карл Велики (нач. на IX в.). В дадения случай се прави сериозна методологическа грешка. При думата *крал* може да се говори, от една страна, за все още действуваща тенденция за възходящо движение на звуковата вълна в границите на сричката (закон за отворената сричка) — тенденция, която е в сила отчасти и днес (срв. бълг. *задочно обучение* срещу рус *за-очное обучение*), а, от друга страна — за титла от редицата кънязь — краль — цесарь, които са различни и се съпоставят. Следователно опитът на В. Георгиев да обоснове началното *и* в истъба, като се опре на единствения по-стар пример, и то от църковнославянски, исполинъ, е несполучлив.

У нас пръв бе Ст. Младенов, който се занима с произхода на стб. истъба[5]. Трябва да отбележим още в самото начало, че Ст. Младенов

[1] W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik², I, стр. 52.

[2] В. Георгиев, Периодизация на историята на българския език, Изв. ИБЕ, II (1954), стр. 90, заб. 3.

[3] Б. Ляпунов, Исследование о языке Синодалного списка, стр. 236, смята, че началного *и* в *исполин* се дължи на предходно *и*.

[4] Пос. съч., стр. 52.

[5] Ст. Младенов, Старите германски елементи в славянските езици, СбНУ, кн. XXV, 2, стр. 63.

поставя тая дума между „мнимите старогермански елементи“, защото, за да я приеме за сигурна старогерманска заемка, пречеше му началното *u*. Във връзка с това *u* той заключава: „Сигурно е всякак, че слав. дума ще да е заемка не от герм., а от една романска форма с начално *i*.“ Като се съгласява в тая точка с А. Мейе[1] и Б. Ляпунов[2], по отношение на *ъ* той не приема мнението на А. Мейе, че славянската дума имала „quelque chose de germanique“, като се запитва: „Дали обаче не може да се допусне, че съкращението е станало на слав. почва?“ В подкрепа на тая възможност Ст. Младенов привежда примери като слав. ѡцьтъ — лат. *acētum*, гот. *akeit*, слав. мьчь — *mēkeis*, слав. гръкъ — гот. *krēks*, лат. *graecus*, слав. цьсарь (покрай цѣсарь) — лат. *Caesar*. Онова обаче, което Ст. Младенов не може да допусне, е съществуването на два гласежа на народнолатинската дума: *extūfa* и *extufa*. Вместо да направи и тая стъпка, в своя Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, стр. 197, той приема без всякаква уговорка, че стб. истъба е „стар. заемка от герм.-старовис. нем. *stuba*, нем. *Stube* . . . “, като не е забравил да спомене фр. *étuve*, което именно създава сериозна пречка.

В своите „Лекции по славянска етнография“ се изказах решително против мнението, че праслав. **(j)ьstъba* е заемка от германските езици. Съображенията ми бяха: 1) думата е известна по писмени паметници от X в., и то от Чехия до Киев на изток и България на юг, което показва, че тая дума и именуваният с нея предмет са били познати на славяните преди края на V в., когато славяните не са опирали плътно о франките; 2) стгн. *stuba* е заемка от лат. *extufa* (срв. фр. *étuve*), а тъкмо римляните чрез романизуваните даки са били в продължително съседство със славяните преди края на V в.; 3) съответствието лат. *extufa* — слав. *istъba* се подкрепя от съответствието лат. *camera*, слав. *komora*, дето също така ще трябва да се излезе от едно лат.-ром. *camara* (срв. нем. *Kammer*); 4) не може да се обясни по пътя на заемка от германските езици началната гласна *i* в слав. *istъba*[3].

След като излезе първият том на Russisches etymol. Wörterbuch (1953) на М. Фасмер, в който на стр. 473 се разглеждат изказаните във връзка с произхода на тая дума мнения, без авторът да разкрива своето лично мнение, излязоха още два етимологически речника на славянски езици: Słownik etym. języka polskego, I (1956) на Фр. Славски и Etymologický slovník jazyka českého a slovenského (1957) на В. Махек. И двамата автори — Фр. Славски и В. Махек — не приемат често застъпваното схващане, че слав. *istъba* представя заемка от стгн. *stuba*. Но докато Фр. Славски заявява, че „същинският източник не може да се посочи, подобни заемки винаги са неясни“ (стр. 475), за В. Махек „немската и славянската дума са направо от романски (*i-* < *j-ь-* за ром. *e-*), но подробно описание на времето и пътя на преминаването (от Ита-

[1] A Meillet, Études sur l'etymologie et le vocabulaire du vieux slave I, стр. 182.
[2] Пос. съч., стр. 236.
[3] Цв. Тодоров, Лекции по славянска етнография (културна част), София, 1953, стр. 77—78.

лия!) е задача на бъдещето" (стр. 183). Като изходна форма на всички романски форми В. Махек приема **estuva*, образувана от гл. *aestuāre*, а последният от същ. *aestus* 'горещина, пек'.

Както се вижда, и М. Фасмер, и Фр. Славски, и В. Махек не споделят традиционното мнение, че слав. *istъba* е заемка от стгн. *stuba*. Обратното. И трите автори сочат повече или по-малко ясно връзката на слав. *istъba* с къснолат. или ром. **extūfa*, **extufa* или **estuva*. Остава обаче неизяснена само една страна на въпроса: кога и как?

Знае се, че имп. Траян (98 — 117), след като успява да унищожи дакогетското царство на Декебал (105 г.), премества границата на Римската империя от р. Дунав на Карпатите и създава нова провинция Дакия, в чиито граници влизали цяла Трансилвания, на запад до р. Тиса, и Малка Влахия, от р. Олта до Железните врата. Ако и на изток от р. Олта Рим да се е задоволил да упражнява само военен контрол, намерените от времето на имп. Септимий Север (193 — 211) римски монети по тия места говорят за продължително съществуващи търговски връзки. Що се касае до характера на населението в новата римска провинция, за него свидетелствува историкът Евтропий, у когото четем: „Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta"[1]. Тоя факт е имал за последица създаването на прочутия Траянов вал, прокарване на стратегически пътища и основаването на редица големи градове, средища на римска провинциална култура и нейни експортни пунктове. Разбира се, първите приемници на някои елементи на високо развитата римска средиземноморска култура ще бъдат оцелелите даки и гети, които с течение на времето са могли да ги предадат на някои свои съседи. От това време именно притежаваме сигурни данни, че славянски племена са живели не само на север от Карпатите (Плиний, Тацит и Птоломей), но и на юг, и на югоизток от тях. Така на Tabula Peutingeriana се говори на две места за венеди (славяни): venadi sarmatae в Унгария и venedi в Бесарабия, при устието на р. Дунав. Създават се следователно условия за пряко или косвено влияние на римската култура върху славяните, което е траяло до 275 г., когато римските колонизатори е трябвало да напуснат Дакия и там е останало само романизираното дакийско население.

Очертаната историко-етнографска картина на сложилите се обстоятелства в тая североизточна покрайнина на тогавашната Римска империя ни дава реална основа, за да отговорим на поставените от В. Махек въпроси: кога и по какъв път е проникнала народнолатинската форма **extufa* или **estuva* у славяните, както и на други думи като *vino*, *kotьlъ*, *osьlъ*, *osьtъ* и др. За по-пълното обяснение на езиковите и културни връзки между римляни и славяни ще трябва да вземем под внимание и ролята на римските търговци, които, според съществуващата тогава

[1] „Траян, след като победи Дакия, пресели тук безкрайно множество люде от всички краища на Римската империя, за да се грижат за земите и градовете. Понеже Дакия, поради продължителната война, се беше лишила от мъже" (цитувано от М. В. Сергиевский, Введение в романское языкознание, Москва, 1954, стр. 65—66).

практика, са следвали легионите. По тоя път и чрез тях е проникнала в латинския език думата *viverra*, която е ранна заемка от слав. *vēverica* 'катерица'.

Заключение: славянската *istъba* без каквото и да било колебание ще трябва да се смята за пряка заемка на нарлат. **extufa* или **estuva*.

2. Янтра. Янтра е река в Средна Северна България, десен приток на р. Дунав. Днес тя е известна с две имена: *Янтра* в средното и долното си течение и *Етър* в горното. В чужди източници името на реката е отбелязано неколкократно, и то за един период от V в. пр. н. е. до XVIII в.[1] Всички познати от това време гласежи могат да се сведат до три: Ἄθρυς (Херодот), *Iaterus, Ieterus* (Плиний), *Iatrus* (Йордан). Думата е тракийска и е гласяла *Iatros*. Българският гласеж *Етър* отговаря напълно на засвидетелствуваните форми и не създава никакви трудности от звуково (фонемно) естество. Иначе стои с формата *Янтра*. При нея се явява едно вметнато (епентетично) *н*, обяснявано досега различно. Различие съществува обаче и по отношение на етимологията на думата.

К. Иречек допусна на времето си, че гласежът *Янтра* ще да е резултат по-скоро на влияние от страна на турския език, т. е. представя туркизирана, отколкото славизирана форма на тракийското име на реката[2]. Но той не показа коя именно турска дума е послужила за образец. Ст. Младенов и Томашек не се занимават с присъствието на съгласната *н*; занимава ги етимологията на *Iatrus*. Според Ст. Младенов[3] *ja-* в *Iatrus* е застъпник на ие. **ja* - с основно значение „тека, тичам', от което по-сетне се е развило значение 'движа се бързо, яздя', па и въобще 'движа се, вървя'[3]. Вторият елемент *-trus* или *-terus* е наставка (суфикс) и се открива в думи като слав. **vētros*, лит. *vétra* 'буря', стин. *vā́tas* 'вятър' от гл. *vējati*, стин. *vā́ti, vā́yati* 'вее, духа'. Обаче лат. *vēntus*, гот. *wi-nds* 'вятър' представят part. praes. act. и едва покъсно по пътя на персонификацията са преминали в категорията на съществителните. Следователно слав. **vē-tros* е образувано със суфикса **-tro-*, а лат. *vē-ntus*, гот. *wi-nds* — със суфикс **-nt-* (срв. лат. *fere- nt-is*, гр. *φέρο-ντ-ος*) и съответно водят към ие. **u̯ē-tro-* и **u̯ē-nt-* (срв. стин. *vā́nt* 'веещ'). Заключението на Ст. Младенов е: „Тракофриг. *Iatrus, Iaterus* ще да представя форма от корен **ja-* 'тека, тичам, вървя'. И както слав. *вѣ-тръ, вѣ-теръ* значи 'който вее', така тракофриг. *ja-tro-s, ja-teros* ще да е значило 'което тече, поток, река'[5]. Ако се приеме предложената от Ст. Младенов етимология, което е малко вероятно, тя не обяснява *н* в днешния гласеж *Янтра*, който предполага една неотбелязана в писмените източници тракийска форма **ja-n-tro-s*.

---

[1] Херодот: Ἄθρυς (IV, 49), Плиний; Iaterus (Natohist. III, 149), Ieterus (ib. 148), Tabula Peutinger.: Iatro (станция), Йордан: Iatrus (Getica, 18), Равен. географ: Iatrum (192,7), Прокопий: Ἰατρῶν Ἰατρόν (ae. IV 7, 6), Теофилакт Симокат: ἡ Ἰατρός, епис. Петър Богдан: релация 1640 г. (Fermendžine Acta Bulg. eccles., стр. 77—78), Артоски митрополит Милетий 1728 г.: καινᾶς Ἰετέρ (Земеописание, 415A).

[2] К. Иречек, Пътувания по България, стр. 216 и заб. 23.

[3] Ст. Младенов, Имената на още десет реки, СпБАН, XVI (1918), стр. 98—100.

[4] Пос. съч., стр. 93—94.

[5] Пос. съч., стр. 100.

Д. Дечев[1] не приема предложената от Томашек и Ст. Младенов етимология, защото „редуването на *ja* с *je* в последните две форми [*Iatrus* (= *Ἴατρός*), *Ieterus*] ни показва, че в случая имаме работа с прейотуване на и.-е. *ĕ*, при което съчетанието *je* се превръща в *ja*, отгдето следва, че в *Ἄθρυς* йотата била останала неозначена“[2]. За автора „става доста правдоподобно свеждането на речното име към и.-е. *ētro-* 'бръз, буен' (срв. ст.-в.-немски *ātar* 'бръз, пъргав', лет. *atrs* 'бръз, буен' и др.). Това ни дава основание да приемем, че второто *e* в *Ieterus* представя епентетичен вокал[3]. „И тъй, заключава Д. Дечев, *Ἄθρυς*, *Iatrus*, *Ieterus* означава 'бързата, буйната река', каквато впрочем е реката Янтра“[4]. Предложената от Д. Дечев етимология е приемлива, защото намира опора в редица имена на реки, произведени от прилагателното 'бръз'. Що се отнася до второто *e* в *Ieterus*, което авторът смята за „епентетичен вокал“, можем да не се съгласим, тъй като индоевропейският суфикс е гласял **-tro-* и **-tero-*. Но това не изменя същината на въпроса, който ни занимава тук. Касае се и при двете предложени етимологии до произхода на вторичното *н* в *Янтра*. Видяхме, че тоя въпрос не занимава Ст. Младенов. Според Д. Дечев „името *Янтра* би могло да се сведе към книжовно незасвидетелствувания тракийски вариант **Iantrus*“[5], при който имаме случай на вмъкване на *н* пред дентали[6]. Във връзка с това предположение възниква обаче питане: как е могъл вариантът **Iantrus* да остане неизвестен дори до XIX в.? Твърдението на Д. Дечев, че „в такъв случай трябва да приемем, че в XVII и XVIII в. покрай *Ietar* е било употребявано поне в средното и долното течение на реката и наименованието *Янтра*“[7], не може да се приеме, тъй като тъкмо от това време ни идват гласежите *Ietar*[8] и *Ἰετέρ*[9]. Освен това, за да бъде предложеното обяснение приемливо, ще трябва да се посочи населението, което векове наред е било носител на това речно име.

Тая празнина е почувствувал В. Георгиев и затова, като приема предложената от Д. Дечев етимология, смята, че „современное болгарское название *Янтра* имеет вторичное *н* по народной этимологии, вероятно под влиянием слова *янтар*“[10]. Предложената „народна етимология“, колкото и предпазливо да е сторено това от автора, не може да се приеме по простата причина, че думата *янтар* не е позната на българските народни говори; тоя минерал е известен на обикновения българин с името *кехлибар*, персийска дума, минала през турски в българския език.

---

[1] Д. Дечев, Тракийски названия на наши реки, Известия на Института за български език, III, 1954, стр. 278—279.
[2] Пос. съч., стр. 278.
[3] Пос. съч., стр. 279.
[4] Пак там.
[5] Пак там.
[6] Срв. Д. Дечев, Характеристика на тракийския език, София, 1952, стр. 24.
[7] Д. Дечев, Тракийски названия на наши реки, стр. 279.
[8] В релацията на софийския католически архиепископ Петър Б. Богдан, българин от Чипровци, Михайловградско, от 1640 г.
[9] В Земеописанието на артоския митрополит Милетий от 1728 г.
[10] В. Георгиев, Проблема возникновения индоевропейских языков, ВЯ 1956, стр. 57.

Янтар е заемка от литовски (*gentãras, gintãras*) в руски, отдето е минала по книжовен път и в други славянски езици: украински, чешки, словашки, сърбохърватски и български. А една книжовна дума не може да послужи за основа на народна етимология.

За да се отговори правилно на въпроса за произхода на вторичното (епентетично) *н* в речното име *Янтра*, ще трябва да се вземе пред вид етно-лингвистичният характер на населението по долното и средното течение на реката. От статистическите данни непосредствено след Освобождението се вижда, че населението по долното и средното течение на тая река е било българско и турско без друг от значение народностен примес. За една по-раншна епоха турският етничен елемент е имал чувствителен превес над българския, който поради разни исторически събития неведнъж е бивал принуждаван да напуска родните си места и да търси убежище в Румъния[1]. Друга е била етничната картина в планинската част на тая област, т. е. по-горното течение на р. Янтра. Именно за тая област Л. Милетич, който пътува с научна цел по тия места през 1897 г., съобщава: „Най-разпространените балканджийски поселници по Търновския окръг са тревненци и габровци. . . Населението по Габровско и Тревненско е старо; тук турски елемент съвсем липсува."[2] Същото почти се съобщава и за Троянско: „И Троян заедно с колибите принадлежат към чисто българските балкански области. Турски елемент е имало малко, и то повече надолу по Ловчанско"[3]. А тъкмо за Габровско К. Иречек съобщава, че река Янтра, която минава през гр. Габрово, носи името *Етар*[4].

Тия два факта — многочислената колонизация на старопланинци (балканджии) по Дунавската равнина и името *Етър* за горното течение на реката — дават основание да се приеме, че за времето преди началото на XIX в. името на реката, що се отнася до българското население тук, е било по цялото й протежение *Етър* (*Етар, Етер*) или *Ятър* (*Ятар, Ятер*) с непрегласено *ia* > *ie*(*e*) (срв. *Янина*) — *Енина, Троян* — *Троен, Стоян* — *Стоен* и др.). В съчетание с *река* или *вода* името на реката ще гласи следователно *Етра*, респ. *Ятра*. Това предположение може да се подкрепи от две страни: 1) подкрепят го *Ietar* у Петър Богдан (1640 г.), *Ἰετέρ* у митр. Милетий (1728 г.) и *Ietra* у П. Й. Шафарик (на карта от 1842 г.); 2) подкрепя го фактът, че българският народен език търпи съгласната група *tr* (*dr*) в границите на отделната сричка (напр. *Етрополе, зàтра, кутрй, Мйтра, Пётра, хйтра, вйдра, ѐдра, недрà, ядрò* и др.), свързва се със съгласни като *с* или *з* (напр. *бйстра, пъстрàга, òстра, Силйстра* и др.), дори имаме вторично *т* (*д*) в думи като *стреда, здрея*, но не допуска съгласната *н* освен в чужди думи и в хетеросилабично (разносрично) положение, напр. *кѐнтра, лўнтра, сантрàч, кўндри, мàн-*

---

[1] Вж. Преброяването на населението в княжество България на 1. I. 1881 г.; М. Сарафов, Народностите в източната част на Княжеството, Псп, V (1883, стр. 1—18; Л. Милетич, Старото българско население в Североизточна България, София, 1902.

[2] Л. Милетич, пос. съч., стр. 50.

[3] Пос. съч., стр. 52.

[4] К. Иречек, пос. съч., стр. 216.

дра, лйндря, шйндра и др. Турскоезичното население естествено е възприело от завареното тук българско население името на реката като *Iatър* (*Iatar*), респ. *Iatra*. Смятаме, че именно последният гласеж (*Iatra*), със съгласната група *-tr-* е създал онния звукофизиологически условия, които са обусловили развитието на вторичното *н*, та името на реката е почнало да гласи *Iandra* = *Iantra* в Tabula . . . Comitis Marsilii (определяна не много сигурно XVII — XVIII в.), *Iantra* на картата на Fried (1829), *Янтра* у Х. Русет (1843)[1]. Името на реката *Янтра* е могло да се наложи не само поради по-голямата численост на турския елемент в равнинната част на областта, но и по административен път, тъй като един такъв важен през време на турското иго административен център като гр. Търново е разположен на р. Янтра. Следователно изказаното от К. Иречек предположение се оказва най-правдоподобно, понеже то може да се подкрепи от факта, че на българския народен език не е свойствена съгласната група *-ntr-* в границите на отделната сричка освен в името на р. Янтра[2].

3. Хора. В съвременния български език думата хора значи 'люде, човеци, homines'. В старобългарския език обаче χωρα има две значения: 1) 'люде, homines' и 2) 'област, regio'. Тая дума се среща и в някои други славянски езици: срх. (старо) *hora* 'страна, област', рус. (диал.) *хóрья, хóйра; хóрія, хóра* 'село'[3]. Думата е заета още в старобългарско време от гр. *χώρα* 'земя, област'. Двойното значение на тая дума в старобългарския език и едното й значение в съвременния български език пораждат питане: как и по какъв път се е стигнало до две значения?

Значението на стб. Χωρα 'област, regio' отговаря напълно на гр. *χώρα* и при наличността на второто значение стб. людьє, homines показва, че с първото си значение думата е минала по книжовен път и е изчезнала с отмирането на средновековните феодални отношения в България, след като страната попада под турско владичество и в нея се установяват турски феодални отношения. Второто значение на тая дума, както и обстоятелството, че с това значение, а именно 'люде, homines', думата *хора* се е запазила в народния език, дори е взела връх или напълно е изтикала старинната дума *люде*, показват, че гр. *χώρα* е минало по устен път. Развитието на значението 'люде' от значението 'земя, област' не е протекло по семантичен път, а е резултат от сблъскването на два различни обществени строя: славянския родоплеменен обществен строй и византийския феодален строй. При първия обществен строй определящото е било родът или племето, жителите на дадена област, организирани първоначално върху принципа на кръвното родство (срв. *поляне, древляне, лужичане, тимочане, струменци* и др.), при втория — област-

[1] Сведенията за картите дължа на др. Йордан Заимов.

[2] Срв. Н. Геров, Речник на българския език, V, стр. 617.

[3] Fr. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, стр. 89; E. Berneker, Slavischen etymologisches Wörterbuch, I, стр. 396; Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, стр. 670.

та, темата, изградена върху принципа на териториалната община. Заселнали на Балканския полуостров през втората половина на VII в. в границите на тогавашната Византийска империя, българските славяни заемат гр. *χώρα* и му дават значение, което напълно отговаря на тяхното обществено утройство: *χώρα* 'regio' преминава в χωρα '*homines*'. Тая промяна в значението на гр. *χώρα* е наложило и промяна на числото: гр. *χώρα* е същ. ж. р., ед. ч., докато бълг. *хора* е форма за мн. число. Затова погрешно е да се определя бълг. *хора* като форма за мн. ч. среден род.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПЕЧЕНЕЖКО-КУМАНСКИЯ СУПЕРСТРАТ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Моско Москов

Въпросите за лексикалните, топонимичните и патронимичните остатъци от печенежки и кумански език главно в унгарски, румънски и български език все по-настойчиво се поставят и в някои страни намират все по-широка и по-задълбочена разработка, но предимно в областта на ономастиката. Направеното у нас в това отношение е съвсем малко. Етимологизувани са отделни лични имена и местни названия.

Със събирането през последните години на нова диалектна лексика, с отпечатването на трудове по топонимията на отделни околии, включително и с усиленото събиране на топонимичен материал от други околии, с излизането главно в Съветския съюз на фонетики, граматики, лексикологии и речници на почти всички тюркски езици, изобщо с натрупването на нови факти и материали и с разучаването на съществуващата досега литература, стана възможно да се правят нови изследвания в тази насока. Първите убедителни и вероятни тълкувания на думи, местни названия и фамилни имена като печенежко-кумански ни дават надеждата, че за етимологични изследвания от подобен род се откриват значителни перспективи. Изобщо налице са основанията въпросът за лексикалните остатъци от кумански и печенежки език да бъде с течение на времето положително разрешаван.

Откриването на печенежко-куманския езиков суперстрат в балканските езици е труден и сериозен проблем при положение, че от тези езици няма почти никакви преки остатъци освен съвсем малък брой думи, местни названия, лични и фамилни имена. И въпреки това дадени думи, названия и имена могат да се докажат като печенежко-кумански, но за целта е необходимо сравнително-историческият метод да се приложи по един особен начин. Едно такова прилагане е възможно и опитите за определяне на отделни думи като печенежко-кумански водят до сигурни резултати.

Идеята и практическото осъществяване на новия начин на прилагане на сравнително-историческия метод по отношение на заемките от пелазгийски език в гръцки език принадлежи на акад. Вл. Георгиев. Осъщественото от него прилагане на сравнително-историческия метод се състои в следното: чрез установяване на последователната система от характерни черти (звукови съответствия) на сравнително-историческата фонетика на изчезнал неизвестен език да се определи неговата лексика и по такъв

начин да се реконструира в общи черти и самият език[1]. Този нов начин на прилагане на сравнително-историческия метод според нас може да бъде използуван и за лексикалното реконструиране на изчезналите печенежки и кумански езици въз основа на доказването на думи като остатъци от тях в езици, които са ги асимилирали. Такива езици са главно български, унгарски и румънски, които по отношение на печенежки и кумански език играят ролята на гръцки език спрямо пелазгийски с тази разлика, че пелазгийски е субстрат за гръцки, а печенежки и кумански са суперстрат за български, румънски и унгарски.

Но докато гръцки и пелазгийски език са от едно и също езиково семейство и следователно при сравняване на пелазгийските заемки в гръцки език със съответни гръцки думи могат да се открият фонетичните различия между двата езика и по този начин да бъдат доказани те като пелазгийски, то печенежки и кумански език, от една страна, и съответно български, румънски и унгарски, от друга, са от различни езикови семейства. При това положение за предполаганите думи в български, румънски и унгарски за печенежко-кумански по произход не могат да се намерят съответствия в тези езици. За тази цел съответствия трябва да се търсят в други тюркски езици, и то само в тия, които са оказали силно езиково влияние в качеството си на субстрат върху печенежки и кумански или пък са преки наследници на езикови обединения и общности, в които печенегите и куманите са били основният или единственият етничен и съответно езиков елемент и са се наложили етнично и езиково над останалите тюркски племена. Тези тюркски *племена по начало са от същите по-стари племенни обединения*, към които са принадлежали през старотюркската епоха (V—X в.) и самите печенеги и кумани.

Прилагането на сравнително-историческия метод по този особен начин в нашия случай има и една допълнителна характерност — поради наличието на турски суперстрат в български език и възможността турски заемки да бъдат погрешно разтълкувани като печенежко-кумански, необходимо е да се привеждат съответствия и от турски език, различаващи се фонетично, морфологично или семантично от българските думи, тълкувани като печенежко-кумански, или пък изобщо да се докаже липсата им в турски език.

Въз основа на тези предварителни разяснения могат да се формулират следните основни положения на този особен начин на прилагане на сравнително-историческия метод при тълкуване на дадени думи в български, румънски, албански и унгарски като печенежко-кумански:

1. Доказване въз основа на исторически сведения от средновековни хронисти и писатели заселването на печенеги и кумани в областите, откъдето е събран материалът.

2. Привеждане на думи като фонетични и семантични съответствия от първобългарски език (съответно от чувашки), който е оказал подчертано влияние върху печенежки и кумански език в резултат на про-

[1] В. И. Георгиев, *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, Москва, 1959, стр. 87.

дължително смесване на племената поради принадлежност или подчиненост към дадено временно държавно обединение.

3. Привеждане на думи като фонетични и семантични съответствия от монголските и манджурско-тунгуските езици, които поради стара териториална близост и пряко родство разделят много общи фонетични и лексикални черти с първобългарски (съответно с чувашки), който от своя страна е изиграл ролята на субстрат по отношение на печенежки и кумански (вж. предходната точка).

4. Привеждане на думи като фонетични и семантични съответствия от съвременни тюркски езици, които са преки наследници на езикови обединения от близки тюркски езици от среднотюркската епоха — X—XV в. Такива съвременни езици са: а) татарски и башкирски като продължители на кипчакско-първобългарското езиково обединение; б) ногайски, каракалпакски, казахски, отделни диалекти на узбекски език като продължители на кипчакско-ногайското езиково обединение, което от своя страна е продължител на кипчакско-куманското езиково обединение; в) караимски, кумикски, карачаево-балкарски, кримскотатарски като преки продължители на по-късното кипчакско-куманско езиково обединение (след отделянето на кипчакско-ногайското).

5. Привеждане на съответствия от узбекски и новоуйгурски език, които са преки продължители на карлукско-хорезмийското езиково обединение; привеждане на съответствия и от литературните паметници на карлукско-хорезмийския литературен език и на джагатайски (староузбекски) литературен език. Изобщо карлукската група през старотурската епоха (V—X в.), от която са произлезли посочените стари писмени и съвременни езици, води началото си от огузо-карлуко-кипчакското езиково обединение от хунската епоха (до V в. н. е.) на тюркските езици. От това обединение през старотюркската епоха се отделят кипчакско-огузките езици, разделили се по-късно на кипчакски и огузки езици и дали още по-късно началото на кумански и печенежки език.

6. Привеждането на съответствия от езици от източнохунския клон може да се приеме само като доказателство за тюркския характер на разглежданата дума; за обосноваването ѝ като печенежко-куманска трябва да се има пред вид следващата седма точка.

7. Доказване на предполаганите печенежко-кумански елементи и приведените съответствия по т. 2, 3, 4, 5, 6 като липсващи в османотурски или като различаващи се фонетично, морфологично и семантично от османотурските им съответствия, изобщо да се вземат пред вид фонетичните и граматичните особености на групите, към които принадлежат печенежки и кумански език — съответно огузо-булгарската и кипчакско-куманската подгрупа, и да се противопоставят на особености на групата, към която принадлежи османотурски език — огузо-селджукската подгрупа.

8. Привеждане като съответствия на вече доказани думи в румънски, унгарски и други езици за сигурни печенежко-кумански елементи.

При евентуално привеждане на съответствия от малкото преки, исторически засвидетелствувани лексикални остатъци от печенежки и кумански език посоченото особено прилагане на сравнително-историческия

метод може да играе само допълнителна роля. Но тъй като преките езикови остатъци от тези езици са твърде малко и изобщо фонетичната им характеристика е твърде оскъдна, то това прилагане на сравнително-историческия метод в същност е сигурна възможност за доказване на остатъците от печенежко-куманския суперстрат в български, румънски, унгарски и някои други езици.

При прилагането на така очертаните положения на сравнително-историческия метод не могат да се приведат съответствия едновременно по всяко едно от тях. Намирането на съответствия по някои от посочените страни на метода прави възможни, вероятни или сигурни заключенията за печенежко-куманския произход. Пълното уточняване на произхода на думата — дали е печенежка или куманска — би се отдало трудно при отделните тълкувания, понеже печенегите и куманите са претърпели общи влияния, напр. на първобългарски език, освен това в по-късни етапи са се смесвали. Но все пак намирането на съответствия в първобългарски и съответно в чувашки, монголски и тунгуско-манджурски трябва да се смята за указание, че думата е от печенежки произход, понеже влиянието на първобългарски и хазарски език върху печенежки е изиграло ролята на субстрат, докато влиянието им върху кумански е сравнително по-слабо и по-късно и вероятно не е обхванало всички кумански племена. И обратното — намирането на съответствия в съвременните тюркски езици — преки наследници на куманските племенни обединения — трябва да се смята за указание, че думата е от кумански произход. При наличие на явни фонетични доказателства тези колебания за произхода — дали е кумански или печенежки — могат да отпаднат.

При етимологизуването на отделни думи като възможни печенежко-кумански лексикални остатъци не е необходимо винаги да се привеждат исторически сведения за придвижването на печенегите и куманите от Средна Азия през Южна Русия и Украйна и заселването им в Унгария, Румъния и на Балканския полуостров. Това трябва да се направи еднократно с оглед на всички бъдещи изследвания в тази насока. В румънското и унгарското езикознание тези въпроси са уточнени, затова с оглед на нашето езикознание те могат да се поставят в най-общ вид, без с това да се смята, че са вече разрешени. Конкретно могат да се дадат следните най-общи сведения за печенегите, узите и куманите от тяхното придвижване на запад и юг и заселване. С тези сведения[1] освен това се обосновават и отделните страни на предложеното от нас прилагане на сравнително-историческия метод.

Печенегите и узите са съставлявали северното и западното крило на огузите, основната част от които са заемали през VIII в. поречието на р. Сърдаря. Тези северни и западни огузки племена се придвижили далеч на запад, в Източна Европа и се смесили с български (първобългарски) и хазарски племена, които оказали въздействие върху езика на пришелците-огузи. В резултат на това влияние езикът на западните печенеги значително се различавал от езика на средноазиатските огузи. Така че езикът на печенегите и узите се характеризира с булгарско-

[1] Сведенията са почерпени от Н. А. Баскаков, Тюркские языки, Москва, 1960, стр. 248.

хазарски субстрат, като е запазил своята огузка основа, но е възприел същевременно български езикови черти, напр. палатализация на съгласните, преход на предните гласни в задни след палатализована съгласна и др. Освен булгаро-хазарското влияние печенегите претърпели и кипчакско (куманско) влияние поради завладяването им от куманите. В края на IX в. печенегите заемали обширната територия на черноморските степи от р. Дон, със съседи хазарския каганат, до р. Днестър. През X в. те подчинили хазарите, отслабили българската държава, като разделили българите на волжки и придунавски. Известна част от тях влязла в състава на печенежките племена.

Куманите (половците) са съставлявали основното ядро на крупен племенен съюз, създал се през XI в. в Източна Европа. Съюзът е заемал огромна територия — на изток средноазиатските степи и на запад причерноморските степи, а по-късно Крим и част от Балканския полуостров. Те са включили в своя състав основната маса от живеещите на тази територия узи и печенеги и известна част българи. В резултат куманският език, запазвайки своята кипчакска основа, придобил и известни огузки черти и отчасти български. В монголското нашествие на запад заедно с монголите са участвували и големи маси кипчаки (кумани). Затова се говори за куманski език до монголската епоха и за куманski език след монголската епоха.

За пръв път печенегите нападнали Северна България през 1025 г. През годините 1032, 1034, 1035, 1036 извършили редица нови нападения, като опустошили Тракия, Македония и стигнали до Солун и Цикладските острови. Първото масово заселване на печенеги (орда от 20 000 души) в Северна България е станало през 1048 г. През същата година 800 000 печенеги ограбили цяла придунавска България. Част от тях били разселени в Софийско, Ниш и на Овчо поле. Печенегите, преминали веднаж в придунавска България, завзели малко по малко цялата страна между Дунав и Стара планина от р. Осъм до Черно море. Оттук през 1049, 1077, 1078 и 1079 г. извършили нови грабителски походи до Одрин, Ниш, Скопие, Македония, Аркадиопол и Халкида. През 1064 г. узи, на брой 600 000 души, опустошили българските земи и част от тях през Македония се спуснали към Солун и Елада. Остатъци от тях били покръстени и заселени на държавни земи в Македония. През 1080 г. други племена от узи се заселили главно в Южна Добруджа. През годините 1087, 1089, 1090 и 1091 печенегите извършили нови походи в Южна България и стигнали до Цариград, но били разбити. Част от тях били заселени в Мъгленската област в Македония. През 1122 г. нови орди печенеги преминали Дунава и се настанили безпрепятствено в Северна България, а след това опустошили цяла Тракия.

Куманите са извършили нахлувания в Северна България през годините 1091, 1148, 1154, 1160. С многобройна съюзна куманска войска водачите на противовизантийското въстание Петър и Асен освободили Северна България и хиляди на брой преминали Стара планина. В непрекъснатата война с Византия от 1189 до 1196 г. куманите са участвували редом с войските на българския цар. През 1199 и 1201 г. последвали българо-куманski нападения над Византия. Нападнати от татарите, куманите

потърсили спасение в българската държава на Иван Асен II. Хиляди кумани преминали Дунава, едни завзели областта Македония, други се заселили в равнините около Марица и по долното й течение, т. е. в Южна Тракия и Одринско. След това вече не се говори за кумани. Постепенно те били претопени сред българското население[1].

Печенеги и кумани са се заселили в още по-голям брой в Унгария и Румъния. През X и XI в. в Унгария са били допуснати да се заселят хиляди печенеги в граничните райони с цел да лазят границите от други варварски племена. През XIII в. в средната част на унгарската равнина са се заселили и кумани с разрешението на унгарския крал Бела IV. Румъния е била отправна точка при нахлуванията на печенеги и кумани в България и Унгария, затова заселилите се компактни маси в нея са били в още по-голям числен брой. Румънската топонимия е богата с названия от печенежко-куманско произход.

При наличието на неоспорими исторически факти за заселвания на печенеги и кумани в България, при съответните исторически факти за заселването им в Румъния и Унгария и доказването на много лексикален, топонимичен и патронимичен материал за печенежко-куманско в румънски и унгарски език, пред българското езикознание стои задачата наред с разкриването на по-старите езикови влияния — тракийско, гръцко, латинско — да установи езиковите остатъци от печенежки и куманско, т. е. печенежко-куманския суперстрат в български език. Тази задача, при наличието на съответните резултати за румънски и унгарски език, повече не бива да се пренебрегва под претекста, че тюркологията все още не е достатъчно разработена. Скептичното отношение към този въпрос би пречело за успешния развой на българското езикознание и в тази насока. Предстои да бъдат направени и следващите решителни стъпки в разработването на въпросите на печенежко-куманския суперстрат. В български език има твърде много топонимични и патронимични остатъци от тези езици и те трябва да бъдат разкрити. Евентуалните погрешни заключения и увлечения при разработката на този въпрос не биха намалили научната стойност на сигурните, възможните и вероятните тълкувания на думи в балканските езици като печенежко-куманско.

В продължение на няколко години ние сме събрали значителен езиков материал с предположението да ни се отдаде възможността да го докажем като печенежко-куманско по произход. Предложеното тук и използуваното от нас на практика особено прилагане на сравнително-историческия метод ни доведе до първите сигурни резултати в това отношение, някои от които излагаме в тази статия с цел да подкрепим и с конкретни изследвания поставения от нас въпрос за печенежко-куманския суперстрат в балканските езици и специално в български.

---

[1] В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. Том II. България под византийско владичество (1018—1187), София, 1932, 560 стр ; Том III. Второ българско царство. България при Асеновци (1187—1280), София, 1940, 637 стр.

*

В български, румънски, албански, унгарски и италиански език се срещат думи от един и същ корен с еднакви или различни суфикси и с еднакво засвидетелствувана система от основни и преносни значения, както следва:

а) б ъ л г а р с к и

чунгàр 'пън на дъбово дърво, отсечено на 50—80 см' (Кюстендилско), *чунгàр* 'пън' (с. Шипковица, Трънско), *чунгàри* 'изкастрени стъбла' (Кюстендилско), *Чȳнгол* — местно название, равнище с лек наклон (Софийско), *Чȳнговица* — местно название, нива (с. Горни Лозен, Софийско), *Чунгàра* — местно название, полуизсечена гора, осеяна с пънове (Ихтиманско).

б) р у м ъ н с к и

ciung 'дънер, пън, ствол'; 'отрязана част от тялото — ръка, ухо, опашка; еднорък'; *ciungar* 'дърво с отрязани клони'; *ciungi* 'отрязвам, отсичам ръка, ухо, опашка, дърво, клони', *Ciunga, Ciungi, Ciungari* — местни названия.

в) а л б а н с к и

cung 'част от ствола на дървото, която остава в земята след отрязването му', *cung* 'част от тяло, като органът е отрязан частично или изцяло; без рога, сакат', *cungal* 'стъбло на дърво, очистено от клони; дървен труп; дърво, поставено за подпиране на врата', *cungel* 'малък пън; еднорък', *cungoj* 'осакатявам', *cungull* 'сакат'.

г) у н г а р с к и

csonk 'пън, дънер, ствол, остатък от отрязано дърво, остатък от изваден зъб', *csonka* 'изрязан, изкълчен, осакатен', *csonkagula* 'отрязана пирамида, пресечена', *csonkit* 'отрязвам, осакатявам', *csonkaz* 'отсичам, окастрям, подрязвам' *csunka* 'окастрен, осакатен'.

д) и т а л и а н с к и

cionko 'дънер; отрязан, отсечен, орязан; със счупени крака; безрък, с отрязана ръка или крак; парализиран, схванат от болест'.

Близостта на всички тези думи от посочените езици във фонетично и семантично отношение е така явна и не се нуждае от специални разяснения. Коренът *чунг-, чунк-, чонк-* е общ, едни от суфиксите са общи, напр. *-ар, -ал*, и не принадлежат към суфиксалните системи на съответните езици, други са частни и принадлежат. В значенията се очертават следните семантични признаци: част, остатък от отрязан предмет — дънер, пън, стъбло, дървен труп; самото действие режа, сека — отсичам, отрязвам, изкастрям; част от отрязан орган на тялото — ръка, ухо, опашка, рога, остатък от изваден зъб; състояние — отрязан, отсечен, осакатен, еднорък, безрог; преносни значения — парализиран, схванат от болест. Изобщо не подлежи на съмнение, че всички тези думи по корен и значение принадлежат към едно общо етимологично гнездо и с това се поставя въпросът за техния произход.

Посочените български диалектни думи са открити от нас и досега не са обяснявани. Местното название *Чунгол* е обяснено от Ив. Дуриданов[1] като румънско — от рум. *ciung* 'дънер, пън, ствол' — и това обяснение

[1] Ив. Д у р и д а н о в, Нови данни от топонимията за изчезнало румънско население в Софийско. Сборник в памет на акад. Стоян Романски, София, 1960, стр. 469—478.

е приемливо при наличието и на други местни названия в същия район от несъмнен румънски произход. От същия район е и местното название *Чунговица*. То може да се изведе също от рум. *ciung* с топонимичен суфикс *-овица*.

За разглежданите румънски думи в речника на съвременния румънски език[1] само се отпраща за сравнение с итал. *cionko*, без да се дават други обяснения. Й. Йордан извежда румънските местни названия от *ciung*, без да се спира на произхода на самата тази дума[2]. В албански тези думи също не са етимологизувани.

В етимологичните речници на унгарски език[3] разглежданите думи също не са обяснени. Само се прави предположение за вероятна заемка от итал. *cionko* с уговорката, че по-старата форма *csunka* поставя под съмнение възможността да бъде от италиански произход.

За италианската форма в етимологичните речници на италиански език[4] също се посочва, че произходът е неясен, без да са посочени съответствия в други романски езици.

При положението, че тези думи в съответните езици досега не са обяснени поради липса на съответствия в съседни езици, остава възможността да бъдат доказани като тюркски и по-специално като печенежко-куманski. Основанията за такова заключение са следните:

1. Коренът *чунг-*, общ за българските, румънските и албанските думи, има пряко съответствие със същото основно значение в евенкийски (без да се вземат под внимание суфиксите): *чунг-учук* 'пън, дънер', *чунгникэн* 'пънче, малък пън; буца, купчина твърда земя във влажна ливада или мочурливо място'. Евенкийски език принадлежи към тунгуската група на тунгуско-манджурските езици, които заедно с монголските имат тясна фонетична и лексикална близост с булгарския език.

2. Коренът *чунк-*, по-старинен от *чонк-*, общ за унгарските и италианските съответствия, има съответствия в следните тюркски езици: чувашки — *тунката, тонката* 'пън, дънер, дърво със счупена горна част'; татарски — *тӯнгак* 'пън' *тун̡ак* 'купчина твърда земя с трева в блатисто място'; *тӧн̡ӧк* 'пън'; алтайски — *тӧн̡ӧш* 'пън' *тон̡кур* 'безрог, без опашка, дърво без връх и клони, отрязан, куц' хакаски *тӧн̡ајак* 'купчина твърда земя с трева в блатисто място'[5].

Намирането на съответствия в посочените езици се обяснява със следното: чувашки език е пряк наследник на булгарски, татарски се е образувал в резултат на взаимодействие на булгарски и кипчакски племенни езици, алтайски — в резултат на смесване на киргизки и кипчакски племенни езици, в хакаски — също има кипчакски елементи[6]. От кипчакски племенни езици се е образувал куманският език.

---

[1] Dicționarul limbii române moderne, București, 1958 стр. 150.

[2] I. Iordan, Nume de locuri românești în Republika Populară Română, București, 1952, стр. 6.

[3] Z. Gombocz, J. Melich, Magyar etymologiai szotar, Budapest, 1926; Bárczi Géza, Magyar szófejtö szótár.

[4] C. Battisti, G. Alessio, Dizionario etimologico italiano. T. II. Firenze, 1951, стр. 951.

[5] В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, стр. 1545, 1542, 1247, 1173, 1246

[6] Н. А. Баскаков, Тюркские языки, стр. 160, 208, приложение 2.

В чувашки, като пряк наследник на булгарски, съответствието би трябвало да бъде с *ч* вместо с *т*, понеже булгарски и съответно чувашки разделят много от фонетичните особености на монголски и тунгуско-манджурските езици и с това се противопоставят на останалите тюркски езици. За запазването на началното *т* М. Рясянен изтъква, че преходът на *т* в *ч* в чувашки настъпва рядко. Той допуска, че този преход е бил характерен за дунавско-булгарския език, доколкото унг. *csiko* 'жребче' съответствува на чув. *t'xa* от *tajkai*[1] със същото значение.

3. Според звуковите закони на тюркските езици на чув. *т/ч*, в други тюркски езици *т*, в турски отговаря *д* (срв. чув. *t'šəlxe*, тат. *тил*, турско *dil* с общо значение 'език'). Следователно съответствията в турски език би трябвало да бъдат с *d*, но те са също с *ч*: *çongalak* 'дъбов пън, дънер', *çon* 'трудно горящ пън с чепове; кютюк; човек с осакатена ръка', *çontar* 'човек с отрязана ръка, еднорък', *çonetir* 'сакат човек'. Обясняваните от нас думи като печенежко-кумански не могат да бъдат заети от тези турски съответствия поради следните съображения: а) турските съответствия не са общотурски, а диалектни, записани в Анадола; б) веларното *н* в края на думите в турски губи веларността си (*çon*[2], а в румънски и унгарски тя е запазена — *çiung, czonk*; в) има различия в коренната гласна — тур. *о*, бълг., рум., алб. *у*, в унгарски за по-стара се посочва формата с *у* — *czunka*; г) в унгарски и италиански език едни от формите са засвидетелствувани писмено твърде рано — в унгарски — XIII — 1221 г.; и в италиански — XIII в. в произведенията си Данте употребил разглежданата италианска форма. Това ранно писмено засвидетелствуване предхожда далеч турското проникване на Балканския полуостров; д) за българското местно название от Софийско *Чунгол* Ив. Дуриданов убедително показва, че то наред с други местни имена е от румънски произход. В крайните си изводи за разглеждания топонимичен материал той заключава, че „румънските местни имена от Софийска област по фонетичен облик стоят по-близо до дакорумънски, отколкото до арумънски, следователно те са възникнали след X век". Появата им Дуриданов отнася „преди XV век, т. е. по време, когато дакорумънски още напълно не се е обособил". Следователно предполаганото от него време на поява на румънските местни имена също пред хожда турското владичество на Балканите; е) в румънски език по начало липсва топонимия от турски произход на по-големи обекти, а едните от румънските съответствия са топонимични и означават названия на малки планини или върхове от отделни планини.

Въз основа на приведените факти и тълкувания за произхода на посочените думи от общ корен и една и съща система от значения в български, румънски, албански, унгарски и италиански могат да се направят следните изводи. Много по-вероятно е думите да са от печенежки произход, отколкото от кумански поради следните съображения: а) наличието на начално *ч* вместо *т*, *д* като характерна фонетична особе-

[1] М. Рясянен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва, 1955, стр. 138.

[2] М. Рясянен, пос. съч., стр. 69.

ност за български език, послужил като субстрат за печенежки; б) ранното им засвидетелстване в унгарски, италиански и български—чрез местното название от румънски произход *Чунгол*. Това е времето, когато куманите току-що са се появили; в) посочените лексикални и топонимични съответствия в румънски и албански намаляват евентуалната възможност да са от дунавско-български произход (езика на Аспаруховите българи), понеже не е известно да има такива заемки в румънски; г) специално за унгарските и италианските съответствия — различаващи се от другите по крайни съгласни *нк* вместо *нг* — може да се допусне да са от български произход поради многото заемки в унгарски от този език и историческия факт за заселването на българи в Италия.

*

Бълг. диал. *шóнгълак* 'младо момче' (с. Столът, Севлиевско) е от печенежко-кумански произход. Основанията за такъв извод са следните: 1) в чувашки съществува близко съответствие *шӑнкӑл* 'по-млад брат' (*ӑ*) е писмен белег за звук, близък до *ъ*, *к* е писмен белег и за *г*). 2) значенията на тези две думи 'младо момче' — 'по-млад брат' несъмнено са сходни, произлизат от общ източник, понеже и при двете се изтъква качеството 'млад' на човешко същество — в първия случай по-разширено — *момче*, във втория — по-тясно — *брат*. М. Рясянен, разглеждайки звука *ŋ* в тюркските езици, привежда следните съответствия със значение 'по-млада сестра'; казах. siŋil, узб. siŋə, татар. səŋəl и др. срещу чув. sə͡ŋgə͡l и др. Радлов[2] дава форма *туӈма* със значение 'по-млада сестра, по-млад брат' в следните езици: хакаски, шорски, алтайски. За звука *s* в тюркските езици Рясянен отбелязва,[3] че в начално положение той се запазва в почти всички. Специално за чувашки посочва, че също се запазва, но често дава и *š*. Преходът на *s* в *š* е старинно явление, характерно за заемките в унгарски от български.

*

Бълг. местно название *Шангалица* 'дол, през който тече малка река' (с. Блатешница, Радомирско) е от печенежко-кумански произход. В чувашки език има точно съответствие, обясняващо задоволително причините за наричане на тази местност с това название: *шӑнкӑл (шънгъл — ӑ = ъ, к = г*) 'звукоподражание на тихо шуртене, бълбукане, ромолене на вода при течене по наклон; шум при удряне на сухи цепеници', *шанкӑл* (шангъл) 'звукоподражание при хвърляне на сухи цепеници една върху друга'. Реката, потокът, които текат през дол, поради малкия наклон издават тъкмо звукове на шуртене, бълбукане, ромолене. Названието със сигурност може да се определи като печенежко, понеже има преки исторически сведения за заселване на печенеги в Софийско, Нишко и Овче поле, а Софийско, разбирано в по-широк смисъл (не съвременен

[1] М. Рясянен, пос. съч. стр. 174.
[2] В. В. Радлов, пос. съч., стр. 1435.
[3] М. Рясянен, пос. съч., стр. 151.

административен), включва и Радомирска околия. Друг довод е, че местните названия, за разлика от обикновените думи, не могат да се разпространяват из целия език, а запазват своя локален характер.

*

Бълг. патронимично название *Кабасанов* е от печенежко-кумански произход. Доказателства за този извод са следните: името е засвидетелствувано в две села в Смолянско, където може да е пренесено от равнината — по средното и долното течение на Марица са се заселили компактни маси кумани. В каракалпакски и печенежки език има две общи племенни названия на родове — каракалпакско Кабасан[1], печенежко Qabuqšin.[1] Родово-племенните връзки на каракалпаките с куманите са много по-широки — наброяват се над десетина общи родови названия. Каракалпакският народ, както посочва Н. А. Баскаков, освен това е конгломерат от различни родове и племена. В по-ранните исторически епохи е имал най-тесни исторически и генетически връзки с кумани и печенеги, а в още по-ранни — с хазари и булгари. Поради известните звукови различия между печенежкото и каракалпакското название и по-големите етнически и езикови връзки на каракалпаките с куманите разглежданото патронимично название по-скоро може да се приеме като куманско.

[1] Н. А. Баскаков, пос. съч., стр. 99, 100.

ТОПОНИМИЯТА И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Борис Симеонов

Топонимията или ономастиката е сравнително нов дял в езиковата наука.[1] Нейното голямо значение за редица сродни и близки на нея научни дисциплини започна да се разбира по-пълно едва напоследък, след като тя натрупа не малко фактически материали и изследвания, от които могат да се правят не предположения, а реални изводи в научни области.

На първо място топонимията дава ценни, а може би и единствени сведения за езиковата принадлежност на най-старото население на територии, за които няма никакви други данни. При това твърде важно значение имат названията на по-големите реки и планини, понеже те се запазват дълго време, независимо от смяната на населението.[2] В непосредствена връзка с това е значението на топонимията за изясняване на нашите представи за субстрата и неговата роля по отношение на историята на даден език. Българският език, пренесен на Балканския полуостров, се е наслоил върху балкански субстрат, който е оказал своето въздействие върху неговия по-нататъшен развой.[3]

Писмените сведения за историята на племената и народите от по-старо време са оскъдни или дори твърде често съвсем липсват, а както е известно, тяхната история започна далеч преди най-старите писмени паметници.[4] И топонимията се явява единствен източник за изясняване на проблемите около етногенезиса и дава възможност на науката да хвърли известна светлина върху „предисторията" на племената и народите, обитавали известни райони. Топонимията, сочи В. Ташицки, заслужава особено внимание от страна на историка, тъй като с проучването на местните названия дава сведения от разнообразно естество за различните исторически дисциплини.[5] Местните названия илюстрират освен това и някои събития от сравнително по-новата история на дадена страна.[6]

Топонимията е свързана и с географията. Местните названия помагат за възстановяването на природните условия на заселването в далечното минало, често създават възможност за реконструкция

---

[1] В. Ташицкий, Место ономастики среди других гуманитарных наук, Вопросы языкознания, кн. 2, 1961, стр. 3—11.

[2] В. Георгиев, За произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров, Сборник Гаврил Кацаров, София, 1955, стр. 305.

[3] В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 3.

[4] В. Георгиев, цит. съч., стр. 21.

[5] В. Ташицкий, цит. съч., стр. 11.

[6] W. Taszycki, Das christliche Element in den polnischen Ortsnamenkunde, Collectanea theologica, XVIII, 1937, стр. 452—476.

на предишния ландшафт на дадена местност и обясняват твърде често доста подробно стопанската и строителната дейност в отделните райони[1].

Най-голямо значение обаче има топонимията за езикознанието, чийто дял е тя. Топонимичният материал заема определено място в общата система на речниковия състав на даден език и неговото проучване безспорно ще попълни редица празнини в общите ни представи за лексикалното богатство на езика.

Ф. Безлай обръща още внимание, че изследването на местните названия е от значение не само за лексиката на отделните славянски езици, но и за проучване речника на праславянски език,[2] а проучването и установяването обхвата на лексикалното богатство на древния общ славянски език е безспорно задача от първостепенна важност за славянското езикознание.

Топонимията е в особено тясна връзка с диалектологията, както подробно изтъква В. А. Никонов[3].

Досега още не е изяснявано по-специално значението на топонимията за историята на даден език и това се дължи преди всичко на обстоятелството, че топонимията доскоро, пък и сега е все още в своя зародиш[4], че топонимичният материал е все още малко и че при неговото проучване вниманието е съсредоточено преди всичко към проблеми, свързани с нуждите на самата топонимия. Типичен пример за това е издадената от Ив. Дуриданов „Програма за топонимично проучване на околия" (София, 1956, стр. 6), в която се казва: „Главна задача на топонимичното изследване е да даде правилна и всестранна лингвистична интерпретация на материала, а това означава не само да се тълкуват отделни неясни местни названия, което е неизбежно, но преди всичко да се долови типичното в процеса на образуването и функционирането на местните названия. Топонимичният материал заема определено място в общата система в речниковия състав на даден език и говор, следователно при разглеждането на този материал следва да се държи сметка за развоя на фонетичната система, структурата и речника на съответния диалект"[5] (разр. м. — Б. С).

Може би и поради тези причини К. Мирчев, когато се спира на връзките на историческата граматика с други научни дисциплини, като съвременната граматика, диалектологията и общото езикознание, не споменава топонимията между тях[6]. Но ние смятаме, и в това отношение имаме известен опит, че топонимията вече е набрала достатъчно материал и проучвания, за да бъде в услуга и на историческата граматика. През лятото на 1960 и 1961 г. организирахме и проведохме експедиции

---

[1] K. Grodecki, рец. на „Słowiańskie nazwy miejscowe" от W. Taszycki, Kwartalnik historyczny, LVII, 1949, стр. 150.

[2] F. Bezlay, Význam onomastiky pro studium praslovenského slovníku, Slavia, XXVII, 1958, стр. 353—364.

[3] В. А. Никонов, Диалектология и топонимия, Балканско езикознание, III, 1961, стр. 11—24.

[4] В. Георгиев, цит. съч., стр. 20.

[5] Ив. Дуриданов, Програма за топонимично проучване на околия, 1956, стр. 3.

[6] К. Мирчев, Историческа граматика на български език, София, 1958, стр. 6—7.

за събиране на топонимични материали, през които бяха записани местните и водните названия от 10 околии с 474 села и 10 града и бяха събрани общо над 52 000 названия. Записаният материал от цели географски райони и области, а не от малки административни единици, позволява да се виждат някои проблеми в много по-широка светлина, да се дава по-пълно и по-задълбочено разрешаване на повдигнатите проблеми. Разбира се, че от този огромен материал може да се извлекат много повече резултати и изводи, полезни за другите науки, отколкото при отделното монографично изследване само на една околия, при което се борави с не повече от 5000—6000 названия. Според нашите предварителни проучвания в тези 52 000 названия се съдържат повече от 3000 местни имена, които са архаични български по форма, структура и значение. Само от този факт се вижда какво голямо значение ще има по-нататъшното проучване на материала специално за историята на българския език.

Значението на топонимичния материал за историята на даден език досега е било само тук-таме споменавано, и то мимоходом.[1] Учените са обръщали повече внимание на етногенетично-историческите изводи, необходими повече на неезикови дисциплини.

К. Мирчев е обърнал внимание на топонимията, но само от гледна точка на историческата фонетика. „Трети важен източник за историческото проучване на българския език представя топонимията. Най-ценна за българския език е архаичната българо-славянска топонимия в области, които днес не са български (разр. м. — Б. С.), но в които преди много векове е живяло българско население. Такава топонимия *изобилствува например в днешна Румъния, в различни области на* днешна Гърция и в Южна Албания. Тя е не само първостепенен исторически материал, но и много ценен чисто езиков източник, който ни осветлява върху редица особености, характерни за българския език в далечното минало. Така например за съществуването на носови гласни в българския език (разр. м. — Б. С.) ние съдим... и от местни имена от старобългарски произход в споменатите области...“[2] От казаното е ясно, че авторът спира вниманието си не на топонимията в нашите земи и освен това не изтъква общо значението на топонимията за историята на българския език, а се спира само на фонетиката и по-нататък в своето изложение я използува като извор само за тази част[3].

Използувайки събрания от нас топонимичен материал, а също така и публикувани работи, ние ще се опитаме, доколкото това позволява нивото на досегашните топонимични проучвания и събраният материал, да илюстрираме накратко значението на топонимията за историята на българския език.

---

[1] В. Ташицкий, цит. съч., стр. 9; В. Георгиев, цит. съч., стр. 20.

[2] К. Мирчев, цит. съч., стр. 8.

[3] Данни за носовките се съдържат и в нашата българска топонимия, в така наречените презаети местни названия, напр. местно название *Унголо* от стб. жг(ъ)лъ — гранична местност между 3 села в Софийско. В миналото местното население го е заело от езика на славяните, а по-късно, запазено в тази си форма, то е влязло в номенклатурата на българските местни названия.

Местните названия от тракийски, гръцки и латинорумънски произход, които са били усвоени от славяните още при тяхното заселване, т. е. в ранния период на стб. език, дават основание да се направи по-сигурен извод за наличието или отсъствието на квантитет в старобългарски. Както е известно, тракийският език е загубил квантитета си още преди н. е.[1] В латински език квантитетът е изчезнал дори и диалектно през III и IV в.[2] Гръцкият език е загубил квантитета също твърде рано. Всичко това свидетелствува, че при идването на славяните на Балканския полуостров субстратът в различните си форми не е притежавал квантитет. И ако трябва известни факти при това положение от стб. език да бъдат обяснявани с наличие на квантитет, то последният трябва да се търси не в субстрата, а в стб. език или най-малкото поне в ранния му период. Дългото *ū* в праславянски и старобългарски е застъпено от ъ. Но също така и ударението *u* в чужди думи от времето на старобългарския период се е предавало чрез ъ. Това означава, че ъ в ранния период е била дълга гласна. Само по този начин се обяснява преходът на *Roma* в Рѫмъ > *Рим*. Латинското ударено *o* е било затворено с произношение, близко до *u*. Това личи и от прехода на *o*>*u*, пред назални съгласни. Само ударено *o*, възприемано като дълго *u*, може да даде в стб. ъ. Крайното редуцирано *a* правилно се предава чрез ъ. Подобен е случаят с преминаването на тракийското название *Burdapa* в *Пирдоп*. Тук ударението *u* правилно дава на славянска почва ъ, което от своя страна дава *u*[3].

За характера на гласната ъ, която е стояла близо до своя праезичен гласеж (дълго *y*), сочат и славянските заемки и местни названия в Гърция. Могъла се предава на гръцки *μαγούλα*, Горънъ — *Γαρούνα*, коръито — *καρούτα*, т. е. ъ=*ού*. Следователно местните названия ни подсказват извода, че в ранния си период до към IX в. стб. език е притежавал квантитет.

От местните названия могат да бъдат почерпени сведения още и за разпространението на членната форма в народните говори от миналото, които дават представа за едно по-старо състояние от развоя на езика. Досега напр. в науката се знае, че тройни членни форми имат само родопските говори и западнобългарските преходни говори. В Трънско са разпространени *-в, -ва, -во, -ве; -н, -на, -но, -не* и *-т, -та, -то, -те*. В Родопската област *-т, -та, -то, -те, -с, -се, -со, -се* и *-н, -на, -но, -не*. Тези форми се смятат за особеност само на посочените говори.

Но откриването на местното название *Врлосо*[4] (Върлото) в с. Буровци—Годечко, и *Мàлосо — Мàлосе*, с. Летница, Годечко, а може

[1] Д. Дечев, Характеристика на тракийския език, София, 1952, стр. 28; Вл. Георгиев, Тракийският език, София, 1957, стр. 64

[2] Ед. Бурсье, Основы романского языкознания, Москва, 1952, стр. 41; също P. Passy, Changements phonétiques, Paris, 1890, § 295.

[3] В. Симеонов, Пирдоп — Burdapa, сп. Български език, XI, 1961, кн. 2, стр. 146—150.

[4] Б. Симеонов, Членна форма в преходните говори, Езиковедски изследвания в памет на академик Ст. Романски, 1960, стр. 385—386.

би към тях се отнасят и местно название *Вълкас* от Долна Бела Речка и Горна Бела Речка, Берковско, ни навежда на мисълта, че в по-далечното минало членната форма не е била диалектна особеност само за гореизброените области. По всяка вероятност тройната членна форма е била повсеместно явление и настъпилата генерализация по-късно унифицирала и премахнала разнообразието от различни форми и ги е обобщила в една *-т, -та, -то, -те.*

Старобългарският период от развоя на нашия език е имал два вида форми на прилагателните — една неопределена кратка и една дълга, която се смята за определена[1]. Старите форми на прилагателните имена са имали значение на определени форми, които по смисъл са били близки до днешните членувани прилагателни *новият, новата, новото.* Ето защо те често се наричат членувани прилагателни[2].

Народните песни и диалектите пазят добре само сложните форми за м. род. Тяхното широко разпространение е дало отражение дори в книжовния ни език. Старите форми на прилагателните[3] се използуват често като форми на обръщение, напр.: *мили татко, скъпи сине, драги куме, любими мой, верни приятелю* и др. Същата форма е запазена в стотици примери при местните названия: *Голе́ми вър, Ма́ли вър, Косма́ти вър, Дебе́ли дел, Ду́пни ка́мик, Висо́ки рът* (Годечко) *Остри ка́мик, Ма́ли Бо́гдан, Ма́ли и́звор, Дъ́лги рът, До́бри дол, До́лни Крецу́л, Дълбо́ки ва́лог* (Пирдопско), *Ма́ли гред, Ма́ли дол, Кѣси сова́т, Дълбо́ки дол, Го́ли връ, До́бри дол, Си́ни вир* (Ломско) и др.

В народните песни като архаизъм се среща сложната форма на прилагателните за ср. род *малой* (малое) *моме.* Има основания при това положение следи от тази форма да се търсят в топонимията. Тя се съдържа според нас в местното название *Кѣсное* — равна местност, заета от ниви в землището на с. Станево, Ломско, с което местното население означавало преките ниви[4]. Ив. Дуриданов правилно е съзрял, че в това название се крие стб. прилагателно тѣснъ, което е било заето от румънско население. На румънска почва мекото *т* е дало *к*[5], промяна, която се среща и в западнобългарските говори (срв. *пру́к'е<пру́т'е*). Дуриданов обаче смята наставката *-ое* за румънска от *-оае*, която субстантивирала прилагателното и му придавала значение на съществително — „теснина“[6]. Според нас в случая се касае не за румънска наставка, а за запазена стара прилагателна форма за ср. род. В същност тази форма се е запазила само защото има при нея румънско посредничество и ако нямаше това препредаване, формата на названието неминуемо би била подведена по моделите на съвременния говорим език. *Кѣсное* означава

---

[1] А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, Москва, 1952, стр. 144—164.
[2] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 160.
[3] К. Мирчев, цит. съч., стр. 162.
[4] Ив. Дуриданов, Местните названия от Ломско, София, 1952, стр. 35.
[5] Ив. Дуриданов, цит. съч., стр. 169.
[6] Там, стр. 169.

'тясното'. Подобни названия са твърде обичайни в топонимията почти на всяка околия, срв. *Тéсното* при с. Рогозен, Белослатинско, *Тéсното* — с. Мургаш, Годечко, *Тéсните нйве* — с. Каменица, Пирдопско, *Тéсната прўнда* — с. Сливата, Ломско, *Тéсното* — с. Поцърненци, Радомирско, *Тéсното клàденче* — с. Ломец, Троянско, и др.

Освен това у К. Иречек и В. Златарски[1] намираме като название на важна среднобългарска крепост *Голое*, разположено северозападно от Айтос до с. Комарево. *Голое* е равно на съвременното често срещано название *Гòлото*, което е засвидетелствувано стотици пъти в нашата страна.

В народните песни се пази също като архаизъм и сложната звателна форма на прилагателните за ж. род, напр. *мале милая*[2]. Масовата употреба на старата сложна форма на прилагателните за м. род в топонимията, наличието на засвидетелствувани примери от старата сложна форма за прилагателните в народните песни за ж. род са сериозна предпоставка за търсене на следи в топонимията от старата сложна форма на прилагателните за ж. род. И действително сред местните названия се срещат редица прилагателни имена в старата им сложна форма. И не случайно тези названия се локализират изключително в планинските райони на страната и по-специално в Стара планина. Местни названия от типа *Вишàя* (Високата), които се срещат в Белоградчишко, Сливнишко и други места, са по същество стари определени форми на прилагателните за ж. род. Тяхното значение се подкрепя от местни названия от типа *Висòка* (Годечко), *Рàвна* (Годечко), *Високото* (Белослатинско) и др. Те обаче от съвременна гледна точка се схващат с друга отсянка в значението. Тези прилагателни намират точни форми и съответствия в сръбската топонимия. Названия от типа *Равная, Лепая, Сладая* и др.[3] са форми на прилагателните в значение, близко до нашето *равната, лепата* и т. н.

Повечето от учените са на мнение, че суфиксът *-ар* е зает от балканолатинския език. Друг суфикс от латинороманси произход, преминал в словообразователния механизъм на нашия език, не е известен. Но ето, че топонимията ни дава сведения за още един суфикс от такъв произход, който в миналото е бил в употреба и сега в езика ни се среща в топографската номенклатура. В местни названия като *Цветóно* (Радомирско), *Вирóн* (Тетевенско), *Стръгóнъ* (Троянско) и др., а може би още и *Тригóн'* (Сливнишко), *Тутóн'* (Сливнишко), *Стъргóн'* (Годечко), *Припóн'* (Михайловградско), *Страмóн'* (Берковско) и др. от *цвет, вир* и *стръга* се откроява съвсем ясно суфиксът *-он, -он'*, стб. -онь от лат. *-onius*. Латинският му произход е посочен от Паску[4]. В сърбохърватски език той има много по-голямо разпространение и се среща при лични собствени имена като *Андрóна, Вйелóна, Дйедóна, Радóна, Пе-*

[1] К. Иречек, Княжество България, т. II, 1899, стр. 750; В. Златарски, История на българската държава, т. III, 1940, стр. 562; Ат. Игнатиев, Градището при с. Комарево, Карнобатско, Известия на Българския археологичен институт, т. I, 1921—22, стр. 206—215.

[2] К. Мирчев, цит. съч., стр. 162.

[3] O. Franck, Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde, Leipzig, 1932, стр. 213.

[4] G. Pascu, Sufixele româneşti, Bucureşti, 1916, стр. 109—121.

трóна, Витóна и др.[1] и при обикновени думи като *дȕгоња, мр̏коња, цвѐтоња, бр̏коња, глáвоња, рогóња, гáлоња, мéдоња, кȕсоња* и др.[2] При това Ал. Белич съобщава, че този суфикс съществува в сърбохърватски в четири разновидности *-он, -она, -онь* и *-оња*, от които особено продуктивен е последният, но с известно пейоративно значение.

Топонимията ни посочва още, че суфиксите *-ош, -уш, -уша* са били в миналото доста продуктивни елементи на словообразуването. Тяхното масово разпространение е главно в Западна България: *Говн'ȕша* (Годечко), *Главн'ȕша* (Годечко), *Житȕша* (Радомирско), *Златȕша* (Димитровско), *Голȕша* (Кюстендилско), *Острȕша* (Ботевградско), *Рогȕша*, (Кюстендилско), *Растȕша* (Михайловградско), *Варȕша* (Тетевенско), *Глистȕша* (Радомирско), *К'итȕша* (Радомирско), *Говн'ȕша* (Врачанско и Берковско), *Лапȕша* (Сливнишко), *Скорȕша* (навсякъде) и др., което показва, че в миналото те са били по-продуктивни в западнобългарските диалекти[3], макар че сега рядко се срещат в говоримия език.

Топонимията на десетте околии, която бе описана по време на двете експедиции, доуточнява известни досегашни изводи, направени по отношение на словообразователния суфикс *-ава*. Ив. Дуриданов, в съгласие с Вондрак[4], е на мнение, че този суфикс не е бил продуктивен в българския език, нито при нарицателните, нито в топонимията[5]. Обаче неговото отражение в топонимията в различни райони на страната не може се разглежда другояче освен като указание, че в миналото е бил продуктивен. Това ясно личи от местните названия, като *Белáва* (Врачанско 2 пъти), *Морáза* (Михайловградско, Врачанско, Ловешко, Годечко и др.), *Шгáва* (Радомирско), *Тепáва* (Ловешко), *Серáва* (Белоградчик 2 пъти), *Тирáва* (Годечко), *Търнáва* (Ловешко), *Першáва*, (Севлиевско), *Крáсáва*, (Брезнишко), *Белешáва* (Михайловградско) и др. При това суфиксът *-ава*, обикновено се добавя, за да субстантивира прилагателното (срв. бял — *белава*, мор — *морава*, чер — *черава*, сер — *серава*[6], крас — *красава* и др.).

Събраните от нас названия повдигат въпроса за наличието на суфиксите *-им, -има, -ама -ома, -ема* в историята на български език. Те безспорно произлизат от праславянския суфикс -мъ, който вторично е бил разрешен по-късно в -ѧмѫ, -мѫ, -ѣм, -нм, -нмѫ, -мн, -ѫм, -ѫмѫ (-ѫмѧ), -мѣ и др.[7] В топонимията тези суфикси са отразени чрез съществителни и

[1] Fr. Miklosich, Die Bildung; der slavischen Personennamen, Wien, 1860, стр. 9; F. Maretić, Narodni imena i prezimena, Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, knjiga LXXXII, Zagreb, 1886, стр. 120—123.

[2] А. Белић, Савремени српскохрватски књижевни језик, II, део, наука о грађењу речи, Београд, 1949, стр. 110.

[3] За другите райони и славянски езици виж. W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, Bd, I, стр. 634 и сл.; Ив. Дуриданов, За някои редки словообразователни типове на българската топонимия, Славистичен сборник, т. I, 1958, стр. 219.

[4] W. Vondrák, цит. съч, стр. 519—520.

[5] Ив. Дуриданов, цит. съч., стр. 245 и 250.

[6] По наше мнение схващането на Ст. Младенов за произхода на това име от и-е корен *ser* не е убедително. Много по-просто и ясно е обяснението му от прилагателното *сер*.

[7] Fr. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, B. II, Wien, 1875. стр. 231—239.

прилагателни названия на различни местности. Такива са *Кри́чим* (Ловешко и Пловдивско), *Скъ́рчим* (Софийско), *Остима, Гостíми, Вηῖουμᾶι, Setoma* и др. в Гърция[1], *Слопим* (*Σλόημος*) в района на Беласица[2], *с. Бо́рима* (Троянско), с. *Вардúм, По́рдим*, села и местни названия във Врачанско, Луковитско, Червенбрежко и др., *Ви́дима*, река и село в Троянско, *Русáма* (Софийско), *Тръсéма* (Севлиевско) и др. Разбира се, този въпрос заслужава специално проучване.

От нас бяха записани местни названия, които показват, че суфиксите *-ита, -ит* са били разпространени в по-далечното минало в българския език и не са били изолирано явление[3]. Местни названия като *Дубекúт* (Сливнишко), *Мечúт* (Михайловградско и Радомирско), *Наумúта* (Софийско), *Ракúта* (Сливнишко, Софийско и др.), *Пърлúта, Жикит* (Русенско) потвърждават схващането за славянския произход и на други местни названия, които са образувани в тия суфикси[4]. Трябва да се има пред вид, че местните названия *Мечúт* в случая нямат нищо общо с арабско-турското *мечет, мечит* 'джамия', тъй като в тия райони не е имало джамии, а и географският ареал не разрешава да се направи сравнение с „джамия". Горните примери освен това потвърждават мнението на Ив. Дуриданов, че в случая се касае за един рядък старинен топонимичен тип[5].

Наставката *-ача*, която според Ив. Дуриданов[6] е съвсем рядка в българския език, функционира и в топонимията. Към единствения пример *кривача* 'шепа' на Дуриданов трябва да бъдат добавени още *губерáча* 'губерка', *дърл'áча* 'брана' от Западна България. Ив. Дуриданов е посочил само 7 примера от топонимията с наставката *-ача*. Между тях е и с. *Косача*, което той извежда от предполагаемо изчезнало прилагателно *кос*'. Това прилагателно съществува още в западните говори главно с формите си за м. род. *кос* и ср. род *косо*. Нашите експедиции записаха нови местни названия с тази наставка на брой повече от 20, напр. *Сувáча* (Белоградчишко), *Върл'áча* (Радомирско), *Косáча, Прекáча* (Белоградчишко), *Вртáча* (Белоградчишко и Михайловградско), *Витáча* (Врачанско) и др. Тези нови примери сочат, че по-рано наставката е имала по-голямо разпространение в езика. Многобройни са примерите и с наставките *-ич* и *-ач*, някои от които са твърде важни за етимологията, като *Бóрич, Кóлич, Вáтрич, Урóвич, Дúвич, Дóлич, Вéнчич* и др.; *Кáкач, Стáрач* и др.

Една разновидност, неотбелязана в топонимията от Ив. Дуриданов, на наставките с *-ч* са *-оч, -оча*. Като елемент на думи в говоримия език те

---

[1] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941.

[2] В. И. Златарски, История на българската църква, т. II, София, 1934, стр. 243 и 310.

[3] Ив. Дуриданов, цит. съч., стр. 210—211.

[4] Ст. Младенов, Имената на десет български реки, сп. БАН, кн. X, София, 1915, стр. 60—61.

[5] Ив. Дуриданов, цит. съч., стр. 211.

[6] Ив. Дуриданов, Топонимичните č-суфикси в южнославянските езици, сп. Бълг. език, т. VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 347.

се срещат в Западна България, и то не в много случаи. Произхождат от *ок+ja*. Според Фр. Миклошич *-оч* е първичен суфикс, а *-оча* (*-уча*) вторичен[1]. С наставката *-оч* са записани няколко местни названия от типа *Тескóч* (Белоградчишко), а с *-оча* — *Тесночá* (Радомирско), *Главочá* (Врачанско) и др. Този въпрос също се нуждае от проучване.

От експедициите и от други източници са известни няколко десетки местни названия със специални днес непродуктивни суфикса от типа на *-ая, -ей, -ой* и *-ай*. Те заслужават специално проучване, което би разкрило доколко тези суфикси са били разпространени и продуктивни в миналото. Такива названия са: *Буна́я, Влада́я, Плоча́я, Бозова́я, Глава́я, Овча́я, Сува́я, Брата́я, Свина́я; Ма́лей, Кърней, Кошѣтей, Гламе́йа, Богóй, Бобóй, Ба́лай, Вьрта́й, Полога́й* и др.

Топонимията има най-голямо значение за установяване обхвата и характера на историческата лексика на българския език. Тук ние се спираме на редица примери, които ясно показват някои нови страни от развоя на лексиката на нашия език.

Според топонимията думата *медвед* доскоро в нашия език е била в активна употреба. *Медве́д* като местно название се среща в землището на с. Репляне, Белоградчишко, *Меду́н* — в землището на гр. Тетевен, *Медве́н река* — с. Кондофрей, Радомирско, *Медве́н гора*, същото село, *Медве́н* — ниви, същото село. Селищно название *Медвен* се намира в Котленска околия; *Медве́н* изолирана височина в Ботевградско до с. Скравена, *Медве́н река*, приток на р. Луда Камчия, *Медéд река*, приток на Тополница[2], и др. Думата *Медвед, медун* освен това е в употреба в някои български диалекти, както сочи речникът на Найден Геров. Поради това схващането на Ив. Леков[3] и на Н. Дилевски[4] за отсъствието на думата медвед от лексиката на народния български език се нуждае от поправки.

През 1961 г. от експедициите бяха записани твърде интересни названия, които повдигат отдавна изоставени в науката въпроси. Става дума за *Сва́рог, Сва́рок, Перу́нин дуб, Перу́на ду́пка, Перу́на дубра́ва, Перу́на гора́, Ве́ди бог, Вьрти́ бог, Пе́ци бог* и др. Тези местни названия повдигат важни въпроси за митологията и светогледа на южните славяни. В недалечното минало се разпространяваше мнение, че славяните не са имали оригинална митология или изобщо не са имали митология. По-късно някои учени обясняваха известни факти в области на верските схващания на славяните с влияние на германската митология и поради това за митология можело да става дума само у източните и северните славяни. За южните славяни се твърдеше, че нямало данни[5] за митология у тях,

---

[1] Fr. Miklosich, цит. съч., стр. 336.

[2] К. Иречек правилно извежда името от стб. медвѣдь, цит. съч., стр. 321.

[3] Ив. Леков, Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд, София, 1955, стр. 39 и 41.

[4] Н. Дилевский, Главнейшие особености общеславянской лексики современного болгарского языка, Славистичен сборник, т. I, София, 1958, стр. 155.

[5] L. Leger, La Mythologie slave, Paris, 1901, стр. 54, 59 и 63.

тъй като те очевидно били по-малко време под влияние на германските племена[1].

Йордан Иванов преди около 50 години установи по безспорен начин, че култът на Перун е бил на висока почит у южните славяни[2], въпреки мнението на Л. Леже и Ив. Шишманов.

С откриването на названия от типа *Сва́рог, Сва́рок* възниква въпросът за наличието и на този култ сред южните славяни, а откриването на названия от типа *Перу́нин дуб, Перу́на дупка* в масов мащаб наново обръща внимание да бъде разгледана митологията на древните славяни на по-широка основа и задължава славистичната наука да ревизира някои отстарели постановки относно верските схващания и мирогледа на славяните в миналото. *Сва́рог* при с. Ракита, Софийско, означава било на хълм, объл връх, сега зает от ливади. В по-далечното минало на този хълм е имало дъбова гора, от която до преди 18 години е съществувал един голям дъб, от чиито корени по предание на местното население извирала „светена́ вода́". Изворът още съществува. Явно е, че в миналото тук се е намирало капището на върховния славянски бог, бог на небето — *Сва́рог.*

Откриването на някои названия от типа *Ба̀лта, Балти́йска* и др. сочи, че това са названия или обикновени думи, които са били усвоени от местното население от езика на славяните още в първоначалния период на тяхното заселване на Балканския полуостров. По-късно те са влезнали в номенклатурата на местните названия и още по-късно, при пълното асимилиране на местното население от страна на славяните, са се върнали в речника им в тяхната първоначална форма, докато същите думи в езика на славяните исторически са еволюирали и са изменили своя звуков състав (срв. *балто* > *блато* и др.). Така местните названия от типа на *Балта, Балтийска* са в същност обратни заемки в нашия език.

Топонимията още разкрива наличието на твърде интересни коренни съществителни, които от съвременна гледна точка трудно се осъзнават. Тяхното разпространение обаче в различни райони на страната сочи недвусмислено, че в миналото те са били в обща и повсеместна употреба в езика на населението. Такива местни названия са напр. *Исконо* в Радомирско. В това название се крие старо коренно съществително, което може да бъде разбрано, като се сравни *Исконо* с *конец*, от стб. коньць, ис-кон-ен и др. Следователно *Коно, Ис-кон-о* означава „Краище" или нещо подобно. Във връзка с тази дума стои твърде вероятно и местното название *Кондел* (Драгоманско).

В северните склонове на Средна Стара планина се среща твърде често местното название *Искърта, Искърът, Искъра* и др. Когато то се съпостави със селищното название от Благоевградски окръг *Скъ́рта* и *Скъ́ртина* (Кюстендилско), става очевидно, че названието на реката *Искър* не е чисто тракийско название, както смятат Томашек, Младенов

[1] J. Grimm, Deutsche Mythologie, B. I, 4, стр. 163.

[2] Й. Иванов, Култ Перуна у южных славян, Известия Отд. рус. яз. и слов. Импер. Ак. наук, т. VIII, 1904, кн. 4, стр. 140—170.

Дечев и др.[1] Тук в най-добрия случай може да се касае за народно етимологизуване на тракийското *Oïtkos, „Iskos*. В славянското название *Искъртът, Скърта* се крие старо съществително, което днес е изчезнало, но неговото значение се разбира добре, когато съпоставим *Искъртът* със стб. искрѫтити. В тия думи се крие коренното съществително *крът* 'изкъртване, отронване, отломване' (*Ис-кърт-ът, С-кърт-а, Ис-кръти-ти*). Тук се отнасят и местните название *Скърча* и *Скърчица* (Годечко), които произлизат от по-старо *скърт'а*.

В местни названия от типа *Вис, Сип, Почив, Мел* и др. също се съдържат стари коренни съществителни. Тяхното масово разпространение днес в топонимията показва, че те са били доста широко разпространени.

В местните названия *Усàдите* в Радомирско и Тетевенско се крие много интересно и старо съществително, което в миналото е означавало 'дворец, сарай, господарски (феодален) дом'. Тази дума е запазена днес само в руски език.

Много често в топонимията на различни околии се среща местното название *Мàтица* (Радомирско, Сливнишко, Тетевенско, Врачанско, Ломско и др.), което означава общо 'извор', а по-късно и място, в което се среща самият извор. Това е дума, която е изчезнала от лексиката на съвременния ни език, но която в миналото е била доста разпространена. Подобен е случаят и с местното название *Дрàга* (Троянско), което означава 'долина, път, проход' и което в съответните си форми се пази като обикновена дума във всички други славянски езици. Сравни рус. *дорога*, пол. *droga*, схрв. *драга*, слов. *draga* и стб. драга 'долина'[2].

В местните названия *Обреш, Обреща*, които са широко разпространени особено в районите на северните склонове на Стара планина от Габровско надолу, също се крие старо съществително, днес изчезнало в говоримия език, а именно *обреш* от стб. обрѣшь, обрьшь 'височина,'високо или стръмно място'.

В местните названия като *Прѣдище, Пѣрдище* и *Прѫдище*, които означават 'насип или място от пясък или талог', се среща стб. прѫдъ 'насип, бряг'. Като обикновена дума то се среща по-рядко, но като местно название е по-често в редица околии на Западна България.

Бяха записани и двуосновни названия, които днес в съвременния език са по-редки, но които очевидно в миналото са имали по-голямо разпространение. Става дума за лични названия, образувани с втора част *мир*: *Вéлимир* (Радомирско), *Йáномир* (Тетевенско), *Любомúр* (Михайловградско), *Бýдимир* (Врачанско и Михайловградско), *Станúмир* (Годечко, Сливнишко), *Стразимúр* (Сливнишко), *Бáломир* (Софийско) и др.

---

[1] W. Tomaschek, Die alten Thraker, II, Die Sprachreste, Wien, 1893, стр. 94; Ст. Младенов, Имената на десет български реки, сп. БАН, кн. X, стр. 49—53; Д. Дечев, Тракийски названия на наши реки, Известия на Института за български език, т. III, 1954, стр. 267—269.

[2] A. Meillet, Etudes sur l'étymologie de vocabulaire du vieux slaves, sec. partie, Paris, 1905, стр. 253.

Само от събраните местни названия от експедициите по топонимия през лятото на 1960 и 1961 г. на брой 52 000 могат да се направят вече по-сигурни предположения за ролята и въздействието на балканския субстрат върху историята и развоя на българския език. В района на десетте околии се откриват повече от 100 тракийски местни названия, запазени главно в подпланинските и планинските им области, като *Бе́рга, Ве́рга, Ибриша́р, Линзипа́ра, Пана́ка, Пелева́ра, Ме́ста, Цу́пара, Ве́дол, Дя́п* и др. Запазени са около 300 романски, главно румънски местни названия. Интересно е да се посочи още отсега, че местните названия от романски произход носят главно белезите на румънски език (до 90%), а не на арумънски. Това са *Ка́сталу́па, Ия́рбаш, Мотру́на, Верит у́ра, Кандиша́р, Мя́шул, Се́рпия, Ску́рта* и др.

Вече посочихме, че сред местните названия се открива нов суфикс *он(ь)* от романски произход. Следователно, като се имат пред вид тия данни, се разкрива по-ясно взаимодействието между нашия език и езика на местното романизирано и неромanизирано население.

ЗА ИМЕТО *ДИЧИНА* ИЛИ *ВИЧИНА* НА РЕКА ТИЧА

Веселин Бешевлиев

Едва ли има друга река в България, за която да са засвидетелствувани толкова много имена както за р. Тича: *Панисос* (Pannysis, *Πάννσος*)[1], *Тича* (*Τουτζα*)[2], Тъича[3] от IX в. насам, *Дичина* (*Διτζίνα*) у Константин Багренородни[4], *Вичина* или *Бичина* (*Βιτζίνα*) у Анна Комнена[5], *Ичера* или *Канджисую* (Луда Камчия) в дневника на поляка Освиецим (1636)[6] и най-сетне *Камчия* от турската епоха насам. В настоящата статия ние ще се спрем само на имената *Дичина* и *Вичина*.

Император Константин Багренородни, когато разказва за набезите на русите по Черноморския бряг в съчинението си „За управлението на империята", съставено около 950 г., съобщава следното за техния път от делтата на Дунава до Месемврия (Несебър)[7]: „Като се вмъкнат в земята на българите, те идват в устието на Дунава. От Дунава пристигат в Конопас и от Конопас в Констанция (Кюстенджа), и от Констанция в реката Варна, и от Варна идват в реката Дичина — всичко това е земята България. А от Дичина пристигат в областта на Месемврия." Ясно е, че с *Дичина* в това описание се означава река Тича, която се намира действително между Варна и Месемврия. Около сто години по-късно Анна Комнена, когато описва похода на баща си императора Алекси Комнен срещу печенегите в Силистра, съобщава[8], че „той, като преминал (старопланинския проход) Сидера, се установил на лагер при Вичина (или Бичина = *Βιτζίνα*), това е река, която извира от околните планини". И тук няма съмнение, че с *Вичина* се означава река Тича.

И така, според приведените по-горе два византийски извора р. Тича се е наричала през X и XI в. *Дичина* или *Вичина*. Явява се сега въпрос дали и двете имена са били едновременно употребявани или само едното

---

[1] D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 355. За запазване на старото име вж. Б. Симеонов, Две речни названия: *Нестеница* (*Нехтеница*) и *Панискa*, сп. Български език, X (1960), кн. 5, стр. 455 и сл.; вж. също ИРАИ, X (1905), стр. 509 и заб. 1: градище Пануца, проход Пануца и Панушка река.

[2] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, София, 1935, № 11, p. 12 и стр. 89 и сл. V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschifen, Berlin, 1962, № 56.

[3] ИРАИ X (1905), стр. 547.

[4] C. Porphyrogenitus, De Administrando Imperio ed. by Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, 9, стр. 101.

[5] A. Komnena ed. Reifferscheid I 233, 17.

[6] Пер. сп. 19—20 (1886), стр. 67.

[7] Пос. съч. 9, 98—102 (стр. 62).

[8] Пос. място.

от тях и дали в такъв случай не се касае за някаква грешка у единия от изворите. Въпросът се усложнява още от обстоятелството, че и двете имена се срещат като име на един средновековен град на Дунава. Според В. Н. Златарски[1]: „От тия две имена, повидимому, по-вярно е второто — *Вичина*, защото при реката (Тича) се намирал град *Βιτζίνα* (Anna Komnena, ed. Bonn. I p. 233), *Βίτζα* (Manuel Philes vv. 180—182), Vezina, Lauiza, Laviça, Viça, Veza (на италианските средновековни карти)". На друго място същият автор[2] пише, че във *Вича=Бича* (т. е. *Βύτζα*) „трябва... да видим... съкращение на стб. *Вичина* (т. е. *Βιτζινα*) = *Бичина*, град, който се намирал при устието на р. Бичина или днешна река Голема Камчия". П. Мутафчиев[3] приема, че „Дичина" у Константин Багренородни стои погрешно вм. *Бичина* и че „Камчия" е превод на *Бичина*, тур. *камчик* = бълг. *бич*. Преди да продължим по-нататък, трябва да изтъкнем едно основно заблуждение във всички досегашни изследвания, които засягат по-отблизо или само мимоходом въпроса за *Дичина* и *Вичина*. Както Златарски, така и всички останали, които са се занимавали с горния въпрос, приемат или по-скоро измислят един град *Вичина* или *Дичина* на устието на р. Тича, за съществуването на какъвто град никой извор не говори. Както у Константин Багренородни, така и у Анна Комнена става дума само за река, а не за град *Дичина* или *Вичина*. И в двата извора изрично стои думата р е к а при тези две имена. Г. Братияно в своето обширно изследване върху града Вичина на Дунава погрешно отъждествява крепостта Венчан, Провадийско, предадена у Леунклавий под формата Venzina или Ventzina, с *Вичина*[4]. Погрешно е също така и мнението на Златарски, че *Вича* представлява съкращение от *Вичина*. По-скоро би могло да бъде вярно обратното: *Вичина* да е произведено от *Вича*. Така или иначе досега в никой извор не се говори за град *Дичина* или *Вичина* на устието на р. Тича. Наистина във византийски и други извори се споменава не веднъж град *Вичина*, но само като град при делтата на р. Дунав. Той е бил дори епархийски център и важно търговско средище на Дунава[5]. У арабския географ И д р и с и[6] този град се нарича Disîna, което В. Т о м а ш е к[7] е наклонен да поправи на Bisîna, за да го сближи с *Вичина*. В един стар руски списък на руски градове от XIV в.[8] се споменава *Дичин* като град на Дунава. Вероятно за същия

---

[1] История на българската държава, т. I, София, 1918, стр. 321, заб. 1.

[2] Пос. съч., т. III, София, 1940, стр. 560, заб. 3.

[3] Българи и румъни в историята на Дунавските земи, ГСУ ИФФ XXIII (1927), стр. 154.

[4] G. I. Brătianu, Recherches sur Vicina et Cetatea Alba, Bucarest, 1935, стр. 83 и сл. А. И ш и р к о в, Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII век и за главните селища край него, ГСУ III—IV (1906—1907), София, 1908, ИФФ., стр. 147.

[5] Вж. подробно у Brătianu, стр. 9 и сл. с литература. Също Ю. К у л а к о в с к и й, Где находилась вичинская епархия Константинопольскаго патриархата? Виз. Врем. 4 (1897), стр. 392 и сл.; Еще к вопросу о Вичине, пак там 5 (1898), стр. 392 и сл.

[6] W. T o m a s c h e k, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. II. Die Handelswege im 12 Jahrnach den Erkundigungen des Arabers Idrîsi. Wien, 1887, стр. 20 и сл. (302 и сл.); Б. Н е д к о в, България и съседните й земи през XII в. според Идриси, София, 1960, стр. 69, 79 и сл.; 105 и 135.

[7] Пос. съч., стр. 20.

[8] К у л а к о в с к и й, Виз. Врем. 4 (1897), стр. 335.

град става дума и в т. нар. Ипатски летопис[1], в който се съобщава, че в 1174 г. е станало решително сражение между берладинци и руската княжеска коалиция „у Дциня". Най-сетне в един епархийски списък, съставен между 1260 и 1280 г., се среща като епископско селище Διτζίνη[2]. И така всички извори говорят единодушно за град *Вичина* или *Дичина* на Дунава, а не на р. Тича. Отъждествяването на град *Вичина* на Дунава и досега е спорно. Предложени са различни селища и места при делтата на Дунава, на които ние не ще се спираме, понеже излиза извън рамките на нашата работа[3]. Също така ние не ще се занимаваме и с въпроса, на какво се дължи появата на форма *Дичин* покрай *Вичина*. Последната форма, която е засвидетелствувана редовно в изворите, а не откъслечно както *Дичин*, е по всяка вероятност правилната. Досегашните обяснения за смесване на два различни града с подобни имена — единият на Дунава, а другият на р. Тича — са неприемливи поради простата причина, че засега не е засвидетелствуван град с име *Дичина* или *Вичина* на р. Тича. Наистина в портоланите от XIV и XV в. на българския черноморски бряг северно от Lemano (дн. нос Емине) се четé Lavica, Lauiza, Viza, Visa[4], което се отъждествява с *Вичина*, съответно с река *Тича* или *Камчия* от Ф. Брун[5], от Ю. Кулаковски[6], Златарски[7] и Кречмер[8]. Формата Lauiza представлява очевидно членувано Viza. В поемата на Мануил Фил, в която се разказва за подвизите на византийския пълководец Михаил Главас в България, се споменава между превзетите крепости и градове от този пълководец и *Вица* или *Вича* (*Βύτζα*)[9]. К. Иречек[10] отъждествява този град правилно с Viza от портоланите. От текста на Мануил Фил се вижда, че той се е намирал в съседство с град Козяк (дн. Обзор) и е бил вероятно неукрепен (*τὴν δοιᾶς δίχα πλακεῖσαν*). Следователно *Βύτζα* или Viza е било селище, а не име на река, близо или на самото устие на р. Тича. Пак у Мануил Фил се споменава на два пъти крепостта Тича под формата *Ἀθίτζα*[11] Очевидно, името на крепостта е еднакво с това на реката. И досега съществува село със същото име. Ясно е следователно, че и по времето на Мануил Фил името *Тича* е гласяло пак така и че *Βύτζα* не може да бъде идентично с *Тича*.

[1] Същият Виз. Врем. 5 (1898), стр. 393.

[2] H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentliche Texte der Notitiae Episcopatuum, München, 1900, стр. 592.

[3] Brătianu, стр. 9 и сл.; 90 и сл.

[4] K. Kretschmer, Die italienischen Portulane des Mittelalters, Berlin, 1909, стр. 641.

[5] Черноморье. Сборник исследований по исторической географий Южной России. II. Одесса, 1880, стр. 354.

[6] Виз. Врем. 4 (1897), стр. 392.

[7] История I, стр. 321, заб. 1.

[8] Пр. съч. 641. Томашек, пр. съч., стр. 24 (306) приема, че Laviza е име на рекичка и че отговаря на днешната Гьозекдере.

[9] Хр. Лопарев, Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии въ XIII—XIV в., Петербург, 1891, стр. 47 и сл., ст. 180—183.

[10] K. Jireček Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Wien, 1891, стр. 83 = Пер. сп., 55—56 (1898), стр. 256.

[11] Стихове 216—218 и 327: *Βάρνα, Προβάτινος, Πρεσθλάβα αὐν Ἀθίτζῃ*. Срв. Jireček, Element 83 = Пер. сп. 55—56, стр. 258.

В такъв случай *Βύτζα* не стои във връзка с речното име *Тича*, а е нещо съвсем отделно. То напомня по-скоро речното име *Въча*. Забележително е, че докато звукът *и* в *Ἀθίτζα* се предава на гръцки с *ι*, то у същия автор в името *Βύτζα* с *υ*, ако се касае за същия звук. Дали тук не се касае за някакъв по-друг звук, напр. *ъ*?

Докато *Вича* не може да се свърже звуково с *Тича*, то за *Дичина* не може да се каже същото. *Дичина* стои така близо до *Тича*, та според нас би било неправилно да се отделят тези две имена едно от друго или да се приеме, че в текста на Константин Багренородни *Дичина* е предадено погрешно вм. *Вичина*, както мисли П. Мутафчиев. Заместването на t с d при предаването на чужди думи в гръцки не е рядко явление, напр.: Const. Porph. Cer. 396, 17: *μαντάδα* < *μαντάτα*, Glyk. 548, 16: *σουλδάνος* < *σουλτάνος*[1], *Διχομήρι* = Тихомиръ[2]. Следователно *Διτζίνα* може да застъпва едно славянско *Тичина съответно *Тъчина, т. е. прилагателно[3], образувано от *Тича*, при което се подразбира понятието р е к а, срв. *Девина река, Петрина река, Чумина река* или *Маричини езера* и др. В такъв случай етимологията на Томашек[4] за *Дичина* от *дик* 'див' като се позовава на названието *Луда Камчия*, пада. Единственото възражение, което може да се направи срещу предложеното тълкуване, е, че звукът след *Δ* е *ι*, а не *ου*, както бихме очаквали, срв. *Τουτζα* от Тъча. Разбира се, тук би могло да се приеме, че *Διτζίνα* е един от ранните случаи, в които стб. ъ се предава на гръцки вече с *ι*. Ако това тълкуване на *Дичина* като* *Тичина* е правилно, то явява се въпрос, дали *Тича* е било първоначално име на река или на селище, или на местност. Защото допустими са и двете възможности: името на реката да е било пренесено върху селището, или името на селището — върху реката. За разрешаването на въпроса би допринесла много етимологията на името *Тича*, която още не е установена. Според Томашек[5] *Тича* идва от бълг. *тич* 'извор' Тази етимология обаче е неприемлива, понеже думата, от която се извежда, е непозната в български език.

В горното течение на река Тича се намира едноименно село, на което името е засвидетелствувано, както се спомена по-горе, още в XIII в. под формата *Ἀθίτζα* у Мануил Фил. Изглежда, че това селище е съществувало вече в VIII в. В едно несигурно предадено място у византийския хронист Теофан[6] се съобщава под 768 г., че императорът Константин Копроним „излязал внезапно от (Цари)града и като намерил проходите (на Стара планина) незащитени поради лъжливия мир, навлязъл в България, и като достигнал до Тича (?), подпалил дворците (?), които намерил, и се завърнал със страх, без да извърши нещо славно". В ръкописите на Теофан се чете *ἕως Τοῦτζας* или *ἕως τὸ βυζας*, а в изданието на

[1] St. Psaltes, Grammatik der Byzantinischen Chroniken, Göttingen, 1913, стр. 69, § 140.

[2] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, стр. 250, 259 и сл.

[3] Fr. Miklosich, Die Buldung der slavischen Personen- und Ortsnamen, Heidelberg, 1927, стр. 126 и 211.

[4] Пос. съч. 29 (311).

[5] Пак там.

[6] Theophan, Ed., C. de Boor, I, 436, 21—24.

C. de Boor се дава *ἕως τοῦ Τζίκας*, което представя в същност транскрипция на ad Tzicas в латинския превод на Анастасий библиотекар[1].

Въпросното географско име е започвало, както се вижда от четенето *Τοῦνζας*, с *Του-*. По същия начин е започвало то и в ръкописа, от който е направен латинският превод на Анастасий библиотекар. В този ръкопис то е гласяло по всяка вероятност *ἕως Τοντζας*. Преводачът обаче погрешно е схванал първата сричка *Του-* като члена *τοῦ*, а втората сричка *-τζας* е сметнал за самото име, и то в съкратена форма, и го е поправил своеволно на *Τζ(ικ)ας*. Разбира се, тук би могло да се допусне и едно четене *ἕως Τουτζινας*, погрешно разчетено от преводача като *ἕως τοῦ Τζικας*. Това обаче е малко вероятно поради четенията на другите ръкописи *ἕως Τοῦνζας* и *το βυζας*. По-късните преписвачи са променили непознатото за тях *Τουτζας* в известното речно име *Τοῦνζας*, т. е. *Тунджа*. Пръв Т. Успенски[2] изказа мнението, че *Τζικας* трябва да се отъждестви с *Тича*, без обаче да го обоснове. От обстоятелството, че в Тича са били запалени някакви сгради, се вижда, че се касае за с е л и щ е, а не за река. Разбира се, тук би могло да става дума и за селища, които византийският император е срещнал по пътя си.

Докато за името *Дичина* = р. *Тича* може да се намери едно задоволително обяснение, то за името *Вичина* това е трудно. Наистина би могло да се допусне, че *Вичина* представя прилагателно, произведено от градското име *Вича*. Обаче малко е вероятно река Тича да е имала почти едновременно две подобно звучащи имена, и то за нейното средно течение. Според Братияно[3] у Анна Комнена се касае за смесване на градското име *Вичина* (при Дунава) с *Дичина*, като първото е било принесено върху река Тича. Без да отричаме тази възможност, нам се вижда по-вероятно да се приеме, че в оригиналния текст на Анна Комнена е стояло също *Дичина*, което преписвачите са поправили на *Вичина*, понеже това име са прочели малко по-горе като име на град на Дунава. Ето защо ние приемаме, че р. Тича никога не е носила името *Вичина*, а само *Тича* покрай **Тичина* = *Дичина*.

[1] T h e o p h a n., Ed., C. de Boor, II, 287, 24.
[2] ИРАИ X (1905), стр. 547.
[3] Пос. съч., 16.

BYZANTINO-SLAVICA

(По следите на едно средновековно административно наименование)

Иван Дуриданов

Установено е, че върху държавната уредба и административното устройство на феодална България през XIII — XIV в. се е отразило влиянието на съседната византийска империя, въпреки че има различия в схващанията относно степента на това влияние[1]. Несъмнено е, че то се е изразило както в характера на редица титли и длъжности, така и в техните наименования[2]. Това се вижда особено ясно от среднобългарските грамоти. Любопитен факт е, че подобна картина се наблюдава и в Сърбия по същото време, където също е била изградена бюрократична система по образец на византийската с нейните административни и финансови длъжности[3].

Тук се поставя един въпрос, който все още не е достатъчно осветлен: в каква степен установените от царския двор и болярството административни термини от византийско потекло са добили популярност сред народа и доколко те са се укрепили за по-дълго време в неговия език. Има данни, които говорят, че много от тези наименования не само са влезли в езика на царската канцелария и в речта на господствуващата класа, но и са добили по-широко разпространение. Без да си поставяме тук за задача да разрешим цялостно този въпрос, за което все още липсват достатъчно материали, ще отбележим само, че някои от наименованията на титли и длъжности от това време са оставили трайни следи в топонимията на сърби и българи. Това показва, че тези наименования са били усвоени не само от господствуващата класа, но и от по-широките народни среди. Такива са били напр. титлите и длъжностите *кесар, деспот, дука* и *кефалия* (всичките от гръцки произход), чието отражение върху българската топонимия проследява В. Миков, макар и с непълни данни[4].

---

[1] Според К. Иречек (История на българите, стр. 295) държавните и придворни длъжности били организирани по византийски образец. Също така П. Мутафчиев (История на българския народ, II, второ изд., София, 1944, стр. 120) смята, че Второто българско царство било устроено всецяло по подобие на Византия. В последно време Д. Ангелов (в „История на България", I, дял III, 1954, стр. 196) застъпва схващането, че византийското влияние в този случай е имало умерен характер.

[2] Вж. Д. Ангелов в „История на България", I, стр. 196; С. С. Бобчев, Титли и служби в областното управление на старовремска България (според грамотите на българските царе), Известия на Истор. д-во, XI—XII (1931—1932), стр. 228 и сл.

[3] Вж. Ст. Новаковић, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века, Глас Српске Краљевске академије, LXXVIII, II разред (47), 1908, стр. 178 и сл.

[4] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София, 1943, стр. 110 и сл.

В областното управление на България и Сърбия през XIII—XIV в. покрай висшите санове на дукове, катепани, кефалии, практори, кастрофилаци и севасти са съществували и редица служби, сравнително подребни, които не са били свързани с особено отличие, но въпреки това са били доста популярни сред народа вероятно поради по-честия контакт на носителите на тези служби с населението. Така напр. към низшите провинциални чиновници са принадлежали алагаторите[1], чието наименование и положение ще бъде предмет на следващите ни бележки. Този термин заедно с длъжността, която е означавал, е бил пренесен в България и Сърбия явно от византийската администрация. Във византийските извори той се среща в две форми: *ἀλαγάτωρ* и *ἀλογατωρ*. Според известния речник на Дю Канж[2] *алогатор* е началник на конната стража, която е охранявала византийския дворец. Според друг източник[3] алагаторите (*Ἀλαγάτωρες*) са били подчинени на началника на ескадрона (*Ἄρχοντι τοῦ ἀλαγίου*) или проталагатора. Последното наименование се определя по същия начин в цариградския списък на чиновниците у Кодин на 54-то място[4]: *πρωταλλαγάτωρ — ἄρχων τοῦ ἀλαγίου*. Византийската форма *ἀλαγάτωρ* явно е свързана етимологически с думата *ἀλάγιον, ἀλάγη* 'конно поделение, ескадрон, turma equitum[5], който термин вероятно е означавал първоначално 'смяна на конете', срв. стгр. *ἀλλαγή* 'смяна, промяна'. Що се отнася до другата форма — *ἀλογάτωρ*, можем да я смятаме за вторична, получена чрез фонетично приспособяване и осмисляне към виз. *ἄλογον* 'кон'[6]. Въз основа на Кодин Ст. Новакович приема, че *(a)лагатор* е означавало 'чиновник, който се е грижел за смените на конете за път, за конните състезания, за пощата или изобщо за конната служба'[7]. Г. Илински в изследването си на грамотите на българските царе се позовава на К. Иречек[8] и Новакович и дава същото определение на термина: стб. алагатъ — срв. виз. *ἀλαγάτωρ* 'началник на ескадрон; чиновник, който завежда конната служба'[9]. П. Мутафчиев определя алагаторите като 'конни войници или стражи'[10], което едва ли е точно. Най-вероятно изглежда обяснението на Ст. Новакович.

---

[1] С. С. Бобчев, пос. съч., стр. 245.

[2] Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, I, col. 47: „*ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Παλατίου σπαλιῶται ὀνομαζόμενοι οὕτω παραμοναί, ἔχοντες ἄλογα, ἐφ' ᾧν καὶ Ἀλογάτωρ...*"

[3] Вж. Du Conge, пак там.

[4] J. Codini, De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis..., ed. I. Bekker, Bonnae, 1839, стр. 200. Вж. и I. Cantacuzenus, Hist. I, стр. 130, 2—3.

[5] Du Cange, пак там.

[6] Du Cande, пак там.

[7] Ст. Новаковић, пос. съч., стр. 264.

[8] К. Иречек, История болгар, стр. 523. Според друго мнение на Иречек (вж. Историја Срба, II, Београд, 1923, стр. 7; III, стр. 28) лагаторът в средновековна Сърбия може да е бил старейшина, началник на вестоносците или глашатаите.

[9] Г. Ильинский, Грамоты болгарских царей, Москва, 1911, стр. 120, 127. Вж. С. С. Бобчев, пос. съч., стр. 245 и Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 393.

[10] П. Мутафчиев, пос. съч., т. II, стр. 122.

Наименованието *алагатор* се споменава в две от нашите стари грамоти, и то във връзка с наложената забрана и ограничаване правата на местните управители и административни чиновници по отношение на населението от селата, придадени във владение на съответния манастир. В Рилската грамота от Иван Шишман, издадена в 1378 г. за Рилския манастир, след като се изброяват селата, влизащи във владение на манастира, изречена е заповед за неговите привилегии по следния начин: Н прѧщає н освобѧжаєть цр҃тво мн людн всѣ. н сєла всѣ, тогѡ монастирѣ цр҃тва мн, чистїн н свѣтлын прощєнїє. да нмь не смѣѧ забавлѣти, нже сѫ сєвасти н прахтwрн. н примнкюрн. н алагаторн...[1] („И отпуска и освобождава царската ми власт всички люде и всички села на този манастир с чисто и светло опрощаване, та да не смеят да ги безпокоят (тези), които са севасти и прахтори, и примикюри и алагатори..."). Във Витошката грамота, издадена пак от името на Иван Шишман преди 1382 г. за манастира св. Богородица Витошка (над с. Драгалевци, Софийско), се среща същото наименование при изреждането на категориите длъжностни лица, които са задължени да не смущават манастирските люде: на тѣмн люмн да не метєха нн кефалне Сръдешъское. то нн мѕ прахторе. нн кастрофнлацн. нн мѕ десатницн. нн примнкюре же. нн алагаторе. потомъ нн перъпнраке цр҃ва мн...[2] („Над тези люде да не се бърка нито Средецкият кефалия, нито прахторите му, нито кастрофилаците, нито десетниците му, нито примикюрите, нито алагаторите, по-нататък нито перпираките на царството ми..."). От начина, по който са изредени в тия грамоти категориите провинциални управители и административни чиновници, можем да заключим: 1) че алагаторите заедно с примикюри, десетници, кастрофилаци и прахтори са били подчинени на областния кефалия (управител); 2) че алагаторите са заемали едно от последните места в йерархията на областното управление, и то, както личи от текста на двете грамоти, — след примикюрите, които са били низши военачалници и са принадлежали към селската администрация[3].

В стари сръбски писмени паметници названието се среща във формата *лагатор*, получено чрез съкращаване (афереза) на началното *а-*. Засвидетелствувано е в една приписка върху 79 л. на ръкописно евангелие от XIII в., съхранявано в Парижката народна библиотека: т҃ мц҃а ню кв. кга взе кра Табан8 wвце. а него свеза. азь пиша (sic) 8 сн ρнкн латоρ8 (=алагатоρ8)[4]. Авторът на приписката сочи, че той е съобщил

[1] Г. Ильинский, пос. съч., стр. 27.
[2] Пак там, стр. 29.
[3] Вж. С. С. Бобчев, пос. съч., стр. 242.
[4] Н. Дучић, Словенски рукописи у Народној библиотеци у Паризу, Starine, XXI, 1889, стр. 123. Вж. и Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, стр. 403. № 4170.

станалата случка (именно че кралят конфискувал овцете на някой си Табан, като го арестувал) на някой си лагатор, вероятно негов близък или сродник. За един кралски лагатор се съобщава в надгробен надпис (от 1313—1346 г.) на камък, зазидан по външната южна стена на манастирската църква Св. Георги при с. Старо Нагоричино, Кумановско (Македония): Почн рабъ божи Рать Мѣтвловикъ, крал(ѥ)въ лагаторь.[1]

Както се вижда от този надпис, лагатори е имало не само в областното управление, но и към централната администрация, към кралевия двор.

След падането на българските и сръбските земи под турско владичество турците се възползвали в някои случаи от заварената административна наредба[2], като запазили известни категории длъжности за лица от местното население. Така при устройството на селските общини (нахии), които имали задължението да дават войнигани[3] за султанските конюшни, били запазени длъжностите на кнезове, примикюри и алагатори, като последните две категории, както ще се види по-нататък, били включени в системата на войнушкия институт. За това намираме ясно свидетелство в редица османотурски документи от XVI и XVII в. Кнезовете и примикюрите, които по време на завладяването приели държавни служби, били оставени за „старейшини на раите на онези села, които поотделно са им били дадени на всеки един от тях“, и добили право на поземлено владение (тимар)[4]. Интересно е, че в турски законодателни актове от XVI в. лагаторите се споменават наред с примикюрите, и то във връзка с уреждането на войнушкия институт. Така за техните привилегии и служебни задължения се говори в закона за войнуците (войниганите) от времето на Сюлейман Великолепни (1520—1566), от който закон е оцелял препис в ръкописното османско кануннаме под № 2753, съхраняван в библиотеката на Цариградския университет[5]: „И войниганите лагатори[6] (представители?) и примикюри[7] (главатари?) във всяка нахия са освободени (от данъци), както са освободени войниганите, и всяка година единият от тях служи в султанските обори“[8]. Както ще

---

[1] Љ. Стојановић, пос. съч., I, 1902, стр. 34, № 86. Вж. и Йор. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 134.

[2] Вж. С. С. Бобчев, пос. съч., стр. 204, 241.

[3] В старите турски документи това наименование гласи *войнук* (от *войник*), видоизменено по закона за вокалната хармония.

[4] Според канунамето на Йомер Авни от 1642 г., вж. Турски извори за историята на правото в българските земи, т. I, София, 1961, стр. 240.

[5] По превод на Г. Д. Гълъбов, Османотурски извори за българската история, св. III, Год. Соф. унив., Ист.-филол. фак., XXXIX, 1942/1943, стр. 24.

[6] Не *легатори*, както погрешно е предадено у Гълъбов.

[7] В бележки под черта на стр. 21 от пос. съч. Гълъбов пише, че тези наименования — в латинска транскрипция *lâgator* и *pirmikûr* — турците ще да са произнасяли или *лягтур*, или *лягатур*, или *лягтор* или *лягатор*, а второто — *пирмикюр*.

[8] В едно ново издание на същия документ (вж. Турски извори за историята на правото..., I, стр. 279) Гълъбов е внесъл известни поправки в превода, от които е съществен изразът в началото: „Войнушките легатори и примикюри...“ В речника към същия сборник от турски документи (стр. 323) думата *лагатор* погрешно е определена като латинска по произход (вероятно се мисли за връзка с лат. *legare* 'пращам, изпращам'), поради което навсякъде се пише в превода *легатор*, а не *лагатор*.

бъде показано по-долу, предполагаемото значение на лагаторите като 'представители', дадено у Гълъбов, е неточно. По същия начин се определя положението на лагатори и примикюри в един закон за войнуците в Никополския и Силистренския санджак от 1570 г.[1]: „Войнушките лагатори и примикюри са освободени (от данъци), както и другите войнуци. Ежегодно единият от тях отива да служи заедно с войнуците в султанските конюшни." Лагаторите са имали правото да издават служебни свидетелства (тезкере) на подчинените им войнуци, както личи от един съдебен протокол на Софийския кадия от 1550 г.[2] Според друг документ — султански ферман от 1550 г. до редица кадии (в Никополския санджак, в Пловдив, София, Пирот и Пазарджик) — лагаторите заедно с черибашиите[3] били задължени да оказват съдействие на турските власти по издирване на онези войнуци, които не са се явили да изпълнят службата си на война или са се укрили, и по събиране на глоби от последните[4]. Службата на лагаторите е продължила и през XVII в. За това може да се почерпят сведения от Кануннамето на Йомер Авни от 1642 г.[5] Лагаторите запазвали правото на поземлено владение (върху посевни площи), т. нар. тимари; наред с черибашии и бейове, на които очевидно те са били подчинени, на тях било предоставено запазването на реда и дисциплината в селата. От посочения документ става ясно, че лагаторите вероятно като помощници на черибашиите имали грижата да ръководят непосредствено войнуците при изпълнение на службата им като коняри, т. е. били нещо като техни групови началници: „Всяка година по време на паша тези (войнуци — бел. *И. Д.*), на които е ред, заедно със своите черибашии и лагатори пристигат в столицата и обслужват конете от дворцовите войски"[6]. От този бегъл преглед на данните от турски документи можем да направим следните изводи. Примикюрите и алагаторите като натоварени с низши военни и административни длъжности изглежда не са били малко на брой в навечерието на турското владичество. Запазвайки тяхното положение в селата като първенци (примикюрът вероятно е бил кмет, старейшина, а лагаторът негов помощник), турците намерили за целесъобразно да ги използуват допълнително, като ги задължили да служат през годината за определен срок в султанските конюшни, и то като началници на войнуците. Примикюрите и лагаторите били причислени по този начин към войнуците по отношение на привилегията им да не плащат данъци. Твърде е вероятно, че лагаторите наред с примикюрите са били българи или изобщо съселяни на войнуците и поради това са били задъл-

[1] По ръкописен откъс от регистър, съхраняван в Ориенталския отдел на Нар. библ. „В. Коларов"; превод на В. Мутафчиева, вж. Турски извори за историята на правото..., I, стр. 286.

[2] Вж. Турски извори за историята на правото..., I, стр. 296.

[3] Тур. *çeribaşı* 'главатар, началник на няколко военно-помощни или обществени групи, като войнуци, цигани и др.'

[4] Вж. Турски извори за историята на правото..., I, стр. 291 и сл.

[5] Вж. превода на откъси от този документ в Турски извори за историята на правото..., I, стр. 240.

[6] Пак там.

жени да служат и те войнушка служба като непосредствени отговорници на войнушки групи[1].

От средновековния административен термин *алагатор* е запазен спомен в топонимията на българи и сърби. По сведение на В. Миков една седловина във Витоша се нарича *Лагàтор*, което според него означавало 'свързвам'[2] (вероятно той мисли за румънския глагол *a legà* със същото значение). Обяснението обаче не е приемливо. В Кюстендилско се натъкваме на същото название: *Лагатор* — ниви и кладенче в землището на с. Злогош[3]. Местност *Лагатор* е позната и в Брезнишко — северно на 1 км от с. Гоз (Гос-колибите)[4], западно от София на р. Блато. Като означение на махли се среща в областта на Искърския пролом: *Лагатор* — при с. Своге и с. Реброво[5]. Във всички тези случаи би могло да се мисли за старо притеж. прил. **лагатоꙗ̂ь*, в което по-късно краесловното -ꙗ̂ь се е депалатализирало. Двете махли на посочените села са приели очевидно името на съответните местности, наречени вероятно във връзка с някогашни имоти на лагатори в тях. От същата основа е производно местностното име *Лагàтерица* (от първоначално *Лагаторица*), което е известно на две места в Софийско и Брезнишко: 1) наклонена местност с пасище сев.-изт. от с. Бухово, южно от планината Мургаш[6]; 2) ниви и връх северно от с. Чорул (към община Драгоман, област Бурел), и ниви край с. Драгоил, към същата община и околия[7]. В с. Владиславци, Годечко (същата област), съществува стар род *Лагàтерови*[8]. Родово име *Логàтрови* е познато и в с. Копиловци, Михайловградско. По него са наречени и местности в района на същото село: *Логàтрова* чука и *Логатрова* падина— южно на 1,5 км от с. Копиловци, където се намират кошарите и ливадите на Логатрови[9]. Фонетичният облик на тези имена (от основа *логатор-*) сочи към византийската форма с *о-* (*ἀλογάτωρ*). За отбелязване е, че значението на всички тези имена не е ясно за местното население, от което може да се съди, че те са доста

---

[1] В. Мутафчиева, Турски извори за историята на правото ..., I, стр. 286, бел. под черта.

[2] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, стр. 265.

[3] Вж. Й. Захариев, Кюстендилско краище, Сб. за нар. умотв., XXXII, 1918, стр. 513—514.

[4] Н. Петков, в Год. Нар. музей, София, кн. VI, 1932 — 1934, стр. 406.

[5] Л. Динев, Селищната област по Искърския пролом, Год. Соф. унив., Ист.-филол. фак., XXXIX, 1942/1943, стр. 47.

[6] Вж. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София 1960, стр. 472. Даденото тук от мен обяснение, според което името се извежда от румънски, следва да се смята неубедително.

[7] К. Дрончилов, Бурел (Антропогеографски изучвания), Год. Соф. унив., Ист.-филол. фак., XIX, 2, 1923, стр. 211—212. Дрончилов (стр. 108) отнася името към непонятните. По устно сведение на ст.-асист. Б. Симеонов названието гласи в с. Чорул *Легатѐрица*, а в с. Драгоил — *Лагàтерица*. И двете не са ясни за местното население.

[8] К. Дрончилов, пос. съч., стр. 217. Подобно родово име се съдържа и в местностното название *Лагàтерова падина* — ниви в землището на с. Цацуровци в същата област (пак там, стр. 163).

[9] По устно сведение на студентката по българска филология Лидия Иванова.

стари. Вероятно някои от тях са възникнали още до XIV в., а други може би малко по-късно, когато турците възприели названието *лагатор* при административната уредба на войнушките села, поради което и то могло да оцелее в живата реч по това време.

На сръбска територия названието *Лагатор* се среща в Подрински окръг — местност в Лозничко поле, на десния бряг на Дрина[1].

Въз основа на всички тези данни можем да заключим, че административното наименование *лагатор* (респ. *алагатор*) е било възприето през XIII—XIV в. не само в речта на феодалната аристокрация на средновековна България и Сърбия, но като византийска заемка е било проникнало много по-нашироко в народния език на българи и сърби. Тази заемка по всяка вероятност не е последица на пряко гръцко влияние, а е била наложена по официален път отгоре чрез установяване на една низша длъжност по византийски образец.

Може също да се приеме със сигурност, че като низши чиновници алагаторите са били излъчвани в своето множество от народа не само през XIII и XIV в., но и по-късно, в началния период на турското иго. Няма съмнение обаче, че докато са съществували самостоятелни българска и сръбска държава, до идването на турците, алагаторите заедно с примикюрите са били оръдие за укрепване властта на господствуващата класа, че са имали права и са изпълнявали функции в административния апарат, които са отежнявали крепостното население. Само така можем да си обясним факта, че в царските грамоти за даване привилегии на манастири са били изрично споменати и те при изреждане на категориите административни, военни и финансови чиновници, на които се запрещава безусловно да безпокоят манастирското население.

[1] Вж. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876, стр. 522.

ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА *ВИТОША* И *ВЛАДАЯ*

Йордан Заимов

1. Вѝтоша

С името *Витоша* и производни от него са известни следните географски обекти у нас: 1) ***Вѝтоша***, планина на юг от София. Среща се в български исторически извори, както следва: и ты оубо изыде отъ горы рекомыи Вѣнтоша (Българска апокрифна летопис от XI в., вж. Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, стр. 285); бл(а)гонзволи ц(а)рство мн дарѣвати ... сън хрисовѫл ц(а)рева мн манастирю пречистои б(о)гом(а)те(р)и иже ес(тъ) въ Вѣнтошн... то ни единыа wбласти да не смѣатъ забавити тѣмъ людемъ пречистѫ б(о)гом(а)т(е)ре Вѣнтошьскѫ (Витошка грамота на Иван Шишман от преди 1382, вж. Й. Иванов, Български старини из Македония, стр. 600; Г. Ильинский, Граммоты болгарских царей, стр. 14); и wт тѫдо иде въ планинѫ Вѣнтошѫ (Народно житие на Иван Рилски от XIV—XV в., вж. Й. Иванов, Жития на св. Ивана Рилски, ГСУ, ИФФ, кн. 32, стр. 33); 2) ***Вѝтоша***, река, която извира от Царев връх в Осогово, тече на юг и се влива в Брегалница като десен приток при Витоша, махала към село Оризари, Кочанско (карта 1/210000); 3) ***Вѝтошица***, чукара и ртлина между селата Златуша, Росоман и Мала Раковица, източно от Брезник; оттам изтича едноименна рекичка (В. Велев, Местните имена в Брезнишко, ръкопис); 4) ***Вѝтошица***, могила край с. Белопопци, Елинпелинско (личен запис от 1955); 5) ***Вѝтош***, връх южно от Богдановац, Пиротско (карта 1/50000); 6) ***Витошка чука***, връх на североизток от Челебиево, Поморийско, висок 215 м (карта 1/40000).

Опит за обяснението на името на планината Витоша направи Д. Дечев в статията си „Принос към античната география на България“ (Известия на Истор. д-во, кн. 4, 1915, стр. 23 и сл). Според него името е тракийско и се състои от две части *-vi* в лат. *vi-ginti*, ие. **uei-vei* 'две, два' и втора част в м. име *Τουσου-δεάας*, сродно с лит. *tasz-an, tasz-yti* 'дялам, градя', т. е. планина с два върха. Мним превод на тракийското име Дечев вижда в *Резньдвете*, име на два върха на Витоша. Античното име на Витоша е *Σκόμβρος*, срещано у Тукидит и Аристотел, *Scopius* у Плиний. Д. Дечев (Die thrakischen Sprachreste, стр. 459) го смята

с право за тракийско и го свързва с латвийското *scabrs* 'изострен, остър', гр. *σκόπελος* 'скала, канара'; от ие. **squor-, sqep-* 'режа'. От само себе си става явно, че ако последното име е наистина от тракийски произход, то първото не може да бъде също тракийско. Това става ясно, както от имената и на други географски обекти в нашите земи, посочени по-горе, а така също и от разпространението на името в другите славянски езици[1].

Името *Витоша* произлиза от изчезнало лично име **Вѝтош(а)* и е прилагателно, образувано с наст. *-ja*, т. е. Витошова (гора, планина), срв. старосръбското лично име Витошь, срещано в Душанова грамота от 1348 (Гласник 15, 298), също в извор от 1762 и 1763 г. от село Преаци в обл. Косово — Метохия (Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта, свеска прва, Београд, 1932, стр. 82), селищно име *Витоше* в обл. Крушевац, отбелязано в извор от 1770 г. (пак там), селищно име *Витошевац*, в същата област (Imenik 463), чешко селищно име *Vitošice* от 1414, лично име *Withoss* от 1410 (Profous-Svoboda, Místní jména v Čechách, кн. 4, стр. 563), полско лично име *Vitoscha, Uitosca* от XIV в., които M. Karpluk (Słowiańskie imiona kobiece, 82, 89), извежда от *Vitocha* с наст. *-ja*; срв. още старополски лични имена *Witosz, Wito, Witoch, Witocha* (архив на PAN в Краков), пол. селищно име *Witoszyn* (2 пъти), *Witoszyńce* (Słownik geograficzny 13, 675).

Изчезналото българско лично име *Вѝтош* е образувано от лично име *Вѝто*, срещано и сега, с наст. *-ош*, както *Дра̀г-ош*, от *Дра̀го*, съкратено от *Драго-мѝр, Драго-сла̀в, Мѝл-ош* от *мил, Ра̀д-ош* от *Рад, Ра̀до* и др. Наставката *-ош* се среща и с чисто топонимична служба в местни имена като *Бо̀б-ош, Бу̀к-ош, Го̀л-ош, Тѐм-ош* и др. (вж. Ив. Дуридановъ, Славистичен сборник, т. I, 1958, стр. 237 и сл).

2. Владà я

С името *Владà я* са известни две български села едното в Софийско, в западните склонове на Витоша, и друго в Гевгелийско (прекръстено от гърците на *Акритас*). Най-старото споменаване на софийското село Владая засега е *Виладай* в турски данъчен регистър от 1576 г. (вж. Р. Стойков Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 448) с типично турско разширение в чужди думи, които започват с две съгласни.

Явно е, че в основата на името лежи коренът *влад-* в глагола *владея*, стб. владѣти и власти, влад҄ж, но образуването не е много ясно.

[1] По повод на името на планината *Вѝтоша* Г. Вайганд е изпратил писмо до П. Делирадев, когато той току-що издал книгата си „Витоша. Популярен очерк" (София, 1926). Писмото е обнародвано от Делирадев в сп. Български турист, г. 18, 1926, стр. 108. Между другото Вайганд пише: „... на тракийския произход на името *Витоша* аз не вярвам; аз го считам за славянско *-ошъ* е славянски суфикс; *Вит* е име на лице: *Вит, Витан, Витош*; *-а* е по-късно окончание, което е сраснало с първите два елемента". Делирадев добавя и *Вѝтоша*, име на могила в местността Граово при Байлово, Елинпелинско. Пак в същата годишнина на „Български турист", стр. 123—125, В. Бешевлиев оспорва славянския произход на Витоша и завършва с думите: „Във всеки случай името си остава още неразгадано" (стр. 125).

То не би могло да бъде причастие ѵлаⷣъı, ѵлаⷣѫштѧ, по сложното склонение ѵлаⷣѫштѧѭ; не би могло да бъде и прилагателно от стб. *ѵлаⷣь 'владеене, власт', засвидетелствувано едва в XVIII в. (вж. Miklosich, Lex. pal.-sl 66), нито от ѵлаⷣь 'коса, власи', срещано в сръбска кормчия от XIII в. (пак там), тъй като с наст. *-ja* за притежателност формата би гласяла **влажда*.

Името трябва да се свърже с изчезнало лично име *Владàй* или ж. р. *Владàя* с притежателна наст.-*ja*, т. е. *ѵлаⷣаѭ (вьсь 'село'), срв. бълг. лично име *Владай* (м. р.), *Владая* (ж. р.) съответно от 1577 и 1610 г., отбелязани във Влахобългарските грамоти (вж. Морошкин, Славянский именослов, стр. 41), сръбско селищно име *Владаје* в Ужица (Imenik 464); румънско селищно име *Vlădaia* в областта на Крайова, ст. пол. лично име *Włodaj* (архив на PAN в Краков — според устно съобщение на М. Карплюк, името е сгрешено и трябва да бъде *Włodak, Włodag*, което ми се струва малко вероятно).

**Владàй* е образувано от лично име *Влад, Влàдо*, съкратено от *Влади-мѝр, Влади-слàв*, разширено с непродуктивната наст. *-àй* срещана в думи като *крав-àй*, производно от *крàва* (начално значение 'обреден хляб с образ на крава', вж. M. Vasmer, REW 1, 630), *слȕча-й* от *слȕка* с *-йай*. Местните имена са ни запазили повече случаи, в които виждаме наст. *-àй*, главно в лични имена: селищното име *Мърчàево*, съседно на софийската Владая, от **Мърчàй*, а то от лично име **Мѝрчо, *Мѝрко*, образувано от диал. *мѣрк* '(за брашно), възчерен, черникав' (Геров), схрв. *мр̏к* 'черен', срв. *Мѝрков дол*, приток на Голяма Камчия при Смядово, Преславско, река *Мърчѐвица* при Пролазница, Белоградчишко, *Мѝрчовия дол* при Тетевен; семантично срв. *Чѐрньо, Врàнчо, Мȕрго, Мȕрджо*; *Братàец*, кладенец при Белица, Ихтиманско, производно от лично име **Брат-àй*, развито от *Брат, Брàто* + *-ай*, срв. *Брат-àн, Брат-ȕл, Брат-ȕшко* в селищно име *Братȕшковци*, Брезнишко; *Богàйъц*, местност при Зеленигра̀д, Трънско, от лично име **Бог-àй*, развито от **Бȍго* + *-ай*, срв. *Бȍгов дол* при Лозно, Кюстендилско, *Бȍгов дел* при Филиповци, Трънско, *Бȍгова поляна* при Заберново, Малкотърновско, *Богдво орнѝче* при Босилеград, и др.; *Братàйлова бара* при Босилеград, от лично име **Братàйл*, развито от **Братàй* + *-àл*, срв. *Бож-àл, Момч-àл*. Особено убедителни са старополските лични имена като *Radaj* срещу *Rad, Ruszaj* срещу *Rusz, Śmigaj* срещу *Śmig, Śmiga*, срв. още *Lubaj, Boleczaj* (архив на PAN в Краков).

ЕДНО БЪЛГАРСКО НАЗВАНИЕ НА ВЕНЕЦИЯ

Донка Петканова

В летописа на поп Петър от края на XVII в. четем: „Та се яви байракь от запать, та доде досрѣдь земле от Бечь, от Будимь, от Янекь, та дори от Злате яблъке...“ Става дума за австротурската война от втората половина на XVII в., когато от посочените градове тръгват за Белград многобройни войски. Тези градове са Виена (Беч), Буда, унгарският град Рааб, известен на сърби и българи като Янок. Кой е обаче градът, наречен от българския летописец с поетичното и оригинално име Злата ябълка? М. Дринов, първият издател на поп Петровия летопис, снабдява изданието с подробни обяснителни бележки, но не успява да обясни „Злата яблъка“. Под линия той бележи: „За сега ние не можем да кажем кой град се подразбира под името „Злата яблъка“[1].

Ако се изхожда само от текста на летописа, наистина не може точно да се отговори на въпроса, но биха могли да се направят най-общи изводи за посоката, в която трябва да се търси градът. От летописа се разбира, че Злата ябълка се намира на запад от България — „та се яви байракь от *запать*“, че е твърде далече, по-далеч от Виена и Будим — „та *дори* от Злате яблъке“, и че е голям град, важно средище, от което може да излезе голяма войска. Известно е, че войната, за която става дума в летописа, се води между Турция, от една страна, и Австрия, Полша и Венецианската република, от друга. В такъв случай, ако Беч, Будим и Янек на времето са австрийски градове, Злата ябълка ще да е полски град или Венеция, откъдето излизат съюзните на Австрия войски.

До по-точен отговор на въпроса може да се стигне с помощта на други паметници от същото време. Наблюденията над ръкописите от XVII—XVIII в. показват, че през тези векове названието „Злата яблъка“ често се употребява от българите.

В Копривщенския дамаскин от XVII в. в словото за второ пришествие от Дамаскин Студит четем следното: „Четвртїать влькъ, дето се гледаше страшень и грозень и имаше зьбїи железни и мѣдни, та се показоваше това Злато ябл'ско царство“. Малко по-долу: „та казува това догде се не минат ї царїе на Злата яблька, та че тогива ще да се роди Антихристь“[2].

---

[1] Периодическо списание, III, 1882, стр. 10.

[2] Л. Милетич, Копривщенски дамаскин, София, 1919, стр. 126.

Във всички дамаскини, принадлежащи към превода, към който принадлежи Копривщенският сборник, названията „Злато яб'лско царство“ и „Злата яблька“ се повтарят. Намираме ги в Люблянския дамаскин от XVII в. (Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII в., СбНУ, кн. XII, 1895), в Протопопинския дамаскин от XVII в. (№ 708 от Народната библиотека в София), в сборник от XVIII в. (№ 13. 6. 16 от библиотеката на Академията на науките в Ленинград) и в други дамаскини. Срещу названията липсват обяснителни бележки, каквито дамаскинарите обичат да поставят при малко познати имена и термини. Това показва, че името Злата ябълка е познато както на преводачите, така и на преписвачите.

В същия Копривщенски дамаскин, в Люблянския, в Протопопинския наред със „Злато ябл'ско царство“ се говори и за римско царство, но по такъв начин, като че Римско и Златоябълско царство е едно и също. Така е и в други преписи на Дамаскиновото слово за второ пришествие. Например в Пантелеевия дамаскин от XVII—XVIII в. (№ 713 от Народната библиотека в София) е написано: „показоваше това Злато ябльско царство римское“. Същото се казва и в Свищовския дамаскин (Л. Милетич, София, 1923). Всичко се изяснява, като се вземе пред вид гръцкият оригинал на Дамаскиновото произведение. Сравнението между българския и гръцкия текст показва, че на мястото на „злато ябльско царство“ и „Злата яблька“ в оригинала навсякъде стои „*βασιλεία των Ρωμαίων*“, което значи „царството на римляните“ или „римско царство“. На пръв поглед като че ли въпросът не се нуждае повече от разяснение. „Злата яблька“ значи Рим. Такъв отговор обаче не задоволява. От дамаскините е очевидно, че българските преводачи са могли точно да преведат „*βασιλεία των Ρωμαίων*“ с „римско царство“, тъй като понятието им е известно. Все пак обаче те са предпочели да назоват царството на римляните „Злата яблька“. Явно тук има съзнателно отклонение от гръцкия текст. Значи за българските книжовници „Злата яблька“ е нещо различно от Рим и в същото време тясно свързано с него. Ст. Аргиров, издавайки Люблянския дамаскин, също забелязва този своеобразен превод на „*βασιλεία των Ρωμαίων*“. Той познава и летописа на поп Петър. Изхождайки от Люблянския ръкопис, Аргиров прави опит да отговори на въпроса какво трябва да се разбира под названието „Злата яблька“. Той пише: „Дринов не може да обясни кой град се разбира под „Злата яблька“. Голямата роля, която играе златната ябълка в разказа за падането на Троя, кара ме да предполагам, че под „Злато ябльско царство“ трябва да се разбира Троя, Троянското царство, а сетне и цяла Мала Азия“[1]. Това предположение Аргиров изгражда върху становището, че „ромеи“ са се наричали всички народи, които са живеели в пределите на римската империя, но извън Византия. Предположението на Аргиров обаче надали може да се приеме. Когато говори за „*βασιλεία των Ρωμαίων*“, Дамаскин говори не за Източната римска империя, след създаването на която възниква понятието „ромеи“, а за древната римска държава. В словото конкретно се разказва за старите „царства“ — Вавилон, Персия, Македония, Рим. Няма никакво основание преводачите на Дамаскин да

[1] Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис, СбНУ, кн. XII, стр. 474.

подразберат Троя вместо древния Рим и съзнателно да я нарекат „Злата ябълка". Още по-неприемливо става предположението на Аргиров, ако се отнесем до летописа на поп Петър. Според него Злата ябълка се намира на *запад*. В която и част на България да пише поп Петър, Азия никога не може да бъде за него на запад. Второ, за поп Петър, летописец от XVII в., Злата ябълка е голям, *съвременен* град, който води война с Турция. Очевидно това не може да бъде Троя, която отдавна не съществува. Че под „Злата ябълка" се разбира за XVII—XVIII в. съвременен голям град, който е известен на българите, може да се съди и от други паметници. Названието се среща още и във фолклора, в който по начало народният творец почти не употребява неизвестни нему и несъществуващи по негово време селища. В Периодическо списание (кн. X, 1884, стр. 109) е напечатана една песен, записана в Плевенско. В нея се разказва, че будимският крал Стефан[1] тръгнал да търси по селата и „белите градове" две снахи близначки за своите двама сина-близнака. Никъде не намерил. Тогава отишел „на Рила стара планина, дору на Злата ябълка".

И така Злата ябълка не може да бъде Троя, не е и Рим. Не можем да търсим града и в Полша, както отначало изказахме догатка, защото ако вземем пред вид *двата* текста — летописа и Дамаскиновото слово, — става ясно, че Злата ябълка трябва да се търси само в Италия. Казахме, че поп Петър има пред вид съвременен западен град, а преводачите на Дамаскиновото слово го свързват с „римското царство". През XVI—XVII в. почти цяла Италия е под властта на испанците. Самостоятелност и независимост имат само папската област, Савоя и Венеция. От тях република Венеция воюва с Турция и е съюзница на Австрия в австротурската война от края на XVII в. Следователно под названието „Злата ябълка" в летописа на поп Петър може да се разбира само Венеция.

Тук обаче се явява друг интересен въпрос. Защо дамаскинарите употребяват това название, въпреки че в словото за второ пришествие определено се говори за древното римско царство? Дамаскинарите обичат да осъвременяват разказите, които превеждат. Осъвременяването става чрез вмъкване в текста на цели пасажи и обяснителни бележки, или по езиков път — чрез употребата на съвременни думи. Напр. в гръцкия текст четем „*ἀρχόντες*", а българският преводач, който живее в условията на *турското* робство, превежда „пашïе и кадïе"; в гръцкия оригинал е написано „*γράμματα*" (писмо), а дамаскинарят превежда „ферман"; Дамаскин казва „*αὐθεντάδες*" (владетели), българският преводач пише „везири". Когато споменава за „царство Вавилонско", преводачът на словото за второ пришествие вмъква обяснителна бележка: „да речем багдатско", а към „царство персидско" обяснява „да речемь казълбашко". Явно той изхожда от своята съвременност, от това как турците по негово време наричат Персия. Именно имайки пред вид съ-

[1] И в други български песни се пее за „Будим града" и за будимски крал. Всички те най-вероятно възникват през XVII—XVIII в., когато Турция води войни с Австрия, и Буда става широко известна на българите. Знае се, че българската песен се твори по конкретен повод и в споменаването на редица градове и събития почти винаги се долавят отзвуци от исторически факти.

временността, преводачите — дамаскинари са превели и „*βασιλεία των Ρωμαίων*“ не точно „римско царство“, а са употребили друго название — на съвременна Венеция, най-известната на българите тогава република, намираща се в пределите на старата римска държава. Това дамаскинарите са направили за яснота и под напора на действителността по същия начин, по който говорят за везири, паши и кадии, ферман и т. н., думи, отразяващи действителност, съвсем различна от тази, за която говори Дамаскин.

И така българите през XVII—XVIII в. са наричали Венеция „Златa ябълка“. Това название е било твърде популярно. То се среща в летопис, в дамаскини, в народна песен. Възниква друг, не по-малко интересен въпрос — кога, как, във връзка с какви събития и в какви среди се появява това наименование. Трудно е да се установи точно кой и кога за пръв път е назовал Венеция „Златa ябълка“, защо българите през XVII—XVIII в. наричат Венеция така, какъв е произходът на това оригинално име. Тук бих направила само някои предположения, без да смятам, че с това въпросът се решава. Много е вероятно наименованието да е свързано с някаква легенда. Възможно е също то да е български превод на чуждо название на града или на областта, в която градът се намира. А не е изключено Златa ябълка да е самобитно название, възниквало в българска среда всред книжовниците — дамаскинари. През робството Венеция търгува с Турция, от нея пристигат в турската империя ценни и търсени стоки. Венеция още воюва с Турция. От 1464 до 1699 г. тя води с Турция шест войни. Всичко това обръща вниманието на българите. Венеция им става добре известна, и не само известна, но спечелва и техните симпатии. В съзнанието им тя се оформя като богата страна и враг на Турция, страна, от която може да дойде добро за българите. Не случайно Парчевич два пъти (през 1649 и през 1673 г.) отива във Венеция да моли помощ за освобождението на България. И ето тази страна, за която може би в миналото много малко са знаели, българските книжовници започват да наричат с име, което се свързва с техните представи за нея. Названието Златa ябълка, от една страна подсеща за красотата на града и за възможността той да донесе добро за народа. В народните приказки се разказва за златна ябълка като за нещо много красиво и скъпо. От друга страна, наименованието напомня златото, богатствата, които разнасят по турската империя венецианските търговци. Какъвто и да е произходът на думата обаче, несъмнено е едно — тя се разпространява в народна среда, поради което и се открива в паметници с народен характер.

СЛАВЯНСКИ МЕСТНИ И ЛИЧНИ ИМЕНА ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОПИСНИ КНИГИ

Иван Дуйчев

Едни от най-ценните исторически извори за социално-икономическата история на Византия и южните славяни, с които се обогати през последните седем десетилетия историческата наука, са така наречените *практики* (ед. число *πρακτικόν*) или „описни книги". Практикóнът (по руски *писцовая книга*) е бил съставян по правителствена разпоредба от т. нар. апографевс или според нашите средновековни грамоти писецъ[1], въз основа на по-стари документи и на ново измерване и проверка по отделни селища и домакинства. За всяко домакинство се дават сведения за имената, броя и родствените отношения между членовете на домакинството, посочват се поземлените владения и притежаваните селскостопански животни, най-сетне се отбелязва размерът на данъчното облагане[2].

---

[1] За този служител на византийския фиск вж. сведенията у Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Darmstadt, 1961, стр. 81—83, 88—90. За средновековния български термин вж. посочванията у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. II. София, 1944, стр. 323, 62, 132 („писачи").

[2] За същината на практикона вж. определенията у Fr. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon. Mit diplomatischen, sprachlichen, verwaltungs-und sozialgeschichtlichen Bemerkungen. Abhandlungen d. Bayer. Akademie d. Wiss., phil.-hist. Kl., N. F. Hf. 28 (1949), стр. 5: „Praktika im engeren verwaltungstechnischen Sinne sind die Protokolle der hohen byzantinischen Schatzungsbeamten (Apographeis) über den von ihnen auf ihren Kontrollreisen vorgefundenen Bestand der grundherrschaftlichen Besitzungen in den ihnen zugewiesenen Provinzen mit genauen Angaben über die Namen, Familien und der Besitzstand der zugehörigen Katner sowie über deren entsprechende Abgaben und Steuern". ; срв. idem, Paraspora. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961, стр. 350, п. 3: „eine amtliche, durch einen Apographeus in staatlichen Auftrag auf Grund von Vorurkunden und Neuvermessung ausgestellte Bestätigung des Besitzstandes an Liegenschaften, Familienstand, Vieh- und Grundstückbesitz sowie der entsprechenden Grundsteuerschuld eines Grundherrn". Г. Острогорский, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica, IX (1948), стр. 203, като сочи различните видове византийски практици и припомня, че думата *πρακτικόν* означава изобщо „всякую опись", добавя характеристика за „практики, в которых, при описании земельных владений, подробно указаны все статьи дохода данного владения, составляющие феодальную ренту владельца, т. е., с одной стороны, дан список дворов крепостных крестьян с поименным перечислением членов отдельных крестьянских семей, отмечены все статьи их имущества и указаны размеры их подворной подати и прочих повинностей, с другой же стороны, приведены земли, находящиеся в непосредственном владении сеньора, и обозначены поступающие с них и с прочих сеньориальных угодий доходы".

Когато преди около осемдесет години руският византинист Ф. И. Успенски за първи път обърнал внимание на този род исторически извори[1], той още трябвало да говори за „следи" от подобни описни книги, тъй като до това време не е бил обнародван никакъв гръцки паметник. Не много години по-късно биват обнародвани първите византийски „писцовые книги" — и днес ние притежаваме около тридесет текста, към които можем да добавим няколко славянски описни книги и вече значителна научна литература по разните проблеми, свързани с тях[2]. Така описните книги заеха място на един основен извор за проучване на социално-икономическата история на Византийската империя и, доколкото са из-

[1] Ф. И. Успенский, Следы писцовых книг в Византии. ЖМНПр. CCXXV (1883) стр. 187—201; CCXXXI (1884), стр. 1—46, 189—335; CCXL (1885), стр. 1—52.

[2] Библиографски посочвания за изданията на 20 византийски описни книги са дадени в проучването на Острогорский, пос. съч., стр. 206—207; вж. също френския превод в книгата на същия автор: Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles, 1954, стр. 262—263. Едновременно с това и независимо списък на по-старите практици обнародва също и Dölger, Sechs byzantinische Praktika, 5 n. 1, който сочи 22 паметника, в най-голямата част покриващи се с посочените от Г. Острогорски. Издания на новооткрити текстове: Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München, 1948, nr. 64—78/9, стр. 184—211. — Idem, Sechs byzant. Praktika, стр. 35—119. — Idem, Aus dem Wirtschaftsleben eines Frauenklosters in der byzantinischen Provinz. Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, I=Wiener Archiv f. Geschichte des Slaventums und Osteuropa, II (1956), стр. 11—17=Paraspora, стр. 350—357. — Вж. освен това отделни приноси: Ф. И. Успенский, Материалы для истории землевладения в XIV веке. Записки Новоросс. универс., XXXVIII (1885), стр. 1—56; Византийские землемери. Труды VI Археолог. съезда в Одессе в 1884 г. II. Одесса, 1888, стр. 272—341; К истории крестянского землевладения в Византии. ЖМНПр. CCXXV (1883), стр. 30—87, 301—360. — П. Безобразов, Патмоская писцовая книга. ВВр. VII (1900), стр. 68—106. — Б. Панченко, Крестянская собственность в Византии. ИРАИК. IX (1904), стр. 155—160, 209—220. — П. Мутафчиев, Селското земевладение във Византия. СбНУ. XXV. 2 (1909), стр. 1—72. П. Безобразов, Об актах Зографского монастыря. ВВр. XVI (1910), стр. 408—414; Афонские акты. ВизОбозр. I (1915), стр. 53—76. — А. В. Соловіев, Одобрани споменици српског права. Београд, 1926, стр. 161—165. — Dölger, Beitrage, 93 n. 5, стр. 100—102, 105. — A. V. Soloviev, Les diplômes grecs de Menoikeon. Byzantion, IX (1934), стр. 305. — А. Соловіев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара. Београд 1936, стр. 322—331. — В. Мошин, Белешке о Хиландарском практику. Зборник у част А. Белића. Београд, 1937, стр. 251—261; Das Datum des Praktikon von Chilandar. ByzNJh. XIV (1937/38), стр. 104—118. — G. Rouillard, Récensements de terres sous les premiers Paléologues. Byzantion XII (1937), стр. 112—118; Les actes de Lavra à l'époque des Paléologues. Atti del V Congresso intern. di studi bizan.=SBN, V (1939), стр. 300—307. — В. Мошин, Акти из светогорских архива. Споменик, XCI (1939), стр. 193—218; Зографские практики. Сборник Ников, стр. 291—300. — P. Lemerle, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945, стр. 228. — А. П. Каждан, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV в. Москва, 1952, стр. 7, 27, 28, 102, 125, 135 и др. — (Ф. Баришић): Византиски извори за историју народа Југославије. I. Београд, 1955, стр. 189, бел. 6, който обръща внимание на съдържащите се в практиците „слов. имена и презимена сељака на поседима светогорских манастира". — А. Соловіев, Кончански практик. Зборник радова САН XLIV. Византолошки институт III (1955), стр. 83—108. — Г. Острогорски, Нови публикације византиских повеља. Историски часопис, II (1949—1950), стр. 196—200. — A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée. Paris, 1955, стр. 37, 30, 114—118. — К. В. Хвостова, Некоторые вопросы феодальной ренты по материалам ивирских практиков XIV в., Византийские очерки. Москва, 1961, стр. 241—278; Некоторые вопросы истории иммунитетных грамот македонских монастырей в XIV в. ВВр XIX (1961), стр. 38—59. — Д. Ангелов, Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век, София, 1958, стр. 12—13, 54, 72, 94 и др.

следвани, това става изключително от това гледище. Някои от описните книги обаче се отнасят до селища, които се намират в земи, чието население се отличава с доста пъстър етнически състав и се състои, поне в известна мяра, от славяни. Неотдавна проф. Г. Острогорски обърна внимание и на тази страна при проучването на византийските описни книги: „Мы обследовали византийские писцовые книги в отношении содержащегося в них материала для социальной и экономической истории, — пише той в заключение на своето обстойно изследване. — Но помимо этого материала, в котором заключается несомненно главная ценность обследованных документов, писцовые книги содержат также много интересных данных для определения этнического состава населения тех областей, к которым они относятся. Бросается в глаза славянский характер много встречающихся здесь местных названий, а равно и личных имен. Традиционные имена, как-то Георгий, Димитрий, Федор, Ирина, Мария, Анна и т. д. не говорят, конечно, ничего о народности их носителей, но весьма красноречиво говорят о ней встречающиеся в византийских писцовых книгах чисто славянские имена и прозвища, как-то Доброта, Добромир, Богдан, Драгана, Стана, Зорана, Федор Подарица, Ян Драгоч, и имена с типично славянските окончаниями, вроде Марица или Анница. На эти и другие, подобные им особенности должны будут обратить внимание будущие исследователи."[1] Значението на описните книги в това отношение е изтъкнато и от някои други изследвачи, които са направили опит да изтълкуват известни имена от славянски произход и да направят общи изводи. Като обнародва няколко описни книги от XIV в., проф. Фр. Дьолгер[2] напр. обръща внимание на съдържащите се в тях податки за поселищната история, добавяйки, че при използуването на тези податки е необходимо да се пристъпва с „голяма предпазливост". Разбира се, броят на личните и местните имена от славянски произход зависи от това, в какви земи се намират селищата, чиито описни книги са достигнали до нас: в областите, по-близки до южните славяни и частно до българите, такива имена се срещат естествено по-често, отколкото в отдалечени селища, гдето заселници славяни са могли да попаднат само като отпръски от своите едноплеменници. Едно от съществените затруднения, с които трябва да се бори изследвачът, се състои в това, че поради оскъдност на данните понякога не сме в състояние да определим с положителност местонахождението на дадено селище, за което се отнася описната книга. За отбелязване е, че съотношението между наличните лични имена (кръщелни, презимена, родови или семейни имена) и местните имена не винаги е ясно. Внимателният анализ на това съотношение може да разкрие в някои случаи хода на процеса на елинизацията на населението. Явно е, че този процес, който е неразривно свързан с християнизирането, засяга преди всичко личните имена: изоставят се старите езически, съответно славянски имена, за да се възприемат християнските гръцки имена, зад които е невъзможно да се открие етническата принадлежност на дадено лице.

[1] Острогорский, Византийские писцовые книги, 306 ; Pour l'histoire, стр. 367—368.
[2] Dölger, Aus den Schatzkammern, стр. 187—188.

В такива случаи не се извършва промяна в етническия състав на населението, поради което не се явяват, най-често, бързи промени и в облика на местните имена. Само по такъв начин можем да обясним вече отбелязания факт[1], че в някои описни книги, ако се съди по личните имена, би трябвало да се предполага наличието на гръцкото население, докато поселищните, речните и планинските имена имат славянски облик. Когато при някои описни книги, отнасящи се до едно и също селище, но произхождащи от различни години, се наблюдава промяна в имената на жителите, това може да означава наистина смяна на населението[2], обаче в известни случаи трябва да се предполага просто заместване на „варварски" славянски имена с наложени от църквата гръцки имена на покръстените славяни. Като се изключат имената от етнически произход (българин, сърбин, влах, албанец, иверец и т. н.[3]), които намираме в описните книги, както и имената, които имат несъмнен негръцки произход, определянето на етническата принадлежност на населението въз основа на гръцко-християнските имена[4] не винаги е напълно сигурно.

Издадените досега византийски практици обхващат един период от повече от два века и половина: най-старият известен паметник от този род произхожда от 1073 г.[5], а последните практици са от началото на XV в. По своето естество описните книги представят официални документи на византийската власт, следователно техните данни могат да бъдат приети с голямо доверие. За разлика от всички други исторически извори от византийски произход, описните книги дават конкретни посочвания за селското население — състав, имотно състояние и имена на отделни семейства, като по този начин разкриват онази страна от бита на населението, за която официалната историография и другите писмени паметници напълно немеят. Сведенията, които описните книги дават за селското население, разкриват етническите отношения в редица области на Византийската империя и съставят първостепенен исторически извор за проникването и пребиването на славяни в земи, гдето те през ново време са изчезнали. Приспособявайки гръцкото писмо като изразно средство на славянската реч, съставителите — византийски държавни служители — са ни дали множество славянски местни имена, които сполучливо допълват онова, което знаем от други извори[6], както и голям брой лични имена от славянски произход, на които досега не е обърнато никакво внимание. В обсега на едно обстойно изследване

[1] Dölger, SchHB, стр. 187—188: „Auffallend ist, daß auch in denjenigen Praktika, für welche die Personennamen eine weit vorwiegend griechische Besiedlung ausweisen . . , die Dorf-, Fluss- und Bergnamen verhältnismässig häufig slavischen Ursprungs sind."

[2] Срв. Dölger, Sechs byzantinische Praktika, стр. 23—24.

[3] Срв. Dölger, SchHB, стр. 187.

[4] Срв. Dölger, Aus dem Wirtschaftsleben, стр. 356: „Was die Zinsbauern anlangt, die offenbar sämtlich ihren Sitz. . . in der Nähe des Athos haben, so zeigt sich auch hier wieder an den Tauf- und Familiennamen, daß weitaus die meisten Zinsbauern Griechen sind und nur verstreut und vereinzelt dazwischen Elemente sitzen, von denen man slavische Herkunft annehmen darf."

[5] F. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi. VI. Vindobonae, 1890, стр. 4—15.

[6] Срв. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941.

върху византийските извори за славяните от Средновековието тук са дадени упоменанията за славянски местни и лични имена, които намираме в обнародваните византийски описни книги.

A — Практикон, съставен през март 1073 г. от нотариуса Адам, за владенията на протостратор Андроник Дука, в областта Алопекон при Милет: F. Miklosich — J. Müller, пос. съч., VI (1890), стр. 4—15 (=MM).

B — Практикон на стратопедарха на тема Тракесион и Филаделфия Михаил Фока за владенията на м-ра Лемвиотиса, съставен през март 1235 г.: MM, IV(1871), стр. 4—18.

C — Практикон на неизвестен чиновник, съставен през юли 1262 г., за имотите на епископията Кефалония: MM, V (1887), стр. 16—67.

D — Практикон, съставен от апографевсите Константин Цирапис и Алексий Амнос през януари 1294 г., за владенията на Зографския м-р: W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Actes de Zographou. SPb 1907, стр. 115—119, nr. LII; срв. Dölger, Sechs byz. Praktika, 6 n.

E — Практикон, съставен от апографевсите Константин Цирапис и Алексий Амнос през януари 1294 г., за имотите на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 119—120, nr. LIII; срв. Dölger, пос. съч., 6 n.

F — Практикон, съставен от апографевса Димитрий Апелмене през октомври 1300 г., за владенията на м-ра Ксенофон: L. Petit, Actes de Xénophou. SPb 1903, стр. 33—36, nr. III.

G — (Откъс от) практикон, съставен от неизвестен апографевс, вероятно по същото време, за владенията на манастира Ксенофон в катепанството Апрос: L. Petit, пос. съч., стр. 36—40, nr. IV.

H — Практикон, съставен от апографевса Димитрий Апелмене през март 1301 г., за владенията на м-ра Ивирон в Солунско, именно в катепанствата на Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст, издаден у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 35—53; срв. idem, SchHB, nr. 66/7: стр. 193/8.

I — Практикон, издаден през март 1302 г. от апографевса Димитрий Апелмене, за владенията на м-ра Богородица (Кантакузинова) в Солунско или близо до Света гора: Dölger, Aus dem Wirtschaftsleben, стр. 350—357.

J — Практикон, съставен от неизвестен апографевс, за владенията на м-ра Св. Иван Продром на о-в Патмос през януари 1315 г.: MM, VI (1890), стр. 256—258; отнася се до имоти на о-в Лимнос; за датата на паметника, срв. Dölger, Sechs byz. Praktika, 6 n.

K — Практикон на апографевса Димитрий Апелмене от октомври 1315 г. за владенията на Зографския м-р в Солунско: Actes de Zographou, стр. 35—37, nr. XV.

L — Практикон на апографевса Трифон Кедрин от януари 1316 г., за владенията на м-ра Ивирон: Радоливо, Бориско, Обелос и Добровикия: Dölger, пос. съч., стр. 93—106; срв. idem, SchHB, стр. 206—209.

M — Практикон, съставен от апографевсите Константин Куналио, Димитрий Контенос и Лъв Калогномос през ноември 1317 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанствата Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 54—65; срв. idem, SchHB, nr. 66/7.

N — Практикон, съставен от Михаил Неокесаритис през септември 1318 г., за предаване на селата Евнус и Липсохорион във владение на Хилендарския м-р: L. Petit et B. Korablev, Actes de Chilandar. SPb 1911, стр. 87—91, nr. XXXVIII.

O — Практикон, съставен от Михаил Неокесаритис през септември 1318 г., за предаване на село Малука на река Струма във владение на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 84—87, nr. XXXVII.

P — Практикон на Михаил Неокесиритис от септември 1318 г. за предаване на село Здравик на Струма във владение на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 92—95, nr. XXXIX.

R — Практикон, съставен от Никола Циракис към 1318 г., за владения на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 95—105, nr. XL.

S — Практикон, съставен от апографевсите Константин Пергаминос, Георги Фарисий и прокатименоса на Драма Лъв Калогномос през януари 1318 г., за имотите на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 43—49, nr. VI.

T — Практикон, съставен от Йоан Апелмене през март 1319 г. за предаване на село Превища на р. Струма във владение на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 37—39, nr. XVI.

U — Практикон, съставен от неизвестен апографевс през ноември 1320 г., за владенията на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 49—61, nr. VII.

V — Практикон, съставен от апографевсите Константин Пергаминос и Георги Фарисей през септември 1320 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанствата Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 66—79 (a. 1321); срв. idem, SchHB, nr. 70/1, стр. 202—204.

W — (Откъс от) практикон, съставен от апографевса Константин Пергаминос през 1320 г., за владенията на м-ра Есфигмен: L. Petit et W. Regel, Actes d'Esphigménou. SPb, 1906, стр. XV—XVII.

X — (Откъс от) практикон, съставен от неизвестен апографевс през октомври 1320 г. за владенията на м-ра Есфигмен: L. Petit — W. Regel, пос. съч., стр. XIV—XV.

Y — Практикон, съставен от апографевсите Константин Пергаминос и Георги Фарисей през май 1320 г., за владенията на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 39—42, nr. XVII.

Z — Практикон, съставен от апографевсите Димитрий (...) и Тома Пергаминос Фарисей(?) през декември 1-и индикт (год.?), за владенията на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 120—126, nr. LIV.

AA — Практикон, съставен от неизвестен апографевс през септември 1323 г., за владенията на Хилендарския м-р: Actes de Chilandar, стр. 194—198, nr. XCII.

AB — Опис, съставен от Мануил Цимиски и Никифор Валсамон през октомври 1327 г., за предаване част от имота на Петър Дукопул във владение на монаха Матей: Actes de Chilandar, стр. 239—242, nr. CXVI.

AC — Практикон, съставен от апографевса Йоан Ватаци през януари 1333 г., за владенията на Зографския м-р: Actes de Zographou, стр. 68—71, nr. XXIX.

AD — Практикон, съставен от Николай (Полимерий?) през януари 1333 г., за едно владение на м-р Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 64—67, nr. IX.

AE — Практикон, съставен от апографевса Константин Макринос през януари 1338 г., за владенията на м-ра Ксенофон: Actes de Xénophon, стр. 70—81, nr. XI.

AF — Откъс от практикон, съставен през 1339—1342 г., за владенията на м-ра Св. Иван Продром при Сяр: A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, Paris, 1955, стр. 114—118, nr. XXXV.

AH — Практикон, съставен от апографевса Йоан Ватаци през април 1341 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанствата Стримон, Иерисо и Каламария: пълен текст у Dölger, Sechs byz. Praktika, стр. 80—92.

AI — Практикон, съставен от апографевса Йоан Ватаци през април 1341 г., за владенията на м-ра Ивирон в катепанството Завалтия: пълен текст у Dölger, пос. съч., стр. 107—119.

AJ — Практикон, съставен от апографевсите ... и Мануил Ласкарис през октомври 1355 г., за владенията на атонската Лавра Св. Атанасий на о-в Лимнос: Dölger, SchHB, nr. 78/9, стр. 209—211.

Тук са посочени само онези местни и лични имена, в чийто славянски произход няма съмнение. При посочването на отделните извори се дават редове или страници съобразно с техниката на съответното издание.

Ἀσάνης с разночетене *Ἀσώνης*: лично име, M 361; H 236; V 348; AH 187; L 77, 183, 220; AI 85, 141, 149, 206; B 10; Z 153; U 326; AE 223. За името изобщо вж. посочванията у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin, 1958, стр. 73—75.

Ἀσδραβίκιον: O 17, 41, 42/3, 44; село Здравик в Зихненско; вж. други посочвания у Vasmer, Die Slaven, стр. 217, nr. 27.

Ἀχριδινή: метох Св. Богородица *Ἀχριδινή*, XXVII. Срв. местното име *Ἀχρίς* на част от Родопската покрайнина, вж. посочвания за това у I. Dujčev, Un metropolita di Morahridos nel sec. XIV. OChrPer, III (1937), стр. 273—275.

Βαγίανος: лично име; Константин *Βαγίανος*, чийто син носи същото име, AC 65, 65/6. Срв. *Βαϊανός*, *Βογιανός*: Moravcsik, пос. съч., стр. 83/4, 92, 124/5. Срв. също *Βαγάγκος*: R 159?

Βάλτος, *Βάλτα*: местно име, термин, F 46, 78; второто като река; S 136; U 125, 154; AE 348; C 64/5; D 105; G 33; S 82; Z 47; O 35; P 45, 67; *Βαλτώδης*: C 22; AC 80; срв. също *Βλάτζι*: AE 354. За имената вж. подробности у Vasmer, пос. съч., стр. 310, passim; idem, Russisches Etymologisches Wörterbuch, I (1953), стр. 104.

Βαρδουκάτο : местно име (лозе), C 55. Срв. името на Ивайло: Бърдоква; В. Н. Златарски, История, III (1940), стр. 544 и бел. 1.

Βάσκος : лично име (Константин Васко), AH 42; (Георги Васко): AH 58. Умалително от Васил; срв. *Βασίλκα*: L 173; *Βασίλκος*: AH, 158, 159, 160, 162.

Βεάσκος : лично име, L 34 (Михаил, син на Вѣско); 35 (Георги, син на Вѣско); други посочвания за подобно име вж. у Ив. Дуйчев, Про-

учвания върху българското средновековие. СбБАН, XLI. 1 (1945), стр. 119 и бел. 4; Dölger, SchHB, 59/60, 33, 163, 170; Actes de Chilandar, пг. 25, 62, 66.

Βελικοκώνστας : лично име („Голям Коста"?), L 87; срв. AI 214: *Βελκοκώστα*. Първата част на името: слав. велнкъ· Вж. още АН 27: *Βελικονᾶς*; *Βέλκα*, L 176, женско име (срв. нашето Велко).

Βελκάνος : лично име (Димитър, син на Вълкан), L 76; (Георги, син на Вълкан): 254; (Йоан, син на Вълкан): 258; (Михаил, син на Вълкан): AI 90; още: L 272, 292. Не е ясно дали в някои случаи името трябва да се тълкува като име на бащата („син на Вълкан") или като второ, славянско езическо име към първото, християнско и гръцко име. Срв. V 300; AE 199/200, = *Βολκάνος*.

Βελκάσης : лично име (Василий Вълкашин), AI 77.

Βελκωνᾶς : лично име, L 25; (Кали, вдовица на В.), L 160; (Велкона син на Калуди): L 179; 258; AI 139. Срв. бълг. Велко. Срв. също: *Βελκωνίτζας*: L 184; AI 187, като мъжко име.

Βελτζίστα : местно име, L 151, 218, 231. Срв. бълг. Вълчица; срв., Vasmer, пос. съч., 23 пг. 23, 81 пг. 7, който мисли по-скоро за славянска форма Белчища (Битолско).

Βλάδος : лично име, C 35. В областта на Авлона. Срв. бълг. Владъ.

Βογδάνος : лично име, H 384: „Богдан, зет на Георги .. има син Драган". Срв. бълг. Богдан.

Βοδένια: местно име на Атон, D 103. Срв. името Воден, Vasmer, пос. съч., стр. 197, 316.

Βοδίνας: лично име, слав. Бодинъ (Димитрий ковач Бодин): M 231; V 203/4; (Ана, вдовица на Бодин): V 227; срв. още: *Βοδῖνος*: (Георги Бодин), H 122/3; (син на Бодин): H 125; (Константин Бодин): M 130; H 237; M 257. — *τῆς Βοδινίας*: AE 173; *Ἄννης τῆς Βοδινίας*: AE 236, 336/7, вероятно: Бодинꙗ. — *Βοδίνιος*: U 280, 346; (Георги Бодинов син): 305—306.

Βοδίτζα: местно име, L 177; слав. водица, ум. от вода.

Βοιανήτης: *Ἰωάννου τῶν Βαιανητῶν*, C 64. Може да се свърже с личното име Боиань или с името на племето *ваюнити* (*Βαϊουνῆται*); за последното име вж. [Фр. Баришић]: Византиски извори за историју народа Југославије. I. Београд, 1955, стр. 189, бел. 6.

Βοΐλας: лично име, L 17; *Βοϊλᾶς*: AI 195. За името изобщо вж. Moravcsik, пос. съч., II, стр. 93—94.

Βορίλας: лично име (синът на Хриз Борила), L 48; (Йоан, зет на Борил): L 50/1; (Ирина, вдовица на Борил): AI 38; (Кали, вдовица на Борил): *ἡ Βορηλία* AI 40/1; (Мария, вдовица на Борил): *ἡ Βορηλία* AI 69; (Йоан Борил): AI 198. Формата *Βορηλία* представя очевидно род. падеж: Борилꙗ от Борилъ. За името изобщо вж. Ив. Дуйчев: СпБАН, LXVI, (1943), стр. 148, бел. 13; Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 750. — Moravcsik, пос. съч., стр. 95—96.

Βόρισκος: местно име, L 210, 236, 328; AI 218. Слав. боръ, боре, бълг. *борика*.

Βορίτζοβον: местно име, Η 230, 231. Слав. Горичово, Горичево.

Βούλγαρος: етническо обозначение, превърнато в име; (Димитрий Българин), Η 96; Η 100; (Василий Българин), Η 382; (Мануил Българин): Η 384; (Георги Българин): AI 204; AE 28/9; (Анна Българска) *Βουλγάρα*: AE 34/5; (нива на Българина): *τοῦ Βούλγαρη*: AE 140; *τοῦ Βούλγαρι* AD 55/6; етническо обозначение: *τῶν Βουλγάρων*: D 5; E 9; Z 6; *Βουλγαρόπουλος*: Z 114. Общо за името вж. посочванията у Moravcsik, пос. съч., II, стр. 100—106.

Βουλγαριώτης: AH 324, дадено като лично име. Moravcsik, ib., стр. 105.

Βουλκοστρέλια: женско лично име, K 18. Слав. влъкъ и стрѣлнти, сиреч „жена, която е стреляла на вълк", прякор.

Βοΰσος: лично име (Йоан Вишо, син на Михаил), L 22; живее в село Либяхово и има жена Станка (вж.); женско име *Βύσσα* (Георги, син на Виша): AI 175; женско име *Βύσα*, AI 33. Срв. *Виша* (Вышл).

Βουτσζίανος: лично име (слав. Вышанъ), C 17, в Кефалония.

Βουχαλᾶς: лично име (Георги, син на Бухала) L 226/7; Мария *ἡ Βουχαλία*: Η 104, сиреч Бухалꙗ. Срв. бълг. *бухал*.

Βράνιτζα: лично име (слав. Вранница, с. Врънъ „черен"), AI 217.

Βραστά: село, W XV. Vasmer, пос. съч., стр. 203, извежда името от слав. брѣстъ.

Γάλοβα: лично име, AH 24, от слав. галокъ. Като местно име вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 161, 234.

Γαστιλέγκος: метох, AF 31, вж. *Γοστύλιβος*.

Γλαβᾶς: лично име, C 53, 55; AD 33. Слав. Глава.

Γολεάσκος: лично име (Васил, син на Голяско); L 298. Слав. Голъ, „Голчо".

Γόριανις: местно име, O 13, 28, 29; P 49. Слав. Горіанн, Горіане; срв. подобни местни имена у Vasmer, пос. съч., стр. 88, 104, 29, 215, 263.

Γορίτζοβος: местно име, Η 245; погрешен надпис *Ἀγορίτζοβα*. V 361; AH 198. Слав. Горичово.

Γοστύλιβος: местно име, C 58, 50. Срв. име с. Гостолюби в Мъгленско (В. Кънчов, Македония. Етнография и статистика, София, 1900, стр. 148), село Гостиля (Оряховско). В. Миков (Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София, 1943, стр. 65—66) свързва го с името на с. Гостилица, Дрян.

Γουλιμήν: лично име (бълг. Голѣмнинъ, Големин), Η 309.

Γούλιτζα: лично име, AC 87. Слав. Голица от голъ. Като местно име вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 88: *Голіtsa*.

Γουλολέσος: местно име? C 18. Слав. Гололѣсъ.

Γουρουνάκης: лично име (Михаил, зет на Гурунаки), L 180; (Стефан, син на Гурунаки): L 235. Срв. *горун* (дърво).

Γρασδένος: местно име, L 123. Срв. слав. граждение, граждь.

Γρεβενάρις: лично име (Георги Гребенарят), AI 91. Слав. *гребенар*, от гребень.

Γρεβενισκᾶς: местно име, AB 48. Срв. слав. гребень, било на планина; срв. Vasmer, пос. съч., стр. 204: *Γρεβενισκά*.

Γρίβας: лично име (Георги Грива) AH 327; (Теодор Грива), L 92; (Василий Грива), AI 100. Слав. грива, бълг. лично име *Грива*.

Γρίβιτζας: лично име (Йоан Гривица), AI 175. Ум. от грива. Като местно име вж. едно посочване у Vasmer, пос. съч., стр. 162.

Δεβελίκεια: местно име, H 120. Срв. слав. дебел.

Δεσάνος: лично име, L 320. Срв. *Δεσία*, женско име, AF 45. Отговаря на сръбско-мадж. Deže/Dešė, срв. Moravscik, пос. съч., II, стр. 117.

Δοβνίκεια: местно име, AI 17, 56, 140. Vasmer, пос. съч., стр. 204, го свързва с бълг. дъбьница; срв. още *Дъбник* (*Горни, Долни*); вж. също у Миков, пос. съч., стр. 202: *Дъбница* (Прилепско), *Дъбница* (Неврокопско, дн. Гоцеделчевско), същото име в Белославинско.

Δοβρίκας: мъжко име, L 115. Корен добър.

Δοβρίκεια: местно име, L 31, 216. Корен добър. Срв. местните имена у Vasmer, ib. 31: *Δοβρᾶ*, 31: *Δοβρίνοβον*, 31. *Δόβρον*, 44, 59: *Ντόβρσο* и др.

Δοβροβίκεια: местно име, L 301, 333; AI 232, 235. Vasmer, пос. съч., стр. 215, го свързва с предполагаемо Джбровница; срв. също прилагателното, употребено като презиме: *Δοβροβικώτης* (Николай *Дъбровичанин*): L 259, (Константин Д.): L 260. За името срв. също Dölger, SchHB, 9, 8—9; 43; 46; 35, 62; 37, 60.

Δόβρος: лично име (*Добри* Лестица), L33. Слав. *Добри*.

Δοβροσῶντος: местно име, в Солунско, H 438; M 581/2; V 569; AH 442. Може да се съпостави с името *Δοβρόσοντος*, споменато от Михаил Псел в тема Волерон (вж. Michaelis Pselli Scripta minora. II. Ed. E. Kurtz—Fr. Drexl. Milano, 1941, nr. 89, 16: стр. 118); към това срв. В. Тъпкова-Заимова, Съобщения за харистикии в нашите земи. ИИБИ, V/1954, стр. 385 и сл.; I. Dujčev: B. Z. XLVIII (1955), стр. 431. Името трябва да се тълкува като слав.-българско Добросѫдъ или Добросадъ.

Δομπράνα: женско име, L 96; бащата носи името Добри (*Δόμπρος*). Слав. *Добрана*. Вж. също AI 104.

Δομπρομηρία: женско име, N 80. Слав. *Добромиря*.

Δομπρομύρος: мъжко име (Василий Добромир), L 120, който има син на име Добромир: L 120.

Δόμπρος: мъжко име (Мария, вдовица на Добри), L 95/6, 182. Вж. погоре *Δόβρος*.

Δομπρούσα: женско име, L 159, Слав. *Доброуша*.

Δόμπρικας: лично име (Тодор Добрика): L 153/4. Слав. *Добрика, Добряка*?

Δραγάνα: женско име, L 37/8, 269. Слав. *Драгана*.

Δραγανίτζας: мъжко име (Георги, син на *Драганица*), L 249.

Δραγάνος: широко разпространено мъжко име, H 24, 303, 384; L 9, 38, 178, 204/5, 244, 296, 310, 329; AI 184; U 187, 189, 192, 367, 380/1; AE 284.

Δραγάτης: мъжко име, X XIV.

Δραγίνας: мъжко име, L 205/6; 233; 234; AI 145 (Василий Драгин). Слав. *Драгин*. Срв. *Γεωργίου τοῦ Δραγινίου*, U 330.

Δράγνα: женско име, L 256. Срв. *Δράγν(ας)*, Dölger, SchHB, 65, 16; 181. Слав. *Драгна*.

Δραγόη: мъжко име, AF 28. Слав. *Драгой*.

Δράγος: мъжко име, H 305. Слав. *Драго, Драг*.

Δραγοσθλάβος: мъжко име. H 27/8. Слав. *Драгослав*; син на вдовица Божа.

Δραγοῦλα: мъжко име, L 132; AI 105; 133; 158. Речно име (в Касандра), F 45/6; G 117; U 265; S 136. Срв. слав. драга „долина"; Драгулин дол (Панагюрско); вж. Миков, пос. съч., стр. 134. Като лично име — от *Драго*.

Δραγωνᾶς: мъжко име (Георги Драгона), Y 37. Слав. *Драго*?

Δραγωτᾶς: мъжко име, H 392; (Драгота, син на Киприан): L 223; AI 51; (Тодора, вдовица *ἡ Δραγωτοῦ*): AI 196. Слав. *Драгота*. Име на български войвода от средата на XIII в.: Златарски, История, III, 432; Дуйчев, Проучвания, стр. 111 и сл.; Moravcsik, пос. съч., стр. 120.

Δραζάνος: мъжко име (Дражан Почак?), L 139. Слав. *Дражан, Драган*.

Δράζης: мъжко име, O 83. Слав. *Драже, Драго*.

Δραζίλας: мъжко име („внук Дражил"), L 17/8. Слав. *Дражил*.

Δρεβανά: прил., в израз: *Δρεβανά Λούκουβα* (древьна локва), H 42/3 срв. стр. 123: „Lachen-Wasser, wohl als ON: kleiner See".

Ἐζιβᾶ: местно име, H 43; 46; 48; M 553; V 552; AH 62; 65; 70; W XVI. Слав. *Ежево* (село в Сярско); срв. други посочвания у Vasmer, пос. съч., стр. 216.

Ζαβαλτία: местно име, L 4; AI 1; слав. заблатье, Заблатие; срв. Vasmer пос. съч., стр. 216; Dölger, SchHB, 651; 181; 183.

Ζαβαρνίκεια: местно име, P 27, 31. Срв. *Ζαβεργνίκεια*, тълкувано от Vasmer, пос. съч., стр. 216, като предполагаемо забьрдьникъ, забьрдьница.

Ζαγορηνός: лично име, AE 38; срв. *Ζαγορινός* S 50. Срв. загора, сиреч „Загорянин".

Ζάγαρος: лично име, S 118; U 237; AE 367. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 119: *Ζαγαρά, Ζαγαρᾶς*, 162: *Ζαγάρενα*, които той извежда от загора, след., „Загорец".

Ζεδελεανίτζα: местно име, U 358/9. Вероятно заделяница, Заделяница.

Ζερβός: лично име, C 49, 51, 53; N 94; AF 9. Вероятно от сръбъ, сръбинъ; срв. Vasmer, пос. съч., стр. 233.

Ζάριτζα: женско име, AI 34. Умал. от *Зара*.

Ζομπρίτζα: речно име, AF 44. Вероятно от зѫбръ; срв. Vasmer, пос. съч., стр. 273.

Ζραβίκιον: местно име, P 6, 20, 31, 42, 72. Срв. тук *Ἀσβραβίκιον*.

Ζωρίτζα: речно име AF 46. Срв. у Vasmer, пос. съч., стр. 35: *Ζώριανη*, 36: *Ζώριστα*. Като женско име, L 320. Умал. от *Зора*.

Ζωράννας: мъжко име, L 322. Срв. *Зора*.

Κάλουβα: женско име, AI 79. Срв. калъ, калынъ, калѣнъ? Срв. също мъжкото име P 80/81: (вдовица) *Καλὴ ἡ Κάλουβα* (сиреч жена на Кало?).

Κάμενα: местно име, H 161; 165; 171, 179; M 105; 114; V 96; 103; AH 235; 236. Срв. други посочвания у Vasmer, пос. съч., стр. 142, 205. Слав. Камена.

Καραβάρης: лично име (Михаил *δ Καραβάρης*), M 615/6; V 50 (Лъв *Καραβάρης*); V 53. Срв. C 63; *τοῦ Κάρβαρι*: Z 165; *τὸ Καρβαρ...* Слав. равары.

Καρδαμᾶς: лично име, H 448: *δικαίων τοῦ Καρδαμᾶ*; AF 13: *τοῦ Καρδάμη*. Вж. за това предполагаемо първобългарско име посочванията у Moravcsik, пос. съч., стр. 153/4; Ив. Дуйчев, Най-ранни връзки между първобългари и славяни. ИАИ, XIX (1955), стр. 332—333; А. Соловіев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, стр. 324, 18—19.

Κασίτζα: местно име, AD 38; AE 128. Срв. Vasmer, пос. съч. стр. 205, 225, формите: *Κασίτσα, Κάσιτσα*, изведени от слав. косица.

Κολάρης: лично име (*Νικολάου χαλκέως τοῦ Κολάρη*), L 192; 194; 195 Слав. коларь. Вж. също L 15: *Μιχαὴλ τοῦ Κωλάρη*; L 17: *Γεωργίου τοῦ Κωλάρη*.

Κομαροβίκεια: местно име, H 232; M 356; AH 185: *Καμαροβίκαν*. Вероятно от комаръ; срв. Миков, пос. съч., стр. 42: Комарево; 116.

Κοντολάγγαδον: местно име, H 240. За втория компонент лжка вж. тук под *λαγκάς*.

Κορνιλόγγος: местно име, U 203, 215/6, 218; река U 263; F 96, 98; G 57, 72, 74/5, 116; S 105/6, 134. Слав. горьный лѫгъ, срв. Vasmer, пос. съч., стр. 205. Може би в първия компонент трябва да се види поскоро слав. крънъ?

Κοσνιτζιώτης: мъжко презиме, AI 82; образувано вероятно от селищно име, срв. село Косинец (Костурско): Кънчов, пос. съч., стр. 266, 28; срв. също имената у Vasmer, пос. съч., стр. 218, 198: *Κοσίντσα, Κοσίνοβον*.

Κόσνα: местно име, AF 25, 68. Други посочвания за това име вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 218.

Κουκουριτζία: женско име (*Μαρία χήρα ἡ Κουκουριτζία*) AI 18. Вероятно славянско име: от кокавица? кокоурѣчь (кукуряк?)?

Κούριλλας: лично име (*Γεωργίου τοῦ Κούριλλα*) AE 197; *τοῦ Κούριλα* 279; H 230; M 354: *Κούριλλα*. Слав. застъпване на *Кирил* (*Κύριλλος*). Срв. също подобни местни имена (Курило, Курил и др.) у Миков, пос. съч., стр. 198.

Κραΐκος: мъжко име (Анна жена *τοῦ Κραίκου*), H 128; (Георги син *τοῦ Κραίκου*) V 230, 202. Срв. името *Крайко* (през XVI в. познат Яков Крайков или Трайков: вж. М. Дринов, Яков Трайков от София и Кара-Трифун от Скопие. Съчинения, II, София, 1911, стр. 492 и сл.).

κράλης: слав.-унг. титла, AA 5. За подробности вж. Moravcsik, пос. съч., стр. 173.

Κράστεσι: лично име, прякор, L 235: *Γεωργίου τοῦ Κράστεσι*. Вероятно от слав. краста? Значи Крастеш?

Κριστίλος: мъжко име, H 136; 236; F 25; G 57; S 105; U 173, 174; срв. също в AH 187: *Κριζίλα*; ср. р. 74, дадено като съответно разночетене. Слав. Кръстилъ.

Κρούσκα: местно име (в областта на Авлона, Валона), C 39: *χωράφιον τὸ καλούμενον τῆς Κρούσκας*. Вероятно слав. крушька, крушка.

Κρούσουβα: село в Сярско, H 169; 229—230: *Κρούσουβο(ν)*; M 278; *Κρούσοβας*; M 353: *τὸ Κρούσοβον*; AH 255; AI 114; 181: *τὴν Κρούσοβαν*. Срв. AI 122 *ἑτέρα γῆ εἰς τὸν Προαύλακα ἡ λεγομένη Ἀχλάδα*. — W XV, XVI; *ὁ Κρούσοβος*. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 218.

Λαγγάς: географско наименование и термин (слав. лѫгъ, лѫка), употребяван извънредно широко в няколко форми и надписи: *λαγγάς, λαγγάδα, λαγγάδην, λαγγάδιν, λαγγάδιον*; *λαγκάς, λαγκάδα, λαγκάδη, λαγκάδι, λαγκάδηα, λαγκάδιον*; *λακκάς, λακκάδα*; *λόγγος* — B 17; C 18, 21, 22, 23, 27, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 48, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 62; F 74; G 92; H 347, 371; M 494; R 72; S 112; U 289, 315; AD 27, 37, 55; AE 126, 186, 213, 362; AH 368. — *Λόγγος*: AE 242, 245, 247, 370. *Ἐπάνω-Λόγγος*: U 338; AE: 237/8. — *Κάτω-Λόγγος*: U 336; AE 235. — Местни имена: *Κοντὴ καὶ Μακρὰ Λαγκάς*: F 72/3; G 29/30; U 150/51; S 79; U 232; AE 352. — *Βαθεῖα Λαγκάδα*: AE 373. — *Σκοτεινὴ Λαγκάδα* A 11. — *Κακὸν Λαγκάδιον* C 45. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 63, 193, 206, 311, 77, 312, passim, с други посочвания.

Λοσνίκης: лично име (*Ἰωάν ὁ Λοσνίκης*), AI 181. Срв. слав. лозникъ, ложникъ, ложьникъ. Срв. местните имена Лозна, Лозница у Vasmer, пос. съч., стр. 170, 193.

Λουκουβίκεια: местно име, L 26, 98, 137, 178, 222, 262, 265. Срв. имената *Луково, Луковица*. — H 42/43: *Λούκουβα*, място на река Струма; срв. BBp, XVII, 92. Срв. също казаното от Vasmer, пос. съч., стр. 207 пг. 62.

Λυμπάχοβα: L 22. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 40 пг. 197: *Λυβιάχοβον*: „âm nächsten steht čech. Libĕchov".

Λοζίκιν: име на село, Y 67; K 45: *τὸ Κάτω Λοζίκιν*; AB 6—7: *Λοζίκιον*. За името вж. посочванията у Vasmer, пос. съч., стр. 206/7.

Λουκίτζι: местно име, Z 66, 69, 84, 100; D 87, 89—90; E 26; K 42; Y 76. Слав. лѫгъ, лѫка?

Λυκολαγκάδα: местно име, F 75; 79. Вж. за втория компонент тук под *λαγγάς*.

Μαναστρᾶς: презиме (Иоан Манастрас), H 70; M 125; V 111/2; (Анна, вдовица *τοῦ Μαναστρᾶ*) M 128; V 114; (Михаил Манастрас) AH 251; (Никифор *Μαναστρᾶς*) C 57; (Анастасий *Μαναστρᾶς*) C 64. Един болярин в българската войска от началото на XIII в. с подобно име: Златарски, История, III, стр. 259 и бел. 2; други посочвания за името у Moravcsik, пос. съч., стр. 192.

Μαραβίντζιν: местно име, N 15, 16; 10: *Μαρο* –; 122, 125: *Μαραβιντζίου*. H 34/5, 37: *τοῦ Μαραβίντζη*. Срв. H 44/5: *τὸν τόπον... Μαραβιζόλακκον*. Името произхожда очевидно от мравнй, мравь; срв. с. Мравинци (Дойранско) у Кънчов, пос. съч., стр. 164; с. Мравино (Скопско), пак там, стр. 207. Местното име *Μαραβιτζόλακκος* може да се съпостави с бълг. *мравуляк*.

Μάρινιανις: местно име, AB 36. Към това вж. Vasmer, пос. съч., стр. 207.

Μαρίτζα: женско име, L 221; AI 206; C 35, 49; K 34; Y 33; E 16/7.

Μασθλάρης: презиме, прякор, H 247 (*τοῦ Μασθλάρη*); (Димитър, син *τοῦ Μασθλάρη*) H 270; (Димитър, внук *τοῦ Μασθλάρη*) H 273. Слав. масларъ.

Μελίντζιανη: местно име (по долното течение на Струма), M 7; 615; V 7; AH 4; N 119. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 207, който съзира тук славянска форма мельничане, произхождаща от мельникъ или мельница. Други посочвания у Dölger, SchHB, 9, 29; стр. 46.

Μηλίτζα: мъжко име, H 139: *ὁ γαμβρὸς τοῦ Μηλίτζη ἤτοι ὁ Ῥαγαζᾶς* Вероятно *Милица*. Срв. също D 46: *τοῦ Μελιτζᾶς*.

Μοτζίλιτζας: река, F 59; G 5: *Μοτζίλιτσα*, 44; S 55, 91: *Μωτζίλιτσα*; U 127, 165: *Μοτζίλιστα*. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 208, който извежда името от *Мочилица, мочило*; срв. у Миков, пос. съч., стр. 181: Мочиншавар (Панаг.).

Μπελαία: женско име (*χήρα ἡ Μπελαία*), F 15. Слав. бѣла, *Бялка*. Срв. L 326: *Μπεάλκας*. *Μπεάλης*: мъжко име, L 321; H 239. Слав. бѣлый, *Белчо*; срв. L 265: *εἰς τὴν Λουκουβίκειαν Βασίλειος ὁ τῆς Μπελλίας*.

Μπεζάνος: презиме, прякор, L 102 (*Γεώργιος ὁ Μπεζάνος*); L 104; L 224: *υἱὸν Μπεζάνου*; L 200: *ὁ προσκαθήμενος περὶ τὴν Δράμαν εἰς τὸ ἀγρίδιον τὴν Πρισέτζιανην Μπεζάνος ὁ Σγοῦρος*; сиреч става дума за жител на с. Просочен (Просечен) в Драмско; AI 113. Слав. бѣжанъ, от бѣжати, Бежан.

Μπελεάνος: мъжко име, L 237. Срв. *Белко* (*Белян*?).

Μπελκουβᾶς: мъжко име? U 224. Корен *бял* (*Белко*? *Белчо*?).

Μποζαία: женско име (*χήρα Μποζαία*), H 27; Михаил, син *τῆς Μποζαΐας* M 47; V 42. Бълг. *Божа, Божана*.

Μποσάκος: мъжко име (*Βασίλειος ὁ Μποσάκος*) AI 226/7. Сиреч босякъ.

Μπουραΐνα: женско име, V 197; срв. също D 18/9: *Μπουραΐνα*. Бълг. име *Боряна* (*Буряна*?).

Μπούρος: лично име, употребено като презиме (второ, нехристиянско име) редом с християнското (византийско) име: Лъв *ὁ Μπούρης*, H 124; H 218; Георги *ὁ Μπούρ(ης)*, AH 74; ЙоанБ: Z 111; AE 203, 212, 221, 224. 233, 240; Кириак Б.: AE 233; *Καλὴ τοῦ Μπούρου*, AE, 249; Йоан *τοῦ Μπου-*

ρου̃, U 323, 325, 334, 341; срв. също 303, 312. Вероятно боринъ. За това име вж. някои посочвания у мене, Образи на двама българи, 750.

Μπουχαλα̃ς: лично име, Йоан *ὁ Μπουχαλα̃ς*, H 65; V 101; M 111; AI 46; Мария *ἡ Βουχαλία*, H 104; срв. AH 243: *Γεώργιος ὁ Μποχούλης*; за името вж. тук под напис *Βουχαλα̃ς*. Според Dölger, SchHB стр. 186 *Μπουχαλα̃ς* = Keulenmacher.

Μπραΐλας: лично име (*Βασίλειος Μπραΐλας ὁ γαμβρὸς τοῦ Σθλάβου*), L 76. Вероятно би могло да се чете *Μπρατίλας*.

Μπρατίλας: лично име, L 274: *ὁ υἱὸς Μπρατΐλα τοῦ Τυχωνα̃*; L 275: *υἱὸν Μπρατίλαν*; 278; 279 *ὁ υἱὸς Μπρατίλα τοῦ Κανάκη*; 281 *Μπρατίλα τοῦ Ντρεασίτζη*. Очевидно братилъ, *Братил*. Женско име *Μπρατιλία* AI 34/5.

Μπράταινα: женско име (остров Лимнос!), A 257.

Μπρεστιάκος: презиме (*Μιχαὴλ χαλκεὺς ὁ Μπρεστιάκος*), L 207. От брѣстъ?

Νεάγκος: лично име (*υἱὸν Νεάγκ(ην)*), L 52; 180. Срв. *Неnко* (Нянко?).

Νεβοσέλος: местно име (*εἰς τὴν Νεβοσέλ(ους)*) L 328. Очевидно *Новосел*. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 231/32.

Νεσδάνα: женско име (*Δραγάνος Καπασα̃ς.. ἔχει.. μητέρα Νεσδάναν*), L 9, Очевидно неждана.

Νεστζέσανος: лично име (*Μιχαὴλ ὁ Νεστζέσανος*), AI 18/9. Славянско нечесанъ? От гл. чесати. Прякор.

Νεβόλιανις: местно име, N 31, 35; AC 94: *τῆς Νεβόλιανης*. Слав. *Неволяни*. За името вж. Vasmer, пос. съч., стр. 194, 220.

Οὐρεσίς: лично име, AI 183. Срв. *Урош*.

Πλαβίτζα: местно име (Халкидика), F 94/5; G 70; U 214. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 209.

πλανηνὰ: слав. планина (преносно високо, планинско пасбище), широко разпространен термин във византийски език, AH 331; AI 239.

Πλεοβίτζα: U 375, 376; *Πληαβίτζα*. Vasmer, пос. съч., стр. 209, смята името тъждествено с *Πλαβίτζα*.

Ποζοβός: местно име (в Каламария), Y 53. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 210: *Бъзово*.

Πομπίτζης: презиме, (свещеник Йоан Попица), L 137; AI 154; (Йоан, син на Димитър Попица), L 138; (вдовицата на Даниил Попица) L 214; срв. също AI 198. Слав. попица, умал. от попъ.

Ποτιστή: име на лъка, G 92/3 (*τῆς λαγκάδος τῆς λεγομένης Ποτιστῆς*) 112, U 232; AE 362. Вероятно *Потище*.

Πούτλης: презиме, H 73: 101. Срв. бълг. водан; охридския род *Водлеви*.

Πράβιτζας: презиме (свещеник Василий Правица), L 13, 15; AI 163; (Тодора, вдовица на Георги Правица); L 16; AI 146; (Тетоки, син на Правица) L 217. Очевидно правица.

Πρέβιστα: местно име (по долното течение на Струма), L 50; 155, 158; T 10/1; 35; 41. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 210, който предполага

в същност, че името гласи *Требище*. Наличието на формата *Πρεβιστηνός*, именно в L 179 (*Βελκωνᾶς ὁ υἱὸς Καλούδη τοῦ Πρεβιστηνοῦ*), AI 139, 142, дава основание да се предполага, че става дума за познатото селище *Правища* в Зъхненско; за него вж. Кънчов, пос. съч., стр. 72, 182, 200.

Πρεκλείστα: местно име (село), N 101, 108, 130. Вероятно *Преклища?* Срв. с. *Преклово*, Кичевско: Кънчов, пос. съч., стр. 257.

Πρίμβος: лично име (*νἱὸν Πρίμπον*), L 214; срв. AI 228: *τοῦ Πρύμπου.. υἱοὺς .. Πρύμπον*. Бълг. име *Прибо*. За болярина от XIII в. със същото име вж. П. Хр. Петров, Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в., Изследвания в чест на М. С. Дринов, София, 1960, стр. 521—533, с други посочвания за името.

Πρινάρις: местно име, L 196; срв. *εἰς τὸ Πρινάριον*: Dölger, SchHB, 9, 8. Презиме, AI 220: *Βασίλειος ὁ Πριναριώτης*. Очевидно от *пърнар*. Срв. Кънчов, пос. съч., стр. 26, 140, 142, Пърнар в Солунско.

Προβονεάνκος: лично име, AC 88. Очевидно *Първонянко*, сиреч първороден син на майка.

Προδάνος: лично име (*Βέλκα χήρα .. υἱὸν Προδάνον*), L 176. *Продан*.

Προσέτζιανις: местно име (село в Драмско, Просочен или Просечен), AI 12, 113. Срв. Кънчов, пос. съч., стр. 106, 198. Срв. също L 200: *Πρισέτζιανη*.

῾Ραδήνιος: лично име, AE 182. Вероятно *Радин*.

῾Ράδηνος: лично име, U 289. Вероятно *Радин*.

῾Ραδίλας: лично име, AH 14; Михаил Радилас, AH 25; 47 *Νικολάου τοῦ ῾Ράδηλα*; AI 66: Теодор *ὁ ῾Ραδίλας*. Слав. *Радил*.

῾Ράδκας: лично име, L 41: *υἱὸς Γεωργίου τοῦ ῾Ράδκας*. Отговаря на мъжкото име *Радко*; гръцката форма *῾Ράδκας* произлязла от *Радко — Радка*, род. пад.

῾Ραδολήβος: местно име (село Радолиово в Зъхненско), L 6; 232; 333, AI 3—4, 240; стр. 26. Други посочвания вж. у Dölger, SchHB, 9, 65, 71; стр. 43; стр. 46; 37, 56; стр. 106; стр. 109; 65, 2, 13; стр. 181. — Vasmer, пос. съч., стр. 221. — Кънчов, пос. съч., стр. 182, 72. Срещат се също формите *῾Ραδολίβος*, *῾Ραδολίβους*, *῾Ραδολύβος*. Като прозвище: Георги *ὁ ῾Ραδολιβηνός*, V 421; AH 325; срв. още V 419: Василий *῾Ραδοβοληνός*(?).

῾Ράδος: лично име, презиме: Йоан *῾Ράδος*, M 241; V 72; Ирина, *χήρα ἡ τοῦ ῾Ράδου* AH 84; Димитрий, син *τοῦ ῾Ράδου* AH 85; Зоя, *χήρα ῾Ράδου*, L 98; друго посочване AE 247; *῾Ράδος ὁ Πελαγωνίτης*, сиреч Рад от Битолско, I, 353, 7; срв. 356, п. 14, 355, 357, за името като славянско. Широко разпространено в средновековни византийски документи слав. име **радъ**.

῾Ρεάχοβον: местно име, AB 55/6. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 211: *Ряхово*.

῾Ρεβενίκεια: местно име (катепанство в Халкидика), XXV. Срв. към това Vasmer, пос. съч., стр. 211; Кънчов, пос. съч., стр. 173: *Ревеник*.

Ρεντίνα: местно име (катепанство в Халкидика) X XV. Срв. Vasmer, пос. съч., стр. 211. Среща се и като име на река, по която е именувана областта. Очевидно слав. рѧдина. В Софийско има село Редина.

Ῥόμπος: име, презиме (Михаил *ὁ Ῥόμπος*), H 144; M 266: *Ῥόμπου*; M 610; V 229, 240/41; AH 103: *τὸ ὁσπητοτόπιον τοῦ Ῥόμπου*; AI 113; AI 114: *τῷ Ῥόμπῳ*. Слав. робъ, превърнато в име и презиме. Вж. и Vasmer, пос. съч., стр. 211.

Ῥομπότης: име (*Ἰωάννου τοῦ Ῥομπότη*, Авлонско), C 27; 54; 48; 49; 49: *τοῦ Ῥομπότη*. От слав. робъ, вероятно чрез македонска членувана форма *робот*, сиреч *робът*.

Ῥούμπιτζα: име, U 201. От робъ?

Ῥουχᾶς: презиме, H 53, 144, 157, 202; M 159; V 138/9; AH 258; M 89; V 83; D 28; Z 29. Вероятно от слав. рухо.

Ῥῶσα: женско име, H 136; M 248; V 219: *Ῥῶσ(σ)α*; AH 90: *Ῥῶσα*. Слав. *Роса*. Срв. също формата *Ῥωσάννα*, L 61; AI 182/3; 224, значи *Росана*.

Ῥώσινος: мъжко име (*Ῥώσινος Ὁ Σθλάβος*), AH 94, сиреч *Росин*, може би също *Русин*.

Ῥωσίτζα: женско име, AI 39; слав. *Росица*.

Ῥῶσος: мъжко име, AI 101. Сиреч *Росо* или *Русо*? Срв. също J 13, за о-в Лимнос: *τῆς μάνδρας τοῦ Ῥωσοιωάννου*. Може да се свърже и с руското национално име.

Σελέανικος: презиме (прякор), L 42; *ὁ υἱὸς Βασιλείου Σελεανίκου*. Трябва да се свърже очевидно със селѧнинъ, селѧне, селѧни. За подобни местни имена вж. у Vasmer, пос. съч., стр. 75, 107, 138, 172, 221, 228, 263.

Σερβία: AA 5, сиреч *Сърбия*.

Σέρβος: сръбското етническо име, H 183; 256; D 82, 96. Употребено като презиме: H 87: *Βασίλειος ὁ τοῦ παπᾶ Σέρβου*; L 108; *υἱὸς τοῦ Σέρβου*; AI 125: *Κωνσταντῖνος ὁ Σέρβος ἔχει Τομπρίτζαν*. Вж. още: AC 73; Z 61, 76, 117, 146; AE 242, 247.

Σθλαβίτζα: женско име, L 61, 280; AI 159. Очевидно славѧнца.

Σθλαβοπέτρα: лично име, C 53: *χωράφιον τῆς Σθλαβοπέτρας*, *Славопетра*.

Σθλάβος: славянското етническо име, употребено като прякор, презиме C 66: *Γεώργιος ὁ Σθλάβος*; C 66; *Ἰωάννης ἱερεὺς ὁ Σθλάβος*; C 66: Константин *ὁ Σθλάβος*; срв. C 47; C 67: Теодор *ὁ Σθλάβος*: AI 96: *Δημήτριος Σθλάβος ὁ τζουκαλᾶς*, AI 94: *Ῥώσινος ὁ Σθλάβος*: AI 172: *Βασιλείου ἱερέως τοῦ Σθλάβου*; 81: свещеник Василий *Σθλάβος*; AI, 112; L 79—80: *Δημήτριος .. τοῦ Σθλάβου*; L 80/1: *Θέοδωρος ὁ υἱὸς Νικολάου τοῦ Σθλάβου*; L 76: *Βασίλειος Μπραΐλας ὁ γαμβρὸς τοῦ Σθλάβου*; AI 190: *Σθλάβος ὁ γαμβρὸς τοῦ Δημάνου*; L 104: *Σθλάβος*; 168; 239; C 45; C 46; *οἰκοθεσία τῶν Σθλάβων*.

Σθλαβοσέργη: презиме, име, C 63: *χωράφιον τοῦ Σθλαβοσέργη*.

Σκοτζίλας: презиме, AI 20: Георги *ὁ Σκοτζίλας*; AI 22: Михаил *ὁ Σκοτζίλας*. Слав. *Скочила, Скочил*?

Σλάνος: презиме, AE 270: Николай *ὁ Σλάνου*; 272: Михаил *ὁ Σλάνου*. От слав. сланость? От сланъ?

Σλίνας: лично име, L 133; слав. зълна? слъна?

Σλώτα: лично име, L 244: *Σλώτα τοῦ Σκοπιώτου*. Слав. злота?

Σνεαγούλα: женско име, L 237. Вероятно снѣгула.

Σουσίτζα: речно име, H 33; 45; 46/7; AH 53, 65, 67: *τῆς Οὐσίτζης*, погрешен напис. Слав. *Сушица*.

Στάνα: широко разпространено женско име, също във формата *Στάννα*, H 24; F 16; I 353, 15; 355. Слав. стана.

Σταυίλας: мъжко име, L 272; 272: *τῷ Σταυίλα*; слав. станила.

Σταυισθλάβος: мъжко име, L15: *Σταυισθλάβος ὁ γαμβρὸς Μιχαὴλ τοῦ Κωλάρη*; L 309: *ὁ υἱὸς τοῦ Σταυισθλάβου*. Слав. станиславъ.

Στάνκα: женско име, L 22; 324. Слав. станка.

Σταννούλα: женско име, умал. от стана, L 26.

Στάνος: L 15; 131; 226; 291; 296; AI 118; 130; 150; AE 263. Широко разпространено мъжко име станъ.

Σταυούλας: мъжко име, умалително от станъ или стана, L 15; 97; 153; 177; L 209: *Σταυούλα*, женско име; 284; 289; AI 51; 81; 178; 326.

Στάρτζος: презиме, прякор, L 302: *Βασίλειος ὁ Στάρτζος*. От старьць?

Σταύκος: лично име, H 230. Вероятно стайко.

Στλαβοκκάδης: местно име, C 30 (в Авлонско); основа слав-.

Στλαβοπέτζις: презиме, C 31; Константин *τοῦ Στλαβοπέτζι*; C 32: Никита *τοῦ Στλαβοπέτζη*. Основа: слав-? Вж. обаче C 29: *Στληβοπέτζης*, ще рече слнвопечъ; C 32; 33: *τὸ Στληβοπετζάτον*; 39: *τοῦ Στληβοπέτζη*.

Στλάβος: вм. *Σθλάβος*, като презиме, C 66: Михаил *ὁ Στλάβος*. Непосредствено към това име обаче, C 66: *Δράκος ὁ Σθλάβος*.

Στλαβουνάδα: C 30 (в Авлонско): *τῶν Στλαβουνάδων*; основа слав-.

Στούδενος: име, C 31: *τοῦ παπᾶ Στουδένου*. От стоудєнъ, или стыдьнъ?

Στραστριβίτζα: местно име, AF 36: *τοποθεσία τῆς Στραστριβίτζα*. Слав.?

Στρούμα: женско име, L 269: *γυναικαδέλφην Στρούμαν*; слав. струма.

Στρουμμιτζηνός: прякор, презиме, L 38 (от града Струмица): *Δραγάνου τοῦ Στρουμμιτζινοῦ*; вж. още: AH 325: *Εὐδοκία χήρα τοῦ Στρουμπτζινοῦ*. AH 328: *Γρηζιᾶς ὁ Στρουμπιτζηνός*; AH 394: Йоан *ὁ Στρουμπιτζηννός*. Отговаря на *струмичанин*, жител на Струмица.

Τεμπελίακος: презиме, P 49: *Νικόλαος ὁ Τεμπελίακος*. Вероятно дебелякъ; *дебелият*.

Τζάραινα: женско име, M 250: *χήρα Μαρία ἡ Τζάραινα*. Превод от гръцкото *Βασίλισσα*; V 221. Вж. също съответните мъжки имена: U 298: *τοῦ Τζαραίνου*; AE 196: *τοῦ Τζαρένου*.

Τζερεπλιανή: местно име (вероятно с. Череплен, Зъхненско: вж. Кънчов, пос. съч., стр. 182), L 106.

Τζερνάτος: лично име, O 95. Срв. *Черньо*.

Τζερνεάνκα: женско име, L 127. Предполагаемо *Чернянка, Черна*.

Τζέρνης: мъжко име, L 292; 298: *Τζέρνης... ὁ υἱὸς Βασιλείου Γολεάσκου*; 309: Йоан *ὁ Τζέρνης*. Слав. *Черньо*.

Τζυβρίλλας: презиме, L 233: *Χρύσου τοῦ Τζυβρίλλη*. Слав. чюбръ.

Τομπράνα: женско име, AI 141 (*Добрана*, жена на Асен).

Τόμπρικας: презиме (*Добрика*), L 153: *Στανούλα χήρα Ἰωάννου τοῦ Τόμπρικα*.

Τόμπρινος: презиме, AI 224/5: *Πτωχάρης ὁ Τόμπρινος*. *Добрин*.

Τομπρίτζα: женско име, L 79; 93; 98; AI 30; 95; 125; 152. *Добрица*.

Τόμπρος: мъжко име, L 161: *Μαρία χήρα ἡ τοῦ Τόμπρου*. *Добро*.

Τραγανός: мъжко име, R 170, 197. Вероятно вм. Драган? Или по-скоро Траян?

Τοπολοβίκον: име на място, река, H 397, 400. За местни имена от корена *топола* вж. посочвания у Vasmer, пос. съч., стр. 65, 84, 117, 120, 139, 175, 222.

Τουρμπασᾶς: презиме, AH 119: *Δημήτριος ὁ Τουρμπασᾶς*. Слав. тръбешъ.

Τύχα: женско име, AC 60/1: *Θυγατέρα Τύχαν*. Слав. *Тиха*.

Χρακωτᾶς: презиме, прякор, H 22: Константин *ὁ Χρακωτᾶς*. Срв. хракотина, хракатн.

Χρεάσκος: презиме, L 126/7: *Γεωργίου τοῦ Χρεάσκου*. Срв. слав. хреставьць, хрестъкъ. Предполагаемо слав. име: Хряско? Ряско?

ПОБЪЛГАРЕНИ ЛИЧНИ ИМЕНА

Стефан Илчев

Голяма част от личните имена на българите са взети от православния календар, а по произход са най-вече гръцки, староеврейски и латински. Те са навлезли у нас във връзка с покръстването на българската държава през 865 г. и дълги векове са поддържани от официалната църква и от създадената традиция. Покрай тях са възприети и други гръцки имена, които означават някои църковни понятия, митологически образи и др. И все пак те са чужд елемент в нашия език. Докато значението на народните имена, като *Добри, Здравко, Любен, Найден, Радко, Цветан,* е напълно ясно за всеки българин, църковните са непонятни за по-голяма част от народа. За тях се знае само, че са имена на християнски светии, библейски пророци, ангели, архангели и пр. Ето защо открай време е имало нужда да се побългаряват чуждоезичните имена било по форма — за по-лесен изговор, било по съдържание, като се свързват със славянски корени. Вторият вид побългаряване засяга главно имената от гръцки произход и става по различни начини.

Мнозина образовани българи в миналото са знаели гръцки език, разбирали значението на някои имена и ги превеждали или нагаждали на български. Дядото — да речем — се казва *Доротей* или *Тодор*. Понеже на гръцки *Δωρόθεος* и *Θεόδωρος* ще рече 'дар от бога, божи дар', някои родители с по-будно национално съзнание кръщават внука *Божидар*. Така и традицията е спазена, и дядото задоволен, и името българско.

Превеждането на гръцки имена е ставало нарядко още в старобългарско време, но е зачестило през Възраждането. За илюстрация ще посоча две места от Вазовите „Чичовци".

Селямсъзът разказва на поп Ставри за имената на синовете си: „Петър съм кръстил на дяда Петра... Кръстя на вуйча Ставря — Ставри по български се вика Кръстьо, от Ставрос, но аз мразя патриката, както знайш.. — Адаши сме — казваше поп Ставри."

По-нататък Вазов говори за Иванчо Йотата: „Затова често караше дъщеря си Андроникия, или Мужепобедителка, както я наричаше в български превод мусикословеснейши Хаджи Атанасия, да му пее известната патриотическа песня."

Срещу редица имена от български корен има близки, дори еднакви по значение гръцки или латински, напр. *Благородна* — Евгения, *Богдан* — Теодосий, *Боголюб, Богомил* — Теофил, Филотей, *Божана* — Теофана, Теопия, *Божидар* — Доротей, Теодор, *Венеци, Венцеслав* — Стефан, *Веселин* — Иларион, *Воин, Войно* — Страти, Стратия (в същност

съкратено от Евстрати), *Възкресия* — Анастасия, *Господин* — Кирил, *Желязко* — Сидер, *Жива, Живка* — Зоя, *Звезда* — Стела, *Здравко* — Валентин, Валери, *Злата* — Хриса, *Златко* — Хрисант, *Камен* — Петър, *Кръстьо* — Ставри, *Куцар* — Клавдий, *Люба* — Агапия, *Малчо* — Павел, *Мира* — Ирина, *Надежда* — Елпида, *Небесна* — Урания, *Пастирко* — Пимен, *Светла* — Фота, *Свобода* — Елевтерия, *Спас* — Сотир, *Сребро* — Аргир, *Сретен, Сретко* — Тихон, *Стоян, Стойко* — Константин, *Царева* — Василка, *Черньо* — Мавро и др.

При едни от тях близостта по значение е случайна и българските имена са възникнали самостоятелно; при други може да се допуша зависимост на българските имена от гръцките, а трети са явни преводи. Има и смесени случаи, при които са допустими и трите възможности.

В Източна България, където и до днес се среща гръцкото име *Зоя, Зоица*, българското *Жива, Живка* може да е преводно, но западнобългарските *Живко, Живо, Живан, Живана* са по-скоро самостоятелни защитни имена. *Камен, Камена, Кремен, Кремена* не ще да са от гръцко *Петър*, защото: а) по религиозни съображения имената на големите църковни светци изобщо не се превеждат — те могат само да се съкращават и видоизменят; б) името Петър е едно от най-разпространените из цялата страна, а Камен се среща в ограничени области на Западна България; в) това име обикновено се дава „за здраве и живот“ на деца, родени след умряло братче или застрашени от близка смърт. Малко по-другояче стои въпросът с името *Желязко* и многобройните му видоизменения. Желязко също е защитно име както Камен („да бъде здрав като желязо“), но води потекло главно от Югоизточна България, дето се среща и гръцкото *Сидер*, Шидер. За Сидер обикновено се приема, че е от Исидор, но видоизменено и преосмислено още у гърците по думата *σίδερον* 'желязо'.

Като имаме пред вид сложността и разнообразието на случаите и колко субективен елемент се влага в тях, можем да приемем от посочените по-горе имена за несъмнени преводи само *Благородна, Боголюб, Възкресия, Кръстьо, Надежда, Небесна, Пастирко, Спас, Сребро* и *Царева*. За останалите има основание да се допуща, че са възникнали самостоятелно или по друг път, обаче независимо от гръцките и латинските.

Създаването на български имена по чужд образец става не само с оглед на буквалното значение на чуждото име, но и какво напомня то, с какво е свързано.

Гръцката дума *παρασκευή* значи буквално 'подготовка, приготовление', но гърците наричат така и седмичния ден петък (подготовка за празника събота — по еврейската система). Поради тая връзка срещу името *Параскева* у нас възниква и *Петка*. (В календара има света Параскева — гръцка светица, и преподобна Петка — българска). По-нататък от женското име Петка се образува мъжко *Петко*, което няма нищо общо с Петър.

Еврейската дума *шабат* 'почивка' по византийски се изговаря *σάββατον* и значи 'събота'. Срещу мъжкото име *Савва*, за което се приема,

че е от арабски и значи 'печал, неволя', у нас се явява *Събо, Съби, Събчо, Съба, Събка, Събина, Съботин* и т. н.

Κυριακή на гръцки значи 'неделя' (ден господен), а срещу личното име *Кириак, Киряк* имаме *Недельо, Неделчо, Недялко, Неделя, Недялка* и множество видоизменения.

На гръцки *Κυριακή τῶν Βαΐων* значи 'Връбница, Цветница'. Срещу редките у нас гръцки имена *Вайо, Вая*, а може би и независимо от тях, само във връзка с църковния празник възникват българските *Върба, Върби, Върбан, Върбен* и пр., които не спадат към другите народни имена от названия на цветя и дървета като Иглика, Божура, Явор, Абленко, защото върбата минава за малоценно дърво.

Църковният празник Благовещение на гръцки е *Εὐαγγέλιον* и оттам идва името *Евангел, Вангел*. У нас на едни места смятат името *Благой* за образувано направо от прил. б л а г, а другаде — като еднозначно с Вангел.

Трети вид побългаряване става, като се преосмислят по наши думи и корени съкратени или видоизменени чужди имена. И тук случаите са доста разнообразни и съмнителни, както при преводните имена, затова ще дам само отделни примери.

Видоизмененията на гръцко *Петър* обикновено съдържат начално *пе-*, а втората част може да няма нищо общо с основното име: Пеко, Пело, Пельо, Пенко, Пено, Пенчо, Пеньо, Песьо, Пецо, Печо, Пешо. По навик и жива практика свързваме всички тия форми с Петър или Петко, само *Пейо* смятаме за отделно по произход име — от глагола п е я, затова по-рано го пишеха с ѣ. Обаче много по-вероятно е и Пейо да произлиза от Петър с втора част *-йо*, която се среща в десетки други имена, като Бойо, Влайо, Войо, Груйо, Дойо, Койо, Крайо, Куйо, Мойо, Найо, Нейо, Нойо, Пройо, Райо, Ройо, Руйо, Стайо, Стойо, Съйо и др. Случайното звуково сближение с наш корен преосмисля името и го побългарява.

От еврейското *Михаил* се образуват редица съкратени форми: Мико, Мино, Минко, Минчо, Миньо, Михо, Мицо, Мичо, Мишо. Когато към началното *ми-* има и *л* — *Мильо, Милко, Милчо*, името се слива с групата български имена от корен м и л: Мила, Милка, Милан, Милен, Милена и т. н.

Неударената *о* в гръцко *Тодор* се редуцира по три начина в различните наши говори: Тòдур Тòдър, Тòдар. След изпадане на първата сричка и изместване на ударението се получават формите: а) *Дòре, Дòрко*; б) *Дȕре, Дȕро, Дȕрко, Дȕрчо*, а от Тодурàн — *Дурàн, Дурàнкьо* (които нямат нищо общо с рус. д у р а к); в) *Дъ̀ро*; г) *Дàро, Дàрко, Дàрьо* или *Дàре*, а от Тодарȉн — *Дарȉн*. Формите с *а* се приближават до българско д а р и може би са послужили като основа за образуване на Дара, Дарка, Дарина, Дарена.

Западнобългарското име *Ерма* навярно е съкратено от Ермена, женска форма от гръцко *Ермен*, по-често *Ерменко*, но е изеднаквено с река Ерма и вече спада към личните имена, образувани от реки, каквито са Струма, Искър, Арда, Ардьо и др.

Рилко, Рилчо, Рила, Рилка лесно могат да се изведат от гръцко *Кирил* или еврейско *Рахила*, но понеже се срещат главно в Югозападна България, преосмислят се по планината Рила.

С изпадане на крайното *н* от гръцко *Тихон* (*Τύχωνος*), без други промени, се получава понятното за всеки българин име *Тихо*, което по-нататък става изходна форма за нови производни — Тихол, Тихан, Тишо, Тишко, Тиха, Тихана, Тишка — всички преосмислени по прилагателното тих.

Така с по-големи или по-малки промени са преосмислени още редица имена, напр. *Аспасия* в Спасия (по Спас, Спаска), *Иван* в Иво, Ива, Ивко, Ивка (по горското дърво ива), *Илия* в Лило (по Лила, Лиляна — от лиляк), *Киприан* в Кипро, Кипра (по прилагателното кипър), *Мирон* в Мирьо, Мирко, *Симеон* в Семко.

Обратно явление се наблюдава при избора на именни дни. Понеже в черковния календар почти няма светии с български имена, хората си определят някой календарски празник, чийто звуков състав, начална сричка или поне начален звук напомня дадено име.

И така Архангеловден (Рангеловден, Архангел Михаил) минава за имен ден на Райна, Райко, Райчо, Рашо... и на Мила, Милка, Милен, Милан, Милойко...

Богоявление — на Беньо, Бенчо, Богдан, Божана, Боньо, Ботьо, Боян...

Василовден — на Велко, Величко, Веса, Веселин, Въльо, Вълко, Вътьо...

Гергьовден — на Гана, Ганчо, Гарчо, Гацо...

Димитровден — на Добри, Добромир, Драган...

Рождество (Коледа) — на Рада, Радой, Руси...

Стефановден — на Станка, Станчо, Стойко, Стоян...

За антропонимията това е важно само в едно отношение — че множина не вникват в произхода и значението на името си, а се водят по случайна външна прилика.

ЛИЧНИ ИМЕНА НА *-ШО* И *-ША* В ГР. ЕТРОПОЛЕ

Галина Тагамлицка

Собствените лични имена, образувани с форманта *-ш-*, не са чужди на славяните. Но особено за някои славянски езици може да се каже, че завършекът *-ша* (за ж. и м. род), а понякога и *-шо* (за м. род) е твърде обичаен за вторичните форми на лични имена — обикновено съкратени и със значение на гальовност или умалителност[1].

И наистина *-ша* и производните *-аша* (*-яша*), *-уша* (*-юша*), понякога усложнени и със суфикса *-к-* (*-ушка, -юшка*), са много чести напр. всред руските галени лични имена както от мъжки, така и от женски род (а понякога едно и също име еднакво и за двата рода). Тези имена в руски език са твърде разнообразни не само поради посочените варианти в състава на самия суфикс, но и с оглед на различията в избора на онази част от изходното име, която ще послужи за основа на интересуващото ни галено. Вследствие на това руските галени имена на *-ша* имат различен брой срички и различни принципи за свързване на основата със суфикса. Така възникват тези имена, като се почне с *Миша* (от Михаил), *Тиша* (от Тихон), в които по-скоро суфиксът е *j*, въздействувал на съгласния *-х-* от съкратеното изходно име[2], и се стигне до *Алёша* (от Алексей), *Тимоша* (от Тимофей), *Яша* (от Яков), *Илюша* (от Илья) и мн. др. Или от женски род — *Луша* (от Лукерья), *Маша* (от Марья), *Гаша* (от Агафья), *Груша* (от Аграфена) и мн. др. Склонността на руския народ към суфикса *-ша* и неговите производни в галените лични имена е изразена не само в броя и типовете на тези имена, но и в честата им употреба. Все пак възможността за използуване на този суфикс се определя, но се и ограничава от редица причини. Акад. В. В. Виноградов смята, че евфоничните причини са едни от най-важните[3].

Много популярен и широко употребяван е суфиксът *-ша* (а за м. род понякога и *-шо*) в сърбохърватски език. Напр. производният суфикс *-иша*

---

[1] За това споменава и G. Weigand, Die bulgarishen Rufnamen, ihre Herkunf, Kürzungen und Neubildungen. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, XXVI—XXIX, Leipzig, 1921, стр. 113. Известни материали по този въпрос намираме и в Vergleichende Slavische Grammatik von Dr. Wenzel Vondrák, I. Band. Lautlehre und Stammbildungslehre. Göttingen, 1906, стр. 393—478.

[2] В тъй нареченото просторечие има успоредица *х-ш* и в суфиксите, напр. *Глаша—Глаха*.

[3] В. В. Виноградов изобщо сочи редица условия, при наличието на които суфиксът *-ша* в руските галени имена се оказва възможен (Русский язык, Грамматическое учение о слове, Учпедгиз, 1947, стр. 80).

се среща в състава на сръбски и хърватски имена от мъжки род: *Ljùbiša, Ràdiša, Stàniša, Pèriša* и др. От женски род това е обикновено галената форма със суфикс *-ша*: *Jéša* от *Jevrosima* и др. В имената от мъжки род напълно типичен е суфиксът *-шо: Péšo* (от Petar), *Tóšo* (от Todor), *Téšo* (и след това *Tèšan*) от Teodor, *Mášo* (както и *Mäško*) от Manojlo, *Gášo* от Gavrilo, *Glíšo* от Gligorije, *Jášo* от Jakov и др.[1] Не е безинтересно да се отбележи, че значението на гальовност и умалителност с помощта на същия суфикс в сърбохърватски се създава и в областта на нарицателните съществителни имена[2] (езиков факт, който отчасти, без пълна успоредица може да се наблюдава в руски език[3], но не е присъщ за български).

Не е чужд суфиксът *-ша* в галените лични имена и за другите славянски езици.

*

Какво е мястото на личните имена със завършек *-шо* или *-ша* в български език? Тъй като това не е безинтересно с оглед на по-точна преценка на този тип имена в гр. Етрополе, ще си позволим да разгледаме данните, които се съдържат в двата засега най-богати източника за лични имена в България. Това са притурката към речника на А. Дювернуа[4] и публикациите на Г. Вайганд върху българските собствени имена[5].

В български език формантът *-ш-* (по-специално *-шо* и *-ша*, понякога разширени със суфикса *-к-*) редовно служи за образуване на производни кратки и галени лични имена, въпреки че не всички подобни имена са в еднаква степен разпространени и популярни. В притурката към речника на Дювернуа приложените от автора списъци не са цялостни, а и нямат претенции за пълнота в областта на антропонимията. Въпреки това там (според списъка на Влайков) намираме: *Ташо, Бошко, Гешо, Гошо, (Гошко), Нешо, Пешо (Пешко), Рашо (Рашко), Тошо (Тошко)*, а от женските имена — *Неша, Рашка, Тоша* (и *Тошка*) или (според списъка на Каравелов) — *Бошо (Бошко), Гешо, Душко, Нешо, Рашо* (и *Рашко*), *Ташо, Тишко, Тошо* и съответно женските имена — *Боша, Геша, Душа, Неша, Рашка, Таша, Тиша*. Не е дадено съответствието на името *Тошо*, но затова пък всред женските имена има няколко без съответствия между мъжките — *Виша, Деша, Гелуша, Маруша, Радуша, Теменуша*. В Пиротския списък към същия речник са посочени имената *Неша, Миша, Тоша, Пеша* (съпроводени с фамилни имена или прякори, от които личи, че някои от имената са мъжки, а за някои е трудно да се

[1] Вж. prof. dr. T. Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Drugo popravljeno izdanje u Zagrebu, 1931, стр. 327.

[2] Така напр. в сърбохърватски съществуват формите *djéšo* от *djever, póša* от *popadija, prišo* от *prijatelj, snáša* от *snaha, séša, sèška* от *sestra*, а също така и всред названията на неодушевени предмети: *gráša* от *grah, grša* от *grlo* и др. (вж. Т. Маретич, цит. съч., стр. 328).

[3] Вж. Грамматика русского языка, АН СССР, 1960, т. I, стр. 229, 267, 268.

[4] А. Дювернуа, Словарь болгарского языка, М., 1885—1889, стр. 242 и 2622—2631.

[5] Вж. G. Weigand, цит. съч., и Г. Вайганд, Българските собствени имена. Произход и значение, София, 1926.

извади заключение). В Зайчарския списък (пак там) се привежда името *Бошко* и в списъка на Миладинов — *Бошко, Душко, Мешко, Нешо* (*Нешко*), *Рашо* (*Рашко*) и женските имена *Бошка, Вища, Неша*. Значително повече имена на *-шо* и *-ша* са дадени у Вайганд. Там ще намерим (за съжаление, без да се сочи мястото и степента на тяхното използуване) имената: *Бешко* (което авторът извежда от Бенефаций), *Бошо, Бошко* (от Богдан или Божидар) и *Боша* (от Богдана), *Вишо, Виша, Вишан* (от Вишеслав), *Гошо, Гоша, Гошко, Гьоша, Гьошѐ, Гешо, Геша, Гануш* и *Гануша* (от Георги и Георгина), *Дешо, Дешко* (от Десимир, Десислав, Десирад, ж. *Деша, Дешка*), *Дъмшо* (от Дамян, ж. *Дъмша*), *Душо, Душко* и ж. *Душа* (от Душан), *Ешо, Ешко* и *Еша, Йошо* и ж. *Йоша* (от Йоан и Йоана), *Лашо* (от Лазар), *Машо* (от Матей), *Мешо* и ж. *Меша* (от Методи и Методия), *Мишо, Мишко* и ж. *Миша* (от Михаил и Михаила), *Нашо* (от Атанас), *Некша* (от Негослав), *Нешо* и ж. *Неша* (от Нено и Нена), *Нишо* (от Никола), *Пешо* и ж. *Пеша* (от Петър и Петра); *Пъшо; Рашо* и ж. *Раша* (от Рад и Рада), *Станашо, Станешо, Станиш, Сташа* и ж. *Станиша* (от Стан и Стана), *Ташѐ, Ташко* (от Анастас) и *Таша* (от Анастасия); *Тешо, Тешко; Тишо* и ж. *Тиша* (от Тих и Тиха), *Тошо* и ж. *Тоша* (от Тодор и Тодора), *Туши* (от Димитър), *Храшко* от Хранислав и Хранимир и (като заета от руски) *Сашо* и ж. *Саша* (от Александър и Александра). Според списъка някои от мъжките имена завършват на *-ша*[1], *-ше, -ши* (*Некша, Микша, Сташа, Гьоше, Туши*). Освен това трябва да се подчертае, че не всички посочени от Вайганд имена са еднакво разпространени. Ако имената, като *Пешо, Гошо, Мишо, Рашо, Тошо*, могат да се срещнат едва ли не във всеки край на България, останалите са по-редки, а някои (като *Дъмша, Микша, Станешо, Станашо* и др.) звучат не съвсем обичайно за повечето българи. Женски имена на *-ша* се срещат сравнително по-рядко от мъжките на *-шо*. Но, естествено, и всред тези имена има някои по-често срещани — в по-голям брой райони на страната и все пак за по-голям брой лица, както напр. имената *Пеша* (и *Пешка*) от *Петка, Петкана, Петра, Петрана* или дори от *Параскева* посредством *Пена, Пенка; Неша* от *Неделя, Неда, Недка; Деша* успоредно с *Дена, Денка*. От друга страна, възможно е да има такива райони, в които женски имена на *-ша* изобщо да не са присъщи за местното население.

Впечатлението за мъжките имена на *-шо* и женските на *-ша* е, че те образуват двойки: *Пешо—Пеша, Дешо—Деша, Тошо—Тоша, Нешо—Неша*. Но дори и да е така в повечето случаи, все пак има отделни български имена от мъжки род (като *Лашо, Нишо* и някои други), за които авторът на тези редове не е имал случай да срещне съответствие в женски род (у Вайганд без съответствия в женски род са дадени също така *Машо, Нашо, Еш(к)о, Беш(к)о, Пъшо, Тешко, Храшко*). Освен това по-честата употреба на мъжките имена на *-шо* в сравнение с жен-

[1] Die bulgarischen Rufnamen предлага доста на брой мъжки лични имена на *-ша*. Така още на стр. 113 се дават *Раша* (от Рад, Радослав), *Браша* (от Брате, Братислав), *Гоша* (от Годомир, Гойислав), *Теша* и *Тоша* (от Теодор и Тодор), *Пеша* (от Петър), *Маша* (от Матей или Марко), *Диша* (от Димитър), които свързва със славянската древност (altslavische Zeit).

ските на *-ша*[1] ни предразполага да смятаме за основни мъжките, а имената на *-ша* като вариант от женски род към мъжките (както е в действителност за повечето от разглежданите имена). Обаче всред имената на *-ша* от женски род има по-голям брой без съответствие в мъжки род. Никъде не сме имали възможност да намерим съответствие на *-шо* към женското име *Куша* (от Кръстана). У Вайганд това име не е посочено, но затова пък без „*-шо*"- съответствия в мъжки род са дадени и *Доша*, както и някои имена със суфикс *-уша*, като напр. *Дремуша, Катуша, Малуша, Маруша, Латуша* и някои други. Но дори и тези факти не оказват решително влияние за изместването на много по-употребяваните и често пъти наистина изходни форми за мъжки род на *-шо* от първото място, което те в български език заемат по начало спрямо женските имена на *-ша*.

*

Личните имена в гр. Етрополе разкриват пъстра и твърде интересна смесица от старинни славянски или славянско-български форми или различни влияния и заимствувания и затова ще представят немалък интерес за бъдещия си изследовател. Ние обаче си поставяме за цел да направим преглед само на личните имена на *-шо* и *-ша*, към които местното население все още има доста голяма склонност, и то не само в самия град, но и в колибарските му „махали" (всред които има и сравнително по-гъсто населени и затова смятани вече като села в пределите на Етрополската община, като Лъга и Равна).

Личните имена на *-шо* и *-ша* в Етрополе, поради сравнителното разнообразие и честа употреба на образците, придават особен колорит на местната антропонимия и отговарят на все още запазената традиция, която води към далечното славянобългарско минало. Наистина списъкът на тези имена в Етрополе не обхваща всички, посочени от Вайганд, но, от друга страна, включва и други образци (които отсъствуват у Вайганд, а особено правят впечатление със сравнително честата си употреба).

В същност не е лесно да се установи точно колко често се употребяват интересуващите ни имена, защото те далеч не винаги се фиксират писмено, а понякога намират място само в устната реч като съкратен вариант със значение на умалителност или на гальовност спрямо изходното име. Така лицето Донка Димитрова Йосифова (по документи), сега жителка на София, по произход етрополка и дълги години живяла в Етрополе, през целия си 76-годишен живот от близки и познати е била наричана *Доша*, а не *Дона* или *Донка*. Това не е единствен случай за фактическо, но не зарегистрирано съществуване на лично име с форманта *-ш-* (така както понякога се случва и с други собствени лични имена и техните съкратени форми). Отсъствие на необходимата пълна документация в тази област отнема възможността да се установят точни количествени показатели, но също така създава условия и за съществени и принципни пропуски.

[1] Срв. различната интензивност в употребата на мъжките и женските имена напр. от двойките *Мишо—Миша, Гошо—Гоша, Рашо—Раша* и др.

Писмените източници обаче дават възможност за по-голяма конкретност и доказаност на твърденията. Затова ние ще се опираме преди всичко на писмените данни, въпреки че тези данни, както се посочи по-горе, в същност отразяват само известна част от интересуващите ни факти, т. е. с недостатъчна пълнота и точност дават представа за употребата на имената в действителност. Данните черпим от официалните регистри за гражданското състояние на населението в Етрополе от 1958 г. За всяко лице според тези регистри посочваме сведения за годината и мястото на раждането, които дават приблизителна представа за интензивността, с която се употребяват интересуващите ни имена, за района на тяхното разпространение и основните тенденции в областта на употребата. Освен това се използуват интересните, но твърде недостатъчни данни за лични и фамилни имена и роднински връзки, които се съдържат в ръкописа на известния местен общественик и учен от началото на нашия век — учителя Ал. Тацов (специално във II и III папка, запазени в местния музей и любезно предоставени от уредника на музея Кр. Матеев). И най-после опираме се на твърде интересния материал, който ни предлага излезлият наскоро труд на Ст. Илчев „Лични и фамилни имена в Ботевградско" (Известия на Института за български език, кн. VII, София, 1961, стр. 307—357).

Официалните регистри съдържат незначителен брой мъжки имена на *-шо* или *-шко* на лица, които живеят в чертите на самия град. Това е на първо място името *Рашо*: Рашо Илиев Дърмишов (род. 1905 г.), Рашо Ценков Рашов (1930), Рашо Иванов Чипов (1917), Рашо Иванов Вълчинов (1918), Рашо Михайлов Радулов (1929), Рашо Дончов Рашов (1931). Освен това има няколко лица с името *Пешо* или *Пешко*: Пешо Райчинов Кочов (1901), Пешо Кръстев Пешов (1902), Пешко Ценов Керемидски (1887), Пешко Николов Вълков (1918), Пешо Христов Райчинов (1934). Има и един *Мишо* (Мишо Христов Мишев, 1916), един *Вушо*, по-точно *Вушко* (Вушко Цанов Вушков, 1915), един *Вашо* (Вашо Илиев Давулев, 1901) и един *Тошко* (Тошко Кирилов Стоев, 1960, баща му е от с. Илиянци, Софийско). Единственият *Душко* по майка не е от Етрополе. А в последно време има и няколко лица с име *Сашо*, както напр. Сашо Симеонов Златаров, (1958), и др. Прави впечатление, че през последните години сравнително малко лица са получили имена, които да завършват на *-шо* или *-шко*. Може да се предполага, че в миналото са били повече на брой, ако се съди и по бащините или по фамилните имена (според името на дядото) на лицата, посочени по-горе, а също и на редица други, както напр. на Пауница Данчова *Мишова* (1920), Мария Михайлова *Лашова* (1894), Лазар Ненов *Лашов* (1905), Раша *Вешкова* Йотова (1891), Васил Христов *Нишев* (1915), Георги Кр. *Мишев* (1898), братята *Мишови* (Данчо, Димитър, Григор, Никола, Георги) и др.

Значително по-чести и по-разнообразни в Етрополе са женските имена на *-ша*, дори ако се вземе населението само на града. Така в регистрите намираме името *Боша*: Боша Николова Тодорова (1929), Боша Павлова Керемидска (1920), Боша Цолова Николова (1927); още по-често името *Веша*: Веша Христова Вълкова или Влъчкова (1934),

Веша Василева Гаврилова (1878), Веша Василева Стоева (1939), Веша Йорданова Ценова (1878), Веша Василева Куртанова (1903), Веша Христова Филипова (1897), Веша Ст. Кубетска (1899), Веша Василева Христова (1939), Веша Симеонова Ганчева (1895), Веша Вълкова Гаврилова (1892), Веша Христова Петрова (1898), Веша Христова Филипова (1928), Веша Колова Вретенарова (1890); името *Геша*: Геша Борисова Гръбчева (1929), Геша Иванова Данчова (1930, Геша Василева Рачева (1898), Геша Иванова Гергова (1930), Геша Иванова Нейчева (1898), Геша Григорова Бончова (1886), Геша Михайлова Данова (1936), Геша Симеонова Златарова (1893), Геша Петрова Бончева (1885), Геша Лазарова Михова (1928 г.), Геша Симеонова Лалина (1885), Геша Цанкова Буцова (1905), Геша Симеонова Шекерджиева (1905); името *Доша* и *Дошка*: Доша Павлова Михайлова (1900), Дошка Петкова Транчева (1920), Доша Христова Иванова (1904), Доша Симеонова Дочева (1911), Доша Христова Давидова (1949), Доша Гергова Иванова (1893), Доша Николова Григорова (1886), Доша Иванова Гръбчева (1882), Дошка Павлова Гръбчева (1933), Доша Григорова Гръбчева (1880), Дошка Григорова Гръбчева (1934), Дошка Николова Гръбчева (1936), Дошка Георгиева Вутьова (1937), Доша Ганчова (1898); името *Даша*: Даша Иванова Нейкова (1890), Даша Иванова Кьопчева (1890); името *Йоша*: Йоша Христова Микина (1891), Йоша Д. Вълчинова (1894), Йоша Йотова Христова (1878); името *Куша*: Куша Михайлова Тепавичарова (1898), Куша Иванова Гръбчева (1907), Куша Стоянова Владова (1924); името *Пеша, Пешка*: Пеша Илиева Кацарова (1905), Пешка Бончова Тунджева Минкова (1889), Пешка Ценова Цончева (1906); името *Раша* и *Рашка*: Раша Христова Томчева (1896), Раша Вешкова Йотова (1891), Рашка Иванова Бързакова (1936).

В ръкописните бележки на Александър Тацов данните за интересуващите ни имена не са много, тъй като съответните страници представят започнати от автора, но незавършени родословия, и при това не на всички, а на най-известните семейства в града. На много места не са посочени годините на раждането на лицата, близко познати на самия автор. Обаче допълнителните сведения и характеристики към всяко име възкресяват едно минало, което вече изчезва, и затова не ни се струва неуместно да се изнесе от записките поне онова, което засяга интересуващите ни имена на *-шо* и *-ша*.

Нови за нас в ръкописа спрямо последните официални регистри са само имената *Моша* (дадено е Моша, Моцка, Симонка във връзка с лицето Моша Панчува) и *Таша* (Таша Иванова Мешкова от семейство Бильовци). Дава се и името *Куша* (наред с Куца, Кула, Куна и се споменава, че празнува на Кръстовден): Куша Дилберска, Куша (баща Васил, дядо Боно), Куша Бонова Нинова (сем. Даскалови, Даскалци), Куша Димитрова Христова, Куша Данчова Петкова. Във връзка с името *Йоша*[1] се сочат следните лица: Йоша Рамчова, Йоша х. Христова Дон-

[1] При това име авторът дава съпоставките с *Йота, Йона, Йоца, Йола*, които също празнували на „Иван Кръстител", и предполага, че това име е от първобългарски или кумански произход, като сравнява с турското *йол* 'път', както в българското име *Пътьо, Пакьо* (път), напр. чорбаджи Патю от Видраре.

чова, Йоша (баща Начо, сем. Самарджийци), Йоша, род. 1858 г., дъщеря на Генко Пашов, Йоша, дъщеря на Косто х. Ценов, Йоша, дъщеря на Васил Пишмана, Йоша Иванова Делванова, Йоша Ненова Кинова (сем. Железарци), Йоша Илиева Пацова (Бохорова), Йоша Илчова Иванова. За името *Веша* се дават следните лица: Веша (баща Стоян Кръстьов Кюрпанеца), Веша Пенкова Иванова, Веша Ненова Кинова (сем. Железарци), Веша Савова Николова. Името *Раша* е представено у Тацов със следния списък: Раша Тодор Попова (внучка на поп Кръстю Младия, член на Революционния комитет), хаджи Рада Савова хаджи Пашова (Рашка). Освен това Тацов сочи имената *Доша* (Доша Кунова, сем. Кринчевци) и *Боша* (със съпоставяне с Бона, Бонка, но без указания за конкретни лица с това име).

От мъжките имена на *-шо* или *-шко* намираме у Ал. Тацов следните: *Мишо* (при съпоставка с *Михо*, напр. Мишо хаджи Панов, род. в 1867 г.), *Ваш(к)о* (Вашко Банчов и Вашо Инов Кръстов, умрял през 1937 г., сем. Глухарци), *Нишо* (дядо на Ицо Кирчов, съвременник на автора), *Вуш(к)о* (Вушко Проданов, под манастира, род. в 1889 г.). Че традицията за употребата на интересуващите ни имена води към още по-далечно минало, личи от посочените у Тацов фамилни имена на лица, като Таша *Мешкова*, Цаца Иванова *Мешкова*, Генко *Пашов*, хаджи Рада Савова хаджи *Пашова*, Христо К. *Нишев* и др.

Естествено е, че употребата на личните имена на *-шо* и *-ша* не се ограничава с чертите на самия град, а обхваща и махалите, които понякога се намират на 6—7 км от града. В това няма нищо чудно, като се има пред вид, че имена от интересуващия ни тип се срещат и в други краища на България и във всеки случай — в най-близките до Етрополе селища, като град Ботевград и селата Брусен, Лопян, Осиковица, Осиковска Лакавица, Джурово и други. За това свидетелствуват и данните за преселените в Етрополе главно снахи и зетьове от споменатите селища. Напр. в регистрите са записани: *Неша* Ботева Петкова от с. Осиковска Лакавица, *Дишо* Лазаров Дилов и *Тошко* Томов *Тошков* от Ботевград, *Маша* Ст. Генова и *Тошка* Д. Николова от с. Осиковица, *Вешо* Ив. *Вешов* и няколко души, наречени *Пешо* и *Пешка*, от същото село, както и в махалите: старците *Вешо* Георгиев от с. Осиковица (сега в Лъга), *Йошо* Христов Костадинов от с. Лопян (също в Лъга) и баба *Пеша* Сайкова от Осиковица (сега във Вранащица). Много интересни сведения в това отношение предлага трудът на Ст. Илчев, откъдето личи че в миналото в Ботевград и околностите му (т. е. и в околностите на Етрополе) е имало значително повече и по-разнообразни имена на *-шо* и *-ша*, запазени до наши дни главно в местни имена, във фамилни имена и прякори, напр. *Гошо*, което в други части на България е толкова разпространено, *Гьошо, Дашо, Гешо,*[1] *Вуша* и *Вушка, Дашо* и *Дашко, Дишо* и *Дишко, Диша* и *Дишка, Душко, Елешка, Йошко* и *Йошо, Деша, Иша, Кашо, Лишо, Машо, Миша, Мушко, Нешко, Рушко, Ташо, Тишо, Тишка, Тоша, Тошо,* при това имената *Гьошо, Дашо, Гешо, Вуша, Елешка, Йошо, Деша, Иша, Лишо, Миша* и *Тоша* са запазени все още като лични

[1] В списъка фигурира и *Гушо*, но той е преселник от Битолско.

имена (отбелязани понякога от автора като стари, редки или единични случаи, но понякога срещнати в повечето от обследваните селища)[1].

Когато казваме, че имената на *-шо* и *-ша* се срещат и в „махалите" на Етрополе, трябва все пак да изтъкнем, че тези имена в махалите са разпространени твърде неравномерно. Това личи и по официалните регистри от 1958 г., които бяха използувани вече. Най-много имена на *-шо* и *-ша* има в селцето (Л ъ г а, 6—7 км от Етрополе). От женските се срещат *Боша, Даша, Доша* и *Пеша*, понякога разширени със суфикса *-к-*: Боша Д. Червенякова (род. 1923), Боша Дончева Нейчева (1923), Боша Кр. Велева (1909), Боша Кр. Павлова (1919), Боша Хр. Пешова (1934), Даша Гаврилова Барзинова (1922), Даша Начова Семкова (1897), Даша Василева Ватова (1918), Даша Иванова Дакова (1925), Доша Цветкова Йотова (1947), Доша Христова Семкова (1887), Дошка Петрова Павлова (1952), Пеша Иванова Гаврилова (1900 г.), Пешка Петрова Чипова (1920), Нешка Иванова Чипова (1892). От мъжките имена на *-шо* там съществуват *Пешо, Вушо, Тошо* и *Вешо*: Пешо Иванов Пешов (1922), Пешо Йолов Пешов (1922), Пешо Иванов Петков (1908), Пешо Савов Пешов (1910), Пешо Василов Вушов (1946), Пешо Христов Пешов (1940), Пешо Борисов Петров (1950), Пешо Вутов Цаков (1897), Вушо Нинов Бончов (1902), Вушо В. Илков (1926), Тошо Георгиев Тошов (1922), Вешо Н. Тодоров (1891). В бащини и фамилни имена има запазени на *-шо* не само измежду посочените по-горе, но и в други случаи (напр. Христо *Вушов Пешов*, 1909).

В махалата В р а н а щ и ц а (на около 3 км от Етрополе) от интересуващите ни женски имена се срещат *Боша* и *Доша*: Боша Николова (1908), преселила се там от града, Боша Иванова (1898), Боша Вълкова (1902), Доша Петкова Вълкова (1929), преселила се от Етрополе, и Доша Цолова (1928). От мъжките имена се намират само *Ушо* и *Вушо* (не е невероятно да са варианти на едно и също име): Ушо Цветков (1903), Ушо Йотов (1903) и Вушо Лука Груев (1878, преселил се от Етрополе).

В махалата Г о р у н а к а (на около 6 км от града) от женските имена на *-ша* съществува само *Боша*, и то два пъти (Боша П. Керемидска, 1914, и Боша П. Тодорова, 1929). Мъжките имена на *-шо* са повече — *Рашо, Пешо, Йошо*: Рашо Ценов Дончов (1958), Рашо Димитров Рашов, (1931), Рашо Илиев Дормишов (1906), Рашо Ценков Рашов (1914), Рашо Иванов Чипов (1917), Рашо Михалев Радулов (1929), Пешо Кръстев Пешов (1904), Йошо Тодоров Главеняков (1897).

В махалата Р и б а р и ц а (на около 4—5 км от Етрополе) има няколко женски имена на *-ша*: *Боша, Геша, Йоша*: Боша Колева (1914), Боша Маринова Иванова (1930), Боша Данчова Ненчова (1923), Геша Георгиева Ралчова (1923), преселила се тук от Етрополе, Йоша Маринова Паякова (1935). От мъжките имена на *-шо* се среща само *Пешо*, и то само веднаж: Пешо Ничов Василов (1952).

И най-после в доскорошната махала, сега село Р а в н а (на около 7 км от града), няма нито едно женско име на *-ша*, а от мъжките

[1] Посочваме тук само имената, които не се срещат нито в регистрите за населението на Етрополе, нито в ръкописа на Ал. Тацов, нито са означени като етрополски от самия Ст. Илчев (вж. по-долу таблицата на стр. 2—29).

имена на *-шо* само *Рашо*, и то само два пъти: Рашо Илиев Дормишов (1906) и Рашо Петров Делибашев (1941).

Към тези имена трябва да се прибавят онези, които Ст. Илчев отнася към Етрополе, като *Баша* и *Башо* (изведено от *Благо*, но по-вероятно ни се струва *Башо* да е вариант на *Бано*), *Виша* (намерено само в местното название *Вишина падина*), *Дошо* (охарактеризирано като съвсем рядко), *Рошко* (в местно название) и *Тошка* (в местно название и в околните селища).

И тъй в самия град Етрополе и в махалите Вранашица, Рибарица, Горунака и селата Лъга и Равна, които се отнасят към Етрополския градски съвет, са отбелязани следните лични женски имена на *-ша* и на *-шо* (според официалните регистри за гражданското състояние, по данните от ръкописите на Ал. Тацов и труда на Ст. Илчев за личните и фамилни имена в Ботевградско):

женски имена на *-ша*	мъжки имена на *-шо*
Баша	Башо
Боша	Бошо
—	Вашо
Веша	Вешо
Виша	—
—	Вушо
Геша	—
Даша	—
—	Дишо
Доша	Дошо
—	Душко
Йоша	Йошо
Куша	—
—	Лашо
—	Мешо
—	Мишо
Моша	—
Неша	—
—	Нишо
—	Пашо
Пеша	Пашо
Раша	Рашо
—	Рош(к)о
Таша	—
Тоша	Тошо
—	Ушо

Би могло да се предположи, че много от празните места в таблицата са били запълнени в миналото, когато имената на *-шо* и *-ша* в Етрополе са били по-чести и по-разнообразни от днес. Известни основания за такова предположение намираме в данните за употребата на голям брой подобни имена в Ботевградско, които срещаме в труда на Ст. Илчев (вж. по-горе, стр. 225). Всеки случай в устната практика на местното

население ни се е случвало да чуваме такива имена, които не са регистрирани в източниците, които използуваме по-горе, и затова тези имена не включваме в таблицата. Това са напр. имената *Нуш(к)а* (от Теменуга, Теменужка), *Нешо* (успоредно с *Нено*, срв. женското *Неша*, *Тоша* (*Тота* от Тодора), *Деша* (*Дена*) и др. Старата етрополка Раша Вешкова Йотова (по мъж Христова Чутурска или Чутурката), род. 1890 г., твърди, че в Етрополе се срещали и имената *Жеша*, *Заша* и *Зашо*, *Еша* и *Ешо*, *Диша*, *Лиша* и *Лишо*, *Луша*, *Миша*, *Ниша*, *Нуша*, *Тоша* (освен тези, които са посочени в таблицата). Тя обаче не може да си припомни конкретни лица с тези имена. Етрополецът Иван Павлов Туджаров (от семейството на Кътови, брат на поета Христо Ясенов, род. в 1884 г., но отдавна излязъл от Етрополе, където се връща само от време на време), съобщава, че са етрополски имената *Башо* и *Баша* (спомня си само за един човек с това име — Башо Даков Георгиев, който, изглежда, е починал или е изселен, тъй като не фигурира в регистрите на Етрополе), името *Гешо* се било срещало „много често" успоредно с *Гено*, също и *Гошо* за *Георги* (докато *Гочо* било за *Григор*, както е и един от адвокатите на Етрополе). За името *Диша* не си спомня добре, не е сигурен, *Лишо* бил чувал, имало и род *Лишовци*, срещали се и имената *Луша*, *Миша*, името *Тоша* се срещало „много често". (всички тези имена не са включени в таблицата, т. е. няма ги не само в регистрите на Етрополе за гражданското състояние на населението днес, но не са споменати и в ръкописа на Ал. Тацов, нито са отбелязани за Етрополе в цитирания вече труд на Ст. Илчев за имената в Ботевградско).

И тъй таблицата дори без тези допълнителни образци предлага доста голямо разнообразие от имена на *-шо* и *-ша* в Етрополе и махалите, въпреки че не се изчерпват възможностите, посочени от Вайганд или Дювернуа, или образците, намерени от Ст. Илчев. Както проличава обаче от разгледаните по-горе материали, не всички имена от тази таблица днес са еднакво популярни и дори не всички могат да се отнесат към активния антропонимичен запас (както е напр. изтъкнатото за района на Етрополе име *Виша*, запазено в местно название). От друга страна, от същите материали личи, че в Етрополе и махалите имената на *-ша* (т. е. женските лични имена) се срещат значително по-често от имената на *-шо* (т. е. отколкото същият тип мъжки лични имена), въпреки че сякаш разнообразието на образците днес все пак е по-голямо всред мъжките лични имена на *-шо*. Именно поради по-широката употреба на женските „*ша*-имена в таблицата те са поставени на първо място.

От таблицата се вижда също така, че в Етрополе и махалите (а според материалите в студията на Ст. Илчев — и изобщо в Ботевградско) личните имена на *-ша* и *-шо* са само двусрични (не се срещат такива като *Латуша*, *Маруша*, *Мануша*, *Драгуша* и др., посочени у Вайганд или *Манўша*, *Радуша*, *Гелуша*, *Маруша* от списъка на Каравелов[1]). Освен това следва да се отбележи, че няма нито едно име, което да започва с група съгласни (както е напр. у Вайганд в имената *Драша*,

[1] А. Дювернуа, Словарь болгарского языка (притурката).

Браша, Сташа, Стеша и др.).[1] Няма нито едно име, в което *-шо* и *-ша* да се прибавят към съгласна (срв. у Вайганд — *Микша, Думша* и др.). И най-после прави впечатление, че в Етрополе всички имена от мъжки род свършват на *-шо* (няма нито едно, което в съответствие с голям брой посочени у Вайганд да завършва на *-ша*, както напр. *Раша, Браша, Гоша, Теша* и *Тоша, Пеша, Маша, Диша*[2] и др.).

Личните наблюдения на автора, както и устно засвидетелствуваните данни от редица стари етрополци показват, че имената на *-шо* и *-ша* в Етрополе и махалите се възприемат по два начина. От една страна, тези имена се схващат и функционират като отделни, макар и производни от някои много популярни лични имена. В такъв случай имената *-шо* и *-ша* се възприемат като самостоятелни, откъснати от изходното име и затова именно така са отразени в документите на лицето и в регистрите за населението. Връзката с изходното име тогава се изразява в това, че двете — изходното и производното (с форманта *-ш-*) — се свързват с един и същ църковен празник (напр. *Веша* и *Велика*[3] с Великден), както и във възможността на взаимната замяна на изходното и производното на *-ш-* при осъществяването на обичая за наименуване на внуци в чест на дядо или баба. От друга страна, имената на *-шо* и *-ша* могат да се възприемат и само като неофициални производни със значение на умалителност и гальовност спрямо изходното лично име. В такъв случай „*-шо*“ и „*-ша*“-имена остават за употреба в обстановката на семейния бит и не се регистрират нито в документите на лицето, нито в градските регистри за населението. Именно по такъв начин може да се обясни обстоятелството, че във фамилиарно-устната практика на населението могат да се чуят имена, които не фигурират в регистрите на населението. Оттук идва и фактът, че старите етрополци преценяват като обикновени, чести, многобройни имената, които писмено не са отразени в официалните документи и затова биха могли да се сметнат за неприсъщи на това селище.

Въпреки все още честата употреба на „*-ша*“ и „*-шо*“ — имена в Етрополе и махалите твърде ясно се очертава тенденцията към ограничаване на състава им, към намаляване на употребата. За това свидетелствуват многото празни места в таблицата. За същото говорят и данните за годините на раждането, които се дават за лицата, наречени с интересуващите ни имена. Достатъчно е да се направи преглед на годините, посочени към имената, за да се види, че с имена на *-ша* и *-шо* са зарегистрирани предимно лица, родени през миналия век и в първите десетилетия на XX в. Значително по-малко са те през последните три десетилетия, като се почне от тридесетте години и особено в последно време (от 1950 г. насам). Във връзка с тенденцията за намаляване на имена с *-ша* и *-шо* се проявява отчасти стремежът предимно да се

[1] Според нашите наблюдения името *Башо* се свързва с *Бано, Даша* с *Дана, Йордана*. Ст. Илчев обаче смята, че *Башо* е образувано от *Благо, Даша* от *Драгана*, което предполага изпускане на втората съгласна.

[2] Цит. съч., стр. 113 и др.

[3] В Етрополе се срещат и формите *Века* (както е била наричана напр. Велика Туджарова, майката на поета Христо Ясенов), *Вела* и др.

заменят тези имена с изходното име, а не обратно, нито дори просто да се повтори името на *-шо* и *-ша* при осъществяване на обичая да се наричат внуците на имената на дядо и баба. Така напр. *Даша* Иванова Нейкова, род. в 1890 г., има внучка *Даринка*. В чест на бабката *Раша* Вешкова Йотова, род. 1891., внучката е наречена *Радка*. *Веша* Христова Филипова, род. 1897 г., има внучка *Весела*.[1] Такова отбягване на „*-шо*" и „*-ша*"-имена при „подновяване" на дядовите и бабините имена у внуците може да се отбележи до известна степен още в началото на нашия век, въпреки че тогава тази тенденция не се очертава така ясно и определено. Така напр. *Лазар* Неков *Лашев*, род. в 1905 г., също е наречен на дядо си, но не *Лашо*, а *Лазар*[2].

Данните от регистрите за гражданското състояние показват освен това, че по същото време, т. е. през последните няколко десетилетия и особено като се почне приблизително от 1950 г., списъкът на имената в Етрополе, както в самия град, така и в махалите, силно променя характера си. Започват масово да се използуват за новородените етрополци други „по-съвременни" имена. По такъв начин списъкът на личните имена в Етрополе обеднява не само откъм имената на *-ша* и *-шо*, но и откъм други традиционни имена, които в миналото толкова често в продължение на десетки години фигурират в регистрите на града (като *Цана* и *Цако*, *Цена* и *Цено*, *Рада* и *Радьо*, *Радул*, *Райчин*, *Добра*, *Тота*, *Вуто* и *Вуна*, *Стойна* и *Стойно*, *Марин*, *Съба*, *Войно*, *Вица*, *Начо* и мн. др.). Вместо тях в официалните регистри все по-често се срещат напоследък напр. имена, нечужди за българската антропонимия, но по-рано специално в Етрополе по-редки (по наше наблюдение сравнително редки особено в началото на този век, докато всред 70—80—90-годишни баби има известен брой лица с такива имена). Такива по-чести напоследък са имената като *Надежда*, *Анка*, *Елисавета*, *Екатерина*, *Вера*. Особено често в последно време се вписват в регистрите имена славянски, понякога доста старинни или образувани по подобие на старинните, но нови за Етрополе през последните стотина години, обусловени от особената достъпност и ефектност на значението. Така голям брой етрополци през последните десетина години получават имената *Красимир* и *Красимира*, *Красен* и *Краса* и дори *Красияна*, *Мирослав*, *Венце-*

[1] Далеч не винаги може да се посочи точното и единственото изходно име за всяко производно на *-шо* и *-ша*. Така напр. името *Бошко*, което в повечето случаи се свързва с *Богдан*, а не е чуждо на *Божан*, *Божил* и др. под., у Влайков (срв. притурката към речника на Дювернуа) се извежда от *Ботьо*, а в списъка на Каравелов (пак там), от една страна, се дава *Бошко*, *Бошо* наред с женското име *Божа* (и *Бона*), от друга страна, и мъжкото *Бошо*, и женското *Боша* се свързват с мъжкото име *Боско*. Не е чудно в такъв случай, че внучката на посочената по-горе баба Веша е била наречена в чест на баба си, но не *Веша*, нито *Вела*, *Века*, *Веца* или др., които се срещат в Етрополе наред с *Веша* като съкратени от *Велика*, нито дори със самото изходно име *Велика*, а с друго изходно име, *Весела*, което повече се харесало на близките, а при това имало и известни звукови съвпадения и с името на баба Веша и с обичайното изходно — *Велика*. На същото основание внучката на баба Даша е била наречена *Даринка*, докато има случаи на свързване *Даша-Дана-Богдана* или *Йордана*, а у Ст. Илчев *Даша* се извежда от *Драга*.

[2] Този процес се наблюдава и в областта на други типове народни имена. Напр. Илия *Боцов* Груев е нарекъл сина си в чест на дядо си, но не *Боцо*, а *Борис*.

слав, Борислав, Станислав, Благовест и *Благовеста, Тихомир, Спасимир, Владимир, Станимир, Цветомир, Любомир, Лъчезар, Румян, Огнян, Снежанка, Лиляна, Светла, Росица, Искра, Цветелина* и други. През последните 10—15 години се появиха и имена, заети от руски език (*Татияна, Никита, Наталия*), при това някои направо в умалителната руска, форма, вписани в регистрите именно в такъв вид (като *Соня, Маша, Таня, Поля, Наташа, Сашо* и *Сашка, Петя, Ваня,* последните три имена, както изобщо в български език, по принцип са женски). Значителна пъстрота създават в последно време появилите се за сметка на типичните местни онези имена от чужд (предимно от гръцки и латински) произход, които се срещат и в другите райони на страната, но за Етрополе не са бивали присъщи досега, както и някои имена от староеврейски произход (вж. и по-горе — *Анна* и др.). Някои от тези имена са преобразувани от посредничеството на френски език, а понякога се използуват направо имена от френски, английски и др. произход. Такива са напр. *Виолета, Виолин, Даниела, Антоанета, Маргарита, Анета, Дафина, Евгения, Диана, Парка, Христофор, Емилия, Юлия, Юлиана, Валентин, Венета, Илиана, Мариана, Мариус, Григорина, Дора, Роза, Нели* и др.

Тези „нови" имена (особено нови за Етрополе) придават „по-европейски" облик на антропонимичните списъци, обаче лишават Етрополе от онзи специфичен местен колорит в областта на личните имена, който все още доминира там преди тридесетина години и за който немалко са допринасяли зарегистрираните и незарегистрираните разнообразни и често употребявани имена — женски на *-ша* и мъжки на *-шо.*

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

ГЛАСНА *Ы* В ГОВОРА НА С. ТИХОМИР, КЪРДЖАЛИЙСКО

Димитър Тилков

Село Тихомир, което се състои от 4 махали и има около 1200 жители, се намира на самата граница, на 40 км южно от Момчилград. Населението му е само българомохамеданско. Около него, на разстояние 40—50 км, с изключение на селата Стрижба, Царино и Протогерово, които също са българомохамедански, има само компактно турско население. Жителите на Тихомир живеят доста затворено, не се женят за лица от други села и по тези причини в говора им са запазени много старинни фонетични, лексикални и морфологични черти.

Характерните за говора на с. Тихомир особености като запазен назалитет при минало несвършено и минало свършено време, силно разколебана, но все още много жива склонитбена система на имената и местоименията, гласна *ы*, наличие на относително местоимение *ажѝт*, което несъмнено води своето начало от стб. нже, както и редица други черти, дават основание да се допуска, че този говор е много архаичен.

Вокалната система на говора на с. Тихомир се състои от 9 фонеми: *а, о, у, ъ, е, и, ô, ê, ы*. Шест от тях (*а, о, у, е, и, ъ*) имат пълно съответствие с фонемите в българския книжовен език. Гласните *ô* и *ê* напълно споделят учленително слуховите качества на гласните *ô* и *ê* в централния родопски говор[1]. Само фонемата *ы* е по-особена и представлява най-голям интерес. Тази гласна се смята и за една от най-типичните в старобългарски език. За нейната акустично-артикулационна основа се спори: дали е монофтонг или дифтонг, дали е била лабиализована или нелабиализована. Пръв изнася данни за гласна *ы* в българските диалекти А. П. Стоилов. Описвайки говора на селата Зарово и Висока, авторът разглежда *ы* и неговия рефлекс в *ъ*, и то най-често в случаите, когато *ы* е под ударение[2]. Тази особеност се изтъква и от Йордан Иванов[3].

Най-пълно и обстойно разглежда гласната *ы* Л. Милетич в изследването си за павликянското наречие. Той определя звуковата ѝ стойност като средна между стб. ы и н, т. е. напълно равнозначна с днешното руско *ы*. Л. Милетич смята, че преминаването на стб. ы в не „об-

---

[1] Вж. Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956, стр. 20.

[2] А. П. Стоилов, Рефлекси от старобългарския изговор на *ы* в новобългарските наречия, Периодично списание, кн. 58, 1899, стр. 565—576.

[3] Un parler bulgare archaïque, Revue des études slaves, II, 1922, стр. 88—103.

хванало всички български говори, западни и източни, и най-сетне, както се вижда, е засегнало и родопските говори, които според всичко ще да са били по отношение на старобългарския вокал ъ най-консервативни, ала при все туй нееднакво са го спазили в зависимост от ударението: само в ударените срички още се е поддържал специалният му смесен гласеж, докато в неударените срички той вече е бил редуциран до ъ"[1]. „Павликянското наречие се е оказало по-консервативно и в него, като е било тъй също прокарано казаното раздвоение на стб. ъ в *ы* (под ударение) и *ъ* (без ударение), стб. ъ не само не изчезнало в ударените срички, но даже се генерализирало все на подобна психологична основа, като обсебило и палаталното *и*. Такава промяна става само ако се извършва постепенно: следовно трябва ударено то стб. ъ постепенно да се е приближавало към *и*, докато разстоянието помежду станало по-близко, се образувало общо средно *ы* вместо стб. ъ и н, каквото го виждаме сега и в павликянското наречие: *вы̀ка, годы̀на.*"[2]

На прехода на ъ в *и* по-другояче гледа Ст. Стойков. За него този преход е от типа на спонтанните промени, „които засягат известен звук във всички случаи, независимо от фонетичното му положение"[3]. Това предположение ми се струва и единствено правилно. Ако се приеме, че с ъ е станала спонтанна промяна, няма защо да се смята, че в българските говори ъ преминава в някакво средно състояние и там е останало. По-правилно е да се допуска, че тези диалекти, които имат *ы*, са запазили една архаична черта в своята вокална система.

Докато Л. Милетич в днешната гласна *ы* все пак вижда следи от стб. ъ, то К. Мирчев счита, „че ъ както навсякъде в българския език, така и в павликянския говор и във всички югоизточни говори се е променило в *и*. Промяната на *и* в звук, който напомня старо ъ, е била предизвикана от затвърдяването на редица съгласни в българския език"[4]. Разглеждането на днешното *ы* като ново явление се опровергава от говора на с. Тихомир, където, както ясно личи от материалите, не е станало смесване на *ы* с *и*.

В говора на с. Тихомир гласната *ы* се среща след твърда съгласна в ударена и неударена позиция, и то навсякъде, където има съответствие в старобългарски език. Данните от този говор сочат, че не може да се приеме теорията за *ы* като ново явление, а напротив, като старинен изговор, при който не е имало трансформацията ъ>н>*ы*.

Най-ясен и характерен изговор *ы* има в средисловие под ударение. Но това не е „смесеният" гласеж между ъ и н, за която говори Л. Милетич, а задноезичен вокал, който звучи с голяма гърленост: *ры̀ба, мы̀шка, сы̀н, ѝмам а̀нок сы̀на, езы̀к, кы̀тка, сы̀чко сы̀н'а кы̀тка по*

[1] Л. Милетич, Редукция на гласните в широколъшкия говор, Списание на БАН, кн. III, 1912, стр. 6.

[2] Пос. съч., стр. 7. Със същия въпрос авторът се занимава и в изследването си „Павликянското наречие", СбНУ, кн. XXVI, 1912, стр. 13—16.

[3] Ст. Стойков, Увод в българската фонетика, 1961, стр. 164.

[4] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, 1955, стр. 87.

т'ут'ун'а, дабытак, сырене, кол'ки прави сыренето 'колко струва сиренето'; *пытам, кой та пыта, мыслещен, а йа мыслешен* (1 л. ед. ч. мин. несв. вр), *выкашен, ты, вы, ны, быва, тыква, скрыла, ваздышам, тыл, насытат.*

Ако се приеме теорията, че *ы* се появява в по-ново време като твърд вариант на *и*, независимо от това дали е по произход от ъ или н, то не бихме могли да обясним случаите, в които етимологично н, намирайки се в същите фонетични условия, не преминава в *ы* като резултат от затвърдяване на консонантизма, а се пази на своето място. Напр. *сын*, стб. сынъ, но *син*, стб. синь: *имам два сына*, но *дай ми син'а ентерийа; езык*, стб. языкъ, но *зима*, стб. зима; *рыба*, стб. рыба; но *риза*, стб. риза; *жиф, широк, чиста, тачилка, шише, шилана* 'олио': *з'ос шилана, з'ос и палта — зима иде как андик* 'взе олио, взе и палто — зима иде, как иначе'.

Очакваният изговор *жыф, зыма, шырок, чыста, тачылка* и т. н. не се среща, въпреки че при тези съгласни затвърдяването е най-силно. Нещо повече — в думата *жиф* звукът *и* не само не преминава в *ы*, а напротив, се е лабиализувал, та наред с *жиф* се среща и *жуф*. Съгласните *ж, ч, ш* в говора са затвърдели в по-голяма степен, отколкото в книжовния език. Това особено се отнася за съгласните *ж* и *ш*, които се учленяват церебрално. Ето защо наред с изговора *жито, широк* може да се чуе и *жыто, шырок*, но в случая нямаме типичния изговор на *ы*, а твърдият слухов характер на *ж* и *ш* създава впечатление на изговор на *и* като *ы*.

При съществителните имена от женски род мн. число, именителен и винителен падеж във всички случаи има *ы*, независимо от това дали думите са съществували в старобългарския език или са нови по произход: *кравы, момы, градины, рекы, рыбы, жоны, ланты, нагыте, ракыте, статинкы, масы, фафлы, мышкы, кытки, кинигы, козы, рокы, главы, ебълкы, какошкы; две статинкы печелиш, нагыте надуены, па беш момы бегаон на денесе* 'по пет моми бягаха на ден', *а га йа г'ур вадата има млого рыбы.*

Гласната *ы* в края на думите при имената от женски род, мн. число без ударение има малко по-различен изговор от изговора на *ы* в сродисловие под ударение. Наред с типичния гласеж на *ы* се чува и гласна ъ с лек призвук на *и*. Несъмнено това явление трябва да се схване като редукция на *ы*. Но тя не е толкова силна, че да се получи чиста гласна ъ. В случая *ы* споделя общата особеност на системата, а именно — полуредукцията.

Особен интерес представляват случаите с някои имена, които в миналото са били с меки основи. Така напр. се срещат форми за мн. число *вдавйце*, но и *вдавйцъ; лисйце*, но и *лисйцъ; офце*, но и *офцъ; коште*, но и *кошть; свеште*, но и *свештъ; сламнице*, но и *сламницъ*. Тук по всяка вероятност окончанието за мн. число *-е* за имената от женски род би трябвало да се тълкува като пряк заместник на стб. ѧ. Трябва да се изтъкне, че окончанието *-ъ* в тези случаи не е аналогично с *ы* в посочените примери. Тук се касае за една ерова гласна, получена не от редукция на *ы*,

защото в тези форми тя изобщо не е съществувала, а за особен тип редукция, получена от *е*. Самият говор дава известни податки за такова допускане, защото и в други думи това явление се среща, напр. *нъ ста̀нува̨, нъ бы̀ва̨, то гро̀зъ̀н, бо̀л'ъ̀н* и др.

При прилагателните имена изговорът на *ы* също така се пази. В мн. число се изговаря *ы* за трите рода, като именителната и винителната форма са се изравнили, при това в основата на общата форма е легнала винителната, напр. *сѝны, бѐлы, жо̀лты, чо̀рны, ста̀ры, до̨бры̀, ай тѐс че̨рвѐны, ко̀л'ки са̨, ста̀ры л'у̀де, о̀ре'ны̀те узре̂лы, де̨ца̀та̨ му до̨бры̀, го̀рмавы до̨рвѐ, о̨лто̀не̨ны по̂рсте̨не̨, до̂рве̨ны ко̂̀ште̨, на̀ше̨фскы жо̀ны, па̨ма̨̀цкы дрѝпы* и др.

От изнесения материал се вижда, че говорът на с. Тихомир пази една архаична черта — гласна *ы*, и в значителна степен се доближава до говорите в Солунско. Тенденцията на развитие на *ы* е в посока към *ъ*, както в средисловието под ударение, така и без ударение.

ДИАЛЕКТНИТЕ ПРИЧАСТНИ ФОРМИ *ДУШȍЛ* И *МУЖȍЛ*

Георги Попиванов

Причастната форма *душȍл* чух в с. Гъбене, Севлиевско (*Дубрѐ ми душȍл*!), но тя е установена и в други селища в Североизточна България. Например среща се в приказка от гр. Ловеч, записана от Б. Цонев: *Кѣту си душȍл мъш ѝ, т'à му слȍжилъ дъ ѝъдѐ*[1]. Същата причастна форма е известна от Ловешко[2] и от Никополско[3], а от Ловешко и подобната причастна форма *утишȍл*[4]. От статията на Ст. Младенов „Казанлъшкия говор" се вижда, че и в казанлъшкия говор е установена причастната форма *душȍл*, а заедно с нея и причастната форма *мужȍл*[5]. В тая статия Ст. Младенов изтъква, че при формите *душȍл* и *мужȍл* има любопитно фонетично-морфологично явление, което чака своето обяснение, а за формата *душȍл* допуска, че се е появила по аналогия на формата *мужȍл*, следователно от обяснение се нуждае само формата *мужȍл*. К. М. Куев в статията си „Минало действително причастие *душȍл* и неговото обяснение"[6] се е помъчил да даде фонетично обяснение на причастната форма *душȍл* и така съзнателно се е отклонил от указанията на Ст. Младенов, чието мнение привежда. Фонетичното обяснение на формата *душȍл* в Североизточна България е мъчно, дори невъзможно, защото първичната вокализация на стб. ъ в *о*, която е характерна за някои западни български говори, е била още в старобългарско време диалектно явление, без да е обгърнало отпосле нито една нова дума[7]. Според В. Вондрак в източните български диалекти няма нито един случай, в който стб. ъ да се вокализува в *о*[8], а според Л. Милетич в североизточното *о*-наречие освен в окончанието на членуваната форма м. род, ед. число, където звукът *о* се явява като редовен заместник на старобългарския звук ъ, другаде само по изключение има *о* вместо ъ в думите ennós, četvȓtok, pétok, mómok[9]. И според Б. Цонев в ловешкия

---

[1] Б. Цонев, История на български език, т. III, София, 1937, стр. 183.
[2] В. Стоин, Народни песни от Средна Северна България, София, 1931, № 84.
[3] Там, № 1025.
[4] Там, № 76.
[5] Вж. Юбилеен сборник на ученолюбивата дружина „Искра" в гр. Казанлък, Казанлък, 1923, стр. 204.
[6] Родна реч, год. IX, 1936, стр. 228—229.
[7] Вж. St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, стр. 102—103.
[8] Вж. W. Vondrák, Altkirchenslawische Grammatik, 1900, стр. 87.
[9] Das Ostbulgarische, Wien, 1903, стр. 71.

говор няма други думи с *о* вместо *ъ* освен общобългарските: *куги, тугизи, куштови*[1]. При това в *душо̀л* затвърдяването на *ш*, при което само е могло да стане замяната на *ь* с *ъ*, е станало след вокализуването на *ъ* в *о*. И К. М. Куев в своята статия дохожда до извода, че „не може да се приеме, че в причастието *душо̀л* имаме изясняване на *ъ* в *о*“, но все пак приема това изяснение като един от начините, по който може да се тълкува въпросната форма, като допуска, от друга страна, че са повлияли и родопските говори, в които обаче изясняването на *ъ* в *о* е късно явление, което няма нищо общо със старобългарската първична вокализация. Вторият начин, по който може според К. М. Куев да се тълкува въпросната форма, е изясняването на *ь* в *е* (шьлъ > шєлъ) — явление, което често се среща в по-старите български паметници, — а това *е* отпосле се е лабиализувало в *о*. Срещу тоя втор начин на тълкуване трябва да се изтъкне, че докато в коларовградския и търновския говор еднички форми, съответни на формите *душо̀л* и *утишо̀л*, са формите *душѐл* и *утишѐл*, а в севлиевския говор успоредно с тях се срещат и формите *душѣл* и *утишѣл*, в говорите по-нататък към запад, следователно и в тия, в които са установени формите *душо̀л* и *утишо̀л*, еднички или обикновени са съответните форми *душѣл* и *утишѣл*, т. е. в които *ь* се е изменил в *ъ*, а не в *е*. Срещу тоя втор начин на тълкуване трябва да се каже още, че в Североизточна България няма преглас на *е* в *о*, а на *и* в *у*, който е лабиализация, защото е причинен от съседни бърнени съгласни. Остава да приемем посоченото от Ст. Младенов, но отминато от К. М. Куев обяснение на формата *душо̀л*, а именно че тя е по аналогия на причастната форма *мужо̀л*. Понеже и причастната форма *мужо̀л* не можем да си обясним фонетично от формата *мужѣл* или *мужѐл*, остава да приемем, че и тя е възникнала по аналогичен път, именно по аналогия на съобщената от Л. Милетич аористна форма mužóh в Търново, Габрово и Ловеч[2], която и аз чух: *не мужо̀х* (с. Ряховица, Севлиевско), *не мужо̀ъ* (с. Душево, Севлиевско, и с. Горно Павликени, Ловчанско). Суфиксното *о* в тая аористна форма се отличава от старобългарската могохъ — могохмє и пр. и от срещаната в софийския говор *мого̀х* само с промяната на съгласната *г* в *ж*. Суфиксното *о* под влияние на имперфектната основа или, което е по-вероятно, на аористната форма за 2 и 3 лице ед. число, която собствено е форма на старобългарския прост аорист, е могло лесно да се вмъкне и в причастната форма, която аз не съм си отбелязал, но която несъмнено съществува и на север от Стара планина, както е отбелязана на юг от нея в казанлъшкия говор.

[1] Пос. съч., стр. 168.
[2] Пос. съч., стр. 195.

ЕДИН ОСОБЕН СЛУЧАЙ НА ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

(Преглас на съгласните *к'*, *х'* в *ч'*, *ш'* в говора на гр. Банско)

Стойко Стойков

Една от характерните промени в праславянския консонантизъм е т. нар. първа палатализация на веларните (задноезичните) съгласни, т. е. преходът *к*>*ч*, *г*>*ж*, *х*>*ш*, който в старобългарски език се отразява в редуванията *к*~*ч*, *г*~*ж*, *х*~*ш*: чловѣкъ~чловѣче, пекѫ~печеши, богъ~боже, могѫ~можеши, оухо~оушн, соухъ~соушнти и пр.[1] Обикновено се приема, че тази промяна не е станала направо, а посредством палатализиране и междинни съгласни[2].

Интересен материал за изясняване на въпроса за фонетичния път, по който е проведена праславянската първа палатализация, т. е. за начина, по който е протекъл прегласът *к*>*ч*, *г*>*ж*, *х*>*ш*, дава отчасти говорът на гр. Банско[3]. През 1955 г. при една диалектоложка обиколка с проф. Фр. Славски от Краковския университет установихме, че в този говор сега е в ход една интересна фонетична промяна — преглас на съгласната *к'* в *ч'* и на съгласната *х'* в *ш'*. По-късно през 1958 г. можах отново да проуча това явление и да събера допълнителен материал. В речта на по-старото поколение редовно се срещат случаи с меки съгласни *к*, *х* (*к'*, *х'*): *Божѝк'* (Коледа), *зек'* (зет), *комà̀к'* (комат), *пак'* (път), *лà̀кок'* (лакът), *нòкок'* (нокът) и др.; *грѐх'* (грях), *смѐх'* (смях), *урѐх'* (орех), *стра̀х'* (страх), *йà̀ измѝх'* (измих), *испотѝх'*, *наранѝх'*, *одѝх'*, *седѐх'*, *спѐх'*, *кажà̀х'*, *питà̀х'*, *станà̀х'*, *ойдòх'*, *рѐкох'* и др. В речта на младите обаче в тези случаи вместо *к'* и *х'* редовно има меки *ч* и *ш* (*ч'*, *ш'*): *Божѝч'*, *зеч'*, *комà̀ч'*, *пач'*, *лà̀коч'*, *нòкоч'*, *грѐш'*, *смѐш'*, *урѐш'*, *страш'*, *йà̀ измѝш'*, *испотѝш'*, *наранѝш'*, *одѝш'*, *седѐш'*, *спѐш'*, *кажà̀ш'*, *питà̀ш'*, *станà̀ш'*, *ойдòш'*, *рѐкош'* и др.

От приведените примери ясно личи, че прегласът *к'*>*ч'*, *х'*>*ш'* в говора на гр. Банско е позиционно ограничен и се среща само в края на дума. В останалите фонетични позиции, т. е. в началото и в средата на дума, той не се среща и съгласните *к'*, *х'* пазят непроменен своя характер: *мà̀к'а* (майка), *сѐнк'а*, *дук'à̀н*, *вѐк'е*, *к'е тӯри*, *кл'учѐрка*, *нѐк'у*,

---

[1] Вж. А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, Москва, 1952, стр. 98.

[2] Вж. С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва, 1961, стр. 168—169.

[3] За някои по-важни особености на този говор вж. у братя Д. и К. Молерови, Бележки за разложкия говор, Народописни материали от Разложко, Сборник за нар. умотворения и народопис, кн. XLVIII, 1954, стр. 9—16.

бройх'те, мйх'те, питàх'те, стойàх'те и др. Позиционната ограниченост на този преглас е причина той да не обхване и третата заднопалатална съгласна *г'*, която като звучна не може да бъде в края на дума.

Интересно е да се изтъкне, че носителите на говора не забелязват различния изговор на едни и същи думи и форми с *к'* и *ч'*, или с *х'* и *ш'*: *зек'* и *зеч'*, *молйх'* и *молйш'*. За тях съгласните *к'* и *ч'* и *х'* и *ш'* звучат еднакво и те ги схващат като една фонема с основен вариант *к'*, *х'* и с позиционен *ч'*, *ш'*[1]. От една страна, това е във връзка с обстоятелството, че в консонантната система на говора няма фонеми *ч'*, *ш'*, а, от друга, че фонетичната разлика между *к'* и *ч'* и *х'* и *ш'* е много малка. Съгласните *к'*, *х'* се учленяват доста напред върху твърдото небце и звучат извънредно меко, та би трябвало да се отбелязват като *к''*, *х''*, а съгласните *ч'*, *ш'* също са много меки и приличат на полските *ć'*, *ś'* в думи като *ciało, ciepły, siano, siła.*

В говора на младите меката съгласна *ч'* се редува с меката съгласна *к'* и с твърдата *т*, а меката съгласна *ш'* се редува с меката съгласна *х'*, та се оформят нови редувания, макар и доста ограничени: *ч'~к'~т* (*зеч'~зèк'ове~зèте, пач'~пàтишча~пàте*) и *ш'~х'* (*молйш'~молйх'те, питàш'~питàх'те*).

Съгласните *к'* и *х'* в говора на гр. Банско имат различен произход. Съгласната *к'* е сравнително по-старо явление и произлиза от първично или вторично палатално *т*: стб. зѧть>*зет'*>*зек'*, пѫть>*пат'*>*пак'*, лакъть>*лàкот'*>*лàкок'*, *комат*>*комат'*>*комак'*. А съгласната *х'* е ново явление. Отначало тя се е появила като последица от прогресивно асимилационно въздействие на предните гласни *ê* и *и* (грѣхъ>*грêх*>*грех'*, нѣхъ>*ниx*>*них'*, молѣхъ>*молйх*>*молйх'*), а по-късно по фонетична аналогия е изместила твърдата съгласна *х* след задна гласна (*питàх*>*питàх'*, *рèкох*>*рèкох'*).

Фонетичният път, по който се извършват промените *к'*>*ч'* и *х'*>*ш'*, е напълно ясен. Поради прогресивна асимилация, която, както се посочи, в говора е започнала да действува по-рано, съгласните *к'*, *х'* са засилили мекостта си и са преместили по-напред главното си учленително място върху предното твърдо небце и задните алвеоли. А поради намаляване на учленителната сила, както става обикновено в края на дума, при *к'* преградата отпред е отслабнала и се е появила известна фрикативност, която е довела до появата на преградно-проходната съгласна *ч'*. При съгласната *х'* преместеният напред проход се е разширил и се е получила проходната съгласна *ш'*.

Промените *к'*>*ч'*, *х'*>*ш'* в говора на гр. Банско са сравнително ново явление. В публикуваните досега диалектни и особено фолклорни материали те не са отбелязани. В тези материали обаче се срещат редовно случаи със съгласни *к'* и *х'* в края на дума. Напр. в обемистия сборник „Народописни материали от Разложко", записани от братя Д. и К. Мо-

[1] И в праславянски език появилите се при първата палатализация съгласни *ч* ѵ (*ж*), *ш* първоначално са били позиционни варианти на *к*, *г*, *х* (вж. K. Horálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1955, стр. 106).

лерови[1], се срещат редовно случаи като *Божѝкъ, мустàкъ, спанàкъ, пакъ, зекъ, лàкокъ, нàкокъ, скàкокъ, пȕпокъ, комàкъ, гàспокъ, грѐхъ, смѐхъ, страхъ, гледàхъ, играхъ, прахъ, дойдàхъ, орѐхъ, мòлехъ, палѝхъ* и др.[2] Тези материали, събирани главно през 1898—1900 г., отразяват едно по-старо състояние на говора.

Провежданият сега преглас *к'>ч', х'>ш'* в говора на гр. Банско дава възможност да се направят и някои изводи, които имат по-широко теоретическо значение и, от една страна, допринасят да се изясни отчасти въпросът за първата палатализация в праславянски език, а от друга, върху конкретен материал показват как протича една палатализационна промяна в консонантната система на езика.

1. Краят на думата е особена фонетична позиция, в която звуковете се подлагат сравнително лесно на фонетични промени поради намаляване на учленителната сила. Затова промените *к'>ч'* и *х'>ш'*, които се срещат само в края на дума, могат да се обяснят, както вече се посочи, като последица от известно изместване напред на главното учленително място поради прогресивно асимилационно въздействие и същевременно от намаляване на артикулационната сила. Следователно учленително-слуховият характер на съгласните *к', х'* предопределя общия характер на техните заместници при палатализацията, а не разликите в учленителната сила, както предполагат някои езиковеди, според които съгласната *к* се учленявала с по-голяма сила, та затова преминавала в африкат *ч*, а съгласната *х* с по-малка сила, та затова преминавала във фрикативна[3].

2. Промените *к'>ч* и *х>ш*, когато са еволюционни, т. е. когато протичат бавно и постепенно по пътя на натрупването на елементи на новото качество палаталност, минават през няколко междинни стадии със съгласни *к', к'', ч'* и *х', х'', ш'*: *к>к'>к''>ч'>ч, х>х'>х''>ш'>ш.*

3. Промяната *к'>ч'* показва, че е възможно съгласната *к'* направо да мине в *ч'*, а не посредством различни други междинни звукове, както предполага напр. А. Лескин (*к'>к'х'>т'х'>т'ш'>ч'*) или както допуска А. А. Шахматов (*к'>к'ʰ>ћ'>ч'*), към когото е склонен да се присъедини и С. Б. Бернщейн[4].

[1] Сборник за нар. умотворения и народопис, кн. XLVIII, 1954.
[2] Вж. там, стр. 9, 12, 129 и др.
[3] Вж. С. Б. Бернштейн, пос. съч., стр. 169.
[4] Там, стр. 169.

ВЪЗНИКВАНЕ НА ЧАСТИЦАТА ЗА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ *КЕ = ЩЕ*

Владимир Георгиев

Р е з ю м е: Унификацията на аломорфите, диалектната промяна *т'|д'>к'|г'* и установяването на *-м* за 1 л. ед. ч. сег. вр. предизвикват преустройство на глаголите от типа хвaштѫ—хвaтнтъ във *фат'ъ(-а) — фати(т)* и сетне във *факям — факя(т)* (несв. вид) и *фатам — фати(т)* (св. вид). Така вторият член на старинната корелация *т|д—щ|жд* се неутрализира и се замени с новия *к'—г'*. Частицата *к'е* представя обобщена вкаменена форма, възникнала въз основа на формите *к'ъ(-а) = кя, к'ът(-а-) = кят*, произлезли от *(х')к'ъ(-а)*, срв. *не-йкя+м, (х')к'ът(-а-)*, срв. *не-йкят*, от по-стари *х'т'ъ(-а), х'т'ът(-а-)* = р. нбълг. хтать < стб. хъштѫ, хътать

I

Със статията на Ст. С т о й к о в „Образуване на бъдеще време (футурум) в съвременния български език“, публикувана в сборника „Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски“ (София, 1960, стр. 239—257), и с приложената към нея карта ние имаме едно образцово изследване за географското (диалектното) разпространение на частицата за образуване на бъдеще време, която се явява в доста много различни диалектни форми: ***ште, ще, щъ, че, чъ, чу, же, жъ, к'е, къ, к'у*** и пр. Тук ние ще разгледаме възникването на частицата ***к'е***, както и на другите частици от същия тип ***к'и, къ|ка, к'у***, които днес обикновено се смятат за заемки от сръбски[1].

Според данните у Ст. Стойков частицата със съгласна ***к'*** има следното разпространение:

к'е: 1) в Югозападна България (Пиринска Македония): Благоевградско, Разложко, Банско, Сандански, Петричко, Гоцеделчевско, дето се среща и ***ще, щъ***, и Вардарска Македония. Освен това частицата ***к'е*** се среща и в югоизточни сръбски говори, вж. O. B r o c h, Die Dialekte des südlichen Serbiens, Wien, 1903, стр. 42.

2) на югоизток от София: източно Софийско, Ихтиманско, Самоковско; в Голямо Белово (Пазарджишко).

3) в Югоизточна България и някои области в Турска Тракия и източната част на Гръцка Тракия: в югоизточните рупски говори в Грудовско (Сливово, Голямо Буково, Кирово, Долно Ябълково, Горно Ябълково, Желязково) и Елховско (Стефан Караджово), Свиленградско (Белица), Голям Дервент (Турска Тракия). В миналото ***к'е*** е обхващало и

[1] Срв. Ст. С т о й к о в, там, стр. 245.

говорите отвъд днешната българо-турска граница от Лозенградско до Димотика, срв. Л. Милетич, Das Ostbulgarische, Wien, 1903, стр. 210 и сл.

4) в единични селища в Източна България: Пъстрово (Старозагорско), Осеново, Игнатиево (Варненско), Беломорци (Омурташко). Според Ст. Стойков (там, стр. 245) пренесено тук от юг.

к'и: 1) в Югозападна България: Старчево и Марино поле (Петричко; покрай ***к'е***).

2) в Южна и Югоизточна България: Брацигово (Пазарджишко), Богданица (Асеновградско), Чешнегирово (Пловдивско), Любимец и Ново село (Свиленградско), Голям Дервент (Елховско), Факия (Грудовско).

къ (ка): в говора на отделни села в областта на югоизточните диалекти: Горска поляна (Грудовско), Воден и Крайново (Елховско), както и в Турска Тракия: Малък Дервент, Каваклия (Лозенградско), Янурен (Суфлийско) и др. В Долно Луково (Ивайловградско): ***к'е/къ***.

к'у (само за 1 л. ед. ч.): 1) на североизток от София в говора на селата Гниляне, Войнеговци, Локорско, Чепинци (Софийско), дето за другите лица се употребява ***ше***; Сестримо (Пазарджишко): ***к'у/к'е***; също някога в Долен Лозен (Софийско), но днес само ***к'е***; в Световрачане, Подгумер и др. някога ***к'у/ше***.

2) на единични места в Югоизточна България: Тополовград, Горска поляна (Грудовско).

3) на единични места в Североизточна България: Светлен (Поповско), Буховци (Търговищенско), Игнатиево (Варненско).

II

Произходът на частицата ***к'е*** в югоизточните говори не е напълно изяснен. Повечето езиковеди са склонни да смятат, че тя е пренесена от запад[1]. Б. Цонев и Л. Милетич се опитаха да докажат, че тая частица не е заета от запад, а самостойно явление, появило се на местна почва, „защото е странно да се приеме, че тя е могла да бъде пренесена толкова далеч на изток". Според Б. Цонев ***ке*** е образувано от 3 л. ед. ч. *Хътнтъ или *хтиет (както *спиет, вриет*), от което се е получило *хк'ет, *к'ет, ***к'е*** (както *цветие — цвек'е, братиа — брак'а*[2]). Л. Милетич смята, че ***к'е*** е възникнало по аналогия на миналите форми *кем, кеш, ке, кят* или *кя* (3 л. мн. ч.) след палатализацията на *т* в *к* в миналите форми Хътѣахъ, Хътѣхъ, Хътѣлъ[3].

В предположенията на Б. Цонев и Л. Милетич има нещо вярно. Обаче въпросът за частицата ***к'е*** е свързан тясно с проблемата за произхода на глаголите в югозападните (македонските) диалекти от типа *вракям, пракям, факям.*

В своята статия „Езикът на Български народни песни от братя Миладинови", отпечатана в сп. Български език, XI, 1961, стр. 385 и сл.,

[1] Вж. литературата у Ст. Стойков, там, стр. 245.
[2] История на български език, II, София, 1934, стр. 435.
[3] Л. Милетич, Два любопитни въпроса на българската фонетика, СпБАН, кн. LIV, 1937, стр. 143—146.

показах, че глаголите с *к'*, *г'* от по-стари *т'*, *д'* възникват в македонските говори по следния път. Още твърде рано в историята на българския език (към XIV в.) при глаголите от типа вращѫ (1 л.) — вратитъ (3 л.), рождѫ — родитъ, Хождѫ — Ходитъ крайната коренна съгласна е била унифицирана, тъй че в български днес имаме *вратя — врати* (диал.), *родя — роди, ходя — ходи*[1]. Много по-късно в югозападните диалекти се е извършила една фонетична промяна: вторично възникналите фонеми *т', д'* са преминали в *к', г'*, срв. в песните от сборника на братя Миладинови *бракя = братя, ливаг(ь)е, люг(ь)е, трекя = третя, цвеке* и под. Тогава *вратя, родя* правилно са се променили във *вракя + м, рогя + м*.

Това обяснение се подкрепя от факта, че глаголите с *щ, ж(д)* в песните и прозаическите текстове от Македония в сборника „Български народни песни" (Загреб, 1861) на братя Миладинови съответствуват точно на съответни форми в съвременния български език: *изважам = изваждам, вижат = вижда, привождат = привежда*, диал. *привожда, вращат = връща*, диал. *враща, преглеждам = преглеждам, (по)горещи = (раз)горещи, клажат = (под)клажда, обеща = обеща, плащам = плащам, пращат = праща, рожат, рожаше, ражда, раждаше* (стб. рождатн и ражда тн, рус. *рожаю — рожать* и *рожу — родить*), *посвещават = посвещава, посещавам = посещавам, фащам = хващам, фащам, на-(х)ожам, за-ожде = (спо)хождам, захожда*. От друга страна, формите с *к', г'* съответствуват на формите с *т', д'* в съвременния български език само с тая разлика, че генерализирането на окончанието *м* за 1 л. ед. ч. в западните диалекти е предизвикало промяна в системата на спрежението на тия глаголи. Така тук ние срещаме следните форми от глагола *фащам: фащам — фащаш — фащат* (3 л. ед. ч.), *фатам — фатиш — фатит* (3 л. ед. ч.) — *фатете* (запов.) — *фати* — (3 л. мин. св.) и *факяш — факяет* (3 л. мн. ч.) — *вакяй* (запов.). Формите на тоя глагол съответствуват на съвременния бълг. *хващам* и диал. *хватя, фатя* 'хвана'. От *фатя* в македонските говори правилно се е получило *факя+м > факям*, по което се образуват *факяш, факяет, вакяй* и пр., т. е. глаголът е бил преустроен в спрежение на *-ям, -яш*. От друга страна, по *фатиш, фатит* и пр. е било създадено 1 л. *фатам*,[2] срв. (*да, ке*) *видам — видит, женам — женит, канам — канит, кълнам — кълнит, купам — купит, любам — любит, пресечам — пресечит, родам — родит, светам — светит, сторам — сторит, учам — учит, (х)одам — (х)одит, (се) чудам — (се) чудит*. Мекостта е запазена в (някои) македонски диалекти, застъпени в сборника на Миладинови, редовно при *л*, срв. *молям* (3, 16 Струга, 48, 65, 73, 88, 102, 114, 121, 122, 143, 159, 168, 169, 170, 171 и др.), в 3 л. ед. ч. — *молит, молят* (мн. ч., 55, 105), *велят* (мн. ч., 77); *се веселят* (156, 628), *да жалям* (158), *да жаляш* (91, 170), *жалят* (3 л. ед. ч., 91, 101, 191, 242), *заколят* (Обичаи

[1] Срв. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 190 и сл.
[2] Среща се 1 път и *ке фата* (520).

Кукуш), *да избелям* (251, 456), *ке колят* (мн. ч., 296), *ке запалят* (296), *да прежалям* (75, 191), *повеляш* (101), *да постеляш* (359), *да фалят* (154, 611), *да фърлям* (173), *да фърлят* (3 л. ед. ч., 121), *да чешляш* (359), *чешлят* (367). Мекост се среща съвсем рядко и при *н*: *избаням* (351), *кланям* (174, 412, 610), *кланят* (546, 573). Това показва, че на тия говори са били присъщи някога *т'*, *д'*, които по-късно са преминали в *к'*, *г'*, и това е довело до преобразуване на парадигмата.

В съвременния български покрай *догаждам, -аш (се)* имаме *догадя, -иш* и по-рядко *догадям, -яш*. Формата *догагят* в 245 песен от сборника на Миладинови съответствува точно на *догадя* (3 л. ед. ч.). Същия случай имаме в *одагят* (355; 3 л. мн. ч. сег. вр.) = диал. *от-адят, от-аждат* (срв. *до-[х]адям, до-[х]аждам*), дето *-дя-* (=*д'а*) правилно е преминало в *-гя(=г'а)*. Подобни са формите *рогят* (3 л. ед. ч.) покрай *родит* и *рожат* (3 л. ед. ч.); *вижат* = *вижда* покрай *видит* = *види* и *видам* = *видя*; *враща* (1 л., архаизъм) = *връщам*, диал. *вратя, вращает* (3 л. мн. ч.) = *връщат* покрай *вратиш* и *вракя* (3 л.); *пращат* = *праща* покрай *пратит* = *прати* (3 л. ед. ч. сег. вр.) и *пракя* (3 л. ед. ч. сег. вр.); *посвещават* = *посвещава* покрай *посветам* = *посветя, стрекям* = диал. *сретя* и др.

Следователно парадигмата 1 л. *фатя* > *факя(м)* — 2 л. *фатиш* се е разцепила тук на две парадигми (несвършен и свършен вид): *факям* — *факяш* и *фатам* — *фатиш*. Тук имаме същия случай както при (*ке*) *платам* (154) — (*ке*) *платит* покрай *плащам* (156) — *плащат* (3 л. ед. ч.).

Ето как могат да се представят схематично тия промени:

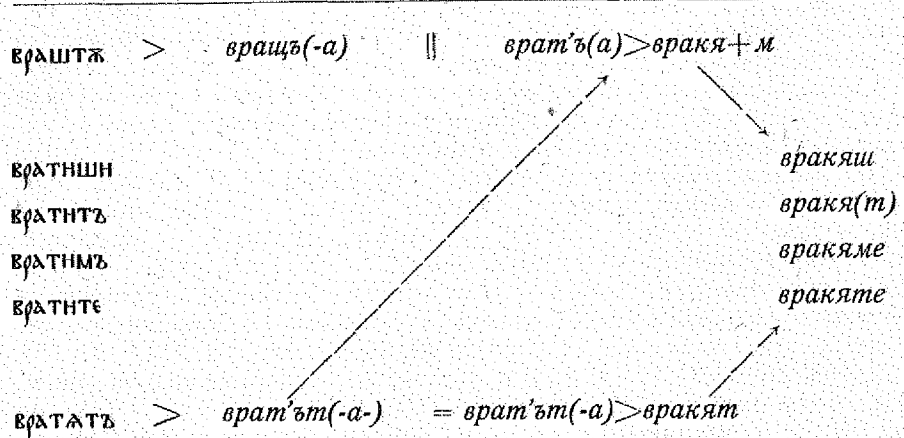

Това обяснение напълно подхожда за трите форми, които се срещат в песните от Македония в сборника на Миладинови, *позлащен — позлатен — позлакен: позлащен* = стб. позлаштенъ е старинна форма,

която до голяма степен е била изместена от *позлатен* (унифицирано по форми като *позлатиш, позлати* и пр.). Обаче и втората форма започва вече да се измества от *позлакен*, възникнала въз основа на форми като *позлатя(м)>позлакям*. Същото се отнася и за дублета *роден — рогек* (стб. форма рожденъ не е засвидетелствувана в песни от Македония, събрани от Миладинови[1]), срв. *рогят* (Зл.).

Понеже старинните корелации *т — шт, д — жд* са заменени по такъв начин с новите *т — к', д — г'*, то старите форми (*фащам, фащаш*) започват да се изместват от новите *факям, факяш*, които като заместници на *фащам* и пр. поемат и тяхната функция на несвършен вид. Това личи добре от наличието на формата *рагят* (3 л. ед. или мн. ч. сег. вр., 143) = *ражда(т)* покрай *рогят* (3 л. ед. ч. сег. вр.) от *рогям = родя*. Тоя процес на преустройство не е още напълно завършен в средата на XIX в. (в македонските текстове от сборника на Миладинови).

III

Същото обяснение важи и за *к'е*. Тая частица е възникнала закономерно в такива говори, дето *т'* преминава в *к'*. В говори, дето тая фонетична промяна не се явява, наличието на *к'е (к'и, къ, ка, к'у)* се обяснява с пренасяне от други диалекти.

В песните и прозаическите текстове от Македония в сборника на Миладинови *ке* се явява обикновено като неизменяема частица за бъдеще време за всички лица. В отделни песни обаче се срещат и формите *кя* (88, 146, 169, 195, 313, 349), *кья* (55), *кь = к'ъ ойме* (189), *кеш* (*позна кеш*, Обичаи, Кукуш). Особено указателен за възникването на *ке* (и формите с *к'* изобщо) е сродният глагол *нейкям*, който тук се явява в следните форми: *нейкям* (444), *нейкю и* (146, 273, 394, 415, 480), *нейкю* (229), *нейкит* (353), *нейкиме* (228), *нейките* (173), *нейкят* (8, Кукуш), *нейкеше* (220), *нейкеле* (138).

Формата *нейкят* произлиза правилно от *не *х'к'ат<* (*не*)**х'т'ат* (**х'т'ът*)<(нѣ)хтать (XVI в.[2]) < стб. (нѣ)хътатъ, срв. *моля т* (мн. ч., 55, 392, 444) от стб. молатъ[3], *велят* (мн. ч., 77, 175, 204, 205, 227) от стб. велатъ. Промяната на мекото *т'* в *к'* е закономерно явление в тия диалекти, а палатализираното *х'* е преминало в палатално (спирантно) *й*,[4] за наличието на което в глагола *нейкям* това е единственото правдоподобно обяснение. Формата *нейкям* правилно произлиза от *не *х'т'а+м* (или-ъ-), което с унифицирана коренна съгласна се извежда от стб. (нѣ)хъштѫ (както *вракя+м* от *вратя*<стб. вращтѫ), срв. макед. диал. (Струга) *мо-*

[1] Песен 557 („от В. Б."), дето се срещат формите *рождена, рождени*, не е от Македония.

[2] Стб. хътатъ се явява правилно в XVI в. (у Владислав Граматик) като хтать (ь=ъ) с изчезване на ъ в слабо положение.

[3] За стб. а > нбълг. *'ъ* или *'а*, вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 103 и сл.

[4] Членителната и акустическа близост на *х'* и *й* личи от думата *зехтин* покрай диал. *зейтин*, заето от тур. *zeytin*, което от своя страна е заето от араб. *zaitūn*.

лям (65, 73, 88, 159, 171, 174, 256, 412, 581 и др.) <*моля*+*м* от стб. молѫ, *(да) прежалям* (75) = *прежаля*. От 3 л. мн. ч. и 1 л. ед. ч. мекото *к'* е било пренесено и в другите форми: *кеш, ке, нейкит, нейкиме* и пр.

Рядката форма *кя* или *кья* (1 л. ед. ч.) е по-старинна от *не-йкям*, понеже тя все още не е получила вторичното *м* за 1 лице. Подобни глаголни форми за 1 л. ед. ч. сег. вр. без *-м* се срещат в песните и текстовете от Македония в сборника на Миладинови рядко като архаизми: *жаля* (460), *ке моля* (60, 65, 195) и един път *мола* (446) покрай обикновената *молям* (65 и пр.), *ке фърля* (535); *да бида* покрай *да бидам* (333), *да вида* покрай *да видам* (121), *да врата* (333), *да се врата* (404), *ке се врата* (75), *ке дада* (322) = *ке дадам* (610), *ке дойда* (313), *ке се жена* (250) покрай обикновеното *женам, ке загина* и *ке загинам* (195), *ке кажа* (73), *кья кажа* покрай *ке кажам* (55), *ке легна* (109, 242), *люба* и *любам* (103), *можа* (123, 307) и *можам* (123), *ке ода* и *ке одам* (102), *да ода* (250), *да поспиа* (102), *ке плата* (75), *ке пра'а* = *ке пра'ам* (289), *ке праша* (55), *ке пуща* и *ке пущам* (90), *ке фата* (520), *чина* (182), *яда* = *ядам* (264) и др. На това колебание се дължи вероятно и формата *су* (347) = *сум*. Обикновеното окончание за 1 л. ед. ч. сег. вр. в тия текстове е *-м*.

Следователно докато в източни диалекти имаме *штъ* (*шта*) от стб. хъштѫ и *штът* (*штат*) от стб. хътатъ (с унифицирано *шт* вместо *х'т'*), то в диалекти, които променят *т'* в *к'*, намираме *к'ъ, к'а* (=*кя*) от **х'т'а* (**х'т'ъ*)[1] от стб. хъштѫ с унифицирано *к'*<*т'* по *кят* и (*не*)*йкят*< **х'т'ат* < хтать (XVI в.) < стб. хътатъ. В македонските песни, събрани от Миладинови, *кя, кья* се отнася обикновено правилно за 1 л. ед. ч. сег. вр.: *кья кажа* (55), *кя коям* (88), *кя одам* (349), *кя платам* (88). Обаче по средата на XIX в. *кя* представя един рядък вкаменен архаизъм, който вече се е обезличил като частица и затова се употребява и за други лица, срв. *кя платит, кя се делит* (88), *кя пущит* (146), *кя дойде* (169), *кя бидит* (195), *кь ойме* (189). По това време *ке* почти окончателно се е наложило за всички лица, тъй че в една и съща песен се среща *кья кажа* и *ке речам, ке кажам, ке праща* (55), *кя платам* и *ке платам* (88), *кя ме земат* (мн. ч.?) и *ке ме земѐт* (мн. ч., 88), *кя вати, кя завърни, кя стечи, кя остани* покрай *ке дойда, ке оди* (313). Колебанието в употребата показва ясно, че *кя* е в процес на пълно отмиране и се измества от *ке*.

От друга страна, бъдеще в миналото *щях да кажа* по своето развитие е по-стара формация от *ще кажа*. В македонските диалекти, застъпени в сборника на Миладинови, както и в други някои западни диалекти, то е вече опростено в *ке* + минало несвършено време: *ке найдеше* (55, Струга), *ке носеф, ке однесеф, ке се посрамотеф* (57, Струга), *ке армасаф, ке уженеф* (613, вероятно от Кукуш), *не ке приближеха* (159), *ке беше* (184), *ке плене'а* (205), *ке скопнеше* (261), *ке отлеташе* (261), *ке врзех* (386), *ке имахме* (Верования), *ке загубеф* (500).

[1] Срв. клѣтн хотѫ у Владислав Граматик (XVI в.).

В старобългарски ХътѣаХъ (казати) като бъдеще в миналото е вече затвърдено глаголно време, докато Хъштѫ (казати) е още в своите наченки на употреба като бъдеще време[1]. Формата хътѣаХъ се развива по-нататък правилно в *х'т'ах*, срв. хтѣхмы (погынѫти) в Троянската повест (XIV в.). От *х'т'ах* в югозападните и централнозападните говори трябва правилно да се развие *(й)кях*, срв. *кях* (Гоцеделчевско, Солунско и др.). Може да се предположи, че *х'т'ах* правилно се е променило в източните говори в *ш'т'ах = щях* с фонетична промяна *х'т'>ш'т'*. За съжаление ние нямаме друг пример за доказателство на такава фонетична промяна. Глаголи като *пухтя, бъхтя*[2] със запазено *хт'* не противоречат на това схващане, понеже те са от звукоподражателен произход. Разбира се, *шт* в *щях* от стб. хътѣаХъ може да е възникнало под влияние на *ща, щеш, ще* от стб. Хъштѫ, Хъштєшн, Хъштє(тъ).

Подобни форми се срещат и в редица други диалекти[3]:

кя (покрай *шта*) в Търлиското евангелие от с. Търлис (Гоцеделчевско); *кя, некя* (Разложко); *кя видит, некя да седне* (Смилчево, Македония); *кя си ода, кя фатиш, кя сторит* (Дебърско).

нейко (вместо *нейк'о*): *яс си нейко при калтата* (Сидерокастро), вероятно под влияние на гръцкото окончание за 1 л. ед. ч. *-о*; срв. *нейкю*.

к'еш (Софийско).

ки (често, северно от Солун); *он нѐки да ми знае* (Балювец, Лагадинско).

кят (Самоковско) = *не-йкят*; в Самоковско също и *кет, ке*.

кях ти го дам (Гоцеделчевско); *не кях да дам* (Ватилък, Солунско); *кех* (Станкедимитровско, Самоковско).

ни кяши да гу види (Балювец, Лагадинско); *кеше (да) седне* (Гоцеделчевско); *кеше* (Станкедимитровско, Самоковско).

ня хтя да гу порука (Горно Броди, Сярско); *х'т'а, не х'т'а* (Неврокопско).

х'т'ал и *к'ал* (Неврокопско); *кяли (да) погледнат* (Неврокопско); *к'èле* (Самоковско), *не кèле* (Кочариново, Станкедимитровско).

нехтел (Самоковско).

нейтел, нейтела (Тръно).

К. Мирчев изтъква, че в Гоцеделчевско (Неврокопско) се среща както *к'ах, к'èше, к'àли*, така и *ш'т'ах, ш'т'èше, ш'т'àхă, ш'т'ал*[4]. Това е добър пример за кръстосано влияние на източни и западни форми. Според К. Мирчев формите с *к'* са дошли от запад. Срещу това Л. Милетич определя формите с *к'* за по-стари[5].

---

[1] Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 202 и сл., 206.

[2] *Слухтя* е късно образувано от *слух* по образец на *пухтя* и под.

[3] Вж. Л. Милетич, СпБАН, LIV, стр. 142 и сл.

[4] Неврокопският говор, София, 1936 (Год. Соф. ун., Ист.-фил. фак., XXXII, 1935/6), стр. 83 и сл., 125.

[5] Срв. Л. Милетич, там, стр. 145.

Въз основа на всички тия данни развоят на новите форми може да се представи по следния начин:

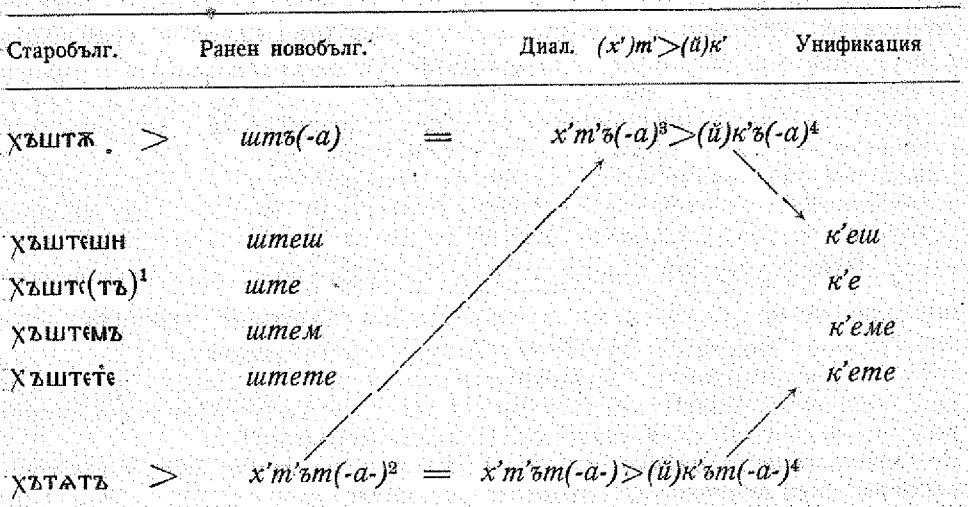

Старобълг.	Ранен новобълг.	Новобълг.
хътѣахъ	> x'm'ах⁵	> изт. *шт'ах = щях*⁶ диал. *(й)к'ах*⁷ *= кях* (Гоцеделчевско, Солунско)

Следователно тенденцията за унификация на аломорфите в парадигмата (*рождѫ — родитъ > родя — роди(т)*, диалектната фонетична промяна *т', д' > к', г'* и установяването на окончанието *-м (-ам, -ям)* в 1 л. ед. ч. сег. вр. на всички глаголи предизвикват преустройство на старобългарските глаголи от типа на хвалѫ — хвалитъ във *фат'ъ (фатя) — фати(т)* и сетне във *факям — факя(т)* (несв. вид) и *фатам — фати(т)* (св. вид). Тогава вторият член на старинната корелация *т/д — щ/жд* започва да се неутрализира и да се заменя с нов, който съответствува на преустройството във фонемната система на тия диалекти: корелацията е вече *т/д — к/г'*. Така в македонските диалекти се създава

---

¹ Супр. хъште 3 л. ед. ч. сег. вр.

² Срв. ранно нбълг. хтать (XVI в.) с ѧ = 'ъ.

³ Срв. ранно нбълг. хота (XVI в.); рус. *хочу́, хо́чеш, хо́чет, хоти́м, хоти́те, хотя́т.*

⁴ Срв. *кя, кят* : *не-йкя + м, не-йкят.*

⁵ Срв. хтѣхмы погынѫти (Троянска повест).

⁶ *щ* по унификация с *щъ, щеш* или фонетична промяна *x'm' > ш'm'.*

⁷ Срв. *нейкеше* (220), *нейкеле* (138); *нейтел* (Трънско) от *не-х'т'ел = нехтел* (Самоковско).

силна тенденция за замяна на старите *щ (шт, шч, ш), жд (ждж, ж)* с *к', г'*. Това от своя страна улеснява възприемането на сърбизми като *врукьо, кукя, сугено, туг,* дето чуждите фонеми *ћ, ђ* са субституирани със собствените *к', г'*.

IV

Ст. Стойков изтъква, че в говора на с. Симеоново (източно от София) през последните няколко години *че* измества по-старата частица *к'е*: в речта на по-старите сега се среща частица *к'е*, а в речта на по-младите *че*[1]. Подобно явление се наблюдава и в говорите на други села в Софийско, близо до западния софийски подговор — Негован, Кубратово и др., дето частицата *че* измества частиците *к'ушше*[2]. Цв. Тодоров смята, че „в Софийско *ке* разширява своя обсег за сметка на *че*, като измества все повече последното по посока към столицата, та сега е обхванало и селата по северните склонове на Витоша — Княжево, Бояна, Бистрица, та дори и Казичене"[3].

Картата за разпространението на частицата *ште, ке, че* и пр., съставена от Ст. Стойков, показва едно особено разпределение на тия частици в централно-западните (шопските) говори. Една група от *ке/к'у*-говори на североизток и югоизток от София е обградена от запад и юг от *че/чу*-говори, а от изток и от север от *ште(ще)* / *щъ*-говори, които се врязват дълбоко на запад към София.

Централно-западните говори се характеризират с фонетичната промяна *т', д' > к', г'*; от друга страна, Ст. Стойков с право изтъква, че тук на места по-старото *к'е* отстъпва на *че*, идещо от запад; подобно трябва да се тълкуват и случаите, споменати по-горе. Всичко това води до следното заключение: по-старата форма на частицата за бъдеще време в централно-западните говори (или поне в Софийско) е била *к'е*, което обаче постепенно е било изместено от идващото от запад *че*, характерно за преходните говори. Следователно *к'е* на изток от София представя архаична реликтна зона.

Това се потвърждава и от друг един факт. В песните в сборника на Миладинови, които можем да определим като произхождащи от София, намираме само частицата *ке*, но не и *че*. Такава е напр. песен 46, която се определя като Софийска въз основа на факта, че тя по съдържание и по своя език (езикови белези: глаголи в 3 л. без *-т*, *слъзи, обръна, е* от *ѣ*, *майкя, съ* и др.) е съвсем близка с песен 49, означена с бележката „от София". В песен 46 срещаме два пъти *ке найде*. Следователно по средата на XIX в. (сборникът е публикуван в 1861 г.) или по-рано, тъй като песните могат да пазят архаични елементи, частицата за бъдеще време в Софийско е била *ке*.

И така частицата за бъдеще време в Софийско, а вероятно и изобщо в централно-западните (шопските) говори, е била в по-старо време *ке*,

---

[1] Срв. Ст. Стойков, там, стр. 244.
[2] Пак там, стр. 245.
[3] Срв. Цв. Тодоров, Северозападните български говори, стр. 14 и 155.

което постепенно е било изместено от идещото от преходните говори *че*; *у* в *к'у* е само частично влияние на същите говори, също както *нейкю* и *нейкюм* покрай *нейкям* в македонските песни в сборника на Миладинови.

Ст. Стойков (там, стр. 242) смята, че *к'е* в Южна и Югозападна България (както и в Турска и Гръцка Тракия), а също и в Североизточна България е пренесено от запад. Това обяснение е отчасти вярно. Действително в известни области *к'е* може да е пренесено от другаде. Обаче *к'е* може да възникне във всеки говор, дето *т'* е преминало в *к'*. Така напр. преход *т', д' > к', г'* е характерен за диалекта на гр. Котел: *брак'я = братя, г'адо = дядо, к'ах = тях, хог'ът = ходят, сег'ът = седят, позлак'ени* (също както в македонските песни в сборника на Миладинови).

Наличието на формата *къ (ка)*, която със затвърдяло *к* е идентична с *кя, кь* от македонските песни в сборника на Миладинови, в Гоцеделчевско, Разложко и пр., както и на формите *ке* в Източна Тракия, показва, че и тук е имало говори, в които се е извършила промяна *т', д' > к', г'*.

Най-сетне наличието на разграничението *к'у* (1 л.) срещу *ше* (за всички останали лица) на североизток от София би могло да се тълкува като остатък от една правилна парадигма: 1 л. *к'ѫ* (< *х'т'ѫ* от *хъштѫ* с унифицирана основа), 2 л. *штеш* (<стб. *хъштєшн*), 3 л. *што* (<стб. *хъштєтъ*) и пр. В такъв случай *у* в *к'у* би било вторично (под влияние на централно-западни говори)[1]. Бъдещи диалектоложки проучвания биха могли да изяснят окончателно тия подробности.

[1] Срв. *к'у, к'еш* в благоевградския говор; *нейкю* и *кейкюм* покрай *нейкям* в македонски песни в сборника на Миладинови (вж. по-горе) и под.

ЗА ФОРМИТЕ *Н'А* И *Н'АМА*

Боряна Велчева

Промяната ѧ имамь > *нямам* се нуждае от кратък исторически обзор, за да станат по-ясни причините и хронологията на нейната поява. Известно е, че по отношение на сегашния си изговор гласежът на стария дифтонг *еи* в ѧ имѣти съвпада с рефлексите на ѣ в по-голямата част от българските говори (*н'а̀мам* наред с *н'а́кой, гол'а̀ма* и пр. и *нѐмам* наред с *нѐкой, голѐма* и пр.). Не са малко обаче източните говори, в които старото ѧ имамь не се подвежда като член на системата *'а/е* от ѣ. Това става както в някои части на Северо-източна, така и на Югоизточна България. Нещо повече. Би могло да се предположи, че първоначално формата *н'а̀мам* е имала в говорите сравнително ограничено разпространение, което по-късно се е разширило и е обхващало доста голям брой говорни области. Л. Милетич отбелязва изговор *нѐма* в Котленско, Дряновско, Габровско, Троянско, Тревненско, Панагюрско, Копривщица[1]. Ст. Стойков посочва такъв изговор в Еленско, Търновско, Котелско, Дряновско, Габровско, Троянско, Тревненско, Панагюрско, Пирдопско и др.[2] Ако се съди по материалите, с които разполага Секцията за българска диалектология при Института за български език, примери с *н'а̀ма* са записани и в Търновско, Еленско, Троянско, Пирдопско, т. е. в говори, за които в миналото е била характерна формата *нѐма*. Ето защо е нужно не само да се открият начините, по които става промяната ѧ имамь > *н'амам*, но и да се установят и ония говори, в които първоначално е настанала промяната и от които формата получава по-късно широко разпространение.

Промяната ѧ имамь > *н'а̀мам* би могла да се обясни или като фонетична (удължаване на *е* при контракцията *еи*, което се превръща в ѣ (*ѐ*), като по-нататък се заменя с *'а* или *е* в зависимост от особеностите на различните говори), или с някаква по-късна аналогия. Първото обяснение не намира подкрепа в сведенията, които дават езиковите паметници. Един пример, който отчасти го подкрепя, се среща във Врачанското евангелие от XIII в.[3]: вина и сикѣра нѣ имѫть пити (Лк 1.15). От тоя случай обаче

[1] Lj. Miletić, Das Ostbulgarische, Wien, 1903, стр. 159, 162, 165, 173, 185, 204.
[2] Ст. Стойков, Ятовият изговор в новобългарския книжовен език, Годишник на Соф. университет, Историко-филологически факултет, т. XLIV, 1947/1948, кн. 4, стр. 125.
[3] Б. Цонев, Врачанско евангеле, Бълг. старини, кн. 4, София, 1914.

не могат да се направят сигурни изводи, защото двете гласни не са слети в една и защото случаят остава изолиран сред останалите покъсни примери. От материала, който дават паметниците от XIII до XVIII в., може да се съди, че появата на формата *н'àмам* не е предизвикана от действието на фонетични закони и не е пряка (не имамь > *н'àмам*). В продължение на няколко века като заместник на не имамь се среща единствено *нèмам* и едва след това в някои говори се явява формата *н'àмам* на мястото на *нèмам*.

Първите примери с *немам* са от XV в.: чѣ немат като да стоят на прѣд[1]; а нн една грижѫ да немате нн wт кого, по wрѣзмоу господства мн[2]; въсн оубгымь завндѣхѫ. Тако бо немѣхѫ нн сребра нн роухо. Нн рабы да имь сѫ на помощь[3]. В новобългарските паметници от XVII и XVIII в., в които са отразени средногорски, балкански и мизийски говори, не се среща формата *н'амам*. В тях, както и в паметниците, произлизащи от западни области, народната форма е *немам*, напр. „и другыго на дом'ть си *немахý* нйкого да остàвать освѐн едногòток си сна Никòлае“[4]; „като очйте орлу, òти орлòви òчи *нèмат* слъзà“[5]; „ и други *немаше* със светаго на манастирю“[6].

Формата *немам* в новобългарските дамаскини се среща на мястото на *не имамь* в преписите на архаичната по език дамаскинова редакция, произлизащи от книжовни школи, които до късно запазват среднобългарската писмена традиция (Костенечки дамаскин[7], Копривщенски препис[8] и пр.), напр.: „ И дрýгое чèдо *не имъàше* ни прѣжде сèго ни посѐмь“ (Костенечки дамаскин, началото на словото за св. Николай); „*немàше* нй прѣди товà, нй послѣд товà“ (I новобългарска дамаскинова редакция[9]); „*немаха* ни напрѣдь нèго ни нàпоконь“ (II новобългарска редакция[10]). Действително в новобългарските дамаскинови сборници се среща понякога и форма „не имамь“. Тия случаи биха могли да бъдат тълкувани като влияние от страна на старата дамаскинова редакция с език от среднобългарски тип. Ако се сравнят в това отношение първата и втората новобългарски редакции от XVII в., се вижда, че, общо взето, преписите

[1] J. Bogdan, Relaţ'ile ţării româneşti cu braşovul şi cu ţara ungurească, Bucureşti, 1905, грамота XXXIV, стр. 57.
[2] Пак там, грамота XLVII, стр. 70.
[3] Сборник със слова от XV век, ръкопис № 222 от Пловдивската народна библиотека, стр. 16.
[4] Л. Милетич, Копривщенски дамаскин, Български старини, кн. II, София, 1908, стр. 82, 199.
[5] Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII в., СбНУ, кн. XII, 1895, стр. 489, 28.
[6] Л. Милетич, Свищовски дамаскин, Български старини, кн. VII, София, 1923, стр. 241, 457.
[7] Ръкопис № 503 от Църковния музей в София.
[8] Ръкопис № 685 от ДБВК.
[9] Ръкопис № 118 от Пловдивската народна библиотека.
[10] Ръкопис № 710 от ДБВК (Тревненски дамаскин).

от I редакция (Копривщенският дамаскин, ръкопис № 118 от Пловд. нар. библ., Протопопинският дамаскин[1], Тихонравовият[2], Сливенският[3]) формите с „не имамь" са по-чести, отколкото в преписите от II новобългарска редакция (Люблянски, Тревненски, Дряновски А[4], Дряновски Б дамаскин[5]). В Люблянския дамаскин напр. могат да се срещнат само 1—2 примера с „не имамь". Това трябва да се обясни не толкова с факта, че втората редакция е с няколко десетилетия по-късна[6], колкото със сравнително слабото влияние, което имат архаичните дамаскинови сборници върху езика на втората новобългарска редакция[7]. Показателно в това отношение е и обстоятелството, че в Троянския дамаскин (I новобългарска редакция), в който по начало се избягват архаични езикови особености, се избягва и формата „не имамь", като се заменя с „немам"[8].

Ето защо трудно може да се докаже, че формата „не имамь" е била жива през XVII и XVIII в., та от съчетанието *еи* да се развие широка гласна в един късен период от развитието на източните говори.

Най-вероятното обяснение за промяната *нéмам* > *н'áмам* е аналогията с частицата *н'à*, която е била твърде разпространена в ранния новобългарски период. За формата *н'а* Ст. Младенов пише: „Отрицателната частица *не* гласи в някои говори *н'а*, което е навярно от старобългарско нѣстъ (вместо не єстъ)" и посочва един пример от Булгаркьой *н'а* "[9].

Отделянето на отрицателната частица от спомагателния глагол е засвидетелствувано за първи път още в грамота от първата половина на XV в.: А тука що єст вама на градъ, да нѣ єст, отн не є была никогн[10]. В дамаскините написанието *нѣ* се среща често, когато отрицанието придружава глагола *съм*. Аргиров погрешно бележи, че отрицателната частица в Люблянския дамаскин постоянно се пише с *в*[11]. В същност в сборника има разграничение в употребата на *нѣ* и *не*, като *нѣ* се среща при глагола *съм* и под ударение, напр. „тогива щѣть да въскръснать и тїа, който *нѣсь* почитале светыте празници и *нѣгйса* праздну́вале" (491, 30); „който *нѣси са* пазиле лицето чйсто" (491, 30); „та ще да дойде като една тъмнина, а *нѣ* свѣтлость" (468, 3); „*нѣли* сички

[1] Ръкопис № 708 от ДБВК.
[2] Ръкопис № 702 от сбирката на акад. Н. С. Тихонравов, Ленинската библиотека, Москва.
[3] Ръкопис № 709 от ДБВК.
[4] Ръкописът се пази в Архивния институт при БАН.
[5] Ръкопис № 711 от ДБВК.
[6] Л. Милетич отнася Копривщенския дамаскин към началото на XVII в., а Люблянския — към края на XVII в. (вж. Копривщенски дамаскин, стр XXI).
[7] По въпроса за взаимоотношенията на дамаскиновите редакции вж. също сп. Български език, XI, 1961, кн. 5—6, стр. 402—416.
[8] Срв. П. Орешков, Разликите между два български дамаскина, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1912, стр. 296.
[9] Ст. Младенов и Хр. Кодов, Език и бит на тракийските и малоазийски българи, част II, София, 1935, стр. 93.
[10] J. Bogdan, п. с., грамота XV, стр. 30.
[11] Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII век, СбНУ, кн. XVI—XVII, 260 стр.

вьедну́ зе́млю отхо́ждаме“ (530, 73), но „*не*щьть“, „*небо́й* се“ и др. под. Може да се допусне, че в източни говори, в които ударението е падало върху отрицанието, а не върху спомагателния глагол, формата *нѣстъ* е била наследена от *н'а*. За нас биха били показателни такива примери в паметниците, в които отрицателната частица, която придружава спомагателния глагол, е под ударение и затова остава да гласи *'а*. В Люблянския дамаскин се среща един такъв случай: „Чева *нѣсь'мь* господь, та да и́мамь това́ си́чкото що́то вы́е и́щете“ (485, 23).

Може да се предполага, че промяната *нѐмам* > *н'а̀мам* е настанала като късна аналогия през ранния новобългарски период.

За тясното свързване на *н'а̀* (от нѣстъ) и *н'а̀ма* е помогнало може би обстоятелството, че формата *нѐма* (*н'а̀ма*) поема функцията на *нѣ е* в екзистенционалните изречения (безличните изречения за изразяване на съществуване), срв.: не бѣ има чада (Лк 1. 7) — 'те *нямаха* дете'. Такава употреба на глагола *съм* се среща в паметниците до XVII—XVIII в., срв. „и *нѣ е* никои да ни избáви“ (Люб. дамаскин, 544).

Не е изключено обаче в някои говори аналогията *н'а*/*нѐмам* > *н'а̀мам* да е свързана само с особености на фонологичните им системи. Такъв говор отразяват напр. Неделните поучения с гръцко писмо[1]. В тях се срещат за първи път многобройни примери с *н'а̀мам*. В паметника намираме формата *н'а̀мам* 27 пъти, *нема́м* 6 пъти и *не и́мам* — 2 пъти, напр.: „лiубóв акý *нiа́мам*, ни́куiа фаiдá *нiа́ма* да ми бáди[2]“ (47, 57); „а то́ и ни́куi *нiа́малу* да му пода́ва и ут ни́кугу *нiа́мал* растуше́ние да приеми“ (50, 76); „как о́нзи бо́лниiа и ука́иниiа сирома́х *нiа́ма* никуi над не́гу да гу нагле́два а чи и слугá *нiа́ма* да му послугу́ва“ (57, 95); „са́iким да *не́ма* челове́к за́вист, душманла́к“ (30, 16); „аку *не́ма* лiубóв, мóже да бáда кату бакáр кугú гу дра́нкаш да звантú“ (44, 57). Във всички случаи на *нiа́ма* и *не́ма* в Неделните поучения отговаря формата *не има* в Софрониевия Неделник, напр.: „о́ти да *нiама́ми* ду́ма такваzи и да ричем“ (49, 72) — в Неделника: „поне́же да *не́ имами* отвѣтъ да речéмъ“; покаiа́ние *не́ма* ни́как“ (53, 83) — в Неделника: „покаание *не има*“. Следователно и двете форми (*немам* и *н'амам*) са употребени самостоятелно в неделните поучения и може да се предполага, че са били характерни за говора, отразен в паметника[3].

Има основания да се допусне, че Неделните поучения от XIX в. отразяват замяната *нѐмам* > *н'а̀мам* в процеса на нейното възникване. В такъв случай причините за нейната поява трябва да се потърсят в

---

[1] Два български ръкописа с гръцко писмо 1. Неделни поучения от XVIII в.; 2. Търлиско евангелие от 1861 г., Български старини, кн. VI, София, 1920 г. Проф. К. Мирчев ми обърна внимание върху голямата текстуална близост между Софониевия Неделник и Неделните поучения с гръцко писмо. Поради несъмнената по-голяма старинност на Неделника е необходимо да се коригира датировката на Нед. поучения, направена от Милетич и паметникът да бъде отнесен най-рано към началото на XIX в.

[2] Както звук *а*, така и звук *ъ* в ръкописа се предават с гръцката буква *α*.

[3] Като влияние на Неделника могат да се смятат двата случая с *не имам* в паметника: „стру́ва ми се *не и́ма* ни́куi“ (39, 41) — в Неделника: „мними са *не има* никой“; „и да *ни и́мат* немилозливаiа безчеловѣщина“ (49, 72) — в Неделника: „и да *не́ имат* немслтúвое безчлвчіе“.

езика на самия паметник. В Неделните поучения с гръцко писмо в екзистенционални изрази се срещат само глаголите *имам* и *нямам*. Примерът, който Милетич дава за *βніά* вм. *нѣма*, употребено безлично: „о́ти *ніά* таквóс скривóвище гни́лое“ е в същност неверен, тъй като изразът продължава: „щé да бáди тáмо нéму амú вéчное...“(39, 43).

В тоя паметник употребата на *ніà* е свързана само с ударението (срв. с формите *добріá, зліá, двіá*, които са характерни за паметника), напр.: „а тóі рéчи: *ніá* тáі, óче Авраáме, *ніá* тáі“ (54, 87); амá ни щéм да ги погледним тіáх человéци нитó сас у́чити си нáши биліá, а *ніà* да подадéм тіáм еднá парчіá хлебиц“ (56, 93); „амú да жівуéиш кóлкуту тóлкузи иска бóг да іадéш и да пиéш, а *ніá* кату грóп без нáсита“ (62, 111), но: „*ни* сá, *ни* é, *ни* глéдами, *ни* щéм“ и др. под. Вероятно частицата *н'а* (*не*) и първата сричка в *нѐмам* са били осмислени като една и съща морфема и тъй като в *нѐмам* тая морфема е под ударение, промяната *нѐмàм* > *н'àмам* е станала съвсем закономерно в период на установени редици с *'а* и *е* от ѣ.

Тъй като предполагаме, че Неделните поучения отразяват един от говорите, в които първоначално е настанала промяната *нѐмам* > *н'àмам*, любопитно е да се установи кой е тоя говор. Редица диалектни черти в паметника ни насочват към предположението, че книжовникът, чието дело са Неделните поучения, е бил от Сливенско: гласеж на старото ѣ като *'а* в краесловието (*добріá зліá*), силна редукция, преглас на *іа* след палатални съгласни (*слу́ше, лéшевити, покает* 'покаят'), лабиализацията на *и* (*жіу́ф, жіувенúчеф*), гласеж на старо ь като *е* (*тéмен, утишéл*), отсъствие на т. нар. смесване на носовките след затвърдели съгласни (*жéдни*), членна форма за м. р. *-ъ* (*чиліáка*) и за мн. ч. *-ти* (*рáботити, душúти*), липса на меки крайни съгласни в основата на глаголите от сегашно време (*потéглат, хýлат, упáзат*), формите *билé, душлé*, съществуването на словообразувателен суфикс *-сту* вм. *-ство* при имената от ср. р. (*цáрсту, нивіáрсту*), форми като *шкимбіá, парчіá, кумúй* (член. *кумúйе*) и др.[1] В днешния сливенски говор се срещат и някои сравнително редки диалектни особености[2], които са характерни и за езика на Неделните поучения: отрицателна частица *н'á* под ударение (каш'á *н'á*); глаголна форма *бѣжда* (редовно срещана в Неделните поучения, срв. „смартá на греховúтити млóгу лiута *бáжда*,“ (61, 109); широка употреба на суфикс *-ник*, което и сега е характерно за говора: *пристóрник* (37, 37) — у Софроний *лицемѣръ*; *убúйник* (55, 91), — у Софроний *убúйца; причiáстник* и *соóпщник* (67) — у Софроний само *причастник*, форми за мн. ч. ср. р. от типа *прикáзваніета, сладострáстиета* и др. Една съществена разлика между езика на разглеждания паметник и днешния сливенски говор е наличието на фонеми *х* и *ф* в Неделните поучения — съгласни, които сега са подложени на разнообразни лабиализации, изчезвания и замени в диалекта. Тая разлика е интересна, защото може да се обясни с нови явления в сливенския говор.

---

[1] Вж. Панайотов, Сливенският говор, СбНУ, кн. XVIII, 1901, стр. 507—524.

[2] По сведения на Ив. Кочев, който разполага със събран диалектен материал от с. Стралджа, Ямболско (сливенски говор).

Всички тия особености, общи за езика на Неделните поучения и за днешния сливенски говор, дават възможност със сравнително най-голяма за такива случаи сигурност да бъде установена диалектната основа на тоя езиков паметник и да бъде определен сливенският говор като един от диалектите, в които първоначално настава промяната *нѐмам* > *н'ѐмам*.

Ако приемем, че появата на *'а* в *н'ѐмам* може да се свърже с *н'ѐ*, би могло да се приеме, че *н'ѐмам* трябва да се търси първоначално в говори, в които ударението е падало или пада върху отрицанието, когато то придружава глагола *съм* (срв. формата *н'а е* в тракийски диалекти, в които се среща и *н'ѐма*), а може би и с говори, където старо ѣ в краесловието гласи *'а* (*добр'а́, зл'а́, къд'а́*, евентуално *н'а́*). Действително има известно съвпадение между разпространението на тия форми и гласежа *н'ѐма*, напр. *добр'а, зл'а́, къд'а́—н'а́ма* (Булгаркой, Кешанско[1], Сливенско, Коларовградско); *добрé, злé, къдé — нéма* (Габровско, Котленско, Троянско, Пирдопско, Родопите и др.).

[1] Вж. Ст. Младенов, Хр. Кодов, пос. съч., стр. 22.

ЕЗИКОВИ АРХАИЗМИ В ЮНАШКИТЕ НАРОДНИ ПЕСНИ

Стефана Стойкова

Известно е, че езикът на народната песен изобщо се отличава от живата народна реч по своята по-голяма традиционност и консервативност[1]. Ограничен в рамките на стиха и свързан с изискванията на метриката, той се поддава сравнително по-трудно на промени и следва по-бавно общото развитие на езиковата система. Тази особеност на песенния фолклор особено силно се проявява в юнашката народна песен, пазена у народа като старина, като история, която трябва да се предава достоверно и точно, без изменения[2]. Българската фолклористика не разполага със записи на юнашки песни, по-стари от 120 години, за да може да се установи какви промени са станали в тяхното съдържание и тяхната форма за един по-продължителен период от време, но между първите записи на юнашки песни, правени през четиридесетте години на XIX в., и техните варианти, които сега записваме на терена, не се забелязват съществени разлики. Поради тази ясно изразена консервативност на юнашките песни, те се явяват носители на значителен брой старинни думи и форми, запазени почти без промяна до днес. Тук аз ще направя опит да посоча накратко някои езикови архаизми въз основа на материал, записан от мене през лятото на 1961 г. в редица села в Софийско, Самоковско, Радомирско и Пернишко.

Юнашката песен в своята основа, като която и да е друга народна песен, при всяко ново възпроизвеждане се изгражда езиково върху местния говор в неговото съвременно състояние. Но наред с чертите на живия говор в нея намират място и твърде много думи и форми, излезли отдавна от употреба и почти напълно забравени. Тия архаизми обаче са лексикални и морфологични, защото във фонетиката юнашката песен отразява особеностите, присъщи на живия местен говор. Понякога се срещат и фонетични архаизми, но те са лексикализирани.

Лексикалните архаизми в юнашките песни обхващат предимно названия на предмети. Една част от тях представят названия на изчезнали

---

[1] Срв. Л. Андрейчин, Основни черти в езика и стила на народната песен, Българско народно творчество, София, 1950, стр. 236—270. Вж. също П. Г. Богатырев, О языке славянских народных песен в его отношении к диалектной речи. Вопросы языкознания, 1962, кн. 3, стр. 75.

[2] Въпросът за архаизмите в руските билини се засяга от Р. О. Якобсон в статията „О соотношении между песенной и разговорной речью" (Вопросы языкознания, 1962, кн. 3, стр. 88). Причината за архаичната окраска на езика на билините авторът вижда не в по-голямата им старинност в сравнение с лиричните песни, а в тяхната ориентация към старината, към архаичен стил.

понятия, свързани с определена историческа епоха и друг обществен строй. Такова е без съмнение съществителното *ви́тек* (мн. ч. *ви́теци*), което се среща в песни от Софийско (Бистрица, Железница, Кокаляне) и Самоковско (Ярлово) със значение 'юнак, рицар' (стб. витязь) и се отнася предимно за Крали Марко и неговите другари. Напр. синът Огнян се обръща към баща си Марко: „Фала тебе, тате, *ви́тек* Марко" (Бистрица), „Леле, тате, леле, *витек* Марко" (Кокаляне). Така го нарича и племенникът му Груица: „Леле, уке Марко, *ви́тек* Марко" (Ярлово). А Марко се обръща към баща си Вълкашин и неговите гости: „Сé вие сте чýени *ви́теци*" (Железница).

Към тази категория архаизми се отнасят и някои турски думи, които означават понятия, свързани с турската феодална държава — видове данъци, родове войска, административни области, служби и т. н. Такива са напр. думите: *верги́я*, която се среща в песни от Софийско (Бусманци и Кокаляне) и означава 'данък за къща'; *кадалъ́к* 'административна област': „Та отърва девет *кадалъ́ци*" (Г. Лозен, Соф.); *чохада́ри* 'царски служители' и *янича́ри* 'род войска': „Премина́а триста *чоада́ри* и петстотин *янича́ри* млади" (Бусманци, Соф.). Със стария обществен ред са свързани думи като *ли́чба* със значение 'устно известяване на населението', която обикновено се употребява заедно със глагола *личá* 'известявам': „*Ли́чба личи́* низ града воз града" (Кокаляне, Соф.). Думи като *сейзче* 'коняр', *дади́я* 'слугиня' са свързани с бита на феодалната класа: „Марку дете за *сейзче* везе" (Кокаляне, Соф.), „стара баба за стара *дади́я*" (там).

Друга група архаизми представят названията на предметите от бита, излезли вече от употреба и непознати на певците — старинни дрехи, оръжия, накити, жилищни помещения и пр. Такива са: *долама́* 'женска или мъжка горна дреха', „свилена" или „чоена"; *сукни́ца* 'женска горна дреха от сукно': „Он направи́ морова *сукни́ца*" (Бусманци, Соф.); *подка́пник* 'малка мъжка платнена шапка, която се носи под калпак': „Син *подка́пник* над очи надноси" (Д. Богоров, Соф.); *пре́вес* 'було пред лицето на невеста по време на сватба': „Вейни, ветре, през гора зелена, та подигни *пре́вес* на девойкя" (Бистрица, Соф.); *проче́лник* 'металическо украшение за глава, подобно на диадема' (Д. Пасарел, Соф.); *чолта́ра* 'покривка на кон' (Железница, Соф. и Стефаново, Рад.). В юнашките песни се говори за старинно оръжие — копие, боздуган, сабя. В същност архаично е названието на *боздуга́на*, за който се пази спомен само в песните като оръжие на единоборците: „Па размаха лека *боздуга́на*, лека — тежка деведесе ока" (Бусманци, Соф.). *Копие* често се придружава от епитета *бо́йно*, който обаче е изгубил първоначалния си смисъл и се превърнал в *бу́йно*: „*Бу́йно* копье положито носи" (Кривина, Соф.). Интересно е да се отбележи, че *сабя* се придружава винаги от архаични епитети. Едни от тях изтъкват различни нейни качества: сабя *окло́пница*, 'която се затваря' (Кривина, Соф.), *сабя дúпленица* 'която се сгъва (Стефаново, Рад.), *сабя наванли́я* 'която се огъва' (Ковачевци, Сам.), *сабя кулакли́я* 'с широка дръжка' (Кокаляне, Соф.). А други показват нейния произход, който същевременно е указание за отлично качество: *сабя ди-*

миски́я (Кокаляне, Соф.) или *сабя димистри́я* (Д. Пасарел, Соф.) вм. *дамаскиня* — от гр. Дамаск, *сабля френги́я* — от Франкско (Д. Пасарел, Соф.).

Към лексикалните архаизми се отнасят и названията на някои жилищни помещения, стопански постройки или части от сграда: *го́рници* 'стаи на горния етаж с прозорци': „Па си влезе у *го́рници* бели" (Железница, Соф.); *дива́н* 'издигнато място от пода в стая или в открито помещение': „Седи Марко на *дива́н* високи" (Църква, Перн.); *по́дклеп* 'рамка на врата с горния и долния праг': „Он удари врати по *по́дклепи*, от *по́дклепи* топла кръв потече" (Железница, Соф.), „Коня си е за *по́дклеп* вързало" (Ковачевци, Сам.); *конюшница* 'обор': „Влезна Марко коню *конюшница*" (Г. Лозен, Соф.). Тук трябва да се споменат още: *ша́три* или *чадъ́ри*, особените палатки на скитащите по света и дирещи подвизи юнаци: „и бележи пребела *ша́тора*, та *ша́тора* оттам да погодиш" (Ковачевци, Сам.), „Разпе́ *чадъ́р* накрай синьо море" (Рельово, Сам.); *кочи́ци* 'затворени конски коли, с които в миналото пътували знатните': „Заставиа писани *кочи́ци*" (Д. Пасарел, Соф.), „Прости, куме, я от кон да слезнем, та да влезнем у златна *кочи́я*" (Стефаново, Рад.).

В юнашките песни се среща едно твърде архаично значение на съществителното *бой* в мн. ч. *бо́еве* 'място за борби, единоборства'[1]: „Да идеме на стари *бо́еве*, дека са се наши бащи били" (Бусманци, Соф.).

Особена група представят някои названия на предмети от всекидневния бит в миналото като *блю́до* 'поднос' (Бусманци, Соф.); *руме́нче* 'съд за вода': „Наточи си кърви у *руме́нче*" (Ковачевци, Сам.); *ти́тра* 'игра с камъчета': „Седи Марко на високи чардак, та играе *ти́тра* със жълтици" (Стефаново, Рад.), „па си с глава *ти́тра* играеа" (Ковачевци, Сам.). Тук се отнасят и някои термини във връзка с традиционната сватба в Западна България като *фуру́глица* 'сватбено знаме': „Поло́жиа бели *фуру́глици*" (Д. Пасарел, Соф.); *старо́йкя* 'главно действуващо лице в традиционната сватба': „Поканиа ку́ма и *старо́йкя*" (Стефаново, Рад.); *зване́йца* 'жена поканена на сватба' (Ковачевци, Сам., Църква, Перн.).

Сравнително по-малко са архаизмите, които представят названия на предмети и качества, известни и днес, но наричани по друг начин. Например в песните често се среща епитетът *бабуче́рно, бабуче́рско* 'памучно' за платно, което идва от едно по-старо название на памука — *буба́к*. В днешно време то е напълно забравено, поради което често погрешно се произнася и се преосмисля, напр. в с. Ковачевци, Самоковско, една певица каза „платно *бубошево*" и го обясни като 'копринено' — „от буби що е". В някои юнашки песни се среща и съществителното *стан* със значение 'възраст': „Пари имам деца да ми раниш, и деветте на *стан* да изчуваш, да изчуваш на *стан* за женитба" (Кокаляне, Соф.), „Па станале на *стан* за женитба" (Д. Пасарел, Соф.), „Сиромаси на *стан* за женитба" (Кривина, Соф.). Архаична е и думата *винопи́йци* 'пияници': „На вино са много *винопи́йци*" (Бистрица, Д. Пасарел, Соф.). Тук може да се посочи и епитетът *сур* 'сив, пепеляв', често срещан не

[1] За подобни места за борби пише М. Дринов, срв. „Медно (бакърно) гумно меден ток в словенските и гръчки предания", Съчинения, т. II, София, 1911, стр. 502—529.

само в юнашките, но и в обредните и митическите песни, които, както се знае, са едни от най-старинните: „че излезнат три *сýри* елена“ (Ковачевци, Сам.).

Към лексикалните архаизми се отнасят местоимението *вес* в съчетанието *весдéн* ’цял ден’ (Бусманци, Соф.) и наречието *такмó* ’веднага’: „Погоди я Марко и плати я, не дадоа *такмó* да а води, засакаа с годеж, със сватове“ (Кокаляне, Соф.).

Като лексикални архаизми могат да се изтъкнат съществителните от м. р., образувани със старинния суфикс *-ец: брáтец, кóнец* ’конче’, *купéц* ’купувач’: „Та си *кóнец* през дувара рипна“ (Бистрица, Соф.), „Никой нема *купéц* да излезне“ (Г. Лозен, Соф.), „Никой смее *купéц* да се нае“ (Стефаново, Рад.).

Морфологичните архаизми в юнашките песни са много повече от лексикалните. Те обхващат преди всичко много остатъци от стари падежни форми при съществителните, в отделни случаи при прилагателните и числителните и остатъци от инфинитивни глаголни форми.

От старите падежни форми при съществителните най-често се среща генерализирана родително-винителна форма за съществителните от м. род ед. ч. в следните случаи:

1. Като пряко допълнение при съществителни, означаващи одушевени и неодушевени предмети:

а) Когато допълнението е лице: „Я че пратим *Момчила юнака*, че го пратим на лова да иде“ (Ковачевци, Сам.); „Казуй, мори, *сúна* ти *Видена*“ (Ковачевци, Сам.).

б) Когато допълнението е изобщо одушевен предмет: „Я си фани моя врана *кóня*“ (Ковачевци, Сам.), „Изведе му той *кóня* ранена“ (Г. Лозен, Соф.).

в) Когато допълнението е неодушевен предмет: „Па седнали с майкя да вечерят суа *леба* и бела солчица“ (Бусманци, Соф.), „само фърля тежка *боздугана*“ (Ковачевци, Сам.).

г) Когато допълнението е отвлечено понятие: „Упуснете мое мило брате, него азе *залога* че идем“ (Ковачевци, Сам.).

2. С предлозите *на, от, у, до, край, под:*

а) С предлог *на:* „Един д иде *на изгрева*, други д иде *на заода*“ (Кокаляне, Соф.), „Па се качи *на* добрата *коня*“ (Д. Пасарел, Соф.), „Оди д идем *на* висока *дела*“ (Кокаляне, Соф.), „Отишел е у гора *на лова*“ (Г. Лозен, Соф.), „Ако дадеш лице *на залога*“ (Ковачевци, Сам.), „За брат сакат глава *на заема*“ (Д. Богров, Соф.).

б) С предлог *от:* „Падна дете *от* добраго *коня*“ (Бистрица, Соф.), „Сите сина *от лова* дойдоя“ (Г. Лозен, Соф.), „Язека сам *от* голема *рода*“ (Кокаляне, Соф.), „Жаден беше *от* дългата *пътя*“ (Ковачевци, Сам.).

в) С предлог *у:* „Отидоа *у Дуката града*“ (Г. Лозен, Соф.), „Занесе ги *у Арапа града*“ (Г. Лозен, Соф.).

г) С предлог *до:* „Роб че да са *до* жива *живота*“ (Железница, Соф.).

д) С предлог *край:* „Па си ойде *край Будина града*“ (Кокаляне)

е) С предлог *под*: „Крал кралица добро вино пият *под Будина* на трава зелена“ (Ковачевци, Сам.).

3. При съществителни, които означават количество: „ Да омесиш девет фурни *леба*“ (Г. Лозен, Соф.), „Да ти даде три самуна *леба*“ (Ковачевци, Сам.).

4. Като подлог в изречението:

а) При лица: „Книга пише *краля Шишманина*“ (Ковачевци, Сам.), „Посили се *Черна арапина*“ (Стефаново, Рад.), „провикна се *кума господина*“ (Г. Лозен, Соф.).

б) При одушевени предмети изобщо: „*Шарка коня* низ яъре цвилна“ (Железница, Соф.).

в) При неодушевени предмети: „Чия *лова* нека си е *лова*, моя *лова* нека тамо седи“ (Ковачевци, Сам.).

Трябва да се отбележи, че прилагателните, които придружават съществителните в родително-винителна падежна форма, обикновено са със същото окончание *-а*, напр. „Посили се *Черна* арапина“ (Стефаново, Рад.) или „Оди д идем на *висока* дела“ (Кокаляне, Соф.). Малко са случаите, в които прилагателните пазят старото си окончание като „Падна дете от *добраго* коня“ (Бистрица, Соф.) или „Па улових лова, що се лови — *мойго* брата, *твойго* душманина“ (Ярлово, Сам.), „и отиде у *Белаго* града“ (Г. Лозен, Соф.), „Седна Марко с майкя да вечера суа леба и *белаго* сола“ (Кокаляне, Бистрица, Бусманци, Кривина, Соф.). В последния случай съществителното *сол* е минало към м. род. Съществителните в родително-винителна форма обикновено се третират като съществителни от ж. род и съгласуваните с тях прилагателни и причастия са с окончание за ж. род *-а*: „*Сама* му е коня *продумала*“ (Д. Пасарел, Соф.) В редки случаи тия прилагателни са с окончания за м. род, именителен падеж: “*Арен* сина, що майкя послуша“ (Църква, Перн.). Силната тенденция на съществителните от м. род в родително-винителна падежна форма да се схващат като имена от ж. род проличава и от факта, че в известни случаи се заместват с местоимение в ж. род и се членуват с член за ж. р. *-та:* „Я си фани моя врана коня, отведи *я* млада албатина“ (Ковачевци, Сам.); „Жаден беше от *дългата* пътя“ (Ковачевци, Сам.), „Она яхна *братовата* коня“ (Д. Богоров, Соф.).

Дателна форма се среща при съществителните от м. р. и от ж. р.:

1. При съществителни от м. р.: а) за означение на лицето, към което е отправено действието: „Ела, Маро, *Марку* леб да носиш“ (Челопечене, Соф.), „Чаша земи, ал я не напивай, додади я *Деяну* деверче“ (Ковачевци, Сам.); б) при безлични глаголи: „*Дойчину* се врло досадило“ (Ковачевци, Сам.).

2. При съществителни от ж. род за означение на лицето, към което е отправено действието: „Марко *Стани* потио говори“ (Ковачевци Сам.), „Па *девойки* потиом говори“ (Кокаляне, Соф.) и др.

В юнашките песни особено често се среща дателен притежателен:

1. При съществителни, означаващи лица от м. род: „Ке излезне *Марку* стари баща“ (Г. Лозен, Соф.), „Та си виде *Андреашу* глава“ (Кривина, Соф.), „Та пресече *Мусу* равна снага“ (Д. Богров, Соф.), „Нело дома *Филипу* да идеш“ (Мърчаево, Соф.), „Чаша падна *цару* на колено“ (Ковачевци Сам.), „Та разсече *арапу* потури“ (Железница, Соф.).

2. При съществителни, означаващи одушевени предмети от м. род: „Заплете я *коню* у гривата“ (Ярлово Сам.), „Капка капна *коню* на гривата“ (Кокаляне, Соф.), „Ти се току лепо преклянувай врану *коню* до зелена грива“ (Г. Лозен, Соф.).

При съществителни, означаващи лица от ж. род: „Слушали я *Мари* две братенца“ (Г. Лозен, Соф.), „Ка ойдоа *Ойлени* на двори“ (Ярлово, Сам.), „Дал се сърдиш *майци* на старости“ (Кривина, Соф.).

4. При лично местоимение м. р. ед. ч.: „Намери го *нему* мила сестра“ (Ковачевци, Сам.), „Па запали *нему* стара майка“ (Г. Лозен, Соф.).

В използувания материал се намери само един случай със съществително в дателен падеж, придружено от прилагателно: „Ти се току лепо преклянувай *врану коню* до зелена грива“ (Г. Лозен, Соф.). В него прилагателното не пази старинната форма за дателен падеж, а приема окончанието на дателната форма на съществителното *-у*.

В юнашките песни широко са разпространени редица наречия, които представят стари форми за творителен падеж м. и ср. р., ед. ч.: „ Провикна се *гласом* трговечки“ (Кокаляне, Соф.), „*Вечером* се робье продаваа“ (Ярлово Сам.), „Кого срещнеш *првом*, кого стигнеш“ (Църква, Перн.), „Па на Гюнко *потиом* говори“ (Г. Лозен, Соф.).

Окончание за творителен падеж м. род ед. число се среща и при съществителни от ж. род, напр. *шаком* от *шака* 'шепа': „Удари я *шаком* през образа“ (Бусманци, Соф.).

Образуваните наречия със старо окончание за творителен падеж, превърнало се вече във словообразователен суфикс, в много случаи имат чисто стилистична функция — за подчертаване значението на глагола, образуван от същия корен: „Бело море *тиом утинало*“ (Стефаново, Рад.), „Си сватове *ником поникнаа*“ (Кокаляне, Соф.), „Една годин *растом* да *порасте*“ (Стефаново, Рад.), „А гора е *вехом повехнала*“ (Кривина, Соф.), „*Летом слете* кръстата орлица“ (Д. Пасарел, Соф.), „Он се с Марко *кръстатом окръсти*“ (Ковачевци, Сам.), „Се цъфтела, *везом* не *везала*“ (Мърчаево, Соф.) и т. н.

В юнашките песни при съществителните от ж. род, които окончават на съгласна, се среща доста често и обща падежна форма, по произход родително-дателна. Почти всички отбелязани случаи се отнасят до отвлечени понятия, употребени с предлозите *от, на, за, у, сред*: „От *жалости* сестра запеяла, от *милости* дума издумала“ (Ковачевци, Сам.), „Ил се смееш мене на *старости*“ (Кокаляне, Соф.), „За *старости* се клетва не лови (Железница, Соф.), „У *старости* робиня че бъдеш“ (Стефаново, Рад.), „Се я либех нощя стреде *нощи*“ (Г. Лозен, Соф.) и т. н.

Заслужава да се посочи и един случай на местна падежна форма за м. род, ед. ч.: „Пийте, яжте, на *уме* имайте“, употребена двукратно в една и съща песен от Г. Лозен, Софийско.

В разгледания материал се срещат и звателни форми от съществителни от м. род на *у*-основа — *сину, бегу*: „Не носи си, *сйну*, оружие“ (Г. Лозен, Соф.), „Я излезни, бре *бѐгу* сърбински“ (Железница, Соф.).

В юнашките песни редица еднозрични съществителни от м. род имат старо окончание за множествено число, именителен падеж *-и*: *кони* 'коне', *съни* 'сънища', *грехи* 'грехове', *гласи* 'гласове', *друми* 'друмове', *двори* 'дворове' *уми* 'умове': „Изведи си наши добри *кони*“ (Яр-

лово, Сам.), „Лоши съм си *съни* сънувала" (Кривина, Соф.), „Писна пиле колко *гласи* има" (Бусманци, Соф.), „Я си паднах на *друми* широки" (Д. Пасарел, Соф.), „Друга годин *уми* да сдобие" (Стефаново, Рад.).

Срещат се и форми за род. падеж мн. число при числителни, напр.: „Цана ми е дванаесе *иляд*" (Г. Лозен, Соф.), „Уцани се Марко на Краина за три *годин* за седем кесии" (Кокаляне, Соф.), „Зажени се дете на пет *годин*" (Стефаново, Рад.), „Че е дете сега седем *годин*" (Г. Лозен, Соф.) и пр. Формата *годин* се е генерализирала и се употребява дори и в единствено число: „*Една годин* растом да порасте, *друга годин* уми да сдобие" (Стефаново, Рад.), „*Тая годин* ябълка цъфтела" (Бусманци, Соф.).

В юнашките песни прави впечатление употребата на думите *дружина* и *грива* като форми за множествено число, т. е. като pluralia tantum: „Разтърси си *тия вити грива́*" (Д. Богров, Соф.), „едвам коня *грива́ пауневи*" (Стефаново, Рад.), „Дочули го *Маркови дружина*" (Ярлово, Сам.), „*Дружина* му вера не *фатая*" (Бистрица, Соф.), „Я останах без *верни дружина*" (Ярлово, Сам.), „*Дружина* ти на лова *ойдоя*" (Ковачевци, Сам.).

При прилагателните имена сравнително доста често се срещат старинни сложни форми за м. р. ед. число: „*Бели* Дунав кален, матен дошел" (Д. Пасарел, Соф.), „Седи Марко на *високи* чардак" (Стефаново, Рад.), „Па си ойде у зимник *дълбоки*" (Бистрица, Соф.), „Съгледа го *стари* егумена" (Бусманци, Соф.), „Крила го е у *шарени* ковчаг" (Ковачевци, Сам.) и др. Среща се също така и старинната форма на прил. малък — *мал, мала, мало, мали* (стб. малъ): „ Я си жалим прстен *мал* меновник" (Г. Лозен, Соф.), „Ала има *мала* мааница" (Стефаново, Рад.), „Гюнко *мало* дете" (Г. Лозен, Соф.), „Па отвори тия *мали* врати" (Железница, Соф.), „Не мина се ни *мало*, ни много" (Кокаляне, Соф.). От същото прилагателно се среща форма за ж. род, образувана със суфикс *-ен*: *малена* 'малка': „*Малéна* е, танки дари нема" (Ковачевци, Сам., Стефаново, Рад.).

В областта на глагола могат да се посочат малко архаични форми. В някои песни се срещат стари инфинитиви: „Не смея го никой *попитати*" (Д. Пасарел, Соф.), „Него кем ти на замена *даке*" (Г. Лозен, Соф.), „Неке, сестро, рани *заздравети*" (Д. Пасарел, Соф.).

Всички архаични форми в юнашките песни се употребяват съвършено несъзнателно. Тяхната замяна със съвременни, нови форми става много бавно, тъй като те са закрепени в езика на песните не само по силата на традицията, но до голяма степен от изискванията на размера. За тяхното задържане несъмнено имат значение и тъй наречените общи места (loci communes), които представят готови формули, употребявани механично от певците и пренасяни от песен в песен. Може да се твърди, че морфологичните архаизми и особено падежните форми в юнашките песни са изгубили напълно своята функция, не образуват вече никаква система и се употребяват напълно механично. Повечето от лексикалните архаизми пък са изгубили вече своето смислово съдържание и някои от тях са неясни, не се разбират, поради което се преиначават и преосмислят от певците и техните слушатели. Архаизмите в юнашките песни имат предимно стилно значение, те съответствуват напълно на старинното съдържание на тия песни и представят отзвук от една отминала епоха.

РАЗВОЯТ НА ЧЛЕННАТА ФОРМА ПРИ ИМЕНАТА ОТ МЪЖКИ РОД В МИЗИЙСКИТЕ ГОВОРИ

(по материали от Търговищко)

Хриска Топалова

В началото на нашия век проф. Л. Милетич е посетил селата Вардун, Дългач, Алваново, Явашево (В. Левски), Герен (Въбел), Чикендин (Лиляк) в Търговищко и в своя труд „Das Ostbulgarische“ ги причислява към тъй наречения от него *о*-диалект[1].

През 1954—1956 г. събирах материали от всички тия села. През лятото на 1961 г. имах възможност повторно да ги посетя във връзка със събиране на материали за Българския диалектен атлас. Съпоставянето на тия материали позволява да се направят интересни наблюдения. В „Das Ostbulgarische“ липсва село Певец (Ашиково), в което и досега се пази, може би най-добре, мизийски говор с член *о* при имената от мъжки род. Необяснимо е как Л. Милетич го е пропуснал. Селото е много старо и се намира само на три километра от с. Дългач, което е отбелязано в „Das Ostbulgarische“. По-късно, в 30-те години на нашия век, Г. Попиванов е събирал материали от с. Певец[2].

Проф. Л. Милетич в споменатия си труд „Das Ostbulgarische“ разделя източните български говори на две големи групи — *о*-диалект и *ъ*-диалект, като взема за делитбен белег члена при имената от мъжки род. Още тогава се повежда оживена дискусия по този въпрос между него и Б. Цонев[3]. Но състоянието на българската диалектология по това време е било такова, че Цонев не е могъл напълно да опровергае класификацията на Милетич. Едва в последно време, след проучване на българските говори в СССР, стана възможно да се хвърли повече светлина върху тия спорни въпроси. Въз основа на картографирането на всички български говори в СССР стана ясно, че североизточните български говори не представляват диалектно единство. Опирайки се на тези изследвания, можем да говорим за мизийски говори с *о*-член и мизийски говори с *ъ*-член[4].

---

[1] Lj. Miletič, Das Ostbulgarische, Wien, 1903, стр. 25—26.

[2] Г. Попиванов, Особености на шуменския говор, Допълнение към описанието му в „Das Ostbulgarische“ на проф. Л. Милетич. Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXIV, 1940.

[3] Б. Цонев, Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга „Das Ostbulgarische“. Сборник за народни умотворения, кн. XX, 1904.

[4] Атлас болгарских говоров в СССР. Вступительные статьи комментарии к картам Москва, 1958, стр. 32—36.

Посочените села в Търговищко — Въбел, Вардун, Алваново, В. Левски, Дългач, Лиляк, Певец — не могат да бъдат обединени в една диалектна група, тъй като сега има значителни различия между говорите им. Две от тия селища — В. Левски и Дългач — изобщо нямат характерните особености на мизийските говори, в това число и членната форма за мъжки род *-о*. По своите особености говорно те показват принадлежност към други диалекти. В с. В. Левски през турско робство, по думите на баба Стоянка Колева и на други стари хора, е имало голям чифлик и около десетина български къщи. По-късно в него идват преселници от Еленско. Твърде е възможно първоначално в селото да е имало българи, носители на мизийски говор, и при своята обиколка Л. Милетич да е попаднал на информатор от тях. Вероятно поради своята малобройност това население не е устояло на преселниците от Еленско, претопило се е, и днес говорът в селото е напълно балкански, с всичките му характерни особености, в това число и членната форма при имената от мъжки род, която е винаги *ъ*. За село Дългач се знае, че до началото на XVIII в. е било турско. Тогава са дошли българи от Еленско и са се заселили там. По своите говорни особености сега с. Дългач рязко се отличава от съседното село Певец и от селата Алваново, Вардун, Въбел, Лиляк. За говора на с. Дългач е характерна не само членна форма *ъ* при имената от мъжки род, но и твърдо окончание при глаголите от второ спрежение, сегашно време: *го́тва, мо́ла, пра́ва*. Тия и редица други особености свързват говора на с. Дългач с балканските говори Стогодишният дядо Стефан Андонов от с. Певец разказва, че откакто той помни дългачани никога не са говорили като тях. Двете села обаче се намират само на три километра едно от друго и между тях се поддържат твърде оживени женитбени връзки. Може би при своята обиколка Л. Милетич е разпитвал информатор, родом от с. Певец. Иначе не можем да си обясним защо то е причислено към мизийските говори с член *о*.

В селата Алваново, Вардун, Въбел, Лиляк и Певец в различна степен се пазят особеностите на мизийските говори. Най-добре са запазени те в говора на селата Вардун и Певец, вероятно поради отдалечеността им от града и поради не особено оживените им връзки с околните села. Изобщо всички стари села поддържат връзки помежду си, но се отнасят с особено пренебрежение към българите от околните села, преселени от различни места. Селата Алваново, Въбел и Лиляк са по-близо до града, поддържат по-оживени връзки с него и това се отразява естествено и върху говора им. Най-значителни са промените в говора на с. Въбел, което се намира на три километра от град Търговище и поддържа най-оживени връзки с него.

Тази статия има за цел да проследи тенденцията на развитието на членната форма при имената от мъжки род в говора на селата Алваново, Вардун, Въбел, Лиляк и Певец, Търговищко.

Селата В. Левски и Дългач, както бе посочено по-горе, са причислени от Л. Милетич към тъй наречения от него *о*-диалект. В материалите, събрани от мен през 1954, 1956 и 1961 г., няма нито един случай с членна форма *о*. Записван е говорът както на по-възрастни жители,

така и на младежи и деца. Във всички случаи членът е ъ: *дарѣ, дувáра, крѣсника, мóмъка, п'упéра, чуфлúк'ъ, гулéмийъ, мáлкийъ, идúнъ: Туй сúчкутуйут дарѣ на бúлката; **Дувáра**нийут кáмъни; Шъутúдът да зéмът **крѣсника**; Бѣлгарите рáбут'ълú на **чуфлúк'ъ**; **Гулéмийъ** ми сúн рáбути у **градѣ**; **Идúнъ** ми сúн úчи* (В. Левски); *Идú на**кладенцъ** за удѣ; **Свéкъра** ми úмал пéт сúна; У **прéднийъ** дóр сéим цвет'á* (Дългач).

В останалите пет села общо е запазена членна форма *о* при имената от мъжки род. В „Das Ostbulgarische" Л. Милетич дава примери само от село Вардун: *Иде с **котелŏ**[1]; Бŏлú гŏ **кракó**; Шę ти гьнъ — рекъ́ — **калпáкŏ** на **тавáнŏ** — ше гŏ умори́ лáфса; Сед'ѣ на прýстŏ; Глéда бойó ти*[2]*; ... сéйотŏ б'áше нéгŏвŏ — **цáрŏ** гŏ дал на нéгŏ; И жéни и мóми и мóмци със л'**áбŏ** си ше му жéнът; Тогáс умр'á **чил'ákŏ** ми; Арúфа'а (Арúфага), **нáшийŏ** черúбашийа сед'áше на Градéц*[3].

Най-добре днес е запазена старата членна форма при съществителните имена от мъжки род в селата Вардун и Певец. Под ударение членната форма е *о*, а без ударение — *у*: *градó, синó, умó, бúрнику, вáл'ъку, зéт'у, панáйру, прáгу, тъвáну, часóвнику*: **Вичъро́** шъ дóдът ут бýлката; **Квасó** ми бéши лóшаф, затó и **л'áбу** ни стáна; Т'á й на **свикрó** ми сéстрина дъштир'á*; (Вардун); — *Шé йдъ при **зъбулéкару** да ми извáди **зъбó**; Тýрците гу шúбват с **камшúку**; Сигá шъ запáл'ъ **óгън'у**; Дáй сúреницу, тó й у **шкáву*** (Певец).

В селата Въбел, Лиляк и Алванаво членната форма *о* е доста разколебана. Забелязва се тенденция за изместването ѝ от член ъ. За говора на младите това е напълно естествено, тъй като те чувствуват член *о* като ярка диалектна особеност и започват да я избягват. По-интересно е обаче, че тая замяна започва да става и в говора на по-старите. Те употребяват двете форми успоредно. Ако сравним материалите, събрани през 1954, 1956 и 1961 г. от едни и същи лица, ще видим, че член ъ измества бързо член *о*. Така напр. у Руска Гинева, 70-годишна от с. Въбел, през 1954 г. не е отбелязан нито един случай с член ъ. През 1956 г. е записан само един случай с член ъ — *бýлката ми йут **градѣ***. През 1961 г. формите с член ъ са много повече: *градѣ, гърбѣ, дарѣ, синѣ* покрай *градó, гърбó, дарó, синó*. У Жечка Радунова от с. Алваново през 1956 г. също не са отбелязани случаи с член ъ. Сега тя употребява член ъ наред с *о*, макар че формите с член *о* все още преобладават. Изобщо в говора на тия три села все още преобладава член *о*, но твърде разпространен е и член ъ: *Вáс **акълу**ви сé ф мóмците; Сé съм тýка, шéтам из **дóру**; Тúй жувéйът на **крáйу**; Булú мъ **гърбъ**; **Мъжъ** и млóгу дубър*; **Свéкъра** ми й млóгу стáр* (Въбел); — ***Мóмъку** шъ прáти пудáрък на мумáта; **Пундéлнику** пúйът слáтка ракúйъ; Шъ запáл'ъ **óгън'у** и шъ тýр'ъ бóп; На**армáна** úма снóпи; **Езúк'а** му млóгу дéлък; Шъ зéмът **крѣсника*** (Лиляк); — ***Ичумúк'у** зрéй*

[1] Das Ostbulgarische, стр. 61.
[2] Там, стр. 103.
[3] Там, стр. 282.

*по́-ра́ну; У_**цо́бу** си_и́мал но́ш; Ше́_йдим у_**градъ**; Приз_**дин'ѣ** шъ_ _глас'ѣт бу́лката; **Увѐзѫ** гу_прибра́фми ве́ки* (Алваново).

Интересен е фактът, че децата от предучилищна възраст употребяват само член *о*. Те са в по-тесен контакт с по-старото поколение, у което едва в последно време се наблюдава по-силно разколебаване на старата членна форма, и затова тя е запазена у тях. За по-младото поколение е характерен член *ъ*, макар че и член *о* не им е чужд, а за най-старите жители основна е членна форма *о*, но тя е вече разколебана и те твърде често употребяват член *ъ*.

Въпросът за изместването на член *о* от член *ъ* в мизийските говори и по-специално в шуменския говор е разгледан от Г. Попиванов. Според него, в трийсетте години на XX век, тоя процес е доста напреднал: „Но трябва да кажем, че в наши дни в шуменския говор, който проф. Милетич взима за представител на цялото *о*-наречие, защото в него са запазени в най-чист вид старинните особености на последното, членната форма на *-о* се среща сравнително рядко, защото наравно с нея, а може би повече от нея, се среща и членната форма на *-ъ* или, с изясне́ние, на *-а*.“[1] В нашите села обаче тоя процес се наблюдава едва в последно време.

По-особен е случаят с членната форма при прилагателните, местоименията и числителните от м. р., които се членуват. Първоначално членната форма и при прилагателните имена е била *о*. За това свидетелствуват отделните случаи, в които се пази тази форма — *дру́гио, на́шио*. Още преди повече от 50 години Л. Милетич отбелязва форми, в които член *о* при прилагателните е претърпял известни промени — *го́рн'уф, дълбо́к'уф, иди́нуф, мо́йуф, на́шуф*. Той смята, че тези форми са получени от *го́рнио, дълбо́кио* по фонетичен път: „Неударените *о, у* преминават в консонантно *у*, следователно в *ў*, и последното в краесловие и пред други съгласни се замества от *в* респективно *ф*. Напр. *заўтра* и *зафтра* за *заутра* (Бяла); *ўтидъх* и *фтидъх* (отидох); *стўи* и *стви* (стои); *фтйде на **ўдъ*** и също *фтйде на **вдъ*** (Марковча); сравни също и формите *б'а́л'уф* и *пъ́рв'уф* във фразите: ***б'а́л'уф** кон (б'а́лио кон); умр'а́ **пъ́рв'уф** ми стопа́н* (Вардун); тук окончание *ио* е преминало пряко *иў* в *ив (иф)* и накрая чрез лабиализация на *и* във *'уф*.“[2]

Според нас обяснението, което дава Л. Милетич, е напълно приемливо. Тази членна форма се пази и днес в говора на селата Вардун и Певец: *го́рн'уф, дълбо́к'уф, до́л'н'уф, иди́нуф, мо́йуф, на́шуф, тѐхн'уф; Ти́й са на_**го́рн'уф** ка́т; Ше́_йдиш на_**до́л'н'уф** д'угѐн' та́м и́ма си́чку; **На́'шуф** зе́т у́чи у_Ва́рна* (Вардун); *Шъ_зако́л'ъ **бѐл'уф** пите́л; Ту́й де́ти_й_на_**гулѐм'уф** ми_сы́н; **На́шуф** л'а́п по́_й_сла́дък* (Певец).

В селата Алваново и Лиляк старата членна форма е разколебана и при прилагателните имена. Покрай формите *гулѐм'уф, на́шуф, тѐхн'уф* се срещат и *пърли́вийъ, на́шийъ: **Гулѐм'уф** ми_си́н ра́пти у_градо́;*

[1] Особености на шуменския говор, стр. 359.
[2] Das Ostbulgarische, стр. 82.

На́шуф *кла́денц и́ма мло́гу у́баа уде́; **Пърли́вийъ** пипе́р ни_гу́ йъдем́; **На́шийъ** башта́ ра́бут'ъл на_не́гу чифли́к.*

В село Въбел се наблюдава интересно явление при замяната на член *о* с член *ъ*. Член *ъ* напълно е изместил член *о* при прилагателните имена. Днес те се членуват както и в литературния език — *бе́лийъ, гуле́мийъ, но́вийъ, чу́здийъ, це́лийъ, на́шийъ, те́хнийъ: Бе́лийъ л'а́п по́ й_у́баф; **На́шийъ** зе́т ни_е́ ут_ту́й се́лу; Срещу_пе́тък изди́гът **си́чкийъ** да́р; Пу_**те́хнийъ** кра́й тъ́й пра́йъли сва́дбите.* Отбелязани са само два случая у Руска Гинева със запазен стар член *(го́рн'уф, до́лн'уф)*, но тия форми не са характерни нито за нея, нито за говора като цяло.

Възниква въпросът защо тоя процес е завършен по-рано при прилагателните имена, а при съществителните е все още в начална фаза на развитие. Може да се допусне, че той е завършен при прилагателните имена, защото членната им форма съвпада с наставка *-уф* при някои прилагателни — *гурчу́ф, мързел'у́ф, пърл'у́ф*. Именно поради това съвпадение значението на членната форма постепенно избледнява и тя се заменя с *ъ*, за да се разграничат двете категории по значение. Вероятно тая замяна се извършва най-напред при прилагателните с наставка *-уф*, тъй като членуваната им форма е трудно произносима — *пърл'у́в'уф, мързел'у́в'уф* и др. Първоначално те започват да се членуват като прилагателните имена в литературния език (*пърли́вийъ, мързели́вийъ*), а по-късно тази членна форма е обхванала всички прилагателни имена.

За по-бързата замяна на член *о* при прилагателните, без съмнение, е допринесъл и фактът, че членът при тях никога не е под ударение и поради това той е по-уязвим, отколкото при съществителните имена.

Като се съпоставят изложените по-горе факти, могат да се направят следните изводи:

1. В говора на селата Въбел, Алваново и Лиляк се наблюдава тенденция за замяна на член *о* с член *ъ*.

2. Тази замяна не обхваща едновременно всички категории думи. Завършена е напълно при прилагателните имена в с. Въбел, а при съществителните е още в начална фаза на развитие.

3. Промените се наблюдават в езика на всички поколения, но са най-характерни за по-младите. Децата от предучилищна възраст употребяват само член *о*, младите — член *ъ* и само понякога *о*, а старите — член *о*, но все по-често у тях се среща и член *ъ*.

4. Голямо значение при замяната на член *о* с член *ъ* при имената от мъжки род имат околната диалектна среда и книжовният език. Всички стари села са заобиколени от балкански говори, членната форма в които е *ъ*. Влиянието на балканските говори върху мизийските подчертава и Г. Попиванов[1]. На този въпрос обръща внимание и Ст. Стойков.[2]

---

[1] Особености на щуменския говор, стр. 359.

[2] Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1956, стр. 55.

СЛЕДИ ОТ ОСОБЕН РАЗВОЙ НА ГЛАГОЛНИТЕ ОСНОВИ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТИ

Методи Лилов

Всички глаголи в старобългарския език имат по две основи, които служат за образуване на формите на различните времена. В историческия развой на българската морфология тези основи претърпяват различни формални изменения, като във всички случаи обаче особеното функционално отношение между тях в основата си се запазва; и сега в системата на българския национален език наследниците на старата инфинитивна основа служат за образуване на формите на минало свършено време (аорист), а наследниците на старата сегашна основа — за формите на сегашно време. Единствената съществена функционална промяна е повсеместното образуване на имперфекта от сегашната основа, без да настъпват изменения в нейната форма, нито пък във формата или обсега на инфинитивната основа по отношение на нейната основна роля — аористните образувания.

Един по-подробен преглед на запазените в съвременния български език основи обаче показва, че не навсякъде старото отношение е точно запазено. При редица глаголни категории в българския език е съществувала значителна разлика между двете основи. Напр. при глаголите на -ѣвати е имало редуване на суфикса -ѣва- със суфикс -ѹ-; при всички глаголи от II старобългарско спрежение (по класификацията на Лескин) суфиксът -нѫ- е бил подвижен; при някои глаголи от типа на жѧти, плоѹти също е имало специфично редуване на форманти в сегашната и инфинитивната основа. В съвременния български национален език тези съотношения са опростени и двете основи на тези глаголи са съвпаднали. Остатъци от старо състояние, напомнящо положението в старобългарския език, намираме само в най-западните преходни говори, където и сега има архаични редувания на основи, напр. *-ова- /-у-*, подвижност на наставката *-ну-*, редуване на прости и разширени основи в различните времена (от типа *опнем/опех, жнем/же, колем/кла*). Тези форми са интересна преживелица от много старо състояние и са ценни с това, че в много случаи могат нагледно да ни демонстрират механиката на образуване на темпорални глаголни форми при особено взаимоотношение на различни по състав основи. По своята същност обаче тези случаи не представляват отклонение от основната черта на системата от основи в българския език: наличие на две (повече или по-малко формално ораз-

личени) основи, чиито функции са добре очертани и разграничени. Нашата задача е да посочим факти, които свидетелствуват за особен, специфичен развой на морфологичната система. Такъв развой се наблюдава в някои говори в Турска и Гръцка Тракия[1].

Неговата същност е не толкова в запазването на архаични облици, колкото в настъпилите промени в съотношението на основите: едната от тях е поела функциите и на другата. Това свидетелствува за особена, неприсъща на другите български говори активност на една от глаголните основи и затова нея ще наречем а к т и в н а за разлика от другата, която в плана на това противопоставяне ще наречем п а с и в н а.

Фактите, който илюстрират това развитие, са разнообразни.

I. Глаголите жнтн и плоутн пазят живи следи от своята стара неразширена инфинитивна основа, напр. *жъ̀h, жъ̀, жъ̀, жъ̀hме, жъ̀hте, жъ̀hа; плъ̀х, плъ̀, плъ̀, плъ̀hме, плъ̀hте, плъ̀hа.* Упоритото задържане на тези остатъци би било трудно обяснимо, ако на тях се гледа само като на изолирани закостенели форми. Очевидно е, че те са били живи, активни елементи на морфологичната система. Това личи и по факта, че в тези говори могат да се образуват презентни форми от инфинитивната основа при глагола п л у в а м (*плъ̀йа, плъ̀йеш, плъ̀йе, плъ̀йеме, плъ̀йете, плъ̀йат*), които вече почти не се срещат, но са били редовно употребявани доскоро, така че са познати и на младото поколение тракийци, родени и израсли вече в България.

II. Много често наследниците на глагола нтн и неговите производни могат да образуват формите за различни времена без разширението, характерно за неговата сегашна основа: *пòме до нѐга* 'пойдохме', *от'ъ̀хме* 'отидохме', *щъ пòм* 'ще пойдем', *вѝе ше го нàйте* 'найдете', *дòе* 'дойде', *три пѐт'а отѝха надòл* 'отидоха'. Подобни форми, образувани само от коренната гласна на инфинитива с направо прибавено окончание, са много чести и се срещат широко, чак до странджанските говори. Ако за тези глаголи можем да допуснем някакво комбинаторно фонетично изменение — опростяване на групи съгласни за по-лесен изговор, има други глаголи, при които това обяснение е неуместно. Това са новообразувани по този тип основи, при които даже е пропусната част от старата инфинитивна основа: *фл'àхме* 'влязохме', *изл'àхме* 'излязохме' или *да донѐ парѝ* 'да донесе'.

Тези форми ни дават представа за жизнеността на старите особени инфинитивни основи и за онази обстановка, при която са станали възможни и функционални промени.

III. При глаголи, съдържащи подвижна съгласна, понякога могат да се наблюдават сегашни форми, образувани от инфинитивната основа: *щъ го заклѐ вѐче* 'ще го заколи вече', *сàбрите парѝ; драм, драт* 'дера, 'дерат'; *вòдат ни да ни клàт, зъ зъбрѣ̀т момѝчето и съ вѣ̀рнѣ̀т дъ зъбрѣ̀т момчѐто.*

[1] Малка част от изнесения тук материал е взет от приказките и песните на малоазийските българи, отпечатани в кн. XLVII на Сборник за народни умотворения, а останалият е записан от преселници от селата Манастѝр, Гюмюрджинско, Я̀на, Визенско, Гечкенлѝ, Одринско, Селѝврен, Чаталджанско, Домъ̀здере, Дедеагачко, и Булга̀ркьой, Малгарско.

Много чест и характерен е обратният случай, когато активна е сегашната основа. В този случай и аористните форми се образуват от нея, напр.: *и зберà мъшките, ф еднà кѣштъ съ зберàѣме, сѝчки ни зберàа, зберàло крӯшки, набирàл три цвит'à* (СбНУ XLVII 199), *зъкòлили д'àтту и а удирàл* (там, стр. 207), *закòлиха децàта, сѝчко приберà.*

Двата вида образувания могат да се срещнат в говора на едно и също село, дори в говора на едно и също лице. Това показва, че наистина имаме работа не просто със запазени фонетични облици, а с живи следи от активността на двата вида основи, при което е изчезнала само строгата закономерност при разпределението на функциите.

IV. Доказателство за това, че инфинитивната основа е оставила трайни следи в тези говори, са формите за минало свършено време на глагола и м а м, които пазят мекостта на съгласната от старата инфинитивна основа: *им'ѐх, им'ѐше* и т. н.

V. С трайността на инфинитивната основа можем да си обясним известни особености в сегашните основи на някои глаголи, а също така и при образуването на итеративни форми на глаголите. Така напр. има глагол *зàплакам* 'заплаквам' (*и си зàплакам фсѐ*), изпълняващ ролята на итеративен глагол, или *кача се* 'качвам се' (*че се кàчели на парахòтчето пък тѝе ги бѝели*) също така с итеративна функция. И двата са образувани по-вероятно от инфинитивната основа, както може да се съди по липсата на палатализация в корена на първия глагол и по липсата на какъвто и да било суфикс за сегашно време във втория (в същност в него има съвпадение между инфинитивната основа и сегашната основа на глагола от свършен вид). Същата липса на палатализация, която можем да свържем с влияние от стара инфинитивна основа, откриваме и в *скàкам, скàкане.* Обратно, палатализацията, характерна за сегашната основа, се среща не само в причастието на глагола м о г а — *можàл*, а и в причастието на к а ж а — *кажàл*, в аористните форми на п и ш а — *пишàйте.*

VI. В говорите на тракийските преселници прави впечатление богатството от итеративни форми, образувани от основата на свършения глагол (съвпадаща с инфинитивната основа) с наставка *-ва-*: *затдрвът, утѐгл'увът съ, отпѐнвът съ, вѝдвъм, погл'ѝввъм.*

Посочените в последните два пункта форми оставят у нас впечатлението, че в тези говори не е развито цялото богатство от производни форми на сегашната основа. Това свидетелствува още веднаж за активността на инфинитивната основа, която може да служи за образуване на най-различни форми, благодарение на което тя е основа и на презентни форми.

Разгледаната особеност е специфична черта на тракийските говори, срещаща се в по-малка степен и в някои съседни с тях източнородопски говори, която не само им придава самобитност, но може да стане основа за обяснение на редица други особености на тяхната глаголна система.

НЯКОИ СЛУЧАИ НА ХИПОСТАЗА В ПОДБАЛКАНСКИЯ ГОВОР

Иван Кочев

Възникването на нови думи чрез хипостаза, т. е. чрез подмяна на една граматична категория с друга, е особен начин на словообразуване, който е получен при сливането на две или повече думи от определена синтактична конструкция в една. Хипостазата е застъпена в езици, където склонността към създаване на композита е довела до промени и в граматичната категория, напр. в немски език.

В българския книжовен език тя не се среща често. Примери като *нямам* от по-старо не имамъ, където *не* престава да бъде частица и и се превръща в съставна част на глагола, не са най-типични. Не е такова обаче положението в българските говори, в които има случаи на хипостаза при глаголи — явление, рядко наблюдавано в езика.

Преход на съществителни имена в глаголи се среща както в някои източни, така и в някои западни говори. Тук обаче се изнася материал от селата Трапоклово, Драгоданово и Горно Александрово, Сливенско, и Страланджа, Зимница и Могила, Ямболско. Говорът на тези села е от подбалкански (сливенски) тип, но споделя някои общи черти и на североизточните (мизийски) говори.

По-характерни думи, към които се прибавят глаголни окончания, са съществителните *истрàф, исрàм, исм'àф, йàт, гнѣс, кèф, зимà* и пр.: *àс мъ_истрàфши тугйз дъ_йдъ дъ_гу_вйдъ ; придй истрàвлу_гу дъ_òди пу_тѐмнў ; мòй дъ_гу истрàвлу ут_нѐйа ; ни тъ ли истрàфши; ни тъ_ли исрàмши куту_кàзъ, чи_тугйс ши_н'àмъш пърй ; инò ўрѐми òртъ ги_исрàмлу ; èм мъ_исм'àфше, èм мъ_йàтши ; гнѣслу_гу дъ_гу_глѐдъ ; кèфши_мъ куту_му_съ мъгл'àъ учйти ; върнъ_съ, штòту_ тъ_й зимàйши* 'защото ти беше студено'.

От примерите се вижда, че:

1. Вербализацията на съществителните имена, т. е. превръщането на *истрàф* в *истрàфши* и *истрàвлу* , се извършва само в определени синтактични конструкции — в безлични изречения (*истрàфши_мъ*) — и вън от тях е невъзможна (съчетание *ти тъ истрафши* не се употребява). Поради това новообразуваните глаголи освен общата форма за 3 л. ед. ч. не са развили форми за останалите лица и числа.

2. Структурно глаголите са крайно елементарни — притежават само основа, винаги равна на съществителното име, и окончание, а са лишени от други суфикси (срв. *гнъс-ши* с *по-гнус-я-вам*).

---

[1] Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, München, 1928, стр. 197.

3. Тези глаголи се отличават и със своята темпорална бедност — явяват се само в изявителната и преизказната форма на минало несвършено време (*гнѣхши_мъ, гнѣслу_гу*).

Следователно всички случаи се отнасят до форми на деноминативни дефективни глаголи. На пръв поглед те създават впечатление, че са получени чрез просто прибавяне на глаголно окончание към съществително име (*кеф-лу, йат-ши*). Характеристиката, която им се направи обаче, изяснява и начина на тяхното възникване. Всички съществителни имена (срам, яд, страх и пр.), от които се развиват диалектните форми (*исрàмши, йàтши, истрàвлу*), са предикативни думи,[1] които според някои български учени са на път да се обособят[2] като самостоятелна част на речта в категория на състоянието. В случая е важен фактът, че съществителните имена изразяват с ъ с т о я н и я (физически или душевни) и са близки до глаголите (*йат мъ й* означава 'намирам се в състояние на яд'). Следователно склонността към оглаголяване е заложена преди всичко в самите съществителни имена, които в известни условия — в безлични изречения — играят роля на глагол. Превръщането на възможността в действителност обаче се е извършило само при определени условия, затова вербализацията не е последователно проведена във всички лица и времена. Основно изискване за нейното изявяване е съседството на съществително име със спомагателен глагол, който усилва процеса и дава градивен материал за структурното оформяване на имената като глаголи. Началото на явлението трябва да се търси в такива конструкции като *истрàф йъ_бѐши* и *исм'àф йъ_бѝлу*, в които двата компонента нямат една и съща звукова стойност. Значещата дума, носителка на смисъла на изречението, е съществителното име, а незначещата, носителка на граматичното значение — спомагателният глагол. Поради стремежа на глаголната по функция конструкция (*истрàф_йъ бѐши* е равностойно на 'страхуваше се') да намери и глаголна форма, спомагателният глагол се съкращава, като се прилепва към съществителното име във вид на окончание. По същия начин се е извършило хипостазирането в някои западни български говори, напр. в западнософийския. Глаголът *ѝмеше* в конструкцията *кàк му ѝмеше* (*кàк_му бѐше ѝмето*)[3] е получен от сливането на формите *беше* и *име*. След сливането си със съществителното име спомагателният глагол продължава да бъде незначещ формант и граматически показател, но този път в рамките на новата дума, а не на синтактичната конструкция. Превръщането на спомагателния глагол в граматически елемент не е непознато явление за славянските езици, така напр. в полски при образуване на минало време сегашните форми на глагола *być* са се превърнали в граматически белег за лице *czytałem, czytałeś* и пр.

---

[1] Вж. М. Р о ж н о в с к а я, Безличные предложения в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 423, 429.

[2] Вж. И. Л е к о в, Общност и многообразие в граматичния строй на славянските езици, София, 1958, стр. 6—7.

[3] Примерът ми е съобщен от К. Костов.

Освен синтактичното условие — близост на глагола до съществителното име — за извършване на вербализацията е била необходима и благоприятна фонетична среда, позволяваща съчетаването на формите. Именно с липса на възможност за сливане на съществителното име със спомагателен глагол може да се обясни отсъствието на самостоятелни форми за сегашно време, получени от предикативни съществителни. Ако съчетанието на *яд* и *ши* (от *беши*) е фонетично възможно, то съчетаването на *яд* (и на други думи, окончаващи на съгласна) с *й* е изключено (*ятй* е невъзможно).

Единствената възможна форма за сегашно време, образувана от съществително име и спомагателен глагол, е *зимàй_мъ* от *зима_мъ_й*. И наистина в говора тя съществува: *сè_тъ зимàй на_тèб'ъ*. Формата *зимàй* поради своята изолираност всред формите без *й* се схваща като основа за образуване на производни (*върна_съ, штòту_тъ_й зимàйши*). Макар и единствен (единствено възможен и единствено зарегистриран), примерът *зимàй* е много характерен за разбиране условията, при които се е извършила хипостазата.

Трите форми *зимàй_мъ, зимàйши_мъ, зимàйлу_гу* образуват цяла темпорална система и не могат да се смятат за случайни ситуационни образувания. Те са последица от стремежа на предикативните съществителни към откриване на нови възможности за морфологично изразяване. Тяхната близост до глагола ги е оформила като глаголни образования със своя специфична структура.

Така покрай общобългарските форми на личните глаголи *страхувам се, гнуся се, срамувам се* пр. в някои диалекти се е създала цяла редица от техни успоредици (*истрàфше, гнъхше, исрàмше*) със същата синонимична употреба.

По такъв начин вследствие на хипостаза в народните говори са се образували глаголни форми, които нямат съответници в книжовния език.

ПО-ОСОБЕНИ ПРИЧАСТНИ И ДЕЕПРИЧАСТНИ ФОРМИ В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ

Стайко Кабасанов

Известно е, че повечето от старобългарските причастия като глаголни форми с характерни особености и на имената са изчезнали от съвременния български език. Двойствеността в значенията на причастията — да означават глаголно действие и същевременно да носят характерни особености на имената, да означават носители на известни придобити признаци и да имат падежни форми — е може би и причината за тяхното отпадане. Глаголната им функция се поема от личните глаголи, а именната — от съществителни и прилагателни имена, като падежните им форми изчезват в съгласие с общия закон за развитие към аналитизъм в българския език. При това изчезването на падежните форми от причастията е по-пълно и изцяло, последователно, тъй като и самите причастия не съществуват в съзнанието, а са заменени с глаголи и други имена. Така си обясняваме защо в родопските говори, които са най-консервативните в морфологично отношение в сравнение с другите български говори и в които къде повече, къде по-малко са запазени живи падежни форми при имената, няма запазени падежни форми при причастията — нито като говорими форми, нито като архаични остатъци.

От петте старобългарски причастни форми: сегашно деятелно причастие, минало деятелно причастие първо и второ, сегашно страдателно причастие и минало страдателно причастие в съвременните български говори и в книжовния език се употребяват само два вида: минало деятелно причастие и минало страдателно. Формите за сегашно деятелно причастие на *-ещ (-ащ, -ящ)* са нови, внесени и установени в книжовния език от руски и не се срещат в българските говори. Запазените форми в съвременния български език от старобългарското деятелно причастие, които окончават на *-ещ, -еща, -ещо, -ещи*, се схващат и се употребяват като прилагателни: *горещ, -а, -о, -и; вонещ, -а, -о, -и; същ, -а, -о, -и* (стб. гора - горашта, вонѧа - вонѧшта, съı - сѫшта).[1] Същите форми в среднородопския говор и по̀ на юг в някои българомохамедански говори в Кърджалийско се употребяват с редовен рефлекс на стб. ѫ и ѧ под ударение в широко *о (о̀)*, с омекчение на съгласната пред стб. ѧ: *гор'о̀ш', вон'о̀ш, со̀шт.*

Във формата *нѐнаузда̀ф* 'неочаквано, ненадейно' Л. Милетич вижда остатък от старобългарско минало деятелно причастие, наричано

[1] К. Мирчев, Историческа граматика на бълг. език, София, 1958, стр. 219.

първо, от типа на дѣлавъ, -шн, оумѣвъ, -шн[1]. Думата наистина по своя корен и лексикално значение може да бъде старинна, славянска. Редовно се употребява и глаголната форма *уздàвам сѧ* 'надявам се, очаквам' и отрицателната *ни уздàвам сѧ* 'не се надявам, не очаквам'. Формата *нѐнауздаф* се употребява като наречие: *нѐнауздаф мѧ порȕкѧ* 'ненадейно ме извика'. Характерно е, че с наставката *-ав (аф)* и представката *на-* в родопските говори, все като наречие, се употребяват още думата *нàȕпраф* 'направо' и думата от турски произход *наверѐф* 'накосо', която се среща и в други говори. Не е изключено следователно във формата *нѐнауздаф* да не се крие старинна причастна форма, а старинна дума със специализирана наставка *-ав*, която придава на корена адвербиално значение.

Минало деятелно причастие на *-л* както във всички говори и в книжовния език, така също и в родопските говори служи за образуване на сложни глаголни времена. Особеното обаче на това причастие е, че в среднородопския говор и в някои други родопски говори то е разширило функциите си и често се употребява в значение на лични глаголи и на отглаголни съществителни. Срещу ограничената употреба на това причастие от глаголи от свършен вид, образувани чрез представки *при-* и *до-*, като *прищѐло ми се е, дояло ми се е* и някои други, в среднородопския говор причастната форма се среща при всички глаголи от свършен и несвършен вид, които изразяват желание или намерение: *ѐло ми сѧ йе, пѝло ми сѧ йе, йло ми сѧ йе, жѝло ми са йе, спàло ми са йе, игрàло ми са йе, хòдило ми са йе, лижѐло ми сѧ йе, сидѐло ми са йе смѐло ми сѧ йе, плàкало ми са йе, рàботило ми сѧ йе, гл'òдало ми са йе, косѝло ми сѧ йе, ж'ѐнало ми са йе, нòсило ми сѧ йе хȕбавѧ прѐмѐна* и др. в значение 'яде ми се, пие ми се, ходи ми се' и т. н. Отрицателна форма: *(хич) ни_ми са_йе ѐло, ни_мѝ са_йе пѝло, ни_мѝ са_йе йло* и др. — 'не ми се яде, не ми се пие, не ми се ходи' и др. (Примерите са от с. Соколовци. Срещат се навсякъде в Смолянско.)

Освен със значение на лични глаголи причастните форми на *-л* в родопските говори често се употребяват в значение на отглаголни съществителни: *от пѝло* [пиене] *нѝкой ни е прокòпсал* [успял], *ѐло* [ядене] *с прѝкàски сѧ_ни замѐствà, от спàло* [спане] *нѐма файдȏ, што ѝмѧ чесàло* [чешене — в смисъл на бой] и др. Същите форми се употребяват и членувани с троен член, повече с член *-со* — за означаване близки определени предмети от ср. род: *ѐлото, ѐлосо, ѐлоно; пѝлото, пѝлосо, пѝлоно. Сидѐлосо е худàво, ала варвѐлосо ни_фѐла* 'седенето е добро, но вървенето не струва'. *Ф пѝлото йе кабахàт'а* 'в пиенете е вината'. *Жѝлосо* [живеенето] *нѐма нàсита. Спàлосо* [спането] *врàтѐно ни пȏл'ни. Игрàлото* [играното] *плàчка докàрвà* и др.

В някои клетвени и в други емоционални изрази и в изрази с преносно значение често пъти миналото деятелно причастие на *-л* се

[1] Die Rhodopemundarten der bulg. Sprache, Wien, 1912, стр. 165.

употребява вм. глагол: *Сȕх исо̀хнал дȁно!* 'да изсъхнеш'; *гȕкнȁло дȁнò!* 'дано гукнеш, проговориш' и др.

Страдателните причастия в родопските говори, както и в книжовния език, завършват на *-н* и *-т*. Характерно е обаче за тези говори, че в сравнение с литературния език и някои други говори тук преобладават форми на *-т*, които в литературния език са с окончание на *-н*: *жѐнет* 'женен', *играт* 'игран', *копат* 'копан', *бахтат* и др. В българомохамеданския говор на с. Тихомир, Кърджалийско, се срещат форми като *знȁто* 'знаено, което се знае', *фо̀релетъ* 'хвърлени'; *разва̀лѐта* 'развалена', *забранѐто* 'забранено' и др.

Характерно за същия говор е, че минало страдателно причастие на *-т* и *-н* се употребява понякога вм. действително причастие на *-л* за образуване на минало неопределено време: *Сѐлото е до̀йдено* 'дошло', *трѐва да го фȁти жȕф, не умрѐт* 'умрял', *сȕгур е замȉната нѐкадѐ* 'заминала' и др. Характерна е за същия говор и палаталната съгласна, *ж*, запазена пред страдателното причастно окончание *-ен*, получена от *з* и *г* пред стара йотация, навярно от 1 лице ед. ч. сег. време: *намȁжени*, 'намазани, *накȁжано* 'наказано', а така също и *излȏжали, излȏгали* и др. Впоследствие *ж*, както и *ч* и *ш*, в говора са затвърдели.

Както в среднородопския говор, тъй и в говора на с. Тихомир, срещу литературните форми *печен* и *сечен* се употребяват *пѐкан* и *сѐкан*.

Под влияние на народно-разговорната реч в литературния език се употребяват страдателнопричастните форми *казано* и *речено* в смисъл на отглаголно съществително 'говорене': *Да няма казано и речено.* Подобни форми в значение на отглаголни съществителни се срещат често и са обикнати в среднородопския говор: *Ко̀лко̀ то̀ имѐше ѐдено̀ и пѝто̀!* 'ядене и пиене'. *Да н'ѐма нѝкакво ру̀кано̀* 'викане'. *Да н'ѐма сѐтне ду̀мано̀* 'думане, приказване' и др. Същите форми се срещат и членувани с тройния член: *у̀ченото̀, -со̀, -но̀ му̀ нѝ варвѝ, хо̀дено̀то̀, -со̀ -но̀ му̀ нѝ спорѝ, хо̀дено̀то̀, -со̀, -но̀ му̀ са̀ йе скро̀пнало̀* 'скъсило' (в смисъл мъчно ходи), *ра̀бото̀но̀то̀, -со̀, -но̀ му̀ нѝ во̀рши* 'не струва' и др.

Познати са среднородопските деепричастни форми на *-штим*. Те са живи в говора и редовно се употребяват: *минȏха пускȁштȉм* 'стреляйки', *пѐештȉм нȉжат т'ут'ȕн', ходештȉм ма̀погл'ȏдна.* Също така *рукȁштȉм, плȁчештȉм* и др. Основата на *-шти* се смята като закостеняла форма от сегашно деятелно причастие. К. Мирчев е склонен да приеме като по-правдоподобно мнението на Б. Цонев и Ст. Младенов, че във формата *-штим*, с окончание на *-м*, се крие стар дателен самостоятелен падеж, а не се е появила под влияние на наречения с окончание на *-ом(ум)*, както смятат други изследвачи.[1] Опора за схващането си К. Мирчев намира в това, че наречия с окончания на *-ом* са редки в югоизточните говори. В родопските говори обаче наречия с такива окончания не са рядкост. Те често се срещат като живи форми и са доста разнообразни по произход. Наред с форми като *гȏрбом, лежишкȏм* и др.

[1] Историческа граматика на българския език, стр. 222.

редовно се употребяват наречия и от прилагателни корени: *(с) л'ȍсно̀м, (с) твȍрдо̀м* и др. В българомохамеданските среднородопски говори редовно се употребява наречието *за̀што̀м* в значение на 'защо': *за̀што̀м ма̀ ма̀йчо̀ ни пȕскаш?* В Златоградско се употребява и наречието *за̀штȕм* 'заштом' в същото значение, а успоредно с него се употребяват и деепричастни форми на *-штум: пуска̀штȕм, пла̀чешто̀м, вика̀штȕм* и др. съответно на среднородопските *пускша̀то̀м, пла̀чешто̀м, рука̀што̀м* и др.

ИЗРАВНЯВАНЕ НА ФОРМИТЕ ЗА МЪЖКИ И СРЕДЕН РОД ПРИ ТРЕТОЛИЧНОТО МЕСТОИМЕНИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Тодор Бояджиев

В по голямата част от българските говори третоличното местоимение в ед. число е *той, тя, то*, т. е. има самостоятелни форми за мъжки, женски и среден род. Срещат се обаче говори, в които, както отдавна е известно[1], е налице смесване на формите за мъжки и среден род *той* и *то*. Непоследователно проведено такова смесване се среща в почти всички източни говори. То обаче е широко разпространено и граматикализирано в рупските говори — странджанските, тракийските, родопските и западнорупските. Следователно една от чертите, които отличават тези говори от останалите източни говори, е изравняването на формите на третоличното местоимение за мъжки и среден род, ед. число, т. е. създаването на една обща форма за двата рода. В отделните говори, където това явление се е появило, то има различна насоченост и е довело до различни резултати.

В едни говори формата за мъжки род *той* е изместила напълно формата за ср. род *то*. Такива са странджанските, тракийските и западнорупските говори: *йеднò ми стàрче гърбъвку, тòй си на Стювйèн кàзваше* (СбНУ XXVIII, 27); *лȕду-мла̀ду ис пѐт вървй, тòй си Нѐда йудговàр'а* (СбНУ XIII, 248); *охдооо — рекъл чурбъжййт — тòй слънцету зàйде* (Г. п. Аянов, Малко Търново и неговите покрайнини, Бургас, 1939, стр. 131); *йàла ми ѐ малишàнку, тòй ни мòжѐ йойскѐ субрà* (Родопски напредък, VI, 70).

В други говори формата за среден род *то* е изместила напълно формата за мъжки род *той*. Такива са някои родопски говори, напр. хвойненския: *то душо̀на съ дàва за мѐн* (Родопски напредък, V, 229); *тò* [царят] *хим пуръчѐл да гу дувѐдът при нѐго* (Родопски напредък, II, 182); *тò нах нàс жѐлну погльòдва* (СбНУ VII, 36); *кòйто прàви мло̀гу труфй пу суфрътà тò жа йма мло̀гу д'àца* (Родопски напредък, IX, 29).

---

[1] L. Miletič, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912, стр. 55, 94, 144; К. Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXII, 1936, стр. 74; Ср. п. Георгиев, По говора в с. Чешнигир Нова махала (Станимашко), Известия на Семинара по славянска филология, кн. II, 1907, стр. 438; Георги Христов, Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956, стр. 199 и др.

В трети говори двете местоимения *той, то* се пазят като дублети за среден род с неподчинена винаги на закономерности замяна, като *той* е в настъпление и разширява сферата на своята употреба: *Момчѐто зѐло писмо̀то и тръгнало. Върв'а̀ло то ис пътьат, скъсало писмо̀то и напйсало дрйго... а тòй ѝ дал писмо̀то, коѐто тòй напйсал* (СбНУ III, 236); *и то̀* [момчето] *къ̀т пура̀слу, казълу нъ ма̀йкъ си; той* [момчето] *съ зъчйдил и си рѐкъл нъ умъ̀* (СбНУ XXXVIII, 176). Примерите са от с. Бяла черква, Павликенско, и гр. Клисура.

По-голям интерес представляват първите два случая, при които явлението е граматикализирано и системата на третоличните местоимения в единствено число се състои не от три, а от два члена: *той* (за мъжки и среден род) и *тя* (за женски род) или *то* (за мъжки и среден род) и *тя* (за женски род).

Причините за това смесване досега не са били предмет на обяснение. Липсата на основни проучвания по диалектология от различните говорни области прави мъчно разрешим въпросът за етапите и конкретния начин, по който е станало това смесване. Недостатъчно пълно може да се разреши и въпросът в кои говори явлението е изконно и какви са посоките на влиянието.

Както при повечето промени, които се наблюдават при местоименията, така и тук аналогията би могла да бъде едно от възможните обяснения — еднаквите форми в косвените падежи за мъжки и среден род (*него, го, му*) са били в състояние да предизвикат изравняване и на именителните форми. Фактът обаче, че смесването не става във всички говори, където това условие е налице, ни кара да не виждаме в явлението само тенденция към създаване на неизменяеми по род третолични местоимения, а да потърсим причините в характера и особеностите на фонологичната система на говорите. Склонни сме да тълкуваме явлението не като аналогия, а като фонетично развитие, защото е локално, предизвикано от частични фонетични промени.

За източните говори е характерна йотацията на гласните. Често пъти звучният спирант *й* запълва зева между две гласни от две съседни думи. Не са редки случаите, когато местоимението в трето лице се свързва със спомагателния глагол или с някоя дума, която започва с гласна. Примери от рупските говори: *то̀ йе лòшо мòмче, то̀ йе в Татàре йожѐнен, то̀ йа пӯсналу, па тòй йъ дӯмал, тòй йутпйва, то̀ йе дубрò дѐте, тòй йъ устàвил тàм, то̀ йе в'àрно твà.* Това съседство довежда до пренасяне съгласната *й* от следващата дума към местоимението *то*, защото се схваща от носителите на говора като част от местоименната форма. Йотацията се е извършвала бързо и се прехвърляла напред, без да се занемарява, защото се е поддържала от формата за мъжки род *той*. В повечето източни говори в такава позиция има йотация, но в рупските говори съгласната *й* става стабилна, реализира се във всички позиции и несъзнателно, незабелязано за езиковото съзнание на говорещия предизвиква изравняването на формите за мъжки и среден род, без да наруши другите структурни съотношения. И тук трябва да се предполага промеждутъчен етап, когато замяната е факултативна.

Същото фонетично явление може да доведе до обратни резултати — местоимението *той* да загуби съгласната *й*, която да бъде преосмислена като принадлежаща на следващата дума, започваща с гласна. Такъв е резултатът в родопските говори, където по-широкото учленение на *о* предизвиква слаба фрикативност и хлабавост при учленение на *й*. В тези говори се е генерализирала формата за среден род. Напр.: *тò съ са зачѝпъл пàк нах нòе грàт; утишѝл съ и тò* (Родопски напредък, VI, 226); *тò* [копеле] *штѐ да йдѐ нах Измѝр* (Родопски напредък, II, 217;) *вр'ӱ са запѝрат, отъ тò са нъ запрѐ* (Родопски напредък, VIII, 27); *тò ги сае дубру дучѐка* (Родопски напредък, VII, 65). Възможно е за обобщаването на формата *то* да е допринесло в Родопите и съществуването на еднакви форми на показателните местоимения за мъжки и среден род *този* в някои говори.[1] Декомпозицията на формата *то-зи* в съзнанието на носителите на говора може да доведе до известна аналогия.

Немалка роля за смесване на двете форми играят и някои семантични асоциации. Те са чести, когато се говори за момче, за животно, за същества от мъжки пол с граматична форма за среден род. Такава е причината за отделните неграматикализирани случаи на спорадично смесване на формите за мъжки и среден род във всички български говори — както източни, така и западни: *дътѐ йе рѐкло състрѐ си да съдй онà дòма, а òн чъ ййдъ дъ фàчъ врàпци* (СбНУ XVIII, 500); *еднò цѝганче утѝшло, тò рѐкло... т'à го одмѝнала и тòй тръгнѐл след нѐйа, т'à кото стапѝла на мòста, тòй са пол'ул'àл* (СбНУ XXXI, 110). Че в тези случаи семантичните асоциации предхождат формалнограматическата изява, ни уверяват и примери от този род: *къту устàнълу мумѝчиту съмò, пòртите съ утвàр'ът, тò фл'àлу... сѐннълъ т'à пригр'àлъ съ* (СбНУ IX, 186—187).

Подобни случаи на семантично смесване на третоличните местоимения за мъжки и среден род в разговорната реч намираме и в някои сравнително ранни паметници — новобългарски дамаскини от XVII в. Напр.: а ѥдно дѣте не можеше да навїе нн на ѥдна нгра ѡ тѣхъ... а той се засрамн н огрнжи затова...[2]

Няма съмнение, че причината за обобщаване на формата *той* в някои североизточни или западни говори (напр. ихтимански), където не съществуват условия за интервокална йотация и където няма условия за една фонетична промяна, е семантична. Все пак бъдещите проучвания ще покажат дали в случая не се касае за разширение на една южна диалектна черта.

От досега изиесените материали се знае, че смесването на местоименията за мъжки и среден род няма отражение в родовата система на прилагателни, прилагателни-местоимения, причастия в предикативна употреба. В говорите, където една от формите *той* или *то* е обобщена

[1] L. Miletič, пос. съч., стр. 146; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 167.

[2] Тревненски дамаскин, ДБВК, Ръкопис № 710. Ръкописът, в който примерът се среща, отразява тревненски и дряновски говор. В тези говори обаче това ранно смесване не е оставило следи в системата на личните местоимения.

причастията, които придружават местоимението, запазват родовата си диференцираност въпреки изравняването. Генерализирането не води до загубване на разликата между среден и мъжки род в съзнанието на говорещите: *тòй си кòнче напòйло* (СбНУ XXVIII, 3)[1]; *тогà тòй набрàло дърва и отѝшло да тèра колàта* (СбНУ IX, 170). В говорите, където смесването не е граматикализирано, формата *той* се използува, за да се изрази идеята за мъжки пол, която се проявява и в родово изменяемите думи — причастията: *тòй* [момчето] *съ зъчýдил и си рекъл на умѝ* (СбНУ XXXVIII, 176); *и тòй* [момчето] *и дал писмòто, кòето тòй напѝсъл* (СбНУ III, 236).

При събиране на материали за Българския диалектен атлас през лятото на 1961 г. в с. Абланица, Гоцеделчевско, беше установена генерализирана употреба на причастните форми за среден род, когато са част от сказуемо с подлог от мъжки род; *адѝн вòлк из'àло аднò магàре, Ахмèт нѝзало тит'ýн, тòй йе лèгнало на тр'àвата.* Процесът в селата Триград, Водни пад, Жребево, Кожари, Девинско и Бръщен, Цръчна, Гоцеделчевско, е отишъл още по-напред — причастните предикативни форми са без морфологичен показател за род: *фчèра цàл ден сам перàло; т'à пàднало, като си е йàло; тòй сед'àло в градѝнката.* Форми като *флѐло, однѐло, стàнало, развàрзало* са за трите рода. Могат да се намерят различни обяснения[1] на тази особена несъгласувана употреба на причастията, но не без значение е и смесването на третоличното местоимение в тези говори. Фактът, че при прилагателните такава употреба не се наблюдава, говори за по-здравите формални връзки на причастието с местоимението.

[1] Тъй като явлението се среща в села с българомохамеданско население, може да се допусне и влияние на турски език, в който, както е известно, род няма. Може също така да се допусне влияние на формата на причастието в безличните дателни конструкции от рода на *искало ме се* или *имало едно време, зафанало да лети.* В някои народни песни от Югозападна България се среща такава употреба: *От как ся е, мила моя майко ле, зора зазорило, от тогас е, мила моя майко ле, войска провървяло...* (Братя Миладинови, Български народни песни, III изд., София, 1942, стр. 78); *Тодорке, тенко й високо, тури си фефче над око* (СбНУ XVI, 62); *Йанѝна ѐ жалбà нажалѝло, Дорѐ й са тъга нажалѝло* (Родопски напредък, VIII, 283).

ЧИСЛИТЕЛНИТЕ *ȍБЪЙЦА (ОБЀЙЦА), ȍБЪДВЪ* В ГОВОРА НА С. НОВО СЕЛО, ВИДИНСКО

Максим Сл. Младенов

Говорът на село Ново село, Видинско, се характеризира с ред интересни особености на морфологичната си система.[1] Една от тях е наличието на събирателни числителни имена *ȍбъйца, обѐйца* (за м. и ср. род) и *ȍбъдвъ* (за ж. род).

*

В старобългарския език, покрай числителното ДѢВА (за м. род), ДѢВѢ (за ж. и ср. род), е съществувало и числително ОБА (за м. род) и ОБѢ (за ж. и ср. род) като негов съответник. В историческия развой на българския език тези числителни са претърпели някои промени. Първото от тях под формите *два, две (двѐ, дв'а)* се среща днес във всички български говори, а второто под различни форми се намира в югозападни български говори — в Кюстендилско, Софийско, Царибродско. Н. Геров в своя речник дава кратките форми *оба* (за м. род), *обе* (за ж. и ср. род) и разширените форми *обаица, обата*[2], но употребата им е илюстрирана с примери само от народни песни. От досега публикуваните диалектни материали се вижда, че числителното ОБА, ОБѢ е споделило съдбата на другите числителни по отношение на граматичните си особености и на първо място по възможността да се членува. Нещо повече. Употребата му без членна форма е много рядка и примерите са изключително от народни песни, в които то се пази в непроменен вид. При това е известно, че езикът на народните песни се отличава с архаичност и устойчивост, във връзка със запазване на ритъма, което е условие за съществуване на старинни форми в тях: *клъни, моме,* ***оба*** *да клънеме*[3]; *Иван да вой дойде /грозге да донесе/* ***оба*** *да га забу.*[4]

В обикновената немерена народна реч числителното име *оба, обе* обаче винаги се членува и тази особеност показва своеобразната му функция да означава не само два предмета изобщо, но два определени предмета. Числителните имена съдържат в самата си същ-

[1] За по-важните особености на тоя говор вж. Ст. Младенов, Към въпроса за езика и националната принадлежност на Ново село, Видинско, Сборник за нар. умотворения XVIII, 1901, стр. 471—507.

[2] Вж. Н. Геров, Речник на блъгарский язик, ч. II—III, 1899, стр. 289.

[3] Кюстендилско Краище, Сборник за нар. умотворения XXXII, 1918, стр. 529.

[4] Царибродско и Пиротско, Сборник за нар. умотворения XIV, 1897, стр. 36.

ност известна определеност, защото от множество еднакви предмети отделят известно количество. А такова отделяне вече придава определеност. Въпреки това те пак се членуват. Несъмнено за членуването на *оба, обе* голяма и важна роля е играла и аналогията. Покрай формите *два—двата, двама—двамата* се е появила формата ***обата***, а наред с формите *две — двете* се е развила форма *обете*: *еда* [нека] *две деца роди, Спасе, и* ***обете*** *мажки*[1]*; беше отворила* ***обете*** *поли на портите*[2]*; момчето узело 250 гроша от* ***обата*** *попа и си ошло дома*[3]. В същност, както личи от примерите, получила се е синонимична двойка *двамата — обата, двете — обете* без никаква диференцираност в значението.

Фактът, че в народната разговорна реч се срещат само членувани форми на числителното *оба, обе*, свидетелствува за една от най-ранните му функции, за която говори А. Вайан: „... ѡба може в известна степен да служи като определена форма към дъва, така както ѡба на десѧте— към дъва на десѧте[4]“ (т. е. дванадесетте към дванадесет). Това числително е означавало два предмета, които или са само два, или за тях се е говорило, мислило и те са вече известни. За подобна функция на това числително в руски език говори Ф. И. Буслаев[5].

Определеността, която е изразявало числителното ѡба, ѡбѣ в старобългарски и за която говорят А. Вайан и Ф. И. Буслаев, се е оказала съвсем слаба и недостатъчна за съвременния български език, в който е напълно развита категорията определеност-неопределеност. Затова то се членува и по такъв начин се подчинява на системата на членуването независимо от характера, който е имало.

В другите славянски езици числителното ѡба, ѡбѣ съществува в тази си форма и изобщо се е запазило, понеже в тях няма членна форма и то изпълнява известна определителна функция. По българската езикова територия разглежданото числително, както вече се посочи, се е запазило в западните говори и в българомакедонските говори в близост с езиковото землище на сърбохърватския език, а напълно липсва в източните говорни области. Има основание да се смята, че в източните български говори категорията определеност е по-силно развита, а и историческите сведения показват, че тя се е появила по-рано именно там.[6]

*

В говора на с. Ново село, Видинско, липсва членна форма при относителните прилагателни, при бройните числителни и при съществителните имена. Членувани форми имат само качествените прилагателни, редните числителни и притежателните местоимения, и то за означаване на

[1] Прилеп, Сборник за нар. умотворения VII. 3, 1892, стр. 150.
[2] Битоля, Сборник за нар. умотворения VIII. 3, 1892, стр. 208.
[3] Кюстендилско Краище, Сборник за нар. умотворения XXXII, 1918, стр. 596.
[4] А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, Москва, 1952, стр. 189—190.
[5] Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1959, стр. 439.
[6] Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 184.

конкретна определеност, напр.: *опудѝ бѐлънога волà, чървѐнинъ кòн пъсѐ у грѣдѝну, прѣвнена йжà е нàша, твòйън син си е пòшъл* и т. н. Функционално събирателното числително *дбъйца, обѐйца, дбъдвъ* от стб. ѳбѣ, ѳбѣ в този говор има своеобразна употреба и значение, напр.:

Двойца *човѐци су пòшли у шйбу. По пѝт нѣшлѝ еднѝ товàгу и и узѐли. Добрò ѣмъ прѣд нѝ излѐзла мѐчка.* ***Объйца*** *здрàво съ уплъшйли и съ тѝрли нъ бѣжàне.*

Двама души тръгнали към гората. По пътя намерили една тояга и я взели. Хубаво, но пред тях излязла мечка. *Двамата* здравата се уплашили и побягнали.

Объйца *чъ ѝчимо од овѐй кнйге.*

Двамата ще учим от тези книги.

Объйца *пойдòу конто полѐ. Съ нъучйу* ***обѐйца*** *с н'ѝ.*

Двамата тръгнаха към полето. Научиха се и *двамата* с нея.

Имъм ***двѐ*** *рѝке. Мъ болу* ***дбъдвъ*** *рѝке.*

Имам *две* ръце. Болят ме *двете* ръце.

Жънѐ пойдòу ѝполе. ***Двѐ*** *жънѐ фътйу по едѣн пѝт и стрътнѝу еднà кòла.* ***Объдвъ*** *съ укъчйу на тàй кòла.*

Жени тръгнаха към полето. *Две* жени хванаха по един път и срещнаха една кола. И *двете* се качиха на тая кола.

Дàскълица фàну ***двойца*** *дѝшъ коко прѣпишѝувъйу из рѝски езйк и им пишà единйцъ.* ***Объйца*** *си дàдоу тетрàтке и излѐзоу.*

Учителката хвана *двама* души, че преписват от учебника по руски език, и им писа единици. *Двамата* си дадоха тетрадките и излязоха.

И у Ст. Младенов се срещат примери с тия числителни, но той не говори нищо за тяхното значение: *дбъйца да врѐвимо; дбъйца и свò сълд*[1]*; г'àвол и свътѝ Пѐтър отйшли да съ кѝпъй дбъйца*[2].

Приведените примери доста ясно илюстрират функцията на събирателните числителни *дбъйца, обѐйца, дбъдвъ* като граматически, формални показатели на категорията определеност. От тях личи семантичната и граматическа разлика между *двойца — дбъйца (обѐйца), две — дбъдвъ*. Формите *дбъйца (обѐйца), дбъдвъ* конкретизират и индивидуализират, сочат два познати вече предмета, за които е говорено или мислено. Доказателство за определителната функция на разглежданите числителни е и фактът, че е почти невъзможно да се започне разказ с тях. Така е и в българския книжовен език — не може да се членува име, ако то се споменава за първи път, ако контекстът не е позволил да се разкрие определеността на съответните предмети, за които става дума. Самият характер на числителните *дбъйца (обѐйца), дбъдвъ* обаче по изключение допуска да се започне разказ с тях, когато говорещото лице включва и себе си в числото *дбъйца (обѐйца), дбъдвъ*. От логическо гледище естествено е за говорещото лице, когато говори за себе си, да има пред вид определени неща. Субективното — за говорещия и за втория член, вклю-

[1] Вж. пос. съч., стр. 487.
[2] Там, стр. 499.

чен в числителното — се представя като обективно определено и за другите. В такъв случай *о̀бъйца (обѐйца), о̀бъдвъ* се употребяват субстантивирано: *о̀бъйца* [т. е. аз и ти или аз и той, или ние двамата] *чъ йдъмо у̀гръд*. За говорещия *о̀бъйца* означава 'аз и ти (той)', т. е. 'ние', а за другите — 'те', 'двамата'. Контекстът разкрива смисловото съдържание на числителното име.

Особен интерес представят формите *о̀бъйца (обѐйца), о̀бъдвъ*, които са застъпници на ѡбѣ, ѡбѣ в говора на с. Ново село[1]. Засилването на граматикализацията на ѡбѣ, ѡбѣ навярно е предизвикало известна реакция и необходимост от повторно подчертаване на неговата семантика като числително, която вероятно все повече се е изтривала, избледнявала. Поради това се явила нужда да се разшири и засили, за което е използуван суфикс *-ица*, който в говора се среща при други числителни като *двойца, тройца, чътво̀рица*. По такъв начин формите *о̀бъйца, обѐйца* са били включени в системата на числителните. Промяната на гласна *и* в съгласна *й* край друга гласна в неударено положение е обикновено явление изобщо в българската фонетична система, в това число и в говора на с. Ново село. Формата *обѐйца*[2] с отметнато ударение се е получила навярно по аналогия с формите *двойца, тройца, чътво̀рица*, които са с ударение на втората сричка. Формата *о̀бъйца* може да е получена и от ѡбѣ със суфикс *-ица*, за което свидетелствува формата *обѐйца*, а може и да е от изходна форма ѡбѣ със суфикс *-ица*. В говора рефлексите на неударените гласни *е* и *а* съвпадат: *млъко̀, съло̀, глъвн'а̀, пънйца*[3]. Формата за женски род е интересен композитум, който е много стар и се е запазил в говора на с. Ново село.[4] Фонетичните промени в нея са редовни за говора — тя е получена от сливането на ѡбѣ с дъвѣ[5] — а неударено *е*, както вече се посочи, независимо от неговия произход, се променя в *ъ*. По такъв начин в говора на Ново село са се запазили само разширени форми на числителното ѡбѣ, ѡбѣ.

Форми *обаица, обедве* се срещат и в някои македонски говори, но предимно в песни: *чекай, чекай, Групче Детенце / къде вака коня си потерал? / Ай дружина да си се чиниме, / **обаица** път да си се тръгаме*.[6] Те обаче не са обикновени нито за българомакедонските говори, нито за съвременния македонски книжовен език, в които се срещат само членувани техни форми: *та во чело Шарца си целивал, / мег'у **обедве***-

---

[1] У Ст. Младенов, в приложения речник, погрешно е посочено, че *о̀бъйца* е форма за мъжки, женски и среден род, а *о̀бъдвъ* за мъжки и среден род.

[2] Формата *обѐйца* се среща много по-рядко и може би затова и Ст. Младенов не я е забелязал и не я привежда в работата си за Ново село.

[3] Вж. Ст. Младенов, пос. съч., стр. 488.

[4] Такава форма се среща във всички славянски езици и в редица неславянски, напр. италиански, румънски, литовски и т. н.

[5] Струва ми се неправилно схващането на Ст. Младенов, че *о̀бъдвъ* е получено от ѡбѣ и дъвѣ (вж. пос. съч., стр. 487).

[6] Братя Д. и К. Миладинови, Български народни песни, III изд., София, 1942, стр. 177.

те очи[1]; ***обайцата*** *брак'а си дòйдое*[2]. Бл. Конески[3] и Х. Г. Лънт[4] изрично подчертават, че *обайцата* се употребява само с определителен член.

От гореизложеното може да се направят някои изводи:

1. Противопоставянето на числителните *два, двойца — о̀бъйца (обѐйца), две — о̀бъдвъ* за изразяване на неопределеност — определеност в говора на с. Ново село е причина да се запази старобългарското числително ѡбѣ, ѡбѣ, макар и в променен вид. Корелацията *двойца — о̀бъйца (обѐйца), две — о̀бъдвъ* и логически, и функционално има оправдание поради това, че в новоселския говор не е напълно развита категорията определеност.

2. Категорията определеност, ограничена формално само при числителните редни, при притежателните местоимения и при качествените прилагателни в говора на с. Ново село, е търсила и други начини за формално изразяване. В езиковото съзнание на носителя на говора формите *о̀бъйца (обѐйца), о̀бъдвъ* винаги се свързват с определени предмети. Затова на тия числителни може да се гледа като на средство за граматическо изразяване на определеност.

3. Своеобразната употреба на числителните *о̀бъйца (обѐйца), о̀бъдвъ* в новоселския говор не е резултат на чуждо влияние (евентуално сръбско), както би могло да се допусне, а самостоятелна и твърде специфична негова особеност. В сръбски език числителното ѡбѣ, ѡбѣ има по-друга съдба — то е запазило падежната си флексия, а също така и формите си за двойствено число.

4. Тази особеност в говора на с. Ново село, Видинско, е един от ония македонизми[5], донесени от преселници откъм Македония, за които говорят Ст. Младенов и Цв. Тодоров, но с много самобитни функции, форми и с напълно жива употреба. Запазването и съществуването на тия числителни е свързано, както вече се посочи, с наличието на корелацията *два, двойца — о̀бъйца (обѐйца), две — о̀бъдвъ.*

---

[1] Прилеп, Сборник за нар. умотворения II, 1890, стр. 120.

[2] Дебърско, Известия на Семинара по славянска филология, кн. II, 1907, стр. 299.

[3] Бл. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, дел II, Скопје, 1954, стр. 93.

[4] H. G. Lunt, A grammar of the Macedonian Literary language, Skopje, 1952, стр. 48.

[5] Ст. Младенов, пос. съч., стр. 498; Цв. Тодоров, Северозападните български говори, Сборник за нар. умотворения XLI, 1936, стр. 24. Интересно е да се посочи, че в изследванията на Милица Конеска (Мариовскиот говор, Скопје, 1951) и на Рада Угринова (Говорите во Скопско, Скопје, 1951) нищо не се споменава за *оба, обе*; това числително не се среща и в приложените текстове, фолклорни материали и речници; Божо Видоески (Поречкиот говор, Скопје, 1950, стр. 42) посочва, че в поречкия говор се употребяват числителните *обата, обете, обајцата*, и то само членувани.

НЯКОИ СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА КЮСТЕНДИЛСКИЯ ГОВОР

Иван Умленски

Нашата диалектоложка литература е твърде бедна откъм проучвания върху синтаксиса на териториалните ни диалекти. При диалектоложките изследвания обикновено се предпочитат въпроси от фонетичен и морфологичен характер, защото са по-ясни и по-достъпни за наблюдения. А синтаксисът е една интересна и твърде благодатна област за изучаване, чиито резултати могат да имат значение не само за чисто научните цели на езикознанието, но и за тясно практически, педагогически цели: да се установи къде е коренът на многобройните стилни грешки в говорната и особено в писмената практика на българската интелигенция, на първо място на българските ученици, и да се поведе по-успешна борба за отстраняването им.

Тук свързвам понятията „синтактични особености на диалектите“ със „стилни грешки в езика на интелигенцията и учениците“, защото ние схващаме като диалектно онова в диалекта, което го отличава в някакво отношение от книжовния език. И обратно — щом някои черти на даден диалект се срещат и в книжовния език, значи те не са диалектни, а общобългарски. При проследяване синтактичните особености на кюстендилския говор ние ще се спрем само на такива особености, които го отличават от книжовния език, от езиковата практика на българската интелигенция, овладяла книжовния български език. Такива особености често засядат така здраво в езика на мнозина интелигенти, че понякога остават като бреме през цял живот, без даже да бъдат забелязвани.

Наблюдения и обобщения върху синтаксиса на даден диалект може да направи успешно само човек, който владее еднакво добре и книжовния език, и съответния диалект, за да бъде в състояние във всички случаи да прави съпоставка между книжовното и диалектното. За опознаване на кюстендилския говор ми помогна не само обстоятелството, че той е мой роден диалект, че живея в диалектна среда и постоянно имам около себе си неволни „информатори“ — носители на традиционния кюстендилски говор, но и фактът, че шест години проучвах тоя говор в цялото му териториално разпространение, при което чух и записах разговори и разкази от стотици типични носители на местния диалект във всички 96 села с кюстендилски говор.[1]

---

[1] За характера и обсега на кюстендилския говор вж. моята статия „Фонетични и морфологични особености на кюстендилския говор“, сп. Български език, XI, 1961, кн. 5—6, стр. 444—457.

Докато по отношение на най-типичните фонетични и морфологични явления в кюстендилския говор могат не само да се разграничат същински кюстендилски говор и три негови подговора в покрайнините Кàменица, Крàище и Пиянец, но и да се очертаят отделни „говорни пояси", по отношение на синтаксиса такива различия не може да се установят с изключение на някои по-особени явления в краешкия подговор. Затова синтактичните особености на кюстендилския говор разглеждам не като фонетичните и морфологичните в териториалното им разпространение, а по видове за цялата територия на кюстендилския говор.

От синтактичните особености на кюстендилския говор тук ще се спра само на особености в съгласуването и в словореда. Те се обясняват обикновено психологически и логически, понякога граматически (във връзка с морфологични черти на говора).

Особености в съгласуването

1. Събирателно съществително име в единствено число при глагол в множествено. Събирателните съществителни имена за лица се схващат от говорителите като означаващи сбор от много лица и се съгласуват със съответните глаголи не граматически, а логически, т. е. глаголите се поставят в мн. число. Напр.: *Сèво сèло ойдòа. Коцá свèт ошлè да се опйтат* (Багрènци П.)[1]. *Господàро не давàл на нàрòдо да чỳвайат свйн'е* (Бобèшино К.). *Пòсле, пред Девèти, дойдòат цандармèриа* (Брест Кр.). *Жйто нàмаа нàрòдо* (Вètрен Пц.). *Сиромаштà òти да йзмрат* (Друмохàр Пц.). *Цèлата маалà дойдòат да глèдат* (Злòгош Кр.). *Òсма рòта пà си земàа окòпйето* (Дòлно сèло К.). *Сйте дружйна му минàа* (Рàдловци П.)[2]. *Нарòдо си нòго ỳбаво рабòтат* (Стènско П.).

2. Сказуемо в единствено число с негово пояснение (подлог, сказуемно определение) в множествено. В някои случаи глаголът се схваща като безличен и не се държи на съгласуването му с името в изречението, което при синтактичен разбор се оказва негово пояснение (подлог, сказуемно определение) и в книжовния език се съгласува по число с него. Напр.: *Минàло се десетйна гòдини* (Вàксево Пц.). *Жйтата са слàби—сè е врлàци* (Гòрановци П.). *Сè е чукарйни нàоколо. На мèлница остàне мàлкỳ пòвече трйци* (Гърляно К.). *Бỳйте — такà живнàло* (Лелèнци Пц.). *Òфци се чỳваше нòгу* (Нòви чифлйк П.). *Йде цумбỳш, йде пèсни, òро* (Совòляно П.).

3. Сказуемо в единствено число при два или повече подлога. При два или повече подлога понякога сказуемото се съгла-

[1] Дадените след имената на селата съкращения означават: К. — Кàменица, Кр. — Крàище, Пц. — Пиянец, П. — Полè.

[2] Събирателното съществително *дружйна* изисква и определение в мн. ч.: *Па се стави с неговите дружйна* (Църварйца Пц.). В н. пес.: *Кугà си ойдем при мой дружйна. Си дружйна трайда.* Пред съществителното име *дружйна* стои даже направо числително име: *Па отишлè трйесе дружйна, | па отйшлè, Йдна си такмйле.* За това явление вж. К. Костов, Особени случаи на съгласуване в народните песни, сп. Език и литература, г. X, кн. 5, 1955, стр. 358—359.

сува по число само с най-близкия от тях, без да се има пред вид, че има и други подлози, та да бъде в мн. число. Напр.: *Да знàе мàйк'а и бàштà по трй гн'й лèб да не йадè, ама детèто да ỳчи, да си йма òчи на главàта* (Рàшка Грàщйца Пц.). *У̀ сàбота на вечертà у момчèве дòйде кỳм, старòк'а, поткỳмок, баракта̀р* (Стѐнско П.). *Дòйде човѐко, децàта, па рỳчаме* (Църварйца Пц.).

4. Определение в единствено число при повече определяеми. Психологическото обяснение на това явление е същото като в предишния случай: определението се съгласува само с най-близкото определяемо, без да се има пред вид, че има и други определяеми. Напр.: *Ойдда да вйдат какòф е живòто и земн'àта тàм* (Полетйнци Кр.).

5. Начално местоимение-подлог в единствено число при следващо сказуемо в множествено. Лицето говори за себе си или за друго лице като за представители на група хора и подобно на случая със събирателните съществителни, имайки пред вид тях, поставя сказуемото в множествено число. Напр. *Йỳтре сабàле, като òйдеме, кòй му кàжеме што è нàй-дебѐло на тòе свѐт, тòе че печàл'и* (из нар. приказка)[1]. *Бригадйро ни одмѐри кòй кòку сме заработйле денèска* (Берсйн П.). *Нйкой не мòже да чỳваат сегà говѐда* (Друмохàр Пц.)[2]. Подобен психологически елемент (местоимение в единствено число за група лица) има и в следното изречение: *А сегà и старйте бàби, кòйà нѐма сайà, нòси фустàн* (Тишàново Пц.).

6. Несъгласуване по род между сказуемо, изразено с минало действително причастие, и подлог. Когато глаголната форма съдържа минало действително причастие, глаголът се схваща като безличен и се поставя в ср. род независимо от рода на подлога в изречението. Напр. *Дѐка е вòда тѐкло, пà че течѐ. Човѐко го избйло вòда. Ишлò е снѐк по планинàта. Току пошлò грмл'àвица, трескàвица. Шйло-бодйло по гòра одйло, дйра му се не наодйло* (Багрѐнци П.). *Што è пошл'ò бучàр* ('пламък с дим' — Горàновци П.). *Трештйло го гр̀м* (Нòви чифлйк П.). *Вйкайа, дѐка се скубàли, та кòса им не останàло* (Чек. Пц).

7. Означаване на женско занятие с име в мъжки род. Такава особеност съществува и в книжовния ни език и често е предмет на критични забележки от страна на филолози и на други граждани. Тя се счита за руско влияние в него, но в кюстендилския говор се среща твърде често.[3] Съществуването ѝ може да се обясни с това, че занятията, които се означават по такъв начин, обикновено са присъщи на

[1] Фолклорът (песни, приказки, гатанки), от който са дадени примери, е записан в с. Багрѐнци П.

[2] За това явление вж. К. Костов, цит. статия, стр. 359—360.

[3] Напр. Л. Андрейчин в бележката „Защо „учител", когато става дума за учителка?", сп. Български език, VII, 1957, кн. 2, стр. 166—167, след като правилно взема отрицателно отношение към употребата на съществителни от м. род за жени, добавя, че това е „интелигентско явление в нашия език. То не е присъщо на народната ни реч. Дължи се на руско влияние." Очевидно досега не са били посочвани такива случаи в диалектоложката ни литература и авторът не е могъл да знае за съществуването им.

мъже и е добит навик техните наименования да се употребяват в м. род. Възможно е и друго обяснение: по такъв начин на името се дава обобщаващо значение. Стари жени са ми казвали: *Тогàй ме наклеветѝат, дѐка сам бил'à йатàк* (Брест Кр.). *Йà стàнà тòку врѐме сàм пастѝр, йòште не сàм видѐла жѝво товà звѐре — вȕк* (Гюешево К.). *Йȕтре че сàм говедàр* (Дòлни Кòртен Кр.). *Йà сам офчàр* (Друм. Пц.). *Евѐ офчàр сам на четири кàшти* (Мѝрово П.). Или някой говори за жена: *Свекр̀ва ми е кон'àр* (Брест Кр.). *Йà си седѝм дòма, а бàбата е офчàр* (Гърбино П.). Трябва да се отбележи, че в редица села са създадени особени форми за означаване на женско занятие с наставката *-ица*, прибавена към наставката за м. род на името: *офчарѝца, свин'арѝца, шивачѝца.*

8. Употреба на притежателното местоимение *негов, му* вместо възвратното притежателно местоимение *свой, си.* В кюстендилския говор е разширена употребата на местоименните форми *негòф, му* за сметка на *свой, си.* В същност възвратното местоимение *свой* се употребява твърде рядко — само когато трябва особено да се подчертае притежанието или да се означи близко родство. Напр.: *Сѐк глѐда свòйо имòт* (Прекòпница К.). *Вйе сте свой гòсйе* ('близки роднини' — Драговѝщица П.). Кратката местоименна форма *си* се употребява по-често, но и тя в повечето случаи е изместена от формата *му.*

Случаи с *негòф* (*нòин, нѐин* и др. под.) вм. *свой* се срещат редовно: *Манàси Давѝткоф ошѐл сос негòвата чàс чàк до Албàниа* (Бобѐшино К.). *Гаргата пошлà да нòси ранà на нòйното пѝле* (из н. прик.). *Децàта си глѐдат нѝната рàбота* (Жàбокрът П.). *Сѐки си свѝри на негòвата гайдȕрка, сѐки си дȕма нà негòвио йазѝк* (Лозно П.). *Комшѝата заклàл од негòвите си йàгништа* (Нòви чифлѝк П., разширена със *си* форма служи, за да подчертае притежанието). *Отàт си ошѐ̀у нѝното сѐло* (Рàково Пц.) *Сàки се грѝжи нàй-нòгу за негòвото* (Савòйски Пц.). *Па се ставȕ с негòвите дружѝна* (Цървариица Пц.). В. н. пес.: *Màрко бйе негòвото, / негòвото пр̀вно л'ȕбне.*

Редовно се срещат и случаи с *му* (*ȕ, ву*) вм. *си: Онà нòгу бȕйча дѐда ȕ* (Багрѐнци П.). *Колѐ го пуштѝа — сегà е при брàк'а му* (Бобѐшино К.). *Детѐто ойдѐ з бàба му нà гòсйе* (Горàновци П.). *Две етр̀ви се тепàли; еднàта се оплакàла на мажò ву, а òн зѐме и òн йа натѐпа* (Сàжданик Пц.). *Рàтка бегà на Петрòвден от собòро, ама си чинȕ збòгум з брàк'а ȕ* (Чекàнец Пц.). *Придѐ Калѝна помогнà, / не помогнà на брàк'а ȕ, / но помогнà на Никòла* (н. пес.).

9. Употреба на именителна форма на лично местоимение вместо дателна. Понякога вместо дателно допълнение в 1 л. ед. ч. стои лично местоимение в им. падеж. Причината за това явление се крие вероятно в променяне конструкцията на изречението в момента на говоренето: лицето започва да изразява мисълта си с форма за лично местоимение в им. падеж, която е трябвало да бъде субект на мисълта, но я довършва по друг начин, изискващ дателно допълнение. Напр.: *Йà тȕка ми е пò зор, на н'ȕвата ми е пò-арно* (Берсѝн П.). *Йà ми товà чȕдно, òти сйте че рабòтиме зàедно* (Дòлно сѐло К.).

Дйп се работно врѐме угоди, а йà ми се òдеше на свàдба (Сàжданик Пц.). *Йà ми земà едно мòмл'аче скýтата* (Цървѐняно П.).

10. Звателна форма от собствени имена на лица в служба на именителна. Това явление е проведено по-последователно при мъжките имена, при които основната и звателната форма се отличават само по ударение; звателната е с коренно ударение, а основната — с ударение на крайната сричка: *Вàне—Ванѐ, Вàсе—Васѐ, Кòле — Колѐ, Стòйне—Стойнѐ, Вàнко—Ванкò, Кр̀сто—Кр̀стò, Стòйчо—Стойчò.* Явлението е познато и при женските имена: *Ймаше една партизàнка — Рàйно ву бѐше партизàнското йме* (Брест Кр.). *Елй и Пѐрко йме бѐше. На женà му бѐше йме Румѐно* (Рàково Пц.). *Свѐтло й йме* (Слокòщица П.).

Особености в словореда

Поради непостоянния словоред на изречението заради логическото ударение диалектните особености в това отношение се схващат по-трудно. Такива са:

1. Поставяне несъгласуваното определение пред определяемото при изразяване на притежателни отношения. При такъв словоред по-силно се подчертава името на притежателя. Напр.: *Òн е на Бòйкоф ýйк'а* (Блàтец П.). *Прибр̀ме на стàрецо на сестрà едно детѐ, та го исчувàме* (Горàновци П.). *На свѐкоро мàйк'а му йа утепàл нѐкой човѐк с пýшка* (Гурбàновци К.). *Малйте се шѐга бйат на старйте на лакардйите* (Двòрище П.). *Нйе сме от чйча брàк'а* (Лйляч П.). *Не могòа да вàнат кòй фрл'й бòмба на кмѐто у двòро* (Лòзно П.). *Òн е на Костàндиа баштà* (Нòво сѐло Пц.). *Тòку гòдини се вòдат на брàта му на ймето* (Р̀сово К.). *На едѐнио сйн бàбата живѐе при нѐго* (Савòйски Пц.). *Влàсите опепелк'àа на момàта рýбата* (Сàжданик Пц.). *Л'àни дойдѐ на Гошѐ Жàроф женàта* (Стѐнско П.). *На Йàнга штѐрката, Рàтка, ойдѐ у Златàнофци* (Чекàнец Пц.). В н. пес.: *Па пойдòа Йàни брàк'а. Та йа качй кòн'у на сапàта. Па си Мàри свàтове надошлѐ.*

2. Поставяне на съгласуваното определение след определяемото. Така логическото ударение пада върху определяемото, а не върху определението. Напр.: *Па викнѐте гашчàро нàш* (Багрѐнци П.). *Ймаме нòгу рàботи стàрски, не остàнуваме такà* (Вàксево Пц.). *Да не ѐ тòе зàвис пýсти* (Гърляно К.). *Нòгу здрàвйе на Г'ургѐна Мечкàрска — Ристò нòен е у слабосйлната командà извàден. Коцѐ вàш си дошѐл* (Дòлна Грацйца П.). *Бѐа брат на момчѐто моѐ и комшйа едѐн* (Сушйца Кр.). *Ймам очйла трòи* (Тавалйчево П.). *Налагà а с расòл стасàл* (Шипòчано П.).

3. Подчертаване значението на нещо чрез поставянето му по-напред в изречението. Като изхождаме от обикновения ред на думите в изречението в книжовния език при прав и обратен словоред, можем да установим в кюстендилския говор известни особености поради поставяне по-напред на някоя част на изречението с цел

да се подчертае значението ѝ и да падне върху нея логическото ударение. В известни случаи по-напред се поставя:

а) Подлогът: *Ил'àдо осемстòтин деведесè и трѐта годѝна сефтѐ кнѝжните пàри искочѝа* (Вàксево Пц.). *Йà што сàм поплакàла — àрно ми са очѝте не испаднàле* (Гурбàновци К.). *Сегà ме сѝнове и снàи нѐчат* (Двòрище П.). *Тѐ какò ги гòспот накажà* (Згýрово Пц.). *Каквà ми е кàшта станàл'а* (Злòгош Кр.). *Додѐка бàчиа не стàнеше, не лàчеа йàгништа̀та* (Лелѝнци Пц.). *Чýли сме ѝмин'ата каквѝ са бѝли на тѝа човѐци. Такvò ѝмето му е билò* (Страдàлово Пл.).[1]

б) Допълнението: *Че прàи си кàштата тàм* (Блàтец П.). *Жѝто нѐмаа народдо* (Вѐтрен Пц.). *А па етѐ тýва забрà, та станà като йайцѐ тòпка* (Горàновци П.). *Сос йàбуки свин'ѐто си рàн'име* (Гърляно К.). *Кýме, кýме, дѐвет си ми дѐца крстѝл, дѐвет ѝ ми прàсци изѐл. Òн от сòн веднѣк станà* (Гюешево К.). *Тогàй тàкси зѝмашеа двòйни* (Дòлни Кòртен Кр.). *Йà Панчòте сам го затѐкл'а. Сàки си по работà̀та дди* (Еремѝя Пц.). *Штòм за прѐмуз ги одлàчат, тогàй башкà йаловѝната и йàгненцата, башкà музнѝците* (Лелѝнци Пц.). *От стр̥шел'е йà сам патѝла* (Невѐстино Пц.). *Гòспод здрàвйе да ѝм дàва на учѝтел'ето* (Нòво сѐло Пц.). *Йà на тринàесе годѝн сам без баштà останàла* (Нòви чифлѝк П.). *Йà на грàждан'е не мòжеʰ да ѝм разбѝрам што врѐват. Стойàн злàтна кàшта продàде, та купѝ тòе студен'àк* (Рàково Пц.). *Исчепѝа се дрвѝѐто, не мòжеме с потпòри да навàксаме* (Стѐнско Пц.). *Йà парѝте дàдо̄* (Търнòвлак П.). *Ако жнàт — жнà, ако щýма грàдат — и йà грàда. Окол ручòк ги пýштаме д ѝдат вòда да пиàт* (Цървариùа Пц.).

в) Обстоятелственото пояснение: *Ѝмам четвòрица сѝнове — кугà ýмрем, че ме нàраце изнòсат.* (Багрѐнци П.). *Кòй нàйвѝше измузѐ, тòе пр̥ф ке бачѐва* (Бобѐшино К.). *А абанцѝата ойдѐ у Рýсе и се тàм заклàл з бр̥снàчка* (Згýрово Пц.). *Па искàрат на бàчиата сагмàло. Че си докàра сѝрен'ето и си го дòма сòл'ат* (Лелѝнци Пц.). *Мѐне ме е нàрака глѐдано* (Слокòщица П.). *Фчѐра сам тòве вакъ̀т йàла* (Смолѝчано Пц.).

г) Сказуемното определение: *А онакà си здрàв бѐше* (Гурбàновци К.). *Тогàшнио живòт àрен бѐше* (Лелѝнци Пц.). *Колѝба направѝа от шумòл'ак, та сѐнк'а да è на лубенѝците* (Шишкòвци П.).

4. Поставяне на определението между двете му определяеми. За простонародния стил не е обичайно да се нареждат по две или повече определения пред едно определяемо. В такива случаи в кюстендилския говор понякога определяемото застава между двете определения. Напр.: *Какò се е йàло нѐкугаш зелѐн патлицàн пѐчен — сосѐм сме билѝ ýлави* (Длъ̀хчево Сабля̀р Пц.). *Посадѝле сме десед др̥вйа йабукòви* (Кут. К.). *Па а испѐкал на режн'ѐве од длъ̀го др̥во издѐл'ано* (Ръждàвица П.).

[1] В бележката си „Два стилистични въпроса“, сп. Език и литература, XIII, кн. 6, 1958, стр. 440—441, Ц. Младенов отговаря отрицателно на запитване от читател, правилно ли е такова поставяне подлога на първо място (като в посочените тук примери). Това запитване показва, че тук има случай на типичен народен словоред, който се пренася и в говорната практика на интелигенцията.

5. Поставяне на спомагателния глагол *съм* между определение и определяемо. Такъв словоред има, изглежда, връзка с логическото ударение в случая, а може би и с ритъма на изречението. Напр.: *Твойàта е пӱшка кàсенка* (Църварѝна Пц.). *Тѝа са л'ӱге нòгу ѣòши* (Чекàнец Пц.).

6. Място в изречението на кратките местоименни форми и на възвратните местоимения *се, си* при утвърдителни и отрицателни глаголи.

а) При утвърдителни глаголни форми кратките местоименни форми и възвратните местоимения *се, си* често пъти застават след тях. Напр.: *Брàто земàл си сестрàта — не сѐ знàлѐ* (Драговѝщица П.). *Зàби ѝмам, току искратѝа се* (Нòво сѐло Пц.). *Òн прес това врѐме ойдѐ си* (Прекòлница К.). *Земà да ᵘа болѝ гр̥ᵉп, а ѝàзе знàм ѝа простинàѣл* (Рак. Пц.). *От едѝн сàато ке пӱштаат ги войнѝците* (Страдàлово Пц.).

б) При отрицателни глаголни форми кратките местоименни форми, и възвратните местоимения *се, си,* когато са в средата на изречението не разделят отрицателната частица *не* от глагола, а стоят пред нея. Напр.: *Йà те не вѝда. Òн ми не дàва* (Багрѐнци П.). *Ако на бàчо му пр̥сне у устàта млѐко, òн пл'ӱва да се не облàжи* (Вѐтрен Пц.). *Тѝ си дӱмаш, ама йà те не чӱем* (Гòрановци П.). *Без ѝадѐн'е те не остàвл'ат* (Гòрни Кòртен Кр.). *Йà шѝто сàм поплакàла — àрно ми са очѝте не испаднàле* (Гурбàновци К.). *Òн ме не è вишѐл' оттогàй* (Злòгош Кр.). *Йà те не чӱйа* (Нòви чифлѝк П.). *Òн не познàва ме* (Страд³лово Пц.). *Тàта ме не дàде* (Сушица Кр.).

Когато изречението започва с отрицателна глаголна форма, кратките местоименни форми и възвратните местоимения *се, си* стоят обикновено непосредствено след глагола. Напр.: *Не приѝмат го* (Багрѐнци П.). *Не опѝвам се* (Грамàждано П.). *А тѐ Арсò — не бѝва го* (Згӱрово Пц.). *Не дàдоа му да ӱчи* (Злòгош Кр.). *Не бѝва ме* (Копр. К.). *Досàм тѐбе човѐк дà è — не чӱе се од водàта* (Пелатѝково Пц.). *Не дàвам си вѐрата* (Страдàлово). *Не пӱштам го* (Цървѐна ѝбука Пц.). В н. пес.: *Не кàжàа му, де че è màло дѐверче.*

Ако пред отрицателната глаголна форма има само подлог или обстоятелствено пояснение, словоредът не се изменя в сравнение с предишния случай. Напр.: *Онѝ не изнòсат го* [нанизания тютюн] (Нòви чифлѝк П.). *Ойдда, поработѝа, два-трѝ г'н'а не вр̥нàа се* (Полетѝнци Кр.).

в) Когато е при определение и определяемо, кратката местоименна форма често застава между тях. Напр.: *Товà го звенò сà скòро образувàме* (Берсѝн П.). *Дѐсната му рàка немàло* (Невѐстино П.).

7. Място на въпросителната частица *ли.* В изречения с утвърдително значение въпросителната частица *ли* стои след глагола, както в бълг. книжовен език: *Ч ѝдеш ли на градò?* (Багрѐнци П.). Различно в сравнение с книжовния език е мястото ѝ в изречения със спомагателния глагол *съм* с отрицание — в тези случаи тя стои непосредствено след отрицанието. Напр.: *Не лѝ ти е жàл за децàта?* (Гър-

бино П.). *Не лѐ е такà?* (Длъхчево, Сабляр Пц.). *Не лѝ те е грѐʰ од бо̀га? Не лѝ те стрàм, до̀ти пипѐро изгорѐ!* (Соволяно П.).

Различно в сравнение с книжовния език е мястото на частицата *ли* (*ле*) и при отрицателната форма на глагола *ѝмам*: *Че ѝма ле по кѝло жѝто, че нѐма ле — не зна̀еме* (Друмохѝр Пц.). Частицата *ле* стои непосредствено и след глагола *чем (кем)*, употребен самостойно: *Што кѐ ле да се ѝадѐ?* (Рàково Пц.).

8. Съюз на второ място в подчинено изречение. Лицето започва мисълта си с име или местоимение и сякаш после се сеща, че е необходима логическа връзка — съюз. Напр.: *Рȕбата* 'моминския дар' *кà докарà̀а, тогà̀ѝ земà̀ ба̀шта̀ ми прѝт* (Го̀рни Ко̀ртен Кр.). *Нико̀лчо кугà̀ се женѝ, на сва̀дбата бѐʰ та̀м* (Но̀во сѐло Пц.). *Чѝча ми като пришѐл до мо̀сто, вишѐл войнѝците кадѐ* 'че' *висà̀т — еднѝ ота̀т, еднѝ одова̀т* (Страда̀лово Пц.). *Ма̀нцата врѝе на огѝно, нѝе па до̀ѝплиме тутȕ̀н сос човѐко* (Църварѝца Пц.).

9. Промени в словореда заради ритъм и рима. Понякога словоредът се налага не от логически, а от ритмични съображения.[1] Че това е така, можем да се уверим, като съпоставим ударението в едни и същи думи в различни изречения: някъде то е отметнато така, че се получава хубава ритмичност в израза.

Напр. въпросителното наречие *зашто̀* навсякъде в Кюстендилско е с ударение на втората сричка: *Àйде да си кà̀жеме зашто̀ сме до̀шлѐ* (Сушѝца Кр.). Но в изречението *Дàлѝ ѝма за̀што* (Лѝсец К.) то е отметнато на първата сричка явно по ритмични съображения. Една и съща жена в с. Дво̀рище П. (Струмка Младенова, 81 г. през 1957 г.) постави ударение на наречието *сега* на различни места: *Сегà̀ да се не ма̀чим* (както е обикновено). *И сѐга се мла̀тим.* Други подобни случаи: *Откогà̀ ти е та̀йа сайà̀? — Откȍга те чѐкам* (Багрѐнци П.). *Кадѐ че ȍдиш? — От немà̀ѝ кà̀де* (Кутȕгерци К.). *Кугà̀ че се вр̀неш? — Нѐмайа ко̀га* (Полетѝнци П.).

Ритъм откриваме и в някои изречения с по-особен в сравнение с книжовния език словоред. Напр.: *Жѝто нѐмаа наро̀до* (Вѐтрен Пц.). *Каквà̀ ми е кà̀шта станà̀л'а* (Зло̀гош Кр.). *Àрно ми са очѝте не испаднà̀ле* (Гурбà̀новци К.). *А ѝàзе зна̀м ѝа простинà̀ła* (Рàково Пц.).

Понякога ритъмът е свързан с римуване. Това се случва по-рядко в обикновената реч и в такива случаи можем даже да допуснем случайност, като напр. в изречението *Лà̀ни ѝà̀буките бѐа родѝле, родѝле, та се свѝле* (Дво̀рише П.). Но в народни изрази с постоянен строеж (пословици, поговорки, гатанки) ритмуването и римуването са явно преднамерени. *Ко̀ку прà̀га прескочѝʰ, то̀ку вра̀га научѝʰ* (Ва̀ксево Пц.) е народна мъдрост, с която се осъжда човешката завист и злоба. *Да чȕваш, па да се не радȕваш* (Рàково Пц.) казват родители, огорчени от неблагодарността на израсналите си деца.

---

[1] Вж. Ст. Стойков, К. Костов и др., Говорът на с. Говедарци, Самоковско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956, стр. 291.

*

От направения преглед на някои синтактични особености на кюстендилския говор се вижда, че те в същност не са малко и наред с неговите фонетични, морфологични и речникови особености го отделят значително от българския книжовен език. Що се отнася до обособеността му от другите западни говори, в синтактично отношение тя не е така значителна както във фонетично, морфологично и речниково. Народният строй на думите в изречението, обусловен от определени психологически и логически подбуди, различава значително по-малко българските говори помежду им, отколкото ги отличават фонетичните и в по-малка степен другите езикови белези.

ДИАЛЕКТНИ НАСТАВКИ ЗА ОБРАЗУВАНЕ НА ДЕЯТЕЛНИ ИМЕНА ОТ ЖЕНСКИ РОД

Христо Холиолчев

В българския книжовен език деятелни имена (nomina agentis) от женски род се образуват по два начина: 1) направо от изходната основа[1] с наставки *-иц(а), -ниц(а), -кин'(а),* които съответствуват на наставки за мъжки род *-ец* или *-ник,* напр.: *певица, скитница, плувкиня* и пр., и 2) от мъжки деятелни имена с феминална наставка *-к(а),* напр.: *лекарка* < *лекар, тъкачка* < *тъкач, учителка* < *учител, работничка* < *работник, бояджийка* < *бояджия* и пр.[2] В първия случай се получават родови двойки деятелни имена, чиито словообразователни форманти образуват постоянни корелации *-ец/ -кин'(а), -ец/-иц(а)* и т. н., в които и двата члена са еднакво самостойни и независими както в структурно, така и във функционално отношение. Във втория случай се получават родови двойки деятелни имена, чиито словообразователни форманти образуват постоянни корелации *-ар/-ар-к(а), -ач/-ач-к(а)* и т. н., в които вторият член е производен от първия, а във функционално отношение е относително несамостоен. Тази несамостойност е именно относителна, тъй като и в книжовния език и, както ще видим по-надолу, особено в диалектите производните деятелни наставки за женски род твърде често функционират като самостоятелни цялостни наставки. Връзката им с производящите деятелни наставки за мъжки род и отношението им на подчиненост спрямо тях се запазват общо в рамките на системата на езика (диалекта), но се губят в редица конкретни случаи или в цели словообразувателно-лексикални групи. На функционалната специфика на сложните лични деятелни наставки за женски род, която ни дава основание да ги разглеждаме от съвременно гледище като самостоятелни цялостни наставки, справедливо обръща внимание и Е. А. Захаревич. Тя я мотивира убедително с това, че: 1) съществителното от женски род запазва пряка смислова връзка със значението на първоосновата[3] (напр.:

---

[1] Терминът о с н о в а се употребява тук и навсякъде в изложението по-нататък в смисъл на изходна форма — неразширена (коренна) или разширена, към която се присъединяват словообразуващи афикси.

[2] Вж. Л. А н д р е й ч и н, Основна българска граматика, София, 1942, стр. 95 и сл.; Ю. С. М а с л о в, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 49 и сл.; Е. А. З а х а р е в и ч, Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 147 и сл.

[3] „Непроизводната основа" според терминологията на Е. А. Захаревич в цит. съч., стр. 147.

учителка е 'тази, която учи', а не само 'жена учител'), и 2) в случай на липса на съществителното от мъжки род съществителното от женски род може да се образува направо от първоосновата (напр.: *бавачка, перачка* и пр.).

Тези структурни особености на българския книжовен език в основни линии споделят и българските диалекти. В диалектите обаче се разкрива и значително разнообразие от неизползувани в книжовния език словообразувателни средства, а също така незастъпени или слабо застъпени възможности за тяхното съчетаване.

Да хвърли известна светлина върху тази малко изучена страна на отношението между българския книжовен език и българските диалекти е цел на настоящата статия. Трябва да се има пред вид обаче, че на сегашния етап от развитието на българската диалектна лексикология и лексикография такава съпоставка може да бъде направена само въз основа на твърде ограничен и несистемен фактически материал и следователно не може да претендира за изчерпателност както по отношение на данните, така и по отношение на изводите.

По-надолу ще бъдат посочени последователно различни диалектни наставки за образуване на деятелни имена от женски род, конкретният материал в който тези наставки са засвидетелствувани, и, доколкото е възможно, тяхното териториално разпространение.

Наставка *-а.лк(а), -алк'(а), -ал'к'(а)*

Образува деятелни имена за женски род от глаголни основи: *бегàлк'а* 'пристанала мома, пристануша' — Радомирско; *вражàлка* (ПСп[1] 31, 364, ИССФ VII, 113) 'врачка' — с. Ошане, Белгр.[2] (*вражàл'к'а*); *врнкàлка* (СбНУ XXXI, 249) с общ род 'човек, мъж или жена..., който постоянно безпокои другите с нескончаеми искания и молби' от диал. форма на гл. *врънкам* 'досаждам с постоянна настойчива молба, искане' (БТР 75) — гр. Тетевен; *дойàлк'а* 'дойка, кърмачка' — Радомирско; *задойàл'ка* (СбНУ XXXII, 124) 'жена, която задойва дете' — Кюстендилско краище. В книжовния език наставка *-лк(а)* служи за образуване на съществителни имена — названия на предмети (средства или

[1] В статията са използувани следните съкращения на извори: АрхБДР=Архив за български диалектен речник в Института за български език при БАН; БТР=Български тълковен речник, София, 1955 г.; Геров=Найден Геров, Речник на блъгарский язик, т. I—V, Пловдив, 1895—1904 г.; ИИБЕ=Известия на Института за български език; ИССФ=Известия на Семинара по славянска филология при Университета; ПСп=Периодическо списание на Българското книжовно дружество; СбБАН=Сборник на Българската академия на науките; СбНУ=Сборник за народни умотворения наука и книжнина или Сборник за народни умотворения и народопис; СПТВ=Народни песни от Тимок до Вит под редакцията на Васил Стоин, София, 1928 г.; ТПДоп=Т. Панчев, Допълнение на българския речник от Н. Геров, Пловдив, 1908 г.; ШапкСб=К. А. Шапкарев, Сборник от български народни умотворения.

[2] Навсякъде в статията към имената на селата бившите околии ще се посочват съкратено, както следва: Белг.=Белоградчишко, Берк.=Берковско, Бр.=Брезнишко, Гоцед.=Гоцеделчевско, Дим.=Димитровско, Кюст.=Кюстендилско, Лом.=Ломско, Михгр.=Михайловградско, Паз.=Пазарджишко, Сам.=Самоковско, Севл.=Севлиевско, Соф.=Софийско, Тр.=Трънско, Търн.=Търновско.

оръдия за извършване на определени действия) от глаголни основи, напр. *писалка, носилка.* Случаите, в които с нея се образуват названия на лица, са много редки. Би могло да се посочи като че ли само деятелното име *родилка.*

Наставка *-анк(а), -ар'-анка(а)*

Наставката *-анк(а)* образува деятелни имена за женски род от глаголни и от именни основи: *бежàнка* (СбНУ XLI, 238, ИИБЕ IV, 297) 'пристанала мома; пристануша' — с. Коняво, Кюст., с. Говедарци, Сам.; *влачàнка* (АрхБДР, СбНУ II, 190) 'жена, която влачи вълна' — с. Бериево, Севл., Търновско; *служàн'ке* мн. ч. (СбНУ XLI, 238) 'слугини' (?)— с. Габрешевци, Кюст.; *шивѐнки* мн. ч. (АрхБДР) 'моми, другарки на булка, които кроят и шият за нея' — с. Русаля, Търн.; *магийàнка* (СПТВ 452) 'магьосница' — Северозападна България. Сложната наставка *-ар'-анк(а)* откриваме в *кръчмар'àнки* мн. ч. (СбНУ XII, 57) 'кръчмарки' — Пловдивско. Отбелязаните случаи с наставка *-енка(а)* в множествено число се дължат на преглас на *'а* в *е* пред мека сричка. В книжовния език наставката *-анк(а)* служи за образуване на названия на лица от женски род според техния географски и народностен произход и съответствува на наставки *-анин, -анец* за мъжки род, напр.: *парижанин-парижанка, софиянец-софиянка* и т. н.[1] Тя не образува обаче деятелни имена от женски род. Единствено изключение прави като че ли само думата *бежанкà,* съответна на м. р. *бежанец* 'който е забягнал от родното си място поради преследване, размирици, войни и др.' (БТР 25).

Наставка *-ар-ий(а)*

Образува деятелни имена от женски род предимно от глаголни основи: *влачарѝйа* 'жена, която влачи вълна'[2] (ШапкСб II, 193) — Радомирско, Софийско[3], гр. Самоков; *гледарѝйа* 'гледачка, врачка' — Радомирско; *готварѝш* мн. ч. (СбНУ XLVIII, 299) 'готвачки' — гр. Банско; *копарѝйа* 'копачка' — с. Богданов дол, Дим,[4]; *месарѝйа* (Геров III, 101, СбНУ VIII, 66, СбНУ XLVIII, 479, ИССФ VII, 324) 'месачка' — гр. Банско *(месарйа),* с. Шишковци, Кюст. *(месарйа),* Станкедимитровско, Радомирско, с. Богданов дол, Дим., Самоковско, Софийско, с. Момина клисура, Паз.[5]; *даварѝйа* (СбНУ XLVIII, 440) с общ род 'който дава (не е скъпер-

[1] Вж. Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 94 и сл.

[2] Значението на привежданите тук думи се посочва най-общо, без да се държи сметка за такива семантични особености, които са резултат на по-сетнешни изменения. Така напр. думата *влачарийа* на много места означава не само 'жена, която влачи вълна', но и 'жена, която занася вълна за влачене на дарак'; думата *месарийа* — не просто 'жена, която меси', а 'жена, която меси хляб на сватба' (с. Момина клисура, Паз.) или 'жена, която в продължение на 1 година от смъртта на някого меси хляб за всички помени' (с. Ярлово, Сам.) и т. н.

[3] Част от материалите за Софийско са от работата на Злата Божкова „Принос към речника на софийския говор", Българска диалектология, кн. I, 1962.

[4] Материалите за с. Богданов дол, Дим., са взети от дипломната работа на Палма Богданова „Говорът на с. Богданов дол, Димитровско".

[5] Материалите за с. Момина клисура, Паз., са взети от дипломната работа на Донка Вакарелска „Говорът на с. Момина клисура, Пазарджишко". Думата *мѐсарйа* 'жена, която меси хляб на сватба' (ИССФ II, 298) е позната и на македонските говори в Дебърско.

ник)' — гр. Банско; *музарййа* 'доячка' от диал. гл. *музѐм* 'дoя' — Радомирско; *писарййа* 'жена, която умее да пише' — с. Ярлово, Сам.; *плетарййа* (СбНУ XXXII, 532, СбНУ XLVIII, 165) 'плетачка' — гр. Банско (*плетарйа*), Кюстендилско краище (*плетарйа*), Радомирско, с. Богданов дол, Дим., с. Ярлово, Сам.; *предарййа* (СбНУ XLVIII, 361) 'предачка' — гр. Банско (*предарйа*), Радомирско, Софийско, с. Ярлово, Сам.; *ткарййа* 'тъкачка' — с. Богданов дол, Дим.; *точарййа* 'жена, която точи тесто' — с. Богданов дол, Дим.; *шеварййа* 'жена, която шие, бродира' — Радомирско, с. Ярлово, Сам. От именни основи с тази наставка са образувани: *банарйа* (СбНУ XLVIII, 357) 'жена, която отива на баня да пере' — гр. Банско; *седенк'арййа* 'седенкарка' — Радомирско, Софийско, с. Момина клисура, Паз., и *тлакарййа* 'жена (мома), която участвува в тлака' — гр. Самоков, Радомирско.

Съчетаването на деятелна наставка *-ар* с *-ий(а)* като феминална наставка е непознато на книжовния език, където, ако се изключат някои присъщи на разговорния стил образувания от типа *гладия, скъпия,* наставка *-ий(а)* изобщо не се явява като самостоятелен афикс. По-широко разпространени и по-типични за книжовния език са образувания *мъчнотия, скъпотия,* в които наставката *-ий(а)* отново се явява като съставна част на сложна наставка, но вече за образуване на отвлечени съществителни имена. Редките случаи, в които тази наставка се открива в съществителни — названия на лица от женски род, като напр. *'грозотия* 'грозна жена', се дължат на по-сетнешно семантично развитие на първоначални абстрактни съществителни.

Наставка *-ар-иц(а)*

Образува деятелни имена от женски род от глаголни и от именни основи: *бродарйца* (СбНУ X, 163, СбНУ XLI, 250) 'жена, която броди нощно време и прави различни магии' (вж. *бродница* БТР 47) — Станкедимитровско; *гледарйца* (ТПДоп 73, СбНУ X, 163, СбНУ XLI, 250, ИИБЕ IV, 300) 'гледачка, врачка' — Станкедимитровско, Радомирско, с. Говедарци, Сам.; *знайарйца* (СбНУ XLIX, 397) 'жена, която лекува чрез врачуване, баене; знахарка' — с. Красава, Бр.; *плетарйце* мн. ч. (СбНУ XXI, 36) 'плетачки' — с. Радово, Тр.; *предарйца* (СбНУ XXXVIII, 134) — Ботевградско; *говедарйца* (СбНУ XLI, 250) 'говедарка' — с. Вердикал, Соф.; *кръчмарйца* (СбНУ XVI и XVII, 82, СбНУ XXXV, 73 и 290, СбНУ XLIV, 7, СбНУ XLIX, 289, СПТВ 597) 'кръчмарка' — с. Дивотино, Дим. (*кръчмарица*), с. Гинци, Соф., гр. Копривщица, с. Голенци, Лом., с. Камбер и с. Потур (Северна Добруджа); *лекарйца* (СбНУ III, 143, СбНУ XIII, 188, СбНУ XLIV, 33, ИССФ VIII и IX, 37) 'жена, която лекува, лекарка' — Софийско, с. Радуил, Сам.; *свин'арйца* (СбНУ XLIX, 475) 'свинарка' — с. Бабица, Бр.

Съчетаването на деятелна наставка *-ар* с феминална наставка *-иц(а)* е непознато на книжовния език.

Наставка *-ар·к(а)*

Тази наставка се привежда тук, за да се изтъкне засилената ѝ в някои говори способност да образува деятелни имена за женски род от глаголни основи: *влачàрка* (СбНУ XII, 270, СбНУ XIV, 212, ИССФ VIII и IX, 363) 'жена, която влачи вълна' — Северозападна България, с. Радуил, Сам., гр. Търново; *врацàрка* (СбНУ XXXVIII, 80) 'врачка' — Ботевградско; *гледàрка* (Геров I, 225) 'гледачка, врачка'.[1] У Найден Геров (IV 42) намираме и *плетвàрка* 'плетачка', съответно на м. р. *плетвàр*, което е образувано по-вероятно от именна основа, срв. диал. *плѐтва* (СбНУ XLVIII, 255) 'плетене' — гр. Банско.

Наставка *-ар-кин'(а)*

Среща се в образуваното от именна основа деятелно име *бил'аркин'а* (АрхБДР) 'билкарка' — с. Русаля, Търн.

Съчетаването на деятелна наставка *-ар* с феминална наставка *-кин'(а)* е непознато на книжовния език.

Наставка *-ул'(а), -ар-ул'(а)*

Наставката *-ул'(а)* образува деятелни имена от женски род направо от глаголни основи: *влачу̀л'а* 'жена, която влачи вълна' — с. Горна Лука, Михгр.; *дойу̀ли* мн. ч. (СбНУ XIII, 168) 'дойки, кърмачки' — Софийско; *плету̀л'а* (СбНУ XXXIV, 291, СбНУ XLIV, 224) 'плетачка' — с. Илиенци и с. Чибаовци, Соф.; *роду̀л'а* (Геров III, 10, СбНУ XLI, 236) 'родилка' — с. Вълчедръм, Лом. Сложната наставка *-ар-ул'(а)* намираме в деятелни имена от женски род, образувани от именни основи: *кравару̀л'а* (СбНУ XLIX, 271) 'краварка' и *овчару̀л'а* (СбНУ XLIX, 271) 'овчарка' — с. Станьовци, Бр.

Както наставка *-ул'(а)*, така и съчетанието от деятелна наставка *-ар* и наставка *-ул'(а)* като феминална са непознати на книжовния език. Наставката *-ул* влиза обаче като съставна част на непродуктивната, но позната на книжовния език сложна наставка *-ул-к(а)*, с която са образувани названия на предмети, животни и пр., напр.: *висулка, гъдулка, светулка* и др.

Наставка *-ар-уш(а)*

Среща се в деятелни имена от женски род, образувани от именни основи: *козару̀ша* (СбНУ XLIX, 271) 'козарка', *свин'ару̀ша* (СбНУ XLIX, 271) (СбНУ XLIX, 271) 'свинарка' и *цревàруша* (СбНУ XLIX, 271) (?) — с. Станьовци, Бр.

Съчетаването на деятелна наставка *-ар* с феминална наставка *-уш(а)* е непознато на книжовния език.

---

[1] Деятелни имена от женски род, образувани с наставка *-ар-к(а)* от глаголни основи, се срещат и в македонските говори в гр. Прилеп и Велес: *байàрка* (СбНУ VI, 95, СбНУ XV, 75) 'баячка' — гр. Прилеп; *врàжарка* (СбНУ VI, 108) 'врачка, — гр. Прилеп; *глѐдарка* (СбНУ III, 70, СбНУ VI, 96, СбНУ VII, 458) 'гледачка' — гр. Прилеп, гр. Велес.

Наставка *-ăч-иц(а)*

Среща се в образуваното от глаголна основа деятелно име *ткачѝца* (СбНУ XLVIII, 532) 'тъкачка' — гр. Банско.

Съчетаването на деятелна наставка *-ач* с феминална наставка *-иц(а)* е непознато на книжовния език.

Наставка *-л'(а)*

Образува деятелни имена от женски род от глаголни основи: *месѝл'а* (АрхБДР, СбНУ XXXII, 139) 'месачка' — Кюстендилско краище, Трънско; *прàл'а* 'перачка' — с. Горна Лука, Михгр.; *прѐл'а* 'предачка'— с. Горна Лука, Михгр.; *родѝл'а* 'родилка' — Радомирско; *ткàл'а* (АрхБДР, СбНУ XXXII, 12, ИССФ VII, 115 и 328, СПТВ 234) 'тъкачка' —Кюстендилско краище, с. Шишковци, Кюст. *(ткал'à)*, Трънско, с. Ошане, Белгр., с. Гаганица, Берк.

Наставка *-л-иц(а)*

Образува деятелни имена за женски род от глаголни основи: *вражалѝца* (АрхБДР) 'врачка' — Радомирско, Брезнишко; *ткалѝца* (СбНУ XXXVIII, 142, ИССФ VII, 208) 'тъкачка' — с. Шишковци, Кюст., Радомирско, Ботевградско.

*

От направения преглед на някои диалектни наставки за образуване на деятелни имена от женски род могат да се направят следните по-съществени изводи:

1. Срещу книжовните родово-словообразователни корелации *-ар/-ар-к(а), -ач /-ач-к(а), -тел/-тел-к(а), -джий(а) /джий-к(а), -ник/-нич- -к(а)* в различни български говори, но с подчертано предимство на западните, намираме корелации *-ар/-ар-ий(а), -ар/-ар-иц(а), -ар/-ар-к(а), -ар /-ар-кин'(а), -ар/-ар-ул'(а), -ар/-ар-уш(а), -ар/-ар'-анк(а), -ач/-ач-иц(а),* т. е. с феминални функции, изпълнявани в книжовния език само от наставка *-к(а),* в различните говори са натоварени в една или друга степен наставките *-ий(а), -иц(а), -кин'(а), -ул'(а), -уш(а), -анк(а).*

2. Срещу книжовните наставки *-иц(а), -ниц(а)* и *кин'(а),* с които се образуват деятелни имена от женски род направо от изходните основи, в някои западни говори се срещат наставки *-л'(а), -ул'(а), -алк(а)*

3. Докато в книжовния език наставката *-ар* и производната наставка *-ар-к(а)* се свързват обикновено с именни основи, а към глаголни се прибавят по изключение, в редица западни говори сложните наставки *-ар-ий(а), -ар-иц(а)* и в значителна степен *-ар-к(а)* се свързват свободно и с глаголни основи.

4. От всички деятелни наставки за мъжки род само наставка *-ар* проявява голяма способност за съчетаване с различни феминални наставки.

ДНЕШНОТО СЪОТВЕТСТВИЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЪЧЕТАНИЕ ВЪ ѦДЪ В НЯКОИ ДИАЛЕКТИ В ЮЖНА БЪЛГАРИЯ

Кирил Костов

В съвременния български език думата *вред*, застъпник на стб. съчетание **въ ѧдъ**, е разпространена със значение на наречие 'вредом, навсякъде'. В някои диалекти в Южна България тя е претърпяла съществени промени в значението си, та се е изравнила със стб. неопределително местоимение **вьсь** и напълно го е изместила. Това е станало в почти всички тракийски и родопски диалекти, а също така и в някои източномакедонски диалекти.

В упоменатите диалекти думата *вред* се отличава преди всичко с любопитни фонетични разновидности. Това разнообразие във фонетичния й облик се дължи главно на промяната, която търпи гласната, а не толкова на обеззвучаването на съгласната *в* в началословието или на краесловната съгласна *д*, която понякога се явява и палатализирана. Особените фонетични облици на *вред* като застъпник на стб. **въ ѧдъ** са привличали отдавна вниманието на изследвачите, които са ги обяснявали правилно. Така облиците *врит (фрит, фрит'), вр'от, вр'ут (врут), вр'ът (врът),* които се срещат в диалектите в Южна България, са добити от особения рефлекс на коренното **ѧ** в думата * **вѧдъ** < ***въѧдъ** < **въ ѧдъ**. Разбира се, не всички гласни в посочените горе форми трябва да се смятат като непосредни застъпници на стбълг. назал. Някои от тях са възникнали поради комбинаторни промени от вторични рефлекси на стб. **ѧ**. Затова в случая е необходимо да се дадат допълнителни обяснения за тяхната поява. Уместно е обаче да се посочи, че у отделни изследвачи тези опосредствувани застъпници на първичния назал са обяснявани по различни начини. Особено тълкуване напр. съществува за възникването на формата *вр'ут*. Л. Милетич мисли, че гласната *у* се е появила поради лабиализацията на по-предишното *и* в облика *врит*, който е получен в резултат на редукцията на вторичната гласна *е* като застъпник на стб. **ѧ**. Случаят е подобен на промяната в думата *рипка* > *р'упка* в родопските говори.[1] Ст. Младенов обаче приема, че коренното *у* във формата *вр'ут* е редуцирана първоначална гласна *о*, която е редовен застъпник на стб. **ѧ** в родопските говори. Затова в своя Българ-

[1] Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912, кол. 111—112.

ски тълковен речник (София, 1951, стр. 356) той извежда облика *вр'ут* от по-раншна предполагаема форма *вр'од*. Към твърдението на Ст. Младенов е потребно само едно указание за разпространението на формата *вр'од* в родопските говори: тя е засвидетелствувана в диалектоложки материали от Рупчос, публикувани в СбНУ VIII, стр. 137. Двата току-що разгледани начина, по които се предполага да е получена формата *вр'ут* от по-предишно *вред* в безударно положение (като енклитика ?), са напълно възможни в родопските говори при условие, че за говорителите коренната гласна в думата *вред* не е ясна в етимологическо отношение.

Две различни тълкувания има и за облика *вр'ът*, познат от тракийските и източномакедонските диалекти. Осъществената промяна на стб. ѧ в гласната ъ стои в тясна зависимост от фонетичните особености на съответния диалект. Затова К. Мирчев убедително показва, че в източномакедонския говор на с. Калапот гласната ъ е редовен застъпник на стб. ѧ,[1] а Хр. Кодов посочва причини от комбинаторно естество за възникването на същия звук в тракийските говори: ъ е получен в безударно положение от рефлекса *е* на стб. ѧ подобно на случая *гр'ъдà : грѐди* < грѧдꙑ[2]. В някои говори се срещат и формите *врут, врът*. Тяхното възникване се дължи на отпадане на омекчението след сонора *р* срв. тук успоредиците *р'укам : рукам* < рꙑкатн и *гр'ъдà : гръдъ* < грѧдꙑ.

Особени във фонетично отношение са формите *вр'о, вр'у*. Тяхната поява не може да се обясни с чисто фонетични причини. Отпадането на съгласната *т* от краесловието на облиците *вр'от, вр'ут* се дължи на причини в областта на аналогичните образувания. За това ще се говори по-долу. Сега обаче е необходимимо да се разгледа отблизу значението на думата *вред* и да се уточни нейната употреба в изречението. Това ще допринесе за правилното обяснение и на формите *вр'о, вр'у*.

Основното значение на наречието *вред* в български език е 'редом, наред един до друг'. Това означавало и стб. съчетание въ рѧдъ, което има пълно съответствие в синтактично и семантично отношение в струс. въ рѧдъ.[3] Оттук могат да се разберат по-късните разширения в значението: 'редом (един до друг)' → 'поред, подред (един след друг)' → 'подред (всеки, който следва)' →' (редом, подред) всички' за означаване на множество от последователни предмети или лица, които следват. Иначе казано, думата *вред* се променя по значение от наречие в неопределително местоимение. И по отношение на нейната употреба в изречението схващанията на изследвачите се различават: Л. Милетич я е включил със значения 'напълно, съвсем, само, всички' всред наречията[4]; Хр. Кодов и

[1] Сборник Л. Милетич, София, 1933, стр. 58; срв. също и Неврокопският говор, Годишник на Соф. у-т, Истор.-фил. фак. XXXII, София, 1936, стр. 12.

[2] Бит и език на тракийските и малоазийските българи, Тракийски сборник, кн. VI, ч.II, София, 1936, стр. 32.

[3] Вж. у И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка, III, Санктпетербург, 1903, кол. 231, под думата рѧдъ.

[4] Die Rhodopemundarten, кол. 167.

Ст. Младенов приемат, че тя е местоимение[1]; същото твърди и К. Мирчев.[2] Тези схващания безспорно почиват на факти, почерпани от примери за значението и употребата на думата в изречението. От илюстративния материал, който се привежда долу, ще проличи ясно какво означава *вред* и каква е употребата му в поменатите диалекти в Южна България.

В атрибутивна употреба думата *вред* се среща свързана:

а) най-често с членувано съществително: *Дуде се кратêт врут клечкитê* (Смолянско, СбНУ XV, 151); *врут момите видели* (Смолянско, СбНУ VI, 175); *врут' христên'етê да исколи* (Смолянско, СбНУ II, 204); *Царêт распруводил л'уд'е да збêрбт врут мôскитê* (Смолянско, СбНУ I, 119); *изеди ми фрет парите* (Стоин, Пещерско, СбНУ XXXIX, 211) и т. н.

б) по-рядко с нечленувано съществително: *Нова съ врит калуг'ере* (Букурещлиев, Среднородопско, СбНУ XXXIX, 65); *фрет са булки спугледаха* (Малоазийски българи, СбНУ XLVII, 175); *Та си кацна /сиф суколи'ац/ на йно дръвци /да си чака фрет йунаци* (Малоазийски българи, СбНУ XLVII, 178) и т. н.

От примерите може да се разбере, че при тълкуване на думата *вред* има някои случаи, които биха породили съмнение за значението ѝ. Почти във всички случаи от точка а) и б) тя би могла да бъде заменена от синонимите *редом, наред* или *все,* употребено като наречие.[3] Действително по употреба и по значение няма голяма разлика между *вред* и наречията *вредом, редом* в следните примери:

а) *Турци йъф йору вл'айнали, /вредум момити згл'авали* (Малоазийски българи, СбНУ XLVII, 86);

б) *Сва ноч съм била на сватба, /редум момчета гледала/* (Попиванов, Софийско, СбНУ XLIV, 207).

Съвсем друг е случаят, при който съчетание от думата *вред* + членувано или нечленувано съществително е непряко допълнение в изречението, т. е. съчетанието се свързва чрез някакъв предлог с останалите думи в изречението:

а) *На фрът ж'ен'т'ê* (Тракийски сборник VI/II, 103); *душ'ôл царêт с врут' гулêмцитê* (Смолянско, СбНУ IX, 143);

б) *Атишел с врит' магарета нах баир'ет на дарва* (Смолянско, СбНУ XVI—XVII, 337); *Стана Сулейман, отиде /по врит арденски дук'ани* (Стоин, Смолянско, СбНУ XXXIX, 231).

В тези изречения думата *вред* не би могла да се замени в никакъв случай от наречията *редом, наред* и т. н. Само при някои съществителни може да се употреби наречието *все* като равностоен заместник на *вред,* особено когато съществителните имат някакво качество, напр. *душ'ôл царêт с все гулêмцитê,* но не и *по все арденски дук'ани.* Във

[1] Тракийски сборник, кн. VI, стр. 102 и 121.

[2] Неврокопският говор, стр. 108—109; Исторически граматика на българския език, София, 1958, стр. 175.

[3] Срв. за това у Ст. Младенов, Български тълковен речник, София, 1951, стр. 356.

всички примери обаче думата *вред* може да бъде заменена от неопределителното местоимение *всички, вси* (диал.).

От разгледания досега материал е ясно, че съчетанията между думата *вред* и съществителните имена са два типа. В група а) е представен първият тип, при който *вред* се свързва с членувано съществително. Самият начин на свързване показва добре, че в случая може да се говори по-скоро за вид съчетание между наречие и съществително подобно на примерите със съчетания между *все* и членувано съществително. В група б), която включва втория тип, все още може да се мисли, че *вред* се употребява като наречие край съществителни, които имат качествена определеност, но тук проличава също така, че употребата му притежава способност да се изравнява в известни случаи с функцията на неопределителното местоимение *всички, вси*. Вече третият начин на употреба независимо от типа, по който думата *вред* се свързва със съществителните (членувани или нечленувани), свидетелствува, че промяната на значението у думата *вред* от наречие към местоимение е обусловена от определена синтактична конструкция. Раздвоението в значението води и до промяна в употребата на думата *вред* като част на изречението: от наречие тя става местоимение.

Като местоимение *вред* се свързва обикновено с множествено число на съществителните. Това е в зависимост от значението й да посочва множество от лица и предмети в последователен ред. По разширение обаче тя се отнася и към съществителни в единствено число, напр. *пувикай врут' мѐж'лишѐ* (Смолянско, СбНУ VI, 175); *та са тува котѐ многу прочулу по врут' дивината* (Смолянско, СбНУ VIII, 215); *та са излѐй врут вудо̀та* (Смолянско, СбНУ I, 130); *да са чуди врет селото* (Стоин, Пещерско, СбНУ XXXIX, 232).

Думата *вред* в горните примери означава 'всичкият, всичката, всичкото', което е равнозначно на 'цял, цяла, цяло'. Тук не би могло да се дири друго значение, което да отрече употребата ѝ като местоимение.

Сега ще се приведат още няколко примера, които да покажат разнообразната употреба на думата *вред* като местоимение в изречението.

Вред като определение на лично местоимение: *Ти штиш сига да на исколиш врут'* (Смолянско, СбНУ II, 204); *Та си ми госпот хариза /ду дѐвѐтина синувѐ;/ врут хи шигѐртѐ пазарих, /когу пу двеста, пу триста* (Смолянско, СбНУ III, 80).

Вред в самостоятелна употреба (като подлог): *Хажиѐнѐ са згл'одуват, врут му са диван станали* (Смолянско, СбНУ III, 74); *сѐднали врут' на софрѐта да ѐдѐт* (Смолянско, СбНУ VI, 175).

Местоименната функция на *вред* показват недвусмислено някои характерни случаи, при които то се среща употребено в изречение покрай наречие от типа *редом, наред*, срв. напр. *Врут б'аха нарет седнали/, моето либе най-искрай* (Кацарова, Девинско, СбНУ XXXIX, 40). Няма никакво съмнение, че в приведеното за пример изречение *вред* има такава употреба, каквато е употребата на неопределителното местоимение *всички, вси* в следните изрази: *Синките нърет сеннали* (Малоазийски българи, СбНУ XLVII, 99); *си по редум да се закълнете* (Прилеп, СбНУ XVI—XVII, 179).

Във всички примери за употребата на местоимението *вред* прави особено впечатление неизменяемостта на думата. Това най-добре личи при синтактичната ѝ връзка със съществителни от трите рода в единствено число. Оттук следва, че *вред* е неизменяемо неопределително местоимение.[1] Така се характеризира то и в езиковедската литература[2]. В случая под неизменяемост се разбира само неозначаване на род и число чрез определени окончания. Но неизменяемост по род и число не означава изобщо нефлективност у местоимението *вред*. В родопските диалекти, които пазят като архаична черта употребата на някои падежи, местоимението *вред* притежава склонение. Този факт показва още по-убедително, че преминаването на наречието *вред* в системата на меняемите думи (в случая — на местоименията) е напълно завършено. Ето няколко примера: *Врит моминки дойдоха... / — По колко даваш басмôта?/ — Вритем е скопа йефтина* (Кацарова, Девин, СбНУ XXXIX, 19); *Дребни хи* [крилца] *моми збираха, / та си хи китки вieха, / та хи йунацем даваха. /Вритем по китка имаше/, Асан'у китка немаше* (Стоин, Смолянско, СбНУ XXXIX, 226); *Вритем си земи сел'аман, /пък нехи земи роданен* (Стоин, Смолянско, СбНУ XXXIX, 148). Последните два примера показват много ясно с успоредните форми *йунацем, Асан'у* и *нехи*, че обликът *вритем* е дателен падеж в мн. число. Покрай този облик в същите диалекти се среща по-рядко и друга, доста любопитна форма за дателен падеж мн. число: *Та делехме бат'уву имане, /врум се падна пу кончê хранêну* (Букурещлиев, Смолянско, СбНУ XXXIX, 35). Формата *врум* е правилно обяснена от Ст. Младенов като новостъкмен дателен падеж в мн. число.[3] За основна, именителна форма, от която е образуван обликът *врум*, Ст. Младенов сочи *вру (вр'у), вр'о*. Това тълкуване е правилно, но в случая е необходимо да се обясни и появата на формите *вр'о, вр'у* от първичния облик на местоимението *вред* със съгласна в краесловието.

Вече по-рано бе загатнато, че формата *вр'о* е получена от *вр'от* по аналогия. Това предположение ще се обоснове по следния начин. За говорещите определен диалект формата *вритем* е дателен падеж мн. число. Тази форма може много лесно да се декомпозира неправилно във *ври-тем* от страна на говорещи друг диалект. При това е възможно *-тем* да се схване погрешно за определителния член *тем* към нечленуваната местоименна форма *ври*. Естествено тук играе особена роля недоуясненото разбиране на чутия обрат *вритем* при междудиалектно влияние. Облиците за дателен падеж показват най-ясно, че за говорителите *вритем* не е напълно разбираем облик по отношение на своята формално-граматическа характеристика. Ако декомпозицията на облика *вритем* е довела до образуване на нова форма *вр'ум (врум)*, би трябвало

[1] В това отношение то има пълно съответствие с неопределителното местоимение *κάθε* в новогръцки, което не се скланя като атрибут, срв. напр. *κάθε φορά* 'всеки път', *κάθε χρόνο* 'всяка година', *κάθε τρεῖς μέρες* 'всеки три деня'.

[2] Вж. напр. у К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр.175.

[3] Български тълковен речник, стр. 356. Погрешно мисли Т. Маждраков, че *вр'ум* е наречие с окончание *-ум*, образувано по аналогия на наречията *редом, редома* (Известия на Семинара по славянска филология, кн. IV, София, 1921, стр. 414).

тогава да се очаква, че в определен диалект тя се е изравнила с неопределителното местоимение *всички*, което в дателен падеж мн. число с определителен член има облик *всичким-тем*, та така е възникнала и форма *вр'ум-тем*. Че формите *врит*, *вр'ут* могат да се приемат за членувани, се вижда по много убедителен начин от умалителното местоимение *вричѐка*, *вр'учѐка* (облици, получени от *врит-чѐка*, *вр'ут-чѐка*) с аналогична употреба на *врит*. То се членува подобно на общобълг. *всичко : всичкото* не само *вричкуту* (в тракийските говори и *врѣчката*), но и *вричѐкат* (Смолянско, СбНУ IV, 146) — *вричѐкан* (Смолянско, СбНУ IX, 95) с определителни членове *-т*, *-н*. За говорителя на определен диалект от облика *врит*, *вр'ут* може много правилно да се изведе форма *ври*, *вр'у*, като *врит*, *вр'ут* са схванати за паралелни на *вричѐкат*, а *ври*, *вр'у* — на *вричѐка*, *вр'учѐка*. И в други диалекти се чувствува необходимост да се образува дателен падеж от местоимението *вред*. В тракийските говори е засвидетелствувана формата *врътму*[1] за дателен падеж ед. число. Тя е възникнала по образеца *всеки : всекиму*.

И така, накрая би могло да се отбележи, че местоимението *вред* е възникнало от стб. съчетание **въ ρѧдъ** чрез така нареченото хипостазиране[2]: **въ ρѧдъ** се е превърнало от неменяема дума в местоимение с флексия, като за подставка е взет готов обрат. Неговата употреба се дължи на аналогични случаи в развоя на наречията, които, употребени предикативно в изречението, могат да станат равностойни на прилагателните имена и така да разширят употребата си и атрибутивно. От един определен тип обрат като *врит са лефтере йунаци* с *врит* в предикативна употреба може да се стигне до друг определен тип обрат като *нова са врит калуг'ере*, в който *врит* е употребено атрибутивно; след това думата *врит* вече се изравнява напълно с местоименията прилагателни, а после самостойна употреба в изречението придобива и флексия. По същия начин в старобългарски е възникнало прилагателното **исконьнъ** 'изначален' от стб. наречие **искони**.

[1] Тракийски сборник, кн. VI, ч. II, стр. 103.

[2] Вж. за явлението у Ст. Младенов, Сравнително и индоевропейско езикознание, София, 1936, стр. 254—255; за подробности относно дефиницията на термина и употребата му вж. у A. Debrunner, Zur Hypostasierung von Wünschen und dergleichen, Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag, Wiesbaden, 1956, стр. 113.

ОТРИЦАТЕЛНА ЧАСТИЦА *ХИЧ* В ЗАПАДНОРУПСКИ ГОВОРИ

Тинка Костова

В български език широко е разпространена заемката от турски *хич* (тур. *hiç*, персийска по произход)[1]. Тя се среща както в книжовния език, така и в почти всички говори.

В български език *хич* се употребява: 1) като наречие със значение 'ни най-малко, съвсем, по никакъв начин', което съвпада със значението на българското отрицателно местоименно наречие *никак*, и 2) като частица за засилване при израз на негодувание, укор, възмущение със значение 'нима, та, че'[2].

При събиране на материали за Българския диалектен атлас през 1961 г. в българомохамеданските села Кочан, Жижево, Ваклиново, Осина и Цръчна, разположени на 30—40 км източно от град Гоце Делчев, беше установено особено значение и употреба на *хич*, което досега не беше известно. То не е отбелязано и в изследванията за гоцеделчевския (неврокопския) говор[3].

В говорите на тези села освен като наречие, съответстващо на българското местоименно наречие *никак, хич* се явява и като отрицателна частица със значение 'не': ***ѝч*** *пѝтат ти арѐсало ли си го; защтѝ* ***ѝч*** *ги кàра да рàбот'ат?; сѝчките кѝтки са ўбави, ама* ***ѝч*** *мирѝшат инѝ; тѐ* ***ѝч*** *го арѐсваа за зѐт; нàй-ўбавите пѐсни* ***ѝч*** *ги чўваме; и да кажа нѐшто* ***ѝч*** *ма вѐруват* (Ваклиново); *мàчи са, ма* ***ѝч*** *ѐди; тѝа дѐн нѝш* ***ѝч*** *бàраме; тѝа дѐн* ***ѝч*** *тачѐм; напрѐш* ***ѝч*** *сеѐфме лѐн; тѐ* ***ѝч*** *са сѐтат тѝе; ѝч* ***ги*** *кàзах тѐа дўми* (Жижево); *като напичѐ слàнцето* ***ѝч*** *са рàботи на нѝвата;* ***ѝч*** *рàботим тѝа дѐн* (Кочан); *гол'ѐмото* ***ѝч*** *ўчи* (Осина); *нàшите бàби* ***ѝч*** *разпрàв'ат прѝкаски;* ***ѝч*** *вѝд'ам вѐке, ѝй* ***ѝч*** *пѝвн'а;* ***ѝч*** *вѝди свѝ ѝко* (Цръчна).

Следователно в говора на тези села думата *хич* е добила и ново граматично значение — от наречие е преминала в частица поради промяната, настъпила в нейната семантика. Основното в значението ѝ — отрицанието, е запазено, но е разширен смисловият обем и тя вече има значение не само на отрицателно наречие, но и на отрицателна частица.

---

[1] Н. Ванчев и др., Турско-български речник, София, 1952.

[2] Речник на съвременния български книжовен език, т. III, София, 1959, стр. 256, 565.

[3] К. Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXXII, София, 1936; Принос към словаря на неврокопското наречие, Македонски преглед, VIII, кн. 2, стр. 113—134.

В книжовния език *хич* също се среща като частица, обаче с усилително значение.

Интересен е въпросът за пътя, по който е станала промяната в значението и употребата на *хич*. Напълно различните значения, които има *хич* в турски и в говора на посочените села, показват, че в случая не се касае за влияние от турски, а за самостоятелно развитие вътре в говора.

В съвременния турски литературен език *хич* е отрицателно местоименно наречие и отрицателно местоимение, отговарящи по значение на съответните български форми *никак, никога, нищо*[1]. Употребено като съществително означава 'нищожество, нула'[2]. То влиза също така като съставна част в различни изрази и синтактични конструкции, които нямат съответствия в български[3]. В турските диалекти *хич* не се среща с особени значения, различни от литературния турски[4].

Във връзка с употребата на *хич* със значение 'никак' и в турски, и в български език трябва да се изтъкне, че то се употребява само когато сказуемото в изречението е отрицателно.[5] Синтактичните конструкции в български и турски формално не съвпадат, поради това че в български език отрицанието се изразява аналитично, посредством отрицателна частица *не*, а в турски — синтетично, чрез специалните инфикси за отрицание *та* или *те*. И в двата езика обаче *хич* не служи за образуване на отрицателни глаголни форми, а само допълва, уточнява смисъла на отрицателната фраза.

В говора на селата Ваклиново, Кочан, Осина, Жижево и Цръпча заемката от турски език *хич* е проникнала отдавна със същото граматично значение на наречие, каквото има в останалите български диалекти. По-късно тя е придобила и нова допълнителна функция на отрицателна частица. За това свидетелствуват онези редки случаи, в които все още се пази успоредната употреба на *хич* и *не: ѝч не дàват мнòго парѝ* (В)[6]; *ѝч не ва сме усѐтили* (К), *ѝч ни ўòди* (В). В тези изречения наречието *хич* степенува отрицанието, допълва неговото значение, без да играе самостоятелна роля на отрицание. Това е изходното положение, от което започват промените в семантиката на *хич*. Първата стъпка към разширяване значението на *хич* става в такива изречения, гдето то може да се употреби успоредно с *не* и обикновено образува с него цялост, съчетание за отрицание, съставено от думи с близка, почти еднаква семантика: *ѝч не дàват мнòго млѐко* (К). *Хич* и *не* са разделени само в случаите, когато в изречението има въпросителна частица *ли* или кратка местоимена форма: *ѝч ти не дàва* (К); *ѝч ли не приказва?* (О).

---

[1] А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва — Ленинград, 1956, стр. 164, 178; Г. Гълъбов, Граматика на турския език, София, 1957, стр. 217; Н. Ванчев и др., Турско-български речник, София, 1952.

[2] Н. Ванчев и др., пос. съч.

[3] А. Н. Кононов, пос. съч., стр. 183, 186, 297.

[4] По сведение от Емил Боев, асистент по турски език в Софийския университет.

[5] А. Н. Кононов, пос. съч., стр. 164, 178, 186, 496; Д. Магазаник, Турецко-русский словарь, Москва, 1945.

[6] Буквите в скоби посочват селището, от което са записани примерите: В — Ваклиново, Ж — Жижево, К — Кочан, О — Осина, Ц — Цръпча.

Семантичната близост и обстоятелството, че в изречението *хич* и *не* са в повечето случаи едно до друго, са основните причини за замяната на *не* с *хич*. Постепенно те започват да се изравняват по значение. Съществена роля изиграва и ударението. Ударената форма *хич* остава, а неударената *не* изпада. Това се извършва обаче след като *не* и *хич* се изравняват семантично в съзнанието на носителите на диалекта. Веднъж изравнило се по значение с *не*, *хич* приема и функциите му и се превръща в отрицателна частица: *ожѐн'ат ли са, ѝч не пѐйат* > *ожѐн'ат ли са, ѝч пейàт* (Ж).

Има примери с отрицателен въпрос, които потвърждават това тълкуване. Например словоредът на изречението *ѝч ли ти изгурѐва от слàнцето?* (К) не може да се обясни по друг начин освен чрез изпадане на *не*, след като *хич* поема неговата функция. Въпросителната частица стои на второ място, пред личното местоиме за 2 л. ед. ч. им. п. Този словоред може да се получи само ако *хич* и *не* са били употребени отначало едновременно. След като *хич* е поело ролята на *не*, *не* изпада и се получава този вид на изречението.

По-късно *хич* постепенно започва да замества отрицанието *не* и в такива синтактични конструкции и изрази, чийто смисъл не допуща едновременна употреба на *хич* и *не*, както в посочените вече случаи. Те показват, че *хич* изцяло вече е станало и отрицателна частица: *мòйа màтко ѝч са ожѐни пàк* (К), *на кỳтрето ѝч ми са фàнува* (В).

Хич замества *не* в отрицателните форми на различните глаголни времена: сегашно време: *вѐ* [вие] *ѝч ги тѐрате сèа дỳми* (О); минало свършено: *ѝч брàх нѐска т'ут'ỳн* (Ж); минало несвършено: *па нѐ* [ние] *ѝч нòсефме шалвàре* (В); минало неопределено: *ѝч бе бòлен* (К); бъдеще: *до двà дèн'а ѝч ша рàботи* (К).

Анализът на материала показва, че замяната на *не* с *хич* е най-последователно прокарана при простите глаголни времена. Малко са случаите с просто глаголно време, в които *не* не е заменено с *хич*: *тѝ не знàйш нѝшто* (К), *йà не са тòлкоф стàра* (О), *самò не мòга'си твàри* (Ж), *тѝ не ма глèдай мèн* (О).

При сложните глаголни времена *хич* се използува като отрицание, но преобладават случаите, в които отрицанието се изразява чрез *не*. Там замяната му с *хич* все още не е станала: *йà не сàм ни плѐло, ни мà-чило* (К); *йà не са видвàло òште свà мòмче* (О); *не нà са ỳчили такѝф рàботи* (К); *по плòчи не сàм йа чỳвал сàа пèсн'а* (Ж); *йà не го са вѝдело сòа човèк* (В).

Изобщо *хич* замества *не* по-често в простите глаголни времена. Тук то си пробива по-лесно път, отколкото в сложните отрицателни глаголни форми. Може би това се дължи на по-сложния словоред и по-разнообразните словоредни възможности, които отдалечават *не* от *хич* и това затруднява замяната.

В някои случаи в отрицателните изречения, образувани с *хич*, се изпуща спомагателният глагол *съм* в 3 л. ед. ч.: *В твà сèло ѝч горѐ-што* 'в това село не е горещо' (Ц); *ѝч като тѐбе глуф* 'не е като тебе глух' (Ж); *ѝч т'ут'ỳн* 'не е тютюн' (К); *ѝч акàцийа, бре!* — 'не е акация' (К). Спомагателният глагол, макар и в много редки случаи,

се изпуща дори и в минало неопределено време, въпреки че там не е употребен самостоятелно, а влиза в сложно глаголно време: *по плочѝ не сàм йа чȕвал сàа пѐсн'а, ѝч чȕвал* (Ж).

Хич се среща и в отрицателните въпросителни изречения: *ѝч е спàлò?* 'не е ли спало?' (В); *ѝч ли ѝште са сàд'ат?* 'не се ли още съдят?' (О). Във въпросителните изречения, гдето *хѝч* е заместило *не,* въпросът често се изразява само чрез интонацията, без да се използува въпросителна частица: *ѝч нàшта свекъ̀рва?* 'не е ли нашата свекърва?'.

Отрицателните степени за сравнение също могат да се образуват с *хич: пò ѝч го болѝ главàта* (В), *тѝ пò ѝч прикàзваш* (В).

Много често то се използува и самостоятелно като частица за отрицание: [От кожа ли е капата?] — *ѝч! ѝч!* (К); [Подници имате ли?] — *ѝч!* (К).

Процесът на разширяване ролята на *хич* като отрицателна частица е много напреднал и е сравнително стар, защото със значение 'не' то се среща еднакво в речта и на най-младото, и на средното, и на най-старото поколение. Не правят изключение и децата, които посещават училище. Особено широко явлението е разпространено в с. Жижево. Голяма част от жителите на селото са се били преселили временно във вътрешността на страната, живели са там 5—10 години и поради това диалектът е разколебан. Употребата на *хич* обаче като отрицателна частица не е засегната.

Употреба на *хич* като отрицателна частица е установена и от Хр. Холиолчев в селата Бръщен, Гоцеделчевско, Любча и Барутин, Девинско, съседни на Кочан, Жижево, Ваклиново, Осина и Цръчна. Явлението е характерно само за района на тези села. В селата около тях — Чавдарица, Туховища, Слащен, Годяшево, Вълкосел, Сатовча, Долен, Долно Дряново, Буйново, Водни пад и др., проучени от Т. Бояджиев и М. Младенов, — подобни промени в значението на *хич* не са установени. Липсват данни за южната граница на явлението, тъй като най-близките села на юг са отвъд гръцко-българската държавна граница и няма сведения за говорните им особености.

От казаното дотук е ясно, че появата на *хич* със значение на отрицателна частица е резултат на самостоятелно семантично развитие на *хич* в един български диалект. С разширяване значението на *хич* се получават два омонима: един — наречие със значение 'никак', и втори — отрицателна частица със значение 'не'.

ЛЕКСИКАЛНИ ДУБЛЕТИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОЛИЧЕСТВАТА *МНОГО* И *МАЛКО* В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Донка Вакарелска-Немова

Наред с наречията *много* и *малко* в отделните български говори се употребяват и редица други думи, техни дублети, разнообразието и количеството на които представлява интерес. Тук се разглеждат само ония от тях, които са установени по печатни източници. За целта е използуван архивът за български диалектен речник на Института за български език при БАН и някои неексцерпирани за него сборници. Само съвсем малка част от примерите е събрана непосредствено на терена.

Думи със значение *'много'*

1. Най-широко е разпространено наречието *мнòго* (стб. мъного). То се употребява повсеместно в пределите на България, независимо че в диалектите съществуват и други думи със същото значение, и се среща в следните разновидности: *млòго, мл'дго, млдгу, млок, млòцно, мнòго, мнòгу, нòгу, фнòго* и *фнòгу*. Напр.: *Мнòгу ми си тòпъл, не сй добър човѐк* (В. Търново, СБКД[1] I 4. 7), *Млòго на душмàн'е* (Брезнишко, СбНУ[2] XLIX 780), *Жув'àли ду млòк стàри гудйни* (Новопазарско, СбНУ XLVII 179), *Гл'òда дѐтето одвон колйбата йма убелàзе за млòцно òфце* (Смолянско, СбНУ IV 179), *Милостà и беше нòгу гулѐма, та се разболѐ* (Бобошево, Станкедимитровско, СбНУ XIII 77), *Товà ли е Милѐна, фнòгу чўена и фàлена* (Нидобрадско, Разложко, СбНУ III 63).

От посочените примери се вижда, че промените, които са настъпили в *много*, са предимно фонетични: преминаване на група *мн* в *мл*, изпадане на началната съгласна *м*, заменяне на началната съгласна *м* с *ф*, изпадане на крайната гласна *о* и в резултат на това обеззвучаване на крайната съгласна *г* в *к*, редукция на крайната гласна *о* и смекчаване на съгласната *л*.

2. Наречието *байà* е заемка от турското *bayağı* и покрай другите си значения има и значение 'доста, много'. То е получило голямо разпространение в говорите както в Източна, така и в Западна България, напр.: *Байà зòр' зъ шйд'ът т'à òлшъ дукът искач'ът йамàч'ъ* (Нова Надежда, Хасковско, ИИБЕ[3] IV 215), *Байа нѐшту сти искупàли* (Горнооряховско,

[1] Сборник на Българското книжовно дружество.
[2] Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.
[3] Известия на Института за български език.

АБДР[1]), *Он байа̀ се поуплашѝл* (Брезнишко, СбНУ XLIX 601), *Байа̀ зѐли да му тр'а̀бат* (Провадийско, СпБАН[2] LVI 47) и мн. др.

В Северна България се срещат формата *байа̀т*, напр.: *Стàне кѝсиличкъ, натòчим чорбѣтъ, слòжим зàхър и т'à стàне байа̀т ỳбаа* (Слатина, Ловешко, АБДР). Тази дума е получила крайната си съгласна вероятно по аналогия на друго наречие *байа̀т* 'непресен, остарял' от турското *bayat* със същото значение. Не е изключено също *т* да е от съкратена форма на dativus ethicus, който личи по-ясно в наречието *байа̀мити*, където *ми* и *ти* са местоименни форми в дателен падеж.

3. Наречието *бол* също е заемка от турски език, където означава 'много, изобилно'. То е разпространено по цялата наша езикова територия: *Пу елуту ага има бол шикалки и пу бучето желак — жда има гулема и к'ошка зима* (Рупчос, СбНУ VIII 139), *Тỳйа гòдин ошàв имà бòл* (Трънско, АБДР), *А момцѝте бол станàле* (Тетевен, СПТВ[3] 10, 21), *Тàй са бòл децà* (Търговищко), *Ошàфа им бòл* (Търговищко), *Днѐска на пазàр'а чỳшките бòл* (Старозагорско).

4. Наречието *вѣ̀рло* в значение на 'много' е разпространено в доста голяма област от Западна България. В сърбохърватски съществува идентична форма *врло* със същото значение. Във връзка с особеностите на говорите то се среща във формите *вѣ̀рло, врѣ̀ло* или *вр̀ло*, напр.: *А нàм ни се вѣ̀рло не засфидѐ* (Ярлово, Самоковско, СбНУ I 2.63), *И Màрко се вѣ̀рло уплашѝло* (Суходол, Софийско, СбНУ XIII 98), *Па на лѝбе врѣ̀ло запретỳва* (Доброславци, Софийско, СбНУ XLIV 79), *На Màра йе врѣ̀ло дожалѐло* (Благоевградско, СбНУ XI 35), *Йàни се е вѣ̀рло нажалѐло* (Радово, Трънско, СбНУ XXI, II 32).

5. За означаване на количеството 'много' се употребява и наречието *дип*, заето у нас също от турски. Лексикалното му значение е според случая 'много, съвсем, твърде'. И това наречие има разпространение из почти всички краища на страната: *Дип смо свòй, а йа би му ударѝла нà очи* (Трънско, АБДР), *Дип съм стàра, та ми нѐ прилѐга* (Банско, СбНУ XLVIII 110), *Тѝ дѝп-дѝп не гу закачай, чи можи дъ си истилѐсъш* (Горнооряховско, АБДР) и мн. др.

6. Направо от турски е преминало и наречието *коца* от прилагателното *коса* със значение 'грамаден, огромен'. У нас понякога *коцà* се употребява като прилагателно, но случаите с *коцà* като наречие а много повече, напр.: *Тàмо има коцà погàнци* (Кюстендилско Краище, СбНУ XXXII 60), *И тỳка че да чàкаш коцà дни* (Софийско, СбНУ IV 164), *И т'à коцà рàботи си напрàви* (Панагюрище).

Някъде в съгласие с особеностите на говора има преглас на гласната *а* след *ц* в *е(ѣ)* и се е получила формата *коцѐ* и *коцѣ̂* напр.: *Маре тỳка ѝма коцѐ папàра* (Банско, СбНУ XLVIII 300), *Од нѐа коцѣ̂ пойàли* (Банско, СбНУ XLVIII 309).

Много разпространена е и формата *коцàмити* със значение 'извънредно много' (Горнооряховско, АБДР и др.). И тук, както и при *байàмити*, има dativus ethicus.

---

[1] Архив за български диалектен речник.
[2] Списание на Българската академия на науките.
[3] В. Стоин, Български народни песни от Тимок до Вита.

8. Наречието *сȕма* със значение 'много' е разпространено както в Източна, така и в Западна България, напр.: *Ей онàм у чепел'à, кът има сȕма шеремèтк'е* (Станьовци, Брезнишко, АБДР), *Имàл гулèмо стàдо òвци, кàци със сùрен'е, màсло, млèко — сȕма* (Софийско, СбНУ VIII 165), *Имат сȕма кòш'ки* (Нова Надежда, Хасковско, ИИБЕ IV 240), *Сȕма нèшту си зимàл* (Кесарево, Горнооряховско, АБДР), *Сȕма ми е màчно* (Радуил, Ихтиманско, ИССФ[1] VIII и IX 384).

Във формите *сȕмати* (Кесарево, Горнооряховско, АБДР) и *сȕмати нешто* (Коларовградско, СбБАН[2] XXXIV 322) има dativus ethicus.

В с. Кесарево, Горнооряховско, се среща формата *сумèдийа* със значение 'много'.

9. В някои западни говори за означаване на 'много' съществува и думата *тȕжно* със значение 'извънредно много': *Што ми тȕжно замерȉса на градȉнски бѐл босйл'ак* (Стакевци, Белоградчишко, СПТВ 109), *Тȕжно блàго, рȕчни да вȉдиш* (Станьовци, Брезнишко, АБДР), *тȕжно ȕбаво* (Трънско, ИССФ VII 72).

10. В някои западни диалекти се среща наречието *чȕдо* със значение 'много'. При него е интересно, че обикновено е придружено с числителното *едно*, напр.: *Кѫгà погледнàло наунѐтре што да вȉди: еднò чȕдо чевèци и кон'ȉ* (Кюстендилско Краище, СбНУ XXXII 583).

11. Едно от най-разпространените наречия, означаващи 'много, доста' е *йàко* (стб. форма ѩко). Думата се явява в различните диалекти в разнообразни форми: *àце, ѐку, ѐце, ѐц'е, ѐци, ѐцъ, ѐчиште йàку, йѐце*. На родопска основа ѩ дава *ѐ*, в редица форми срещаме редукция на неударените гласни съгласно законите на съответните диалекти, напр. *Ала пак нѐ си вѐрувал èце* (Смолянско, СбНУ VI 177), *Дѐфаток àртак èц'е е дострашѐло ат Насардȉн йефѐн'ди, та ȉскал да се раздел'òт* (Родопско, СбНУ XVI и XVII 340), *Девулът и тейа майки са пръказуват на тèйа л'ȕдъ кутрȉту хий èци страх* (Рупчос, СбНУ VIII 138), *Йѐцѐ гу фекна* (Род. напр. 1903—1906). От всички форми на това наречие най-разпространена е *йàко*, характерна изключително за западните диалекти, напр.: *Он йàко не дочȕваше* (Говедарци, Самоковско, ИИБЕ IV 307), *Йди марȉ комшȉко, йди вȉш шò станà с нàшата, да не и се е нѐшчо стевнȉло, като беше йàко наскѫрбена* (Банско, СбНУ XLVIII 264) и т. н.

Йàко много често се употребява заедно с *много* в една и съща позиция, напр.: *Йако сиромашко, та многу убаво* (Самоковско, СбНУ XVI и XVII 187). Понякога, поставено пред *много*, означава 'твърде': *Йàко ме фнòго милȕваш* (Банско, СбНУ XLVIII 216).

Думи със значение *'малко'*

1. Най-често срещаната дума, която означава малко количество, е наречието *màлко* (стб. мало). То се среща почти във всички диалекти, като успоредно с него в тях съществуват и други думи със същото значе-

[1] Известия на Семинара по славянска филология при Университета „Св. Климент Охридски".

[2] Сборник на Българската академия на науките.

ние. Подобно на наречието *много* и това най-разпространено наречие в отделните говори има различна форма: *мàлко, мàло, мàлу, мàлце*[1] и др., напр.: *Мàло че вйно да пийѐм* (Софийско, СбНУ II 16), *Чи върв'àхъ мàлу тўрци* (Трявна, СбНУ XXVI 77), *Станало йе малко на белѐги* (Софийско, СбНУ I 26), *Море, тàте, и йà на бо̀га помогнў мàлце* (Красава, Брезнишко, СбНУ XLIX 616) и т. н.

2. Наречията *мѝнино* и *мѝнино* (от стб. корени мън- и мнн-) са разпространени из цяла България и имат много фонетични и словообразователни варианти, напр.: *мàнено, мѝнино, мѝнено, мѝнино, мѝнину, мѝнѣно, мѝнѣну, мѝнко, мѝнчо, мѝнsарко, мѝнsуркъ, мѝнsърку* и др.: *Било мàло, мàненко* (Локорско, Софийско, АБДР), *Чернò, мѝнино, цàр'а от стол подйга* (Тетевен, СбНУ XXXI 128), *Затòпл'ам си мѝнинко удѝ* (Търновско АБДР), *Тўр'ам мѝнино масчйцъ у бакрѣчето* (Търновско, АБДР), *Пòсле изсйпвам зрънцàта пу мѝнйчку в мл'àкуту* (Дряновско, АБДР), *Пучинѐти си мѝнину* (Севлиевско, АБДР), *Ептен мѝнзарку пуштъ тъс кузъ* (Горнооряховско, АБДР).

3. Със значение 'малко, недостатъчно' се среща и наречието *кът* от турското прилагателно *kıt* 'недостатъчен, дефицитен'. То е разпространено преди всичко в Южна България, напр.: *Тàзи годйна домàтите са кът* (Сливен, АБДР), *Парàта е сега кът* (Калофер, Р. реч XIII 72) и др.

4. Доста разпространена и интересна дума за означаване на 'малко' е *мърва* в няколко фонетични и словообразователни разновидности: *мòрва, мрѣва, мрѣфка, мѣра, мѣрва, мѣрвъ*. В старобългарски срещаме форма мрѣвица със значение 'трошица'[2]. Днес в българския книжовен език и в много диалекти тя означава 'късе месо', но това си съдържание е добила вероятно по-късно. Думата *мѣрва* в някои говори има друго значение — 'дребен прах от въглища'. С такова значение тя се среща в неврокопския (гоцеделчевския) говор[3] (оттам населението на този край носи името „мърваци"), в Чирпанско (СбНУ IX 232), Казанлъшко (СбНУ III 147), Плевенско, Търновско, Троянско, Горнооряховско, Ловешко, Еленско и мн. др. Това значение на думата вероятно е по-близко до първоначалното.

Дума *мрѣва* със значение 'малко' е дадена в речника на Н. Геров. Със същото значение в различни варианти се среща в редица диалекти, напр.: *На върхѣт мѣра кривйнко* (Ксантийско, ТрСб[4] VI, II 144), *Да си зѐмна мѣрва дренки* (Бургаско, СпБАН LVI 66), *Енѣ мрѣфкъ удѝ не съм пйл* (Хайдар, Поповско, СбБАН XXXIV 399), *Взѐх си мѣрва брашенцѐ* (Малкотърновско, Р. реч XV 190).

5. Друго наречие със същото значение е *сўшка*, разпространено в Южна България, главно в Родопите, Средногорието и др. И от него съществуват фонетични варианти, като: *ўшка, сўшт'е, сўштка, чўшка, шўшка, ш'ўш'ка* и *ш'ўштка*, а може би и други. Буквалното значение на

[1] Формата *мàлце* е запазен старобългарски местен падеж, ед. ч. малъцѣ.
[2] Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език.
[3] К. Мирчев, Неврокопски говор, ГСУ, ИФФ, XXXII, I, 36, 118.
[4] Ст. Младенов и др., Бит и език на тракийските и малозийски българи.

думата е 'прашинка, частичка от смет', но в много говори тя е позната със значение 'малко', напр.: *Остàнала е шȳшка мàнца* (Панагюрище), *Чèпинчен'е ле сȳште бèхô* (Чепино, СбНУ XV 40), *Па аннô врèме заавȳрало и Насардȳн йефèндиновото пȳл'енце са ле вòртнало аннô шȳшка в казàн'ет* (Родопско, СбНУ XVI и XVII 340), *Òн наскȳбал чȳшка тревà и йа подàл на момàта* (Оградище, Софийско, СбНУ XLIV, 499).

6. Една от най-известните думи за изразяване на 'малко' е *трохà* с най-разнообразни фонетични и словообразователни разновидности: *тро, трòа, трòнка, трòнца, трòо, трохà, трòшка* и пр. Тя се среща изключително в западните диалекти.

Първата, най-съкратена форма на тази дума *тро* е характерна за Пещера и Брацигово, за жителите на които се знае, че са от Македония[1]: *Дъ пȳштиш Àнг'ету и Мȳк'ету на г'ȳл'у при свити Тàнас дъ набèрет тро гъмби* (Брацигово, СбНУ XI 184), *Àйде сèга заповèдай да пȳйнеме пу трò ракȳйа* (Пещерско, СбНУ VII 52).

Формата *трòа* е разпространена в някои говори от западните покрайнини на България, а също и в тракийските говори: *Невèсто, йска дадèш трòа платницѐ да го покрȳем* (Банско, СбНУ XLVIII 279), *Дèдо му направȳл еднà трòа корȳто* (Самоков), *Трòа òгън'че* (Дедеагачко), *Чèкайте трòа* (Пещерско, СбНУ VI 56).

Случаи с *трòнка* има в Банско: *Мòме, крȳфчок ви е трòнка оцèко* (Банско, СбНУ XLVIII 375). Интересното обаче е, че *трòнка* се срещали и в някои говори в крайна Югоизточна България: *Пу трòнка, пу трòнка цȳганкатъ натъпква тържàка* (с. Българи, Мичуринско), *Дàй ми трòн'ка хл'àп* (Приморско, Бургаско). Оттам и голямата част от странджанското население в Малкотърновско, Лозенградско, Мичуринско, Грудовско, Елховско и част от Бургаско се нарича „тронки".

В речника на Н. Геров се среща и формата *трòнца* със значение 'малко'.

В Разложко същата дума е получила формата *трòо* (вероятно междинна между *трòа* и *тро*): *Накуси троо и па стане, тъгува, не седи* (СбНУ VIII 41).

Най-разпространена обаче е формата *трòшка: Ех, еле е така, почекай трошка да се облека* (с. Баня, Разложко[2]), *ȳбана кашча, ȳбава град'à, ама замѐта така трòшка, пèнцурето не сà совсѐм прàви* (Банско, СбНУ XLIII 286), *Трошка мегдан дай ми йас да излезам* (Банско, СбНУ XII 98). Освен в Разложко и в Банско *трòшка* се среща в Брезнишко, Кюстендилско Краище, Софийско и други западни райони. Тракийските българи също познават този начин за изразяване на малкото количество: *Трòшка ръ̀ба* (Ксантийско, ТрСб VI, II 164).

*

Интересен е въпросът защо в българските говори се срещат толкова разнообразни форми за изразяване на тия две количества *много* и *малко*. Според мен причините са главно две:

---

[1] М. Георгиев, Арнаутите и „мърваците" в с. Брацигово, ИССФ, кн. I, София, 1905, стр. 117—140

[2] Асянчин, Принос за изучаването на Разлога и по-частно на с. Баня, стр. 8.

На първо място е необходимостта от семантично уточнение и нюансиране на мисълта, изразена чрез понятията 'много' и 'малко', тъй като те от само себе си са много общи. Това уточнение става възможно, тъй като някои от гореизброените наречия освен 'много' и 'малко' означават 'твърде, доста, съвсем, извънредно много, извънредно малко, съвсем малко' и т. н.

На второ място е стремежът към по-голяма експресивност на речта, към по-силно изразена емоционалност.

Представя интерес и въпросът защо в българските диалекти при думите за изразяване на количество съществуват толкова много заемки, предимно от турски език. Ясно е, че това е последица от продължителното принудително общуване на двата народа. Днес обаче голямата част от турските думи са навлезли дълбоко в диалектите и чуждият им произход не се чувствува. В това се корени причината за трайното запазване на тия заемки до днес.

ТЕРМИНИ ОТ ИТАЛИАНСКИ ПРОИЗХОД В БЪЛГАРСКАТА И РУМЪНСКАТА МОРСКА И РИБАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ана Спасова

Взаимовръзките между български и румънски език са твърде стари и тесни. Тяхното изследване и проучване е от голямо значение за историята на двата езика.

Известните наши езиковеди Б. Цонев[1], Л. Милетич[2], Ст. Младенов[3] и К. Мирчев[4] се занимават с взаимоотношенията между двата езика в областта на лексиката, морфологията и фонетиката.

В тази статия ще бъде разгледан един по-специален въпрос от взаимовръзките между български и румънски език в областта на лексиката, а именно въпросът за термините от италиански произход, които се срещат в българската и румънската морска и рибарска терминология. Този въпрос представя един частен случай от проблемата за еднаквостта в общи линии в областта на двете морски терминологии, чието подробно проучване не си поставяме за задача тук.

С въпроса за морската терминология от италиански произход в нашия език се е занимавал Ив. Дуйчев[5]. Той разглежда думи като *трамондана, леванти, грео (греко), сироко (широко), маистро, бонентн (понентн), гарби, бонаца, аламани, чуроо, флоко, левачеро* и др. като италиански, възприети в говора на населението от нашето Черноморие, но не отбелязва пътя, по който те са проникнали в нашия език, нито техните особености от езиково гледище.

Преди да пристъпим към изследване на въпроса от езиково гледище, би трябвало да обърнем внимание на някои исторически факти, които обуславят затвърдяването на италианските елементи в гръцката, а оттам до голяма степен и в българската морска и рибарска терминология. Още през XI в.[6], както е известно, могъщите италиански морски републики Венеция, Генуа и Пиза се намират в тесни търговски отноше-

---

[1] Вж. Б. Цонев, История на български език, т. II, София, 1934, стр. 3—147.

[2] Вж. Л. Милетич и Д. Агура, Дакорумъните и тяхната славянска писменост, Сборник за народни умотворения IX, 1893, стр. 273 и сл.

[3] Вж. Ст. Младенов, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, стр. 58—62.

[4] Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 71—75.

[5] Срв. Ив. Дуйчев, Търговски връзки между Италия и България през Средновековието, сп. Професионална мисъл, II, 1942, стр. 23.

[6] W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen âge, Leipzig, 1885.

ния с Византия и с български земи[1], които по това време съставят част от нейната територия и се намират под нейна власт. В течение на XII и XIII в. търговските отношения с италианските републики укрепват. Черноморските градове Варна, Созопол, Месемврия стават оживени търговски средища, откъдето се изнасят за Италия кожи, восък, вълна, жито и др., а се внасят манифактурни стоки, оръжие и др. След превземането на Цариград от кръстоносците през 1204 г.[2], при подялбата на сферите на влияние, венецианците си запазват предимството да търгуват в Черно море. Освен това те владеят също така източната част на Елада и редица гръцки острови в Средиземно море. През 1304 г. обаче Генуа сключва търговски договор с Византия, според който получава правото на търговия със северните брегове на Черно море, които са византийско владение. Созопол е едно от най-посещаваните пристанища от генуезците. По това време, т. е. от края на XIII и през XIV в., Генуа има достъп и в Добруджа. Тя владее две цветущи пристанища на Черно море — Вичина[3] и Монкастро[4], откъдето изнася суровини. Генуа продължава да се бори с конкуренцията на Венеция и Дубровник, който е посредник на външната търговия на балканските страни. През втората половина на XIV в. тя продължава да поддържа приятелски връзки с Византия. С падането на Цариград под турска власт на генуезкото морско надмощие бива нанесен сериозен удар. Сега вече единствено дубровнишките търговци получават правото да търгуват свободно в турските земи. През XVII в. търговията на италианските републики и Дубровник с балканските земи запада бързо. В замяна на това големите европейски морски държави Англия, Франция, Холандия, Австрия, бързо проникват в турските и гръцки пристанища, а оттам стоките им се изпращат във вътрешността на полуострова[5].

От казаното дотук се вижда, че италианските морски републики Генуа и Венеция в продължение на няколко века са постоянни съперници в търговията с Византия и с градовете по западните брегове на Черно море. В борбата си за надмощие, която водят една срещу друга, те, редувайки се, се свързват с тесни търговски връзки с Византия и България, включително и Добруджа. Този дълготраен пряк досег не е могъл да не даде отражение и в областта на езика. Културното влияние на италианските републики започва да прониква от пристанищата, и то преди всичко от гръцките пристанища, които най-рано и най-продължително се намират в пряк контакт с Венеция и Генуа. Именно там проникват най-напред редица италиански думи, свързани с всеки-

[1] Стр. Лишев, За стоковото производство във феодална България, София, 1954, стр. 76.

[2] Срв. Ив. Сакъзов, Търговски отношения между България и генуезците в началото на XIV в., Известия на Историческото дружество, кн. VII—VIII, 1928, стр. 13—38.

[3] G. Bratianu, Recherches sur Vicina et Cetatea Albă, Bucarest, 1935.

[4] A l. P. Arbore, Câteva însemnări etnoistorice asupra Dobrogei în veacul de mijloc Raguzanii, Anelele Dobrogei, III, 1, 1922.

[5] Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII в. и началото на XIX в., Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XL, 1944, стр. 6—7.

дневния бит, с някои занаяти, с изкуствата, с търговията и мореплаването[1]. Вероятно последните са били възприети най-напред в гръцки език, тъй като общуването между италианци и гърци съществува преди всичко в тези две области. Трябва да подчертаем, че ако и италианските морски републики да са били, както видяхме по-горе, в продължение на няколко века в преки търговски връзки с градовете от нашето Черноморие, не всички морски термини от италиански произход са възприети направо от италиански в нашия език. Редица термини са навлезли чрез посредничеството на гръцки език, в който те са били затвърдени преди това. Някои от тези термини срещаме и в морската и рибарска терминология, с която си служат рибарите от румънското черноморско крайбрежие. Но това не са единствените термини от италиански произход, възприети в нашия и в румънския език. Съществуват италиански термини, макар и по-малко на брой, които проникват, както ще видим по-нататък, и през турски език. Обаче не само италиански термини от нашата морска терминология срещаме в румънската морска и рибарска терминология. От направените сверки и сравнения между събрания в Института за български език материал за Средиземноморски лингвистичен атлас при анкети във Варна, Созопол и Несебър и материала, събран със същата цел в Института по лингвистика в Букурещ при анкети в Констанца и Ефория се установява, че редица термини от българската морска и рибарска терминология се откриват и в румънската морска терминология. Българската терминология обаче е по-богата от румънската. Много названия на морски съдове, ветрове, риболовни уреди и частите им от италиански, гръцки или турски произход не се срещат в румънската морска терминология. Такива са напр. думите, които означават видове въжета (*катапулò* нгр., *калумáти* нгр., *стѝнга* ит. през нгр., *колтȕк* тур., *карталъ̀к* тур. и др.); мрежи (*вòла* нгр., *фустанѐла* нгр., *алабàнда* ит. и др.); риболовни уреди и частите им (*врехàмена* нгр.' подводна чáст на лодка, кораб', *баш* тур. 'носова част на лодка', *къч* тур. 'кърмова част на лодка', *стрàва* ит. през нгр. 'ребро на лодка', *фарс* ит. през нгр. 'обшивка на лодка' и др.); лодки (*скѝфус* ит. през нгр., *сефѐр* тур. и др.); ветрове (*бунѐнт* ит. през нгр., *гъ̀рбй* венец. през нгр., *грѐо* венец. през нгр., *нотя̀* гр., *гюндоросȕ* тур. и др.).

По-голямото разнообразие в българската морска и рибарска терминология и нейното богатство можем да обясним с факта, че риболовът в България е по-развит. Днес в Румъния с риболов по Черно море и най-вече в делтата на Дунава се занимават липованите, чиято терминология не е предмет на проучване в настоящата статия. Около Констанца, най-голямото румънско пристанище на Черно море, и на север и юг от нея риболовът е поминък на твърде малко румънци. Обикновено румънското население се занимава със земеделие и скотовъдство. С риболов са се занимавали особено в миналото гагаузите, гърците и българите, които са имали пряка връзка по море с жителите от същите народности, населяващи крайбрежието около Балчик, Варна и пò на юг. Този пряк контакт, осъществен поради общия характер на работата, по-

[1] H. Kahane, Gli elementi linguistici italiani nel neogreco, Archivium romanicum, XXII, 1938, стр. 124 и сл.

зволява да се затвърдят и еднакви елементи в българската и румънската морска терминология. За да разберем причината, поради която се осъществява той, трябва да направим кратък преглед на различните народности, които населяват нашето и румънското черноморско крайбрежие. От народописната карта на О. Тафрали[1] можем да добием ясна представа за различните народности, които в двадесетте години на настоящето столетие населяват добружанското крайбрежие. Така в най-южната негова част до Констанца са заселени гърци, гагаузи и българи, от Констанца на север до Бабадаг населението е предимно българско, а на север от Бабадаг то е румънско. В народописната карта на Ст. Романски[2] е отбелязано, че към 31. XII. 1910 г. Балчик и Каварна са населявани от българи, турци, гърци, гагаузи и др. По сведения на К. Иречек[3] знаем, че изобщо в селищата по цялото черноморско крайбрежие, на север от Босфора, се срещат гърци, които се занимават с търговия и риболов. За населението в Созопол и Месемврия същият автор отбелязва, че се състои предимно от гърци и много малко българи и турци, а за Варна — че населението е българско, турско и гръцко[4]. Днес положението се е променило. Населението в Созопол и Несебър е предимно българско, но поминъкът си остава риболов и рибарите си служат със старата морска и рибарска терминология, която се намира под силно гръцко влияние. Що се отнася до Варна, днес в околностите ѝ все още се срещат гагаузи и малко гърци, които се занимават с риболов, а морските и рибарските термини, с които си служат, са предимно турски и по-малко гръцки. От този преглед на населението по черноморското крайбрежие става ясно, че риболовът и търговията са били главен поминък на гръцкото население и че с риболов са се занимавали и се занимават също българите и гагаузите, които са християни, но говорят турски. Както отбелязахме вече, риболовците гърци, българи и гагаузи от добруджанското крайбрежие са били в допир и са общували с риболовците българи, гърци и гагаузи от Балчик, Варна и по̀ на юг от тези градове. Това от своя страна обуславя и еднаквостта в областта на българската и румънската морска и рибарска терминология. От направените проучвания се вижда, че и в двата езика се срещат едни и същи термини от гръцки, турски, български и италиански произход. Преобладават гръцките и турски термини. Това се обяснява с факта, че с риболов се занимават предимно гърците и гагаузите, в чийто говор се срещат тези термини. Българските термини са сравнително по-малко. Що се отнася до италианските, техният брой е също твърде ограничен. По-голямата част от тях отразяват фонетични особености на новогръцки език. Това показва, че те са минали в говора на рибарите от нашето и добруджанското румънско крайбрежие чрез посредничеството на новогръцки език. Това от своя страна се дължи на факта, както видяхме погоре, че Гърция в продължение на няколко века се е намирала в по-

[1] O. Tafrali, La Roumanie Transdanubienne (La Dobroudja), Paris, 1918.
[2] Ст. Романски, Народописна карта на нова румънска Добруджа, Списание на Българската академия на науките, кн. XI, 1915.
[3] К. Иречек, Княжество България, Първа част, 1899, стр. 131—132.
[4] К. Иречек, Княжество България, Втора част, Пътувания, 1889, стр. 760—830.

стоянен контакт с италианските морски републики. Тази трайна връзка е дала своето отражение върху гръцки език, говорен не само в Гърция, но и в черноморските пристанища. Обикновено италианските термини, възприети чрез гръцки език, се срещат и в турски език. Малка част от италианските морски термини е минала, както споменахме по-горе, в български и румънски език чрез посредничеството на турски език. Такива термини отразяват белези на турската фонетика. Най-сетне срещат се и термини, свързани с морското дело, чието присъствие в български и румънски език не можем да обясним с посредничеството на гръцки или на турски език, тъй като не ги намираме в тези езици[1]. За някои от тях можем да допуснем, че не са включени в посочените гръцки и турски речници, а за други, че са навлезли направо от италиански в говора на черноморските рибари. Термините от италиански произход, които ще разгледаме тук, означават названия на плавателни съдове и частите им, на въжета, въдици и ветрове. Ще се спрем на следните от тях, като изясним значението, което имат в български и румънски език, и определим пътя на тяхното проникване.

адѐна[2] ж. (Созопол, Несебър[3]) 'мачта на рибарска лодка или лодка с платна'; в рум. *adena* ж. (Констанца) има същото значение, от ит. *antenna*, венец. *altena* 'мачта', нгр. *ἀντένα*, 'мачта', тур. *antena* 'мачта'[4].

аламàна ж. (Созопол, Несебър) 'паламудена мрежа'; в рум. *alaman* м. (Констанца) със същото значение, от ит. *alamanna* 'вид мрежа', тур. *alamana* 'вид рибарска мрежа'.

анѐлу ср. (Созопол) 'част на котвата'; в рум. *inelu* ср. (Констанца) със същото значение, от ит. *anello* 'част на котвата', нгр. *ἀνέλο*, срв. тур. *anela, anila, anile*[5].

àлберо ср. (Варна, Несебър), *àлбуру* ср. (Созопол) 'мачта за платно на лодка', в рум. *arbore* м. (Ефория[6]) 'мачта', от италиански *albero* 'мачта', срв. нгр. *ἀρμπορο*.

бàнкоз или *бàнкос* м. (Несебър) и *пàнкос* м. (Созопол) 'пейка в лодка'; в рум. *banc* ср. (Констанца, Ефория) със същото значение, от ит. *banco* 'пейка, място в лодката за гребците', нгр. *μπάγκος* и *πάγκος* 'пейка', срв. тур. *banco, pango, manka, mango*[7].

---

[1] Използувани са следните речници за сверка на материалите: Dictionarul limbi-romîne moderne, 1958; Dizionario di marina delle Reggia Akademia d'Italia, Roma, 1937; F. Palazzi, Novissimo dizionnario della lingua italiana, Milano, 1939; N. Zingarelli, Vocabolario della lingua italiana, Milano, 1939; H. Pernot, Lexique grec-moderne-français; (Румънско-български речник, София); Гръцко-български речник, София, 1957; Турско-български речник, София, 1953.

[2] Цитираните термини съм записала във Варна, Созопол, Несебър и Констанца (Румъния) при разпитване на рибари.

[3] Отбелязани в скоби са градовете, гдето е записан цитираният термин.

[4] H. R. Kahane, A Tietze, The lingua franca in the Levant; Turkish Nauticals Terms of Italian and Grek Origin, University of illinois press, Urbana, 1948, стр. 69.

[5] H. R. Kahane, A. Tietze, пак там, стр. 69.

[6] Материалите от Ефория са събирани от научния сътрудник при Института по лингвистика в Букурещ М. Сала, на когото изказвам благодарност за оказаното съдействие.

[7] H. R. Kahane, A. Tietze, пак там, стр. 87.

борà ж. (Созопол, Несебър) 'северен вятър'; в рум. *bora* м. (Констанца) със същото значение, от ит. *bora* 'североизточен вятър', срв. нгр. *μπόρα* 'северен вятър', тур. *bora*[1].

вдлта, длта ж. (Варна, Созопол, Несебър) 'вид въдица'; в рум. *volta* (*olta*) ж. (Констанца) означава също 'въдица', от ит. *volta* 'въдица', нгр. *βόλτα* 'въдица', тур. *volta* 'въдица'.

карúна ж. (Созопол, Несебър) 'подводна част на лодка, кораб'; в рум. *carena* ж. (Констанца) и *carena, carina* (Ефория) със същото значение, от ит. *carina* 'подводна част на кораб', нгр. *καρίνα* (*καρένα*) 'подводна част на кораб, в. тур. *carina* със същото значение.

левáнт м. (Созопол, Несебър) 'източен вятър'; в рум. *levanti* м. (Констанца) със същото значение, от ит. *levante* 'източен вятър', нгр. *λεβάντες* 'източен вятър'.

маýна ж. (Варна, Несебър) и *маóна* ж. (Созопол) 'вид рибарска лодка'; в рум. *mahuna* ж. (Ефория) и *mahona* ж. (Констанца) със същото значение, от ит. *maona* 'голяма лодка с плоско дъно', нгр. *μαούνα* 'вид рибарска лодка'.

пàла ж. (Созопол, Несебър) 'гребло на лодка'; в рум. *pala* ж. (Кон'станца, Ефория) със същото значение, от ит. *pala*, 'част на гребло на лодка', нгр. *πάλο*.

палàнго ср. (Варна, Созопол) 'уред за вдигане на тежести'; в рум. *palanc* ср. (Констанца) също 'уред за вдигане на тежести', от ит. *palanco* и *paranco* 'система от макари и въжета за вдигане на големи тежести', нгр. *παλάγκο, παράγκο*, тур. *palanga* и *palanca* 'макара'[2].

пандèра, ж. (Созопол) 'знаме, флаг' ; в рум. *bandiera* ж. (Констанца), със същото значение, от ит. *bandiera* 'знаме' нгр. *παντιέρα* 'знаме', тур. *bandera, bandira* със същото значение.

парàтели мн. (Варна, Созопол, Несебър) 'въжета на талян'; в рум. *parati* мн. (Констанца) със същото значение, срв. ит. *paratia* и *parateria* 'преграда, която разделя потопената във водата част на кораб'.

пурѝс м. (Варна) 'северен вятър'; в рум. *poreas* м. (Констанца), 'северен или североизточен вятър', от ит. *borea* 'северен вятър', венец. *boreas,* нгр. *βορεάς* 'северен вятър'.

садúна, сентúна ж. (Варна, Созопол) 'място в лодка, гдето се събира водата'; в рум. *santina* ж. със същото значение от ит. *sentina* 'място в кораб, лодка, гдето се събира водата или смазочните масла', нгр. *σεντίνα*, тур. *sentina, sintina*[3].

скàрмо см. (Варна, Созопол, Несебър) 'в лодката — колчета, на които се подпират греблата', в рум. *scarmoz* м. (Констанца, Ефория) със същото значение от ит. *scarmo* и *scalmo* 'дървени или металически колчета за подпиране на греблата в лодка', нгр. *σκάλμος*.

темòн м. (Созопол) и *дюмèн* м. (Варна) 'кормило на лодка'; в рум. *timoпă* ж. (Констанца, Ефория) със същото значение, от ит. *timone* 'приспособление от дърво, при чието движение на една или друга страна се

[1] Вж. H.R. Kahane, A. Tietze, пак там, стр, 115.
[2] Пак там, стр. 329.
[3] Пак там, стр. 401—402.

променя посоката на лодката', венец. *timon*, нгр. τιμόνι 'кормило', тур. *timen, dümen* със същото значение[1].

фъртýна ж. (Варна) 'буря'; в рум. *furtuna* ж. (Констанца, Ефория) също със значение 'буря', от ит. *fortuna* 'морска буря'.

чапарй ср. (Варна, Созопол, Несебър) 'уред за ловене на риба, състоящ се от въдици, навързани заедно'; в рум *ţaparina* ж. (Констанца) 'риболовен уред от 10 въдици, вързани заедно' от ит. *chiapparello* 'примамка', венец. *ciaparin*, нгр. τσαπαρί, тур. *çapari*[2], където думата се употребява със значение както в български.

шалýп м. (Варна) 'вид лодка'; в рум. *salupa* ж. (Ефория) 'вид риболовна лодка' от ит. *scialuppa* 'вид лодка', венециански *sialupa*, нгр. σαλούπα, тур. *şalupa*[3], където думата има същото значение.

Както се вижда от направените по-горе съпоставки, в езиково отношение заетите термини от италиански произход не променят в български и румънски семантиката, която имат в италиански език. Във фонетично отношение обаче има известни промени, които могат да се сведат до три случая: 1) промени, станали в новогръцки, откъдето се възприемат със същия звуков гласеж в български и румънски; 2) промени, станали в турски език, чрез който термините са заети в български и румънски; 3) промени, които се появяват в български и румънски, но не се срещат в новогръцки и турски език. Към първата и най-голяма група спадат думи като *мауна, маона*, нгр. μαούνα, ит. *maona*, в рум. както в ит. *maona*; рум. *carena*, нгр. καρίνα, καρένα, ит. *carina*, в български същият звуков гласеж както в италиански — *карина*; *пандера*, нгр. πανιέρα, ит. *bandiera*, в рум. както в ит. *bandiera*; *панкос, банкос*, нгр. πάγκος, ит. *banco*, рум. *banc* и др. Към втората група спадат думи като *паланго*, рум. *palanc.*, тур. *palanga, palanka*, срв. ит. *palanco* и *paranco*, срв. нгр. παλάγγο, παράγγο; *дюмен*, рум. *timona*, ит. *timone*, нгр. τιμόνι, тур. *dümen*. Към последната група спадат термини като *адена*, рум. *adena*, ит. *antenna* , нгр. αντένα, тур. *antena*; *волта, олта*, рум. *volta, olta*, ит. *volta*, нгр. βόλτα, тур. *volta*; *пуряс*, рум. *poreas*, ит. *borea*, венец. *boreas*, нгр. βορεάς; *левант*, рум. *levanti*, ит. *levante*, нгр. λεβάντες и др.

В морфологично отношение се натъкваме на изменения, които засягат рода на някои от заетите италиански термини. Обикновено родът на заемката се променя с оглед на родовата специфика в български език и румънски език. Така са променили рода си следните термини от италиански произход: *анелу* ср., рум. *anelu* ср., ит. *anello* м.; *алберо* ср., рум. *arbore* м., ит. *albero* м.; *панкос* м., рум. *banc* ср., ит. *banco* м. и др.

Ударението при разгледаните термини запазва в български и румънски език обикновено мястото, което има в италиански език. Изключение правят названията на северния вятър *борà*, рум. *borà* и *пуряс*, рум. *poreàs*. В първия случай вероятно под влияние на тур. *borà*, а във вто-

[1] Вж. H. R. Kahane, A. Tietze, пак там, стр. 432—435.
[2] Пак там, стр. 168.
[3] Пак там, стр. 398.

рия — под влияние на нгр. *βορεάς*, ударението пада на последната сричка, докато в италиански то се намира върху първата сричка.

От посочените дотук исторически факти и езикови данни можем да направим следните изводи.

Морските и рибарски термини от италиански произход в голямата си част, преди да проникнат в български и румънски език, се възприемат в новогръцки. Това се дължи на продължителното общуване между италианските морски републики и Гърция, където италианското културно влияние прониква най-напред.

Фактът, че се срещат едни и същи морски термини в български и в румънски език се дължи на контакта, който се е осъществявал лесно по море между риболовците гърци, гагаузи и българи от нашето и румънското черноморско крайбрежие.

Италианските заемки в български и румънски език, свързани с морското дело, обикновено се възприемат със същото значение, което имат в италиански език. Те обаче променят фонетичния си облик в зависимост от фонетичната специфика на езика, чрез посредничеството на който са възприети в български и румънски език.

Термините от италиански произход са живи в български и румънски език. Те се употребяват от българските и румънските риболовци в процеса на всекидневната им работа.

ГРЪЦКИТЕ ЗАЕМКИ В ГОВОРА НА С. БЁСВИНА, ЛЕРИНСКО

Александър Ничев

Интересът ми към този говор се обуславя от обстоятелството, че с. Бёсвина е родно място на моя баща.

През 1928 г. селото е наброявало 322-ма жители, имало е пощенска станция и общинско училище (срв. *ΜΕΕ*[1] s. v. *Σφῆκα*). Днес то не съществува. Било е разрушено през годините на гражданската война в Гърция (1946—1949). Оцелелите жители са се изселили в Югославия, Полша и други страни. Струва ми се, този факт повишава значението на диалектоложките материали, които имам на разположение.

Разглеждайки гръцките думи в говора на с. Бёсвина, аз привеждам всички, които съм записал в продължение на двайсет години — включително и онези, които се срещат и в други говорни области. Не включвам думи, които, макар и влезли в говора чрез посредството на гръцкия език, имат негръцки произход.

I. Фонетика

Във фонетиката на бёсвинския говор се наблюдават следните поважни явления, свързани с гръцките заемки:

1. Гласни

§ 1. *α* > *а*: *ἀπεικάζω* > *àпикасвам*,[2] и др.

α > *ъ*: *βαγγέλι* > *вънгелйе*, *σάν* > *съм*, *ἀντάρτης* > *ъндар*, *ἁρμόζω* > *ърмосвам*, *τριαντάφυλλο* > *търндафил'*.

---

[1] *ΜΕΕ* = *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, *Ἀθῆναι*, 1926—1934. Други съкращения: Н. Геров РБЯ = Речник на български язик, Пловдив, 1895; Ст. Младенов ЕПР = Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941; Т. Панчев ДБР = Допълнение на Българския речник от Н. Геров, Пловдив, 1908; Б. Цонев Ист. II = История на български език, т. II, София, 1934; И. Поповић НСП = Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, Зборник радова САН, XXXVI, Византолошки институт САН, књ. 2, Београд, 1953; А. Таховски ГрЗб = Грчки зборови во македонскиот народен говор, Прилог кон етимолошкиот речник на македонскиот јазик, Скопје, 1951; N. Andriotis *ΕΛ* = *Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς*, *Ἀθήνα*, 1951. *ΝΓ* = *Νεοελληνικὴ γραμματικὴ* (*τῆς δημοτικῆς*), *Ἀθῆναι*, 1941.

[2] Ударението в говора на с. Бёсвина стои в началото на думата независимо от броя на сричките ѝ. Това засяга и гръцките заемки. Ударението, което те имат в гръцки език, в говора не играе никаква роля. Характерна за бёсвинския говор е честата поява на вторично ударение, срв. *Йа вàднае àвлийàта, да му зàнесàме лèп на àргатйте*. Понякога, при съчетания, бёсвинци променят ударението на отделно взетата дума. Казва се напр. *дèкари* (мн. ч. от *дèкар*), но *двà декàри лòзйе*.

§ 2. *ο* > *о*: *ναῦλο* > *на̀вло* и др.

ο, ω > *у*: *καλόγερος* > *ка̀лугер, ἐπίσκοπος* > *пѝскуп, ἐπίτροπος* > *пѝтруп, ὀργή* > *у́ргийа, πυρωστία* > *пѐрустийа, σύνορον* > *сѝнур.*

ο изчезва: *μωρέ* > *бре.* Изчезването е станало на гръцка почва (срв. N. Andriotis *ΕΛ* s. v. *μπρέ*).

§ 3. *υ* > *и*: *μυρώνω* > *ми́росвам* и др.

υ > *е*: *κυβερνῶ* > *к'ѐвернисвам, μαρτυρῶ* > *ма̀ртерисвам, μυρίζω* > *мѐрисам, πυρωστία* > *пѐрустийа, φελί(< φῦλλον)* > *фѐлка.* Последната промяна е станала на гръцка почва (срв. N. Andriotis *ΕΛ*: *κερά* > *κυρά*).

2. Съгласни и групи от съгласни

§ 4. *β* > *в*: *βαρέλι* > *ва̀руле* и др.

β (интервокално) изчезва пряко *ў*: *διάβολος* > *дйа̀ол* < **дйа̀ўол, κιβοῦρι* > *к'ѝур* < **к'ѝўур.*

β > *б* (при негръцко езиково посредничество), срв. Б. Цонев Ист. II 327): *βασιλικός* > *бдсил'о́к.*

§ 5. *γ* > *г, г'*: *γοῦνα* > *гу̀на, γύφτης* > *г'у̀птин.*

γ изчезва: *λειτουργεία* > *лѝтурийа, λειτουργῶ* > *лѝтурисвам, παναγύρι* > *па̀наир.*

γκ > *г, г'*: *γκαμήλα* > *га̀мила, ἀναγκάζω* > *се на̀гасвам, ἀναγκασμός* > *на̀гас*: срв. *г'ѐрамида* вероятно от **γκεραμίδα* (покрай *κεραμίδα*).

§ 6. *δ* > *д*: *δάσκαλος* > *да̀скал, δεκάρι* > *дѐкар* и др.

δj > *дй*: *διάβολος* > *дйа̀ол, ἄδεια* > *а̀дйа.*

δj > *г'*: *ἡδύοσμος* > *на̀г'азмо.*

§ 7. *ζ* > *з*: *ζήλια* > *зѝлйе* и др.

ζ > *s*: *ζευγάρι* > *sѐгвар.*

§ 8. *κ* > *к, к'*: *κοῦφος* > *куф, κινῶ* > *к'ѝнисвам.*

§ 9. *λ* > *л, л'*: *λάπατα* > *ла̀па, πασπάλη* > *па̀спал', καρυοφύλλι* > *ка̀рафил', θεμέλιον* > *тѐмел', τριφύλλι* > *трѝфил'.*

§ 10. *μπ* > *мб*: *λάμπα* > *ла̀мба, κουμπί* > *ку́мбийа.*

ντ > *нд*: *κατάντια* > *ка̀тандийа, πεντάρα* > *пѐндара.*

§ 11. *σ* > *с*: *σώνω* > *со̀свам* и др.

σμ > *зм*: *μυρισμός* > *мѐризмо, ἡδύοσμος* > *на̀г'азмо, πεῖσμα* > *пѝзма.*

§ 12. *χ* изчезва в начално и интервокално положение: *χάρος* > *а̀ро, χορός* > *о̀ро, λεχώνα* > *лѐонка.*

χμ > *км*: *δραχμή* > *дра̀кмийа.*

χτ (< *κτ*) > *фт*: *πηχτή* > *пѝфтийа*; *χτ* (< *κτ*) > *ст*: *χτίζω* > *сти́сам.*

σχ > *ск*: *σχημ-* > *скѝматен* (срв. *σκολειό* > *скдлйе*).

§ 13. *φτ* (< *φθ*) > *фт, ст*: *φτάνω* > *фта̀свам, ста̀свам.*

§ 14. *ψ* > *пс* и *пц*: *ἔβαψα* > *ва̀псвам* и *ва̀пцвам*; *ψωμί* > *псу̀н* и *пцу̀н.*

3. Други фонетични случаи

§ 15. Асимилация: *βρέφος* > *фрѐфос*; *ἐργάτης* > *а̀ргат(ин)*; *τύμπανον* > *та̀пан*; *λωλός* > *л'о̀л'о*, където *-л'о* се отъждествява с наставката *-л'о* в случаи като *брѝкл'о, ма̀мл'о*; следователно *л'о̀л'о* иде от **лдл'о*; *ἡδύοσμος* > *на̀г'азмо* (за началното *н* срв. *NГ* 84, забел. 1); за *-δυο-* > *-г'а-* срв. *-ρυο* > *-ра-* в *καρυοφύλλι*, *τυμπ-* > *тап-* в *τύμπανον*, *θυμ-* > *там-* в *θυμίαμα.*

§ 16. Дисимилация: *ψωμί* > *псъ̀н*, където се разподобяват двата лабиала *π* (в *ψ*) и *μ*; странно разподобяване наблюдаваме в *ξύστρο* > *к'ъ̀стро*, докато в други говори се получава *сѝстро* (срв. Д. Матов, СбНУ VII, 1892, 475).

§ 17. Метатеза: *ζευγάρι* > *сѐгвар*, *παρωνυμία* > *пѐрамон*.

§ 18. Вмятане на консонант при консонантна група: *μωρέ* > *бре* от **μρέ*, срв. стгр. *ἄμβροτος* < **ἄμροτος*, ит. *rimembrare* < **rimemrare* < *rimemorare*, англ. *remember*. Прибавка на съгласни и полугласни: *ἀγουρίδα* > *йѐнгурида*; за *й* срв. Б. Цонев Ист. II 442, за *н* ibid. 444.

§ 19. Апереза: *βλαστάρι* > *лѐстар*, *ἐπίσκοπος* > *пѝскуп*, *ἡλικία* > *лѝк'ийа*

II. Морфология

1. Имена

§ 20. Имената от м. р. на *-ᾶς* 1) преминават в имена от м. р. на *-а* *κερατᾶς* > *к'ѐрата*; 2) остават без суфикс: *παππᾶς* > *поп*.

§ 21. Имената от м. р. на *-ας* и *-ης* остават без суфикс или получават суфикс *-ин*: *ἐργάτης* > *ѐргатин*, *γύφτης* > *г'ъ̀птин*, *μεσίτης* > *мѐситин*.

§ 22. Имената от ж. р. на *-а* (както от стгр. nom. на I скл., така и от стгр. acc. на III скл.) преминават в имена от ж. р. на *-а*: *γκαμήλα* > *гѐмила*, *γοῦνα* > *гъ̀на*, *λάβρα* > *лѐвра*, *λάμπα* > *лѐмба*, *χιλιάδα* (стгр. *χιλιςά*, acc. *χιλιάδα*) > *ѝл'ада*, *σάρκα* (стгр. *σάρξ*, acc. *σάρκα*) > *сѐрка*, *φλέβα* (стгр. *φλέψ*, acc. *φλέβα*) > *флѐва*. Изключение прави *мъ̀лийа* < *μούχλα*, може би под влияние на *μουχλιάζω*. Съществителното *κατάρα*, от ж. р., преминава в говора без фонетически промени и се употребява само в преносен смисъл като дума от м. р. Така то се изравнява с други думи от м. р. на *-а* (срв. § 21).

§ 23. Имената от ж. р. на *-ια* преминават в имена на *-йа* и *-ийа*: *ἄδεια* > *ѐдйа*, *ὅμοια* > *ѐмйа*, *κατάντια* > *кѐтандийа*, *ἡλικία* > *лѝк'ийа*, *λειτουργεία* > *лѝтурийа*, *πυρωστία* > *пѐрустийа*. Изключение: *κυδωνιά* > *дъ̀на* (не *дъ̀н'а*), *ζήλια* > *зѝлйе*. Втората дума се изравнява със славянските думи от ср. р. на *-йе*.

§ 24. Имената от ж. р. на *-η* в говора почти редовно се изравняват с имената от ж. р. на *-ια*: *αὐλή* > *ѐвлийа*, *δραχμή* > *дрѐкмийа*, *ὁρμή* > *ѐрмийа*, *πιρράξη* > *пѝраксийа*, *πηχτή* > *пѝфтийа*, *προκοπή* > *прѐкопийа*, *ὀργή* > *ъ̀рг'ийа*. В други случаи те остават без суфикс и променят рода си: *ὄρεξη* > *ѐрекс* (м. р.), *περόνη* > *пѐрон* (м. р.), *πασπάλη* > *пѐспал'* (м. р.).

§ 25. Имената от м. р. на *-ος* (стгр. II скл.) не получават окончание: *βασιλικός* > *бѐсил'ок*, *δάσκαλος* > *дѐскал*, *διάβολος* > *дйѐол* и др. Някои двусрични имена на *-ος* и всички на *-σμος* преминават в имена от ср. р. на *-о*: *χάρος* > *ѐро*, *χορός* > *ѐро*, *μυρισμός* > *мѐризмо*, *ἡδύσμος* > *нѐз'азмо*. Изключение прави *λωλός* > *л'ѐл'о*, от м. р., което словообразователно се изравнява с имена като *дѐдо*, *стрйко*.

§ 26. Имената от ср. р. на *-о(ν)* и *-и(ον)* не получават окончание: *μπάλσαμο* > *бѐлсам*, *πράσο* > *прѐс*, *τύμπανον* > *тѐпан*, *ζευγάρι* > *сѐгвар*, *κομμάτι* > *кѐмат*, *κρομμύδι* > *крѐмит*. Двусрични имена от ср. р. на *-ον* получават суфикс *-о*: *χιλιο* > *к'ѝло*, *ξύστρό* > *к'ѝстро*, *μέτρον* > *мѐтро*, *ναῦ-*

λο > *нàвло*. Многосложното *кòкало* (< *κόκκαλο*) се схваща като име със суфикс *-ло* (срв. *бàчило, бȕйало*). Някои имена от ср. р. на *-ι(ον)* получават суфикс *-йе*: *βαγγέλι* > *въ̀нгелйе, σκολιό* > *скòлйе*. Имената от ср. р. *κουμπί* и *μυστρί* са преминали в имена от ж. р. *кȕмбийа* и *мȉстрийа*. Плуралните форми на някои имена от ср. р. на *-ο(ν)* и *-ι(ον)* са дали имена от ж. р. на *-а* в ед. ч.: *λάπατα* > *лàпа, προικιά* > *прȉк'а, στοιχεῖα* > *стȉйа* (срв. лат. *folium*, мн. ч. *folia*, > ит. *foglia*, фр. *feuille*).

§ 27. Имената от ср. р. *βρέφος* и *τέλος* преминават без фонетични промени в имена от м. р.: *врѐфос, тѐлос*.

2. Глаголи

§ 28. Глаголите се образуват главно от аористната основа, към която се прибавят суфиксите *-вам, -ам*: а) *ἀπεί*κασα > *àпикасвам, ἔβι*ασα > *се вȉàсам, μύρι*σα > *мѐрисам, ἀνάγκασα* > *нàгасвам, ὁμοίασα* > *òмȉасвам, ἔκτισα* > *стȉсам, ἅρμοσα* > *ъ̀рмосвам, ἔβαψα* > *вàпсвам, ζήλεψα* > *зȉлепсвам, ἔπρεψε* (3 л. ед. ч.) > *прѐпсам, πρόκοψα* > *прòкопсвам, ἔταξα* > *тàксвам*; б) *δίπλωσα* > *дȉплосвам, κοκκάλωσα* > *кòкалосвам, μαρμάρωσα* > *мàрмаросвам, ἀνεκάτωσα* > *нàкатосвам, ἔσωσα* > *сòсвам, φαρμάκωσα* > *фàрмакосвам, ἔφτάσα* > *фтàсвам, стàсвам*; в) *κυβέρνησα* > *к'ѐвернисвам, κίνησα* > *к'ȉнисвам, λειτούργησα* > *лȉтурисвам, μαρτύρησα* > *мàртерисвам, ψόφησα* > *псòвисвам*.

§ 29. Малък брой глаголи се образуват от сегашната основа: *χαρίζω* > *àризвам* (и *àрижвам*, където *з* > *ж* под влияние на *àрижа*), *ζυμῶ* > *зȉда* (3 л. ед. ч.), *κοκκορεύομαι* > *се кòкорава, παθαίνω* > *пàта, ὁμοιάζω* > *се предмȉазвам*.

§ 30. Деноминативни глаголи са: *грѐмосвам* < межд. *грѐм*, срв. *γκρεμίζω, ѐрма* < *ἔρμος, к'ѐрдосвам* < *κέρδος, лѐтрикосвам* < *ἠλεκτρικός, се пȉраксвам* < *πειράξη, пòпопвам* < *παππᾶς, рȉза* (3 л. ед. ч.) < срв. *χρήσιμος*; *скòматвам* < *κομμάτι, ȕрг'ȉсвам* < *ὀργή*.

III. Речник

абре *межд.* вж. ***море***.

àвлийа [§ 24] *ж.* (*αὐλή* 'двор') ограда на двор. *Тъ̀рчай, мори, дѐчината йа вȉàнае àвлийата, к'е йа ȕрнисе!*

àдйа [§ 6, 23] *ж.* (*ἄδεια*) отпуск. *Го пȕшчийе со àдйа.*

амори *межд.* вж. ***море***.

àнгел *м.* (*ἄγγελος*) ангел.

анȉѐри (*ἀνιαρός* 'досаден') само в съч. ***ò анȉѐри!*** ух! (за досада).

àпикасвам, -ам [§ 28] *гл.* (*ἀπεικάζω*) забелязвам. *Од дàлеко те àпикаса.*

àргащийа [§ 15] *м.* (срв. *ἐργάτης*) събирач на аргати. *К'ȉто, мори к'ѐрко, / кòй кл'ȕка на врàта? / Мàйко, мȉла мàйко, / Демир àргащийа, / прѐспенски спàщийа, / àргати ми бѐри / чȕпи и нѐвести, / стȁри бàби нѐйти*; ***àргат(ин)*** [§ 15, 21] *м.*, мн. ч. *-и* (*ἐργάτης*) надничар (в селскостопански работи). *Ай да òйме да му зàнесиме лѐп на àргатите.*

аре *межд.* вж. ***море.***

а̀ризвам, -ам и ***а̀рижвам, -а*** [§ 29] гл. (*χαρίζω*) дарявам. *На а̀ризанйо ко̀н нѐ му и пу̀ли плдчите.*

а̀рен, -на, -но *прил.* (*χάρις,* Ст. Младенов ЕПР s. v. харен) добър, здрав. *Сполай му на гдспо, а̀рни сне.*

а̀ро [§ 12, 25] *м.* (*χάρος,* стгр. *Χάρων,* Ст. Младенов ЕПР s. v. харо) дъртел. *Ста̀ро а̀ро. Айде бре, а̀ро. К'е си дда, оти тоо а̀рото ме чѐка ддма.*

бдлсам [§ 26] *м.* (*μπάλσαμο* 'всяко средство, облекчаващо страдания' *MEE* s. v.) целебно средство, получено от билка (срв. Т. Панчев ДБР s. v. балсама).

бдсил'ок [§ 25] *м.* (*βασιλικός*) босилек, Ocymum basilicum; ***бдсил'ковина*** *ж.* дъх на босилек. *Ка̀лино ка̀леша, / тѝ бдсил'ок нѐ носиш, / бдсил'ковина мѐрисаш.*

бре *межд.* вж. ***море.***

вдпсвам, -ам и ***вдпцвам, -ам*** [§ 14, 28] гл. (*βάφω*) боядисвам. *Ми се вдпцае кдските; вдпцило ср.* боя.

вдруле *ср.,* мн. ч. ***-ина*** (*βαρέλι*) буре (за вино, ракия, оцет).

вйдсам се [§ 28] *гл.* (*βιάζω*) бързам. *Шдо се вйдсаш ко пдпадйа во плѐвна?; вйдсина ж.* (*βιασύνη, βιάση*) бързане. *К'е дда нà вйасина;* ***вйдсаничком*** *нар.* бързо, припряно.

врѐфос и ***фрѐфос*** [§ 15, 27] *м.* (*βρέφος*) бебе.

вднгелйе [§ 1, 19] *ср.* (*βαγγέλιο*) евангелие. *Йдс ти вѐл'а вднгелйе, тѝ ми вѐлиш дгленйе.*

гдланоска *ж.* (от *γάλα* 'мляко' и кор. нес- (нос-), соб. 'млеконосна') делва; *прен. неодобрит.* ленива жена, повлекана. *Ѐдна гдланоска со ту̀ршийа ѝмаме клддено. Тийе гдланоските у̀шче се пдд йорган.*

гдмила [§ 5, 22] *ж.* (*γαμήλα*) камила; *прен.* едра и груба жена.

г'ѐрамида [§ 5] *ж.* (*κεραμίδα*) керемида. *Йа вйдна чдтийата, и издроби г'ѐрамидите.*

****грдмотник*** [§ 25] *м.* (*γραμματικός*) граматик, писар; ум. ***грдмотниче*** *ср. Во цдрква ми лѐжи / Стдйче грдмотниче.*

грѐм [§ 5] *межд.* (вж. *грѐмосвам*) марш!. *Грѐм, да те нѐма!;* ***грѐмосвам, -ам (-се)*** [§ 30) *гл.* (срв. *γκρεμίζω*) махвам (се).

гу̀на [§ 5] *ж.* (*γούνα*) гуня. *Чѝ се тѝйе сѝви гу̀ни, / по плѐтови нàфърл'ани? / Ай ти, ту̀рче, а̀рнаутче, / Дѝмо ѝма пдбратими, / пдбратими, све тѐрзии, / по ѐдна гу̀на го дà̀рвае.*

г'у̀птин [§ 5, 21] *м.* (*γύφτης*) циганин. *Му се нàодва ко во г'у̀птин к'йсело млѐко;* ***г'у̀пка*** *ж.* циганка. *Гà̀тай, г'у̀пко, гà̀тай, нѐ йа пу̀ли тайа г'у̀пка* (тъй казал на циганката един, когато майка му се възпротивила на „гатането"); ***г'у̀пче*** *ср.* циганче; ***г'у̀пски, -а, -о*** *прил.* цигански. *Шдо е дво, дво нѐ е г'у̀пска пѝчка;* ***г'у̀пчовина*** *ж.* миризма на циганин. *Ко к'е те бà̀пна, г'у̀пчовина к'е прдсмърдиш!*

дà̀скал [§ 25] *м.* (*δάσκαλος*) учител. *Дà̀скале, да ти го дà̀да тоо дѐтето да ми го нà̀учиш за трѝ дндви тро пѝсмо и тро ѐсап;* ***дà̀скалица*** *ж.* учителка.

дѐкар [§ 26] *м.* (*δεκάρι*) декар. *Два̀ декà̀ри лдзйе.*

сѐгвар [§ 17, 26] *м.* (*ζευγάρι*) впряг волове.

дѝкел' [§ 9, 26] *м.*, чл. ***-о***, мн. ч. ***дѝкли*** (*δικέλλι*) търнокоп. *Со зѐмби ко дѝкли.*

дя̀ол [§ 4, 6, 25] *м.* (*διάβολος*) дявол. *Кòй те нàвърти? — Ме нàвърти дя̀оло.*

дѝпла [§ 22] *ж.* дипла; ***дѝплосвам, -ам*** [§ 28] гл. (*διπλώνω*) дипля, сдиплям.

дѝск *м.*, чл. ***дѝзго***, мн. ч. ***-ои*** (*δίσκος*) диск, поднос (не само черковен).

дрàкмийа [§ 12, 24] *ж.* (*δραχμή*) драхма.

дрȕм [§ 25) *м.*, мн. ч. ***-ои, -йе,*** (рядко) ***-и*** (*δρόμος*) друм, път. *Жѐлна Дѝмана, / ми йа пȕшчийе / ȕроф да бѐри / мегу двà пѣти, / мегу двà дрȕми.*

дȕна [§ 22] *ж.* (*κυδωνιά* 'дюля' [дърво], *κυδώνι* 'дюля' [плод]) дюля (дърво и плод), Cydonia vulgaris; ***дȕновина*** *ж.* миризма на дюля. *Мòр невѐсто, жѣлта дȕно, / ми мѐрисаш дȕновина.*

дѣрмон *м.* (срв. *δαρμός*) рядко решето; ***дѣрмонко*** *м. подигр.* човек с лице, нашарено от белези на едра шарка.

èла *гл.* (повелит. накл. 2 л. ед. ч.) също ***èл, èлай,*** мн. ч. ***èлте, èлайте*** (*ἔλα*) ела. *Бàрай, мори, èлай, / мòмчето ти дȍйде, / дȍма нѐ те нàйде.*

èрма [§ 30] *гл.* (срв. *ἔρμος* < *ἔρημος* 'пуст') пустея, запустявам (в клетви). *Нъка йàди, нъка èрми; èрми, -а, -о прил.* пуст; ***зàермвам, -а*** *гл.* правя пуст. За етимологията срв. съч. *зàпустен, зàермен.*

зàермвам, -а *гл.* вж. ***èрма.***

зàливаден, -а, -о *прич.* вж. ***лѝвада.***

зѝди [§ 29] *гл.* (3 л. ед. ч. сег. вр. или аор.) (срв. *ζυμώνω* < *ζυμῶ*) фтасва (сег. вр.), фтаса (аор.), *Лѐбо зѝди* (сег. вр. или аор.). *Клàй го лѐбо да зѝди* (сег. вр.); ***пòзиди*** пофтасва; ***прѐзиди*** префтасва.

зѝлйе [§ 7, 23] *ср.* (*ζήλια*) завист. *Тàка да се дȍнесиш, да ти ѝме зѝлйе л'ȕд'ето;* ***зѝлепсвам, -ам*** и ***зѝлепцвам, -ам*** [§ 28] *гл.* (*ζηλεύω*) завиждам.

ѝл'ада [§ 22] *числ.* (*χιλιάδα*) хиляда; ***ѝл'адина*** *ж.* хиляда.

ѝнка *ж.* (*χύνω* = *χέω*, срв. К. Мирчев, Ез. и лит. II, 1947, 2, 25; И. Поповић НСП 209—210) фуния.

ѝскоматвам, -а *гл.* вж. ***кòмат.***

ѝйнгурида [§ 2, 18] *ж.* (*ἀγουρίδα*) неузряло грозде.

кàлива *ж.* (*καλύβα*), ум. ***кàлифче*** и ***-уле*** *ср.* колиба, бедна къщица.

кàлугер [§ 2, 5] *м.* (*καλόγερος*) калугер, монах.

кàрафил' [§ 9, 15] *м.* (*καρυοφύλλι*) карамфил, Dianthus.

кàстица *ж.* (срв. *κάστανον* 'кестен') орех (плод).

кàта (*κατά*) всеки. *Кàта ден* и *Кàта дѐна. Кàта нèдел'а.*

кàтандийа [§ 10] *ж.* (*κατάντια*, срв. алб. katandi 'имот') 'спрема, мебел' (А. Таховски ГрЗб 20). *Прòкопийа и кàтандийа да нѐ стòриш!* (клетва).

кàтара [§ 22] *м.* (*κατάρα* 'проклятие') проклетник. *Кòй кàтара ти и дàде?;* ***кàтарски*** (и ***кàтърски***), ***-а, -о*** *прил.* проклет. *Абре кàтърско дѐте!*

кàци *гл.* (3 л. ед. ч.) (*καθίζω*) утаява се. *Кàци* (сег. вр. или аор.) *шàрбилото, Кàците* (аор.) *глòтките. Чèкай дур да кàце* (сег. вр.) *глòтките.*

к'èвернийа [§ 3] *ж.* (срв. *κυβέρνηση*) грижа; ***к'èвернисвам, -ам*** [§ 3, 28] *гл.* (*κυβερνῶ*) уреждам, управям.

к'èратà [§ 8, 20] *м.* (*κερατᾶς*) рогльо, мръсник. *Àбре к'ератà!*

к'èрдосвам, -ам [§ 30] *гл.* (*κέρδος* 'печалба') сполучвам, преуспявам. *Да нè к'èрдосаш!* (клетва); ***к'èрдосвам, -ам се*** *гл.* донасям щастие. *Да ви се к'èрдоса!* (благопожелание).

к'ùвур и ***к'ùур*** [§ 4, 26] *м.* (*κοβοῦρι*) ковчег. *Кàкоф беше к'ùуро, млàцки ели стàрцки?*

к'ùло [§ 26) *ср.* (*χιλιο-*) килограм.

к'ùрие *м.* (само зв. ф.) (*κύριε* зв. п. от *κύριος*) господине (ирон.). *À, к'ùрие, тàкваа била рàботата!*

к'ùстро [§ 6, 26] *ср.* (*ξυστρί*) огрибка (за нощви).

кòкало [§ 26] *ср.*, мн. ч. ***-а*** (*κόκκαλο*) кост (обикн. пренебр.). *Му и сòдробие кòкалата;* ***кòкалина*** *ж.*, само в съч. ***штъ̀рка кòкалина*** човек слаб, висок и кокалест (като щърк); ***кòкалосвам, -ам*** [§ 28] *гл.* (*κοκκαλώνω*) замръзвам, премръзвам, собст. 'превръщам се в кокал'.

кòкорава се [§ 29] *гл.* (*κοκκορεύομαι*) пъча се. *Пùли йа тайа стàрата кà се кòкорави.*

кòмат [§ 26] *м.*, ум. ***комаче*** *ср.* (*κομμάτι*) къс, парче, къс хляб; ***ùскоматвам, -а*** и ***скòматвам, -а*** [§ 30] *гл.* правя на късове.

кòстен *м.* (*κάστανον*) кестен (етимологически се осмисля като идещо от слав. кор. кост-).

крèве *ср.*, мн. ч. ***-ина*** (*κρεββάτι*) креват.

крòмит [§ 26] *м.*, чл. ***крòмидо*** (*κρομμύδι*) лук, Allium сера. *Да ми дàш едно глàфче крòмит.*

кùмбийа [§ 26] *ж.*, ум. ***-че*** *ср.* (*κουμπί*) копче. *Ми се ск'ùна едно кùмбиче, да ми го зàшиеш.*

кùф, -а, -о *прил.* (*κοῦφος*) кух; ***кùфина*** *ж.* кухина.

лàвра [§ 22] *ж.* (*λάβρα*) горещина, жега. *Брè, лàвра, нè се дàандисва!*

лàмба [§ 10, 22] *ж.* (*λάμπα*) лампа; ***л'àмба,*** *ж.*, вероятно изопачено от *лàмба, пренебр.* глава, кратуна. *Кè ти трèсни л'àмбата!*

лàпа [§ 26] *ж.* (*λάπατα*) лобода, Atriplex.

лàстар [§ 19] *м.* (*βλαστάρι*) ластар, издънка. *Лòзинката има пùшчено лàстари.*

лèонка [§ 12] *ж.* (*λεχώνα*, Ст. Младенов ЕПР s. v. лехуса) родилка, кърмачка; ***лèонйарче*** *ср.* (срв. *λεχωνιά*) бебе, кърмаче.

лèтрикосвам, -ам (се) [§ 30] *гл.* (срв. *ἠλεκτρικός*) само *фиг.* замръзвам. *Кà си беше зàстанат, се лèкрикоса, глàмнийо!*

лùвада *ж.*, мн. ч. ***-йе*** (*λιβάδα, λιβάδι*) ливада; ***зàливаден, -а, -о*** *прич.* запустял, срв. съч. *зàтревен-зàливаден*, т. е. такъв, върху който е порасла трева, та е станала ливада). *Дèнеска к'е òйме во лùвадйето. Мùтроо лùвадйе* (ср. р.!) (местност в Бѐсвина).

лѝкийа [§ 19, 23] *ж.* (ἡλικία 'възраст') външен вид. *Нѐ кажва тѐлку стàр на ликийата* (етимологически се осмисля като идещо от л и к, л и ц е).

лѝтурийа [§ 5, 23] *ж.* 1) богослужение (λειτουργία), 2) питка, подпечатана с „прескурник" (вж.), късче от такава питка, нафора (λειτουργιά) (срв. Н. Геров РБЯ s. v. литургия: „особени хлябови, които употребяват в разни обряди"). *Àулийа, пàулийа, дàй ми, пòпе, лѝтурийа;* ***лѝтурисвам, -ам*** [§ 28] *гл.* (λειτουργῶ) правя богослужение.

л'òл'о [§ 15, 25) *м.,* ***л'òл'а*** *ж.* (λωλός) безумен. *Абре, л'òл'о на дỳн'ата, кà не ти е стрàм, да се ỳстрамиш!*

мàг'ийа [§ 23] *ж.* (μάγια) магия. *К'е ми дàш тро крòмит? — Ич нѐмам — за мàгийа.*

мàнастир [§ 26] *м.* (μοναστῆρι) манастир.

мàрмаросвам, -ам (се) [§ 28] *гл.* (μαρμαρώνω) превръщам (се) в мрамор, вкаменявам (се). *Мàро, Мàро! — Щò, мори, гòспо да те мàрмароса!*

мари *межд.* вж ***море.***

мàртор [§ 21] *м.* (μάρτυρας) свидетел; ***мàрторисвам, -ам*** [§ 28] и ***мàртерисвам, мàртелисвам*** *гл.* (μαρτυρῶ) свидетелствувам.

мѐризмо [§ 3, 11, 25] *ср.* (μύρισμα) миризма, мирис; ***мѐрисам*** [§ 3 28] *гл.* (μυρίζω) мириша, издавам миризма; ***пòмерисвам, -ам*** помирисвам; ***прòмерисвам, -ам*** размирисвам се.

мѐситин [§ 21] *м.* (μεσίτης) посредник. *Пà дойде мѐшетината. — Кòй, море, кòй? — Мѐситино.*

мѐтро [§ 26] *ср.* (μέτρο) метър. *Èдно цѐло мѐтро дъ̀лк.*

мỳросвам, -ам [§ 3, 28] *гл.* (μυρώνω) обливам се в миро. *Да му мỳросе кòските, дѐка е лѐгнат.*

мàстрийа [§ 26] *ж.* (μυστρί) зидарска лопатка.

мой *межд.* вж. ***море.***

мор *межд.* вж. ***море.***

море [§ 18] *межд.* (μωρέ), бре, бе и пр., обръщение за м. и ср. р.; срв. още ***абре*** (ἀμπρέ), ***аре*** (ἀρέ), ***бре*** (μπρέ), ***ре*** (ρέ). *È, море, пѐтле èсенче, / крỳл'ата к'е ти й пòтпал'а. Брѐ бирàе, шò лàйно се ỳзешло!, Аре ти ỳмен си, ели си лỳт?;* ***мори*** (μωρή) *межд.* мари, ма и пр., обръщение за ж. р.; срв. още ***амори*** (ἀμωρή), ***мари*** (μαρή), ***мор, мой.*** *Мори, нѐвесто кàлеша, / мòмчето ти е зàспано. Дỳмовище, мор нѐвесто, / дѐка ти е дѐли Дỳмо? Мой Сòфийо, мой сѐл'вийо.*

мỳлийа [§ 22] *ж.* (μούχλα) мухъл. *Гъ̀мба и мỳлийа да го йàди;* ***мỳлосвам, -ам*** [§ 30] *гл.* мухлясвам.

нàвло [§ 2, 26] *ср.* (ναῦλο) такса за превоз.

нàг'азмо [§ 6, 15] *ср.* (ἡδύοσμος) джоджен, Mentha.

нàгасвам се [§ 5, 28] *гл.* (ἀναγκάζω 'принуждавам') старая се, залягам; ***нàгас*** *м.* (срв. ἀναγκασμός) старание, усърдие. *Тоо дѐтето ỳч не се нàгасва, ỳч нàгас нѐма.*

нàкатозмо [§ 25] *ср.* (срв. ἀνακάτωσις) намеса; ***нàкатосвам, -ам (се)*** [§ 28] *гл.* (ἀνακατώνω) намесвам (се). *Нѐ ми се нàкатосвай, нѐ сакам йàска нàкатозмо во мòйата жѝвот.*

нàфора [§ 22] *ж.* (ἀναφορά) нафора, късче от осветен хляб.

нòимо *ср.* (*νόημα*) знак. *Нѐ му рѐче со ѝуста, туку со нòимо.*

нòм [§ 25] *м.* (*νόμος*) закон. *Свѐкое сѐло си ѝма нòм.*

òмйа *ж.* [§ 22] и ***омйас*** *м.*' чл. ***-зо*** (срв. *ὁμοιάζω*) лице; ***òмйасвам, -ам*** [§ 28] *гл.* (*ὁμοιάζω*) приличам, подобен съм.

òрекс (§ 24] *м.* (*ὄρεξη*) апетит. *Да ти е òрекс.*

òрмийа [§ 24] *ж.* (*ὁρμή*) устрем обикн. в мн. ч. само в съч. ***и фàтвам òрмиите*** пръждосвам се.

òро [§ 12, 25] *ср.* (*χορός*) хоро. *Òро ми ѝграле / трѝста сàмовили, / òро ми ѝграле, / свѝрба ми нѐмале.*

оти съюз (*ὅτι*) защото. *Шчѝкай шò ти вѐл'а, оти знàеш, ели нè-знаеш!*; в съч. ***нè оти*** мигър, да не би да. *Нѐ оти к'е ми йа пòткрепи глàата.*

òфтика [§ 22] *ж.* (*φθίση*) туберкулоза; ***òфтикаф, -ва, -во*** *прил.* туберкулозен.

пàнаир и ***пàнагир*** [§ 5, 26] *м.* (*παναγύρι*) сбор, панаир.; ***пàнагирски, -а, -о*** *прил.* панаирски. *Сѝрла пàнагирска.*

пàнукла [§ 22] *ж.* (*πανούκλα*) чума (и прен.). *Пàнуклата да те зѐва!, Ъ, мори пàнукло! Нàдвор кѝукла, дòма пàнукла.*

пàпсвам, -ам и ***пàпцвам, -ам*** [§ 28) *гл.* (*παύω*) спирам. *Дѐнеска пàпса бòл'ата.*

пара *нар.* (*παρα-*) само в съч. ***нè пара*** не твърде. *Нѐ пара знàеш, Нѐ пара чѝни.*

пàрамон [§ 17] *м.* (срв. *παρωνυμία*) прякор. *Мори мѝла, мѝла зòлвице, зàш му вѐлиш на той твòйо брàт „Мòйсийа крàстаф пàрталаф" ? — Ѝ-у, мори зòлво, тàка си ѝмаме ѝзвадено пàрамони од мàли: тòй нà мене „Кѝума Màро", йàс нà него „Мòйсийа крàстаф пàрталаф".*

пàспал' [§ 9, 24] *м.* (*πασπάλη*) брашнен прах. *Се нàучи Кѝума Màра да му òди да му го лѝжи пàспал'о.*

пàта [§ 29] *гл.* (*παθαίνω*) патя; ***пàтен, -а, -о*** *прич.* патил, страдал; ***пàталец*** *м.* патил човек. *Нѐ òпитвай гàталец, туку òпитвай пàталец*; ***прѐпатвам, -а*** *гл.* изпащам. *Шò прѐпати йàска дур да дòйда!*

пàтрик *м.* (*πατριάρχης*) патрика. *К'е ти го мѐна пàтрико!*

пѐза *ж.* (срв. *παίζω*) само в съч. ***се бѝйа (се пòдбивам) пѐза*** подигравам се. *Ѐден чòвек ***ми*** се пòдби пѐза.*

пѐндара [§ 10] *ж.* (*πεντάρα*) пендара.

пѐпон [§ 26] *м.* (*πεπόνι*) пъпеш, Cucurbita melo.

пѐрон [§ 24] *м.* (*περόνη*) гвоздей. *Ѝдри тува èден пѐрон.*

пѐрустийа [§ 2, 3, 23] *ж.* (*πυρωστία*) перустия.

пѝзма [§ 11] *гл.* (срв. *πεῖσμα*) мразя. *Тòй чòвек йàз го пѝзма.*

пѝраксвам, -ам се [§ 28] *гл.* (срв. *πειράξη*) ставам проклет; ***пѝраксийа*** [§ 24] *ж.* (*πειράξη* 'изкушение') проклетница. *Ъ, мори пѝраксийо!*

пѝролка *ж.* (*πυρρούλας*) червенушка (птица), Pyrrhula.

пѝскуп [§ 2, 19, 25] *м.* и ***пѝскупче*** *ср.* (*ἐπίσκοπος*) някаква птица от рода на гълъбите (етимологически се осмисля като идещо от звукоподр. кор. п и с к-). *Пѝскупе, пòпе, и тѝ, гòлдѝпе.*

пѝфтийа [§ 12, 24] *ж.* (*πηχτή*) пихтия, пача. *К'е йàйме пѝфтийа од бѝше.*

плѝтар [§ 26] *м.* (*πλινθάριον*) кирпич.

пòзиди *гл.* вж. ***зѝди.***

пòп [§ 20] *м.* (*παππᾶς*) поп. *Кòмкале, пòпе, кърз дѝпкале;* ***пòпадйа*** [§ 6, 23] *ж.* (*παπαδιά*) попадия; ***пòпоф, -ва, -во*** прил. попски, попов. *Шò е пòпово, да е гòтово;* ***пòпопвам, -а (се)*** [§ 30] *гл.* запопвам (се).

прàс [§ 26] *м.*, чл. ***празо*** (*πράσα*) праз, Allium porrum.

прèзиди *гл.* вж. ***зѝди.***

прèомйазвам, -а се [§ 29] *гл.* (*ὁμοιάζω* 'приличам') пребледнявам, букв.: променям лицето си (от страх и др.); ***прèомйазен, -а, -о*** *прич.* пребледнял.

прèпен, -на, -но *прил.* (срв. *πρέπει*) хубав, красив. *Прèпен, прèпен на бàба!;* ***прèпса*** и ***прèпца*** [§ 28] *гл.* (3 л. ед. ч.) (*πρέπει*) подобава, прилича. *Тùйе пл'àчки нè ти прèпце. Нè ти прèпца да и чùнши тùйе рàботи.*

прèскурник *с. м. р.* (срв. *προσφορά*) дървен кръг с изрязан текст, който се отпечатва върху „лѝтурийа" (вж.); срв. Ст. Младенов ЕПР s. v. проскура, проскурник.

прùк'йа и ***прùкийа*** [§ 26] *ж.* (*προνιά*) прикя, чеиз.

прòкопийа [§ 27] *ж.* (*προκοπή*) щастие; ***прòкопсвам, -ам*** и ***прокопцвам, -ам*** [§ 14, 28] *гл.* (*προκόβω*) преуспявам; ***прòкопсан*** и ***прòкàрцан, -а, -о*** *прич.* възпитан.

прòмерисвам, -ам *гл.* вж. ***мèрисам.***

псàлвам [§ 29] *гл.* (*ψάλλω*) пея (в църква).

псòвисвам, -ам, пцòвисвам, -ам и ***псòисвам, пцòисвам*** [§ 28] *гл.* (*ψοφω*) умирам (и *презрит.* пуквам). *Кỳче пцòвисано. Пцòвисаното мàгаре и вълко нè го йàди. Пцòвиса, да му се сèре пцѝте на грòбо!*

псỳн и ***пцỳн*** [§ 2, 14, 16] *м.* (*ψωμί*) ядене (без хляба), гответо или суха храна. *Йч псỳн нè йадиш.*

ре *межд.* вж. ***море.***

рùза [§ 12, 30] *гл.* (3 л. ед. ч.) (срв. *χρήσιμος*) полезен е. *Йч нè му рùза тòо йàденйе, шо го йàди.*

сàрка [§ 22] *ж.* (*σάρκα* 'плът') външен вид на човешка снага. *Пдвенàта сàрка.*

сùнап [§ 26] *м.* (*συνάπι*) синап, Sinapis; ***сùнапоф, -ва, -во*** *прил.* синапов. *К'е му клàйме йàкийа со сùнапово сèме.*

сùнур [§ 2, 26] *м.* (*σύνορον*) синор. *Да нè го вùда на чỳжи сùнур!*

ск'èпар [§ 26] *м.* (*σκέπαρνον, σκεπάρνη*) брадва. *Со брàда ко ск'èпар.*

скùматен, -на, -но [§ 12] *прил.* (срв. *σχῆμα* 'форма', лат. formosus 'красив') красив. *Шò скùмàтно дете!;* ***скùматница*** *ж.* красавица.

скòлйе [§ 26] *ср.* (*σκολειό*) училище.

скòлобийа *ж.* (*σκόλοψ* 'страдание') беда. *Шò скòлобийа не нàйде!.*

скòматвам, -а *гл.* вж. ***кòмат.***

сòсвам, -ам (се) [§ 28] *гл.* (*σώνω*) свършвам (се). *Сòфо, Сòфо, бàрай, мори, да ти се сòсе днѝте!*

сòст, -а, -о *прил.* (*σωστός*) здрав (умствено). *Чỳвай се, оти той нè е сост* или *той е нèсост.*

сплùна [§ 22] *ж.* (*σπλήνα*) далак.

сполàй (εἰς πολλὰ ἔτη 'за много години') благодаря. *Сполàй ти. Гъзо сполàй нè ти вèли.*

стàсвам, -ам [§ 13] *гл.* (φτάνω) фтасвам.

стàфидосвам, -ам се *гл.* (σταφίδα 'сухо грозде' σταφιδιάζω 'сбръчквам се') изгубвам цвета и свежестта на лицето си (от страх и др.).

стùйа [§ 26] *ж.* и ***стùйе*** *ср.* (pl. στοιχεῖα) чудовище, отвратително същество (срв. Н. Геров РБЯ s. v. стихия). *Ѝ, мори стùйо!*

стùс [§ 12] *м.*, чл. ***-о*** (χιστός) зид; ***стùсам*** и ***стùша,*** *гл.* (χτίζω) зидам.

сѐм [§ 1] *нар.* (σάν) както; само в съч. ***сѐм ко*** точно като. *На збòро е сѐм ко тѐбе.*

тàксвам, -ам (се) [§ 28] *гл.* (τάζω) обещавам. *Йàс му се тàкса да стòра фил'àн и фил'àн нèшчо.*

тàпан [§ 15] *м.* (τύμπανον) тъпан. *Дèка бèе пùшчолите, се òбесийе тàпаните.*

тѐлос [§ 27] *м.* (τέλος) край, смърт. *Тѐлос ми грèди.*

тѐмел' [§ 9] *м.* (θεμέλιον), обикн. мн. ч. ***тѐмели*** основи. *Дènес к'е и кòпе тѐмелите.*

трùфил' [§ 9] *м.* (τριφύλλι) детелина, Trifolium.

трòмаксвам, -ам [§ 28] *гл.* (τρομάζω) ужасявам. *Ме трòмакса, трèвно дèте.*

трòмара *ж.* (τρομάρα) ужас. *Шò трòмара на нàйде, л'ùд'е!*

търндафил' [§ 1, 9] *м.* (τριαντάφυλλο) роза, Rosa. *От търн търндафил' и от търндафил' търн.*

ùргийа [§ 2, 24] *ж.* (ὀργή 'гняв') проклетия; ***ùргилък*** *м.* = ***ùргийа; ùргисвам, -ам се*** [§ 28] *гл.* ставам проклет; ***ùргисан, -а, -о*** *прич.* проклет. *Брè, ùргисана жѐна!*

фàрмак [§ 26] *м.* (φάρμακον) отрова. *Гòрчи — фармак. Дùà к'е го рèчиш фàрмак, рèчи го шèк'ер; фàрмакосвам, -ам* [§ 28] *гл.* (φαρμακώνω) отравям.

фѐлка [§ 3] *ж.* (φελί) филия.

флѐва [§ 22] *ж.* (φλέβα) порода. *Брè, шо лòша флѐва!*

фтàсвам, -ам [§ 28] *гл.* (φτάνω) достигам. *Фтàсай — ùдри, фтасай-ùдри — му и сòдробийе кòск'ите.*

фтѐсен, -на, -но *прил.* (срв. φτά(γ)ω 'сгрешавам') виновен. *Ми се пùли, сèдиш ко фтѐсен. Ем фтѐсна, èм бѐсна. Нèфтесен — òбесен.*

фъртома *ж.* (φόρτωμα, Ст. Младенов ЕПР s. vv. ортома, хортома) вече. *Дàй ми йа тайа фъртомата, к'е òда зо рòшки;* изопачено: *Търтомата тàмарата [= кàмарата]! — Мърчи [= мълчи] да мърчиме! Кà ни рèче мàйка! — Àрно чùна шо си мърча.*

цùфун [§ 26] *м.* (σιφούνι) цицка на стомна.

ѐндар [§ 1, 21] *м.*, мн. ч. ***-и*** (ἀντάρτης 'въстаник') гръцки комита, участвуващ в погроми над славянското население на Македония.

ѐрмосвам, -ам (се) [§ 1, 28] *гл.* (ἁρμόζω) сгодявам (се). *Снòшчи мòма се ѐрмоса, / към пòлунош се рàзболе, / трèсна ùтро, дùша дàде.*

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ИЗ ИСТОРИЯТА НА ЕДНА ЧЛЕННА ФОРМА В КНИЖОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Венче Попова

В нашата поезия, още от времето на Възраждането, се среща често една особена членна форма на прилагателните имена от мъжки род:

Тамо в дън горите атонски, високи,
убежища скрити от *лъжовний* мир,
места за почивка, за отдих и мир,
де се чува само ревът беломорски,
или *вечний* шъпот на шумите горски. . .
(Ив. Вазов)

Другарко, сещам аз *последний* час настава,
час сбогом и от теб и от света да взема —
към своя хубав край се вече приближава
на *земний* ми живот тъжовната поема.
(П. П. Славейков)

Свил десницата корава, *целий* свят се днес изправя
стреснат, трогнат, очарован от победния ви зов.
. . . . . .
С буря, мълния и грохот възвестете *гордий* поход
на възбунените роби, на черзените вълни!
(Хр. Смирненски)

В говоримия език и в прозаичната реч тази членна форма се е отдавна загубила. От три десетилетия насам тя не се среща в творчеството и на по-младите ни поети, но ние обикновено не си даваме сметка за това. Членуваните прилагателни на *-ий* са се установили по особен път в нашата възрожденска литература, получили са особена употреба в мерената поетическа реч, а по-късно биват изоставени. Техният живот в творческата практика на нашите поети е вече завършен, но тъй като ние и днес живеем с онова огромно поетическо наследство, в което те са много обичайни, въпросът за тяхната история в книжовния ни език е интересен не само от специално езиковедско, но и от по-широко гледище.

Появата на членуваните форми на *-ий* в съвременния книжовен език не се свързва с възникването на поетичните жанрове, за които те са станали по-късно характерни. Още преди създаването на поезията тези форми се настаняват в езика на първите възрожденски белетристични, публицистични и научно-популярни съчинения и оттам минават в поетич-

ната реч, запазвайки за много дълго време равноправно положение с членуваните прилагателни форми на *-ият (-ия)*.

Определените прилагателни форми на *-ий* са отбелязани и описани в нашата граматична литература[1]. Тяхната формална и семантична същност е вярно доловена още в първите възрожденски граматики, но остава открит въпросът за начина на тяхното настаняване в съвременния книжовен език, за техния път на развитие, за характера на тяхната употреба в поетичната реч и за някои от причините, поради които днес те са изоставени от творците на художественото слово.

*

Определените прилагателни на *-ий* се появяват в езика на най-ранната ни възрожденска книжнина под влияние на църковнославянски и руски език. Макар в църковнославянската писменост те да не са със значение на определени форми, в езика на възрожденската книжнина се използуват като членни форми. Причина за това е било обстоятелството, че църковнославянските и руски форми на *-ый* (*-ий*, *-ій*) са се схващали като някакво формално съответствие на членуваните народни форми на *-ия(т)*. Срещу говоримите членувани форми *белия(т), гладния(т), злия(т)* са заставали книжните форми *белий, гладний, злий*.

Формите на *-ий* са се приемали от нашите възрожденски книжовници като присъщи на „по-високия“ стил на речта, като необходими за книжовния израз и книжовния образец на езика. Поради това и определените прилагателни на *-ий* могат да се срещнат във всички жанрове на възрожденската ни литература. Ето някои примери:

Но искаш ли да изправиш нравите му, и *мързеливий* человек от мързел да отвлечеш, и да го настаниш на някоя работа? (П. Р. Славейков, Смесна китка, 1852, стр. 16).[2]

Той умираше, както умира *вечерний* ветрец (Пак там, стр. 124).

Силно тумпташе *бурний* вятър (Пак там, стр. 124).

Времято беше пролетно; *хубавий* ден, *божий* ден още в самата зора си показва приятностите (Ил. Блъсков, Злочеста Кръстинка, 1870, стр. 6).

Трябваше повече да мисли за *любезний* си едничък син и да не ходи да го дири (Пак там, стр. 11).

Това имя магюсник му извади *простий* народ (Д. Войников, Райна Княгиня, 1875, стр. 8).

Европа занимава днес най-много *възточний* въпрос (в-к Дунавский лебед, г. I, бр. 1, 1. IX. 1860).

Храбрий Гарибалди навсякъде напредова (Пак там).

Прилагателните имена, образувани със суфикс *-ски*, като *български, царски, горски* и др., в книжовния език получават форма на *-ский*: *български, царский, горский*. Тази форма за тях се установява като книжовна, като форма, посредством която придобиват характер на изразни средства от книжовния стил на речта. За разлика от прилагателните на

[1] Напр.: И. Андреов, Първичка българска граматика, Букурещ, 1844; А. Теодоров [Балан], Българска граматика, книга първа, Пловдив, 1899; М. Иванов, Българска граматика за II клас, София, 1902; Н. Костов, Българска граматика, София, 1939; А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944; А. Т.-Балан, Нова българска граматика за всякого, София, 1954—1961.

[2] Всички текстове се привеждат в нормализиран графически вид. Нормализира се и морфемата *-ий*, която у отделни автори има различна графика: *-ий*, *-ый*, *-ій* и пр.

-ий обаче, които в прозата се използуват като определени, прилагателните на *-ский* се употребяват и като членувани, и като нечленувани. От това личи, че възстановеното окончание *-й* при тях има за цел да ги изравни стилистично с формите *-ий*. Напр.:

Отличний по храбростта си Батай, *българский* господар, в последен един *военний* поход след като нанеси славна победа на *византийский* самодържец, Йустиниана Риномета (680), пристигна го ненадейно смърт, и умиращий извика. . . В тия думи на *българский* господар ся изобразява всичкото негово юначество (в-к Дунавска зора, г. I, бр. 3, 27. XI. 1867).

Нинешнийт *вселенский* патриарх ся призоваваше да ся погрижи да възстанови, чрез дигането й, мирът във източната църква, доблестнийт *святогорский* поборник за този мир казваше между другото следующето (в-к Век, г. II, бр. 2, 11. I. 1875)[1].

Употребявайки формите на *-ий*, нашите книжовници, особено привържениците на новобългарската школа, схващат, че се отклоняват от присъщите на говоримия език членувани форми. Интересен е напр. фактът, че Богоров, който в първото издание на своята „Първичка българска граматика" (Букурещ, 1844) посочва като членувани формите на *-ий* (*светий, мъдрий, синий, средний*), във второто издание на същата граматика отбелязва следното: „А да са притуря в прилагателните имена по едно *й*, сир. в пълно свършване, разсъдихми не право, защо в сегашният наш език, може да бъде и в старият ни, не са чюят (р. м.) никак в те имена на крайт им две *ий*. Ми едвам да са отмахнем от крайните ерове. . . то пак да закачим да пишем още и по едно *и* на край прилагателните имена, без да го изговарвами"[2].

В съгласие с тези разсъждения, направени в предговора, Богоров посочва като членувани само формите на *-ият* (у него -иѧ-*т*: *мъдриѧ-т, синиѧ-т*)[3]. В четивата, които придружават граматиката под заглавие „Читмо на българската словница", членуваните форми на прилагателните от м. р. са представени със същото окончание. Напр.:

---

[1] Прилагателните на *-ски* запазват форма на *-ский* и като нечленувани дори и след Освобождението. В граматиките се препоръчва тяхната употреба само с пълно окончание. Така напр. у Ив. Н. Момчилов срещаме следната забележка: „Относителните прилагателни на *-ский* и *-кий* и родовите притежателни на *-ий* в единствено число от мъж. р. в употребление са само с пълно окончание: *селский человек, мажский род, мечешкий рев, божий син, овчий, козий рог*" (Граматика за новобългарския език, Търново и Русе, 1881, IV изд., стр. 31).

Форма *-ский* придобиват през Възраждането и фамилните имена, завършващи на *-ски*: *Балканский, Раковский* и др. Във Вазовата повест „Немили-недраги" срещаме името *Македонский*, а сам авторът, говорейки за „гръмките" патриотични прякори през Възраждането, отбелязва някои от тях с форма на *-ский*. „Тогава бе патриотично да се носат гръмки прякори. Имаше още Перунов, Асенов, *Балканский, Левский*, Гръмников, *Планинский* и пр." (Съч. на Ив. Вазов, София, 1893, т. I, изд. II, Немили-недраги, стр. 5).

Формата на *-ский* при фамилните имена се запазва по традиция и през първите десетилетия след Освобождението. Ст. Михайловски напр. се подписва като автор *Ст. Михайловский*.

Формата на *-ский* при прилагателните имена отмира, след като формите на *-ий* биват окончателно изоставени в прозата. По-късно те се срещат само у някои автори съвсем откъслечно и само при някои прилагателни. Употребата им в тези случаи е напълно традиционна. Така напр. Историята на Б. Цонев е озаглавена „История на български език", а в самото съчинение формата *българский* се среща само на няколко пъти.

[2] И. Андреов, Първичка българска словница, стр. 16.

[3] Пак там, стр. 50—51.

Когато той търговец са разхождаше веднъж на *големият* пазар в градът, някои си го помолиха да купи едни твърде хубави стъкла (стр. 100).

Той са разсърди за безсрамливата дерст (sic!) на *старият* скъперник (102).

Като той са къпеше, дойде и *Багдатският* кадия там (101).

По този начин и теоретически, и практически Богоров се обявява за поддържането на народните членувани форми в книжовния стил на езика[1]. Колко широко разпространени и наложени като изразни средства на книжнината са били формите на *-ий*, показва обаче фактът, че една година след второто издание на граматиката си Богоров употребява в преводите си като членувани само прилагателните на *-ий* и *-ский*. Напр.:

А на *по-малкий*, комуто името беше Робенсин, баща му и майка му си имаха всичката надежба и добивка. Галяха го като едничък на майка, нъ *обичливий* им беше толкоз сляп и неразсъден (Чюдосиите на Робенсина Крусо, Цариград, 1849, стр. 5).

А като видя той, че *младий* имаше толкова силно желание за пътуване, покани го (Пак там, стр. 13).

На *царский* сарай вратите ся отвориха (Еничерете, Истинско-преправена приказница, Цариград, 1849, стр. 7).

Оттук не следва изводът, че възрожденският книжовник отстъпва от своите позиции. Той обаче проявява безсилие да преодолее последователно и докрай книжовната практика при употребата на членните форми на *-ий* и *-ский*.

Членните форми на *-ий* се употребяват редовно в езика на възрожденската ни проза до средата на миналия век. През 50-те и 60-те години се забелязва, че в книжнината започват да проникват и членувани форми на *-ият* (*-ия*). Така напр. във в-к „Дунавска зора", където редовно се употребяват формите на *-ий*, се срещат и определени прилагателни с окончание *-я*. Напр.:

И ся изгуби тъй също както съвременний нему народ аварский, завоеван от *силния* Крум, загуби си на вечно името (г. I, бр. 4, 4. XII. 1867).

Най-после достойно е да ся каже с почитание и важност и за *самия* цар. . . слава и благодарност за всичките тия богоугодни дела (г. I, бр. 5, 11. XII. 1867).

В езика на в-к „Право" намираме също широк достъп на формите на *-ият*, *-ия*. Напр.:

Понеже тия дни ся раздадоха както в *чуждият*, така и в *нашият* печат някои си слухове относително до съставлението на една българо-гръцка комисия. . . , които слухове смутиха не само сичките в Цариград българи, но и членовете на народний събор, наложено ми е да ви съобщя, че. . . подобна комисия никак не съществува (г. VI, бр. 5, 27. III. 1871).

В *последния* си лист ний са обещахми да са повърнем върху въпроса за кандидатите на овдовелите епархии (г. VI, бр. 6, 5. IV. 1871).

Започват да се срещат и форми на *-ий*, съчетани с новобългарския член *-т*. Напр.:

Преди още да се избере *първийт* екзарх, *истийт* пак печат пребърза да ни съобщи, че. . . буюрултията е дадена била (Право, г. VI, бр. 50, 21. II. 1872).

[1] В граматичната литература през Възраждането определените прилагателни форми от народен произход намират и други поддръжници. Така напр. Ив. Н. Момчилов в „Писменница на славянский-а язык" (Бялград, 1847) отбелязва специално, че като членна форма при имената от м. р. ще използува окончанието *-а* (превод-*а*, говоримий-а). В действителност изговорът на членуваните прилагателни имена е бил както и в съвременния език: говоримия [говоримийъ], но графично членът се е представял като прибавен към формата на *-ий*: *говоримий* + *а* = *говоримий-а*.

По-устойчива на напора на народните определени прилагателни форми остава художествената литература, което може да се обясни и с по-консервативните езикови възгледи на писателите, които я създават — В. Друмев, И. Блъсков, Д. Войников и др. С появата обаче на съчиненията на Л. Каравелов и Хр. Ботев настъпва решителният момент в преодоляването на изкуствените, книжни определени форми на прилагателните имена. Поддържайки демократичното начало в развитието на книжовния стил на езика, двамата възрожденци не могат да не осъзнаят немотивираността при употребата на църковнославянските форми за прилагателните имена от м. род и да не съобразят последователно и изцяло езиковата си практика с практиката на говоримата реч по отношение на членуването на прилагателните имена. В техните произведения, принадлежащи и на белетристиката, и на публицистиката, и на поезията, членуваните форми на прилагателните имена от м. р. ед. число са само с окончание *-ият* или *-ия*[1]. А доколкото езиковата и правописна школа на двамата революционери дава своето дълбоко отражение върху развитието на книжовния език и неговите изразни средства, то и практическото разрешение на въпроса за употребата на членуваните форми от народен произход може да се смята в основата си за дадено от тях.

*

След Освобождението книжовният стил на езика не се освобождава напълно от формите на *-ий*, но пътят на развитието на тези форми става различен в двата основни дяла на художествената литература — белетристиката и поезията.

В белетристиката, или по-общо — в прозата, членуваните прилагателни на *-ий* се срещат покрай господствуващите форми на *-ият (-ия)*. В прозаичните съчинения на писатели, публикувани след 90-те години, формите на *-ий* се изгубват вече изцяло или почти изцяло. Показателен е напр. фактът, че в прозата на Вазов до 1900 г. членните форми на *-ий* са често явление. Напр.:

Студената декемврийска мъгла. . . задушаваше с *отровний* си дъх последните минувачи (Съчинения на Ив. Вазов. Повести и разкази, т. I, София, 1893, изд. II, стр. 3).

Старий инвалид се вълнуваше при възпоминанието на тия подвиги и героически падения (Пак там, стр. 8).

Сложи *лъскавий* си цилиндър на масата (Пак там, стр. 20).

В тяхното небе имаше една черна точка: нямаха слугиня. Това беше *жизненій* въпрос за почтените съпруги, той занимаваше умовете им (Драски и шарки, ч. I, София, 1895, изд. II, стр. 13).

В I-то издание на „Пъстър свят", София, 1902 г., членуваните форми на *-ий* вече не се срещат.

Каква е причината за окончателното изоставяне на тези форми в прозата?

Тя трябва да се види преди всичко в книжния характер на членуваните форми на *-ий*. Те, както вече се изтъкна, се настаняват в книжов-

[1] За изключенията, които се срещат в това отношение в Ботевата поезия, ще стане дума по-нататък.

ния стил на речта под влияние на църковнославянски образци и са лишени от всякаква опора в народната и народно-разговорната реч. Ето защо в развилия се върху народна основа книжовен език, в който надделяват народните определени форми за прилагателните от мъжки род, формите на *-ий* се схващат вече като изразни средства с отживяла функция.

Отмрели в прозата, членните форми на *-ий* обаче продължават да живеят в поетическата реч. Тук те не само че не се схващат като езикова отживелица, но функционират активно, наред с формите на *-ият (-ия)*. Причината, поради която техният живот в поезията продължава, е напълно обяснима: изразявайки едно и също граматическо съдържание с определените форми на *-ият (-ия)*, те представят техен формален вариант, който поетът може да предпочете, когато е необходимо да се скъси дължината на думата с една сричка. Следователно тяхното използуване в поезията се налага от ритъма на поетическата реч. В немерената реч употребата на членуваните прилагателни с форма на *-ий* не се изисква от никакви по-специални обстоятелства. Поради това и процесът на тяхното изоставяне тук се развива по-бързо и по-леко.

За това развитие на употребата на членните форми на *-ий* и *-ия(т)* оказва влияние и развиващата се след Освобождението граматична литература. Така напр. в граматиката на Ив. Н. Момчилов, във връзка с употребата на прилагателните на *-ий*, се отбелязва следното: „Но от пълните окончания останали сега в употребление в някои изречения като архаизми (р. м.) само тези: 1) *ый* и *ій* за м. род в им. и зват. пад. *ветый, новый* завет, *днешній* урок, царю *честитый*! отче *святый*! *любезный* сыне! . . . А сичките други пълни окончания и двете лица и в трите рода заменени са сега с членовете. Също и употребяемото в им. пад. окончание *ый, ій* заменува са с член, като що има членно значение: *ветият* и *новият* завет, *днешният* урок, вместо *ветый* и *новый, днешній*. Туй е плеоназм; излишнье повторение на двете членни форми: *а, тъ*“[1].

Върху характера и употребата на членните форми при прилагателните имена се спират С. Панаретов[2], Т. Икономов[3], А. Теодоров[4], М. Иванов[5] и др. В съчинението на А. Теодоров (Балан), а след него и на М. Иванов, въпросът намира най-ясно научно и съвременно изясняване. Като членно окончание при прилагателните имена в съвременния книжовен език авторите посочват окончанията *-ят, -я*. Покрай формите на *-ият (-ия)* те отбелязват съществуване и на „скъсени“ форми (у А. Теодоров-Балан — „двойно скъсени“) от типа *сладкий, хладноструйний* и др., употребявани в поетическата реч.

По такъв начин от граматичната литература се утвърждават като редовни членуваните прилагателни форми на *-ият (-ия)*, а правото на формите на *-ий* се признава само в поезията.

Интересно е да се отбележи, че през 1902 г., много наскоро след излизането на граматиките на А. Теодоров (Балан) и М. Иванов, се поя-

[1] Грамматика за новобългарскыя езык, Търново и Русе, 1881, стр. 31.
[2] Българска граматика, Цариград, 1881.
[3] Българска граматика, Пловдив, 1883.
[4] Българска граматика, кн. първа (за I и II клас), Пловдив, 1899.
[5] Българска граматика за II кл., София, 1902.

вява сборник от разкази на Вазов „Пъстър свят“, в който той за пръв път не употребява формите на *-ий*. В съчиненията след тази година форми на *-ий* у писателя също не се срещат. В романа „Казаларската царица“ (София, 1903) те се срещат спорадично само при някои числителни редни. Напр.: „В едно купе на *втория* клас седяха четворица души пътници“ (стр. 6).

*

В езика на развиващата се през Възраждането поезия формите на *-ий* се установяват като книжовни форми. Те не проникват в поезията само на Л. Каравелов и Хр. Ботев, тъй като и двамата възрожденци се придържат към народната основа на книжовния език. В поезията на Ботев намираме само две прилагателни с форма на *-ий*. Първото в стихотворението „Елегия“ (Кажи ми, кажи, *бедний*[1] народе / кой те в таз робска люлка люлее?) и второто в стихотворението „Към брата си“ (Пък и твойта й душа няма / на глас *божий*[2] — плач народен). И в двата случая формата на *-ий* има по-специална употреба. В първия тя е обръщение, а във втория може да се разглежда като традиционна, „клиширана“ църковнославянска форма в израза *глас божий*.

В стиховете на всички останали наши поети формите на *-ий* са извънредно често срещани. Но докато в прозата прилагателните с тази форма са по смисъл определени[3], в поезията през Възраждането и първото десетилетие след Освобождението те се използуват и като определени, и като неопределени. От следните примери из творчеството на наши поети това може веднага да се види:

Примери из поезията на П. Р. Славейков:

Драга бе на мен зорница
тихий чучор на лъка,
в *тъмний* вечер глас от птица
и прохладна ведринка.
. . . . . .
Мили облаци бухлати
ако силен дъжд ручи,
ако вятърът *крилатий*
прах развява и бучи.

(Промяна, Смесна китка, стр. 130)

Из поезията на Ив. Вазов:

На зимни дни видът *суровий*
и *ближний* студ и *ближний* мраз
хилядо радости по-нови
възбуждаха у мен тогаз.
(Първий сняг, Напредък, г. X, бр. 86, 20. III. 1876)

---

[1] За отбелязване е, че в I-та ред. на сихотворението, печатано в Каравеловия в-к „Свобода“, г. I, бр. 37, формата е *бедни* (Кажи ми, кажи, *бедни* народе). В III-та ред. в „Песни и стихотворения“, 1875 г., формата е *бедний* (Кажи ми, кажи, *бедний* народе).

[2] Във II-та ред. на стихотворението, печатано в „Свобода“, г. I, бр. 36, формата е *божи* (Кам плач *божи*, плач народен). В III-та ред. в „Песни и стихотворения“ формата е *божий* (На глас *божий* — плач народен).

Фактът, че в Каравеловите вестници двете прилагателни имат форми *бедни, божи*, не е случаен. Каравелов в своята поезия не допуска прилагателни с форма на *-ий*. Той по всяка вероятност е упражнил правото си на редактор и е съкратил краесловната съгласна на прилагателните в Ботевите стихове.

[3] Могат да се срещнат понякога случаи във възрожденската проза, при които не се схваща напълно определеният смисъл на формите. Напр.: „Напразно да ся разкайваш, когато веке пред очите си щеш да гледаш приготвените мъки и онзи *страшний* и никога не *угасванний* огън“ (Смесна китка, стр. 11).

Звуци сладки до мен стигат
в тоя *нощний* час светѣ
и в душата ми повдигат
цял рой сладостни мечти.
(Звуци, Най-нови лирически и епически стихотворения, 1881, стр. 93)

Из поезията на П. П. Славейков:

И спази *долний* мир тоз ангел благ *нетлений*
На ясната звезда в полѣта *мъгновенний*.
(Падающа звезда, Епически песни, 1896, стр. 51)

Из поезията на К. Величков:

С примера *благородний* на дедите
в един дух свързвай всичките сърца,
в завета *святий* впити дръж очите.
(Цариградски сонети, 1899, стр. 33)

И влиза в кораба *вълшебний*
глава кат клюмва с яд.
(Превод на „*Въздушний* кораб" от Зедлиц, Българска христоматия, 1884, стр. 42)

Как можем да обясним факта, че прилагателните с форма на *-ий* не се използуват само в смисъл на членувани форми в поетическата реч?

Прилагателните с форма на *-ий*, употребени като членувани, представят скъсен вариант на членуваните форми на *-ият (-ия)*, но сама по себе си формата на *-ий* е удължена с една сричка в сравнение с основната форма на прилагателното, от което се образува. Напр.: *тих* — *тихий*, *млад* — *младий*, *бял* — *белий*. От друга страна, в народната реч се срещат неопределени прилагателни на *-и* : *чужди*, *мили*, *горски* и пр. В писмения език те също получават често „книжовен" вид на *-ий*. Поради метрически причини употребата на такива форми в поезията се разширява. Така напр. прилагателното *крилатий* в цитирания вече стих от П. Р. Славейков е употребено като членувано само заради размера на сричките:

Мили облаци бухлати — 8 срички
ако силен дъжд ручи, — 7 срички
ако вятърът *крилатий* — 8 срички
прах развява и бучи. — 7 срички

Ако поетът не беше удължил прилагателното с една сричка, метриката на стиха щеше да се наруши.

Възприети веднъж по метрически съображения, формите на *-ий* с неопределено значение се срещат и в случаи, когато не допринасят за изменение на броя на сричките. Така напр. прибавянето на *-ий* при прилагателни със суфикс *-ен* (*небесен*, *чудесен*, *зимен* и пр.) не променя размера на думата, тъй като гласната *и* от *ий* компенсира загубата на гласната *е* от основата: *небесен* — *небесний*, *чудесен* — *чудесний*, *зимен* — *зимний* и пр. Същото явление се забелязва и при прилагателните от типа *зъл*, които, променяйки граматичните си форми, губят гласната *ъ* от корена: *зъл* — *злий*. Така напр. неоправдана от гледище на метриката е употребата на формата *небесний* вместо *небесен* в следния стих:

Въспоминане тук живей и тихо дума:
Там, там където протакат своите върхове,
високо по стъмнений горизонт *небесний*
оголени от славата си хълмове.

(П. Р. Славейков, Спомен, См. китка, стр. 129)

Употребата на неопределени прилагателни с форма на *-ий*, когато тя не променя сричковия им размер, може да се смята за „поетическа волност", която си позволяват почти всички наши поети. Понякога тя търси своето оправдание в римата. Напр.:

На тъмния живот във вихъра *злокобний*
сред рев на зверове и смях на хора *злобни*.

(П. П. Славейков, Падающа звезда, Еп. песни, 1896, стр. 51)

В действителност обаче се римува най-често не завършекът *-ий*, а само гласната *и*, както е в приведения пример. Това е една и от причините у други поети (вж. по-нататък) формите на *-ий* като неопределени да се съкратят във форми на *-и* — *злокобни*.

Прилагателните форми на *-ий*, използувани като неопределени, могат да се следят в развитието на поезията до 90-те години на миналото столетие. Оттогава насам неопределени форми на *-ий* започват да се срещат рядко. Причините, поради които прилагателните на *-ий*, употребени като нечленувани, се изоставят, като се заместват най-често с форми на *-и*, могат да се търсят във влиянието на народната и народно-разговорната езикова практика. В народния език, както вече се изтъкна, те не се употребяват като определени, а още по-малко имат своята основа като неопределени. Народните прилагателни форми на *-и*, при които гласната *-и* от съвременно гледище би могла да се възприеме и като окончание, се уеднаквяват по сричков размер с прилагателните форми *белий, черний, старий*. Тази формална близост между двата типа прилагателни им дава възможност да се използуват успоредно в поетическата реч. Напр.:

И на съне ще слушам *страшний* глас
на ястреба *немилостиви*.
И облачец ли видя *сиви*
Ще казвам: Де е мойто мило братче?

(К. Величков, Два гълъба, Българска христоматия, 12—13)

Над върховете каменисти
тегнее още *нощний* мрак.
Дъбът *столетни, иглолисти*,
кат някой страшен, чер призрак,
скрипти и пъшка в тъмнината.
Пресичан дрезгав кучи лай
смушава само тишината,
надвиснала над *целий* край.

(К. Величков, Черногорска майка, пак там, стр. 44).

Прилагателните на *-и* се срещат още в поезията на Каравелов. След Освобождението те биват за известно време поизоставени за сметка на неопределените форми на *-ий*. Под влияние на народния език по-късно

започват да се налагат отново и да изместват формите на *-ий* в случаите, когато се използуват като неопределни.

Втората причина за изоставянето на формите на *-ий* в смисъл на нечленувани може и тук, както и в прозата, да се търси във влиянието на граматическата наука върху развитието на поетическата реч. Макар поетите да не търпят намесата на граматическата мисъл и да влизат в чести спорове с езиковедите, все пак развоят на някои граматически форми в поезията показва, че граматиката е оказала своето законно влияние върху поетическата реч и се е наложила в случаите, когато това е било оправдано.

Ако някои поети под влияние на народно-говоримия стил на речта осъзнават, че формите на *-ий* могат да се заместят с форми на *-и*, то граматиците изясняват теоретически характера на двата типа прилагателни и улесняват този необходим процес. Така А. Теодоров-Балан в „Българска граматика", 1899, спирайки се подробно на прилагателните форми на *-ий*, изяснява, че те могат да се употребяват само като членувани. Като нечленувани тези форми не бива да се употребяват и следва да се заменят с т. нар. „двойно скъсени форми" от типа: *бели, млади тъмни*[1]. Като илюстрация на това пояснение и същевременно като текст за упражнение Балан привежда два поетични откъса — единият от стихотворението на К. Величков „Черногорска майка"[2] и другият — превод от Вазов на стихове от „Евгений Онегин". В откъса от К. Величков формите на *-ий* са употребени правилно като членувани, а на *-и* — като нечленувани (срв. цитата на стр. 361). В превода на Вазов обаче Балан сам е нормализирал употребата на прилагателните на *-ий* като членувани и на *-и* като нечленувани. Това се вижда от сравнението между текста, поместен от Вазов в Българска христоматия, и текста на същия превод, приведен от Балан в граматиката му. Ето двата текста:

Там, до потока *хладноструйний*,
на завет от ветрища буйни,
боярский дом стърчеше сам.
По равните полета там
блестяха ниви пожълтели,
и стада пъплеха на мир
из пашите, в зелений шир,
а дървосъдът *запустелий*
де тихите дриади бдат
тъмнейше се на дивий рът.
(Българска христоматия, стр. 94)

Там до потока *хладноструйни*,
на завет от ветрища буйни
болярский дом стърчеше сам.
По равните полета там
блестяха ниви пожълтели
и стада пъплеха на мир
из пашите в зелений шир;
а дървосъдът *запустели*,
де тихите дрияди бдят,
тъмнейше се на дивий рът.
(Българска граматика, стр. 113)

Нормализирането на откъса, направено от Балан, както и препоръките му за правилната употреба на прилагателните форми на *-ий*, дават своето отражение върху по-нататъшната употреба на формите в езика на поезията. В стиховете си, излезли след 1899 г., Вазов започва да се съобразява с мнението на видния езиковед, още повече, че то се появява и у други граматици (М. Иванов и др.). Така напр. в стихосбирката

[1] Посочената граматика, стр. 112—113.

[2] Балан погрешно е посочил под този откъс името на Ив. Вазов. Откъсът, приведен от Балан, се цитира и тук на стр. 361. Цялото стихотворение е печатано в Българска христоматия, съставена от Ив. Вазов и К. Величков, Пловдив—Свищов—Солун, 1884.

„Под нашето небе“ (1900) прилагателните на *-ий* се употребяват само като членувани. В стихосбирката „Легенди при Царевец“ (1910) изискванията за правилната употреба на тия форми са също спазени. Някои от стихотворенията в сбирката са печатани преди 1910 г. и се вижда, че още в първоначалните текстове е осъществена правилна употреба на формите на *-ий* само като членувани, а като нечленувани се употребяват формите на *-и*:

Прати на тоз труп *безпокойни*
лучица от милост поне.
О, чуй твоя раб *недостойни*,
— — — — — — — — — — —
Не казвай, о, господи: Не!
Дай мир на тоз мъж *бездиханни*,
дай мир на тоз грешник велик.
И трупът *бездомни* и *немили*
в простора се в дим разпиля:

(Проклятие въз Иванка, сп. Бълг. сбирка, г. XIII, кн. 1, 1. I, 1906)

В стихосбирката „Из големите поети“ (1911), където Вазов помества преводите си от „Българска христоматия“, намираме и превода на стиховете от „Евгений Онегин“, съобразен, както и другите преводи, с изискванията за правилната употреба на формите на *-ий*. Ще посочим за пример само първите три стиха, откъдето това проличава:

Там до потока *хладноструйни*,
на завет от ветрища буйни,
боярский дом стърчеше сам.

(Събр. съчинения, т. IV, 1956, стр. 436)

В първото пълно издание на Вазовите съчинения, предприето от книгоиздателство Ал. Паскалев през 1911 г., се вижда, че Вазов, поправяйки и подреждайки стиховете за изданието, не отминава и онези случаи, в които прилагателните на *-ий* са били употребени като неопределени. Ето някои примери, от които се вижда, че Вазов е нормализирал употребата на формите:

Следвай подвига си *красний*!
Ах разливай милостта!
(На леди Странгфорд, Тъгите на България, 1877, стр. 34)

Следвай подвига си *красни*!
Ах, разливай милостта!
(Пълно събр. съчин., 1911, т. I, стр. 63)

А тук пушкала адски
се влачат и трештат
по улиците градски:
На звяра *азиатский*
те носат страх и смърт.
(Голгота, Избавление, 1878, стр. 56)

А тук пушкала адски
се влачат и трещат
по улиците градски:
На звяра *азиатски*
те носат страх и смърт.
(1911, стр. 105—106)

Има и такива случаи, които показват, че при нормализацията на формите на *-ий* в по-старите стихотворения Вазов не отива докрай. Напр.:

Не зарастна само, герою тревожни,
проломът *широкий*, който ти тогас
в бъдущето тъмно отвори за нас!
(Раковски, Поля и гори, 1884, стр. 128)

Не зарастна само, герою тревожни,
проломът *широкий*, който ти тогас
в бъдущето тъмно отвори за нас!
(Пълно събр. съч., 1911, т. I, стр. 196)

На край, теглото наше до върха си пристигна
и ножът *агарянский* до кокала опре.
(Пряпорец и гусла, Свобода или смърт, 1876, стр. 94)

На край, теглото наше до върха си пристигна
и ножът *агарянский* до кокала опре.
(1911, стр. 23)

Тези случаи стоят обаче настрана от възприетата вече практика у Вазов след 1900 г. да използува прилагателните на *-ий* само като членувани. И доколкото Вазовото творчество е най-голямото литературно дело през първите десетилетия на нашия век и хвърля ярък отпечатък върху развитието на изразните средства на книжовния език, имаме право да смятаме и времето, от което Вазов започва нормализацията на формите на *-ий*, за „преломно" в тяхната по-нататъшна употреба. След 1900-та година се вижда, че в поетическото творчество, където са използувани формите на *-ий*, се установява разграничение. Напр.:

Стройна се Калина вие над брега *усамотений*,
кичест Явор клони сплита в нейни вейчици зелени.
(Неразделни, Еп. песни, 1898, изд. 1, стр. 10)

Стройна се Калина вие над брега *усамотени*,
кичест Явор клони сплита в нейни вейчици зелени.
(Неразделни, Еп. песни, 1917, изд. II, стр. 102)

И дъхът й *лековитий*
пи горката Теменужка.
(Пак там, стр. 38)

И дъхът й *лековити*
пи горката Теменужка.
(Пак там, стр. 112)

Осъзнаването на прилагателните на *-ий* само като членувани форми у някои поети става по-късно. Така напр. у Полянов в стиховете му след 20-те години на нашия век могат да се срещнат, макар и съвсем рядко, прилагателни на *-ий*, употребени като нечленувани. Напр.:

В гранита *грубий* на живота вечен
дълбаем ние с огнено длето
и мощний лик изправя се изсечен
на ново и незнайно божество.
(Творчество, сп. Нови дни, кн. 3, 15. III. 1925)

Изоставянето на тези форми като нечленувани е процес, който не се отразява върху употребата им като членувани. Като членувани те се срещат в поезията до края на първата четвърт на миналия век. Най-голяма склонност към тях проявяват поетите символисти. Срещаме ги напр. в поезията на Д. Дебелянов:

Усмихнати вълни край цветни брегове —
с протежно-сладък звън настъпя *златний* ден.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
Не си ли ти това, море на мойте дни,
усмихнало в нощта след *бурний* свой кипеж.
(Усмихнати вълни, Стихотворения, 1946, 24)

В поезията на Н. Лилиев:

И фърля от *незнаний* трон
на свойта царствена проказа —
сам вихър, воля и закон,
неръкотворната си ваза,

за да следи в *безкрайний* шир
на водната пустиня синя,
какви брезди в *потайний* мир
по нейните следи ще минат.

(О, аз съм оня странен цар, Птици в нощта, изд. II, 27)

В поезията на Хр. Ясенов:

Но в *шумний* хор на людските ридания
ти своята нерадост премълчи!

(Заключена душа, Рицарски замък, 1921, стр. 12)

В *пъстроцветний* губер на тревите
земен танц подеха божества.

(Ведрина, пак там, стр. 61):

В поезията на Д. Бояджиев:

И ще живея там честит, засмян,
кат на цъфтящо островче сред *бурний*
от векове бушуващ океан!

(Октави, Стихотворения, 1927, стр. 10)

Като жътвар, причезнал за почивка,
достигах морен *гостолюбний* праг.

(С дълбока нежност, пак там, стр. 29)

Членуваните форми на *-ий* се срещат често и в поезията на Хр. Смирненски (вж. посочения цитат в началото на статията).

Не остава чужд на тях и Н. Хрелков:

И цафара овчарска нарежда
за безкрайната тяхна любов,
за умрялата светла надежда —
и *почернений* роден покров.

(Песен, 1925, Избрани творби, 1960, стр. 100)

*

След първата четвърт на нашия век в употребата на тези форми настъпват промени, които по-късно довеждат до тяхното изоставяне в поетическата реч.

Изясни се, че по своя характер те са книжно изразно средство, което няма опора в практиката на народния език. Поради това и тяхното дълголетие в поезията (над 70 години) може да се смята за забележително явление, което се обяснява с формалните им качества и установената традицията за тяхното използуване. В поетическото творчество, развило се след Септемврийското въстание, тези форми обаче или не се възприемат от новите поети, или се допускат в редки случаи. Така напр. в стихосбирката на Н. Фурнаджиев „Пролетен вятър", излязла през 1924 г., и в стихосбирката му „Дъга", появила се през 1928 г., членни форми на *-ий* не се срещат. В стихосбирката на А. Разцветников „Жертвени клади", излязла през 1924 г., членувани прилагателни на *-ий* се срещат, но във второто й издание през 1925 г. формите на *-ий* са графически отстранени (вж. по-долу). В поемата на Г. Милев „Септември", появила се в сп. Пламък през 1924 г., се откриват само две прилагателни на *-ий* (като не броим формата *божий* във фразелогичния израз *бич божий*). Ето случаите:

Хиляди вери
— вяра в *народний* възход.

(Избр. произв., 1955, стр. 68)

Попа стоеше огромен
изправен в *целий* си ръст.

(Пак там, стр. 72)

Как да обясним, че в поезията на тези трима автори, чиито имена се налагат в литературата и стават образец за подражание, членуваните имена на *-ий* се изоставят?

На първо място причината се крие в реалистичния усет на творците от новото художествено направление за живите езикови категории и изразни средства, на които трябва да се даде път в поетическата реч. Утвърждавайки реалистичната линия в изображението на действителността, те се стремят да си служат с онези езикови средства, които реално съществуват в говоримия език. Формите на *-ий*, макар и установени в нашата поезия, все пак се свързват с книжовния реквизит на поетическия език, който за поети като Н. Фурнаджиев, А. Разцветников и Г. Милев в този период се явява чужд. Разбирането на членуваните форми на *-ий* като книжни за езика на поезията, която тези майстори на словото създават, личи от два твърде съществени факта. Първият факт е графичното отстраняване на формите на *-ий* във второто издание на „Жертвени клади". Ръководейки се от желанието да ги избегне, А. Разцветников заменя във всички случаи формите на *-ий* с формите на *-ия*. Замяната остава обаче само в областта на графиката, защото размерът на стиховете налага окончанието *-ия* да се изговаря пак като една сричка, т. е. като *-ий*:

И сгушени войниците по двама
възвиха в своя път обратен пак...
И бледния Христос едничек само
целуна тих заринатата яма
и капчиците кръв по *белий* сняг.

(Предтечи, Жертв. клади, изд. I, стр. 4.)

И сгушени войниците по двама
възвиха в своя път обратен пак...
И бледния Христос едничек само
целуна тих заринатата яма
и капчиците кръв по *белия* сняг.

(Изд. II, стр. 7)

И неочаквано нейде в полята
вятър изхвръкна със писък и стон,
гръмко и злобно завиха листата,
мракът пришпори *крилатий* си кон.

(Каин, Пак там, стр. 18)

И неочаквано нейде в полята
вятър изхвръкна със писък и стон,
гръмко и злобно завиха листата,
мракът пришпори *крилатия* си кон.

(Изд. II, стр. 25)

Старите форми на *-ий* са възвърнати в последното издание на Разцветниковата стихосбирка „Избрани стихотворения", София, 1952. Това показва, че редакторът е ссъзнавал необходимостта на тези форми за размера, с който е изградил стиховете. Можем да сме убедени, че при тяхното отстраняване в II-то издание той също е схващал необходимостта им за стихотворната метрика и е разчитал на чувството за ритъм у читателя, което ще го накара да разбира, че зад формите за *-ия* в действителност се крият формите на *-ий*, но въпреки това е освободил, макар и външно, графически, цялата сбирка от определените прилагателни с тази форма.

Второто обстоятелство, от което се вижда, че поети като А. Разцветников, Г. Милев и др. схващат формите на *-ий* като книжни или като присъщи на по-стария книжовен стил на речта, е наличието на *-ий* в преводи на същите поети от чужди автори. Така напр. Разцветников в преводи на „Илиада", „Херман и Доротея" и др. употребява много често прилагателните на *-ий*. Напр.:

Седна встрани той на бързите кораби, па се прицели —
метна стрела, и звънтежът на *сребърний* лък бе страхотен.
(Илиада, библ. Вечни извори, изд. II, стр. 6)

Сине Атреев, *най-славний, най-стръвноалчний* от всички,
как ли ахайците щедра награда на тебе би дали?
(Пак там, стр. 8)

Дай-бог и в нашата черква, когато ще бъде празнуван
дългожадуваний ден, на органа звън да отеква.
(Херман и Доротея, 1935, стр. 8)

В преводите на Г. Милев формите на *-ий* са също често използувано граматическо средство. Напр.:

Обляп цял в злато *бурний* път,
червений път сред вечерния час.
(Е. Верхарн, Бунт, Избр. произв., стр. 234)

А ето *дългополий* — тежко
пристъпва покрай преспа като гроб...
(А. Блок, Дванадесетте, пак там, стр. 243)

Очевидно е, че тук не се касае до противоречие в творческата и преводаческата практика на поетите по отношение на тези форми, а до разбирането им за тях като присъщи на „по-високия" или традиционно-книжен стил, в какъвто са издържани творбите на авторите, от които те превеждат.

Използуваните в поезията на септемврийските поети изразни средства дават своето отражение върху характера и особеностите на изразните средства, развиващи се в поезията през 30-те години. Следвайки реалистичната и прогресивна линия на своите предшественици, поетите от втората четвърт на нашия век и в днешно време свързват поетическата реч още по-тясно с изразните средства и особености на народната и говорима реч.

По отношение на употребата на членуваните прилагателни те възприемат почти изцяло формите на *-ия(т)*. В стихосбирката на Д. Пантелеев „Дървар", излязла през 1928 г., форми на *-ий* не се срещат, в „Стихотворения" на Ат. Далчев, излезли през 1928 г., формите на *-ий* също отсъствуват. В творчеството на Хр. Радевски и Мл. Исаев формите на *-ий* са също изоставено граматическо средство. Рядко явление са в поезията на Е. Багряна. Напр.:

През *първий* ден към старата икона
мълваше тя, прекръствайки се мигом.
(Жертвата, Вечната и святата, 1927, стр. 47)

Интересен случай, който говори, че поетите осъзнават книжния характер на членуваните прилагателни на *-ий*, се разкрива при употребата

на неопределени и определени форми в творчеството на Ем. п. Димитров. У него се срещат прилагателни с форми на *-и*, използувани като членувани и като нечленувани. Напр.:

И под шепота му *живи*
ще заспим безмълвни ний.
(Вихър пее, Пред дверите на любимата, 1927, стр. 8)

Амурът *мълчеливи*
кормилото върти.
(Старомоден романс, пак там, стр. 9)

До *тихи* бряг цветя тъгуват,
и тъй е сладка тям скръбта...

До *тихи* бряг цветя тъгуват,
в небето облаците плуват
— — — — — — — — —
и плачат тихичко в нощта...
От скръб звездите потъмнели,
звездите плачат в *нощни* мрак.
(Не плачеш само ти, пак там, стр. 6)

Несъмнено определените форми на *-и* тук заменят определените форми на *-ий*. Схванал книжния характер на членуваните прилагателни на *-ий*, поетът, без да се отказва от тях, като от скъсени членувани варианти, формално ги изравнява с народните форми на *-и*. По този начин се стига до положението, че прилагателните на *-и*, употребявани в народната реч като нечленувани, в поезията на Ем. п. Димитров се използуват и като определени, и като неопределени. В това отношение поетът има ранен предходник в лицето на Т. Траянов, което показва, че и в езика на индивидуалистичната и символистична поезия се търсят граматически изразни средства, свързани с практиката на говоримата реч. Напр.:

И *страстни* текст на песни недочути
уста горяща почва да шепти.
(Сънна фея, сп. Наш живот, 1906, кн. 1, стр. 4)

Ах, остани, богиньо възродена
на нашите сълзи *пурпурни* вир!
(В просъница, пак там)

В поезията, развила се от 30-те години насам, през времето на Втората световна война, съпротивителното движение и Отечествената война, членуваните прилагателни на *-ий* са форми вече напълно изоставени. Решаваща роля в това отношение изиграва поезията на Н. Вапцаров и В. Андреев. В стихотворенията на двамата поети комунисти, както и в партизанската поезия през съпротивителния период, от прилагателните на *-ий* няма и следа. На тях се гледа като на изразни средства, свързани с по-старата поезия, с по-старите естетически и езикови концепции за езика на поетическата реч. Следвайки идейните и творчески традиции на поетите комунисти, нашите съвременни поети се чувствуват най-непосредно свързани с тяхното творчество и поради това в езика на поезията си, като тях, не употребяват прилагателните на *-ий*.

В съчиненията на наши съвременни езиковеди се поддържа схващането, че прилагателните на *-ий* като членувани могат и трябва да наме-

рят отново място в поезията ни. „Няма основание да се отказваме от употребата на скъсения член за мъжки род единствено число при прилагателните, числителните, местоименията и причастията. Напротив, има някои важни съображения, поради които е желателно той да се използува в книжовния ни език, особено в стихотворната поезия и занапред... Трябва да се постави отново на обсъждане употребата в мерена реч на формите за мъжки род, единствено число на прилагателните, числителните, местоименията и причастията, членувани със скъсения член *й*“[1].

Теоретически такова разбиране за употребата на членуваните форми на *-ий* е приемливо. Макар и книжни по своя характер, тези форми представят богатство за нашия поетически език, защото дават възможност на поетите да изграждат по-гъвкаво размера и ритъма на стиха. Тяхното съществуване днес би могло да бъде оправдано така, както е било оправдано и в езика на по-старите ни поети. Възстановяването им обаче в езика на нашата съвременна поезия не би било леко, първо, поради обстоятелството, че тези форми никога не са имали опора в народната и народно-разговорната езикова практика, което ще се почувствува още по-силно при една реставрация, и, второ, че те са вече една изоставена преди повече от две десетилетия граматична форма, на която отново би трябвало да се вдъхне живот. Не бива да се смята невъзможно обаче в съвременната ни поезия, със съдействието на правилно обоснованата граматична мисъл, да се появят стихове, в които прилагателните на *-ий* да се окажат отново способни за живот.

[1] Ст. Стоянов, Употреба и значение на определения член в съвременния книжовен език, ч. II. Годишник на Соф. университет, Филологически факултет (Трудът е под печат).

ЗА ПРОИЗХОДА И ХАРАКТЕРА НА МНОЖЕСТВЕНАТА ФОРМА НА *-(ИЩ)А* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Сийка Спасова-Михайлова

Формите за множествено число на съществителните имена в български език се образуват по определени модели, като различните окончания обхващат обикновено голям кръг съществителни. Основните окончания на множествените форми са: *-ове* (за еднозрични имена от мъжки род), *-и* (за многозрични имена от мъжки род и за имена от женски род) и *-а* (за имена от среден род).

Като отклонение от общото правило за образуване на множествената форма някои съществителни образуват форма за множествено число с друго окончание. Обикновено подобни множествени форми обхващат по-малък кръг съществителни, а понякога и само няколко думи. Такива форми често се свързват с друга група съществителни и са различни по произход от редовните форми за множествено число.

От такъв вид е и формата за множествено число на *-ища*. Тя се явява като множествена форма преди всичко при някои едносрични имена от мъжки род. В едни случаи множествената форма на *-ища* се употребява покрай множествената форма на *-ове*, а в други случаи — по редки — тя се явява като редовна форма. Най-редки са случаите, когато множествената форма на *-ища* се среща употребена при многозрични съществителни, и то винаги като втора множествена форма.

В настоящата статия ще се занимаем с характера на множествената форма на *-ища*. Ще се опитаме да разкрием произхода и значението на тази форма както в случаите, когато тя се явява като единствена форма за множествено число, така и в случаите, когато тя представя втора множествена форма наред с редовно образувана форма за множествено число. Наблюденията показват, че множествената форма на *-ища* има различен характер в зависимост от това, каква е функцията ѝ при различните съществителни.

С оглед към произхода и функцията на множествената форма на *-ища* могат да се разграничат главно три групи съществителни, които имат тази форма.

*

Първата група обхваща такива съществителни, при които множествената форма на *-ища* е единствена или почти единствена форма за множествено число. Такива са напр. съществителните: *път* с мн. ч. *пътища, край* с мн. ч. *краища, сън* с мн. ч. *сънища, съд* с мн. ч.

съдилища. Тези съществителни би следвало да имат множествена форма на *-ове* като повечето едносрични имена от мъжки род в български език.

Трябва да се разреши въпросът за произхода на множествената форма на *-ища* при посочените съществителни имена. Това от своя страна обяснява защо те по отношение на формата за множествено число правят изключение.

За отбелязване е, че множествената форма на *-ища* е съществувала още в по-старо време. Така например в старобългарски език съществителното пѫть е от мъжки род с форма за множествено число пѫтьѥ. В по-късни паметници се среща обаче и съществителното пѫтиште от среден род със същото значение и правилно образувана множествена форма пѫтиштѧ. В съвременния български език съществителното в единствено число на -ште не се е запазило, но може да се предполага, че неговата множествена форма е оцеляла. Съвременната форма за множествено число *пътища* би могла да се свърже именно с тази стара множествена форма на съществително от същия корен и наставка -ште (по-точно наставка -шт и окончание -ѥ). Вероятно поради близост в семантиката между двете съществителни е настъпило смесване и по-късно едното от тях е отпаднало. Станала е известна контаминация, като днес от двете думи в миналото са останали: от едната дума — формата за единствено число, а от другата — формата за множествено число.

Освен това в езиковата практика чрез формата за множествено число формално се разграничават двата омонима: *път*$_1$ — 'дълга ивица земя, предназначена за ходене или пътуване по нея' с множествена форма *пътища*, напр.: „Бригадата тази година построи много *пътища*“, и *път*$_2$, — 'количество, еднократност или повторителност на някакво действие' с множествена форма *пъти*, напр.: „Ехото се повтори три *пъти*“. Това също е помогнало за образуването и затвърдяването в езика на двете форми за множествено число.

Може да се предположи, че по подобие на *път — пътища*, поради семантична връзка, при съществителното *друм* се е появила и втора множествена форма *друмища*. По значение множествената форма *друмища* е почти еднаква с *пътища*, но с по-различна стилистична употреба, напр.: „И се помъчи с него да тръгне по *пътищата* и *друмищата*, по реки и морета“ (К. Петканов, Дамяновата челяд). При *друм* не може да се посочи съответно съществително на *-ище*.

Формите *краища, съдилища*, употребявани като множествени форми на съществителните *край, съд*, имат същия произход като множествената форма *пътища*. И тези множествени форми в същност представят стари форми за множествено число на съществителни с наставка -ште: кранште и сѫдлнште. Съществителното сѫдште (сѫдншт, сѫдлнште) се е употребявало още в старобългарски, а съществителното кранште се среща в по-късни паметници. Те правилно образуват множествени форми сѫдлнштѧ, кранштѧ.

Съществителните на -ште са били сходни по значение на съществителните кран, сѫдъ, но с по-тясно семантично съдържание. Тази

тяхна по-ограничена семантика, която се е включвала в съдържанието и на съществителните без наставка, вероятно е довела до намаляване на употребата им, но без напълно да изчезнат от езика. Те от своя страна са дали множествената форма на съществителните без наставка. Освен това *крайще* се употребява и днес, макар и рядко, като народна дума, но с по-различна семантична отсянка. Нейното значение е по-конкретизирано откъм 'място', тъй като означава само 'отдалечена земя, местност, разположена по границата на нещо; покрайнина', напр.: Те никога не приемат да вземат мъж от друго *крайще* (Вазов, В недрата на Родопите).

Съществителното *съдилище* също съществува в съвременния български език, но употребата му сега е по-рядка от тази на съществителното *съд*. В книжовния език и в официални документи днес съществителното *съдилище* е почти напълно изместено от *съд*. Докато в миналото например в творчеството на К. Величков, Л. Каравелов, Ал. Константинов, Ив. Вазов и др. се срещат примери като „наказателно *съдилище*", „*съдилището* се произнесе", „мирово *съдилище*", днес е прието в подобни случаи да се употребява само съществителното *съд* — „градски *съд*", „народен *съд*", „*съдът* се произнесе" и в множествено число — „градски *съдилища*", „народни *съдилища*", „военни *съдилища*"; „Чл. 56 от конституцията на НР България гласи: *Съдилищата* прилагат законите точно и еднакво спрямо всички граждани." В миналото и сега най-често е била употребата на съществителното *съдилище* в значение на 'сграда, в която се гледат съдебни дела'. Изобщо може да се каже, че докато по-рано е съществувало смесване в употребата на двете съществителни, днес във всички значения все повече се утвърждава съществителното *съд*. Но все пак отпадането на съществителното *съдилище* става твърде късно — едва в наши дни.

Множествената форма *съдилища*, също както при *пътища*, служи, като формален белег за разграничаване на омонимите $съд_1$ с мн. ч. *съдове*, напр. „*съдове* за вода", и $съд_2$ със заета форма за множествено число от *съдилище — съдилища*, напр. „военни *съдилища*".

При съществителните *път* и *край* като диалектни форми се срещат редовно образувани форми на *-ове* (*пътове, крайове*), но те остават вън от рамките на книжовния език.

Сравнително по-късно се е появила и множествената форма *сънища* като форма за множествено число на съществителното *сън*. В старобългарски друга дума на -нште от същия корен не се е употребявала. В съвременния български език обаче единствена форма за множествено число на това съществително е *сънища*.

Всички посочени съществителни имат една форма за множествено число, която завършва на *-ища*. Тази форма има значение на разделно множествено число — посочва множество от отделни единици. Следователно формата на *-ища* при тези съществителни изпълнява функцията на редовна форма за множествено число в нейното основно значение. По значение и функция тя е еднаква с формата на *-ове* при другите еднородни съществителни от мъжки род. В граматичните трудове върху български език формата на *-ища* при горните съществителни се отбе-

лязва като изключение от общото правило по отношение на нейното образуване, но не и по отношение на значението ѝ.

Ясно е, че при посочените съществителни множествената форма на *-ища* обикновено се свързва със съществително от същия корен, завършващо в единствено число на *-ище*, което или съвсем не се употребява в съвременния български език (пътнищѣ), или е с диалектна и порядка употреба (*крайще, съдилище*). И по значение употребяваните днес съществителни на *-ище* са по-ограничени по отношение на тези без наставка.

*

Втората и най-голяма група обхваща такива съществителни, при които множествената форма на *-ища* представя втора множествена форма. И тук се отнасят главно едносрични имена от мъжки род, а също и няколко двусрични, където множествената форма на *-ища* се употребява така, че семантично се свързва със съществителни от същия корен без наставка.

Едносричните съществителни от тази група имат редовна форма за множествено число с окончание *-ове* и втора множествена форма на *-ища*, напр.: *град — градове, градища; двор — дворове, дворища; куп — купове, купища; дол — долове, долища; трап — трапове, трапища; плет — плетове, плетища* и др. Двусричните съществителни имат редовна множествена форма с окончание *-и* и втора множествена форма на *-ища*, напр.: *порой — порои, пороища; пожар — пожари, пожарища, вятър — ветрове, ветрища.*

Как трябва да се обясни произходът на тази множествена форма, която се явява наред с редовната форма за множествено число? Как е образувана тя, тъй като не е характерна за тази категория съществителни и се явява при наличността на редовна форма за множествено число?

Трябва да се подчертае, че и тук в повечето случаи към съществителните, които имат често употребявана втора множествена форма на *-ища*, съответно от същия корен съществува и име от среден род на *-ище* с множествена форма на *-ища*. За разлика обаче от разгледаните дотук съществителни на *-ище* (пътнищѣ, кранищѣ, сѫдилнищѣ) тези съществителни на *-ище* се употребяват в съвременния български език и обикновено не излизат от рамките на книжовния език.

Следователно и в тези случаи втората множествена форма на *-ища* може да се свърже с множествената форма на съществително от същия корен, което в единствено число завършва на *-ище*. И тука може да се говори за пренасяне на множествената форма от съществително от среден род върху съществително от мъжки род със същия корен. Така че и тази множествена форма на *-ища* представя заета форма от съществителните на *-ище*.

Подобно обяснение намира тази множествена форма и в езиковедски и граматични трудове.[1]

[1] Вж. Б. Цонев, История на българский език, т. II, София, 1934, стр. 485; А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 59; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, Учебник за I курс на учителските институти, София, 1956, стр. 219.

Общото, което обединява почти всички съществителни, имащи втора множествена форма на *-ища*, е това, че тяхната семантика е свързана с означаване на място в най-широк смисъл на думата. От друга страна, и съответните съществителни на *-ище*, въпреки че повечето се различават по значение от съществителните без наставка, също означават място. Даже те се свързват с по-конкретна представа за място. Изобщо относно съответните съществителни на *-ище* може да се каже, че се очертават две групи: 1) Съществителни, които означават място; 2) Съществителни, които съчетават представата за място с представата за увеличителност.

Съществителни на *-ище*, които показват м я с т о, са напр.: *градище, дворище, калище, купище.*

Съответно на съществителното *град* от същия корен се употребява и съществителното *градище* със значение 'място, където има развалини от някогашна крепост или селище', напр.: „Питахме, разпитвахме по пътищата — никой нищо не беше чувал за древното *градище*" (Н. Стефанов, Романтично пътешествие). Това съществително има редовна множествена форма с окончание *-а — градища*, напр.: „*Градищата* ни сочат историята на Веслец като трайна твърдина" (Географска христоматия). Формата на *-ища* се употребява и като множествена форма на съществителното *град*, напр.: „Големите *градища* са пълни със съблазни за младите хора" (Вазов, Повести и разкази); „Къде беше, синко? Толкова години. Чухме те в Америка, чухме те по дунавските *градища*" (Елин Пелин, Щъркови гнезда). За формата *градища* като форма за множествено число към *град* може да се предполага или че е заета от съществителното *градище*, или че се е образувала с наставка *-ищ* и окончание *-а*. Смятаме, че е по-правилно тази форма да се обяснява като заета, щом като в езика съществува такава форма за множествено число на име от същия корен. Още повече че такова заемане на множествени форми се наблюдава и при други съществителни имена в български език, напр. съществителните *теле, прасе, гърне* имат втори множествени форми *телци, прасци, грънци*, които в същност представят форми за множествено число на съществителните *телец, прасец,* грънъц.

Двойката съществителни *двор* и *дворище* са сходни по значение и употреба с *град — градище*. Както *градище* е 'място, където някога е било селище, град', така и *дворище* освен' двор, дворно място' означава и 'място, където е бил двор', напр.: „После го заведе, та му показа *дворището* им... Той се напъва да познае нещо от тоя двор, дето някога е кипял живота" (Вазов, Нова земя); „В това запустяло *дворище* растеше буйна трева" (Г. Караславов, Обикновени хора). Редовната множествена форма *дворища* се употребява обаче и като множествена форма на съществителното *двор*, напр.: „Ето че през улиците и *дворищата* на селото премина бърза сянка" (Елин Пелин, Щъркови гнезда); „Селото се съживи... Понесе се глъчка из *дворищата*" (К. Петканов, Старото време).

Съществителното *купище*, сравнено със съществителното от същия корен без наставка *куп*, в семантично отношение показва по-голяма конкретизация по отношение на място. *Куп* означава 'голямо количество от нещо или много предмети, събрани, струпани на едно място', а *купище* — 'мястото, определено да се изхвърля смет или тор, които

обикновено се струпват на куп, т. е. място, където има куп от смет, тор', напр.: „Разхожда се като петел на *купище*“ (поговорка); „Торно *купище*“. Освен това съществителното *купище* се употребява и в значение на 'голям куп', напр.: „Те поведоха младия човек към дъното на дюкяна, имаше там да се пресява цяло *купище* ечемик“ (Д. Талев, Преспанските камбани). Но тъй като изобщо представата за *куп* се свързва и с представата за нещо голямо, разлика в употребата на *купище* в това значение и *куп* почти не се чувствува. Така и множествената форма *купища*, която формално се извежда от *купище*, семантично се свързва и със съществителното *куп*, без да може ясно да се разграничи дали се отнася до 'много купове' или до 'много големи купове'. Това води и до изравняване в употребата на редовната множествена форма *купове* с втората множествена форма *купища*. Затова двете форми се срещат употребени в едни и същи случаи, напр.: „*Купове* от *камъни* на порутените къщя също пак грозно стърчат“ (Блъсков, Злочеста Кръстинка); „Покривът на оттатъшната половина на къщата бе рухнал, стърчат там, сред *купища камъни* и керпичи, отскочили нагоре прогнили греди“ (Д. Талев, Железният светилник).

В двойката съществителни *кал* — *калище* съществителното с наставка *-ище* също така е по-пряко свързано с посочване на място. Докато *кал* означава 'пръст, размекната от вода', *калище* има значение на 'място с много кал, кално място', напр.: „Вадичките се събираха в пенливи ручеи. Те проникваха навред..., за да прелеят на края в главната крайбрежна улица, превърнала се в *калище* с купища смрадлива смет“ (А. Христофоров, Ангария). Съществителното *калище* се употребява твърде рядко в съвременния български език. Н. Геров[1] отбелязва *калище* като съществително събирателно, равно по значение на *калищак*, с тълкуване 'много кал'. В речника на Фр. Миклошич[2] калнищє се тълкува с 'кално място'. Съществителното без наставка *кал* в по-стар период от развитието на нашия език се е схващало като име от мъжки род (стб. калъ — мн. ч. калн). В съвременния български език съществителното *кал* има два рода с предпочитание на женски род — *кал, калта*. Множествените форми *калове, калища* се свързват само с форма за единствено число от мъжки род. И двете множествени форми не се употребяват често, тъй като съществителното *кал* означава вещество понятие и обикновено не се свързва с представата за число. Множествените форми сочат не множество от отделни единици, а 'голямо количество', т. е. показват известна увеличителност по отношение на веществото. Такова е значението и на двете множествени форми, напр.: „Умореният кон едва газеше през *каловете* и мрака“ (Г. Райчев, Избрани съчинения); „... бащината къща, сбутана в летните прахоляци и зимните *калища* на Конювица (А. Каралийчев, Наковалня и чук).

Както се отбеляза, в редки случаи множествената форма на *-ища* се явява като втора множествена форма (покрай редовната форма с

[1] Вж. Н. Геров, Речник на блъгарский язик, ч. I, Пловдив, 1895, стр. 340.
[2] Вж. Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865, стр. 280.

окончание *-и*) и при няколко двусрични съществителни, напр.: *порой — порои, пороища; пожар — пожари, пожарища; вятър — ветрове ветрища.*

При съществителните *порой, пожар* също има съответни съществителни с наставка *-ище*, семантиката на които също се свързва с означаване на място, напр. *порой* с мн. ч. *порои* означава 'силен воден поток, образуван от проливен дъжд'. Съществителното *пороище* с мн. ч. *пороища* обаче значи 'място, изровено от порой', напр.: „Насреща по урвата в *пороището* един човек ровеше из камъните" (Хар. Русев, Под земята); „Като преминаваше едно *пороище*, конят се подхлъзна и го събори" (К. Петканов, Преселници); „Опитите да се ограничат *пороищата* чрез залесяване са успели само отчасти" (П. Дренски, статия в сп. Природа). Понякога обаче множествената форма *пороища* се среща употребена като множествена форма на съществителното *порой* и семантично се свързва с *порой*, напр.: „Надолу по склоновете *пороищата* са изровили големи сипеи" (Йовков, Разкази, I).

Съществителното *пожар* има редовна множествена форма *пожари*, а съществителното *пожарище*, което означава 'място, унищожено от пожар', има множествена форма *пожарища*. И при тези имена се наблюдава същото пренасяне на множествената форма, тъй като в някои случаи *пожарища* се среща употребена като форма за множествено число на съществителното *пожар*, напр.: „Двамата братя още тръпнат от страшните *пожарища*, които неотдавна светеха над цялото Старозагорско поле" (Г. Караславов, Избрани съчинения).

В посочените форми на *-ища*, когато са употребени като множествени форми на съществителните без наставка, има известен оттенък на увеличителност, интензивност. Може да се отбележи, че изобщо множествени форми *пожарища, пороища* се употребяват много по-рядко като множествени форми на съществителните *пожар, порой*, отколкото редовните форми на *-и*: *порои, пожари*. Формите на *-ища* се употребяват предимно като редовни форми за множествено число от формите за единствено число на *-ище*. Освен това съществителните *пороище, пожарище* във форма за единствено число са живи по употреба в езика и имат значение доста различно от значението на съществителните без наставка. Така че и двете съществителни (с наставка и без наставка) се употребяват с редовни форми за единствено и множествено число: *порой — порои, пороище — пороища; пожар — пожари, пожарище — пожарища*. Живата употреба на тези съществителни и тяхната различна семантика вероятно поддържат по-ясно разграничението и в множествените форми.

При други съществителни втората множествена форма на *-ища* се свързва с увеличителни съществителни на *-ище* от същия корен. Такива са напр.: *дол — долище, трап — трапище, кър — кърище, вир — вирище, плет — плетище, вятър — ветрище*. Трябва да се подчертае, че съответните увеличителни съществителни не са живи по употреба в езика и вследствие на това са доста неясни и неопределени по значение, напр.: „Село Мурени беше в едно дълбоко *долище*, обградено от три страни с гористи стръмнини" (Д. Талев, Илинден); „После

те събраха набързо в едно *трапище* нататък труповете на убитите турци“ (Д. Талев, Илинден); „Самичък съм на това грозно и страшно *кърище*“ (Т. Г. Влайков, Преживяното).

В тълковни речници на български език и в граматични трудове обикновено тези съществителни се посочват като увеличителни. Относно характера обаче на съществителното *ветрище*, което е и най-рядко по употреба, има разногласие. А. Т. Балан[1] различава две съществителни с разлика в ударението: *вѐтрище* — 'място за ветрове', и *ветрѝще* — 'голям силен вятър'. Н. Геров и Ст. Младенов[2] отбелязват това съществително само като увеличително с тълкуване 'голям вятър'. Според нас по-приемливо е определението на Н. Геров и Ст. Младенов.

Подобно разногласие съществува и относно значението на съществителното *вирище*. Н. Геров[3] посочва това съществително като увеличително; Ст. Младенов[4] го отбелязва с тълкуване 'място, прошарено от вирове, и от това влажно и травно', а в Български тълковен речник[5] се дава с по-широко значение: 1. Голям вир. 2. Място на пресъхнал вир.

Също с неясно значение е и съществителното *плетище*. Някои автори отбелязват *плетище* като съществително увеличително. Това обаче не проличава ясно в неговата употреба. Съществителните *плет* и *плетище* са почти еднакви по значение и употреба, напр.: „Когато минаваха край едно *плетище*, спуснаха се на тях пробудени псета“ (Вазов, Казаларската царица); „На улицата до един *плет* те дълго си гълчаха“ (Вазов, Нова земя). Двете съществителни могат да се схващат като пълни семантични синоними.

Изобщо за всички посочени по-горе увеличителни съществителни на *-ище* характерно е това, че много по-живи в езика са множествените им форми. Семантично тези форми се свързват и със съществителните без наставка и се употребяват като техни множествени форми. Даже в някои случаи превес в честотата на употреба има формата на *-ища*, а не редовната форма на *-ове*. Например множествената форма *плетища* се употребява много по-често от формата *плетове*. И двете форми са почти еднакви по значение (както впрочем и формата за единствено число): „Речицата ... имаше брегове гъсто засадени с върби, някъде подпрени от колци и *плетове*“ (Вазов, Казаларската царица); „После се озърна по пустия мегдан, окръжен с *плетища* и дрипави къщурки“ (Вазов, Видено и чуто).

Множествената форма *ветрища* също се употребява често. Свързва се с подчертаване на известна интензивност, тъй като с нея се означава 'силни, големи ветрове', напр.: „В стените зееха големи отвори..., а част от покрива беше отнесена от *ветрища*“ (Вазов, Под игото).

---

[1] Вж. А. Т. Балан, Нова българска граматика за всякого, дял I. За думите, свезка II — Имена, София, 1955, стр. 162.

[2] Вж. Н. Геров, Речник на блъгарский язик, ч. I, стр. 199; Ст. Младенов, Български тълковен речник, т. I, София, 1951, стр. 286.

[3] Вж. Н. Геров, Пак там, стр. 126.

[4] Вж. Ст. Младенов, Пак там, стр. 305.

[5] Вж. Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков и Цв. Тодоров, Български тълковен речник, София, 1955, стр. 65.

Така и множествените форми *трапища, долища, вирища, кърища* са употребявани форми за множествено число, свързани семантично със съществителните без наставка, напр.: „Песента ще се понесе по гори и по *долища*“ (Ботев, Стихотворения); „Ето на̀, само *трапища* и могили са из селото“ (Т. Г. Влайков, На село); „Кръстосваха *кърищата*, губеха се из нивите, а вечер се завръщаха уморени, замислени“ (К. Петканов, Старото време); „Защото в това време според поверието само бродници ходят край реките и *вирищата*“ (Ц. Гинчев, Ганчо Косерката).

Изобщо множествената форма на *-ища*, която етимологически се свързва с увеличителни съществителни, е често употребявана форма и то преди всичко като множествена форма на съществителни без наставка. Понеже съответните увеличителни съществителни на *-ище* във форма за единствено число се срещат рядко, то формата на *-ища* се схваща обикновено като множествена форма на съответните съществителни без наставка. По значение обаче тази множествена форма често носи в себе си оттенък на увеличителност, интензивност и известна неопределеност по отношение на брой, който оттенък може да се свърже със значението на формата за единствено число.

При всички разгледани съществителни от първа и втора група множествената форма на *-ища* произхожда от друго съществително от същия корен, което в единствено число завършва на *-ище*. Така че по произход случаите са еднакви, но във функцията на множествената форма на *-ища* и в нейната честота на употреба, както и в съдбата на думите, от които тя произхожда, има разлика.

Разгледаните съществителни на *-ище* имат различна съдба. Едни от тях не се употребяват вече, напр. съществителното пѫтнште, което се е срещало през един по-ранен етап в развитието на нашия език. То се е запазило само като е оставило множествената си форма на друго съществително от същия корен. Други съществителни на *-ище*, които означават място и се употребяват в съвременния български език, се свързват чрез множествената си форма и със съществителни от същия корен без наставка, като тяхната множествена форма се употребява и като втора множествена форма на тези съществителни. А съществителните на *-ище* с увеличително значение, които се срещат рядко в единствено число, са живи в езика преди всичко с множествената си форма, която също се употребява като втора множествена форма на съществителни без наставка.

За отбелязване е, че смесването в множествените форми е по-силно при тези имена, на които формата за единствено число на *-ище* не се употребява често. В тези случаи съответните множествени форми се схващат преди всичко като форми за множествено число на съществителните без наставка *-ище*. И обратно — когато съществителните на *-ище* са напълно утвърдени в езиковата практика с форми за единствено и множествено число, смесването на множествените форми е по-рядко явление. Множествената форма на *-ища* тогава по-рядко се среща употребена като множествена форма на име без наставка.

Следователно множествената форма на *-ища* при посочените дотук съществителни в същност не е с окончание *-ища*, а с окончание *-а*, тъй

като тя по произход се свързва със съществителни, които имат същия корен, наставка *-ищ* и окончание *-е*.

*

По аналогия на тази множествена форма, която на пръв поглед се схваща като форма за множествено число с окончание *-ища*, в български език се употребява втора множествена форма на *-ища* и при редица съществителни, които нямат съответни съществителни от същия корен с наставка *-ище*. При тези имена втората множествена форма действително има окончание *-ища*. Така кръгът на съществителните, които образуват множествена форма на *-ища*, се е разширил. По употреба обаче такива втори множествени форми са еднакви с посочените по-горе.

Третата група съществителни с множествена форма на *-ища* обхваща именно тези съществителни, които нямат съответни съществителни от същия корен с наставка *-ище*. При някои от тях множествената форма на *-ища* е сравнително често употребявана, напр.: *клонища, роища, баирища, ханища, кътища, гьолища*.

В някои граматики на български език и тълковни речници се дават понякога съответни форми за единствено число на *-ище* с увеличително значение, но те са, изглежда, теоретически изведени от множествената форма на *-ища*, тъй като фактически такива форми за единствено число на *-ище* не се срещат в литературата[1].

Съществителното *рой* има първа множествена форма *роеве* и втора множествена форма *роища*, която е по-употребима от първата. И двете форми имат почти еднакво значение, напр.: „Когато бръмчащите *роеве* разсърдени *пчели*, като парлив облак падали въз лицата... (Вазов, В недрата на Родопите); „Дълбоката и пространна лазур беше изпълнена с несметни *роища* от сребърни *пчели*“ (Йовков, Жетварят).

Формата *ханища* се употребява като множествена форма на съществителното *хан*$_1$ — 'странноприемница, хотел' и също така е по-честа по употреба от редовно образуваната форма *ханове*. Тази форма е и единствена форма за множествено число на другия омоним *хан*$_2$ — 'владетел, монарх у тюркските и монголските народи'. По този начин се е получило формално разграничаване на двата омонима във формата за множествено число (аналогичен случай на *пъти — пътища, съдове — съдилища*).

Множествената форма *клонища* се употребява наред с редовните множествени форми *клони, клонове, клоне*. Тя се среща само когато думата е в значение на 'клон на дърво', напр.: „Няколко стари върби спускаха бледозелените си *клонища* до един прозорец“ (Вазов, Казаларската царица).

Множествената форма *кътища* се среща като втора множествена форма към форма за единствено число *кът*. Тя се употребява предимно, когато съществителното има значение 'усамотено или отдалечено място, край', напр.: „Ден денувам — *кътища* потайни, /нощ нощувам — пътища незнайни“ (Яворов, Хайдушки песни); „Многобройни писма от всички

[1] Данни за употребата на множествената форма на *-ища* са взети от Речниковия архив на Института за български език при БАН.

къщища на страната се получават всеки ден в редакция а" (Н. Фурнаджиев, Между приятели).

Също така и турските по произход думи *гьол, баир* образуват втори множествени форми *гьолища, баирища*, напр.: „Вадички и горски потоци,... блата и *гьолища*, бари и мочури — всичко пресъхна" (Елин Пелин, Летен ден); „Като излезеш от селото по *баирищата*, сѐ лозя, лозя" (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука).

Може да се каже, че и в множествената форма на *-ища* при съществителни, които нямат съответни съществителни на *-ище*, понякога се чувствува оттенък на неопределеност по отношение на голям брой, напр. при множествените форми *баирища, гьолища, къщища*.

Има и такива съществителни с втора множествена форма на *-ища*, при които тази форма се употребява много рядко. Те също нямат съответни съществителни на *-ище*. Например срещат се единични случаи на множествени форми *прашища* (към ед. ч. *прах*), *трънища* (към ед. ч. *трън*), *върхища* (към ед. ч. *връх*).

Формата *прашища* освен с оттенък на увеличителност в смисъл на 'много голямо количество прах' се отличава с това, че се свързва само с основното значение на думата, напр.: „Не те е грях.... аз цял ден се бъхтя в ония *прашища* и не мога да изкарам двайсе лева" (Г. Караславов, Обикновени хора). В другите значения съществителното *прах* или няма форма за множествено число, или се употребява с формата *прахове*.

Съществителното *връх* образува множествена форма *върхове* и втора множествена рядка форма *върхища*, напр.: „Западната дъга от Витошкия хоризонт се губи в едно море от планини и *върхища*" (П. Делирадев, Витоша).

Съществителното *трън* има няколко форми за множествено число — *тръни, тръне, трънища*. Формата *трънища* е сравнително най-рядка по употреба, напр.: „Пътят стана много труден... понякога партизаните нагазваха в *трънища*" (Д. Ангелов, На живот и смърт).

*

Съществуването на две форми в езика обикновено се обуславя от известно разграничение в тяхната функция и значение. Нуждата от подчертаване на някаква нюансировка, разлика във функцията и употребата оправдава съществуването на двойни форми. Това важи обаче само до известна степен и за множествената форма на *-ища*, която при редица съществителни в български език е жива и употребявана втора множествена форма. Както се посочи, тя също понякога има свое значение, което я разграничава от редовната форма за множествено число. Относно характера на това значение в граматичната литература няма определено становище. Едни автори[1] дават тази множествена форма наред с редовната множествена форма, без да я отделят или определят по зна-

[1] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език. Учебник за I курс на Учителските институти, стр. 219.

чение; други[1] я определят като събирателна множествена форма; Л. Андрейчин[2] отбелязва, че понякога в нейното значение се чувствува оттенък на увеличителност; четвърти[3] посочват, че множествената форма на *-ища* означава „неопределено множество".

Според нас във формата на *-ища*, когато се употребява като втора множествена форма, понякога изпъква оттенък на увеличителност, съединен с неопределеност, която не е изразена ясно като събирателност. Начинът, по който се нюансира значението на тази множествена форма, е в зависимост обаче до голяма степен от семантиката и употребата на самото съществително. Затова при разглеждане на отделните съществителни ние посочвахме какво е значението на множествената форма на *-ища*. В общи линии все пак може да се каже, че в едни случаи множествената форма на *-ища* е еднаква по значение на редовната форма за множествено число, а в други случаи тя се свързва с означаване на известна увеличителност, интензивност или неопределеност по отношение на голям брой, голямо количество. Количественото засилване обаче, съединено с обобщаване и неопределеност, според нас не е довело още до събирателност[4].

Изобщо относно произхода и характера на множествената форма на *-ища* може да се направи следното обобщение:

Множествената форма на *-ища* се употребява главно при едносрични съществителни от мъжки род. В повечето случаи тя се среща покрай редовната форма като втора, а при няколко съществителни само като единствена форма за множествено число. Следователно формата на *-ища* не е основна форма за множествено число при съществителните имена в български език.

Съществителните, при които се употребява множествената форма на *-ища*, в повечето случаи означават място в широк смисъл на думата. Към повечето от тях има от същия корен съответни съществителни, които в единствено число завършват на *-ище*, а в множествено число на *-ища*. Тяхната семантика обикновено е свързана също с представата за място или с представата за място, съединена с представата за увеличителност.

Близостта по произход и семантика между съществителните с втора множествена форма на *-ища* и съществителните от същия корен с наставка *-ище* ни дава основание да предположим, че множествената форма

---

[1] Вж. А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 59; Нова българска граматика за всякого, стр. 161—162; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, Учебник за педагогическите училища за начални учители, София, 1955, стр. 106; П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив—София, 1938, стр. 212.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 125.

[3] Вж. К. Карагюлев, Кратка българска граматика, София, 1906, стр. 12; Т. Атанасов, Ив. Хаджов, С. Барутчийски, Христоматия и граматика за IV кл. на пълните и непълни гимназии, София, 1943, стр. 41.

[4] В това отношение коригирам становището си за събирателния характер на втората множествена форма на *-ища*, застъпено от мене в статията „Особени форми за множествено число на някои съществителни имена в български език" (сп. Български език, г. VII, 1957, кн. 2), където се споменава и за тази множествена форма (стр. 159).

на *-ища* при съществителни без наставка в същност е заета форма от съществителните на *-ище*, които образуват множествено число на *-ища*. Следователно втората множествена форма е с окончание *-а*, тъй като по произход се свързва със съществителни, които в единствено число имат наставка *-ищ* и окончание *-е*.

Функцията на множествената форма на *-ища* е различна при различните съществителни. При съществителни, които нямат друга множествена форма, множествената форма на *-ища* има значение на разделно множествено число — посочва известно количество от отделни единици; при съществителни, които имат редовна форма за множествено число (на *-ове, -и*), множествената форма на *-ища* в едни случаи е равна по значение на редовната множествена форма, а в други случаи се различава от нея, като се свързва с посочване на известна увеличителност и неопределеност. Последното значение се среща най-вече в случаите, когато съответното съществително на *-ище* е с увеличително значение.

С оглед към честотата на употреба за отбелязване е, че множествената форма на *-ища* се употребява предимно при съществителни, към които в езика има от същия корен съответни съществителни на *-ище*. В кръга на тези съществителни по-употребими са множествените форми на *-ища*, когато съответните съществителни на *-ище* са близки по значение на съществителните без наставка и когато не са с широка употреба в езика. Все пак може да се каже, че употребата на множествената форма на *-ища* се подкрепя от наличността на съответна множествена форма на съществително от същия корен и наставка *-ище*. Това показва, че множественото число на *-ища* като втора множествена форма се е появила първоначално при имена, които имат съответни съществителни от същия корен и наставка *-ище*. Оттука тази множествена форма се е разширила и върху други съществителни, които означават място, но нямат съответни съществителни на *-ище*.

ЗА „ПАДЕЖИТЕ“ НА МЕСТОИМЕНИЯТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Петър Пашов

През 1954—1955 г. в сп. Български език бе проведено обсъждане по повод на статията на проф. Л. Андрейчин „Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език“[1] и статията на акад. А. Т.-Балан „Българско склонение“[2]. Обсъждането се превърна, както е известно, в интересна и плодотворна дискусия[3].

Почти всички участници се изказаха, че за падежи при имената в съвременния български език не може да се говори. Всички признават обаче, че местоименията, и то специално и преди всичко личните, са запазили, общо взето, три падежа: именителен, винителен и дателен. Това традиционно схващане беше изложено в цитираната статия на Л. Андрейчин, стр. 24—25, то беше изразено и от редица участници в дискусията. Така напр. акад. Д. Дечев заяви: „И тъй, неотемна част на понятието „падеж“ е изменяването на крайния слог на името. Ето защо в нашия език имаме падежи само в склонението на местоименията (срв. *мене, ме, кому, кого* и т. п.)“[4].

В своето изказване проф. К. Мирчев, отхвърляйки изцяло като неправилни позициите, на които застава А. Т.-Балан, за да докаже, че в съвременния български език съществува склонение, подложи на научна критика и схващанията по този въпрос на образувания няколко години преди това научен колектив от българоведи в Москва[5]. Изходните позиции на Т.-Балан и на съветските българоведи, както беше изтъкнато в дискусията у нас[6], са съвсем различни — докато нашият учен отрича падежа като обособена морфологична категория, а го разглежда само откъм значение, като логическа категория, съветските българоведи по-

---

[1] Сп. Български език, 1952, кн. 1—2, стр. 20—35.

[2] Сп. Български език, 1954, кн. 1, стр. 40—61.

[3] Сп. Български език отпечата изказвания на К. Мирчев (1954, кн. 1, стр. 61—64), Д. Дечев (кн. 2, стр. 144—145), Б. Симеонов (кн. 2, стр. 150—158), Ив. Хаджов (кн. 2, стр. 158—167), Ив. Дуриданов (кн. 2, стр. 145—150), Ив. Леков (кн. 3, стр. 244—246), Н. Дилевски (1955, кн. 1, стр. 31—38), Цв. Тодоров (кн. 2, стр. 118—124), Н. Иванова (кн. 2, стр. 124—126), Г. Михайлов (кн. 4, стр. 336—342) и още статиите на А. Т.-Балан, „Граматични разногласия“ (1954, кн. 3, стр. 203—219) и Л. Андрейчин, „За някои граматични разногласия“ (1955, кн. 3, стр. 220—227).

[4] Цит. изказване, стр. 145.

[5] Вж. Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, т. 10.

[6] Срв. цитираните изказвания на К. Мирчев (стр. 63) и на Ив. Дуриданов (стр. 150).

следователно се придържат към схващането, че падежът е преди всичко морфологична категория, срв. напр. критиката, която се отправя към схващанията на А. Т.-Балан от Е. В. Чешко[1]. Трябва, във връзка с това, да се отбележи, че погрешността във възгледите както на Т.-Балан, така и на Чешко се дължи преди всичко на неверни изходни позиции, на неправилно трактуване, на преувеличаване на ролята, в някои случаи, на отделни страни на езика. Инак те виждат, общо взето, вярно действителното положение в съвременния наш език и се стремят да излизат винаги от него, за разлика напр. от акад. Ст. Младенов, който, в желанието си да скъсява, да намалява разстоянието между старобългарски и новобългарски език, мисли, че старите падежи се пазят в новобългарски и че са само количествено по-малко застъпени.

Целта, която е поставена в тази статия, изисква малко по-подробно спиране върху схващанията на съветските българоведи по въпроса за съществуването на падежи в нашия език. С. Б. Бернщейн в заключителните си думи[2] изтъква: „В центъра на нашата дискусия беше въпросът за изразяването на „падежните отношения“ в български език... Всички ние признаваме погрешността във възгледа на Т.-Балан, който в дадения случай гледа на съвременния език през призмата на старобългарския език. Ние всички признаваме, че падежът е преди всичко категория морфологическа. Не може да се говори за падежи в езици, които нямат падежни форми, в противен случай лесно се стига до „понятийни категории“, т. е. до отричане на граматиката“ (стр. 60). Срещу подобно схващане почти всички български езиковеди не само че нямат нищо против, но в същност и те излизат от него, когато характеризират съвременния български език като аналитичен, като език без падежи, напр. Л. Андрейчин (в цитираната вече статия „Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език“). Различията обаче се проявяват след това. У нас се признава наличието на падежи при местоименията, но на това не се обръща, така да се каже, внимание, то става някак си по традиция, по инерция, докато Е. В. Чешко използува това за изходен пункт, за опора, за да докаже наличието на три падежа в български език и при съществителните. Щом като има падежи при местоименията съществителни, разсъждава тя, не може да няма падежи и при съществителните, щом като напр. в „и *него* загубих“ *него* е винителен падеж, то и в „и *молива* загубих“ — *молива* е също във винителен падеж. „Наличието на особена морфологическа форма, макар и в част от думите, позволява да си служим с нея като с еталон при определяне кръга на значенията на даден падеж. Да се изследва една формална категория значи «не само да се разкрие дадено значение на някой отделен факт, но и да се намерят всички езикови факти, имащи същото значение, колкото и разнообразни да са те»[3]“ (стр. 28). В заключителното си слово, в отговор на отделни

[1] Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, кн. 10, стр. 26 и сл.

[2] Краткие сообщения Института славяноведения, кн. 10, 1953. Всички цитати от съветски езиковеди, след които в скоби има само указание на страницата, са все от тази книга.

[3] Вж. А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1934, стр. 44.

критики, че пренася категория от една част на речта в друга, Чешко отново заявява: „И тъй, ние излизаме от признаването на падежа за морфологическа категория. Това значи, че ние можем да признаем в езика наличието само на тези падежи, които имат в езика флективни форми. Но доколкото падежът е открит, т. е. щом като един път сме установили, че в езика съществува категория (разр. моя — П. П.) дателен падеж, ние не само вече имаме право, но сме и длъжни да намерим всички средства, с които дадените падежни отношения се изразяват при думите, които нямат дадената падежна форма“ (стр. 63). Не може да не се признае, че в това има известно основание. В същност така се определят падежите на редица думи с омонимни падежни форми напр. в руски и чешки език, също и в старобългарски език. Цялата работа се състои обаче в това, съществува ли в съвременния български език категория дателен падеж, категория падеж изобщо, дали *него, нея, на тях, му, й, им* и пр. за езиковото съзнание на българина са именно падежни форми. Този въпрос придобива определена важност и на него трябва да се даде отговор, за да се покаже, че категорията падеж за днешния ни език е вече мъртва и че съвършено напразно членовете на съветския колектив българоведи „полагат усилия да открият падежи в български език“ (К. Мирчев, цит. изказване, стр. 63).

Най-сериозният упрек, отправен към Чешко, е, че тя пренася категории от една част на речта (местоименията) в друга (съществителните). Възможност за такова пренасяне беше видял Л. Андрейчин още преди това. Той смята, че „тъй като в български език съществуват падежни форми за вин. и дат. падеж при личните (и отчасти при някои други) местоимения, необходимо е, естествено, да се дава и в българската граматика определение на тези падежни категории. Обаче от това не следва, че тези падежни категории трябва да се пренасят по аналогия и при съществителните имена, където липсват падежни форми“[1]. По-нататък на същата страница той пояснява, че напр. в „Купих *книга*“ съществителното *книга* трябва да се разглежда само откъм синтактична функция и да се определи като пряко допълнение, а в изречението „Купих *я* вчера“ местоимението *я* трябва да се разглежда освен откъм синтактична функция (пряко допълнение) още и откъм падежна категория (винителен падеж). Подобни възражения са били направени на Чешко и при обсъждането на доклада й (срв. напр. изказването на А. М. Френкел, стр. 53), и по-късно при дискусията във връзка с доклада на Теодоров-Балан у нас (по-подробно на този въпрос се спря К. Мирчев, вж. сп. Бълг. език, 1954, кн. 1, стр. 63—64).

Е. В. Чешко не се съгласява с тези доводи. В излязлата през 1959 г. в Москва книга „Вопросы грамматики болгарского литературного языка“ авторката се старае да докаже, че в случая не може да се говори за никакво смесване, за никакво пренасяне на категории от една част на речта в друга. Тя излиза от това, че местоименията са дублиращ клас думи по отношение на другите класове (части на речта), тъй като те могат да бъдат съществителни, прилагателни, числителни, наречия. Ме-

[1] Вж. цит. ст., стр. 34.

стоименията съществителни и преди всичко личните местоимения, според Чешко, спадат по отношение на категорията падеж в един клас със съществителните, тъй като падежът изразява отношение на предмета, носител на признаци (съществителното), към неговите активни признаци (глаголи), към пасивните признаци (прилагателни) или към други предмети (съществителни). „А това означава, заключава Е. В. Чешко[1], че отношенията, изразявани с категорията падеж, се явяват общи за целия клас съществителни (значи: съществителните и местоименията съществителни — б. м. — П. П.) и че е достатъчно те (падежните отношения — П. П.) да имат морфологически израз в част от думите на дадения клас, за да можем да ги смятаме за граматическа категория на целия клас."

Мисля, че тези теоретически разсъждения биха имали известно основание, ако действително при местоименията в съвременния български език имаме падежна система, ако *той, него, на него* (*нему*), *го, му* се схващат именно като падежни форми на една и съща дума, т. е. ако за езиковото съзнание на българина една дума *(той)* мени формата си, за да изрази отношение към други думи в речта[2]. Било е време, когато това е било така, но днес, струва ми се, вече не е така. Обаче ние по традиция продължаваме да говорим за падежи при местоименията — във всички наши граматики се дават падежни парадигми на личните местоимения, а и на някои други местоимения.

И тъй, *аз — мене, ме — на мене (мене), ми; тя — нея, я — ней, ѝ; те — тях, ги — на тях (тям), им* като падежни форми ли функционират в системата на съвременния български език?

Известно е, че имаме силно застъпен супплетивизъм при личните местоимения не само в български език и славянските езици, но и в индоевропейските езици изобщо[3]. Достатъчен е един поглед върху формите на личните местоимения, за да установим, че в голямата си част това са различни по произход и звуков състав облици. Без съмнение, в далечното минало повечето от тях са били различни думи, иначе не може и да бъде. Като не се съгласява с някои положения у Остхоф[4], Кацнелсон[5] пише: „Обаче при все това си остава несъмнен основният извод, произтичащ от изследването на Остхоф: наличието на етимологически хетерогенни елементи в изследваните супплетивни редове свидетелствува за това, че две или няколко значения, схващани като различни в ранна степен на развитие, са се свързали в една система, явявайки се от гледище на по-късна епоха морфологически варианти на едно основно значение." От друга страна, супплетивните форми на дадена дума се схващат именно като форми на една дума не само поради единството на лекси-

[1] Сб. Вопросы грамматики болгарского литературного языка, стр. 13.

[2] Срв. у В. В. Виноградов, Русский язык, Грамматическое учение о слове, Москва, 1947, стр. 167: „Падеж — это форма имени, выражающая его отношение к другим словам в речи."

[3] Вж. С. Кацнельсон, К генезису номинативного предложения, Москва—Ленинград, 1936, гл. I. Супплетивность падежей личных местоимений в германских языках, стр. 11—23.

[4] H. Osthoff, Vom Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen, Akademische Rede, Heidelberg, 1899.

[5] Цит. съч., стр. 14—15.

калното значение. По-важна тук е съотносителността с граматическите значения на редовни, несуплетивни форми. При това на суплетивната форма се приписват в някои случаи граматически категории, които тя преди това не е притежавала и не е могла да притежава, напр. *хора* като мн. ч. от *човек*. *Хора* е суплетивна форма за мн. ч. на *човек* само благодарение на това, че съществува граматическа категория число, изразявана с редовни, така да се каже, обикновени, несуплетивни форми. Да предположим сега, че категорията число след време изчезне от нашия език. Явно е обаче, че формите *човек* и *хора* ще останат. Ще имаме ли и тогава основание да ги смятаме за форми на една дума, няма ли да бъдат вече отделни думи? И ако ние по традиция продължим да наричаме *хора* мн. ч. от *човек*, ще имаме ли основание да се опрем на този и други подобни случаи, за да докажем, че категория число в български език съществува? Послужих си с тази аналогия, която, като всяка аналогия, е непълна и следователно уязвима, защото мисля, че е подобно положението с падежите при личните местоимения.

Различните по произход и звучене облици на личните местоимения са се обединили в парадигма като падежни форми на една дума благодарение на това, че са се съотнасяли с падежните форми на основната група в този клас (по Чешко) — съществителните имена, с падежната система в езика ни изобщо. Силното разколебаване и постепенното разрушаване на нашата падежна система, настъпило в среднобългарския период, засяга на общо основание и местоименията. Само че процесът тук е по-бавен, среща задръжки. Известно обяснение на това Е. В. Чешко[1] правилно вижда в спецификата на местоименията, в това, което ги отличава от съществителните — насочване, указване, а не назоваване на предмет и т. н. — с една дума — това, което наричаме м е с т о и м е н н о с т. При съществителните даже и при инверсия по лексикалното значение лесно се разбира в повечето случаи кое е напр. подлог и кое допълнение („От вас навеки *взор* отвръща *бог!*“), докато при местоименията, тъй като те само насочват към някакъв предмет, без да го назовават, липсата на формални средства би затруднила в доста случаи разбирането.

По-нататък в същата студия се казва: „Колкото се отнася до формата на дателен падеж, то тя се измества от такава аналитична конструкция, която има формален показател за даденото отношение — предлог *на*. Затова процесът на изместване е могъл да се разпростре и върху дателен падеж на пълните местоимения, но не е могъл да засегне кратките, доколкото те не се свързват с предлози“ (стр. 13). Това е вярно, но бихме могли да запитаме защо дателен падеж не се заменя с *на* + именителен падеж, защо винителен падеж никога и в никаква степен не се изравнява с именителен? Струва ми се, че „забавянето“ (в сравнение със съществителните имена) на изместването на синтетичните дълги дателни форми действително се дължи на това, което преди малко нарекохме „местоименност“, а пък по-нататъшното изравняване на „винител-

[1] Вопросы грамматики болгарского литературного языка, стр. 13.

ните" и „именителните" форми е невъзможно поради наличието на супплетивизма.

Трябва да се признае, че Е. В. Чешко е права, като възразява, че не може да се предрешава въпросът за изчезването на всички местоименни форми, които наричаме падежни. Действително пълните дателни форми *мене, тебе, нему, ней, нам, вам, тям* днес са архаизми, но кратките *ми, ти, му, ѝ, ни*[1], *ви*[1], *им* се пазят напълно и не показват никакви признаци на упадък. Това се отнася и до енклитичните винителни форми, а също, което е особено важно, и до самостойните (дългите) винителни форми. В този смисъл изброените облици не могат и не трябва да се наричат остатъци, тъй като остатъци наричаме само тези наследени от миналото форми, които в съвременния език не са задължителни, не влизат в системата му, а се чувствуват и употребяват като архаизми. Такива в областта на падежите са напр. *майце си, Пенчу Славейкову, на дяда Ивана,* при местоименията — *тогова, томува, никому* и т. н., а при личните местоимения — дългите дателни форми *нему, ней, тям* и т. н. Обаче самостойните винителни и всички несамостойни (кратки) местоименни форми не са остатъци в този смисъл, тъй като са абсолютно задължителни. Те могат да бъдат наречени остатъци само условно, както прави Л. Андрейчин в цитираната вече няколко пъти статия[2]. Да се мисли обаче, че и тези форми ще споделят съдбата на останалите падежни облици, т. е. че ще изчезнат, е според мене неправилно, най-малко неоснователно. Така напр. Г. Михайлов в цитираното изказване за аналитичния характер на нашия език заявява: „Падежната система днес е запазена само в остатъци, повече при местоименията, отколкото при имената, повече в диалектите, отколкото в книжовния език, и с време напълно ще изчезне"[3]. Ако тук се разбира изчезването на всички местоименни форми, които днес наричаме падежни, трябва да се каже, че това няма да стане, поне докато езикът ни се развива съобразно със сега действуващите развойни тенденции. Нищо не ни дава основание да предполагаме, че след време ще се казва в нашия език напр. вм. „Аз ще отида у *тях* само с *него*" или „И *нея* повикай" — „Аз ще отида у *те* (*тя, той, то*) само с *той* (*то*) или „И *тя* повикай". Но падежната система именно като система не само че с време ще изчезне напълно, но вече е

[1] Дателните форми *ни* и *ви* в литературния език, за разлика от значителен брой диалекти, съвпадат със съответните винителни форми. В книжовния ни език не се прави разлика между „Не *ни* позна" (както „Не *ме* позна") и „Не *ни* позна" (на карти, на ръка — както „Не *ми* позна"), докато в повечето източни говори такава разлика се прави за всички лица и в двете числа. Двата горни израза напр. в с. Буря, Габровско, гласят: „Ни *нѝ* пузнà" и „Ни *нѝ* пузнà". Още: „Ни *вѝ* кàзъх дòбър дéн, зъштòт ни *вѝ* пузнàх".

[2] Сп. Български език, 1952, кн. 1—2, стр. 24.

[3] Сп. Български език, 1955, кн. 4, стр. 339. Срв. още К. Мирчев, същото списание, кн. 1, 1954, стр. 64: „Дългите падежни форми на личните местоимения в български език изчезват пред очите ни, напр. употребата на дателните форми *нему* и *нам* почти редовно се замества вече с предложни конструкции *на него* и *на нас.*" Също у него „Историческа граматика на българския език" (София, 1958, стр. 165): „От останалите форми на косвените падежи все още (разредката моя — П. П.) се употребяват старите дълги и кратки родително-винителни и дателни форми мене ми, тебе ти, нам ни, вам ви, нас ни, вас ви." Срв. и изказването на А. М. Френкел, Краткие сообщения Института славяноведения, кн. 10, стр. 53.

и изчезнала. *Нему* се заменя с *на него*, защото *нему* и *него* се схващат като форми на една и съща дума, обаче *него* не може да се замени с *той* (или *на него* с *на той*), защото *него* и *той* не се мислят (не се схващат) като форми на една и съща дума. За днешното езиково съзнание на българина *той* не става *него*, не променя формата си, за да изрази отношение в изречението. Напр. когато в разговор за нашия колега Иванов кажем: „*Той* е в кабинета, и *него* са извикали“, ние не си представяме, че сме променили *той* (им. п.) в *него* (вин. п.), за да изразим винително падежно отношение. Чисто и просто ние заменяме *Иванов* в единия случай с лично местоимение *той*, а в другия — с лично местоимение *него*. *Той* и *него* са следователно различни лични местоимения, и в този смисъл различни думи, както са различни думи *аз, ти, той* и т. н., макар че, ако ги сравним с глагола, бихме могли да кажем, че това е една дума, която се мени по лице и число, а оттам — че имаме едно единствено лично местоимение *аз*, което има форми за лице, число и падеж!

Личните местоимения *аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те* могат да бъдат наречени лични местоимения за подлог или просто лични местоимения подлози. *Мене, тебе, него, нея, нас, вас, тях* без предлог заместват преки допълнения, а с предлог те могат да изпълняват различни синтактични функции, най-често непряко допълнение и обстоятелствено пояснение. Бихме могли да наречем тези облици лични местоимения допълнения, имайки пред вид, че и когато са употребени с предлог, те са най-често допълнения (непреки), а ако са обстоятелствени пояснения, и то в тези случаи винаги могат да се разглеждат (да се схващат), освен като обстоятелствени пояснения, също като непреки допълнения. Тези нюанси трябва да бъдат изтъквани само при синтактичния анализ, а при морфологичната характеристика ще бъде достатъчно да се каже, че напр. *тях* е самостойно лично местоимение допълнение за 3 л. мн. ч.

Що се отнася до несамостойните (енклитичните или кратките) форми на личните местоимения, при тях положението е малко по-особено. Дателната форма при тях се е запазила както поради това, че те не могат да се употребяват с предлози[1], така и поради наличието на суплетивизъм, специално в 3 л. ед. и мн. ч. Много по-важно е обаче да се изтъкне, че те са станали един вид служебни думи, нещо като частици, които „загатват“ прякото и непрякото допълнение, както окончанието на глагола „загатва“ подлога. В този смисъл може да се твърди, че енклитичните форми на личните местоимения нямат „именителен падеж“ и същевременно да се обясни защо нямат — те биха се дублирали с глаголното окончание. Разбира се, тук не се поставя в никой случай знак на равенство между енклитичните местоимения и окончанието, но не може да не бъде посочена явната близост във функцията на енклитичните местоименни форми и служебните думи. Ето какво казва В. В. Виноградов[2]: „В местоименията като преживелици са се запазили, макар и

[1] Срв. казаното от Е. В. Чешко в цитираната по-горе студия, стр. 13.
[2] Русский язык. Грамматическое учение о слове, стр. 337.

в силно изменен вид, следи от най-старите стадии на граматическия строй. По силата на своеобразието на своята лексикална и граматическа природа местоименията досега не напълно са се слели с живата система на продуктивните части на речта и не са преминали изцяло към разните синтактически частици." Струва ми се, че нямаме достатъчно основание да разглеждаме *ме* в *удари ме* като част на изречението — пряко допълнение, а пък *се* в *ударих се* като служебна дума — значи не като част на изречението. При това не винаги се прави ясно разграничение между възвратното лично местоимение *се* и частица *се*, наречена от някои възвратно-местоименна. Както възвратно-местоименната частица *се* показва, че действието се връща на глаголното лице (разбира се, не при средните и безличните глаголи), така и *ме, те, го* (*я*) показват, че действието на преходния глагол пада съответно върху първо, второ или трето лице, като се указва родът само на трето лице, и само толкова, както окончанието на глагола показва по морфологичен път, че действието е приписано на първо, второ или трето лице (в деятелен залог — че се върши от първо, второ или трето лице). Напр. в *гледам те* имаме указание, че първо лице (говорещото лице) върши действие, което пада върху второ лице (слушателя), а в *гледал го* едно трето лице върши действието върху друго трето лице (ако беше същото трето лице, щеше да се употреби *се* — *гледал се*). При синтактичния разбор сега ние определяме *го* като пряко допълнение (кого гледал — *него*, не може да отговорим: *го*!), а за подлога казваме само, че се подразбира (*той*), тъй като не е изразен с отделна дума. Дали не бихме могли да кажем и за прякото допълнение (*него, Иван*), че се подразбира от *го*, както подлогът (*той, Стоян*) се подразбира от глаголното окончание (и в двата случая, разбира се, и от контекста!)? Не ще и съмнение, че има различие между глаголното окончание и несамостойните (енклитичните) лични местоимения, но дали това е различие между флексия и самостойна част на речта, не е ли по-скоро различие, което съществува между флексията и служебните думи? Но тези въпроси, макар и да представляват голям интерес, не могат да ни занимават сега, те биха били благодарна тема за друго изследване. Всичко това беше казано тук само за да се посочи, че за категория падеж от синхронна гледна точка при тези думи не бива вече да се говори.

Несамостойните (енклитичните, кратките[1]) лични местоимения, независимо от това, дали ще ги смятаме за самостойни или служебни думи, се делят на две групи: несамостойни лични местоимения преки допълнения: *ме, те, го, я, ни, ви, ги* и несамостойни лични местоимения непреки (косвени) допълнения: *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*. Несамостойни лични местоимения подлози, както вече се каза, в нашия език няма. За местоимението *ѝ* ще бъде напр. напълно достатъчно да се каже, че е несамостойно лично местоимение

[1] Терминът несамостойни е може би за предпочитане пред енклитични (особено пред кратки), защото насочва вниманието ни освен към несамостоятелността на тези форми в акцентно отношение, още и към близостта им с несамостойните (служебните) части на речта.

непряко допълнение, 3 л., ед. ч., ж. р., а *я* е несамостойно лично местоимение пряко допълнение за същото лице, число и род. По този начин ние ще се освободим от излишния и по традиция употребяван термин „падеж", който не отразява реално съществуваща граматическа категория падеж в нашия език. Може срещу това да се възрази, че при морфологична характеристика се използуват синтактически термини, че се смесва морфология и синтаксис. Но, както е известно, между морфологията и синтаксиса няма китайска стена — ние в редица случаи просто сме задължени да характеризираме от гледище на синтактичната им функция разглежданите в морфологията части на речта, особено при класификацията на несамостойните (служебните) части на речта, напр. делението на съюзите на съчинителни и подчинителни. Освен това, тук може да се прибави, че и в други езици, имащи развой, сходен с развоя на нашия език, напр. във френския език, който показва редица общи структурни черти с българския език в интересуващата ни сега област, отдавна различните форми на личните местоимения се характеризират по този начин, срв. pronom sujet, pronom complément (direct et indirect), а в съвременните френски граматики (не само учебниците) за падеж (cas) се говори само в историческите справки.

Ето как би изглеждала системата на днешните лични местоимения[1]:

Лични местоимения

Лице	Число	Род	Самостойни		Несамостойни	
			подлог	допълнение	пряко допълнение	непряко допълнение
1	ед.	—	аз	мене	ме	ми
2	ед.	—	ти	тебе	те	ти
3	ед.	м.	той	него	го	му
3	ед.	ж.	тя	нея	я	й
3	ед.	ср.	то	него	го	му
1	мн.	—	ние	нас	ни	ни
2	мн.	—	вие	вас	ви	ви
3	мн.	—	те	тях	ги	им

*

В нашите граматики, дори и от последно време[2], се говори за падежи не само при личните, но и при някои други местоимения, напр въпросителните, показателните, относителните, неопределителните: *кой — кого — кому, тоя — тогова — томува, който — когото — комуто, някой — някого — някому* и т. н. Това са обаче, както беше вече из-

[1] В забележка ще трябва, разбира се, да се каже, че в литературата, предимно у по-старите наши автори и особено в народното творчество, се срещат синтетични форми на самостойните лични местоимения за непряко допълнение за предназначение (архаични дателни форми): *мене, тебе, нему, ней, нам, вам, тям* срещу редовни днес предложни форми: *на мене, на тебе, на него, на нея* и т. н.

[2] Срв. напр. Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, София, 1955, и Л. Андрейчин, М. Иванов и К. Попов, Съвременен български език, ч. I, София, 1956.

тъкнато, падежни остатъци в по-голямата си част. Няма нито един от тези редове форми, при който първата форма — „именителната“ — да не показва подчертан стремеж да измести втората („винителната“), която пък от своя страна отдавна е изтикала вън от системата на езика третата форма („дателната“). Единствено по-здраво се държи формата *кого* с производните си: *когото, някого, никого.* Всички стари дателни облици не влизат в системата на съвременния ни език. Те се употребяват извънредно рядко, и то главно със стилистична цел. Някои от тези форми не са познати на най-младото поколение, защото те стоят още в езиковото ни съзнание само благодарение на познати образци у писатели от миналото, напр. *томува* („Чест томува, що над рало...“ у П. Р. Славейков). Много показателен в това отношение е следният случай. На учениците от шестите класове на 39-то средно политехническо училище в София е бил продиктуван през есента на 1961 г. текст за упражнение от разказа на П. Вежинов „Тресавището“. Там се среща изречението „Той мина край всички, на всекиго каза по някаква дума, всекиму даде съвет“. Учителката е била много учудена, като видяла, че на черната дъска учениците, макар че били вече учили този разказ, написали: „... *всеки му* даде съвет“ и го схващали в смисъл: „... даде му съвет всеки“. А пък един висшист написа през ноември 1961 г. в конкурсна писмена работа: „Разпределението на благата се извършва по съвършено нов принцип — *на всекиму* според възможностите, *на всекиму* според труда.“ Той употребява неправилно, неточно архаичната форма *всекиму*, защото не я разбира, не я знае. Чувал е (чел е) тази формулировка с *всекиму* („... всекиму според труда“) и иска да я предаде дословно, но не чувствува „дателното“ ѝ значение.

По-горе беше казано, че се държат относително здраво формите *кого* и сродните *никого, всекиго* и т. н., но и те, по всеобщо признание, са застрашени. Днес все още изрази като „Днес нямаше *никой*“, „Разпитаха *всеки* поотделно“, „*Кой* избраха“, „На *кой* каза“ и под. се смятат неправилни, едни повече, други по-малко, и се преследват от нормативната ни граматика. Но те показват удивителна жизненост и все повече печелят почва, отначало в говоримия език, а оттам и в писмения. Можем с известна сигурност да твърдим, че след определено време старите падежни форми ще бъдат изцяло изоставени. Ние виждаме как аналитизмът нанася последните си удари. Навсякъде, където липсва суплетивизъм, падежните форми ще бъдат напълно изместени. Няма, струва ми се, да им помогне вече и това, че при местоименията падежните форми за винителен падеж са по-ясни, не допускат двусмисленост, която при съществителните имена се преодолява най-често благодарение на лексикалното значение. Лесно е да се установи, че двусмисленост виждат само тези, които знаят и употребяват редовно винителните форми, които са свикнали с тях, а по-новите поколения (в зависимост и от диалектния произход на отделните лица) при изразяване на отношенията вършител — получател — предназначение (*никой — никого — никому*) не са свикнали да се осланят на формата на думата и пренебрегват почти редовно падежните форми при тези местоимения.

За постепенното изоставяне на облицте *кого, когото* и т. н. допринася съществено и това, че въпросителното местоимение *кой* (и производните от него) пази остатъци от падежи (които в някои случаи са задължителни форми) само когато е местоимение съществително за лица и е от м. р. ед. ч. по форма (тъй като с *кой—кого* можем да питаме и за жена, и за дете, напр. чувал съм в девически клас ученичка да казва в началото на часа: „*Кого* ли ще изпитат сега?“). Въпросителното местоимение прилагателно се мени по род и число, за да се съгласува с съществителното, към което се отнася — *кой, коя, кое, кои,* дори и когато името само се подразбира. Така обаче се получават редица преходни, не винаги достатъчно ясни случаи, напр. „Моите ученици са добри, *кого* да изпитам пред Вас“ и „Моите ученички са добри, *коя* да изпитам (подразбира се *коя ученичка*, но тогава в първия пример би могло да се допусне *кой — кой* да изпитам, — като се подразбира *ученик*). Това важи и за случаите, когато след *кой* следва съчетанието *от тях — кой от тях, кого от тях, коя от тях.* Без съмнение изрази от рода на „На *който* и ученик да кажеш...“ оказват влияние на изрази като „На *когото* от тях и да кажеш...“ и улесняват преминаването им в изрази „На *който* и да кажеш...“[1]. Освен това тези винителни форми сега се употребяват само за лица, а не и за животни и предмети, докато у нашите по-стари писатели имат много по-широка употреба, срв. напр. у Л. Каравелов: „... а от главата му се издигала пара като от котела, в *когото* бабите парят дрехите“ (Българи от старо време, Избрани произведения, София 1955, т. II, стр. 43) и у Ц. Гинчев: „Поясът му беше син мукадиян, върху *когото* облягаше синя димитна салтамарка, и тя с гайтан наоколо“ (Зиналата стена, Повести, София, 1955, стр. 24).

Днес никой няма не само да каже, но и да напише напр. в драма из съвременния живот (освен ако не иска да архаизира или с друга някаква цел): „Мила. Но аз още на третата нощ открих... открих *кому* се моля. Христофоров. *Кому*? Мила. *Тебе*“ (П. К. Яворов, В полите на Витоша, Събрани съчинения, т. III, София, 1960, стр. 62) или пък в поезията:

Ден иде да завидиш ти *тому*в,
кой свойте трепети не съхрани,
когото ясен спомен не вълнува
за вихром отлетели младини!

К. Христов

Доколкото обаче тези форми се срещат в литературата ни, те трябва да бъдат обяснявани и мястото им в системата на езика ясно да се определя — остатъци от една мъртва вече система, а не да се дават парадигми на склонение, а след това да се правят уговорки, че някои от падежните форми не се употребяват вече и са заменени с други. А пък задължителните съгласно нормите на книжовния ни език форми *кого, ко-*

[1] Вероятно разграничението между местоимението прилагателно и местоимението съществително *кой* е имал пред вид И в. Н. Момчилов, когато в своята Граматика на новобългарския език, IV изд., 1881, стр. 44, привежда парадигма за м. р. ед. ч.: И. кой? Р. на кой? на кого? Д. на кой? кому? В. кой? кого?

гото и пр. бихме могли, по аналогия със съответните форми на личните местоимения, да наричаме, ако искаме да избегнем термина падеж, форми за допълнение, напр. *кого* може да се определи като въпросително местоимение съществително за допълнение, но това ще бъде може би излишно престараване.

А. Теодоров-Балан, като се обявява против схващането на Л. Андрейчин[1] за „силната тенденция в разговорния език (предимно на западна почва) към изоставяне на тези падежни форми, особено при показателните и отчасти при другите местоимения", пише[2]: „Говорим за „тенденции" в езика, нарочито в книжевния език. Дали всяко отклонение от една езикова норма е „тенденция", и заслужава ли божем като исторически ход (процес) теоретично уважение и практически прием? ...не е правилно да клоните към решение, че няма основа да подържаме още в книжевния език старинските останки от прости облици за винителна и дателна падежна относба у местоименатa. Правилното е да се подържа сегашната действителност, а явно погрешните отклонения от действителната норма да цените не като „тенденция", а като показалци на слабо общо езиково образование." Трябва да се изтъкне, че по същество така се и прави — „поддържа се сегашната действителност" — но нека да се запитаме не поддържаме ли в същност вчерашната действителност, като при това искаме тя да бъде и утрешна... Това по същество може лесно да стане отричане на движението напред, на развитието на езика (досега има изменение, има развитие — това е историята на езика; сегашното състояние е такова и такова, то е добро — трябва да го поддържаме, като се обявяваме против „тенденциите"). Разбира се, А. Т.-Балан е безспорно прав, като смята, че не всяко отклонение от една езикова норма е тенденция, която заслужава поддръжка. Но тука се касае за защита на форми *томува* от *на този*, *кому* от *на кого* (*на кой*) и т. н., пък и на *човеку* от *на човек*[3].

А. Т.-Балан бе убеден, че „граматична категория падеж не е изчезнала и днес из българското езиково съзнание, ако и да са други падежните изрази, не са старите български"[4]. Фактите обаче показват тъкмо обратното: че именно граматична категория падеж е изчезнала из българското езиково съзнание. Следи от старото българско склонение, разбира се, са останали, и не е могло да не останат. Новото не може да се наложи никога едновременно навсякъде. По едни или други причини развитието, движението напред става неравномерно и това е напълно естествено за едно такова сложно обществено явление като езика. Когато се е оттеглило от нашите земи грададното море, което преди милиони години изцяло ги е заливало, то е оставило

---

[1] Цит. статия, стр. 25.

[2] Цит. статия, сп. Български език, 1954, кн. 1, стр. 58.

[3] Малко по-долу в същата статия (на стр. 59) Балан пише: „Няма основание да се отвръщаме и от старински дателни облици на мъжки, та и на женски съществителни имена. В млади години съм чел книжка: „Трудът е *човеку* длъжност и благодать"... Ако замениме в наслова на реченатa горе книжка старинския прост облик „човеку" с нов съставни облик „на човека", ще ли стане изречението побългарско, поразбрано, похубаво?"

[4] Сп. Български език, 1956, кн. 2, стр. 146, статия „Менитбата на имена в българската граматика".

след себе си известни следи, по които може да се установи докъде е достигало, сладководно ли е било и т. н. Ако водите са се оттеглили сравнително по-скоро, тук-таме може да има даже малки басейнчета, езера[1]. Но да се твърди, че духът на морето е още тук, вече е невъзможно, вече е неправилно! Едно ярко и силно доказателство в полза на това е, че цяла редица падежни остатъци се преосмислят, не се схващат вече като падежи, а се свързват с други живи граматически категории, напр. винителните форми на собствените лични, роднинските и прозвищните имена *Петра, дяда, глезля* започват да се схващат като определени, тъй като падежното окончание *-а* съвпада с кратката членна форма за мъжки род единствено число[2], срв. напр. в централните балкански говори: „Имам *дядо*“, но „Обичам *дяда*“ или „Ти търпиш в къщата си *крадльо* (= крадец)“ и „Ти търпиш в къщата си *крадля* (= крадеца, крадльото, определен, известен крадльо)“. И действително, в тези краища на страната, в които винителната форма на тези имена е редовна, задължителна, израз „Аз никога няма да се оженя за *Васил* “ се схваща като означаващ за *Васил* изобщо, за който и да е *Васил*, за мъж с име *Васил*, а израз „Аз никога няма да се оженя за *Василя*“ — за определен, известен *Васил*.

Слушал съм в родното си село Буря, Габровско, следния разговор. Девойка гальовно пита малко дете, на което „се пада“ леля, защо плаче, какво иска. Възрастна жена, една от присъствуващите там, явно с цел да започне разговор за „сватосване“, казва: — „Иска *свяко*!“ А то ще рече — детето иска леля му да се ожени, да си има и то свако. В този случай детето би казало: „Искам *свяко*.“ Ако то кажеше „Искам свяка“, това би значило: искам моя свяко, твоя мъж. П. Върбанов правилно разглежда подобни случаи: *свако, свакото* е нарицателно име, а *свако, свака* е нарицателно име, употребено като собствено. Аналогията между членуваната форма *свакото* и винителната *свака* е очевидна, макар че по изключение в дадения случай (при имена от м. р. на *-о*) винителното окончание не съвпада с членната форма за м. р.

Това преосмисляне, това свързване с категорията определеност показва по доста безспорен начин, че тези стари падежни форми, доколкото се употребяват в известни диалекти и у по-стари наши писатели, не се държат толкова като падежи, колкото като определени (членувани) форми, че те постепенно се изпразват от старото си съдържание и се

---

[1] Не смея да употребя думата б л а т а, за да не бъда обвинен в емоционално отрицателно отношение към употребяваните в нашия език падежни остатъци, за които в същност става дума и повечето от които аз също употребявам от дете до днес, възможно и до края на живота си! Но напразни до голяма степен остават усилията ми да науча на това и седемгодишната си дъщеря, която наскоро ми заяви, че е разбрала най-после, че „Н а к о г о даде тетрадката си“ е по-правилно, но че е много „по-лесно“ да кажеш „Н а к о й даде тетрадката си“.

[2] Вж. за това В л. Г е о р г и е в, Преосмисляне на падежно окончание в членна форма, сп. Български език, 1955, кн. 3, стр. 252, и П. В ъ р б а н о в, Нарицателни имена, употребявани като собствени, сп. Български език, 1960, кн. 1, стр. 55—60, и пак от него, Имена за лица, същото списание, 1961, кн. 3, стр. 253—258. Това явление е отбелязано още от Л. М и л е т и ч, срв. напр. Източните български говори, СбНУ XXI, стр. 78—83.

пълнят с ново, че те са падежи само исторически, етимологически, но не с оглед на функционирането им в системата на живия език. А. Т.-Балан, защищавайки облиците *Петра, у Вазова, след Кирила и брата му Методия*, пише: „Позволете на тия клетници поне да дишат въздуха на кратките определени облици от м. р."[1] Не значи ли това, че те нямат вече „свой въздух" или най-малко, че той не им достига? А защо това е така, щом като „граматична категория падеж не е изчезнала и днес из българското езиково съзнание"? Тъй като са останали вече без опора в езиковото ни съзнание, където липсва категория падеж, тези форми са продължили живота си, като дишат въздуха на определените форми, така да се каже, с изкуствено дишане. Тяхната съдба не може да бъде друга — те или трябва да се преосмислят, за да оправдаят съществуването си, или постепенно, но неминуемо да изчезнат, както може да се каже, че е вече станало в литературния език — у новите ни писатели те се срещат много рядко, и винаги употребени със стилистична цел.

В заключение, надявам се, може да се каже, че в съвременния български език падежи като редовни форми няма, и то при всички имена, включително местоименията, включително личните местоимения. С една дума казано, в нашия днешен език липсва граматическа категория падеж. Налице са само остатъци от разрушената падежна система, отломъци, форми, които наричаме падежни остатъци. Те не влизат в системата на езика, нямат редовна употреба и задължителност. Тяхното наличие се обяснява с неравномерното по разни причини развитие на езика ни от синтетизъм към аналитизъм. За някои от тези причини бе говорено. Ние днес виждаме как аналитизмът нанася последните си удари, при което, образно казано, всичко, което е било падеж, трябва или да стане нещо друго, да се преосмисли, за да се спаси (като форма, но не и като падеж), или да изчезне. Примери бяха дадени.

От бившите падежни форми в езика ни днес са задължителни само една поредица от облици при местоименията, и то при личните преди всичко, а също и старата винителна форма на местоимението съществително *кой* и производните от него. Видяхме, че в същност здраво и непоклатимо се държат само суплетивните форми при личните местоимения — единствено те имат абсолютна задължителност не само по предписание, но тяхното пренебрежение е недопустимо изобщо. Ние наричаме в нашата днешна граматическа наука тези форми падежни — говорим за именителен, винителен и дателен падеж на личните местоимения по традиция, без да се замислим дали те сега, от съвременна гледна точка, са действително падежи.

По време на дискусията за аналитичния характер на нашия език беше многократно изтъквано, че за наличието на падежи при съществителните имена в езика ни се говори, защото се излиза било от по-старото му състояние (старобългарски език), било защото се прави сравнение с другите славянски езици. Тази констатация е напълно правилна, макар че акад. А. Т.-Балан не се съгласи с нея. Но сега да видим дали бихме могли да стигнем до учение за падежи при личните местоимения в нашия днешен

[1] Сп. Български език, 1954, кн. 1, стр. 57.

език, като излизаме само от редовните, задължителните им форми, без да правим сравнение с никой друг език, нито със старобългарски. Мисля, че при едно такова разглеждане на личните местоимения ние се убеждаваме, че в същност това са по същество различни думи, а не различни падежни форми на едно и също местоимение. Като оставим настрани в случая несамостойните лични местоимения по причини, които бяха изтъкнати, при самостойните имаме по две форми. Едната е стария пряк падеж (именителния), а другата е наследник на старите косвени падежи, които не са били суплетивни помежду си и всички постепенно се свеждат към винителния, като последен — едва в най-ново време — се предава дателният. Известно е, че в науката, и специално в езикознанието, едно предположение не може да служи за доказателство, но тъй като и в изложението беше един път използувано предположение, да предположим и сега за момент, колкото и невероятно да ни изглежда това, че личните местоимения имаха несуплетивни падежни форми, както всички останали имена, да кажем местоимението за 1 л. ед. ч. *аз*: им. п. *аз*, вин. п. *аза*, дат. п. *азу* срещу действителните *аз, мене, мене* (*на мене*). Пита се сега, при това предполагаемо положение, дали и досега старата винителна форма би била неразколебана даже и в минимални размери. Очевидно не. В такъв случай и всички падежни форми на личните местоимения, макар и по-бавно поради спецификата на местоименията изобщо, биха споделили съдбата на падежите изобщо, биха били разколебани и пред реална опасност от пълно изчезване не само като значение, но и като форми. Положението би било такова, каквото в действителност сега е при *кой — кого — кому, никой — никого — никому, всеки — всекиго — всекиму*. да не говорим за *тоя — тогова — тому́ва*.

ЗА НЯКОИ ФОРМИ НА ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Светомир Иванчев

При формите за именителен пад. ср. р. ед. ч., винителен и дателен пад. м. р. ед. ч. на показателните местоимения *този*, *онзи* и многобройните аналогични местоимения по говорите повечето изследвачи на българския език установяват частицата *-ва* и същевременно я определят като усилваща, без обаче да я обясняват по-отблизо във формално и семантично отношение. Етимологически тя е общо взето ясна и се свързва с показателния корен *-ц-*[1]. От съвременно гледище тук действително би могло да се говори за усилваща частица *-ва*. Исторически тази частица, която се е почти десемантизирала, а във формално отношение се е сраснала твърде здраво със съответната местоименна основа, ни отвежда към старославянското, наследено, както изглежда от праславянско време, показателно междуметие *ова*. Това междуметие представя форма за ср. р. мн. ч. на показателното местоимение овъ, ова, ово. Междуметието *ова* със значение на 'ето' е регистрирано в старочешки и старополски[2]. В старобългарски това междуметие не е засвидетелствувано[3]. Би могло да се говори в случая и за междуметие **va*, което не ни е засвидетелствувано в самостоятелна употреба в славянските езици и което би било напълно аналогично на междуметието *на*, известно ни от всички съвременни славянски езици, обаче неотбелязано в старобългарския език[4].

[1] K. Brugmann, Die Demonstrativa der indogermanischen Sprachen, Leipzig, 1904, стр. 100, 102; Đ. Škarić, Deiktične čestice *zi* i *si* u slavenskim jezicima, Rad Jugoslavenske akademije znanosti in umjetnosti, knjiga 229, Zagreb, 1924, стр. 249—250; A. Walde — J. Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I, Berlin Leipzig, 1930, стр. 187; Fr. Trávníček, Neslovesné věty v češtině, I, Brno, 1930, стр. 188—191.

[2] В картотеката на Института за чешки език при Чехословашката академия на науките в Прага, както и на Института за старополски език при Полската академия на науките в Краков, са засвидетелствувани много случаи на *ова* със значение на 'ето'.

[3] Няма го у: Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865; L. Sadnik — R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955. Не можах да го открия и в картотеката на подготвяния голям старобългарски речник в Прага.

[4] Вж. обяснението, което дава Й. Зубати за отсъствието на подобни езикови средства в старите паметници: „Jde patrně o způsob, mluvení, sloužící vyjadřování vzrušenějšímu, citovému, a vůči podobným způsobům mluvení, běžným spíše v projevech povahy intimnější, spontannější, literatury umělé vůbec a starší zvláště bývají, zdrželivy" (O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jejich původě, Studie a články, sv. II, Praha, 1954, стр. 64).

Към това междуметие сочи очевидно хасковското „*ωа* — за засилване звателната форма за м. р.“[1] И двете последни междуметия, едното предполагаемо, другото реално съществуващо, представят, както и *ова*, форми за ср. р. ед. ч., само че в случая на местоименията **vъ, va, vo* и **nъ, na, no*, за съществуването на които има доста данни[2]. Тези кратки показателни местоимения в праславянско, а може би още в праиндоевропейско време, са били усилени с предпоставеното показателно междуметие *о* (и днес все още в полския език *о* значи 'ето'). В значението на днешното българско междуметие *о* също може да се види връзката с първоначалното показателно значение 'ето, виж', присъщо в по-ясен или по-замъглен вид на всички междуметия, предназначението на които е да призовават, да привличат вниманието и които обикновено се свързват със звателна форма или, ако такава не съществува, сами придават такова значение на именителните форми. Подобно усилване на местоимения, чието първоначално силно показателно значение с течение на времето се е позатъмнило, е впрочем закономерно явление, известно от всички индоевропейски езици. Абсолютно същото нещо, само че с друго междуметие и в по-късна епоха е станало в руския език с показателното местоимение *тот, та, то*. Съчетано с предпоставеното показателно междуметие *э* (в български *е*), това местоимение е дало *этот, эта, это*. Аналогичен случай в днешния български език имаме с местоименията *ай-тос, ай-тъс ай-туй*[3]. В родопските говори съществува *осуй* (това), което Милетич смята wahrscheinlich вместо *е-суй*[4]. Да се предполага съществуването и в българския език някога на кратките първоначални коренни местоимения ѢЪ, ѢА, ѢО, ѣъ, ѣа, ѣо дават основание съществуващите и до днес в родопските и македонските говори показателни местоимения *ной, ная, нова* и *вой, вая, во*, в основата на които обикновено се виждат местоименията ѡнъ, ѡвъ, като изчезването на *о* в началото на думата се смята за резултат на силна редукция или на аналогия по местоимението тъ. По начало това не би могло да се отрича категорично. Все пак ние разполагаме с твърде малко опорни точки, за да твърдим едното или другото. Но като имаме пред вид, че това са периферни говори, които пазят и други архаизми, бихме могли в това отношение да ги съпоставим с кашубски, в който, както видяхме, Рисевич смята, че е имало кратки форми **nъ, na, no*. Не е излишно тук да се спомене, че и членните форми в тези говори, обикновено извеждани от ѡнъ и ѡвъ, много по-лес-

---

[1] Г. Христов, Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, Известия на Института за български език при БАН, кн. IV, 1956, стр. 212.

[2] K. Brugmann, Die Demonstrativa, стр. 100, 102; Z. Rysiewicz, Kaszubskie *nen* i formacje pochodne; zachodniosłowiańskie *tъnъ, sъnъ, jьnъ*, Stydia językoznawcze, Wrocław, 1956, стр. 61—65; Г. А. Ильинский, О некоторых архаизмах и новообразованиях праславянского языка, Прага, 1902, стр. 110—117; Сложные местоимения и окончания род. пад. ед. ч. м. и ср. р. неличных местоимений в славянских языках, Прага, 1903.

[3] Н. Котова, Говор села Твардицы Молдавской ССР, Ученые записки Института славяноведения, II, Москва, 1950, стр. 292.

[4] L. Miletič, Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912, стр. 57.

но биха били изведени от съответните кратки форми на тези местоимения[1]. В родопските говори освен с *-то, -со* относителните местоимения се образуват и с частицата *-ну (-но)*.[2]. Един твърде сериозен аргумент против тезата за съществуването на кратки форми *въ, ва, во* и *пъ, па, по* в български език би било пълното им отсъствие в паметниците. Но, както видяхме, едно така разпространено във всички славянски езици междуметие като *на* също не е отбелязано в най-старите паметници, въпреки че в тях много често употреба има аналогичното междуметие се, днес напълно неизвестно в литературните славянски езици. Липсата им в най-старите паметници следователно не може да бъде категоричен аргумент против съществуването им изобщо.

Но да се върнем на формите, които ни интересуват и за обяснението на които е достатъчно и само исторически засвидетелстваното междуметие *ова*. Ясно е, че формите *това, тогова, томува, онова, оногова, ономува* и аналогични на тях по говорите трябва да се разглеждат като развитие от по-старото съчетание то ова 'ето това, ей това' (а ако приемем съществуването на междуметието ва, просто от съчетанието то ва) и съответно от съчетанията того ова (того ва), томѹ ова (томѹ ва), оно ова (оно ва), оного ова (оного ва), ономѹ ова (ономѹ ва).

В днешните славянски езици са известни много случаи на подобни съставания. В чешки език напр. имаме усиленото местоимение *tento, tato, toto*[3], *tenhle, tahle tohle; tamten, tamta, tamto*. В полски език се наблюдава същото: *temten, tamta, tamto*. В другите славянски езици съставания на показателни местоимения за предметно посочване с частицата *-ва*, която иначе е доста честа при наречията, се срещат твърде рядко. Единствено в чешкия съюз *ponĕvadž* (стб. по-нiе-ва-же, стср. поневаже) можем да открием местоименно съчетание от този тип с тази частица. М. Мурко (Matica slovenska, 1891, стр. 53) съобщава формите *oniva, oneva* 'ония'[4]. В това отношение българският език заема доста изтъкнато място сред славянските езици.

Посоченото развитие на показателните местоимения тъ, онъ в българския език се подкрепя и от развитието на местоименията *такъв*, което има подобна история. Това местоимение в говорите се среща и с малко по-други форми. Така напр. м. р. ед. ч. *такъва*, ж. р. ед. ч. *такъва*, ср. р. ед. ч. *такъво, таково*, мн. ч. *такъви, такиви*, а също така и формите: *таква, такво, такви*. Ясно е, че това са форми, резултат от по-късно развитие с проявен стремеж към засилване на родово и числено диференциалния признак, каквито са напр. чешките литературни форми *takový, taková, takové* (тук ясно личи междуметието *ова*). В бъл-

[1] L. Miletić, O članu u bugarskom jeziku, Zagreb, 1889, стр. 12.
[2] L. Miletič, Die Rhodopenmundarten, стр. 59.
[3] Л. Милетич посочва в родопските говори формата *того-то:* на *того-то* му казват турците гяур имаму (Das Ostbulgarische, стр. 118). У В. Н. Щепкин *оното* 'онова, онуй' (Учебник болгарского языка, Москва, 1909, стр. 44).
[4] По Ђуро Шкарић, Јужнословенска ријечица' *ve*. Јужнословенски филолог, III, Београд, 1922—1923, стр. 82.

гарския литературен език, който, разбира се, отразява в това отношение състоянието на редица говори, се пазят по-старинни форми, при които много ясно личи първоначалното съчетание от местоимение за признаково показване и показателно междуметие (само формата за мъжки род прави изключение, тук показателна е диалектната форма *такъва* < такъ ова или < такъ ва), *такава* < така ова (така ва), *такова* < тако ова (тако ва), *такива* < таки ова (таки ва). Интересни са белославинските форми *оновѐ, таковѐ, такивѐ*[1], при които имаме ново усилване на показателното значение с показателното междуметие *е (онова е, такова е, такива е)*. Наличността на това местоимение с описаното словообразователно оформление и в другите славянски езици говори за старината на тоя по същество аглутинативен процес.

При местоимението *какъв, каква, какво, какви* се касае очевидно за напълно механично оформление по аналогия на *такъв (такава...)* със засилен родово и числено диференциален признак. Успоредната и свързана употреба на местоименията *какъв — такъв* прави напълно възможно аналогичното им оформление. В другите славянски езици обаче обикновено това оформление при въпросителното местоимение липсва.

Местоимението *толкав, толкава, толкаво, толкави* е резултат от подобно развитие. Ударението на първата сричка обаче е довело до съвпадане на формите за м. и ж. р. ед. ч. *толкъва, толкава*, вследствие на което се е явила необходимостта от засилване на родово диференциалния признак в окончанията. Отделно се налага да бъде разгледана формата на количественото местоименно наречие *толкова*, което в старобългарски е съвпадало по форма с формата на ср. р. ед. ч. на показателното местоимение за количество только. Семантичната изолираност на това наречие и неговата единичност, невключеност в системата на трите рода и двете числа, е запазила първоначалната му форма *толкова* < только ова (только ва). От друга страна, това е довело и до отделянето му, формалната му диференциация от местоименните форми.

Формите *колкав, колкава, колкаво, колкави* се намират в същото отношение към *толкав*, както *какъв* към *такъв*.

Струва ми се, че въпросът за характера на частицата *-ва* във формите *това, онова, такъв, онакъв, толкав...* може да се смята за напълно ясен. Остава обаче въпросът за пъстротата, за известна непоследователност, която се наблюдава в парадигмата на местоименията *този, онзи*, и то както в хоризонтална, така и във вертикална посока. От една страна, формите за им. пад. ед. ч. м. и ж. р., както и за мн. ч. при тези местоимения са оформени с частиците *-зи/-з* или *-я*, въпросът за произхода и семантиката на които в случая не ни интересува, от друга страна, същите тези форми в косвените падежи се характеризират, както видяхме вече, с частицата *-ва*. В плоскостта на им. п. при три от формите (м. и ж. р. ед. ч. и мн. ч.), както знаем, имаме завършек *-зи/-з* или *-я* и само при формата за ср. р., която по общата си семантика не се от-

[1] К. Попов, Говорът на с. Габаре, Белославинско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956, стр. 135.

личава от другите форми, имаме завършък *-ва*. Парадигмата следователно има следния вид:

	Ед. число			Мн. число
	м. р.	ж. р	ср. р.	
И	тоз(и) тоя онзи оня	таз(и) тая оназ(и) оная	това (туй) онова (онуй)	тез(и) тия онез(и) ония
В	тогова тогоз(и) оногова оногоз(и)			
Д	томува томуз(и) ономува ономуз(и)			

Тази таблица изумително напомня картината, която ни е известна от латинския език: „... сильная указательная экспрессия *iste* отражается в его соперничестве с *hic*. *Iste* вытесняет *hic* из номинативного употребления в мужском и женском родах (т. е. семантически наиболее заостренных позиций). Наоборот, употребление *hic* крепко держится в косвенных падежах и парадигме среднего рода“[1]. Но не само латинският език е типичен в това отношение. Още Бругман изтъква това за староиндийски, старогръцки, готски[2]. Обаче освен общоезиковите тенденции (между другото обособеността на формата за среден род с предимно субстантивната си употреба) има и някои други моменти, които вероятно също са играли роля за такова едно разпределение на формите в парадиг-

[1] Р. Г. Пиотровский, Формирование артикля в романских языках (выбор формы), Москва — Ленинград, 1960, стр. 23. В случая Пиотровски цитира под черта C. L. Meader, The Latin Pronouns is : hic : iste : ipse : ille. New York, 1902, стр. 150.

[2] K. Brugmann, Die Demonstrativa: „Wie die übereinstimmenden Gruppierungen ai. *sá, sā́, tád*, gr. *ὁ, ἡ, τό*, got. *sa, sō, pata*, war der Nom. Sg. Masc. und Fem. in uridg. Paradigma von **to-* durch den Stamm **so-* ersetzt. Diese Verteilung erinnert an die Beschränkung got. si ir. *si* Fem. „sie“ auf den Nom. (got. Akk. *ija* usw.), an die gleiche Beschränkung von aksl. *onъ, ona, ono* „er, sie, es“ (Gen. *jego, jeję* usw.) und an den Suppletivismus beim Pronomen der ersten Person, die Isoliertheit des Grundelementes des Nom. *ich* neben den *m*-Formen *meiner, mir, mich*“ (стр. 25—26).

мата на показателното местоимение *този* (и аналогични), особено в хоризонтален план. Това разпределение вероятно се е наложило между другото и затова, за да бъде подсилен родово диференциалният признак, защото иначе би се получило формално сливане било на формите *тъзи* (м. р. ед. ч.) и *тази* (ж. р. ед. ч.), която и без това в говорите се изговаря като *тъзи*, тъй като представя стар винителен падеж (тѫзи), било на *този* (м. р. ед. ч.) и *този* (ср. р. ед. ч.), форма, която действително съществува в говорите. При *онова* вероятно е играла роля и аналогията по *това*.

За настаняването на частицата *-ва* във формите *тогова, томува* безспорно е съдействувала и тенденцията за изместване на старото третолично местоимение онъ, она, оно от тъ, та, то в цялата парадигма (и в косвените падежи), поради което формите того, тому са били схващани като форми на третоличното местоимение и поради необходимостта от семантична диференциация са се наложили формите *тогова, томува*.

Интересно е, че в говорите, където се наблюдава доста голяма пъстрота по отношение на показателните местоимения, разглежданата особеност на парадигмата им в литературния език е винаги релефно очертана. Така във формата за ср. р. ед. ч., макар и да се явява в много разновидности, обикновено е налице частицата *-ва* (*тово*[14], *товѐ*[4], *товай*[4], *тувà*[20], *тув'èна*[16], *тавà*[5], *тавѐ*[6], *тва*,[11, 19, 20], *твàнкън*[19], *онòва*[17], *онòво*[8], *оновѝй*[6], *оновѐ*[6], *унỳ'а*[22], *новà*[20], *нòва*[1, 2, 5], *ноо*[1], *ноỳ*[1], *нувà*[20], *нвà*[1, 19], *совà*[3, 22], *сòва*[2], *сувà*[2, 3, 22], *сзвà*[1], *сва*[2, 20], *ова*[10], *овòвà*[12]). Същото е и с формите за вин. пад. ед. ч. м. р. (*тòгово*[4], *тòговак*[7], *тòговек*[7], *тòгвак*[1], *тòзак*[1], *тòзовак*[7], *тòзовек*[7], *онòгова*[4, 12], *унòва*[22], *òнегва*[18], *ногòва*[3], *нòговак*[7], *нòговек*,[7] *нòгвак*[1, 2], *нòвак*[1], *нòзовак*[7], *нòзовек*,[7] *согòва*[2], *сòговак*[7], *сòговек*[7], *сòгвак*[1, 2], *сòвак*[1], *сòзовак*[7], *сòзовек*[7], *овòгова*[12], *òвегва*[18]), както и с формата за дат. пад. ед. ч. м. р. (*тòмува*[3, 7], *тòмва*[2, 7], *тòваму*[7], *тòвам*[1], *тòвому*[12], *тувàму*[1], *онòвому*[12], *нòмува*[2, 7], *номỳва*[2], *нòмва*[2, 7], *нòваму*[7], *нòвам*[1], *новàму*[7], *нувàму*[1], *сомỳва*[2], *сòмува*[2, 7], *сòмва*[2, 7], *сòваму*[7], *сòвам*[1], *сувàму*[1], *овдвому*[4]). В родопските говори изолирано положение заемат формите за дат. пад. ед. ч. ж. р. *тѣвам, сѣвам, нѣвам*[1], които представят новообразувания от по-стари винителни форми *тѣва, сѣва, нѣва* и *м* — окончание, пренесено от м. р., както и формите за дат. п. ед. ч. ср. р. *тувàму, сувàму, нувàму*[1], също очевидни новообразувания, но те в същност не нарушават системата.

Вън от системата обаче излизат единичните форми за им. п. ед. ч. м. р. *тòзива, сòзива, нòзива*[1], *тòве*[10, 17] и *твà*[5], формите за им. пад. ед. ч. ж. р. *тѣва, сѣва, нѣва*[1], както и формите за мн. ч. *тѣва*[1, 21], *тяа*[1, 3, 20], *онѣва*[21], *нѣва*[3], *няа*[3, 20], *сѣа*[20]. Тези форми могат да намерят задоволи-

---

[1] L. Miletič, Das Ostbulgarische, Vien, 1903, стр. 252, 253, 254.

[2] L. Miletič, Die Rhodopenmundarten, стр. 57, 146, 147.

[3] Ст. Младенов, Принос към изучаване на българските говори в Източна и Западна Тракия (Бит и език на тракийските и малоазийските българи, част II, Език), София, 1936.

[4] Цв. Тодоров, Северозападните български говори, Сборник за народни умотворения, XLI, София 1936, стр. 287.

телно обяснение. Очевидно е, че формите за им. пад. ед. ч. м. р. *тòзива, сòзива, нòзива* са образувани по-късно по аналогия на съответните винителни и дателни форми, завършващи на *-ва*. Формата *тòве*, която в Кюстендилско и Благоевградско се среща наред с формата *òве*, би могла да бъде повлияна от последната. Интересна е формата *твá*, която би била закономерна наследница на по-старото съчетание тъ ѫ (тъ ѻѫ). Това е наистина единствена форма, която нарушава системата. По начало, разбира се, не може да се изключва свързване на междуметия от типа *ова, ва* с всички местоименни форми. Би могло да се мисли евентуално за по-късен паралел по аналогия на *тоз(и)* — форма за м. и ср. р. ед. ч., но това е само предположение. Формите за ж. р. ед. ч. им. пад. *тѣ̀ва, сѣ̀ва, нѣ̀ва* са в същност винителни, прехвърлени по-късно в им. пад. Формите за мн. ч. *тѣ́ва нѣ́ва, онѣ́ва* биха могли също да се разглеждат като винителни форми за мн. ч. [тѣХ(ъ-ѻ)ѫ, нѣХ(ъ-ѻ)ѫ, онѣХ(ъ-ѻ)ѫ], прехвърлени в им. пад.

---

[5] К. Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, т. XXXII, София, 1936, стр. 74.

[6] К. Попов, Говорът на с. Габаре, Белослатинско, Известия на Института за български език при БАН, кн. IV, 1956, стр. 135.

[7] Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, Известия на Института за български език при БАН, кн. IV, 1956, стр. 45, 47.

[8] Р. Ангелова, Село Радуил, Самоковско. Народопис и говор. Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. VIII и IX, София, 1948, стр. 339.

[9] А. Берберска, Говорът на с. Олшане (Белоградчишко), Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. VII, 1931, стр. 100.

[10] Й. Бояджиева, Кюстендилските полчани и техният говор, Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. VII, 1931, стр. 246.

[11] Ср. Георгиев, По говора на с. Чешнегир — Нова махала (Станимашко), Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. III, стр. 439.

[12] Д. Господинкин, Трънчаните и трънският говор, Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. IV, 1921, стр. 182.

[13] Э. И. Зеленина, Отчет о диалектологической поездке в село Терновку, Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР, вып. 7, Москва, 1955, стр. 121.

[14] Ар. Кузов, Костурският говор, Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. IV, 1921, стр. 110.

[15] Д. Мирчев, Бележки по кукушко-воденския говор, Сборник за народни умотворения и книжнина, XVIII, 1901, стр. 461.

[16] В. Савов, Ловчанските помаци и техният говор, Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. VII, 1931, стр. 30.

[17] Хр. Стоилов, Ударението на горноджумайския говор, Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. I, 1905, стр. 205

[18] Е. Спространов, По говора на гр. Охрид, Сборник за народни умотворения и книжнина, XVIII, 1901.

[19] Г. Христов, Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, Известия на Института за български език при БАН, кн. IV, 1956.

[20] Хр. Кодов, Езикът на тракийските българи (Бит и език на тракийските и малоазийските българи, част II, Език), София, 1936.

[21] П. А. Лавров, Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка, Москва, 1893, стр. 160.

*

Опитахме се да хвърлим по-обилна светлина върху един частен въпрос от проблематиката на българските показателни местоимения. Тази проблематика обаче е много богата и за жалост досега недостатъчно разработена. Детайлното проучване на тези въпроси ще запълни празнина както в историческата граматика на българския език, така и в сравнителната граматика на славянските езици.

СЛЕДИ ОТ ЕДНА ИЗЧЕЗНАЛА ОПОЗИЦИЯ В ГЛАГОЛНАТА СИСТЕМА НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Калина Иванова

В редица трудове, посветени на глаголния вид в славянските езици, се разглежда и една малка, затворена и непродуктивна система от глаголи, които се противопоставят не по вид, а по своята пространствена характеристика[1], по характера на действието[2], което изразяват.

Това са така наречените „глаголи за движение", или, според Карцевски, „глаголи за предвижване" (verbes de locomotion). Исаченко, който заема термина на Карцевски (глаголы перемещения), обяснява появата му със стремежа да се разграничи разглежданата система от всички останали глаголи, изразяващи „движение".

Имат се пред вид само няколко двойки глаголи. Броят им е различен в различните славянски езици, а не е уточнен и в рамките на един език, тъй като системата се намира в низходящо развитие (отмиране) и от нея постоянно отпадат някои двойки. За руски език в Академическата граматика[3] са приведени 15 двойки, у С. Карцевски[4] и Е. В. Чешко[5] по 14, Исаченко изрежда 17, между които посочва 4 в скоби — като изчезващи[6]. Това са глаголи от типа на руските бежать — бегать, везти — возить, вести — водить, идти — ходить, плыть — плавать, тащить — таскать и др. Изразяващи в основата си едно и също действие, и двата глагола принадлежат към несвършен вид. Първите членове на двойката по терминологията на френската школа се наричат определени (déterminés), а вторите — неопределени (indéterminés)[7].

---

[1] „Различното в тези глаголи е, че те са или не са определени по отношение на понятието пространство (la notion d'espace)", S. Kartsevski, Etudes sur le système verbal du russe contemporain, сп. Slavia, год. I (1922—1923), стр. 510.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Към морфологичната характеристика на видовата система в съвременния български език, Славистичен сборник, т. I, Езикознание, София, 1958, стр. 261. Срв. също А. В. Исаченко, Грамматический стрсй русского языка. Морфология, ч. II, Братислава, 1960, стр. 309 и сл.

[3] Грамматика русского языка, I, Акад. наук СССР, И-т языкознания, Москва, 1953, стр. 460.

[4] Цит. съч., стр. 510.

[5] Е. В. Чешко, К истории глаголов движения, Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960 стр. 210.

[6] Цит. съч., стр. 312—313.

[7] Вж. Карцевски, цит. съч.; срв. още Jerzy Kuryłowicz, La genèse d'aspects verbaux slaves, Prace filologiczne, год. XIV, 1929, стр. 644—657; N. van Vijk, Sur l'origine des aspects du verbe slave, Revue des études slaves, год. IX, 1929, стр. 237—252.

Шахматов, който ги третира като „подвидове", ги нарича респективно „моторно-некратни" и „моторно-кратни"[1]. В съвременното съветско езикознание се употребява и друг комплексен термин — моторно-определени и моторно-неопределени глаголи.

Срещат се и термини, по-точно фиксиращи същността на лексикалната опозиция определеност/неопределеност (т. е. насоченост/ненасоченост в пространството). Така проф. Андрейчин в посочената статия, използувайки получилите гражданственост термини определеномоторни/неопределеномоторни глаголи, посочва в скоби — насочени и ненасочени или повторителни. Исаченко нарича първата серия глаголи „еднонасочени" (однонаправленные) и в съгласие с теорията за „слабия" член на противопоставянето, на която е привърженик, определя втората серия негативно, наричайки глаголите „условно" „ненасочени" (ненаправленные).

Смятам, че бихме могли в български език да използуваме мимоходом предложените от проф. Андрейчин термини „насочени" и „ненасочени" глаголи, тъй като те съдържат в най-голяма степен елемент от характеристиката на разглежданата опозиция. Възприемането на този термин свидетелствува за това, че, съзнавайки трудностите, възникващи при дефиниране на подобен род явления, и практическата невъзможност да се определи същността им с няколко думи, приемам становището на А. В. Исаченко, че за „решаващ семантически критерий, въз основа на който се осъществява системното противопоставяне на глаголите от серията *идти* и глаголите от серията *ходить*, следва да се признае насочеността на движението в пространството"[2].

Противопоставянето насоченост/ненасоченост се приема от повечето изследователи за много старо, далеч предшествуващо видовото противопоставяне, което е вече граматично по природата си. Потебня поставя в основата му стремежа на езика към по-висша абстракция. „Езикът, прибавяйки към форми като *нести* такива като *носить, нашивать*, между другото се стреми към своеобразна отвлеченост на мисълта"[3]. Това мнение подхваща Е. В. Чешко, поставяйки в основата на двойките-глаголи за „движение", наред с признака „целенасоченост/разнонасоченост" (целенаправленность/разнонаправленность) и признака „конкретност/отвлеченост" на действието[4]. В друга нейна работа четем: „В глаголите за движение са се запазили двойките-основи поради това, че са били нужни за изразяване на друго, частно значение, свързано с лексикалните особености на тези глаголи, за изразяване на различия в пространствената характеристика на движението. Това значение е станало водещо. Но доколкото двойките-основи се запазват, те запазват като съпътствуващо значение и старото съотношение между конкретността и отвлечеността на действието"[5].

---

[1] Вж. Из трудов А. А. Шахматова, Москва, 1952, стр. 89; срв. също Академическата граматика, I, стр. 460 и сл. („глаголы кратного и некратного подвида").

[2] Цит. съч., стр. 311.

[3] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, стр. 47.

[4] Цит. съч., стр. 209.

[5] Е. В. Чешко, К истории славянских глагольных видов, Учёные записки Института славяноведения, т. III, 1951, стр. 335.

Ако се върнем малко назад, ще намерим интересни разсъждения в цитираната работа на Ван Вейк, стр. 252, § 8. Характеризирайки в духа на Херман[1] глаголната категория определеност/неопределеност като обективна за разлика от вида, който се квалифицира като субективна категория, В. Вейк пише, че тук не е възможна такава проста дефиниция, както при видовете, но че изобщо определените глаголи рисуват действията по-прости, водещи право към целта, докато неопределените глаголи са употребени за действия, образувани от много актове, или за дълги или повторяеми действия.

Разглъната дефиниция дава и Руската Академическа граматика (т. I, стр. 460): „Глаголите от кратния подвид означават действие, извършващо се не в една посока или не на един път (не за един приём), не в едно време. Обратно, глаголите от некратния подвид означават действие, протичащо в една посока, непрекъснато и в определен момент."

Основна слабост на посочените дефиниции (имат се пред вид последните две) е това, че на една плоскост се поставят съществени и производни признаци от характеристиката на явлението.

Спомена се в началото, че системата, която ни интересува, се разглежда във връзка с категорията вид, при все че тук не става дума за видово противопоставяне, а за лексикална опозиция.

Въпросът е там, че много изследователи са склонни да виждат в категорията определеност/неопределеност, към която принадлежат нашите насочени/ненасочени глаголи, исторически източник на граматическото противопоставяне по вид. Така според Ван Вейк категорията вид постепенно е изместила категорията определеност/неопределеност. Той разглежда напр. заместването на нти с пѣнти и бѣжати с убѣжати за изразяване на свършен вид, което е станало вече в литературна епоха, като последен акт на лингвистичния процес на отстъплението на категорията определеност/неопределеност пред категорията вид[2].

Това схващане, поддържано от много изследвачи, има свои привърженици и в най-ново време[3]. И. Немец смята, че в учението за причинната връзка между лексикалната категория детерминативност/индетерминативност (определеност/неопределеност) и граматичната категория вид се открива поглед не само към развоя на видовите категории, но и изобщо към развоя на славянската система на глаголните основи, времена и видове като цяло (стр. 534).

На близки позиции стои Е. В. Чешко, според която изходен момент в развитието на новите видови отношения би могло да бъде отношението между конкретно/отвлечено действие в значението на глаголните основи[4].

---

[1] Ed. Hermann, Objektive und subjektive Aktionsart, Indogermanische Forschungen, XLV, стр. 207 и сл.

[2] Цит. съч., стр. 243, § 3.

[3] Вж. напр. В. В. Бородич, К вопросу о видовых отношениях старославянского глагола, Учёные записки И-та славяноведения, т. IX, 1954, също Jgor Němec, Kategorie determinovanosti a indeterminovanosti jako základ slovanské kategorie vidu, Slavia, г. XXV, 1956, стр. 496—534.

[4] К истории славянских глагольных видов, стр. 335.

Въпросът за произхода на глаголния вид не може да се смята разрешен. Редица авторитетни учени са скептично настроени към посочената теза[1]. Трябва да отбележим напр. становището на А. Достал, според когото от категорията определеност/неопределеност не може да се развие видът. В неопределеността той вижда разновидност на итеративността[2].

Разбира се, споровете около произхода на вида най-малко могат да бъдат разрешени въз основа на материали от съвременния български език, но съдбата на опозицията насоченост/ненасоченост, която тук отбелязва най-силна степен на редуциране, представлява ценно свидетелство за общите развойни тенденции в това отношение както на славянските глаголи изобщо, така и на българските в частност.

В своята „Историческа граматика на българския език" (София, 1958, стр. 189) *проф. К. Мирчев* посочва, че в развоя на българския език „се губи разликата между определени и неопределени глаголи за движение, т. е. между глаголи, които са изразявали линеарно движение с определена цел, и глаголи, които са изразявали движение без сигурна посока. Подобни двойки от глаголи за движение са били много типични за старобългарския език, сравни нести (несѫ) — носити (носѧ), вести (ведѫ) — водити (вождѫ), вести (везѫ) — возити (вожѫ). От тия глаголи в новобългарски е оцеляла само едната редица, а именно *нося, водя, возя*, които са от несвършен вид".

И наистина, днес в български език не може да се говори макар за затворена, непродуктивна система глаголи, противопоставящи се по характер на движение в пространството. От петнайсетината двойки глаголи, наброяващи се в другите славянски езици, в съвременния български език не е останало почти нищо. Закрепила се е единствено двойката *ида/ходя*, по всяка вероятност поради суплетивния си характер, който изобщо я прави да стои изолирано от другите двойки. Тя също е претърпяла известни деформации и има по-друга съдба. На нея тук няма да се спираме.

След поемането на функциите на основните насочени глаголи[3] от съответните ненасочени, основите на някои от тях остават в състава на представъчните образувания и се запазват в езика до днес. „Старите префиксални глаголи от свършен вид се запазват без изменения: *донеса, изнеса, пренеса, изведа, отведа, изляза, вляза, заляза* и пр."[4]

С тези три основи обаче, независимо от числото на производните, в които влизат, се изчерпват и този тип преживелици. В съвременния български език срещаме наследниците на двойката плоути/плавати, но те са изгубили семантичното си противопоставяне по насоченост/ненасоченост на характера на действието, което някога са изразявали. Днес в основните си значения те съвпадат напълно и отбелязват само малки разлики

---

[1] Вж. напр. В. В. Виноградов (Русский язык, Москва, 1947, стр. 525): „Някои лингвисти са готови да търсят в различаването на определено-моторните и неопределено-моторните глаголи историческото зърно на категорията вид."

[2] A. Dostál, Studie o vidovém systému v staroslověnštině, Praha, 1954, гл. VI.

[3] *Неса* е запазен само в значение 'снасям яйца' (за кокошка).

[4] Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 261.

в преносните си значения и употреби, без отношение обаче към положението на действието в пространството. Това дава основание на изследвачите да ги окачествяват като „фонетични варианти“ с някои семантични различия[1].

Аналогичен е случаят при двойката *яздя/яхам*.

Остават неизследвани глаголите *влека (се) — влача (се)*, наследници на старобългарската двойка влѣщти, влѣкѫ / влачити, влачѫ, която също е принадлежала към интересуващата ни опозиция.

В руски език съответната етимологическа двойка е излязла от сферата на глаголите за предвижване и има по-друга съдба. Семантически й съответствува двойката *тащить/таскать*, която в съвременния руски език е с изразено противопоставяне по характер на действието. В други славянски езици обаче наследниците на влѣщти/влачити продължават да представляват двойка от серията глаголи за предвижване (срв. чешки vléci/vláčeti, словашки vliect/vláčit, полски wlec/włóczyć.

Тук ще се спрем на глаголите *влека* и *влача* и техните производни в съвременния български език, за да установим запазили ли са те в своята семантика нещо от старото противопоставяне.

*

Вече фактът, че двата глагола са се запазили и съсъществуват в съвременната българска глаголна система, говори, че те са се разграничили семантически. Въпрос е сега дали при това разграничаване се проявява старата опозиция насоченост/ненасоченост, или се касае само за преносни значения, възникнали вторично.

Да се спрем преди всичко на основните, непрефигирани глаголи. „Речникът на съвременния български книжовен език“ привежда 5 значения за глагола *влача*. Първото от тях 'движа, придвижвам нещо, като го тегля, мъкна след себе си по земя, вода и др.; влека', изцяло съвпада с тълкуването на първото значение на синонимния глагол *влека*: 'движа, предвижвам нещо, като го тегля, мъкна (по земя, вода и др.); влача'. И при двата глагола това значение е развило преносна употреба 'водя нещо след себе си, ставам причина за нещо'.

Противопоставят ли се тези два глагола по характер на действие или спокойно могат да се заменят един друг? Да вземем примери[2].

„Волът, *влачил* години наред плугове и орала..., като че ли се обиди от тази циркова забава“ (Г. Караславов); „Тая година ново рало ще *влечеш*“ (К. Петканов). „Денчо беше облечен в брич и полушубка, а на краката си *влачеше* полуразшитите цървули“ (Сл. Трънски); „Мъртвата тишина в тоя отвратителен вертеп се нарушаваше само от дрънкането на моите букаи, които и не знаех още как да *влека*“ (Зах. Стоянов); „Мама, която все още продължава да *влачи* тежкото гребло и да събира с него пръснатите тук-там хватки..., оставя гребло и тръгва насам...“

[1] Вж. Кр. Чолакова, За глаголите *плавам* и *плувам*, Български език, год. X, 1960, кн. 5, стр. 464.

[2] Примерите са извлечени от речниковия архив на Института за български език.

(Влайков); „Той слезе от коня, като остави дългата си сабя да *се влече*[1] по плочника...“ (Ст. Дичев).

В никой от тези примери не може да се говори за противопоставяне на насочено/ненасочено действие[2].

Но понякога глаголът *влача* се предпочита пред *влека* и трудно може да се замени с него: „... сигурно вече всички знаеха, че тук се търси сравнително мощен реморкьор, който може да *влачи* 4 големи тежки шлепа...“ (П. Спасов); „Отделна кочина й направихме, храним я добре и вече е привременила да роди... Голям корем *влачи*“ (Кр. Григоров).

Предпочитането на наследника на ненасочения глагол в случаи, когато се касае за постоянно качество, за характеристика, не може да бъде случайно. Обаче и то не е абсолютно, срв.: „Стоиш и гледаш го: *влече* шкембе / убиец, а пък е свободен“ (Хр. Смирненски). Наистина, в стихотворна реч, но в другите славянски езици, където противопоставянето насоченост/ненасоченост е живо, такава замяна не се допуска.

Противопоставяне по характер на действието не се чувствува и в другите общи за двата глагола значения. Така наред с *влача*, употребен „ненасочено“ в значение 'нося нещо със себе си, мъкна': „Ти, дето на отиване винаги мъкнеш пълни дамаджани с вино, а на връщане винаги *влачиш* претъпкани кошници риба!...“ (Д. Калфов), срещаме глагола *влека*, и то в контекст, подчертаващ именно ненасочения характер на действието: „Намерила едно пънче, / и него взела да *влече*. / Надолу, пак нагоре, / на инак, на така“ (П. Р. Славейков). Срв. също: „Ой, момиченце, диво пощуряло,/... земи си го, *влечи* си го житото,/ не ща ти го житото“ (Нар. песен).

Същият е случаят при значението 'водя някого без нужда или насила със себе си', дадено в Речника на съвр. бълг. кн. език като трето към глагола *влача* и много близкото до него 'карам някого да върви с мене, като го тегля, дърпам; мъкна' (четвърто към *влека*). Това са значения, общи за двата глагола, срв.: „Навън други двама стражари *влачеха* баща му по двора“ (Г. Райчев); „Дълго време след това го *влачиха* по болници и военни съдилища“ (Ст. Марков), срещу „Хаджи Генчо оставя лъжицата, хваща ученика си за ръка, *влече* го в училището...“ (Л. Каравелов); „Да *влекат* неволен живот, — децата му да *влекат* по бащини карези!...“ (Ц. Церковски). Срв. още „Той щеше душицата ми да вземе“, викал към селяните хаджи Генчо и *влякъл* Павлина“ (Л. Каравелов).

Значението 'постоянно отлагам завършването на нещо започнато, протакам, забавям' е дадено в Речника на съвр. бълг. кн. език само към *влача*, но *влека* също го притежава, и пак без всякаква отлика в характера на действието: „Продановата сватба *се влече* цяла неделя“ (Л. Каравелов).

Освен това съществуват фразеологични свързвания, общи за двата глагола. Срв. напр.: *влача/влека* крака, *влача/влека* тегло, мъки, жалко съществуване, робство, вериги.

---

[1] Възвратните глаголи *влача се/влека се* не са разгледани отделно.

[2] При превод на друг славянски език със запазена опозиция във всички случаи бихме имали ненасочен глагол.

Положението при възвратните глаголи е аналогично[1] — по липса на място на тях специално няма да се спираме. Във фразеологията им също се отбелязва еднаквост: *влача се/влека се* по корем, *влача се/влека се* в опашката, *влача се/влека се* по ума на някого и др.

В някои преносни значения обаче встъпва само един от двата синонима[2]. Така *влека* означава 'притеглям, примамвам': „*Влече* ме изкуството, красотата", а *влача* развива доста изолирано значение 'разчепквам' (*влача* вълна). *Влека* не може да се употреби и във фразеологизма „куче *влачи*, диря няма".

От изброените примери се вижда, че за съотнесеност по характер на действие между глаголите *влача* и *влека* не може да се говори.

Загубвайки я в процеса на историческото развитие, те в редица значения и контексти фигурират като синоними и дори като „фонетични варианти", а, от друга страна, са развили, всеки за себе си, някои преносни значения, оправдаващи тяхното съществуване. В известни случаи тези преносни значения могат да бъдат във връзка със старото противопоставяне (напр. *влека* в значение 'привличам, притеглям' се основава върху целенасочения характер на действието). Днес обаче опозицията е мъртва: от съвременно гледище *влача/влека* не представляват двойка.

Не така стои обаче въпросът при техните производни, където все още ще намерим следи от старата съотносителност. Преди всичко наследникът на насочения глагол *влека*, има много повече производни от *влача*, а, както още Карцевски казва в посочената работа, „неопределените [глаголи] са по-малко годни (aptes) за префиксация, освен в случаите, когато са употребени преносно (au figuré)" (стр. 510).

Глаголът *влека* образува префигирани съответствия с представките *въ-, до-, за-, из-, на-, от-, по-, пре-, при-, про-, раз-, с-, у-*[3], а *влача* — с *до-, за-, из-, о-, по-, раз-*[3], но фактически, както ще видим, само с *по-* и *за-* в основното си значение.

Образуванията от *влека* и *влача* обаче, получени чрез присъединяване на една и съща представка, по правило не съвпадат семантически.

Така *довлека* (товар, гостенин, беда) няма съответствие в глагола *довлача*, който, както и *довлека*, изразява комплетивен начин на действието (по терминологията на Исаченко — комплетивна „извършимост", буквално „извършваемост"), но се употребява само към едно значение на *влача*, а именно 'влача вълна'. Това значение е така изолирано, че се възприема като омоним. Съвсем самостоятелните му прояви при префиксацията сами по себе си са доказателство за откъсването му от семантичната сфера на основния глагол. Също така представката *из-* префигира *влека* във всичките му значения и дори развива нови (срв. *извлека* изгода, *извлека* формула, заключение), но срещу „Лодката *из-влекли*, неповредена и здрава, на брега" (Йовков) няма да намерим съответния глагол *извлача*. Единственото значение на *извлача* отговаря на

[1] В Речника на съвр. бълг. кн. език е тълкуван само глаголът *влача се; влека се* е даден към *влека*. Съображенията за различното представяне не са ясни.

[2] Нарушаването на изконната съотносителност на характера на действието в преносните значения е характерно и за другите славянски езици, срв. Исаченко, цит. съч., стр. 333.

[3] Освен посочените срещат се много рядко и някои производни с други представки, но те не изменят общата картина.

'влача вълна' (срв. Аз що *йзвлача*, булката го изприда), с изразен общорезултативен начин на действие. Към този начин на действие се отнася и *извлека*, но тук представката запазва ясно пространственото си значение.

Влача в значение на 'влача вълна и др. п.' има и други производни (*овлача, развлача*), които в съвременния книжовен език нямат отношение към основния глагол *влача* (товар и др.).

В значенията, с които кореспондира с *влека*, *влача* се перфективира посредством представка *за-* и изразява ингресивен (начинателен) начин на действие (срв. напр. „Латинка *се завлачи* след мъжете", Д. Кисьов). *Завлача* е рядък глагол и не е включен в Речник на съвр. бълг. кн. език, но той съществува и представлява интерес, тъй като наследникът на насочения глагол *влека*, перфективирайки се посредством *за-*, изразява резултативност („Бързията придойде, разбуча се и *завлече* долния край на нашето село", А. Каралийчев).

За да предаде ингресивен начин на действие, *влека* трябва да се свърже с представка *по-* (Той пак *повлече* куфара), докато производният глагол от *влача*+ представка *по-* изразява друг, детерминативен начин (срв. Детето *повлачи* малко играчката си).

Именно в този случай българските производни глаголи на изгубената опозиция *влека/влача* пазят напълно съответствието си с руските глаголи (срв. напр. *полететь* = начать лететь; *полетать* = пробыть некоторое время в воздухе). Това обаче е само малък рецидив от старото състояние[1].

*

Какви изводи могат да се направят?

Съпоставяйки руските и словашките двойки, съотнесени поради различие в насочения/ненасочения характер на действие, Исаченко изтъква, че общата тенденция към изчезване на въпросния тип се проявява с различна сила в различните славянски езици. В случая руски език показва по-голяма консервативност от словашки[2].

Що се отнася до български език, тук тенденцията към отмиране е довела до пълно разрушаване на системата. Преживелиците от нея, както видяхме, са съвсем незначителни и изолирани.

Но къде са причините, поради които глаголната система на съвременния български език е изминала много по-бързо пътя на развитието?

---

[1] Казаното дотук включва в общи линии фактите от книжовния български език. В народните говори обаче се срещат някои явления, свързани главно с вторичната имперфективация, които усложняват нещата. Понякога те проникват и в художествената литература, срв.: „До дома някой непознат / по късна празнощ ме *довлача*" (Д. Дебелянов). Особеното тук е, че вторичният имперфектив *довлачам* (= лит. довлачвам) има значение, което *довлача* в съвременния български език не притежава.

Същия случай имаме в „Слуги и войници *извлачаха* татарските трупове от Царевец и ги хвърляха от източната страна на Янтра" (Ив. Вазов).

В следния пример от Ал. Константинов: „Сипнала не сипнала зора, става дядо Петко..., нарами торбицата и пак *повлачи* подбитите нозе", *повлача*, св. в., префигиран, е употребен некнижовно, за израз на начинателен начин на действие.

Тези факти се нуждаят от подробно разглеждане, за да се изяснят напълно. За да се установи положението, е нужен диалектен материал, от който да проличи дали не се е стигнало до пълно изравняване на производните от *влека* и *влача* някои говори.

[2] Цит. съч., стр. 313.

Преди всичко трябва да се обърнем към изтъкваната вече основна причина за изчезване на противопоставянето насоченост/ненасоченост: невъзможността му да съжителствува с новопоявилия се вид[1], който го побеждава и измества. А развитието на видовото противопоставяне също не е равномерно в отделните славянски езици. В български език то е постигнало най-пълен разцвет, изразяващ се преди всичко в генерализирането на имперфективацията. За разлика от другите славянски езици, българският език е създал „единна и пълна система за имперфективация, като е генерализирал употребата на едно — исторически получено като основно — средство, а именно имперфективиращите наставки, до всички възможни предели, а, от друга страна, е придал на това средство само видообразуващ характер“[2].

Стремителното настъпление на видовото противопоставяне и довеждането му до край се е отразило върху темпа на разрушаването на старото противопоставяне въз основа на характера на действието.

Тук обаче може да се помисли и за евентуалното влияние на общото движение към аналитизъм, пронизващо историята на българския език. Разрушаването на падежната система заличава противопоставянето посока/място, изразявано посредством винителен и предложен падеж (срв. руските конструкции с насочен/ненасочен глагол: Завтра *лечу в Космос* и Он *летал в Космосе*).

Този силен трус, който преживява именната система, се отразява и върху други езикови категории и части на речта.

В едно проучване върху семантичния развой на пространствените предлози[3] Л. Андрейчин изтъква, че категорията статичност/финалност избледнява, не се подчертава вече граматически, което довежда до изравняване на финалните предлози със статичните. Изчезва и противопоставянето между *къде* и *где*. Авторът подчертава задружния ход на двата процеса — развитието на съществителните към аналитизъм и посочения развой на пространствените предлози.

Може да се предполага, че загубата на противопоставянията посока/място при имената и финалност/статичност при предлозите е допринесла за по-бързото разрушаване на системата на тъй наречените глаголи за движение (предвижване) и поемането на функциите им от единия член на двойката или, където двата глагола се запазват, за изравняването им по характер на действието. Така опозицията насоченост/ненасоченост изчезва във всичките си конкретизации от всички сфери на съвременния български книжовен език.

[1] Отношенията между субективните видови категории и категориите индетерминативни/детерминативни действия са така тесни, че не можем да си представим език, където двата вида категории ще бъдат развити систематично, без да се слеят в обща система (вж. Ван Вейк, цит. съч., § 2).

[2] Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 259. Срв. по този въпрос още Ю. С. Маслов, О своеобразии морфологической системы глагольного вида в современном болгарском языке, АН СССР, Институт славяноведения, Краткие сообщения, № 15, Москва, 1955, стр. 40 и сл., също Ю. С. Маслов, По въпроса за видовата дефективност в българския и руския език, Български език, год. VIII, 1958, кн. 6, стр. 499—513.

[3] Л. Андрейчин, Из семантичния развой на българските пространствени предлози, сп. Училищен преглед, год. XXXIX, 1940, кн. 5—6, стр. 679—688.

ЗА ГРАМЕМИТЕ, НАРИЧАНИ В БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИКА „СЕГАШНО ВРЕМЕ“ И „БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ“

Мирослав Янакиев

Начините, по които се описват значенията на формите за „сегашно време“ и на формите за „бъдеще време“ в нашите граматически ръководства, будят сериозни възражения. Така, за формите на „сегашното време“ се казва обикновено, че изразяват „действие, което се върши в момента на говоренето“[1], а за формите на „бъдещето време“ се твърди, че изразяват „действие, което ще се върши след момента на изказването му“[2]. От логическо гледище тези определения са очевидно погрешни, защото съдържат така наречения „порочен кръг (circulus vitiosus)“: за да се определи значението на формите за сегашно време, е употребена форма пак за сегашно време; за да се определи значението на формите за бъдеще време, е употребена форма пак за бъдеще време. Но това не е най-голямата беда — определенията може да се редактират повнимателно, глаголните форми в тях са леко отстраними. Ще се получат следните изрази: „Всяка форма за сегашно време означава действие в момента на говоренето“ и „Всяка форма за бъдеще време означава действие след момента на говоренето“. Сега „порочен кръг“ няма.

И в този, „усъвършенстван“ вид обаче определенията не задоволяват. Не задоволяват, защото формите за „сегашно време“ много често не съобщават за „действия в момента на говоренето“, а и формите за „бъдеще време“ понякога не съобщават за „действия след момента на говоренето“. За да се „преодолее“ несъответствието между цитираните определения и фактите, в учебниците се въвеждат раздели за така наречените „употреби вместо...“ и там се говори за случаите, когато формите за „сегашно време“ или формите за „бъдеще време“ са употребени в противоречие с „определенията“ на значенията си.

Така, оказва се, че „сегашно време“ често се употребява и „вместо минало време, за да се придаде по-голяма нагледност и живост на

---

[1] Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 213, § 242; също Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, Учебник за I и II курс на учителските институти. Част II, София, 1957, стр. 36. срв. и А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика за всякого. Дял първи — за думите. Свезка трета — глагол, София, 1958, стр. 332.

[2] Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 249, § 268; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, пос. съч., стр. 56; у А. Теодоров-Балан (пос. съч., стр. 340, § 521) вместо „ще се върши“ — „има да трае или да протече“.

разказа"[1], и „вместо бъдеще време"[2]. За „бъдеще време" обикновено не се твърди така определено, че може да се употребява за означаване на действия преди момента на говоренето или във момента на говоренето, но причината е в сравнителната рядкост на тези употреби, а не в някакви скрупули спрямо логичността на изложението[3].

За да проличи незадоволителността на разглежданите граматически описания, достатъчно е да се опише по подобен начин някакъв „език", състоящ се от сигнали на улични светофори: 1) основното значение на 'червения сигнал' е „Спри!"; 2) основното значение на 'зеления сигнал' е „Премини!"; 3) 'червеният сигнал' често се употребява за по-голяма нагледност и живост на съобщението и със значение „Премини!"; 4) 'зеленият сигнал' се употребява понякога и със значение „Спри!"

Ако приемем, че понятията „настояще", „минало" и „бъдеще" са несъвместими логически, единственият възможен изход от „сляпата улица" е да се съгласим, че даваното в нашите граматики описание на „значенията" и „употребите" на „сегашното време" и „бъдещето време" е погрешно и трябва да се поправи. Настоящата статия има тъкмо такава задача. С цел да се постигне оптимална компактност и яснота на крайните формулировки, използувани са термини от репертоарите на Пражкия лингвистичен кръжок, на някои дескриптивистки лингвистични школи и на съвременната логика. Тъй като тези термини обаче са слабо познати у нас, дават се и съответствията им в терминологията на традиционната школска логика.

С всеки от термините „сегашно време" и „бъдеще време" в нашите граматически ръководства се означава 'значение' на определена 'морфема'[4].

---

[1] Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, пос. съч., стр. 37.

[2] Пак там.

[3] Например в „Основна българска граматика" на Л. Андрейчин (стр. 249, § 269, т. б) се казва, че „бъдеще време" „може да се употребява (вместо сегашно)" и макар да се уточнява, че тази употреба се отнася само за „повторителни действия", тези действия не може да се тълкуват като видово отличие (differentia specifica) на „бъдещето време", защото и „сегашно време" има същата употреба.

[4] За термина 'морфема' и образуваните от неговия корен термини 'морфа' и 'аломорфа', така, както се използуват тук, вж. консултацията „Морфема, семема, морфа, аломорфа" в сп. Език и литература, 1961, кн. 4, стр. 66—67. Неотдавна Ю. Маслов (О некоторых расхождениях в понимании термина „морфема". Ученые записки ЛГУ, 1961, № 301, серия филологических наук, вып. 60, стр. 140—152) препоръча за „некоренните, носещи граматическа информация морфеми" да се използува предложеният през 30-те години от Вл. Скаличка латинско-гръцки термин „формема" (малко странен впрочем за свикналите с „едноезичност" в терминотворчеството лингвисти). Такова терминологично специфизиране на част от обема на понятието 'морфема' е практически полезно, но не бива да се забравя, че 'кореннните морфеми' („семантеми" по Вандриес — Маслов) са само статистически, вероятностно, но не и логически, семантично разграничими от „формите": 'кореннните морфеми' са 'морфеми с малка фреквентност', „формемите" са 'морфеми с голяма фреквентност'!

Практически потребно е също разграничаването на два вида 'морфеми' — 'мономорфеми' и 'полиморфеми'. Една 'морфема' е 'полиморфема', ако се окаже, че при увеличаване броя на анализираните изрази нейната неразчленимост, установена при анализ на по-ограничен брой изрази, не може да се поддържа, ако се установи, че в увеличения брой изследвани изрази 'морфемата' се оказва 'морфемосъчетание'. 'Мономорфема' е една 'морфема', когато неразчленимостта ѝ остава в сила и при изследване на всички познати на изследвача изрази. С въвеждането на термините 'полиморфема' и 'мономорфема' тер-

Тъй като за 'значенията', които са обект на граматиката, напоследък се използува краткият и практически удобен термин 'грамѐма', тук занапред, вместо да се казва 'значението на формите за сегашно време' и 'значението на формите за бъдеще време', ще се казва 'грамемата сегашно време' и 'грамемата бъдеще време'. Всяка 'грамема' трябва да получи някакво условно название, което прави възможно да се оперира с нея в езикознанието, но не бива да се смесва със самата 'грамема'. Тя представлява съвкупност от елементарни компоненти, всеки от които ще бъде наричан 'морфологически диференциален признак' или, по-кратко, 'семѝн'[1]. Разбира се, практически удобно е названието на грамемата да отразява структурата ѝ. Затова вместо термините „сегашно време“ и „бъдеще време“ по-късно ще бъдат предложени други. Не бива обаче да се забравя, че и те ще бъдат 'названия', т. е. условни.

Казано с терминологията на традиционната школска логика, всяка 'грамема' е 'съдържание на понятие'. 'Признаците, от които се състои това съдържание', са 'морфологичните диференциални признаци (семоните) на грамемата', а 'названието на грамемата' е 'названието на понятието'. Под 'морфема (на съответна грамема)' или 'формема (на съответна грамема)' се разбира 'обемът на понятието, чието съдържание представлява грамемата', а 'аломорфите, образуващи морфемата', са 'предметите, съставящи обема на понятието'.

За граматическото описание особено важни са отношенията между грамемите. Когато две грамеми се отличават с а м о по това, че в едната задължително е на лице определен 'диференциален признак (семон)', а в другата същият диференциален признак (семон) може да е на лице, но може и да липсва, казваме, че двете грамеми са в 'субординационна опозиция'. Първата грамема в такъв случай наричат 'маркиран член на опозицията', а втората — 'немаркиран член на опозицията'.

Когато две грамеми се отличават с а м о по това, че в едната е на лице задължително определен 'диференциален признак (семон)', а в другата вместо този диференциален признак (семон) е на лице също задължително друг определен 'диференциален признак (семон)', казваме, че двете грамеми се намират 'в еквиполентна опозиция'. И двете грамеми, участвуващи в еквиполентната опозиция, са нейни 'маркирани (но с различни „марки“ !) членове'[2].

минът 'морфема' остава уместен тогава, когато не е потребно да се уточни дали една морфема; неразчленима в ъ в пределите на едно описвано множество изрази, е неразчленима и в ъ н от пределите на това множество.

[1] Колко удобно става граматическото описание, като се въведат термините 'грамема' и 'морфологически диференциален признак', може да се види например от забележителната по компактността на изложението книга на В. В. Иванов и В. Н. Топоров „Санскрит“ (Москва, 1960). Струва ми се само, че вместо сложния термин 'морфологически диференциален признак' по-удобен за работа, а и от теоретично гледище би бил терминът 'семон', защото чрез морфемната си връзка с термини като 'нуклон' и 'фотон' би подсказвал конструктивния характер на понятието, означавано с него. За понятието 'конструкт' в лингвистиката вж. С. К. Шаумян, О понятиях лингвистической системы и лингвистического знака. АН СССР, Институт славяноведения. Краткие сообщения, 30, стр. 3—13.

[2] Понятието 'субординационна опозиция' се гради върху формулираното за първи път от Р. Якобсон през 1932 г. разбиране на 'немаркирания член в опозицията' като понятие, в съдържанието на което признакът (α), характеризиращ 'маркирания член', може

Ако си послужим с термини на традиционната логика, 'субординационната опозиция' трябва да характеризираме като 'отношение между две понятия, едното от които (това, чието съдържание представлява маркираната грамема) е видово (подчинено) спрямо другото, което е родово (надредно)', защото в грамемата, представляваща съдържание на второто понятие (немаркираната), не се съдържа задължително „марката" на първата грамема. 'Еквиполентната опозиция' пък трябва да се характеризира като 'отношение между две съподчинени (видови) понятия'.

Ако си послужим с една от символиките на съвременната логика[1], грамемите, членове на 'субординационна' или 'еквиполентна' опозиция, ще получат следния вид:

I. Щом

(1) S означава комплекс от семони, налични както в маркираната, така и в немаркираната грамема на една субординационна опозиция,

(2) s означава семона, характеризиращ маркираната грамема в същата субординационна опозиция,

(3) $\bar{s}$ означава липсата на семона s,

то

(4) S. s ще означава маркираната грамема на субординационната опозиция,

а

(5) S. (s V $\bar{s}$) ще означава немаркираната грамема на субординационната опозиция.

II. Щом

(1′) A означава комплекс от семони, налични както в едната, така и в другата грамема на една еквиполентна опозиция,

(2′) a_1 означава семона, характеризиращ едната грамема на същата еквиполентна опозиция,

(3′) $\bar{a}_1$ означава липсата на семона a_1,

(2″) a_2 означава семона, характеризиращ другата грамема на същата еквиполентна опозиция,

(3″) $\bar{a}_2$ означава липсата на семона a_2,

то

(4′) A.a_1.$\bar{a}_2$ ще означава едната от грамемите на еквиполентната опозиция,

---

да липсва (не-α), но може и да е на лице (α), т. е. че признакът, характеризиращ 'маркирания член', е ирелевантен (несъществен) за понятието 'немаркиран член'. Срв. R. Jakobson, Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6, Prague, 1936, стр. 246.

За термина 'еквиполентна опозиция' вж. Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960, стр. 83. Трябва обаче да се обърне внимание, че за Трубецкой терминът „привативна опозиция" (срв. пос. съч., стр. 82—83) означава опозиция, различна от 'еквиполентната' (срв. и T. Milewski, Wstęp do językoznawstwa. II wydanie, Lódź—Kraków, 1959, стр. 22—23), а може да се докаже, че „привативната опозиция" е вид 'еквиполентна опозиция', при който се касае за отношение между частите от дихотомично деление на едно понятие — единият член има „марка" α, а другият „марка" не-α. Затова в настоящата статия терминът „привативна опозиция" не се използува. Не се използува по същите причини и терминът „корелация".

[1] В тази символика точката (.) означава 'конюнкция', а с V се символизира 'дизюнкция (инклузивна)'. Вж. Г. Клаус, Введение в формальную логику. Перевод с немецкого и предисловие А. А. Ветрова, Москва, 1960, стр. 80.

(5′) $A.\bar{a}_1.a_2$ ще означава другата от грамемите на еквиполентната опозиция.
(6′) Ако a_2 е тъждествено с $\bar{a}_1$, а a_1 е тъждествено с $\bar{a}_2$,
то
(4″) $A.a_1$ или $A.a_2$ ще означава едната от грамемите на еквиполентната (или в този случай, по терминологията на Трубецкой, „привативната“) опозиция,
(5″) $A.\bar{a}_1$ или $A.\bar{a}_2$ ще означава другата („немаркираната“ по Трубецкой) от грамемите на еквиполентната („привативната“ по Трубецкой) опозиция.

*

След дадените терминологични разяснения може да се даде вече точно описание на грамемите „сегашно време“ и „бъдеще време“ в българския език днес, т. е. да се посочат релевантните семони за всяка грамема и да се характеризират опозициите, в които тя участвува.

В българския език днес грамемата „сегашно време“ съдържа два релевантни диференциални признака (семони). Подходящо название за първия е 'континуативност' (съкратено 'С'), а за втория 'ориентираност към момент' (съкратено 'М'). Съчетанието от тези два семона може да се определи като 'непрекратеност на действието в ориентационния момент'. Следователно за формите на „сегашното време“ може да се каже само, че представят действието, означено с глаголната основа, като 'продължаващо (непрекратено) в някакъв момент'. Ето защо терминът „сегашно време“ е неточен. Тъй като семонът 'континуативност' предполага и количество на семона 'ориентираност към момент' (С→М)', по-удобно е съответната грамема да се нарича не „сегашно време“, а 'континуатив'. Формите на „сегашно време“ сами не съобщават, че означаваното от тях действие е на лице именно в момента на говоренето.

На тази неопределеност в темпоралната ориентация се дължи „универсалността“ на формите за „сегашно време“ — с тях може да се съобщава и за минали действия, стига само да се ориентират към минал ориентационен момент чрез контекстов детерминатор (обстоятелство за време, обстоятелствено изречение). Контекстови детерминатори или, по-често, ситуационни детерминатори могат да превръщат темпоралната неопределеност на континуатива (т. е. „сегашното време“) и в сигнал за действие „в момента на говоренето“, но от това не следва, че самият континуатив означава такова действие. Напр., ако кажа на човек, който ме наблюдава, „Аз пиша“ и наистина пиша в момента, ориентацията на континуатива към момента на говоренето ще се даде не от самия континуатив, а от ситуацията, съпътстваща моя израз. Когато не се взема пред вид тази ситуация, получава се впечатлението, че континуативът „пиша“ означава „писане в момента на говоренето“.

Има обаче и още една причина, която подтиква към дефиниране на континуатива като „време, ориентирано към момента на говоренето“. Той участвува като немаркирана грамема в субординационна опозиция, маркирания член на която образуват всички грамеми, наричани 'минали

времена'. Маркиращият семон в тях може да се определи като 'ориентираност на действието към минал момент, т. е. към момент, предходен спрямо момента на говоренето'. Занапред ще наричам този семон 'претеритивност' (съкратено „Р"), а миналите времена — 'претеритиви'. Когато възприемаме континуативна форма, но не възприемаме с нея нито контекстов, нито ситуационен детерминатор, липсата на детерминатор ни служи с известна доза вероятност като сигнал, че континуативът трябва да се ориентира към момента на говоренето. Например при въпрос „Какво прави Иван?" и отговор „Чете" събеседниците, ако не виждат Иван, предполагат 'непретеритивна континуативност' на действията „правене" и „четене", т. е. непрекратеност в момента на говоренето.

Как изглеждат направените до тук констатации, ако се изразят с терминологията на традиционната школска логика?

Континуативът („сегашното време") е съдържание на понятие, родово спрямо претеритивите („миналите времена"). Изрази, в които ясно личи логическо отношение, идентично с отношението между континуатива и претеритивите, са например 'четириъгълник', 'квадрат', 'правоъгълник', 'ромб', 'ромбоид' и 'трапец'. Ако на Х е наредено, когато види някакъв четириъгълник, да съобщава каква фигура вижда, като използува посочените по-горе думи и други изрази, но без думата 'трапезоид', поведението му ще бъде аналогично с поведението на българина, който подбира за изказването си континуативна или претеритивна форма.

Да покажем на Х ромб. Той ще има възможност да избира между думата 'ромб' и израза 'равностранен неправоъгълен четириъгълник', образуван от названието на родово (спрямо 'ромб') понятие и контекстовия детерминатор 'равностранен неправоъгълен'. Така и българинът, когато трябва да съобщи за минало събитие, има възможност да избира между някое от „миналите времена" и немаркираната континуативна грамема плюс контекстов временен детерминатор. А ако чуем Х да каза просто „четириъгълник", като знаем какви названия на видове четириъгълници са му известни, ние с известна доза вероятност ще решим, че Х вижда трапезоид, макар че напълно сигурни не можем да бъдем.

*

Точното описание на грамемата „сегашно време", т. е. на континуатива, позволява да се даде напълно задоволително обяснение на така наречените „форми за сегашно време на глаголи от свършен вид". Както е известно, в съвременния български език единична 'форма за сегашно време на глагол от свършен вид' в отделно изречение не може да се употреби, но достатъчно е да се свърже с нея в едно изречение само още една глаголна форма (разбира се, по определени правила), за да стане тя напълно естествен израз на мисъл. В нашите граматически ръководства този факт се отбелязва, но не се обяснява. А неговото обяснение е ключ за правилното разбиране на редица други особености в употребата на новобългарските форми.

За да намерим това обяснение, трябва предварително да установим какво представляват грамемите, наричани обикновено в нашата граматика „свършен вид“ и „несвършен вид“. С публикуването на обширната студия на Ю. Маслов върху глаголния вид в съвременния български книжовен език[1] стана съвсем ясно, че опозицията между грамемите, наричани „свършен вид“ и „несвършен вид“, е субординационна. Маркирана грамема в тази опозиция е „свършеният вид“, а „несвършеният вид“ е немаркирана грамема. „Марката“ на „свършения вид“ представлява един-единствен семон, който може да се определи като 'цялостност (тотализираност) на действието', т. е. като 'приключеност на действието в ориентационния момент'[2]. Поради терминологичните неудобства, свързани с използуването на названието „свършен вид“ и на неговото латинско съответствие „перфектив“ (постоянно се излагаме на опасността да смесим казаното за „свършения вид“ (перфектива) с важещото за „минало свършено време“ или за „перфекта“!), тук семонът, характеризиращ „свършения вид“ („перфектива“), ще бъде наричан в съответствие с определението си 'тотализираност' (съкратено „Т“), а „перфективните“ действия ще бъдат наричани 'тотализирани'.

Сега вече може да се каже: единичният тотализиран континуатив (т. е. единичната форма за „сегашно време“ на глагол от „свършен вид“) не се използува в българския език, защото континуативността имплицира нетотализираност, т. е. значението на единичния тотализиран континуатив не отговаря на никаква реална ситуация. Казано с терминологията на традиционната школска логика, понятието 'тотализиран континуатив' крие 'contradictio in terminis'[3], а в символиката на съвременната логика твърдението, че единичният тотализиран континуатив е невъзможен, може да получи израз в следната 'винаги истинна формула': $T.(C \rightarrow \overline{T}) \rightarrow \overline{T.C}$[4].

Глаголната форма за „сегашно време“ на глаголи от „свършен вид“ обаче става веднага използуваема в българския език, щом се съчетае с поне една друга глаголна форма или дори с безглаголно (но друго) изречение. Срв. например: „Погледнеш и ахнеш от възторг“ или „Погледнеш — море от планини“, „Вслушаш се — мъртва тишина“. Причината за това на пръв поглед парадоксално положение се крие в промяната на „действието“, на което се приписва 'континуативност'. Континуативността се отнася вече не към всяко действие, макар че носещата я морфема се представя чрез своя аломорфа във всяка глаголна форма, а към цялата поредица от действия в израза. Тази континуатив-

---

[1] Ю. С. Маслов, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). В сборника „Вопросы грамматики болгарского литературного языка“ (Москва, 1959), стр. 157—312.

[2] Там, стр. 310.

[3] Вж. Н. И. Кондаков, Логика. Пособие для учителей, Москва, 1954, стр. 447.

[4] Стрелката означава логическа импликация. Вж. Г. Клаус, пос. съч., стр. 80. За смисъла на термина '(винаги) истинна формула' вж. П. С. Новиков, Элементы математической логики, Москва, 1959, стр. 74 нт. Т и С означават съответно 'тотализирано действие' и 'континуативно действие', а чертите над Т или Т.С — логическо отрицание.

ност не имплицира вече нетотализираност за всяко отделно действие от поредицата и на израза отговаря реална ситуация — той съобщава за 'континуативна поредица от тотализирани действия'.

*

Континуативът може да съобщава и за „бъдещи действия", когато край него е на лице контекстов моментен детерминатор, ориентиращ действието към „бъдещето". Срв. „Утре в 5 ч. заминавам за Варна" или „Довечера Иванов говори за Толстой, ела да слушаш".

Следователно в така наречените „форми за бъдеще време" морфемата 'ще' от чисто темпорално гледище би била излишна при наличие на 'бъдещ' ('футурен') контекстов детерминатор. Формата „за сегашно време", която е задължителен компонент на формите за така нареченото „бъдеще време", и без помощта на частицата 'ще' може да означава „бъдещо действие". Но и в изрази, които не съдържат футурен моментен детерминатор, морфемата 'ще', колкото и странно да изглежда това, също не ориентира изразеното с личната глаголна форма за „сегашно време" действие към „бъдещето". Ако 'ще' беше „футурен детерминатор", то нямаше да бъде възможно в изрази, отнасяни от контекстови детерминатори към миналото, защото логическата стойност на такива изрази би била „неистина", т. е. на такива изрази не би съответствувала никаква реална ситуация. А в съвременния български език напълно възможни са изрази, съдържащи в рамките на една предикация и 'ще', и 'ориентиращ към миналото контекстов детерминатор'. Примери:

„Знаеш ли какво стана? Вчера в 5 часът, тъкмо ще излизаме и на вратата се звънва."

„Добър човек беше покойният ни съсед, помагаше ни — децата ни ще нагледа, като купува едно-друго от пазара, и за нас ще купи я грозде, я праскови, а да му платим това, дето ни е купил, и дума да не става."

„Излезе ли Иван? — Ще излезе, да не мислиш, че тебе ще чака."

'Ще' участвува и в изрази, които контекстови детерминатори явно отнасят към момента на говоренето. Това също нямаше да е възможно, ако 'ще' беше „футурен детерминатор". Примери:

„Ама Митко седнал да учи. — Ще учи я, няма само да хойка."

„Гледай ти, моторът вече работи. — Ще работи, как няма да работи, намери си и той майстора."

Че 'ще' в така наречените форми „за бъдеще време" не е „футурен детерминатор", подсказва и семантичният анализ на самото 'ще'. 'Ще' е полиморфема за съзнанието на съвременния българин: 'щ-' тук е носител на значение, ясно изделимо от множеството изрази 'щ-а, щ-еш, щ-е, щ-ем и т. н.', а '-е' без съмнение функционира като аломорфа на морфемата, означаваща (между другото) „сегашно време", т. е. 'континуативност'.

Очевидно, '-е' не е „футурен детерминатор". Ако 'щ-' също не означава „в бъдеще, след момента на говоренето", „футурността", приписвана на така наречените „форми за бъдеще време" в съвременния български език, се оказва без морфемна опора. Етимологически 'щ-' е

свързано с общославянския корен* ch-t-[1], означаващ 'искане, желание'. Днешната семема на 'щ-' в българския език е разширила значението си, като е загубила семона, който е допускал тя да описва състояния само на живи същества. Така днес семемата на 'щ-' може да описва състояния на всякакви (живи и неживи) обекти, стига само тези състояния да са 'наложителни, нужни, необходими'[2], а тъй като семонът 'наложителност, нужност, необходимост' принадлежи към категорията на 'модалните' семони, на опозицията между грамемите, съдържащи този семон, и грамемите, които го нямат в състава си, трябва да се гледа като на 'модална опозиция', т. е. на грамемите, съдържащи този семон, трябва да се гледа като на 'наклонения'. Трябва да се категоризира като 'наклонение' следователно и грамемата, наричана в българските граматически ръководства „бъдеще време“, защото между нея и грамемата 'континуатив' (наричана „сегашно време“) е на лице не темпорална, а модална опозиция.

Какво пречи да се види неиндикативната същност на „бъдещето време“?

Морфемата 'щ-' съобщава, че действието се оценява като 'наложително, необходимо' и от съобщаващия ('модалния субект' по терминологията на Ш. Бали[3]), и от глаголното лице ('диктумния субект' по същата терминология). Тъй като маркираното по подобен начин действие обикновено се реализира, оценъчният (неиндикативният) компонент в грамемата „бъдеще време“ не се забелязва — изглежда, като че чрез глаголната форма за „бъдеще време“ действието просто се регистрира, без да се дава оценка на реалността му. Една аналогия ще направи очевидна погрешността на впечатлението, че с формите за „бъдеще време“ само се регистрира, защото с тях се означават реализиращи се събития: отношението между индикативната грамема „сегашно време“ и неиндикативната грамема „бъдеще време“ е аналогично с отношението между значенията на изразите „Иван чете“ и „Вярно е, че Иван чете“. Докато в „Иван чете“ не е на лице експлицитен 'модус' (просто се регистрира фактът), във „Вярно е, че Иван чете“ може да се видят отделно 'диктум' („Иван чете“) и 'модус' („Вярно е, че“).[3] И двата израза имат един и същ 'диктум', но първият израз („Иван чете“) все пак е 'индикативен', защото не съобщава оценка на съобщаващия за реалността на 'диктума', а вторият е 'неиндикативен', защото оценява експлицитно,

---

[1] Срв. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 696. Трябва да се обърне внимание, че 'ща' може да се развие нормално само от *ъ*-огласовка на корена: χъштж > χштж (след изчезването на ъ в слаба позиция) > щъ (= правописно 'ща', след отпадане на χ-). Коренът* ch-t- с *о*-огласовка би дал в новобълг. 'оща' (< χоштж)!

[2] За връзката между 'необходимостта' и 'волята' (т. е. 'желанието') срв. Ш. Балли, Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, 1955, стр. 45 (заб. под черта***).

[3] Цит. съч., стр. 44 нт.; впрочем Юрд. Трифонов още през 1908 г. отбелязва, че за да употреби българинът форма за „бъдеще време“, той трябва да е „уверен в настъпването на действието“. Вж. Юрд. Трифонов, Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, LXIX, 1908, стр. 1—2.

макар и като достоверна („Вярно е, че"), реалността на съобщаваното от 'диктума' („Иван чете")[1].

'Модалният' характер на грамемата „бъдеще време" обяснява напълно задоволително всички „употреби" на формите за „бъдеще време", като се почне от „употребата" им в аподозиса на така наречения „реален условен период" („Ако ме повикаш, ще дойда") и се стигне до така наречената „предположителна употреба на бъдеще време вместо сегашно" в изрази, подобни на „Тази къща ще е на Иван" (в смисъл: „Тази къща навярно е на Иван")[2]. Във всичките си „употреби" формите за „бъдеще време" имат едно и също значение. Те съобщават за 'предположение, което съобщаващият смята, че няма да бъде оспорено'. Другояче казано, грамемата „бъдеще време" освен семона 'континуативност' съдържа и още два семона — 'предположителност (презумптивност, хипотетичност)' и 'неоспорваност (недискусионност, категоричност)'[3]. С оглед на това точни названия за тази грамема са 'сегашно време, категорично предположително наклонение' и 'континуатив на категоричния презумптив' (или обратно — 'категоричен презумптив на континуатива'[4]).

Прилагателното 'категоричен' в тези термини сигнализира, че грамемата, наричана обикновено „бъдеще време", стои в еквиполентни опозиции спрямо редица други 'хипотетични' грамеми, които са обаче 'некатегорични'. В българските граматически ръководства тези грамеми не се характеризират общо като 'некатегорични', а за някои даже не се споменава в раздела за глаголното спрежение, защото езиковите им изрази се третират не като глаголни форми, а като синтактични обекти —

---

[1] Характерно е, че когато се говори за „взаимозависимостта" между модалните и темпоралните отношения, за пример се сочат „модални" значения, придобити от формите за „бъдеще време", без да се забелязва, че самата грамема, наречена „бъдеще време", е модална и че следователно се касае за семантични промени във в рамките на категорията 'модалност', а не за преминаване на „време" в „наклонение" и обратно. Срв. H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte. Fünfte Auflage. Halle a. S. 1920, § 192. Срв. и Ю. С. Мартемьянов, Существует ли во французском языке mode conditionnel? В сб. Романо-германская филология, вып. 3 (изд. на АН СССР, Москва, 1961, стр. 127—147), където се „доказва", че във френския език „условно наклонение" не съществува, защото формите му са форми на futur dans le passé.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 249, т. а.

[3] За „някакъв оттенък на гадателност" (т. е. предположителност, хипотетичност), съдържащ се в „самата природа" на „бъдещето време", говори Ю. Маслов в своя „Очерк болгарской грамматики" (Москва, 1956, стр. 243). Срв. и Ж. Вандриес, Язык, Москва, 1937, стр. 147. Странният факт, че Маслов, след като приема съществуването на такъв, явно модален компонент в „самата природа" на „бъдещето време", не поставя под съмнение „изявителността" на това „време", може да се обясни със силата на граматическата традиция. По-решителни спрямо противопоставянето 'хипотетичност — нехипотетичност' са В. В. Иванов и В. Н. Топоров („Санскрит", стр. 99), които изобщо характеризират това противопоставяне като „близко с противопоставянията между наклоненията", макар че и те подреждат традиционно „хипотетичната" грамема „бъдеще време" в таблицата на „времето и вида".

[4] Комутативността на 'континуатив' и 'категоричен презумптив' в термина е израз на взаимната независимост на семоните, образуващи описваната грамема. Ако описваме 'континуативите', уместен ще бъде терминът 'континуатив на категоричния презумптив'. Ако описваме 'презумптивите', обратно, уместен ще бъде терминът 'категоричен презумптив на континуатива'.

„съставни сказуеми“. Например така нареченото „повелително наклонение“ е '(некатегоричен) волунтативен презумптив', защото формите му означават действие, което е желано от съобщаващия, без последният да го представя като смятано за необходимо и от диктумния субект. А формите от типа 'трябва да пее', които в българските граматически ръководства не се разглеждат като глаголни форми, са форми на грамемата '(некатегоричен) нецесивен презумптив', защото означават действие, което съобщаващият оценява като необходимо, без да твърди, че за необходимо го смята и диктумният субект.

И така, „бъдещето време“ в съвременния български език е една от цяла група 'презумптивни' грамеми. Тук те няма да бъдат разглеждани. Важно е обаче да се отбележи безспорното свойство на поне част от тях (тези, които имат за изрази „съставни сказуеми“, или, по-точно, които имат изрази, състоящи се от две спрегаеми глаголни форми — едната израз на 'модуса', другата на 'диктума') отделно да предицират („да осказуемяват“) 'модуса' и 'диктума'. Това свойство притежава и „бъдещето време“, защото 'ще' е спрегаема глаголна форма. Именно това свойство обяснява възможността да се използуват единични форми за „бъдеще време“ на глаголи от „свършен вид“ като 'ще изляза' (при невъзможно единично 'изляза').

Ако 'ще' беше 'футурен детерминатор' като например 'утре в 5 ч.', единичните форми за „бъдеще време“ нямаше да са възможни, както не е възможен изразът „Утре в 5 ч. изляза“, защото 'бъдещият ориентационен момент' сам по себе си не може да повлияе върху логическата неистинност на формулата, към която се свежда значението на 'тотализираните' (перфективните, свършените по вид) форми за „сегашно време“. Те по форма са 'континуативни', а 'континуативността' имплицира в съвременния български език, както беше посочено, 'нетотализираност' на 'означаваното действие спрямо ориентационния момент': Т. (С→Т)→ТС.

Както и в поредиците от форми за „сегашно време“ на глаголи от „свършен вид“, 'континуативността', съобщавана от окончанията за „сегашно време“ в „сложната форма за бъдеще време“, не се отнася вече към действието, означено с основата на формата „за сегашно време свършен вид“, а се отнася към съобщаваната от цялата сложна форма“ 'категорична наложителност на това действие'. Например във формата „ще изляза“ 'излизането' е 'тотализирано' и, разбира се, не може да бъде едновременно 'континуативно', но 'наложителността на тотализираното излизане' се оказва 'континуативна' по отношение на всеки ориентационен момент, с който един или друг, контекстов или ситуационен, детерминатор свързва тази 'наложителност'.

*

Изложеното схващане за семантиката на така наречените форми за „сегашно“ и форми за „бъдеще време“ е напълно прецизно от логическо гледище по отношение на новобългарската и сърбо-хърватската глаголна система. То може да се отнесе и към съвременната словенска глаголна система, доколкото и в съвременния словенски език не се из-

ползуват форми на така нареченото „просто бъдеще време". По отношение на глаголната система в останалите славянски езици (включително и старобългарския) цялостното приемане на гореизложеното схващане е невъзможно — пречи „простото бъдеще".

Наличието на „просто бъдеще време" в съвременните славянски езици говори за ирелевантност на семона 'континуативност' в глаголните грамеми на тези езици. Докато в българския, сърбо-хърватския и словенския език грамемата „сегашно време" може да се определи като 'континуатив' (M.C), в останалите съвременни славянски езици формите за „сегашно време" могат да означават и действия 'континуативни', т. е 'извършвани в ориентационния момент', и действия 'неконтинуативни', т. е. 'неизвършвани в ориентационния момент' (C V $\overline{C}$)[1]. Това именно прави възможни единичните форми за „сегашно време" на глаголи „от свършен вид": докато 'тализираността' и 'континуативността' са несъвместими като релевантни семони в една грамема — T.C, 'тотализираността' е съвместима с неопределеността спрямо семона 'континуативност'" — T. (C V $\overline{C}$). Допустимостта на това неопределено от към 'континуативност' „сегашно време" (C V $\overline{C}$) за глаголи от „свършен вид" (T) се доказва логически от '(винаги) истинната формула'[2]: T. ((C → $\overline{T}$) V (C → (T V, $\overline{T}$))) → T. (C V $\overline{C}$).

Като се вземе пред вид, че във формите на „простото бъдеще" не се съдържа модална морфа, подобна на новобългарското 'ще', трябва да се приеме, че грамемата „просто бъдеще" е индикативна, т. е. не съвпада с грамемата „бъдеще време" в славянските езици, които не разполагат с „просто бъдеще". Това се потвърждава и от невъзможността да се преведат с „просто бъдеще" например на руски език български изрази, в които форми за „бъдеще време" (т. е. 'категорично-презумптивни' форми) съобщават за действия, ориентирани към 'момента на говоренето' или към 'минал момент'. Така, българският израз „Кой ще ми каже!" (отговор на въпрос „Кой ти каза?") получава руски превод „Кто мог мне сказать!", а не „Кто мне скажет!"[3] Ако грамемата „сложно бъдеще" в притежаващите „просто бъдеще" славянски езици не е индикативна, това се дължи не на „спомагателния глагол", който сам е във форма за „просто бъдеще" и не е модален, а на семантиката на участвуващия в морфемата на „сложното бъдеще" инфинитив, който

[1] Трябва да се обърне внимание, че семонът 'континуативност' не бива да се разбира като „абсолютна непрекъснатост" на действието. Достатъчно е информаторът да м и с л и едно конкретно действие като 'непрекратено', за да може да си послужи в съвременния български език с 'континуатив'. И на български, както и на руски, е възможно на въпрос „Какво правиш?" да се отговори „Чета", въпреки че е малко вероятно „четенето" да не е прекъснато в момента на отговарянето (примера вземам от И. К. Б у н и н а, Система времен старославянского глагола, Москва, 1959, стр. 148). От това обаче не следва, че семонът 'континуативност' е ирелевантен за новобългарските глаголни грамеми. Релевантността му е напълно доказана от невъзможността на единичните форми „за сегашно време" на глаголи от „свършен вид". В подобна ситуация като отговор са възможни и английското „I'm reading", и турското „okuyorum", които са безспорни' континуативи'.

[2] Вж. заб. 4 под черта на стр. 425.

[3] Вж. Ю. М а с л о в, Очерк болгарской грамматики, стр. 243.

поради метаезиковото му използуване в славянската лингвистика като название („представителна“, „основна“ форма) на глаголната лексема напоследък неправилно не се разглежда като форма на модалност, т. е. като наклонение.

Ирелевантността на семона 'континуативност' спрямо глаголните грамеми в притежаващите „просто бъдеще“ славянски езици обяснява и липсата на грамемите „минало свършено“ и „минало несвършено време“. В съвременния български език тези две грамеми са в еквиполентна опозиция — формите за „минало несвършено време“ са 'континуативни' а формите за „минало свършено време“ са 'неконтинуативни', т. е. означават действието като 'прекратено' в ориентационния минал момент[1]). Ирелевантността на семона 'континуативност' прави невъзможно противопоставянето между „минало свършено време“ и „минало несвършено време“. Наистина в лужишките езици съществуват различни форми за „минало свършено време“ („аорист“) и „минало несвършено време“ („имперфект“), но там „аорист“ се образува само от „перфективни“ глаголи, а „имперфект“ само от „имперфективни“, така че фактически еквиполентната опозиция между грамемите „аорист“ ('неконтинуативен претеритив') и „имперфект“ ('континуативен претеритив'), характерна за съвременния български език, е заменена в лужишки със субординационна („видова“) опозиция, т. е. в лужишки съществува едно „минало време“, формите на което се образуват с различни окончания за „перфективните“ и за „имперфективните“ глаголи[2]. Това „минало време“ е субординационно противопоставено като маркиран член спрямо грамемата, наричана в сравнителната граматика на славянските езици „перфект“, а в българската граматика „минало неопределено време“. Маркиращият семон на това „минало време“ фигурира и в новобългарските „определени минали времена“, към които принадлежат „минало свършено“ и „минало несвършено време“. Той е посочената вече (на стр. 423) 'ориентация на действието към определен момент' (съкратено: М)[3].

В тези славянски езици, в които няма „определени минали времена“, „перфектът“, като грамема, в която семонът М е ирелевантен, изпъл-

[1] В българските граматически ръководства грамемата „минало свършено време“ не се описва точно. Тя се определя като „основно минало време“, т. е. като „време“, ориентиращо действието само към 'момента на говоренето'. В действителност формите за „минало свършено време“ ориентират действието винаги към „определен минал момент“. Срв. Ц. Младенов, Миналите времена в брезнишкия говор. Статьи и материалы по болгарской диалектологии, вып. 9 (Москва, 1959), стр. 19; също М. А. Леонидова, Употребление временных и видовых форм в русских переводах И. Вазова (прошедшие времена). Год. СУ, Филол. факултет, LIV, 1 (1959/60), стр. 117 и 118.

[2] Срв. A. Dostál, Aorist a imperfektum v lužické srbštině z hlediska slovesného vidu. Acta Universitatis Carolinae, Philologica — supplementum, Praha 1959 (= Slavica Pragensia I), стр. 113—121; F. V. Mareš, Praetiritum simplex v lužické srbštině (K otázce luz. srb. aoristu a imperfekta ve srovnání s jinými slovanskými jazyky), ibid. стр. 123—131.

[3] Че за грамемата „минало неопределено време“ в съвременния български език семонът М е ирелевантен, т. е. че за тази грамема важи М V $\overline{М}$, личи от възможността формите на „миналото неопределено време“ да се свързват с 'моментни контекстови детерминатори': „Събудил съм се днес в 5 часа“. Вж. Л. Андрейчин, Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език, Сб. Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, София, 1957, стр. 58—59.

нява с помощта на контекстови детерминатори функциите и на маркираните със семона М „определени минали времена“. „Перфектът“ във всички славянски езици съдържа само един релевантен семон — 'претеритивността' (Р, вж. стр. 424).

И така, във всички славянски езици, в които има „просто бъдеще време“, съществуването на тази форма сигнализира, че грамемите, наричани обикновено „сегашно време“ и „бъдеще време“, не са идентични с грамемите, наричани със същите имена в граматическите описания на тези славянски езици, които не използуват „просто бъдеще“. В славянските езици без „просто бъдеще“ грамемата „сегашно време“ съдържа два релевантни семона — С ('континуативността') и имплицирания от него М ('ориентация към момент'). В останалите славянски езици днес грамемата „сегашно време“ съдържа само един релевантен семон — М.

ФОРМИРАНЕ НА НАСТАВКИТЕ ЗА СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ КНИЖОВЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Христо Първев

Възстановяването на сегашното деятелно причастие в съвременния книжовен български език се е извършило в продължение на десетилетия. Процесът е бил твърде труден и е усложняван от своеобразието на изграждащия се книжовен език[1] и на глаголната система, от особеностите на самата граматична категория сегашно деятелно причастие и от културно-исторически фактори, чието влияние в случаи като нашия е от съществена важност[2]. Въпреки това в общия ход се очертават няколко направления, преплитащи се и зависещи едно от друго: приспособяване на заеманите (черковнославянски и руски) и на образуваните по техен модел „домашни" форми към особеностите на българските имена, установяване на сегашното деятелно причастие като структурно-морфологична категория в българската глаголна система, обособяване на неговите семантични, синтактични и стилистични особености в книжовния език. Възприемането на новата структурно-морфологична категория в системата на българския глагол се проявява и чрез формиране на причастните наставки, чиято история е предмет на тези бележки[3].

*

От 30-те години на миналия век дори до наше време в различните прояви на книжовноезиковата практика се наблюдават сегашни деятелни причастия, образувани посредством два основни типа наставки (от гледището на съвременния книжовен език): ненормативни и нормативни. Към първите се отнасят черковнославянските, руските, старобългарските и различните изкуствени и механични образувания, каквито се срещат твърде често. Независимо от това, че причастията с небългарски (черковнославянски и руски) наставки са преобладаващи до края на миналото столетие, още в най-ранните възрожденски издания се появяват — на първо време случайно — отделни форми, които не са в съгласие с предписанията на

[1] Понякога в изложението вместо термина „съвременен български книжовен език" за краткост се употребява само „книжовен език".

[2] Вж. Л. Андрейчин, Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане, сп. Български език, год. V, 1955, кн. 4, стр. 315.

[3] На останалите въпроси около възстановяването на сегашното деятелно причастие е посветено специално изследване.

черковнославянските и руските граматики[1], срв. напр. *имѣѭще*[2] вм. *имѣющe* у Г. Кръстьович (1844), *страждща* вм. *страждуща, осветляща* вм. *осветляюща, съдържаща* вм. *содержаща* у Г. С. Раковски (1857). Освен това още първите наши издания ни поднасят и причастия, образувани от български глаголи, напр. у Хр. Павлович *обичающи* (1835), *искающи* (1844). Изобщо употребяваните през миналото столетие сегашни деятелни причастия са твърде разнообразни по своя структурно-морфологичен състав и графичен облик. Пъстротата в това отношение се е подхранвала както от различните книжовноезикови влияния, така и от различната по степен и направление подготовка на книжовниците. Но измежду голямото разнообразие и неустановеност се открояват основните структурно-морфологични типове, отделят се различните наставки. Може да се каже, че още с първите книжовноезикови прояви се поставя началото на съжителство между небългарски (заемани) и български (образувани на българска езикова почва) наставки, което после преминава в съперничество и борба, докато се установи най-сетне съвременният облик на сегашното деятелно причастие. Така че сегашни деятелни причастия, образувани с ненормативни (черковнославянски, руски, старобългарски и др.) наставки, се наблюдават през цялото време, когато се формира и изгражда днешният книжовен български език. Десетилетия наред те са използувани и в учебникарската литература, и в периодичния печат, и в художествени произведения, и в канцеларско-административни и юридически материали. Естествено, граматична категория в системата на българския глагол през миналото столетие те не са били, поради което и повечето от авторите на предосвобожденски граматики се задоволяват само да спомена в бележки между другото за следи от тези някогашни форми, подчертавайки, че не се срещат в новия български език[3]. Във всеки случай, употребата на сегашни деятелни причастия, образувани с ненормативни наставки, е характерен момент в цялостния възстановителен процес. Затова и ще се спрем върху формите, образувани с отделните типове ненормативни наставки.

Много от сегашните деятелни причастия, образувани с наставката *-ащ*, се характеризират с пълна структурно-морфологична съотносителност спрямо съответните глаголи в изграждащия се книжовен език, срв. *лежащ(ий) — лежа, служащ(ий) — служа, принадлежащ(ий) — принадлежа* и под. Графичната съотносителност също така е доста пълна.

Повечето от тези форми днес се отнасят към глаголи с основа на *-и-, -е-*. Макар и не особено многобройни, те са едни от най-често среща-

---

[1] Срв. напр. у А. Мразович: „Причастия на *-щій* составляются от третияго лица, числа множественнаго, времене настоящаго, наклонения изявителна изменяему *-тъ* на *-щій*, яко: *питаютъ—питающій, творятъ—творящій*" (Руководство к славенстей грамматице, В Будиме, 1840, стр. 147).

[2] Някои от тези форми са в същност черковнославянски деепричастия; тук обаче те се вземат само като структурно-морфологични категории, без да се има пред вид тяхната семантика.

[3] Вж. напр. Й. Груев, Основа за българска граматика, 1858, стр. 95—96; Ив. Момчилов, Граматика за новобългарски език, 1868, стр. 95—96. Показателно е отношението на Н. Рилски, според когото книжовният („пишемият") език има нужда от такива форми. Той е готов да ги употребява и да ги включи в граматиката си, щом и други книжовници извършат това (вж. Болгарска граматика, 1835, стр. 68).

ните в книжнината, срв. някои примери: *служаще* (Н. Бозв., Землеопис., 18, 1835), *принадлежаще* (Г. Кръст., Писма ..., 22, 1844), *двыжащыѧсѧ* (сп. Любосл., кн. 1, 3, 1844), градины *лежащы* (Царигр. в. 5, 1850), *хвърчащи* (в. Тъпан, бр. 11, 1869), *противорѣчащи* (в. Незав., бр. 41, 1871)[1].

Наставка *-ащ* (след *ж, ч, ш*) за сегашни деятелни причастия от глаголи с основа на *-и-, -е-* се запазва днес с някои ограничения (вж. по-нататък).

Структурно-морфологично и графично единство е характерно за сегашните деятелни причастия, образувани с наставка ***-ящ (-йащ, -'ащ)***, от типа *стоящ(ий), бдящ(ий), ходящ(ий), светящ(ий),* и за съотносителните им глаголи в изграждащия се книжовен език. И при тези форми се наблюдава известно време неустановеност в графичния облик, срв. напр. *свѣтѧщь* (Н. Бозв., Катих., 3, 1835), *самосвѣтящи* (Ив. Бог., Матем. геогр. II, 358, 1843), (*высѣщы*) (в. Бѫд., бр. 8, 1864).

Днес тези форми се отнасят към глаголи с основа на *-и-, -е-*. Наблюдават се много често в книжнината, срв. *зависѧщаѧ* (Н. Бозв, Катих., XII, 1835), *сѣдѧщъ* (сп. Любосл., кн. 10, 145, 1845), *стоѧщъ* (Г. С. Рак., Нѣк. въпр., 102, 1860), не *вьртящій ся* (С. Рад., Обши зн., 12, 1866), *просящити* (сп. Чит., бр. 2, 47, 1870), *горящи* газ (Л. К., Знание, бр. 2, 25, 1875), *трудящиятъ се* (Хр. Б., Знаме, бр. 17, 1875), ножът *димящи* (Ваз., Кочо, 1881), *мислящите* хора (Т. Г. Вл., Каменов, 1895), *споряшия* (А. К., Б. Г, пр. изб., 1895), *паляще* слънце (П. К. Я., Пролетна песен, 1899).

Многобройни са сегашните деятелни причастия, образувани с наставка ***-ющ (-йущ).*** Техните структурно-морфологични особености ги отнасят днес към глаголи с основа на *-е-, -и-*, както и с основа на *-а-, -я- (-'а)*. срв. *знающ(ий)—зная, страдающ(ий)—страдам, вьрующ(ий)—вярвам, искающ(ий)—искам* и под. Причастни форми с наставка *-ющ* се срещат навсякъде в книжнината от Възраждането, срв. *незнающе* (Н. Рил., Изл., IV, 1835), *главнокомандующій* (А. Кип., Крат. нач., 146, 1836), *господствующа* вѣра (Б. Петк., Геогр., 64, 1868), *умоляющъ* гласъ (В. Друм., Н. ф., 17, 1873), *знающиятъ* работникъ (Л. К., Знание, бр. 1, 7, 1875), *блеюще* стадо (Хр. Б., в. Знаме, бр. 7, 1875).

Непосредствено след Освобождението такива причастия се употребяват с особена охота, наблюдават се във всички прояви на практиката. Използва ги много Вазов, срв. *гаснѣюща* сила (Бр. Милад., 1882), *зѣюща* яма (Немили-недр., 1883), *блуждающъ* пламикъ (Фар, 1884), *негодующиятъ* гласъ (Ив. Алекс., 1907), *враждующитѣ* партии (Даскалите, 1901), *гладующитѣ* индийци (Мусала, 1901), *тържествующитѣ* неприятели (Из бележника..., 1920). Срв. и у други писатели: *изображающъ* (А. К., До Ч. и назад, 1893), *застрашающа* вълна (Г. Кирков, 1894), *владеющия* режим (Т. Г. Вл., Каменов, 1895), *несъществующето* (Ст. Мих., Идеалист и отрицател, 1895), вълните *беснеющи* (К. Вел., Ад, 1906), *сияюще* лице (П. Ю. Т., Конкурс, 1897), *мъглеющата* се Стара планина (А. Стр., Не се обърна, 1897), *пирующи* (П. П. Сл., Крум прорицател, 1897), *играющите*

[1] Характерът на статията не позволява да се приведат системно материали; примерите са само за илюстрация.

старци (Г. П. Ст., Ларинов, 1899), *желающият* думата (К. Хр., Алеко К., 1899), *многообещающите* ръце (М. Г., Кочо Кюск., 1901).

Краят на миналото и началото на нашето столетие разколебава причастните форми, образувани с наставката *-ющ*, която започва да отстъпва пред *-ящ (знаящ)*, а по-късно и пред *-ещ (знаещ, страдаещ)* и *-ащ (страдащ)*. Отделни форми с тази наставка се задържат за по-дълго, а някои се използват и днес със специална стилистична цел (вж. по-нататък).

Сравнително малкото на брой сегашни деятелни причастия, образувани с наставка *-ущ*, срв. *живущ(ий), цветущ(ий)* и под., се отнасят днес към глаголи с основа на *-е-, -и-*. Употребяват се много често, срв. *най-цветущето* состоѧние (А. Кип., Кр. начерт., 7, 1836), *имущ* (сп. Любосл., кн. 3, 42, 1844), бѫрда *огнедышущи* (Общи зн., 64, 1855), *текуща* вода (сп. Чит., кн. 2, 49, 1874), *идущият* брой (в. Знаме, бр. 19, 1875), *скородвижущ* се (сп. Наука, кн. 1, 1881), *могущ* дух (Ваз., Неотдавна, 1881), апетити *алчущи и жаждущи* (сп. Ден, кн. 4, 365, 1895), всичките *живущи* (К. Хр., Каин, 1897), *сведущ* човек (Г. Кирков, Нашият Бисмарк, 1898), *цветущи* села (сп. Сел. разг., бр. 1, 15, 1901), *плачущата* жена (С. Рун., Без работа, 1901), всички *страждущи* (П. К. Я., Г. Дел., 18, 1904), съпруга *плачуща* (П. П. Сл., Кърв. п., 1911).

Наставката *-ущ* не остава като структурно-морфологичен елемент на сегашното деятелно причастие в книжовния език; заедно с наставка *-ющ* (вж. по-нататък) тя бива изоставена като неподходяща за българската глаголна система. Повечето от тези причастия имат съотносителни в различна степен български глаголи. Някои от тях, без съотносителни глаголи, са останали като чисти прилагателни (*алчущ, грядущ, сведущ*), а при други съществуват все още колебания (*текущ, живущ*) с ясно изразени вече нормативни форми (*течащ, живеещ*); независимо от това разграничението между стари причастия на *-ущ* и съответните нормативни сегашни деятелни причастия може да се смята за завършено в съвременния книжовен език.

Употребяваните сегашни деятелни причастия, образувани с наставки *-ѩщ, -жщ* (*вѣруѩщій, познаѩщій*) са по същество старобългарски. Най-обикнати са от Г. Кръстьович, С. Радулов и особено от Г. С. Раковски, срв. *имѣѩще* (Г. Кръст., Писма..., 36, 1844), *вѣруѩщій* (Начатоцы..., 44—45, 1852), *цвѣтѫщій* домъ (Г. С. Рак., Гор. пътн., 92, 1857), *страждща* България (там, 109), *пришѫпваѩщъ* (Г. С. Рак., Пок. 124, 1859), *дѣйствуѩщи* (С. Рад., Общи позн., 41, 1866), *пасѫщи-тѣ* животны (там, 64). Раковски е пристъпил към употребата на причастия с цел да архаизира езика си, да го доближи до старото му състояние и ги побългарява твърде механично, съобразявайки се с техния графичен и структурно-морфологичен облик в старобългарски език, без да ги съотнася последователно към съответните глаголи в живия език. За неговата практика са много характерни причастия от живи глаголни основи, но ориентирани към своя старобългарски (или мним старобългарски) структурно-морфологичен състав, срв. *издаваѩщый, бѣлѣжаѩщи*. Опити за „побългаряване" се правят и от други книжовници, срв. *слѣдуѩщи-ти* области (Б. Петк., Георг., 129, 1868), *веселяѩщата* природа (В. Др., Н. ф., 89, 1873),

благоѫхаѭщи цветя (Ц. Г., сп. Слава, кн. 11, 171, 1872), *идѫщата* вечер (Н. Мих., Помпей, 118, 1870).

Сегашни деятелни причастия с наставки *-ѭщ, -ѫщ* са твърде разпространени и през 90-те години на миналото столетие, та че и покъсно, срв. напр. *играѭщата* мрѣна (Ц. Г., Г. Кос., 1890), *желаѭщи* (С. С. Б., сп. Бълг. сб., кн. 1, 16, 1894), *пишѫща* дружина (там, 13), *бѫдѫщия* биограф (К. Хр., Алеко К., 1899). Само че значителната част от тези форми сега не са изкуствено възстановени (графично) старобългарски форми, каквито срещаме в изданията на С. Радулов, Г. С. Раковски и др.; тяхната поява и употреба се свързва с живи глаголи в съвременния език. Неустановеността по това време в правописа на окончанията за сегашно време при глаголите от I и II спрежение (1 *л.* ед. ч. и 3 л. мн. ч.) се отразява и върху правописа на сегашните деятелни причастия: този, който пише *пѣшѫтъ*, ще пише и *пѣшѭщъ*.

Срещат се и сегашни деятелни причастия, образувани с други наставки. Това са в същност познатите структурно-морфологични елементи, свързвани механично в доста необикновени образувания с глаголните основи, срв. напр. наставка *-ящ* във форми като *обящаящи* и *дѣйствуѭщи* у Г. С. Раковски, *съществуящата* във в. Марица (бр. 51, 1879); или наставка *-ющ* във форми като *принадлежающа* в сп. Бълг. сбирка (кн. 9, 712, 1894), *грядующитѣ* поколения у Вазов; или наставка *-ещ* във форми като *присъствуещите* у Вазов, *плаваещ* дворец у А. Константинов, *зараждаещото* се християнство у П. П. Славейков, *отлетаещия* дух у П. Тодоров. Наличието на такива форми е обусловено от липсата на сегашно деятелно причастие в народния език, от неустановеното му положение в книжовния език, от недостатъчното познаване на черковнославянски, а по-сетне и на руски език.

Вече се каза, че ненормативните наставки за заетите, а и за образуваните по техен модел „домашни“ сегашни деятелни причастия са преобладаващи през цялото минало столетие. В края на същото столетие обаче започва твърде интензивно формирането на днешните наставки за възстановяващото се сегашно деятелно причастие. Условията са подготвени от предходните десетилетия, преди всичко от изградения вече в своята същност книжовен български език. И когато става ясно, че той се нуждае не от отделни заемани форми, а от нова категория (сегашно деятелно причастие), оказва се, че черковнославянските и руските наставки не са в съответствие със структурно-морфологичните особености на българската глаголна система. И понеже книжовният език е вече достатъчно укрепнал, за да може да „трансформира“ и да отсява, започва се формирането на нормативни наставки — процес, който трае не едно десетилетие.

Интензивното формиране на наставки за възстановяващото се сегашно деятелно причастие е „документирано“ за пръв път в предложенията на първата правописна комисия, направени от проф. Л. Милетич: „Доколкото може да се употребява в книжовния ни език сегашно действително причастие, добре е да се приеме известно определено окончание, което лесно може да се употребява според някое граматическо правило. Комисията предлага за глаголите, които окончават на *-ам (-іам)*, причастно

окончание *-ащи*, например купувам — купу*ващи*, давам — да*ващи*, отговаріам — отговаріащи, а за другите глаголи окончание *-ещи*: носіа—но*сещи*, ходіа — ход*ещи*, пиша — пиш*ещи*, биіа — би*ещи* и пр." (вж. Нашата правописна реформа, сп. Български преглед, г. I, 1893, кн. 1, стр. 31). Макар и във формата на правописно правило, предложението има особено значение: то е първият опит за структурно-морфологично устройство на сегашното деятелно причастие в началните моменти от интензивното му възстановяване, по същество то признава правото му да стане пълноценна категория и по този начин ускорява възстановяването, най-сетне предложението е и изпитание за младата още българска езикова наука. Въпреки направените от комисията уговорки опитът да се устрои правописно възстановяващото се сегашно деятелно причастие е положителен факт. Защото най-неустановена е била практиката на границата между двете столетия, когато най-различни ненормативни наставки и причудливи причастни форми се използуват без всякаква последователност особено в периодичния печат. Наистина опитите за устройство (отначало правописно, а по-сетне и структурно-морфологично) на сегашното деятелно причастие си остават за известно време достояние на твърде ограничени кръгове, докато в същото време неустановеността в практиката е продължавала[1].

Трудно може да се посочи друга граматична категория, която да е била предмет на толкова живо обсъждане между специалистите и културните дейци. Първото по-сериозно оживление донасят правописните спорове през 90-те години на миналия век, когато предложението на проф. Л. Милетич поставя началото на гореща дискусия за устройство на сегашното деятелно причастие. Мнозина проявяват резервирано отношение[2], но не се отказват от правописното устройство на тази категория. Има предложения причастията да се образуват от формата за сегашно

---

[1] Според акад. Ст. Младенов дори и през 30-те години на нашия век „писането на тези причастия е същинска вавилония". (вж. Сегашните действителни причастия на глаголи от първо спрежение, сп. Родна реч, г. III, 1930, кн. 5, стр. 232).

[2] Дори и членове на правописната комисия изказват съвсем ясно отрицателното си отношение към сегашното деятелно причастие. Ето какво пише напр. проф. Б. Цонев: „Всеки ще е чул жалби — ако не и сам жалил, че бълг. език изгубил такава „сгодна" форма, каквато е действителното причастие за сег. време, форма толкоз „нужна"! Преди всичко нека забележим, че ако българският език имаше наистина потреба от тази форма, той щеше без друго да си я запази; а щом я занемарил и напуснал, показва, че той може и без нея. И действително без нея не могат да минат само онези, които пишат на български, а мислят на чужди език. А всеки онзи, комуто мислите вървят по правилата на чистия български език, ще знае всеки път да се изрази и без причастие, и то пак ясно, кратко и гладко" (вж. От историята на български език, сп. Български преглед, г. I, 1893, кн. 3, стр. 82). Вж. от същия автор и „Руско-български паралели", Периодическо списание, г. XV, 1904, кн. LXIV, стр. 10. Вж. и д-р Хр. П. Стоилов, Употреба на сегашно действително причастие в новобългарския език, сп. Училищен преглед, г. XIX, 1914, кн. 1 и 2, стр. 92. Акад. Ст. Младенов, който по-сетне се бори много енергично за устройството на сегашното деятелно причастие, не скрива в същото време отрицателното си отношение, срв. напр. Форми на сегашните действителни причастия при глаголи от III спрежение, сп. Родна реч, г. III, 1930, кн. 3, стр. 142. Резерви и уговорки има и в някои граматики, вж. напр. Н. Костов, Българска граматика, 1939, стр. 134—135.

време на съответния глагол в 3 л. мн. число[1], от формата за 1 л. ед. число[2], та че и от формата за 2 л. ед. число[3]. Има и такива, които предлагат сегашните деятелни причастия да се броят за лексикални заемки, та по този начин да стане излишна грижата за тяхното устройство[4]. Надделява така или иначе мнението на правописната комисия от 1893 г. за форми с наставка *-ещ* (глаголи от I и II спрежение) и *-ащ* или *-ящ* (глаголи от III спрежение).

Второто оживление около сегашното деятелно причастие е предизвикано от препирнята между акад. Ст. Младенов и акад. А. Т.-Балан през 30-те години. Споровете сега се водят на много по-високо научно равнище: разсъжденията са преди всичко върху морфологичния строеж на наставките и изобщо върху структурно-морфологичното устройство на тези форми. И едната, и другата страна привеждат сериозни доводи в подкрепа на своите схващания. Акад. Ст. Младенов[5] предлага сегашните деятелни причастия да се образуват от съответната сегашна глаголна форма за 3 л. мн. число (*стоящ* от *стоят*, *ходящ* от *ходят*, *пишащ* от *пишат*, *даващ* от *дават*, *стрелящ* от *стрелят*), като по този начин ще са нужни само две наставки (*-ящ* и *-ащ*). Акад. А. Т.-Балан[6] пък защищава предложението на правописната комисия от 1893 г.: с наставка *-ещ* да се образуват причастия от глаголи с основа на *-е-*, *-и-*, а с наставки *-ащ*, *-ящ* — причастия от глаголи с основа на *-а-*, *-я-*. И двете предложения са крайни, като всички крайности и те водят в последна сметка до пренебрегване на живата действителност. Но през 30-те години се очертават по-ясно насоките във формирането на наставките, пътищата, които водят към установеност и нормативност (вж. по-нататък).

*

Днес, в съвременния книжовен български език, наставките за сегашно деятелно причастие са следните: *-ящ (-йащ, -'ащ)*, *-ещ* и *-ащ* за глаголи с основи на *-е-*, *-и-* (*стоящ, четящ, ходещ, лежащ*), *-ащ*, *-ящ*

---

[1] Сва. напр. К. Домазетов, Няколко граматически бележки, сп. Мисъл, г. III, 1893, кн. 6, стр. 485; Кр. Ив. Мирски, сп. Български преглед, г. I, 1893, кн. 3, стр. 205.

[2] Вж. напр. проф. Б. Цонев, От историята на български език, стр. 82; Ек. Андрейчин, По въпроса за нашето правописание, сп. Българска сбирка, г. IV, 1899, кн. 6, стр. 514; Ал. Теодоров, Правопис на сегашното действ. причастие, сп. Училищен преглед, г. XII, 1907, кн. 2, стр. 123.

[3] Вж. д-р Хр. П. Стоилов, цит. съч., стр. 91—92.

[4] Вж. Кл. Карагюлев, Ръководство по българския правопис, 1905, стр. 89—90.

[5] Вж. Форми на сегашните действителни причастия при глаголи от III спрежение, сп. Родна реч, г. III, 1930, кн. 3, стр. 141—144; Сегашно действително причастие на глаголите от второ спрежение, там, кн. 4, стр. 186—189; Сегашните действителни причастия на глаголите от първо спрежение, там, кн. 5, стр. 231—234; Опакият напредък в някои нашенски причастия, сп. Училищен преглед, г. XXXII, 1933, стр. 1210—1220; Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика, Списание на БАН, кн. XLVIII, 23, стр. 66—67).

[6] Вж. Назад вместо напред (с нашите причастия), сп. Училищен преглед, г. XXXII, 1933, стр. 1205—1209; Препирня с проф. С. Младенов за форми на едни причастия в българския книжовен език, сп. Училищен преглед, г. XXXIII, 1934, кн. 1, стр. 79—81; Разногласни становища за българската граматика, Списание на БАН, кн. LII, 25, 1935, стр. 110—113, 190—191.

(-ащ) за глаголи с основи на *-а-, -я- (-'а-)* — *страдащ, стрелящ*. Ще разгледаме поотделно формирането на различните наставки.

Наставка ***-ащ*** (след шушкава съгласна) за сегашни деятелни причастия, образувани от глаголи с основа на *-и-, -е-*. С тази наставка в днешния книжовен език се образуват сегашни деятелни причастия от типа *лежащ, хвърчащ, грешащ* и под., ако ударението пада върху нея[1]. Несъмнено за установяване на тази норма са влияли и заеманите подобни форми като *подлежащ, принадлежащ, прилежащ* и под. Ето някои примери: *бучащото* море (П. П. Сл., Кърв. п. 1911), *търчащите* мъже (А. К., Б. Г., 1894), *бръмчащата* дружина (Ваз., Вел. Рил. п., 1892). Когато ударението не пада върху наставката, срещаме форми от типа *пишещ, режещ* и под., срв. *движеща се* фабрика (А. К., До Чк. и н., 1893). Дълго време и в неакцентувано положение се наблюдава наставка *-ащ*, срв. *клокочащ* живот (С. С. Б., Новогод. откъс, 1904), *движащите* се облаци (Ив. Андр., в. Св. сл., бр. 186, 1906).

Наставка ***-ящ (-йащ, -'ащ)*** за сегашни деятелни причастия, образувани от глаголи с основа на *-е-, -и-*. Пълната структурно-морфологична, а по-сетне и графична съотносителност, характерна за заеманите сегашни деятелни причастия от типа *стоящ(ий), ходящ(ий)* спрямо съответните български глаголи, създава изключително благоприятна обстановка. Затова и акцентуваната наставка *-ящ* се оказва напълно подходяща морфема за причастието и за системата на българския глагол изобщо. Съвсем естествено и без сериозни пречки причастия с тази наставка започват да се образуват от български глаголи още преди Освобождението, срв. напр. *звънтящи* парички (в. Мак., бр. 8, 1869). Образуването на форми от този тип се подкрепя и от нормите на църковнославянската и руската граматика (*стоящий* от *стоят*); именно тези норми и аналогията обуславят образуването на причастия от български глаголи. А после пък само аналогията е, която способствува за поява на сегашни деятелни причастия като *растящ(ий)* от *растат, четящ(ий)* от *четат* и под.[2], срв. напр. у К. Огнянович: „... и живѣяше веке за него си, *читящи, пишящи, разговарящи* ся съ избранны пріятели, *пишящи* записките си“ (Забавник, 1845). Срв. още *растящата* необузданость (Очерки из ист., 315, 1865), *сновящи* лодки (Ваз., Маргарита, 1904), *бодящ* обелиск (Ваз., Черепич, 1907).

Поради сполучливото съвпадение на структурно-морфологични и графични особености причастия от типа *стоящ(ий), бдящ(ий)* първи и твърде рано осъществяват непосредствена връзка със съотносителните глаголи в изграждащия се книжовен език. Главно поради това наставка *-ящ* в акцентувано положение остава и днес характерна за сегашното деятелно причастие. Опитите да се замени с *-ещ* (*стоещ, бдещ*) завършват с неуспех (вж. по-нататък). Предложението на правописната комисия от

---

[1] Вж. Л. Андрейчин, М. Иванов и К. Попов, Съвременен български език, част II, 1957, стр. 96.

[2] При някои опити за устройство на сегашното деятелно причастие се стига до твърде необичайни предложения за отделни форми. Така напр. Ал. Пиронков намира, че от глагол— *ора* причастната форма трябва да е *ораш* (вж. цит. съч., стр. 123).

1893 г. разколебава, но не успява да изтласка наставка *-ящ* в акцентувано положение, макар че тя четири десетилетия е била отричана от нормите. Днес наставка *-ящ* е нормативна в акцентувано положение за форми от типа *стоящ, бдящ* и под.[1] Сегашните деятелни причастия с неакцентувана наставка *-ящ* (*хо̀дящ*) претърпяват промени в посока на *хо̀дещ*.

Неакцентувана наставка *-ящ* се наблюдава дълго време и при форми от типа *играящ, желаящ*, т. е. вместо наставка *-ющ*, срв. челядь *живѣяща* (П. П. Сл., Кърв. п., 1897), *мечтаящиятъ* (Г. П. Ст., Вестовой Димо, 1899). Естествено, запазва се тя и при форми, образувани по аналогия, срв. *дебнящи* неприятели (Ваз., Нова земя, 1896), *гаснящите* слънчеви лъчи (П. Ю. Т., За правда, 1900), *чезняща* мъгла (П. К. Я., Хайд. купн., 1909). Следователно наставка *-ющ* при формите от този тип има две съответствия: *-ящ*, срв. *знаящ*, и *-ещ*, срв. *знаещ*, които, изтласквайки я, сами се борят помежду си (вж. по-нататък.)

Наставка *-ещ-* за сегашни причастия, образувани от глаголи с основа на *-е-, -и-*. Предложението, с което се въвежда правопис на причастните форми от типа *стоещ, четещ*, трябва да се смята за рождение (1893) на наставка *-ещ*, срещана макар и преди това, срв. напр. у Вазов *пламтещите* улици (Под игото, 1890).

Неакцентувана наставка *-ещ* не се налага бързо — тя среща съпротива между другото и поради липса на традиция в употребата на форми като *стоещ, ходещ, знаещ*. Те изглеждат на първо време неестествени и необичайни в сравнение с употребяваните *стоящ, ходящ, знаящ*, та че и *знающ*, които се наблюдават и дълго след това в практиката. При това неакцентуваната наставка *-ящ* се задържа по-дълго, особено в „руски“ форми, които запазват и небългарското си ударение, срв. *любя̀щ* вм. *любѐщ*, *говоря̀щ*, вм. *говдрещ* и под. М. Янакиев[2] правилно отбелязва, че наставка *-ящ* в руските по форма причастия проявява по-голяма устойчивост от наставки *-ающ* и *-ующ*; задържането на наставка *-ящ* (трудя̀щи се) е в зависимост и от мястото на ударението, срв. *тру̀дещи се* и *трудя̀щи се*.

Неакцентувана наставка *-ещ* се забелязва и във форми, образувани от глаголи с основа на *-а-, -я-*, срв. *въздихаещ* (Ваз., На карантина, 1893), *танцуеща* балерина (А. К., До Чк. и н., 1893), *окръжаещите* (П. Ю. Т., Светът му крив, 1899). Дори проф. Б. Цонев[3] я допуска наравно с наставка *-ащ*, а д-р Хр. П. Стоилов[4] смята, че тя „ще пусне котва“ и при формите, образувани от глаголи с основа на *-а- -я-*. Но сравнително бързото устройство на причастията, образувани от принадлежащи към III спрежение глаголи, не позволява по-широки прояви на *-ещ* в тези случаи (вж. по-нататък).

Причастните наставки *-ящ, -ещ* за форми от глаголи с основа на *-е-, -и-*, поемат по непредвиден път, като започват да се съобразяват с мястото на ударението върху глаголната основа. Учебниците по българ-

---

[1] Вж. Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, цит съч., стр. 96.

[2] Вж. Наблюдения над езиковите особености в публицистиката на Гаврил Георгиев, Известия на Висшата партийна школа при ЦК на БКП, 1957, кн. I, стр. 236.

[3] Вж. От историята на български език, стр.82.

[4] Вж. цит. съч., стр. 9.

ски език[1] и граматиките[2] до 1945 г. посочват с малки изключения[3] като нормативни форми с наставка *-ещ* във всички положения, но книжовноезиковата практика десетилетия наред е твърде неустановена и не може да се каже, че се е съобразявала с предписанията. При това оживените препирни през 30-те години допринасят много за дискредитиране на правописните правила за причастните форми. Опитите за налагане на тази наставка и под ударение, подкрепяни и със сериозни научни доводи, не дават резултати. Акад. А. Т.-Балан например привежда в подкрепа на акцентуваната наставка *-ещ* твърде солидна аргументация: 1. Форми с наставка *-ещ* имат „българска основа", от която са се появили в книжовния език деепричастията — изпърво източни (*берещиц, ходещиц, викащиц*), а после западни (*берейки, ходейки, викайки*); останали са от тази основа и днешни прилагателни *същи, горещ, вонещ*. Тази българска основа трябва да послужи и за устройството на сегашното деятелно причастие. 2. Гласната *е* в *-ещи* „редно заменя" стб. ѧ в причастни форми (молѧшть), а по аналогия заменя и ѫ в чьтѫшть и под. Той дори е твърдо убеден, че с време ще имаме само форми *бъдещ, горещ, вонещ*, без да се смесват последните две с прилагателни *горещ* и *вонещ*, някогашни сегашни деятелни причастия[4].

С абсолютна точност днес все още не можем каза кога наставки *-ящ* и *-ещ* са започнали да се съобразяват с мястото на ударението. Първият, който обръща внимание на този факт, е Ст. Илчев, който между другото пише: „Наблюдавал съм и виждам, че когато ударението пада на спорната гласна[5], чува се *я* или (след *ж, ч, щ*) *а*, а без ударение — *е*: *хвърчащи* листа, *въртящо се* колело, *крещяща* нужда, *горяща* факла (което е съвсем различно от *гореща* вода), но — *пушещи* комини, *пеещия* град, *кривеща* пътека, *криволичещ* път, *всезнаещ* човек и т. н." (Вж. Двама се карат, в. Литературен глас, год. VII, бр. 264, 27. II. 1935)[6].

Днес борбата между наставки *-ящ, -ещ* може да се смята за напълно стихнала: сегашните деятелни причастия, образувани от глаголи с основа на *-е-, -и-*, имат наставка *-ящ* или *-ещ* в зависимост от мястото на ударението. Отделните колебливи случаи не променят положението, въпреки че имат основание в граматичните норми[7].

---

[1] Вж. напр. Ив. Дорев и Д. П. Койчев, Граматика за втори прогимназиален клас, 1926, стр. 99 (няколко издания); Т. Атанасов, Ив. Хаджов и Ст. Барутчиски, Христоматия със стилистични бележки и разбори и граматика за IV клас на пълните и непълни средни училища, 1926, стр. 21—22 (няколко издания); Л. Андрейчин, Учебник по граматика за втори прогимназиален клас, 1942, стр. 10.

[2] Вж. П. Калканджиев, цит. съч., стр. 145; Н. Костов, Българска граматика, 1939, стр. 134; А. Т.-Балан, Нова българска граматика, 1940, стр. 232—234; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, стр. 313—314.

[3] Вж. Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, 1939, стр. 281—282.

[4] Вж. Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие, 1930, стр. 158; Разногласни становища за българска граматика, стр. 110—112; вж. и цитираните статии на стр. 12.

[5] Става дума за *е* и *я* в строежа на наставките.

[6] Акад. А. Т.-Балан изразява несъгласие с Илчевото мнение (вж. Разногласни становища за българска граматика, стр. 191).

[7] Вж. Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, цит. съч., стр. 96.

Наставки *-ащ, -ящ (-'ащ)* за сегашни деятелни причастия, образувани от глаголи с основа на *-а-, -я- (-'а-)*. Значителна част от образуващите се с тези наставки причастия са структурно-морфологично съотносителни с черковнославянски и руски форми, каквито са били и първите заемки, срв. *вѣрующ(ий), страдающ(ий)* и под. Причастните форми с наставка *-ющ* са многобройни и най-често употребявани, срв. някои примери: *слѣдующимъ* образомъ (Н. Рил., Изл., 21, 1835), *показующъ* (Н. Бозв., Катих., 7, 183э), *разсуждающе* (К. Фот., Земл., 204, 1843), *воюющитѣ* (Очерки из ист., 75, 1865), *испълніающи* (Г. С. Рак., Кл., 27, 1865), *раздражающа* политика (Хр. Б., в. Незав., 30, 14. I. 1873), *прѣобладающѫ* неопрѣдѣленость (П. Р. Сл., Царигр. пот., IV, 178, 1875), *вѣрующи* (Л. К., Бълг. от ст. вр., 1887 изд.), *сѫществующи* (Ваз., Моята съседка..., 1880), *изобразяющ* (Ваз., Х. Ах., 1882), *умоляющ* (Ваз., Вел. Рил. п., 1892), *свидетелствующе* (П. П. Сл., Искър, 1893), *либералствующи не* (Т. Г. Вл., Каменов, 1895), *интересующи* (А. К., Б. Г., 1895), *тържествующите* (Г. Кир., 1897), *слѣдующия* (К. Хр., Алеко К., 1899), *внушающа* удивление (С. С. Б., Покл., 1898).

По образец на форми от типа *страдающ(ий), умирающ(ий)* твърдерано наставка *-ющ* се свързва с типични български глаголи, от които не са образувани и употребявани причастни форми в дотогавашната книжнина, срв. напр. у Хр. Павлович *имающи, искающи* (1844); у Г. С. Раковски — *обиколяющія* (Гор. пътн., 162, 1857), *взимающи* (Кл., 27, 1865), *търгающи* (там, 82), *викающтый* (Бълг. ст., 99, 1865). Те се увеличават много бързо и към края на миналото столетие вече преобладават.

Същото е положението и при форми от типа *слѣдующий, вѣрующий*. Дори през 70-те и 80-те години тяхното количество и честота на употреба значително се увеличава поради засилилото се руско влияние (културно, политическо и езиково) след Освобождението. И покрай тези типични руски форми се появяват причастия от български глаголи; те са типични отначало за изданията на Хр. Павлович и Г. С. Раковски, а покъсно се наблюдават у всички книжовници, срв. *упражнявающися* (Хр. Павл., Писм., 19, 1835), *описвающи* (сп. Бълг. кн., кн. 6, 182, 1859), *вървающи* (Г. С. Рак., Въпр. 109, 1864), *разгонваюштый* (Г. С. Рак. 99, 1965), *признаваюшты* (там, стр. 1865), *отивающите* (Хр. Б., в. Тъпан, бр. 6, 1869), *управляющыпъ* (Н. Мих., Помпей, 177, 1870), *отпѫтувающия* параходъ (Ваз., Неотд., 1881), *увеличивающа* се бързина (Ваз., Вел. Рил. п., 1892), *очакващето се* (М. Ив., СбНУНК, 8, 121—2, 1892), *по-обвързвающе* (Я. С., сп. Ден, кн. 4, стр. 368, 1895), *изгрѣвающето* слънце (Ваз., Яп. сил., 1904), *нахълтвающата* дрезгавина (Ваз., Черепич, 1907), *усмихващата се* мома (Ваз., Ив. Ал., 1907).

Причастия от типа *страдающий, слѣдующий* и под. започват да отстъпват забележимо едва в първото десетилетие на нашия век. Те биват изтласквани на първо време от появилите се в голямо количество форми от типа *вървящ*, но употребата им започва да се ограничава особено след въвеждането на правописното правило за форми *вървящ*, около които по начало не се водят спорове, тъй като се приемат от всички. И все пак причастия от типа *страдающ, вѣрующ* и под. се наблюдават няколко десетилетия след 90-те години, особено в периодичния печат, и нашата

езикова наука е водила борба срещу тях, посочвайки правилните форми[1]. С по-особени стилистични отсенки такива форми се употребяват и днес предимно в публицистиката, в административния стил и в художествени произведения.

Съдбата на форми *обичающ, искающ, вървающ* и под. се приключва около началото на нашето столетие. От гледище на своето структурно-морфологично устройство те представляват хибрид между българска глаголна основа и руска наставка *-ющ (върующий — вярвам — вярвающ — вярващ)*. Те представляват междинна „фаза" в структурно-морфологичното възстановяване на сегашните деятелни причастия от този тип в системата на българския глагол. Предложението на правописната комисия от 1893 г. не ограничава изведнъж употребата им, но ускорява тяхното изоставяне. По-продължителното задържане на отделни причастия и по-късно се дължи на традицията и на присъщия им специален стилистичен пълнеж. Предложението за наставка *-ащ, -ящ (-'ащ)* има реална основа в самия структурно-морфологичен състав на глаголите с основа на *-а-, -я-*, техният формален облик и графичен израз имат пълно материално „покритие." Ето защо тези наставки се налагат с най-бързи темпове и образуваните с тях форми се възприемат в практиката, без да извикат възражения сред специалистите и книжовните дейци. (Не бива да се забравя, че спорове се водят в същност около сегашните деятелни причастия, образувани от глаголи с основа на *-е-, -и-*.) В предложението от 1893 г. не са посочени мотивите, които са подбудили членовете на правописната комисия да се спрат на наставки *-ащ, -ящ* за причастия от глаголи с основа на *-а-, -я-*. Но в хода на споровете става ясно, че те са имали пред пред вид старобългарските причастия на -ѧщѥ, -ѧщїи, срещу които биха съответствували днес форми на *-аещи* или *-ащи*. И както в новобългарски имаме *умираш* вм. *умираеши*, така ще е правилно *умиращи* вм. *умираещи*[2]. По-късно А. Т. -Балан привежда и други мотиви: *гледащи* и причастията от другите типове „се образуват от оная глаголна основа, която личи в повечето форми за сегашно време: ... *гледа-м, -ш, гледа-ме, -те, -ат*"[3].

Безспорно е, че формирането на наставки *-ащ, -ящ* е било подкрепено и от наличието и употребата през миналото столетие на деепричастия от типа *гледащец, вярващец, умиращец; гледащи, вярващи, умиращи*. Те са служили за „образци", посочвали са „техника" за образуване и на сегашни деятелни причастия, за формиране на наставките: деепричастните наставки се свързват направо с глаголната основа, срв. глед-а-*йки*, стрел-я-*йки* и под. Може да се добави още, че при сегашните деятелни причастия, образувани от глаголи с основа на *-а-, -я-* има пълно съответствие с изискванията на черковнославянската и руската граматика (да се образуват от сегашните форми за 3 л. мн. ч. — *страдащ* от *страдат, стрелящ* от *стрелят*).

---

[1] Вж. напр. Ст. Младенов, Не „властвующи" и „търгующи", а властвуващи и търгуващи, сп. Родна реч, г. VI, 1933, кн. 3, стр. 145—147; Пустующи („Пустѣющи") терени, там, г. XIV, 1940—1941, кн. 1, стр. 34—35.

[2] Вж. сп. Български преглед, г. I, 1893, кн. 4, стр. 176.

[3] Назад вместо напред (с нашите причастия), стр.1208.

Възстановяването на сегашното деятелно причастие като структурно-морфологична категория в съвременния книжовен български език и поточно формирането на причастните наставки не протича плавно и равномерно, с еднакви темпове за цялата глаголна система. Това е много сложен процес, при който отделните структурно-морфологични елементи не се изграждат едновременно, нито пък се отнасят към еднакви по количество групи от глаголи; пък и честотата им на употреба не е една и съща. Формирането на една наставка зависи много от формирането на друга, те си влияят взаимно — в едни случаи ускоряващо, а в други забавящо. Ето например образуването на форми от типа *вярващ* с наставка *-ащ* съответствува на изискванията на общото правило (от сегашната форма на съответния глагол в 3 л. мн. ч.) и това се оказва фактор, който в известна степен забавя диференцирането на наставки *-ящ* / *-ещ* в зависимост от мястото на ударението; по-специално забавя установяването на неударена наставка *-ещ*. Въздействието на аналогията наистина не е от такова естество, че да спре формирането на наставка *-ещ* в неударено положение, да попречи на нейното „материализиране"; но че аналогията подкрепя за известно време наставка *-ящ* в неударено положение, в това не може да има съмнение. В същото време по-рано и по-безболезнено формиралите се наставки *-ащ, -ящ* за причастия от глаголи с основа на *-а-, -я-* подкрепят образуването на форми с наставки *-ящ, -ащ* от глаголи с основа на *-е-, -и-* (*стоящ, лежащ*) и задържат установяването на наставка *-ещ* под ударение (стоещ, лежещ). От своя страна пък наставки *-ящ, -ащ* за форми от типа *стоящ, лежащ*, като едни от първите нормативни форми, са влияли по аналогия и са подпомагали формирането на наставки *-ащ, -ящ* за причастия от типа *страдащ, стрелящ*.

По-бързите темпове, с които се формират наставките *-ащ, -ящ* за причастия от глаголи с основа на *-а-, -я*, въздействуват и за по-скорошното изоставяне не само на форми като *страдáющ, въруюш, вярващ* и др., но и за изоставяне изобщо на наставка *-ющ* при сегашни деятелни причастия от глаголи с основа на *-е-, -и-* (*знаюш, играющ*). Българският облик, който добиват причастия като *въруюш* и др., несъмнено способствува и за побългаряване на форми от типа *знáющ, играющ* в посока на *знаящ, играящ*. Въвеждането на наставка *-ещ* (*стоещ, знаещ, ходещ, пеещ*) пък в началото внася известно смущение във формирането на наставки *-ащ, -ящ* за причастия от глаголи с основа на *-а-, -я-*, срв. появата на форми като *следуещ, страдаещ, плаваещ, умираещ* и под.

За ускореното или забавено формиране на отделните наставки значение има и практиката на писателите и изобщо на културните дейци. Така например вън от всяко съмнение е тласъкът, който са дали изданията на Хр. Павлович, Г. С. Раковски и др. по посока на форми като *искающ, вървающ* и под. Или пък практиката на Вазов, който в края на миналото и началото на нашето столетие употребява сегашни деятелни причастия предимно с руски наставки, а по-сетне съзнателно започва да ги побългарява[1].

[1] Вж. К. Ничева, Редакционни промени в романа „Под игото" от Иван Вазов, Известия на Института за български език, кн. V, 1957, стр. 287—288.

Изложеното до тук дава възможност да се направят някои обобщения и изводи във връзка с формирането на нормативни наставки за сегашното деятелно причастие в съвременния книжовен български език.

Почти цяло столетие в книжовноезиковата практика се наблюдават сегашни деятелни причастия, образувани с небългарски, ненормативни (отначало черковнославянски, а по-сетне руски, старобългарски и други) наставки. До 60-те години на миналото столетие те са преобладаващи. В края на столетието започва интензивно формиране на нормативни наставки, станало възможно след изграждане основите на книжовния български език и по-специално на глаголната система, както и след продължителната употреба на заемани причастия. Формирането на наставките се обуславя от ред фактори, между които са: благоприятните структурно-морфологични условия, всестранната близост между трите езика (черковнославянски, руски и български), запазената в основата си структурно-морфологична приемственост между глаголите в старобългарския и в съвременния български език.

Цялостният процес на формиране има две основни страни: 1) изтласкване на неподходящите (небългарските, ненормативните) структурно-морфологични елементи; 2) формиране на нормативни наставки чрез подбор на най-подходящите структурно-морфологични елементи. Тези две страни във възстановителния процес са взаимно свързани и зависят една от друга.

Изграждането на нормативни наставки върви трудно, процесът е обуславян, ускоряван или задържан от различни фактори: влиянието на черковнославянския и руския език, структурно-морфологичната и графичната близост между трите езика (черковнославянски, руски и български), правописната неустановеност през миналото столетие, структурно-морфологичните особености на отделните групи глаголи заедно със съотнасящите се към тях причастия, практиката на писателите и културните дейци, намесата на българската езикова наука.

При формирането на наставките за сегашно деятелно причастие изграждащият се книжовен език е трябвало преди всичко да „трансформира" заеманите черковнославянски и руски форми, да ги моделира съобразно структурно-морфологичните особености на глаголната система, че тогава (и в същото време) да подбира. Следователно тук подборът не е „пасивен", какъвто е бил например при установяването на днешното деепричастие; в случая имаме активен подбор на няколко варианта, оформящи се в процеса на своето изграждане, като същевременно се отсяват ненужните и изкуствените образувания.

Днес формирането на наставките е завършено, а сегашното деятелно причастие съществува като пълноценна структурно-морфологична категория в системата на българския глагол. Нашите наставки за сегашни деятелни причастия се различават от черковнославянските и руските[1], те са български структурно-морфологични категории, всяка от които си има свое определено място. Колебанията, които все още се наблюдават

[1] Дори и еднаквите на пръв поглед наставки се различават по своя състав, срв. рус. *-ящ-* = *-ящч-* и бълг. *-ящ* = *-ящт-*.

в отделни случаи, се дължат преди всичко на факта, че тази категория още не е присъща на народния език, че тя няма особено продължителен „стаж" в книжовноезиковата (писмена и разговорна) практика. Но и при това положение дори думата не е вече за доизграждане на наставки, а за правилно образуване на форми с готовите вече наставки, в зависимост от допълнителни условия, каквото е например мястото на ударението, срв. ходя̀щ и ходѐщ, стоя̀щ и стоѐщ.

Формирането на наставките се явява и едно от първите изпитания за младата българска езикова наука. Някои нейни слабости са били просто неизбежни: опитът и традициите са били нищожни, а процесите не са били достатъчно избистрени, цялостната обстановка не е била ясна. Затова през 90-те години първото оживление около тези форми е с оглед на тяхното правописно устройство, докато през 30-те години (второто оживление) предмет на обсъждане е структурно-морфологичното им устройство, от което зависи и графиката. Обсъждането на въпросите около сегашното деятелно причастие е показателно за възстановителния процес: в края на миналото столетие мнозинството от изказалите се (в това число и членове на правописната комисия) имат сериозни резерви; през 30-те години резерви почти липсват.

ЕДНА НЕИЗСЛЕДВАНА СТРАНА НА ОТГЛАГОЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

Елена Георгиева

Българският книжовен език притежава твърде богата група отглаголни съществителни. Покрай основното им значение на отвлечени съществителни за действие, една доста интересна тяхна страна е стилистичната им роля. Тази страна във функционирането на отглаголните съществителни е оставала ненапълно изследвана в нашата граматична литература. Правените във връзка с посочената черта бележки са кратки и само осведомителни[1].

*

Отглаголните съществителни се установяват в българския книжовен език още със самото му възникване и оформяне. В него те проникват по два главни пътя — от народните говори навлизат съществителните с наставка *-не* (*миене, гледане, бране*), а по книжовен път се възприемат от руски или чрез посредничеството на руски се възвръщат отново в български език мнозинството от съществителните с наставка *-ние* (*вълнение, ухание, изобретение*), наследници на старобългарските форми.

В началния период от развитието на българския книжовен език проникването на съществителните на *-ние* трябва да се преценява като резултат от нуждата да се обогати оформящият се книжовен език с думи главно из областта на отвлечените. Народните форми на *-не* по това време са стоели извън книжовната практика, а и са били недостатъчни да запълнят посочената празнота в литературния език, тъй като, общо взето, не са често срещани форми в народните говори. Причината за бързото възприемане и установяване на отглаголните съществителни с наставка *-ние* в нашия език трябва да се търси до голяма степен и в общите лексикални значения с наличния български езиков материал.

Първоначално двете групи съществителни се употребяват паралелно за означаване на опредметено действие: на *-ние* в книжовния език и на *-не* в народните говори. Такава употреба на съществителни на *-ние* откриваме в практиката както на най-ранните ни книжовници, така и на зна-

[1] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, София 1953, стр. 200; Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, сп. Български език, 1958, кн. 4—5, стр. 309—320.

чително по-късните писатели. Така напр. Паисий Хилендарски в своята Славянобългарска история употребява изключително отглаголни съществителни на *-ние — пременение, послушание, непослушание, падение, пленение, запустение, порабощение, постановление, неблагодарение, освещение, писание, видение, знамение, написание, почитание, согрешение, събрание, кръщение, поругание* и др.[1] Срещу тях стои единственото отглаголно съществително на *-не — писане*. Подобна е и практиката на Софроний Врачански[2]. При това у Софроний се забелязва още едно интересно явление. С наставка *-ние* той образува отглаголни съществителни с народни основи — *вардение, чакание, топкание*[3]. Такова предпочитание на съществителни с наставка *-ние* се среща и у много по-късни автори. Така напр. Иван Вазов употребява *освещение* вм. *осветление* („Картината беше много хубава, много възхитителна под чаровното *освещение* на лазурното небе", Лир. XV, 135), но вече с известен стилен оттенък, макар и може би не съвсем осъзнат.

Изнесените факти показват, че първоначално наставката *-ние* се е схващала като книжовна разновидност на народната наставка *-не*[4].

По-нататъшното развитие на отглаголните съществителни протича със засилване производството на имената с наставка *-не*, причината за което трябва да се търси в неограничената им възможност да се образуват от всеки глагол. Като форми, образувани от несвършената глаголна основа, те носят по-силно изразен глаголен елемент, за разлика от по-отвлечените по характер съществителни на *-ние*, възникнали предимно върху основата на свършения вид, който, поради несамостоятелната му употреба в сегашно време, не може да образува имена с по-изразително, по-непосредствено и по-конкретно означаване на действието. Това от една страна. От друга страна, отглаголните съществителни на *-не* са народни, а тези на *-ние* са дошли по книжовен път и по начало остават като литературни форми. Поради непряката зависимост от произвеждащия глагол (защото са възприети готово оформени) те изразяват по-абстрактно, отвлечено глаголното действие, откъснати са от непосредственото глаголно значение, а това им е дало възможност да се развиват по-самостоятелно и по-свободно. С това се обяснява и възникването на допълнителни и нови значения, както и поемането на нови, стилистични оттенъци в значението, неразвити при отглаголните съществителни на *-не* (напр. *въодушевление — въодушевяване; изобретение — изобретяване; ухание — ухаене* и т. н.). Съществителните на *-не* поемат изцяло функцията да означават опредметено действие в конкретното му осъществяване. Затова в съвременния български книжовен език много малко са съществителните на *-ние*, които изразяват непосредствено действие, процес. Същото явление се забелязва и при сега възприе-

[1] Примерите се дават по изданието на Й. Иванов, София, 1914, със съвременна графика.

[2] По сведения на К. Ничева от неотпечатаната й работа върху езика на Неделника от Софроний.

[3] За същото явление у Л. Каравелов съобщава Л. Андрейчин, Ролята на руския език в развитието на съвременния български книжовен език, сп. Български език, 1952, кн. 3—4, стр. 173—182.

[4] Л. Андрейчин, пос. съч., стр. 176.

маните имена на *-ние* от руски, които идват в нашия език или с едно от своите значения в руски, но задължително не това, което означава действие от конкретен глагол (напр. *угризение, допълнение, приложение, изобретение*), или се специфицират на българска почва (*списание*).

Дотук се изясни въпросът, че по начало отглаголните съществителни на *-ние* идват с готово оформени значения от руски и черковнославянски. Тези значения обикновено са различни от изразяваните с отглаголните съществителни на *-не*. Тук оправдано възниква въпросът: не проникват ли също така в българския език отглаголните съществителни на *-ние* и с придобита преди възприемането им в нашия език стилистична отсянка? Наистина, трябва да се признае, че някои от тях носят такъв оттенък и в руски език, а оттам са възприети и в българския. Такива са напр. *дихание* (рус. *дыхание*), дошло в български език само с преносното си значение, *единение, забвение* и др. В редица случаи стилистичният оттенък на българска почва се засилва и задълбочава.

По-голямата част обаче от отглаголните съществителни на *-ние*, възприети в български език, получават тук по-висока стилистична окраска. В същност това важи изобщо за думите от черковнославянската и руската лексика, възприети в българския език. Отглаголните съществителни на *-ние* се отбелязват като книжовни и в лексикографските трудове[1]. Фактически те не винаги обогатяват българския език с нови лексикални значения, но му придават известно формално и стилистично разнообразие[2], понеже се явяват като част от книжовната българска лексика.

Така че, сумирани, причините за получаване на стилистична отсянка при съществителните на *-ние* се изразяват в следното:

1. Външни фактори:

а) Проникването им в български език по книжовен път и включването им в състава на книжовната лексика.

б) Запазване на съществуващи стилистични значения след възприемането им от руски или черковнославянски.

2. Вътрешни фактори:

а) Наличие на народни отглаголни съществителни на *-не*, които поемат функцията да означават опредметено глаголно действие и с това освобождават от тази роля възприетите съществителни на *-ние* (тази роля за тях е основна в руски език).

б) Наличие в съществителните с наставка *-ние* на елементи, които се различават от тези при съществителните на *-не* главно в областта на формата и по-специално на глаголната основа.

в) По-абстрактен характер на съществителните на *-ние*.

г) Възможност съществителните на *-ние* да имат, да развиват допълнителни, нови значения.

---

[1] Речник на съвременния български книжовен език, София, 1955—1959, изд. БАН.
[2] Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език..., стр. 311.

*

Интересно е да се отбележи, че в българския език, независимо от общия им книжовен характер, съществителните на *-ние* се диференцират вторично, допълнително при получаването на стилистичен оттенък.

Една голяма част от тях проявяват по-силно изразена стилистична отсянка, с която се открояват от останалите съществителни на *-ние* като стилистично акцентувани[1]. Стилистично натоварените думи от тая група притежават различна обагреност — емоционална или тържествено-риторична. Някои от тях се използуват да назоват дадено понятие с дума от по-висок стил, като стилистичен синоним на неутрална стилистично дума. Трябва обаче да се изтъкне, че по състав тези думи се делят на две основни групи: 1) група на стилистично обагрени съществителни на *-ние*, които са възприети направо от руски или черковнославянски, без да има съответен глагол в български език, и 2) стилистично нюансирани съществителни на *-ние*, които не стоят изолирано в системата на българския език, а са формално близки с други, наши думи, обикновено глаголи.

С това разделение като че ли по-точно ще изпъкнат несъмнените и пълни заемки от руски и черковнославянски, които са обогатили езика ни лексикално. При другата група съществителни, които не са нови в езика ни, по-трудно могат да се отделят непосредствените заемки, тъй като, както се подчерта и в началото, съществува и домашен словообразователен процес с наставка *-ние* (напр. у Софроний, Л. Каравелов).

Несъмнени заемки от руски и черковнославянски със стилистична отсянка са: 1) Непроменени, т. е. възприети в руската, черковнославянската им форма — *брожение*, възприета в български език с второто си значение в руски 'обществено вълнение'[2], *деяние, единение, забвение, изволение, изнеможение, неведение, общение, одеяние, омерзение, откровение, подаяние, попечение, послание* (взето в 1 осн. знач. от руски), *почтение, сказание, тление, угризение* (възприето с 2 значение), *умозрение, уныние* и други. 2) Променени (главно фонетично) — *дихание* (рус. дыхание), възприета във 2 й значение[2], поетично, *въздихание* (рус. воздыхание), *дързновение* (рус. дерзновение), *въжделение* (рус. вожделение), *въздаяние* (рус. воздаяние) и т. н. или морфологично променени — *всеопрощение* (рус. всепрощение — непрефигирано).

Това, което прави впечатление, е, че голяма част от руските форми носят в руски език стилистична отсянка книж., остар., ритор., литер. Посоченият факт ни дава основание да предположим, че се касае за лексика, навлязла в руски език от старобългарски чрез черковнославянски. За българския език това положение има значение дотолкова, до-

[1] Впрочем диференцирането в различни лексико-семантични и стилистични групи е характерно за цялата група отглаголни съществителни на *-ние*. Може би причината за това е загубването при голяма част от тях на основното обединяващо звено — лексико-семантичното — означаването на опредметено действие, каквото съществува при имената на *-не*. Характерът им на отвлечени съществителни не е достатъчен, за да ги държи в тясно споено единство, и те се разпадат на различни групи, като една от тях включва имена, които имат противоположно на отвлеченото, конкретно значение, назовавайки отделни конкретни предмети — *изобретение, списание, възвишение, укрепление* и др.

[2] Толковый словарь русского языка, под ред. Д. Н. Ушакова, Москва, 1935—1940.

колкото може чрез него да се определят сравнително точно границите на книжовните заемки от черковнославянски и руски език. Стилистична характеристика в руски език носят напр. съществителните: *откровение, одеяние, разтление, тление, сказание, почтение, послание, попечение, омерзение, общение, изнеможение, забвение, единение, деяние* и пр. Цитираните случаи показват недвусмислено, че се касае за една доста голяма част от книжовната лексика на руски език. Така че по въпроса за руските заемки в български език трябва да бъдем крайно внимателни, тъй като не всичко, което идва през руски, е непременно руска заемка.

С разгледаните дотук съществителни на *-ние* се характеризира първата група имена от класификацията, която бе възприета по-горе.

Втората група от тях със съответна еднокоренна дума, обикновено глагол, в нашия език е значително по-многобройна. Формата им подкрепя техния руско-черковнославянски произход. Не е излишно да се подчертае обаче, че съществуването на формално близки с тях думи е улеснило и ускорило процеса на проникването и възприемането им в българския книжовен език. В състава на тази група се включват: *бдение, благоухание, видение, венчание, заколение, изцеление, изваяние, незнание, терзание, уединение, разкаяние, роптание, изнемощение, съзерцание, съкрушение, сътворение, посещение, поругание, поклонение, покаяние, падение, почитание, прегрешение, предание, предсказание, възхваление, гадание, гонение, благоговение, запустение, изнурение, непослушание, сияние, смешение, умиротворение, усмирение, упоение, ухание, рождение, прощение, потресение, ридание, озарение, опиянение, освещение, обожание, обновление, обладание, обаяние* и т. н.[1]

Част от приведените тук отглаголни съществителни, както се каза и по-горе, се срещат в Паисиевата Славянобългарска история. Това показва, че въпросните имена са черковнославянски форми, тъй като Паисий, както засега е известно на науката, е използувал не руски, а черковнославянски книжовни паметници. Установяването на точния произход и очертаването конкретно на пътя, по който тези думи проникват в българския книжовен език, е още открит въпрос пред нашата наука. Ето защо засега все още сме принудени да се движим в тесните рамки на предположенията.

Стилистични значения и роля на отглаголните съществителни на *-ние*

Стилистичната роля на отглаголните съществителни на *-ние* е важна страна от тяхното значение и функциониране в езика ни. Покрай отвлеченията си и книжовен характер те придават на речта още и оттенък на тържественост, внасят тон на риторичност, създават особена емоционално-приповдигната атмосфера. С оглед към тези допълнителни и по-особени

[1] Свързан с този е и въпросът, доколко съответстващите еднокоренни думи са съществували в езика ни преди навлизането на отглаголните съществителни. Много от тях вероятно са възприети по същото време или заедно с тях, но засега това е трудно да се определи.

стилистични употреби съществителните на *-ние* могат да се разпределят в следните по-основни групи:

1. С книжовен характер, по-неутрални по отношение на внасяните емоционални значения. По начало всички възприети отглаголни съществителни на *-ние* принадлежат към книжовния пласт на езика и поради това са от по-висок стил, като му придават по-книжовен характер. Обичайна сфера на употреба тези имена намират не толкова във всекидневната реч, колкото в писмената — художествена, научна, публицистична и т. н. От тази група съществителни са: *деяние, единение* (рядко употребявана в българския език), *изнемоществие* (необичайна по форма за съвременния български език и с твърде остаряла употреба, среща се най-често в поезията — „Виж звяра диви, кой стои пред мене"./ Мъдрец велики, помогни! Страхът /До пълно ме й довел *изнемоществие*", К. Величков), *размишление, умозрение, брожение* (думата се смята вече като остаряла — „Градът, вълнуван от трескави *брожения*, очакваше нови чудеса, необикновени и невиждани", Ст. Загорчинов), *освещение, потресение* (с поостаряла употреба, заглъхнала в днешния книжовен език — „Защото в своето силно душевно *потресение* той бе забравил за присъствието на Нанка", Т. Влайков), *гонение, почитание, поклонение, съзерцание, уединение, незнание, изцеление, заколение* и др.[1]

Голяма част от посочените съществителни имат съответни синоними, обикновено също отвлечени съществителни, неутрални стилистично, с които могат да бъдат заместени: *уединение — самота, почитание — почит, деяние — действие, единение — единство* и т. н.

2. Съществителни на *-ние* с тържествено-риторична стилна отсянка. Тяхната употреба се обуславя от нуждата да се даде по-тържествен, по-риторичен характер главно на писмената реч, но същевременно и на разговорната. Използуват се предимно в литературата и в публицистиката с по-специален характер. Синонимичната им замяна, за разлика от горната група, с неутрални стилистически думи, разрушава тържествено-приповдигнатата атмосфера на израза, превръщайки я в обикновена, обичайна.

В тази група се включват думи, като: *изкупление, посрамление* (необичайна по форма за нашия език, чиято употреба постепенно е заглъхвала в творчеството на по-старите ни автори — „Тя ще донесе не слава на твоята корона, а *посрамление*", Ив. Вазов), *почтение, тление* (използувана също често в поезията — „Аз съм пълен с тишина и буря във сърцето, / аз съм *тление* и страст", Хр. Ясенов), *откровение* (дума, която има твърде широка употреба — „За него историята на Паисий е била цяло *откровение*", Б. Пенев; „На ви мойта книга — тя е вам завет. . ./ Тя е *откровенье*, божа благодат . . .", Ив. Вазов), *въжде-*

[1] Както стана ясно от приведения към *изнемоществие* пример, по ритмични съображения наставката *-ние* на думата може да се редуцира и да се изравни с това на същ. на *-не*. Същото явление се наблюдава и при други думи — *откровенье, рождене*, особено характерно за по-старата ни литература и специално поезията. Тук обаче не може да има съмнение, че се касае именно за отглаголни съществителни на *-ние*, тъй като произхождат от глаголни основи от св. в. или от такива, каквито липсват в българския език.

ление (среща се често и сега в поезия, проза и публицистика), *всепрощение* („Душа ми *всепрощение* огря./ Враг взе подадена ръка", К. Христов), *дързновение, въздихание, дихание, посмеяние, прощение* (думата е зарегистрирана и в народното творчество — "... Илате да хапним. Да хапним и да помяним за Диманово прощеніе... (сб. Бр. Миладинови); допустимо е да се тълкува наличието на тази дума в народното творчество, във фолклорен материал като влияние на черковнославянските богослужебни книги), *рождение* (дума също със специфично тържествено-риторично значение; замяната ѝ с *раждане* или с друго нейно съответствие звучи по-грубо, по-обикновено; има широка сфера на употреба — „Те от *рождение* живеят с друга правда и още в къщи си лягат и стават с нея", Л. Александрова; „На тоя ден съм аз роден. /За други — както всеки ден! / За мене... с моето *рождение*/ неволята роди се с мене", П. П. Славейков), *умиротворение, смешение, непослушание, изнурение* (твърде ярка и изразителна дума — „Викентий забележи голямото му *изнурение* и бледност", Ив. Вазов), *благоговение, възхваление, сътворение, изваяние, венчание, видение, бдение* и други. Разглежданата група включва сравнително най-голямата част съществителни на *-ние* с подчертана стилистична оцветеност и функция.

3. Думи с емоционално-експресивна стилистична обагреност са следващата голяма група. Те изразяват обикновено субективно отношение или възприемане, чувство на приятност или неприятност, изразено със съществително с по-отвлечен характер и от друг стилистичен пласт на езика. Ролята им се свежда до придаване на емоционално-експресивна и поетично-лирична наситеност на израза. В тази роля разглежданите съществителни са незаменими и са много ефектни изразни средства. Сферата им на употреба е твърде широка. Това показва органичното сливане на същ. на *-ние* с целия български езиков материал, който са обогатили и разнообразили стилистично. Такава е една от основните функции на съществителни, като: *угризение, униние, обаяние, обожание, опиянение* (твърде експресивна и употребявана дума, която създава забележима емоционална атмосфера — „Една шумна и радостна глъчка се беше повдигнала, възторжено и лудо *опиянение* беше обзело всички", Й. Йовков; „Носеше го някакво леко *опиянение*", Ст. Дичев), *омерзение* (също силно изразителна дума, когато се изразява отрицателно отношение, чувство — „Стана нещо неочаквано. Добророман хвърли от гърба си вършините и изкрещя не толкова уплашено, колкото с *омерзение* и погнуса в гласа", Ст. Загорчинов), *ридание* (като дума от по-висок стил в сравнение с *плач*, тя има по-силно емоционално въздействие — „Той извъртя само големите си пламнали очи — и в тоя поглед имаше и *ридание*, и плач, и последни прощални думи на умиращ човек", Д. Калфов; „Гласът му се сподави в *ридания*", Ел. Пелин), *благоухание, ухание* (една твърде поетично специфицирана дума — „Април се втурна неочаквано с всички цветове и *ухания* на пролетта", Д. Калфов; „И пъргава като сърна, тя минува край него, пръскаща *уханието* на своите осемнайсет години", Д. Немиров), *упоение* (равнява се по значение и употреба на предишната дума — „А някой плачеше във мене,/ гласът ми беше странно тих/ и вместо светло *упоение* / безпа-

метна забрава пих", М. Петканова; „Струваше й се, че не стъпя на краката си, а се носи в сладостното *упоение* на някакъв щастлив сън", Ив. Петров; думата е синонимична на *опиянение* — това показва, че в тази група е възможно да се създават вътрешни синонимични взаимоотношения), *падение, покаяние, поругание, роптание, разкаяние, терзание*. Тук се разглеждат само представителни с видим емоционален заряд думи, за да се охарактеризира групата по-пълно, с всичките й особености, тъй като целта на настоящата статия е да се диференцират стилистичните значения и функции на тези съществителни, без материалът да се разгледа изчерпателно.

4. Друга, твърде интересна група са отглаголни съществителни на *-ние*, които се използуват, за да назоват конкретизирани представи или отделни предмети с думи от по-висок стилистичен пласт, синонимични на други думи със същото значение, но неутрални стилистично. Подобен вид думи са: *послание* (в значение на 'писмо, изложение' и др. — „Той върна *посланието* на патриарха без ответ...", Н. Райнов), *подаяние* ('милостиня"), *сияние* (стилистичен синоним на светлина, ореол — „Кълбовидното *сияние* ярко се открояваше над скалите", Гр. Угаров; Беше нощ и София гореше в алено *сияние*", Д. Кисьов), *гадание* (не в смисъл на действие, а на думи, изрази — „В тъмната заспала стая тия странни, несвързани думи бяха някакви *гадания* и заклинания", Ел. Пелин), *предсказание, сказание* (равно на 'предание', което има помалка стилистична натовареност), *одеяние* (думата се употребява в конкретно и в преносно значение — „Може би той бе дошъл хладен и великолепен в строгата тържественост на празничното си *одеяние*... заради политическия оттенък на процеса", Д. Димов; „Неговата формулировка за художествената перспектива..., макар и облечена във философски *одеяния*, събуждаше много мисли", Г. Белев) и други.

5. Твърде колоритно-стилистична група са отглаголни съществителни на *-ние*, които в съвременния език се схващат като остарели. Те се употребяват, за да придадат архаичен нюанс, старинна багра на текста. Така стилистично-старинно звучат: *забвение* (особено в установения израз 'потънал в забвение'; думата е особено обикната в поезията — „И пия мълком аз *забвение* / от всяка бликнала роса", Н. Лилиев), *общение, повеление, попечение, сказание* (сравнително рядко употребявана дума — „И като шумяща златна приказка се шъпнат *сказания* за този монах", Н. Райнов; „Четете да знайте що съм аз писал, / от много *сказанья* и книги събрал...", Ив. Вазов), *разтление, изволение* (среща се у най-стари автори — „Слугинята предаде на Мацка *изволението* на госпожата, и го заведе пред нея", П. Р. Славейков), *неведение, поздравление* (изместена значително от *поздрав*; напоследък обаче се възобнови употребата й със значение на писмено отправени поздрави или на адрес), *обладание, обновление, озарение, усмирение* (срещана у по-стари автори — „Аз ви уверявам, че Портата нито ще прибегне до въоръжено *усмирение*", Ив. Вазов), *запустение* („... от целия този престарял дом лъхаше самота и *запустение*", Д. Талев), *съкрушение* и т. н. Някои от принадлежащите към тази група отглаголни съществителни на *-ние* имат подчертано старинно-религиозен характер: *прегрешение, очищение* (необи-

чайна за съвр. български форма, но употребявана понякога дума — „Тя ще го разбере и ще се разплаче от разкаяние. Той ще бъде равнодушен, но всяка нейна дума ще отеква дълбоко в сърцето му, всяка нейна сълза ще бъде *очищение*“, Ив. Петров; употребена в художествената литература, думата има неочаквано силен ефект и въздействие).

Дотук разгледаните имена са онази част от книжовната лексика, която включва отглаголни съществителни на *-ние*, диференцирали се като думи от по-висок стилистичен пласт за разлика от останалите съществителни от същата група. Стилистично обагрените съществителни на *-ние* се използуват в специална езикова среда и са по отношение областта на приложение жанрово ограничени. Но било поради прекалена употреба, или поради сгъстена емоционална наситеност на самите стилистично обагрени думи се създават допълнителни стилистични функции при някои от тези съществителни. И тези нови стилистични значения са противоположни на обичайния за тях тържествено-риторичен и емоционален тон. Така, струва ми се, трябва да се обясни полученият ироничен оттенък в значенията на някои думи, като *одеяние, послание, излияние* и др., в следните случаи: „...ще изброя до двайсет, а през това време облечи *одеянията* си и седни зад мене, зад седлото“, А. Гуляшки; „Бива ли толкоз дълго *послание*! Раздавачът беше потънал в пот, мъкнейки плика“, Хр. Смирненски; *излияние*, обикн. в мн. ч., означава думи, изрази — „Нужни му бяха не *излияния*, а преки и сигурни действия“, Л. Стоянов, „Нямаме време за *излияния* и комплименти“, А. Гуляшки, „Рукнали ония ми ти сърдечни *излияния*, — какъв ти Ниагарски водопад! Потоп, да го вземе дявола“, А. Константинов и т. н. Същото се наблюдава, както посочват примерите, и когато в известни случаи разглежданите съществителни прескочат или попаднат в необичайна за тях сфера на употреба.

Смесването на думи от различни стилове винаги довежда до известни, по-големи или по-малки, трансформации в стилистично-емоционалната функция на думите, която в някои случаи предизвиква значения, противоположни на основната стилистична обагреност.

*

Стилистичната роля на отглаголните съществителни на *-ние* не е нещо странично, чуждо на тяхната природа. Тя произтича от онази тяхна особеност, която по начало ги поставя в състава на книжовната лексика в съвременния български книжовен език и с която е непосредствено свързана. Някои от тези съществителни проявяват засилена или по-ярко проявена стилистична окраска, чиято функционална същност позволява допълнителна вътрешна прегрупировка. Редица отглаголни съществителни на *-ние* задълбочават стилистичната си функция или я разширяват на българска почва, тъй като обикновено те не запазват други значения след идването си в българска езикова среда, а ги притежават в руски. Стилистичната употреба при тях остава единствена и затова много ярка. Значително по-рядко стилистична роля имат многозначни съществителни на *-ние*.

Да се определи кръгът на стилистичното функциониране на тези съществителни, както и да се посочат особените стилистични отсенки, възприети наготово или придобити на българска почва, бе основната цел и задача на тази статия.

СТИЛНО-ГРАМАТИЧНА УПОТРЕБА НА УДВОЕНОТО ДОПЪЛНЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Константин Попов

Както е известно, българският език се отличава с една своеобразна синтактична особеност — удвояването на допълнението: *мене ме канят, Иван го канят, мене ми помагат, на Иван му помагат, Иван го познават.* Тази особеност е широко разпространена в народните говори, особено в западните и македонските, а оттам е пренесена в разговорния стил и в книжовната реч. Тя се среща и в езика на седмиградските българи, пленени и изселени от маджарите през XIII в., и свидетелствува за историческото единство на българския език по цялата му територия. С тази си черта нашият език се отделя от другите славянски езици, а се сближава със съседните нему неславянски езици на Балкана: румънски, албански и новогръцки. Не е нужно да се изтъква, че тази особеност е присъща и на новообразувания македонски книжовен език. Български: *него го видях, нея я найдох*; македонски: *го видов него, неа я найдов*[1].

Върху произхода на тази конструкция са се изказали видни слависти, като Фр. Миклошич, А. Лескин. А. Селишчев и А. Мазон. Понеже тя се среща и в съседните балкански езици, те са склонни да я приемат като „балканизъм", т. е. като явление, възникнало на Балканския полуостров върху почвата на стар субстрат. Л. Милетич поддържа тезата, че това явление в българския език е самородно, има самостойно развитие и е в пряка връзка с разлагането или декомпозицията на сложното склонение. Едни от флексивните елементи на това склонение се откъсват, променят мястото си и започват да се схващат като лични местоимения, а други остават и започват да се схващат като член, напр.: *и купи рало-тому → и му купи ралото, име-тому беше Авван → Авван му беше името*[2]. Приведеният материал доста убедително подкрепва тезата на Л. Милетич, към която без особени резерви се присъединява и К. Мирчев[3]. Независимо от различните тълкувания относно генезиса му, това явление в известен смисъл е балканизъм, доколкото е възникнало на Балканския полуостров и има съответни паралели в съседните неславянски езици.

---

[1] Бл. Конески, Граматика на македонскиот јазик, Скопје, 1954, стр. 98.

[2] Л. Милетич, Удвояването на обекта в българския език не е „балканизъм", СпБАН, кн. LVI, стр. 1—20.

[3] К. Мирчев, Историческа граматика на бълг. език, София, 1958, стр. 226.

За нас употребата на удвоеното допълнение генетически и исторически е свързана с разлагането на склонението и с възникването на членуваните форми в българския език, логически е свързана с потребността от по-ясно и по-точно разграничаване на субектно-обектните отношения в изречението, психологически е във връзка със словоредните и интонационните условия на изказването. При това чрез нея се засилват народностните елементи в системата на книжовния език. Върху нейната логикограматична обусловеност ценни наблюдения, макар и не над богат и разнообразен илюстративен материал, прави Св. Иванчев[1]. Ние удвояваме допълнението, когато е членувано или е изразено чрез местоимение и е обикновено в началото на изречението. Св. Иванчев пише, че този факт като че ли досега не е отбелязван. В същност той е доста добре изтъкнат в нашите граматики[2].

Удвояването на допълнението според историците на нашия език се появява още през среднобългарския период, следователно това явление, присъщо на всички български говори, е доста старо и стабилно. То не можеше да не премине в книжовния ни език през епохата на неговото възникване и оформяване, а и по-късно, макар че там и досега не е санкционирано с определена норма, поради което неговата задължителност е относителна. Тази относителност се обуславя от няколко причини: първо, възможностите да се употребяват къси и дълги винителни и дателни местоименни форми са повече — *мене ме търсят, търсят ме; него го познават, познават го*; *тях ги не признават, не признават ги; казах му, нему казах, нему му казах, на него му казах, казах на него;* второ, някои съвременни автори, езикови цензори и редактори гледат на дублираното допълнение като на говорно или провинциално явление, други пък, главно преводачи от езици, където не съществува тази конструкция (напр. руски и немски), старателно го избягват. Разбира се, че има и автори, преди всичко езиковеди, които в дублетите и дублираните форми на допълнението с основание виждат начин да се разширяват не само формалните, но и изразните възможности и средства на нашия език. Така напр. П. Ст. Калканджиев пише: „Личното местоиме, като пряко допълнение, често, за усилване, се взема и с двете си форми — кратката и дългата една до друга, особено когато е в началото на изречението: *Него го куршум не лови...*“[3] Същото изтъква и Н. Костов: „Често, за засилване, дългата винителна форма се явява придружена и от късата. Без съмнение с това се постига още по-голяма подчертаност на местоимето. Примери: *Мене ме викат. Него го назначиха...*“[4] Ал. Теодоров-Балан добавя, че удвояването на допълнението усилва неговата служба, прави я по-определена и ясна[5]. Посочените оценки се отнасят до употребата на ме-

[1] Св. Иванчев, Наблюдения върху члена в бълг. език, сп. Бълг. език, г. VII, кн. 6, стр. 510.

[2] П. Ст. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1938, стр. 347; Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, 1939, София, стр. 355; А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 442.

[3] П. Ст. Калканджиев, цит. съч., стр. 347.

[4] Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, стр. 224.

[5] Ал. Теодоров-Балан, цит. съч., стр. 442.

стоименните форми като дублирано допълнение. Л. Андрейчин се спира и на удвоеното допълнение, образувано от съществително и местоимение, и правилно подчертава, че повтарянето на допълнението стои „във връзка с изчезването на падежните форми и има за цел да придаде по-голяма яснота на израза", че то е характерно „за говоримия език а в по-умерена степен и за книжовния". Когато е възможно, желателно е да се избягва повтарянето на местоимението, „но не на всяка цена". Примери: *На Иван му се сторило, че са го излъгали. На майка ми много ѝ домъчняло*[1]. Според К. Мирчев удвояването на допълнението е типично за говорите и особено за западните, но в литературния език обикновено то се избягва[2].

Изказванията на Л. Андрейчин и К. Мирчев са интересни и важни, защото се отнасят до честотата (фреквентността) на явлението. Вярно е, че те не се опират на точни и експериментални данни и имат твърде общ характер, но все пак те засягат една страна от състоянието на книжовния ни език. Не може да се отрече, че в практиката на книжовната ни реч съществува тенденция да се избягва или ограничава употребата на удвоеното допълнение. Тази тенденция се подсилва от преводната литература и от схващането на някои автори, че езикът трябва да се осъвременява, че дублираното допълнение представя от себе си плеонастично или тавтологично явление, присъщо на простонародната реч. От друга страна, живата народна реч непрекъснато влияе върху разговорния език и върху повествователната практика, та въпросното явление доста често се среща не само в диалога на белетристиката, но и в авторската реч. Така напр. съотношението между удвоени и неудвоени допълнения в някои от разказите на Ив. Вазов се свежда до следното: „Епитропът" — 3 удвоени допълнения (в авторската реч) и 2 неудвоени; „Из кривините" — 2 удвоени допълнения (в авторската реч) и 1 неудвоено; „Белимелецът" — 4 удвоени (2 в авторската реч) и 1 неудвоено; „Бикоглав" — 3 удвоени (2 в авторската реч) и 1 неудвоено; „Дядо Нистор" — 4 удвоени (2 в авторската реч), 6 неудвоени. Съотношението е почти същото и в някои от разказите на съвременните писатели. Например в разк. „Когато зърното не даде плод" от Ил. Волен се срещат 12 удвоени допълнения (седем от тях са в авторската реч). В разк. „Неволя" от същия автор има 5 удвоени допълнения.

При изречения с недублирани допълнения личи една грижа — да се избегне употребата на местоимението и да се подложи изречението на стилно-граматична обработка с оглед да получи то по-съвременен и литературен вид, напр.:

Славча (вм. *Славча го*) запряха долу в зимника, като удвоиха връзките му и заключиха добре отвън вратата (Ив. Вазов). *На тълпата* е приятно (вм. *на тълпата ѝ е приятно*) да изръкопляска на едно струполяване (Ив. Вазов). Защото *на човека става весело* (вм. *на човека му става весело*), когато ще пътува през една Стара планина пролетно време (Ив. Вазов). *На Хаджията се струваше* (вм. *на Хаджията му*

[1] Л. Д. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 361, 450.
[2] К. Мирчев, цит. съч., стр. 226.

се струваше) неизлечима раната, която му се нанесе от ученик пред всичките ученици (Ив. Вазов). „Поне *нам* (вм. *нам ни, на нас ни*) се стори тъй (Ив. Вазов). *Тая обязаност* (вм. *тая обязаност я*) извършваха учениците от взаимното училище, по заповед на Хаджията (Ив. Вазов).

Трябва да се отбележи, че модел за такава употреба се среща и в народния език, напр:

На мене (вм. *мене ми, на мене ми*) се пада кръчмата (Посл.). Аз пия, *тебе* (вм. *тебе те*) хваща (Посл.).

Тенденцията да се ограничава удвояването на допълнението се дължи до голяма степен на руско влияние и на вкуса на преводача. При по-свободен превод от руски дублирането в началото на изречението се допуска, напр.: „Червячку было скучно“ (К. Чуковски) — „*На червейчето му* беше мъчно“ (ОФ, 5392/62).

Удвояването на допълнението се среща в нееднаква степен почти във всички стилове на книжовния език, с изключение на научния, и по този начин то засилва неговия национален колорит. Тази употреба се свежда до следните по-важни случаи:

1. Удвоява се винителното местоименно допълнение в началото на изречението, по-рядко на други места: *мене ме, мен ме, тебе те, теб те, него го, нея я, нас ни, вас ви, тях ги.* Местоименните форми се употребяват една след друга или разделно, отдалечено. По този плеонастичен начин местоимението по-ясно изпъква, независимо от логическото ударение. Според Ал. Теодоров-Балан тази употреба се е появила, за да се диференцират винителните от дателните форми на личното местоимение, след като те се изравнили по гласеж: стб. вин. п. *мене, тебе*, дат. п. *мънѣ, тебѣ*; новобълг. вин. п. *мене ме, тебе те*, дат. п. *мене ми, тебе ти*[1]. Ако това е така, не е ясно защо същото явление не е настъпило и при възвратното местоимение, което днес има една и съща форма за дателен и винителен падеж: *себе си.* Удвоеното винително местоименно допълнение има твърде широка употреба, напр.:

Мене ме викат Иван Краличът (Ив. Вазов). Виното рекло: *мене ме* мъчат, ама и аз мъча (Посл.). *Мене ме*, мамо, змей люби (Нар. п.). *Мене ме* гони потеря (Й. Йовков). И *мене ме* е майка раждала (Г. Караславов). — Господин К. — извиках високо и почти в негодувание към домакина. — запознайте *ме* и *мене* с българския герой Левски ... (Ив. Вазов). Той има право: само раздялата, само отдалечаването ще *ме* спаси *мен*.. (Ив. Вазов). Когато *мене* няма да *ме* има на тоя свят, хората ще минават покрай нея, ще берат сладки круши и ще ме споменават (К. Петканов). Гдето са чорбаджиите, там *мене ме* няма (Й. Йовков). В първия или във втория ден на циганската сватба нашите излязоха да секат шума, пък *мен ме* оставиха селар, да си почета... (Ил. Волен). — Е теб не са, ама *мен* пък *ме* болят! (Ил. Волен). *Тебе те* познават по тия места (Ив. Вазов). — Младенчо — каза Мильо запъхтян, — не грижи се веке, *тебе те* пускат, защото нищо не си бил крив, чедо... (Ив. Вазов). Затуй *те тебе* бият я (П. Р. Славейков). Друга вест *те тебе* чака (Хр. Ботев). Дето *те тебе* блазни, аз съм ходил и се връщам (Посл.).

[1] А. Теодоров-Балан, Нова бълг. граматика за всякого, св. II, София, 1955, стр. 228.

Ако *те* е *тебе* слободия оженила, *мене ме* е неволя разженила (Посл.). *Тебе* ще *те* направят бабичката (Ив. Вазов). В тоя кратък срок той бе успял да влезе в букака, но това нямаше да помогне; *него* щяха да *го* стигнат (Ив. Вазов). Колкото да е важна научната работа на Секул Скъта, *него* тя не *го* задоволява (П. П. Славейков). Аз да бях я сварил, щях да *я* науча *нея* (Й. Йовков). Мене като пуснаха тук, че пиянствувах и я побийвах, *нея* трябва да са *я* турили в средата (Ел. Пелин). *Нас ни* хващаше нетърпение (Ив. Вазов). *Нас* важни държавни документи *ни* задържат (Ив. Вазов). Ще *ви* науча аз *вас* (А. Каралийчев). *Вас* смърт не хваща *ви*, момци смели (К. Христов). Но зетят има пари. — Остави. *Тях* да не *ги* бутаме (Й. Йовков). Дадох му *ги всичките* (Й. Йовков). Не е издавал в отделна книга творенията си, *тях ги* знаят само любителите, които не мързи да ровят из старите списания (П. П. Славейков).

От горните примери се вижда, че когато е в началото на изречението, удвоеното допълнение започва с дълга местоименна форма, когато е на друго място в изречението, на първо място стои кратката местоименна форма: *Мене ме* гони потеря (Й. Йовков). Друга вест *те тебе* чака (Хр. Ботев).

Ако дългата винителна форма стои след кратката, но е разделена от нея чрез друга дума, тя добива отсянка на апозитивно пояснение: Аз да бях я сварил, шях да *я* науча *нея* (Й. Йовков). Ще *ви* науча аз *вас* (А. Каралийчев). Я *го* гледай ти *него* (Ел. Пелин).

2. Дателното местоименно допълнение се удвоява при същите условия като винителното. Тук се срещат дублирани аналитични и синтетични форми: *мене ми, на мене ми, тебе ти, на тебе ти, нему му, на него му, ней ѝ, на нея ѝ, нам ни, на нас ни, вам ви, на вас ви, тям им, на тях им*[1]. Примери:

Мен се *ми* се чини, че работите ще се променят (Ив. Вазов). *Мене* повече *ми* харесва да живея в село, защото има хубави момичета (Ел. Пелин). Знаеш ли що, Станко, *мен* хората много пъти са *ми* думали за тебе (Ел. Пелин). А *мене* повече не *ми* се чака (Кр. Кюлявков). Че така *ми* кажи ти *мене*, да се захвана аз за тая работа! (Ил. Волен). И на *мене ми* умря една телица (Ел. Пелин). *Тебе ти* стига, дето си цар... Всеки ролята си (Ив. Вазов). Е, *на тебе* не може да *ти* угоди човек (Ст. Ц. Даскалов). *Нему му* беше особено шуто във В., дето сега живееше при най-стария си син (Ив. Вазов). *На него* твърде много *му* допада и техният интерес към фолклора и живота изобщо на славянските народи (Г. Веселинов). Уморена и разочарована, *на нея* не *ѝ* остава нищо друго, освен да умре (Сл. Красински). То и на кокошките ... и *на тях* му е ред да *им* хвърлим (Ил. Волен). И *на всички им* правеше лукаво удоволствие да се месят в тези мои чувства, *на всеки му* се искаше да вземе участие в тоя празник на сърцето ... (Ил. Волен).

3. Най-често удвоеното допълнение лексикално е свързано с определени глаголи, като *кажа, питам, разправям, науча, стига ми, няма,*

[1] Е. В. Чешко, Дательный падеж в современном болгарском языке и синонимичные предложные конструкции, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 47.

трябва и др. Чрез него се засилва емоционалният и оценъчният тон на изречението. Среща се нерядко във въпросителни, подбудителни и възклицателни изречения. При въпросителните изречения допълнението обикновено стои на първо място или изпъква като обект на разговора. Напр.:

Да *го питам* аз *него* как се плюе в джамия (Посл.). Ще *го науча* аз *него* откъде изгрява слънцето (К. Петканов). Ще *го науча* аз *него* (Г. Караславов). Озърна се, закимна с глава на клисаря и го запита Я *ми кажи* ти *мене* умрял ли е човекът (М. Георгиев). Ще *ти кажа* аз *на тебе* кой е предател (К. Петканов). *На тебе ти стига*, че слънцето зари, / че топлият вятър въздиша в клонака (Хр. Радевски). Такъв човек *ми* и *мен трябваше* (Ив. Вазов). *Мене ми трябва* нещо силно (Ив. Вазов). Не *ми трябва на мен* вашето дружество (Й. Йовков). Защо *ми трябва мен* тоя празник, на тия идолопоклонци празникът (Ив. Вазов). Ето, казала, какво *ми трябва мене* (Нар. пр.). *Мене ми* не *трябват* твоите пари (Й. Йовков). За какъв дявол *ми трябваше мене* да ходя на разходка (Ив. Вазов). Стига, че е пукнал, това *ни нам трябва* да знаем — отзоваха се селяните (Ив. Вазов). *Няма го майстора* (Посл.). Това, което мислите, *няма* да *го бъде* (Посл.). *Няма* да *я бъде тая* (Посл.).

И *него* кой *го пита*, ама на — като е за развала и той е там (Ц. Церковски). *Тебе* хапало ли *те* е куче, дето мълчешката се пуща (Ст. Ц. Даскалов). Мале, *теб* да *те* боли нещо така, като гръб? (Ил. Волен). Нямал съм бил образование — то не е лъжа, но могат ли да *ми* кажат те *на мене* кой отвори очите на този народ, дето расте като млада гора? (А. Каралийчев). Аз *тебе* гаче *те* познавам? (Ив. Вазов). Аз *те тебе* не слушам, ти си луда! (Ив. Вазов). Аз *го* убих *него*, мръсникът ... (Ив. Вазов). Аз какво *ти* разправях *тебе* ... (Й. Йовков). Затуй знаеш ли какво ще *ти* кажа *на тебе*, кмете, Алексе, я чуй ... (Й. Йовков). Какви *ми* ги опяваш ти *на мене*, бре Начко! — изгледа го със съкрушително пренебрежение Ангел (Г. Караславов). Ще направя всичко! Не бери грижа! Ще кажа аз на чичо! Той ще *я* кръщава *нея*! (Ил. Волен). Че така *ми* кажи ти *мене*, да се захвана аз за тая работа! (Ил. Волен). Аз какво *ти* разправям *тебе* ... (Й. Йовков).

4. По-особена употреба има удвоеното допълнение, когато се състои от съществително и местоимение. Съществителното име е винаги членувано, т. е. означава определен предмет, напр.: *Револвера го* нямаше вече на стената (Ив. Вазов). *Песента я* пеят всичките момиз един път и с увлечение ... (Ив. Вазов). В такъв случай членуваното съществително изпълнява служба на психологически подлог и служи за изходен пункт на изказването. Това още не значи, че с това става най-важната част на изречението[1]. Не се членуват като допълнения собствените имена и съществителните, които имат за определения показателни местоимения или числителни имена. Също така не се членуват допълненията в някои народни пословици. Напр.:

Сопот го не закачиха нея година (Ив. Вазов). *Захарина я* боля гръб докъде пладне, а след пладне й няма нищо (Ил. Волен). Остави

[1] Г. Пауль, Принципы истории языка, Москва, 1960, стр. 340.

ги тия писма, Коста — рече ми той един ден, — искаш ли да ѝ поговоря аз? (Ил. Волен). Очевидно, *тоя достоен човек* твърде *го* интересува епохата на реформацията (Ив. Вазов). Да *го* вземат на ръце *този безжизнен труп,* да го носят цели сто крачки до шосето — тежка и неприятна работа (Л. Стоянов). *Две клисурски заптиета ги* изяли вълци тая заран (Ив. Вазов). *Два брези бивола* — отпред *ги* шопче тегли (П. П. Славейков). *Покрито мляко* котки *го* не лочат (Посл.).

В последните примери определението на допълнението може да бъде и членувано, напр.: *Двете клисурски заптиета ги* изяли вълци тая заран. *Покритото мляко* котки *го* не лочат.

Дублира се както винителното, така и дателното местоименно допълнение. Местоимението може да стои непосредствено след или пред съществителното или отдалечено от него, напр.:

Боите ги изписвам от Германия чак, а платното е специално (Чудомир). *Дола* не можеш да *го* познаеш (Ст. Ц. Даскалов). *Онбашият го* хвана нетърпение (Ив. Вазов). Няма *я* по лицето му *предишната тревога* (РД, 125/61). Вървежът ставаше труден, защото *планинската пътека я* засипваше снегът (Ив. Вазов). *Странджата* изведнаж *го* свали болестта на леглото (Ив. Вазов). *Моите симпатии* към правителството вие *ги* познавате (Ив. Вазов). *Нашето аб,* Райно, кой *го* написа? *Жената* нещо *я* не бива (Ел. Пелин). *Гнездото го* струполи бурята, птиците се пръснаха по четири страни (Ив. Вазов). *Владка го* прибраха едни далечни сродници на Вълкана (Ив. Вазов). Тогава аз не знаех, че *Заимов го* нямаше и в Народната библиотека (Ст. Чилингиров). Но той не беше дошел, нямаше *го* и *Данаил Юруков* (К. Гълъбов). На Острова на блажените възхищението се счита за ум и на това основание *поета* по едно време *го* назначиха за министър на народната просвета (П. П. Славейков).

Когато съществителното име стои след местоимението, то конкретизира обекта и добива отсянка на апозитивно пояснение, понеже местоимението е твърде абстрактна лексикална категория и вън от контекста много общо разкрива обекта. По тази причина съществителното може да придобие обособен или полуобособен характер, напр.:

Навсякъде *го* видяхме *разгърдения морен орач, окъсания българин,* който прилича на пленник, заробен отколе в тая земя... (А. Каралийчев). Раниш *го проклетия му заек,* провлече си краката, забута се в храсталака и го няма никакъв (Ел. Пелин). Аз *ги* помня, *трепетните устни,* и словата — мили, безизкусни (Ив. Вазов). Чумата *го* изяде, *проклетника н'едни!* — зароптаха селяните с яд и злоба (Т. Г. Влайков). Видиш ли *го* ти, *магарето недно,* какво е вдигнало глава! От мене е по-горен станал (Ал. Константинов). Виж, *това момче Захаринчо,* харесвам *го* аз, иска го и тя (Й. Йовков).

По същия начин се удвоява допълнението с помощта на дателните местоименни форми *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им,* които стоят пред или след предложно съществително, напр.:

Та аз *на даскала му* вярвам, няма да ни излъже (Ст. Ц. Даскалов). Ти *на жените* не *им* вярвай много... (Ил. Волен). А Сладунка, какво

ѝ е *на Сладунка!* (Ил. Волен). *На Светозар му* хрумна една мисъл (Ем. Манов). *На две несъобразителни момчета им* хареса живата, хубава игра на Радка (Ил. Волен). Какво ще *му* прави вълк *на този боримечка*? (Й. Йовков). Дай *му* да яде *на детето* и го слагай да спи! (Г. Караславов). Няма ли кой да *му* каже *на тоя бербантин* да се поразява от тука, та да ни остави на мира? (Ив. Вазов). Само едно *му* беше лошо *на квартиранта* (Ем. Манов).

И при тези случаи съществителното като допълнение е членувано, освен ако пред него като определение не стои показателно местоимение или числително име. След числително име групата на допълнението може да се членува или да не се членува в зависимост от смисъла, напр.: *На две несъобразителни момчета им* хареса живата, хубава игра на Радка (Ил. Волен). *На двете несъобразителни момчета им* хареса живата, хубава игра на Радка.

5. Фреквентността на дублираното допълнение е значителна при безлични изречения, сказуемото на които означава състояние, а също така в някои фразеологични словосъчетания и изрази, напр.:

Страх *ме* е *мене* от водата на нашата Гърмидолка (А. Каралийчев). Много *ми* е неприятно и *мен* (Т. Г. Влайков). Отведнаж на *Монката му* стана зле (Ел. Пелин). Право да ти кажа, приятелю, яд *ме* е *на тебе* (Ел. Пелин). *На заека му* омръзна да студува. Дощя му се под покрив да живее (Ем. Станев). И *на мене ми* е неприятно, мъчно ми е за детето, но всеки трябва да понесе известни жертви (Ор. Василев). *На вас* така *ви* се чини, ама не е така (Ел. Пелин). *Него го* беше втресло (Ив. Вазов). Не *му* се работеше *на Салих*, а пък обичаше да посръбва и често се заседяваше вечер в кръчмата (М. Марчевски). Срамотно *му* беше *на Хаджията* да ходи по пътишата... (Ив. Вазов). Като гледах как се измъчва, горката, над тая непосилна работа, *мене ми* дожаляваше за нея (Т. Г. Влайков). *Нему му* прикипяваше, но той се силеше да не избухне (Ив. Вазов). *Мене* не *ми* е добре. Тегли ме към дрямка (Д. Горчивкин). Как не *ги* досрамя *тия хора* да лъжат (Й. Йовков). *Пенчо го* мързи, гледа да лежи, ходи та се май, дири да играй (П. Р. Славейков). *Мене ми* неприятно и неловко да говорим за това (Т. Г. Влайков). По тихата и гладка небесна синева плуват бели, чисти, сияещи облаци и *на мене ми* се струва, че това са порцеланови кораби, натоварени със селяшки надежди (Ил. Волен). *На мене ми* се щеше Сладунка да е неотменната, единствената, в която е възможно да се влюбя (Ил. Волен). Защото *ме* е и *мене* страх от него — рекло кучето (Нар. пр.). Едно *ми* е мъчно *на мене* (А. Каралийчев). Пък аз помислих, че *тебе ти* е добре тук (В. Друмев).

На мене ми дай да ходя, да скитам (Й. Йовков). Дай *ми мене* по света да скитам (Е. Багряна). Неговата душа с това не може да се напълни. *Нему му* дай богатство (Ел. Пелин). По осемнайсе пари? Я *го* гледай ти *него, безбожника н'едни!* (Т. Г. Влайков). *Мен* почнаха малко да *ме* зимат дяволите... (Ал. Константинов). Ще *ти* дойде и *тебе* голям ден, малка пита (Посл.). *Нему му* пак дойде на ум за двамата селяни (Ив. Вазов). На *ти тебе* гъски, крадло опашата ... (Сл. Ангелов).

6. Относителното наречие *дето* със значение на относителното местоимение *който* и в служба на допълнение също така може да бъде придружавано от кратка местоименна форма, напр.:

Мен утрото тъй силно *ме* опи, / и позивите, *дето* (= които) *ги* прочетох (Хр. Радевски). Ти си неверният раб, *дето го* има в евангелието (Ив. Вазов). Прибери ми от Цветанови новия ремик, *дето го* забравих (Ив. Вазов).

7. Удвоеното допълнение е синтактично явление, присъщо на разговорната реч. То не е чуждо обаче и на стихотворната реч, където употребата му е ограничена и се налага или от потребността да се придаде народен колорит на стиха, или от изискванията на поетическия размер и поетическата стъпка, напр.:

Момите ги всичките/ зла слана попари (Ив. Вазов). *Сеитбите* изгори *ги*/ тая люта жега (Ив. Вазов). Всякой на крака му става,/ кога заминува./ а *псувните* зад гърба си/ Цеко *ги* не чува (Ив. Вазов). Той стопи се. *Лицето* му/ бледнина покри *го*:/ гаче болест зла, невярна/ *Цека* изсуши *го* (Ив. Вазов). *Стоката* му, *стадата* му/ болест *ги* изтръшка (Ив. Вазов). Не е край: *тази поразия*/ Цеко *я* довлече (Ив. Вазов). *Полята росни ги* дим пожарен замъгли (П. П. Славейков). Тия, що живеят в труд и обич свята,/ щастието *тям им* носи пълна чаша (П. П. Славейков). *Вас* смърт не хваща *ви*, момци смели (К. Христов). *На теб ти* стига, че слънцето зари,/ че топлият вятър въздиша в клонака (Хр. Радевски). Брей, как се обърках,/ и ето *ти тебе*/ бесило (Н. Й. Вапцаров). Фернандес зарит в земята,/ *Фернандес го* няма днес (Н. Й. Вапцаров). И *теб ти* се струва,/ че чуваш/ на тройка в степта необятна звънът (Н. Й. Вапцаров). Може би искате/ да *я* сразите/ *моята вяра*/ във дните честити (Н. Й. Вапцаров).

8. Наред с удвоените форми на личното местоимение като допълнение, и възвратното местоимение в дателен и винителен падеж се дублира, напр.:

Кой каквото прави, *на себе си* го прави (Посл.). Ако хулиш хората, ще похулиш *себе си* (Посл.). Човек *на себе си* всичко прощава (Посл.). Той избави двама души от пропаст, като сам изложи *себе си* (Ив. Вазов). Излишен товар е той *на себе си* и на хората (Й. Йовков).

Тенденцията да се удвоява местоименното допълнение се е пренесла и върху местоименното несъгласувано определение, което изразява притежателно отношение. Това определение по форма и по словоред толкова много се е доближило до допълнението, че не всякога без затруднение може да се разграничи от него, напр.:

И *теб ти* е мъртво сърцето, приятелю! (Ел. Пелин). Ще *ти* изпия кръвчицата аз *тебе*! — закани се запенен Ламбо... (Ив. Вазов). Научи се да спи у Вранкини, ама щом тръгне байко Божин, *на нея* ще *ѝ* отсека главата (Ил. Волен). *Мен* мигновено *ми* мина през ума пленението на Карастоянова (Ив. Вазов). Дъската *ѝ* хлопа *на моята каруца*, господине (Ел. Пелин).

Тази употреба е по-ограничена и характеризира разговорния стил, но тя не е лишена от изразителност и от субективен елемент.

При създадените диспозиции в системата на нашия език се създават и условия за удвояването на подлога. Дублираният подлог, по

аналогия на дублираното допълнение, се състои от местоимение и съществително име. Всеки подлог по начало означава изходния пункт на мисълта, онова, което е в съзнанието на говорещия или което е дадено от обстановката. Ако местоимението твърде общо и отвлечено представя подлога, по преценка на говорителя подлогът може да се повтори с помощта на едно съществително. Така се образува плеонастичен израз, присъщ и на други езици[1], напр.:

Той пеел *човека*/ — Това е прекрасно нали? (Н. Й. Вапцаров). *Те* са много мили, *тия скромни български учители* с широкополи шапки според модата в началото на века, но те нямат нужната подготовка и средства (Н. Тихолов). *Те* ще почнат сега, *разни хлапетии, идеалистчета,* да те джафкат (Ал. Константинов). — А, а — каза кметът, — че *тя* е хубава, *вашата даскалица* (Ел. Пелин).

Още по-особено и по-рядко явление е удвояването на обръщението, изразено с дублирано винително местоимение и съществително име и присъщо на народната песен, напр.:

Ой те тебе, лозе, с чудно сладко грозде,/ гладна в тебе влязох — гладна си излязох (Ас. Разцветников). *Ой те тебе, Йерушим войвода,*/ да изгорим наште тънки пушки (Нар. п.). *Ой ви вазе, се млади хайдути,*/ щом изгорим наште тънки пушки... (Нар. п.). *Ой ви вази тристамина,* тристамина отбор юнаци ...(Нар. п.). *Ей те тебе, Димо,* първо либе! (Нар. п.). *Ей те тебе, звездо вечернице,*/ ще те питам, право да ми кажеш (Нар. п.).

От анализа на приведения материал могат да се направят известни изводи, които не са без значение за нашата практика.

Употребата на удвоеното допълнение отразява един важен момент от развоя на аналитизма в нашия език и представя от себе си общобългарска черта, която свидетелствува за единството на българския национален език в неговите говори и във всекидневната езикова практика.

Тази употреба естествено възниква от необходимостта да се разграничат по-точно субектно-обектните отношения в изречението, да се изрази мисълта по-ясно и по-определено, когато допълнението заема мястото на подлога, т. е. когато е на първо място в изречението. Така се образува плеонастичен израз, при който кратката винителна или дателна местоименна форма служи като граматически показател на допълнението и в известна степен засилва представата за обекта в изречението. При утвърдения през вековете модел на такъв тип изречение допълнението, заемайки традиционното място на подлога, като че ли служи за изходен пункт на изказването, напр.: *Момите ги* всичките/ зла слана попари (Ив. Вазов). В по-редки случаи допълнението може да се утрои, напр.: И мълча си, а *сърцето,*/ бяс *го* къса *него* клето (П. К. Яворов).

Употребата на удвоеното допълнение е дълбоко залегнала в системата на народния език и в съвременната езикова практика, че едва ли е възможно тя да бъде отстранена, без да се накърни оригиналността на българския израз.

---

[1] Х. Паул, цит. съч., стр. 150.

В съществуващата граматична литература не е изказано досега мнение против употребата на въпросната конструкция. Все пак някои автори отбелязват тенденцията да се избягват дублираните допълнения в книжовната практика, а други препоръчват умерената им употреба.

Поради липса на установена, постоянна и стабилна норма преводачите и някои автори без достатъчно основание си присвояват свободата последователно да избягват употребата на удвоени допълнения, напр.: *На Бахирев* направи впечатление (вм. *на Бахирев му* направи впечатление) и умората, която прозираше в отпуснатите рамене, в тежките стъпки, и това, че мнозина бяха облечени много скромно, а някои — бедно[1]. В краен случай ще се преориентирам към зайци. *Тях можеш да купиш* (вм. *тях можеш да ги купиш*) от стопанството[1]. *На децата е тежко* (вм. *на децата им е тежко*) в училище, в пионерския отред[1]. *На Бахирев беше познат* (вм. *на Бахирев беше му познат*) цифровият подход към работата.[1]

По сила на изразителност дателните и винителните форми на личното местоимение в българския език биват слаби, силни и усилени.

Слаби са кратките форми *ме, те, го, я, ни, ви, ги, ми, ти, му, й, им*, напр.: Ела *ме*, майко, пригърни и в красно чело целуни (Хр. Ботев). Майко, ти не *го* кори, че отиде да се бие (Н. Й. Вапцаров).

Силни са пълните форми *мене, тебе, него, нея, нас, вас, тях, ней, нам, вам, тям, на мене, на тебе, на него, нему, на нас, на вас, на тях*, напр.:

Отдавна той и *мене* не познаваше (П. П. Славейков). И *тебе* господ такава свобода да даде (Ел. Пелин). *Вас* набедили, *нас* окривили (Посл.). Поклон, поклон *на вас*, простори мъртви, диви (К. Христов). *Него* той слушаше, *нему* се подчиняваше като роб (Й. Йовков). Но пак *на тебе* всички се надяват (Ем. П. Димитров).

Усилени са дублираните форми *мене ме, тебе те, него го, нея я, нас ни, вас ви, тях ги, мене ми, тебе ти, нему му, ней й, на мене ми, на тебе ти, на него го, на нея й, нам ни, вам ви, тям им, на нас, ни, вас ви, на тях им*[2], напр.:

Мене ме гони потеря (Й. Йовков). Не *ме* е страх *мене* от Добревия син (Й. Йовков). *Тебе те* познават по тия места? (Ив. Вазов). *На вас* така *ви* се чини, ама то не е така (Ел. Пелин). *Него го* не свърташе (Ив. Вазов).

Към усилените форми принадлежат и удвоените допълнения, образувани от местоимение и съществително, напр.: *Владка го* прибраха едни далечни сродници на Вълкана (Ив. Вазов). *Покрито мляко* котки *го* не лочат (Посл.).

Всеки може свободно да използува това богатство от форми според целта на изказването си, с оглед на изразителността и нюансировката на фразата. Не е правилно да се поставят под дискриминация някои от посочените форми, но е необходимо да се използуват те с мярка и с добър вкус. Употребата на една или друга форма трябва да бъде

[1] Г. Николаева, Битка по пътя, София, 1959, стр. 27, 272, 278, 332.
[2] Ст. Младенов и др., Български тълковен речник, св. I, София, 1927, стр. 61—2.

граматически, логически и стилистически мотивирана. Не е целесъобразно да се внасят безогледно чужди модели в системата на българските синтактични средства. Усъвършенстването на тези средства трябва да става в съгласие с вътрешните закони на езика.

Широко разпространената в разговорната реч синтактична контаминация като *аз ми се спи, аз ме няма* (вм. *мене ми се спи, спи ми се*), с която се измества една усилена форма (*на мене ми се спи*), не е приета в книжовния език и само като рядко и немотивирано изключение се срещa там, напр.:

Когато гледам него как си мотай езика и как насмешливо го споглеждат моите двама комшии отдясно, сам *аз ме* досмешава и ме прави да си стискам устата (П. П. Славейков).

Удвоеното допълнение като по-силна форма има редица стилистически предимства. С неговата употреба обаче не бива да се злоупотребява. Когато е в началото на изречението и подлогът и допълнението не могат да се разграничат по друг начин, употребата му е граматична необходимост, напр.: *Странджата* изведнаж *го* свали болестта на леглото (Ив. Вазов).

При променен словоред се получава синонимна конструкция без дублирано допълнение, напр.: Болестта изведнаж свали *Странджата* на леглото.

И при обратния словоред може да се отстрани дублираното допълнение, ако граматичното съгласуване между главните части е ясно изразено и не поражда никакво съмнение, напр.: *Боите* изписвам от Германия. *Песента* пеят всичките моми.

Трябва да се изтъкне, че в много случаи, като се отстрани дублираното допълнение, изразът добива непълен, накърнен вид, напр.:

Нас ни хващаше нетърпение (Ив. Вазов) — *Нас* хващаше нетърпение. *Тебе те* познават по тия места (Ив. Вазов) — *Тебе* познават по тия места. *Сопот го* не закачиха нея година (Ив. Вазов) — *Сопот* не закачиха нея година.

В много безлични изречения дублираното допълнение е не само стилистическа, но и психологическа необходимост, напр.:

Страх *ме* е *мене* от водата на нашата Гърмидолка (А. Каралийчев). Много *ми* е неприятно и *мен* (Т. Г. Влайков). *На момчетата им* омръзна да се шлят сами из полето (П. Вежинов).

Очевидно, трябва да се отнасяме с по-голямо внимание към разглежданата синтактична конструкция и да не поставяме под съмнение законното ѝ място в нашия език.

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ОБОСОБЕНИТЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Стоян Стоянов

Както е известно, някои от второстепенните части на изречението могат да се обособяват. Това са именно определенията, приложенията и обстоятелствените пояснения. В българската граматична литература за пръв път Л. Андрейчин[1] разглежда обособени части.

При описване на обособените определения досега обаче са останали незабелязани някои важни техни особености, а други са отбелязвани мимоходом, без да бъдат обяснявани. В настоящата статия се опитвам да попълня някои от тези пропуски и празнини.

В зависимост от характера на връзката с определяемото обособените съгласувани определения са два типа — предикативен и атрибутивен. Нека разгледаме поотделно двата типа, за да видим какви са техните особености.

Предикативен тип

Този тип обособени определения се отличават рязко от необособените главно по това, че докато при необособените връзката между определяемото и определението е атрибутивна, то при тези обособени определения връзката между определяемото и определението вече не е чисто атрибутивна, а съдържа елемент на предикативност (сказуемност)[2]. Това се отнася до всички тези обособени определения, но личи особено добре, когато те са изразени с причастия.

Обособените определения могат да се разглеждат и като резултат от скъсяване или сливане на две изречения в едно, напр.: „Там също имаше кладенче. То е скрито в шумака под село“ (ЕП, I, 8)[3]. Второто от тези изречения много лесно може да се превърне в обособено разширено определение: „Там също имаше кладенче, *скрито* в шумака

---

[1] Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 474—479.

[2] Срв. Грамматика русского языка АН СССР, т. II. Синтаксис. Часть первая, стр. 641—643; също Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език. Част II. Учебник за I и II курс на учителските институти, София, 1957, стр. 281—282.

[3] Съкращения: ДД — Димчо Дебелянов, Стихотворения, София, 1948; ЕП — Елин Пелин, Събрани съчинения, т. I — V, София, 1948; ИВ — Иван Вазов, Събрани съчинения, т. I—XX, София, 1955—1957; ЙЙ — Йордан Йовков, Събрани съчинения, т. I — VII, София, 1956; РД — Работническо дело; ХрБ — Христо Ботйов, Съчинения, София, 1940; ХСм — Христо Смирненски, Съчинения, т. I, София, 1944.

под село.“ Произходът на обособеното определение в полученото просто изречение показва съвсем ясно неговата предикативност.

Когато са изразени с прилагателни имена, притежателни местоимения или числителни поредни, обособените определения най-често са задпоставени и са повече от едно като еднородни части, напр.: „Падна чудна лятна нощ, *прохладна* и *свежа*“ (ЕП, I, 1). „Село Горно Ровинище е малко и грозно полско селце, с ниски, олупени къщурки, *неприветливи* и *неваросани*. . .“ (ЕП, I, 10). „Под моста играеше като момиче реката, *пъргава* и *бистра*, плискаше по камъните. . . (ЕП, I, 60). „Пред него на зеленото поле се издигаше слънцето, *голямо* и *червено*“ (ЙЙ, I, 116). „Отборите на ЦДНА и „Левски“, *първи* и *втори* във временното класиране, ще се срещнат днес.“ „Нарушителите на заповедта, *наши* или *ваши*, ще бъдат порицавани.“

Нееднородни определения не могат да се обособяват, напр.: „*Затворените безлюдни* къщи тъжно и глухо немееха“ (ЕП, I, 10). Необособените определения в това изречение „затворените безлюдни“ не са еднородни. Ако се обособят обаче, те трябва да се представят като еднородни: „Къщите, *затворени* и *безлюдни*, тъжно и глухо немееха“. (Невъзможно: „Къщите, затворени безлюдни, тъжно и глухо немееха“.) „*Нашият добър* приятел заминава.“ (Невъзможно: „Приятелят, наш добър, заминава“.)

Когато са изразени с причастия, обособените определения също могат да бъдат еднородни, но по-често са разширени със свои пояснения, напр. „Нощта изпълни се с гърмеж и вик/ и пламъкът изви червен език,/ *блестящ* на покривите кат рубин. . .“ (ХСм, 65). „Струят се без ред бледожълти петна/ от прозореца в скреж/ и — *разкъсващ, зловещ* — / през стъклата процежда се плач на жена / и горят и трептят свещ до свещ“ (ХСм, 59). „Странници, от път *неуморени*, / *зрящи* неизгледни далнини, / не узнахте ли дали над мене / нявга пак ще прозвъни / светлий глас на оня цар далечен. . .“ (ДД, 113). „При една железопътна катастрофа, *станала* вчера в околностите на Щутгарт, Западна Германия, са убити 33 и ранени 47 пътници“ (РД, 1961, 166). „*Долетял* из презморски страни, / страстен дъх ме унася, упива. . .“ (ДД, 62). „Оттогава неговото любимо място за стоене беше скалата на петдесетина крачки от държавата му, *надвиснала* над дълбоката клисура на Искъра, *загърмяла* от трескава работа“ (ИВ, VIII, 15). „Към селото от всички страни се връщаха жътвари, *уморени* и *съсипани* от труд и пек“ (ЕП, III, 52).

Във връзка с важната им особеност, че са свързани с определяемото посредством предикативна връзка, стои и друга особеност на този тип обособени определения, а именно, че те са винаги нечленувани, понеже се явяват равнозначни на предикат в съждения за свойство[1] от типа „Хининът е горчив“, „Снегът е бял“ и пр., напр.: „Към селото от всички страни се връщаха жътвари, *уморени* и *съсипани* от труд и пек“ (ЕП, III, 52). Фактът, че обособените определения *уморени* и *съсипани* са свързани чрез предикативна връзка с определяемото „жътвари“, се

[1] Вж. Логика, под редакцией Д. П. Горского и П. В. Таванца, АН СССР, Институт философии, Москва, 1956, стр. 97.

потвърждава най-добре от обстоятелството, че те много лесно могат да се заменят с отделно подчинено определително изречение. В такъв случай взетото просто изречение ще се превърне в сложно съставно с подчинено определително и ще добие вида: „Към село от всички страни се връщаха жътвари, *които бяха уморени и съсипани* от труд и пек.“ Разликата между взетото просто изречение и полученото след това сложно съставно изречение е само тази, че във второто изречение предикативната връзка между субекта (жътвари) и приписваните му признаци (уморени и съсипани) е изразена и формално чрез спомагателния глагол *бяха*. Ако заменим подлога на подчиненото изречение (които) с неговия смислов еквивалент (жътвари) и като вземем под внимание, че този обект в подчиненото изречение се явява вече като определен поради споменаването му в главното изречение, самото подчинено изречение в такъв случай ще добие вида: „Жътварите бяха уморени и съсипани.“ А в такъв тип изречения, с които на обекта, означен с подлога, се приписва признак, качество или свойство, сказуемното определение се явява винаги нечленувано[1].

„*Прегърбен, грохнал* и *дрипав*, той с мъка се запровира из гъстака и сухата кашлица пак зацепи гърдите му“ (ЕП, I, 120). Ако на мястото на личното местоимение *той* поставим неговия смислов еквивалент (бащата), употребен в предходното изречение, ще получим следното изречение, равнозначно с даденото: „*Прегърбен, грохнал* и *дрипав*, бащата с мъка се запровира из гъстака и сухата кашлица пак зацепи гърдите му.“ Смисълът на изречението няма да се измени, ако поставим обособените определения след определяемото, т. е.: „Бащата, *прегърбен, грохнал* и *дрипав*, с мъка се запровира из гъстака. . . “ А тези обособени определения, аналогично на първия пример, могат лесно да се трансформират в подчинено изречение: „Бащата, *който беше прегърбен, грохнал* и *дрипав*, с мъка се запровира из гъстака. . .“ Ако заменим подлога в подчиненото изречение (който) с неговия смислов еквивалент (бащата), ще получим изречението: „Бащата беше *прегърбен, грохнал* и *дрипав*.“ Виждаме следователно, че обособените определения и във втория пример не могат да бъдат членувани поради същите причини, изтъкнати при тълкуването на първия пример.

Изобщо обособените предикативни определения са винаги нечленувани независимо от обстоятелството, дали определяемото означава определен, познат, известен обект, или не.

Атрибутивен тип

При този тип обособени определения връзката между определяемото и определението е атрибутивна, както изобщо между определяемо и необособено съгласувано негово определение. Означеният с определението признак на обекта, изразен с определяемото, се мисли като изве-

[1] Вж. за това по-подробно в моята работа „Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език. I част. Съществителни имена“ (Годишник на Софийския университет, Филолог. фак., т. 53, кн. 2, 1959, стр. 40—41).

стен за говорещия и за събеседника му, но като че ли е бил забравен в момента на съобщението, и се добавя допълнително, като се акцентува логически, отделяйки се с интонация и паузи, за да се определи точно даденият обект, назован с определяемото, напр.: „Да назобите *конете, черните*, утре ще ида с тях в града“ (ЙЙ, VI, 37).

В това изречение със съществителното име *конете* е назован обектът на глаголното действие. Членуваната форма *конете* показва, че този обект е познат на лицето, което изказва съобщението. Това лице преценява в момента, че съобщението му не е точно и няма да бъде разбрано добре, понеже в даденото домакинство има няколко чифта впрегатни коне, затова добавя един признак на мислените коне *черни*, който ги отличава от останалите коне. Като уточнител на съобщението прилагателното-определение *черните* е акцентувано логически и е обособено (при изговор — с интонация и с паузи, а при писане — със запетаи).

Без обособяване на прилагателното-определение *черните* изречението ще запази смисъла си и ще има следния вид: „Да назобите черните коне, утре ще ида с тях в града.“

Следователно една важна особеност на обособеното атрибутивно определение е и тази, че то се членува винаги, когато се отнася към определяемо, означаващо определен, известен, познат обект, напр.: „Като прехвърлим оня баир, *ниския*, и то, кажи-речи, сме стигнали!“ (ЕП, I, 37).

Словосъчетанието *оня баир*, състоящо се от показателното местоимение *оня* и съществителното име *баир*, означава определен обект на мисълта, затова обособеното определение, изразено с прилагателното *ниския*, е членувано.

„. . .Шерифът притежаваше модния и сладък порок да обича *ракията, лютата*“ (ИВ, VIII, 25)“. . . „черни ми кърви в земята, / в *земята*, майко, *черната*!“ (ХрБ, 52). „Шуми *лесът, зеленият*, / врабците пустословят“ (ИВ, II, 199).

Такива единични задпоставени членувани определения, отнасящи се към членувани определяеми, понякога се срещат и необособени чрез запетаи при писане, напр.: „ — Защо ми искаш тайните? — / каза *гигантът стария*, — / изглеждам аз безкрайните граници на България!“ (ИВ, I, 281). „Из *улиците димните* / излязох на полето, / да чуя ази химните, / що пълнеха небето“ (ИВ, II, 193). „Накрай *небето чистото* / рой облаци изскачат, / над *бърдото гористото* / сърдито сенки влачат“ (ИВ, II, 200). Необособяването им чрез запетаи обаче според мене е неправилно, защото те при изговор се отделят винаги с пауза и са силно акцентувани логически, т. е. при изговор винаги се обособяват.

Когато обособеното атрибутивно определение се отнася към определяемо, означаващо неопределен обект, то е нечленувано, напр.: „Дайте ми молив, *цветен*, за да отмятам по списъка“. „Подариха му риза, *копринена*“. (Обаче: „Дайте ми риза*та*, копринена*та*“. „Изгладете ми връзка*та*, червена*та*). „Ще ти хвана зайче, *сивичко*.“

Ако съгласувано определение се отнася към съществително собствено лично име и е задпоставено, може да бъде обособено, но може да се схваща и като необособено. Когато с определението се озна-

чава постоянен, отличителен признак на лицето, такова определение обикновено не се обособява, напр.: „Дядо Йоцо *слепият* иска да те види!“ (ИВ, VIII, 10). „През една юлска вечер се върна от града Лазар *куцият* и спря каручката си пред дядовата Минчова вратня“ (А. Каралийчев). „Това беше дало повод да се говори, че между него и Сарандовица, *младата*, имало тайни някакви връзки“ (ЙЙ, III, 229). Обособяването на определението *младата* в това изречение е факултативно. Това личи от обстоятелството, че в същата позиция у същия автор то се среща и необособено: „Сарандовица *младата* мина, за да занесе ракията, която дядо Моско беше си поръчал“ (ЙЙ, III, 270).

Към характеристиката на обособените атрибутивни определения може да се добави още, първо, че те са почти винаги изразени с една дума (прилагателно, числително, притежателно местоимение, причастие) и, второ, че когато са членувани, атрибутивната им връзка с определяемото се осъзнава по-ясно.

*

Резултатите от направените в статията наблюдения могат да се обобщят по следния начин:

1. При обособените определения се различават ясно два типа — предикативен и атрибутивен.

2. Предикативните обособени определения се срещат много по-често от атрибутивните.

3. Предикативните обособени определения са винаги нечленувани.

4. Атрибутивните обособени определения, когато се отнасят към определяемо, означаващо известен, познат, определен обект, са винаги членувани. Обособяването на задпоставени единични съгласувани определения, отнасящи се към съществителни собствени лични имена, е факултативно.

СКАЗУЕМНО ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ПОДЧИНЕНО СКАЗУЕМНО-ОПРЕДЕЛИТЕЛНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Иван Кънчев

Сказуемното определение или сказуемното име (nomen praedicativum, втори именителен) изобщо не е представяло някаква трудна проблема в нашата граматика, защото в повечето случаи то е меняема по род дума (прилагателно име, местоимение, причастие) или съществително име, което често има различни форми за означаване същества от мъжки и женски пол. И логически, и граматически връзката с подлога в такива случаи е ясна, напр.: *Стаята е широка. Тези ръкавици са кожени. Масата е надраскана. Петко е ученик. Пенка е ученичка.*

Не представят особена трудност и случаите, когато подлогът и сказуемното определение не се съгласуват по род и число, напр.: *Бухалът е нощна птица. Времето е пари. Той е хитра лисица.* Сказуемно определение, съгласувано с подлога и негово пояснение, може да стои и при много други глаголи, особено непреходни или преходни в страдателен залог, напр.: *Изглежда болен (обиден, сърдит). Стана и излезе здрав, върна се болен. Ходи бос (гол, разсъблечен). Вижда ми се отслабнал.* Тези и подобни примери със сказуемно определение точно отговарят на названието втори именителен, давано в по-старите граматики на сказуемното определение, и задоволяват изискването да се съгласува то с подлога и по падеж.

При преходни глаголи в действителен залог сказуемното определение пояснява прякото допълнение, напр.: *Весел ме гледат мили другари* (Бот.). *Видях го нацупен, сърдит. Назначиха го писар.* В по-старите граматики този вид сказуемно определение се наричаше втори винителен и се смяташе разновидност на допълнението[1]. Като изключение се приемаше, че пред сказуемното определение може да стои предлог *като* или *за (Излизам като представител на съюза. Избран си за секретар)*[2]. И тези случаи се приемаха без възражение, макар че при тях съгласуване по падеж няма (дума с предлог не може да бъде именителен пад.), защото, като преобразуваме изречението, такова съгласуване се постига: *Излизам като представител на съюза = Аз съм представител на съюза; Избран си (избраха те) за секретар = Ти си новият секретар.*

---

[1] М. Иванов, Синтаксис на българския език за III и IV кл., 1901.

[2] Д. Попов, Българска граматика, 1942, стр. 169; Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Българска граматика, 1947, стр. 244; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, стр. 434.

Има обаче и по-особени случаи, когато сказуемното определение е предложно име и предлогът не може да се изпусне, освен ако предложното пояснение може да се замени с равнозначно по смисъл прилагателно (*без вяра → безверен*). В елементарните граматики такива примери не се дават, а в по-старите изрично се изтъква съгласуването на сказуемното определение и подлога по падеж[1]. П. Калканджиев допуска предлози (*за, като, на*) само при втори винителен[2], а Д. Попов — и при втори именителен (стр. 169). Пръв теоретично допусна употребата на несъгласувано (с предлог) сказуемно определение Л. Андрейчин в своята Основна българска граматика. На стр. 433 четем: „Сказуемно определение може да бъде и съчетание от предлог и име (отговарящо на въпроса *какъв*), или пък — в безлични изречения — наречие (отговарящо на въпрос *какво*): Светът е *без начало* и *без край* (какъв е светът?). — В стаята беше *топло* и *приятно* (какво беше в стаята?). — Изведнъж на Монката му стана *зле* (какво му стана?)." Това схващане възприема и Е. Николов и го прокарва в цитирания по-горе учебник, както и в по-късното разширено издание на същия учебник, предназначен за педагогическите училища[3]. В последния учебник обаче не се споменава наречието като възможно сказуемно определение и е изпуснато безличното изречение „В гората беше свежо и приятно". И в двете издания е дадено в примерите и следното изречение „Децата са без раници (*какви* са децата?)." Такова широко схващане на сказуемното определение, което противоречи на традицията и на установената в класическата граматика терминология (сказуемен именителен, втори именителен), изпърво изненадва. Но *без начало, без край, без раници* не могат да бъдат тук нито допълнения, нито обстоятелствени пояснения поради характера на сказуемото. И ако не желаем да търсим нов термин за такива — предложни — пояснения на сказуемото и на подлога едновременно, ние, щом като определителното допълнение на по-старите граматики сега всички приемаме за несъгласувано определение, ще трябва да приемем и несъгласувано сказуемно определение с предлог. За нас синтактично са равнозначни съчетания като *Пенкитата чанта, кожени ръкавици, чаена лъжичка* и *чантата на Пенка, ръкавици от кожа, лъжичка за чай.* Ако сказуемното определение не е съществително, можем да го превърнем в обикновено определение, като изключим или заменим сказуемото: *Стаята е широка — (Имамé) широка стая; Моите ръкавици са кожени — (Имам) кожени ръкавици.* Щом сме приели, че признак може да се изрази и с помощта на предложна дума, която показва притежание, предназначение, местно и временно отношение (*книгата на Пенка, мебели ат орех, ръкавици от кожа, лъжичка за чай, чаша за вода, цветя от полето*), то трябва да приемем, че по същия начин, чрез същите словесни форми

[1] Т. Атанасов, Ив. Хаджов, С. Барутчиски, Христоматия и граматика за IV кл. на пълните и непълните гимназии, 1926, стр. 79.
[2] П. Калканджиев, Българска граматика, 1938, стр. 348.
[3] Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков. Български език. Учебник за педагогическите училища за начални учители, 1955, стр. 296.

и съчетания можем да изразим признак на предмет и чрез посредството на сказуемното, т. е. да ги употребим за сказуемни определения в изречения като следните: *Тази чанта е на Пенка. Нашите мебели са от орех. Тая чаша е за вода, а оная е за чай. Тоя вестник е от неделя. Цветята са от полето.* Смислово няма никаква разлика, ако кажем и *Тоя хляб е от вчера*, т. е. да употребим наречие. Почти всички предложни думи в тези изречения можем да превърнем в прилагателни и тогава ще получим несъмнени сказуемни определения. *Тази чанта е Пенкина. Нашите мебели са орехови* и т. н. Нищо не ни пречи да приемем за такива т. е. за сказуемни определения, и несъгласуваните пояснения в горните изречения. С това ще се премахне една неяснота в нашия синтаксис, защото не можем безкрайно да отбягваме с мълчание или свиване на рамене подобни случаи при анализ на изречения. Към тая група несъгласувани сказуемни определения трябва да отнесем съответните пояснения и в следните изречения: *И този е от нашите* (т. е. наш другар, съученик, състудент). *Цани Гинчев е от спокойните и наблюдателни натури* (разширено с обикновени определения — *спокойните* и *наблюдателните*). *Но откакто погледът на Пауна угасна за него, сърцето му се превърна на камък* (Йовк.).

В най-новото съчинение върху българската граматика обаче по отношение на сказуемното определение намираме известно връщане назад към схващанията на класическата граматика[1]. Без да оспорва и дори да споменава разглежданото широко схващане за сказуемното определение, К. Попов нито загатва за употребата на предлози при сказуемно определение, нито дава примери с такива. Не прави изключение дори за *като* и *за* (срв. дадените в началото примери).

Употребата на сказуемно определение при други глаголи (*бивам, ставам, оставам, лягам, сядам, влизам, излизам, връщам се, тръгвам, изглеждам, оказвам се, казвам се* и подобни) е добре известна и примери за такава употреба намираме във всички цитирани граматики..

Вторият винителен (второто винително допълнение) на класическата граматика сега от всички се приема като разновидност на сказуемното определение — сказуемно определение при пряко допълнение. То се среща сравнително по-рядко в езика, но също така може да се яви във формата на предложно име. Така съответно на *Излезе бос* (или *без обувки*) можем да кажем *Изпъдиха го бос* (или *без обувки*). Смислово и синтактично *бос* и *без обувки* са равнозначни, следователно и в двете изречения — с непреходен и с преходен глагол — трябва да приемем съчетанието *без обувки* за сказуемно определение. Такова предложно сказуемно определение при пряко допълнение има и в следното изречение: „Но кажи какво да правя, / кат си *ме*, майко, родила / *със сърце мъжко, юнашко*. . .“ Тук „със сърце мъжко, юнашко“ пояснява прякото допълнение и сказуемото (по-точно: пояснява прякото допълнение посредством сказуемото). В прозаична форма мисълта би могла да се изрази така: „. . ., като си *ме* родила *мъж*, юнак“ или „. . ., като си *ме*

[1] Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, част II, 1957, стр. 259—264.

родила *мъжествен, юначен*", а още по-просто — „..., като си *ме* родила такъв *юнак*". В тези варианти подчертаните съществителни и прилагателни имена са очевидно сказуемни определения („втори винителен"). За тях, както и за „със сърце мъжко, юнашко", можем да питаме само с „*Какъв* си *ме* родила?" — т. е. като за сказуемно определение при пряко допълнение.

Но всяка част на едно просто изречение, с изключение на сказуемото, може да се развие в цяло — подчинено — изречение, което да изпълнява службата на подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение, определение или сказуемно определение спрямо главното изречение. Съгласно с тази очевидна истина още в 1901 г. Манол Иванов в цитирания по-горе учебник по български синтаксис дава пълна система на подчинените изречения, като различава подложни, сказуемно-определителни, допълнителни, обстоятелствени, определителни и определително-допълнителни подчинени изречения. В изданието на синтаксиса от 1905 г. той се отказва от последния вид подчинени изречения (отнася ги към определителните). Същата система от пет вида подчинени изречения е възприета и от авторите на употребяваните от 1926 г. до 9. IX. 1944 г. в нашите гимназии учебници по граматика[1]. От 1936 г. забелязваме тенденция към опростяване на системата: П. Калканджиев не признава подложни подчинени изречения, а Д. Попов и Л. Андрейчин изключват и сказуемно-определителните, та остават само три вида подчинени изречения: допълнителни, обстоятелствени и определителни. Така се разглежда системата на съставното изречение в прогимназиалните учебници по български синтаксис и досега. В по-ново време К. Попов разработи попълно въпросите за сложното съставно изречение в „Съвременен български език". Обаче всички дадени от него примери съдържат подчинени изречения, заместващи сказуемни определения, които се отнасят до подлога, а някои от примерите са неприемливи и спорни.

Щом сказуемното определение може да пояснява или подлога, или прякото допълнение, трябва да допуснем, че и единият, и другият вид сказуемно определение може да бъде заменено с цяло изречение. Към първия тип спадат следните: *Аз бях, що си ти; ти ще станеш, що съм аз. Па бъди си, какъвто си бил* (цитирани у Т. Атанасов, Ив. Хаджов, С. Барутчиски). — *Бъди си, какъвто щеш. . .* — *Този е, дето ни клевети. Тази е, която ви дирише вчера. Аз съм, що си ти; ти ще бъдеш, що съм аз* (цитирани у Калканджиев). *Ние сме, които ще я изправим. Аз съм, дето на Клисура славна изнасях на Зли дол черешовия топ. Пък бъди, какъвто си бил* (цитирани у К. Попов, стр. 365).

Като примери, съдържащи подчинени сказуемно-определителни изречения, К. Попов дава още следните сложни изречения: *Наша грешка е, че не откриваме навреме недостатъците. Лошото е, че ние оставихме нещата да стигнат дотам. А истината е, че той само обича да цитира Нитче.*

Към първото изречение Попов предлага въпросите: „Каква е нашата грешка?" и „Коя е нашата грешка?" (с членувано *нашата*, когато в

[1] Т. Атанасов, Ив. Хаджов, С. Барутчиски, цит. съч., стр. 111—112.

текста стои *наша*) вместо „Кое е наша грешка?“ Ако опростим изреченията, ще получим следните варианти: *Това е наша грешка. Това е лошото. А това е истината.* „Това“ и в трите изречения е подлог, а „грешка“, „лошото“, „истината“ са сказуемни определения. Следователно подчинените изречения са според мене подложни, а не сказуемно-определителни. Такъв е случаят и със следващите примери от П. П. Славейков на стр. 366 у Попов.

Вече казах, че е правилно да очакваме и подчинени сказуемно-определителни изречения, които заместват сказуемни определения при пряко допълнение (втори винителен), но такива не се споменат досега в никое съчинение по българска граматика. Тези, които отнасят втория винителен към допълненията, отнасят и заместващите ги подчинени изречения към допълнителните. Така е постъпил авторът на граматиката (вж. Христоматия и граматика за IV кл. от Т. Атанасов, Ив. Хаджов, С. Барутчиски), който на стр. 112, § 298, пише за подчинените допълнителни изречения: „Съответствуват на допълнението (пряко, дателно и втори винителен)“, а като последен пример за подчинено допълнително изречение дава „Зная го, че е добър“. Очевидно това е пример за допълнително изречение, съответствуващо на втори винителен. Но ако вторият винителен на класическата граматика сега е сказуемно определение, то изречение, което го замества или му съответствува, трябва да бъде признато за сказуемно-определително, каквото според мене е подчиненото изречение „че е добър“. Горният пример представя развит вариант на просто изречение от типа „Зная го (като) честен човек“; „Видях го ядосан“. Също така простите изречения като „Назначиха *го пазач*“; „Избраха *го секретар* (протоколист)“; „Определиха *го за наблюдател*“ можем да развием в сложни съставни със същото значение така: „Назначиха *го да пази градината*“; „Избраха *го да води протокола*“; „Определиха *го да наблюдава към страната на противника*“. Формалното и смисловото съответствие между двата вида изречения — прости и сложни — ни дава право да смятаме подчинените изречения в сложните като сказуемно-определителни. Такова има и в следното сложно съставно изречение: „Та него и лицето му го издаваше, че е настоящи Фра Дяволо“ (Ив. Вазов).

В някои от горните примери за сложни изречения с подчинени сказуемно-определителни се съдържа и нюанс на финалност, който ги доближава до обстоятелствените подчинени изречения. Обаче такава финалност се съдържа още в съществителните *пазач, наблюдател, секретар, протоколист*, които назовават лица с някакво предназначение, което в подчинените изречения е засилено. В такъв случай подчинените изречения можем да отнесем към особен преходен, междинен тип, каквито има и при допълнителните подчинени изречения[1].

От гореизложеното става явно, че нашият синтаксис се нуждае от значителни допълнения и поправки и относно сказуемното определение.

[1] Срв. К. Попов в цит. съч., стр. 370—371.

ЗА ЕДНА ОТ ДОПЪЛНИТЕЛНИТЕ ФУНКЦИИ НА СЪЮЗИТЕ *ДА* И *ЧЕ* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Зара Генадиева-Мутафчиева

Между подчинителните съюзи в съвременния български език най-широка употреба имат съюзите *да* и *че*.

Съюзът *да* е твърде стар и е свързан с разширената употреба на частицата *да*, вероятно от местоименен произход. Среща се и в другите славянски езици, но само в южнославянските езици има подчинителна функция[1]. В старобългарските паметници е използуван предимно във финална употреба, напр. въ оно врѣма съвѣтъ сътвориша фарисѣи на нѣа да обльстатъ и словомъ (Асем., Мат. XXII, 15). Но още тука е засвидетелствувана, макар и в единични случаи, употребата му и като връзка в подчинени допълнителни, определителни и др. изречения, напр. молите же сѧ да не бѫдетъ бѣство ваше зимѣ ни въ соботѫ (Мар., Мат. XXIV, 20); дастъ имъ властьна дѹховѣхъ нечистыхъ да изгонатъ ѩ (Мат. X, 1)[2].

Развоят на многобройните значения на съюза *да* в съвременния български език е във връзка с изчезването на инфинитива като глаголна форма, близка до именното склонение, и със замяната му с *да*-изречения, т.е. със съюз *да* и съответен глагол в сегашно време, която започва още в старобългарски. През среднобългарския период употребата на съюза *да* се разширява много, а в новобългарския той става един от най-употребяваните подчинителни съюзи[3]. Днес той е дори претоварен с многобройни и разнообразни значения и служи като връзка на различни видове подчинени изречения с главното, като допълнителни, определителни, обстоятелствени (целни, условни, отстъпителни, причинни), сказуемноопределителни (към подлога и допълнението) и пр. От тази гледна точка с право А. Т.-Балан го смята за новобългарски съюз[4].

---

[1] T. Maretić, Veznici u slovenskima jezicima, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, кн. 86, 1888, стр. 132; К. Мирчев, Към историята на инфинитивната форма в българския език, Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXXIII, 1936—1937, стр. 24; Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 119.

[2] Примерите са взети от: М. Янакиев — Ст. Стоянов, Старобългарски език, текстове и речник, София, 1956, стр. 46, 39; St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, стр. 303.

[3] Срв. St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, стр. 300; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 212, 235.

[4] Нова българска граматика, София, 1940, стр. 352.

Широкият развой на съюза *да* в съвременния български език е свързан и с разширяването на някои от функциите на частицата *да* със заповедно, желателно или с въпросително значение — 'нека', 'дано', 'дали'. Това става, когато изречения, които съдържат пряка заповед, пожелание или пряк въпрос, се превърнат в непряка реч, а частицата *да* добива и съюзна функция, т. е. служи и за връзка на допълнително изречение. (Срв. *Той каза: „Да дойдат всички"* и *Той каза да дойдат всички;* или *Запита ме: „Да отидем ли на театър?"* и *Запита ме да отидем ли на театър.*)

Съюзът *че* е по-нов съюз, чийто произход не е напълно установен. А. Т.-Балан смята, че „под него са се слели по потекло стб. съюзи цѣ, а цѣ, чѣ = ча, ча н"[1], а Ст. Младенов отбелязва, че е среднобългарски съюз от местоименен старобългарски корен[2].

К. Мирчев смята, че началото на употребата нат ози съюз е от по-ново време — от края на XIII или от началото на XIV в., и то с функция на причинен съюз. Като допълнителен съюз *че* се среща от втората половина на XV в. обикновено във вид на ча, а от XVII в. нататък се среща като допълнителен и причинен съюз[3].

В съвременния български език съюзът *че* има широка употреба като подчинителен, причинен и допълнителен съюз, а също и като съчинителен съюз. Допълнителната употреба на съюза *че* е широко разпространена в книжовния ни език. В някои източни и западни говори той не се употребява, а се използува съюзът *оти*. Днешната широка употреба на допълнителния съюз *че* е свързана с изчезването на старобългарския и среднобългарски съюз ꙗкѡ, чийто заместник е той.

Съюзите *да* и *че* днес имат няколко общи употреби, когато водят подчинени допълнителни, следствени, определителни и др. изречения. В книжовния ни език най-разпространена е допълнителната функция на двата съюза. Всеки от тях обаче е диференцирал употребата си в тази функция така, че тя е станала специфична за него. Случаите на употреба на двата съюза са се разграничили и специфицирали, вследствие на което натоварениият с многобройни и разнообразни значения съюз *да* в допълнителната си функция се употребява обикновено в строго определени случаи в семантично, синтактично и стилистично отношение. По-новият съюз *че*, заместник на старобългарския и среднобългарски допълнителен съюз ꙗкѡ, поема част от тази функция, и то в широк обсег. Така двата съюза, станали в известни случаи синоними помежду си, служат като удобно и точно средство за предаване с тънкост на разнообразни синтактични и смислови отношения.

Най-широка е употребата на съюза *да* в съвременния български език, когато в сложно съставно изречение служи за връзка на подчинени допълнителни изречения с главното. Допълнителното значение на съюза

---

[1] Нова българска граматика, София, 1940, стр. 364.

[2] Срв. Етимологически и правописен речник..., стр. 680; Geschichte der bulgarischen Sprache, стр. 270—271.

[3] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 235—236.

да се е развило най-напред от случаите, когато глаголът в главното изречение означава волева проява (напр. *заповядвам, настоявам, препятствувам; стремя се, старая се; искам, желая; предприемам, готвя се, каня се* и др). Постепенно кръгът на тези ярко очертани глаголи за волева проява се е разширил и съюзът *да* започва да служи за връзка на подчинени изречения и след глаголи от други семантични кръгове, които съдържат в много слаба степен или дори никак не съдържат волева проява. Такива са глаголите, които означават: а) усещане или чувствуване на нещо (verba sentiendi); б) мисловен процес — бил той мислене, допускане, предполагане, помнене или забравяне (verba cogitandi); в) казване, съобщаване на нещо (verba declarandi).

Съюзът *че* не се употребява в допълнително значение след глаголи за волева проява. (Срв. *Искам* ***да*** *дойде; заповядвам* ***да*** *дойде; спирам го* ***да*** *отиде; забраних му* ***да*** *се яви*, но не и *искам, заповядам, спирам, забраних* ***че***...).

След verba sentiendi, cogitandi и declarandi обаче се употребяват и двата съюза за въвеждане на допълнително изречение, като употребата им е строго специализарана и диференцирана. Целта на тази статия е да се разгледат именно случаите с такава употреба на съюзите *да* и *че*.

Съюзите *да* и *че* в своята допълнителна функция след едни и същи глаголи са разграничили, както вече се каза, обсега на своята употреба така, че служат да изразят най-тънки нюанси в синтактико-смисловите отношения, свързани същевременно с известни граматични ограничения, т. е. с употреба на определено глаголно време в подчиненото изречение. Съюзът *да* се употребява само със строго определени глаголни времена в подчиненото изречение, а съюзът *че* обикновено е безразличен към глаголното време в него.

Нека да разгледаме на конкретен материал тези случаи на диференцирана употреба на съюзите *да* и *че* при verba sentiendi, cogitandi и declarandi.

Ще се спрем най-напред на употребата на двата съюза при глаголи, които означават сетивно възприятие—зрително, слухово или осезателно, като *виждам, гледам, съзирам; чувам, слушам; усещам* и под. При тези глаголи употребата на съюза *да* е твърде ограничена. Той води подчинено допълнително изречение, в което глаголът може да бъде или в сегашно време, независимо от времето на глагола в главното изречение, или, в по-редки случаи, в минало неопределено време (напр. *виждам, видях, видял съм, ще видя* ***да*** *играят деца;* или не *съм видял* ***да*** *е влязъл*). Съюзът *че* обаче води допълнително изречение, в което глаголът може да бъде в най-различни времена, т. е. не се свързва с никакво темпорално ограничение на глагола в подчиненото изречение, напр. *чух,* ***че*** *шумят; чул,* ***че*** *шумяха; чул,* ***че*** *шумели* и пр.

Употребата на съюза *да* при тези глаголи е по-ограничена и семантично. Той служи за връзка на подчинено изречение обикновено при основното значение на глаголите *слушам, чувам* — 'възприемам чрез

слуха си' [1], напр.: *Стаята ни беше на горния етаж и ниско под нас чувахме да шумят овошките на градината* (Й. Йовков). *Почти от сутринта, с малки паузи, чувахме да бие камбана* (Й. Йовков). *И чини ви се, че слушате да тече на дъното на дола някоя река* (Ив. Вазов). Употребата на съюза *че* при това значение на глаголите *слушам, чувам* е много по-естествена, напр.: *Вятърът млъкнал: чувам, че дюкянската врата се кърти отвътре!* (Ив. Вазов). *Чува той по едно време, че Иречек става от стола си, пристъпва няколко крачки и се спира* (Ал. Константинов).

Все така широко се свързва съюзът *че* и с едно друго значение на тези глаголи — 'научавам', напр. *Оселко видел Славейка/ и казва му: "Я чувай, братко, /за теб съм слушал азе-ка,/ че пееш хубаво и сладко"* (П. Р. Славейков). *В село пуснаха слух, че си бил и в затвора, па чухме, че си умрял!* (Елин Пелин).

В същия случай употребата на съюза *да* е много ограничена. Той води подчинено изречение само когато в него се съдържа косвен въпрос и трябва да се изрази известна несигурност или съмнение в извършването на действието в подчиненото изречение. Така съюзът *да* се доближава по значение до въпросителната частица *дали* с функция на допълнителен съюз при косвен въпрос, напр.: *Аз не съм чул да има война!* (Й. Йовков). — *Чувал ли си да има кавга между тях? — Не съм чувал да има такова нещо.* При несигурност, съмнение в извършване на действието в подчиненото изречение глаголът може да бъде в минало неопределено време, а в главното изречение да има отрицание, напр.: *Не съм чул да е идвал. Аз го позназам, но не съм чувал да е говорил нещо лошо за тебе. Не съм чул да е звънил някой.*

Същото ограничение на употребата на съюза *да* намираме и при глагола *виждам.* При неговото основно значение 'възприемам чрез зрението си' се употребяват и двата съюза *да* и *че.* И тук *да* се употребява винаги с глагол в сегашно или в минало неопределено време, често пъти и в косвен въпрос и при известна несигурност в извършване на действието в подчиненото изречение, напр.: *И ето виждам да се приближава към нас тъмна, вълнуваща се маса хора* (Й. Йовков). *Виде́ ли, го́ро, да ми́нат, /да ми́нат, го́ро, хайду́ци* (Нар. пес.). *Не съм видял да е идвал.* И *че* се употребява във всички случаи, където има констатация на факти или наблюдения, които не будят съмнение. Той не се свързва с ограничения в глаголното време в подчиненото изречение, напр.: *Рано сутринта, когато дрезгавината на близкия ден вдигна косачите, те видяха, че Лазо не беше при тях* (Елин Пелин). *Тя се озърна и едвам сега видя, че улицата е пуста* (Ив. Вазов). *Наближи я — с пушка гръмна,/ като видя, че й засмяна* (Хр. Ботев). *Ъ́ку ви́диш, чи седа́ при главъ́тъ му на булна́уту, ня́мъ дъ му дъдеш ила́ч* (Нар. прик.). *Сабалън ра́ну къ́т ста́въ, ца́рцкюу син ви́ждъ, чи нъ ма́сътъ му й бъ́ркъну* (Нар. прик.).

---

[1] Дадените значения на всички глаголи са съобразени със статиите на съответните думи в „Речник на съвременния български книжовен език" (т. I—III, София, 1954—1959); и в Ст. Б о ж к о в и З. Г е н а д и е в а, Речник на езика на Хр. Ботев, т. I, А—К, София, 1960.

Съюзът *да* не се среща обаче при глагола *виждам* в значение на 'разбирам', където се употребява само съюз *че*, напр.: *Виждах, че надежда нямаше* (Ив. Вазов). *Дядо Йордан видя, че така не може да върви, и скоро затвори кръчмата* (Елин Пелин). *И хвърлят се с песни в свирепата сеч,/ като виждат харно, че умират веч* (Ив. Вазов).

Съюзите *да* и *че* диференцират своята употреба и след глаголи, които означават мисловна дейност, като *мисля, смятам, предполагам, вярвам, допускам* и под., като се свързват с две от техните значения — 'имам някакво мнение, смятам, считам' и 'имам намерение, възнамерявам да извърша нещо'. При първото значение 'смятам, считам' се използува обикновено съюзът *че*, когато в главното изречение се изказва мнение, твърдене или спокойна констатация, че действието в подчиненото изречение се извършва, напр.: *И мисля, че не би ми било възможно да живея далеко от България* (Ив. Вазов). *А ние мислехме, че турското правителство е достигнало до върхът на своето държавно безумие*! (Хр. Ботев). *Мисля, че той е умен.*

При същите обстоятелства се използува съюзът *че* и в нюанса на това значение на глагола — 'предполагам, допускам', напр.: *Той мисли, че брат му го вика за нещо, и тихо се промъква до него* (Елин Пелин). *Копае, дето мисли, че може да са заровени парите* (Й. Йовков). *Мисля, че утре времето ще бъде хубаво. Мисля, че той ще си дойде тази вечер.*

Съюзът *да* в този случай има много ограничена употреба. Използува се само когато трябва да се означи предполагане, допускане с известна несигурност извършването на действието в подчиненото изречение, чийто глагол е или в сегашно, или в минало неопределено време, напр.: *Това здание мисля **да** стои и до сега* (К. Величков). *Лицето, за което мислите **да** е тука, се намира в друга държава* (Хр. Ботев). *Мисля **да** съм го виждал.*

След другото значение на тези глаголи — 'имам намерение, възнамерявам да извърша нещо', което съдържа известна волева проява, се употребява само съюзът *да*, за да посочи, че действието в подчиненото изречение е предстоящо, желано, възнамерявано[1], и се свързва с темпорални ограничения на глагола му, напр.: *Мръкна се, но никой още не мисли **да** си ходи* (Й. Йовков). *Мислех малко **да** си почина* (Елин Пелин). *Гърция мисли **да** играе важна роля в съдбите на Турция* (Хр. Ботев). *Мислех **да** отида на разходка.*

Употребата на съюзите *да* и *че* се специализира и след глаголи със значение 'помня', 'забравям' и 'зная'. Употребата им се ограничава и семантично — разпределя се към различни значения на тези глаголи, — и граматично — употребата на съюза *да* се свързва с определено време на глагола в подчиненото изречение.

При еднозначния глагол *помня* 'държа, пазя в паметта си' съюзът *че* се употребява без темпорално ограничение на глагола в главното изречение при спокойна констатация или твърдене на нещо, напр.: *Помня, че имаше хурка на пояса си, но не предеше* (Й. Йовков). *Нека всякой*

[1] Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 409.

брат наш да чете, да помни,/ че гърци са люде хитри, вероломни (Ив. Вазов). *Помня, че ми е изпратил книгата.*

Съюзът *да* се употребява по-рядко, когато извършването на действието в подчиненото изречение е несигурно, съмнително и има значение, близко на *дали*. Тогава в главното изречение има отрицание, а в подчиненото — косвен въпрос, като глаголът в подчиненото изречение е обикновено в сегашно или в минало неопределено време, напр.: *Щеше да се промуши през прозорчето, на което не помня да беше поставяно стъкло* (Ст. Даскалов). *Не помня да е казвал това. Не си спомнях да ида ли утре у тях или не.*

Рядка е употребата на *да* при този глагол и в случаи, когато действието в подчиненото изречение е желано, трябва да стане, напр.: *Ще запомня да взема лекарството навреме. Ще помня да му съобщя.*

В същия случай се употребява и съюзът *че*, който, тъй като е лишен от модална нюансировка, се свързва с глагол *трябва*, съюз *да* и следващ глагол в сегашно време, за да изрази необходимостта да се извърши действието, напр. *Само буля Петровица помнеше, че и днес ще трябва да се готви* (Ст. Чилингиров). *Помни, че трябва да се върнем навреме! Помнех, че трябва да отида там.*

Диференциране на употребата на съюзите *да* и *че* при глагола *забравям* става между две от неговите значения — 'губя от паметта си' и 'не се кещам, пропускам да направя нещо'. Съюзът *че* се използува при споноиина констатация или твърдене на нещо предимно при първото значение — 'губя от паметта си', без да се свързва с определено глаголно време в подчиненото изречение, напр.: *Уплаших се, господа, и забравих, че имам оръжие в ръцете си* (Елин Пелин). *Ще трябва ти веднага да забравиш, че някога царица си била* (М. Петканова). *Забравих, че ми беше враг.* Съюзът *да* тук не се използува. При другото значение на глагола — 'не се сещам, пропускам да направя нещо' — съюзът *че* се употребява много рядко. С това значение, което изразява и в много слаба степен известна волева проява, се свързва обикновено съюзът *да*, напр.: *Иглика забрави да си отиде и стоеше пред него като прикована* (Елин Пелин). — *Методи, забравих да те попитам: в кое село си сега?* (Й. Йовков). *Ти забрави да сложиш кърпи!... — засрами тя майка си* (З. Сребров). *Забора́ви да кале́ше,/ да кале́ше по-стар бра́йно* (Нар. пес.). *Забраиф да са жена* (Нар. пес.). Глаголът в подчиненото изречение е винаги в сегашно време. Съюзът *че* в този случай се употребява много рядко, и то само свързан с модалния глагол *трябва*, съюз *да* и съответен глагол в сегашно време, напр.: *Забравих, че трябва да отида там.*

Употребата на съюзите *да* и *че* се диференцира и след многозначния глагол *зная*. Двата съюза се разпределят към неговите различни значения, като съюзът *че* без темпорални ограничения се свързва със значенията и нюансите на глагола, които означават притежаване на осведоменост, познаване на нещо, а съюзът *да* — със значенията му, които съдържат притежаване на възможност или качество за извършване на действието в подчиненото изречение. Употребата на съюза *да* е свързана с темпорално ограничение на глагола в подчиненото изречение.

Съюзът *че* води подчинени изречения след глагола *зная* в значение на 'осведомен съм, известно ми е', напр.: *Знаеш ли ти..., че Кабули паша ще да отвори земледелческо училище при министерството на търговията?* (Хр. Ботев). *Цялото село знаеше, че тя е Еньова годеница* (Елин Пелин). Съюзът *че* се използува и при нюансите на същия глагол: 1) 'сигурен съм, уверен съм', напр.: *Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе* (Хр. Ботев). *Старата жена познаваше добре сина си и знаеше, че е излишно да настоява, да го раздумва* (Й. Йовков). *Дъ сéиш, Рáдо, бусúлек, /... ку ти бусúлек пуни́кни /.../ дъ зна́иш, Рáдо, дъ зна́иш, /чи ши съ, Рáдо, завъ́рнъ* (Нар. пес.); 2) 'имам знания, понятие за нещо', напр. *Но иди, майко, у дома /и с сърце всичко разкажи/ на мойте братя невръстни / да помнят и те да знаят,/ че и те брат са имали* (Хр. Ботев). *Зная, че България се освободи от турско робство през 1878 г.;* както и при 3) 'имам представа за нещо, разбирам, съзнавам', напр.: *Народът, който знаеше, че никой не дава на слепците нито злато, нито сребро... преклони главата си пред необходимостта* (Хр. Ботев).

Съюзът *че* се свързва и с възвратното и взаимното значение на глагола *зная* — 'познавам се какъв съм' и 'познавам се', напр.: *Като се знаеш, че си слаб, защо се бориш?* или *Знаем се, че сме от едно село.* Съюзът *да* пък се свързва със значението 'научил съм, усвоил съм някакво знание, умение', напр.: *А ти още чорапи не знаеш да плетеш* (Ст. Даскалов). *Зная да казвам стихотворението. Зная да говоря френски. Зная да чета.*

Съюзът *да* се свързва и с нюанса на основното значение на глагола *зная* — 'двоумя се, чуди се', като води изречение — косвен въпрос и има значение близко до *дали,* напр.: *Не зная да отида ли или не. Не знаех да е идвал у тях този човек.* Тогава глаголът в подчиненото изречение е в сегашно или в минало неопределено време.

След глаголи declarandi, като *казвам, говоря, съобщавам* и под., също има специфициране на употребата на съюзите *да* и *че*, когато те водят подчинено допълнително изречение. Тук употребата на съюза *да* е твърде ограничена и я намираме само при такива значения или употреби на съответните глаголи, които съдържат известно желание, настояване да се извърши действието в подчиненото изречение или съмнение в извършването му. Воденото от съюза *да* изречение съдържа косвена заповед, пожелание или въпрос и употребата му е свързана с темпорални ограничения на глагола в подчиненото изречение. Съюзът *че* тук има много по-широка употреба. Той, като заместник на стария съюз яко след verba declarandi, води подчинено допълнително изречение, което е непряка реч и представя просто изказване, съобщение, констатация, без да се свързва с темпорални ограничения на глагола в подчиненото изречение.

След многозначния глагол *казвам* срещаме предимно съюза *че*, който служи за връзка между главното и подчиненото изречение при шест от неговите значения, а съюза *да* само при две от тях. Съюзът *че* се употребява при спокойно, неутрално изказване на някаква мисъл, при разказване, съобщаване или твърдене на нещо (устно, писмено или по друг начин), както и при създаване и разпространяване на мълва, слух

и пр. Съюзът *че* се употребява при основното значение на глагола *казвам* 'изказвам мисъл', напр.: *Тя му казваше, че го обича* (Елин Пелин). *За гласа си той казваше, че пресипнал от настинка* (Й. Йовков). Също при значението 'съобщавам нещо устно', напр.: *Ако ти кажат, че азе/ паднал съм с куршум пронизан,/ и тогаз, майко, не плачи* (Ботев). *Ти дъ йкáжиш, че съм минáл уттýк...* (Нар. прик.). *Га мъ пúтъш, дъ кáжъ :/ чи гуляму ни й силóту, /.../ чи úма млóгу булéри* (Нар. пес.), а също и при значението 'твърдя нещо', напр. — *Аз ви казвам, че графът е жив* (Ив. Вазов). — *Да знаете — няма да се върна в полка! — Аз пък ти казвам, че ще се върнеш!* (К. Петканов). Предпочитане на съюза *че* имаме и при други значения на същия глагол, напр.: при 'съобщавам писмено или по друг начин', напр.: *Последните новини казват, че сега-засега Сърбия е вдигнала деветдесет и три хиляди души войска* (Ив. Вазов), а също и при значението 'има мълва, слух', напр.: *Казват, че Борислав бил ранен там?* (Ив. Вазов). *Казват, че народът го обича* (В. Друмев). *Казват, че имал бил пари* (Й. Йовков). *Мама си Ганка питаше : /„Кажуват, мамо, хората, че си с Войвода ходила* (Нар. пес.), както и при значението 'допускам, предполагам', напр.: *Да кажем, че някой ти даде пари.* Съюзът *да* се употребява рядко само при някои от тези значения на глагола, когато в изказаната устно или писмено мисъл, в направеното съобщение се съдържа известно пожелание или заповед за извършване на действието в подчиненото изречение, напр.: *Да, понеже Бойчо не й каза да живее..., то тя ще умре* (Ив. Вазов). *Аз й казвам да е правила икономия, тя ми разправя, че кумът, попът и магарето й биле криви!* (Хр. Ботев).

Най-често съюзът *да* се свързва със значението 'поръчвам, заръчвам някому нещо', напр.: *Кажи им, майко, да помнят, /да помнят мене да търсят :/ бяло ми месо по скали,/ по скали и по орляци* (Хр. Ботев). *Забравих да ти кажа утре рано да си дойдеш* (Елин Пелин) и със 'съветвам някого да извърши нещо', напр.: *Не казах ли ти, море Продане, да се не жениш за Латинка* (Л. Каравелов). *—Ще ме вкара тоя серсемин в затвора баш сега... — Да те вкара, защото съм ти много пъти казвала да се не заяждаш с хората* (Ст. Даскалов). *Не ти казвам да му заприказваш, а да го доведеш до там, че той да ти се обясни* (Ст. Костов). *Яс ти кажвам да не жалиш, / оту 'сите ке ги дойдът* (Нар. пес.).

В същите случаи може да бъде употребен съюзът *че*, но винаги свързан с модалния глагол *трябва*, съюз *да* и съответен спрегнат глагол в сегашно време, напр.: *не й каза да живее* и *не й каза, че трябва да живее* или *кажи им да помнят* и *кажи им, че трябва* да помнят.

При глагола *говоря* съюзите *да* и *че* разпределят също ясно своята употреба. Употребата на съюза *че* е по-широка. Използува се при всички значения на глагола, когато се изказват устно, писмено или по друг начин мисли, съобщения, съвет, и то когато те представят спокойно, неутрално изказване. Употребата на съюза *че* не се свързва с временни ограничения на глагола в подчиненото изречение, напр.: *Напразно говорим, че човекът е облагороден* (Елин Пелин). *Нали говорех, че Митя ще бъде*

против — каза Вачя (Г. Стаматов). *За Елкината болест се пръскаха различни слухове. Някои говореха, че оградисала* (Елин Пелин). *Легендата говори, че този мъж... бил преследван от агарянците* (Ал. Константинов). *Изражението на лицето му говореше, че това е дребна работа* (Й. Йовков). *Вие ми говорите, че е нужно да се предприеме тая борба* (Ив. Вазов).

Употребата на съюза *да* при глагола *говоря* е много по-рядка и се ограничава само в случаи, когато трябва да се изрази пожелание или заповед за извършване действието в подчиненото изречение, напр.: *Говорих му да не отива.* Пожеланието или заповедта могат да се изразят и със съюз *че*, глагол *трябва* и съюз *да* и следващ глагол, напр.: *Говорих му, че не трябва да отива.* Съюзът *да* се употребява също и при съмнение в извършването на действието в подчиненото изречение след отрицание в главното изречение, напр.: *Не сме говорили да е бил против това. Изразът на лицето му не говори да е уплашен* и под. В първия случай глаголът на подчиненото изречение е винаги в сегашно време, а във втория — и в минало неопределено време.

При глагола *съобщавам* диференциацията на употребата на съюзите *да* и *че* е същата, обаче *да* се използува рядко. При спокойно устно-писмено казване или друго уведомяване се употребява съюзът *че* без темпорални ограничения на глагола в подчиненото изречение, напр.: *Той съобщава на стопанина, че е донесъл за продан розово масло* (Ал. Константинов). *И аз... засричах...щастливото писмо на леля Дъмша...: Съобщавам ти, мила сестрице Станке, че на Възнесение ще дойдем да се поклоним* (Елин Пелин). *Джорджич съобщава, че българите са твърде много притеснени от еничери и турци* (Б. Пенев).

Съюзът *да* се употребява, за да изрази желание или заповед за извършване на действието в подчинено изречение при косвена заповед, напр.: *Съобщиха по телефона да дойде веднага ветеринарният лекар* (Чудомир). *Съобщиха му да тръгне веднага*, или в косвен въпрос, напр.: *Не съобщи да тръгват ли*, а също и при съмнение в извършването му, напр.: *Той не ни съобщи да са зле, да са били зле.* Свързва се с известни темпорални ограничения на глагола в подчиненото изречение.

Явно предпочитане на съюза *че* намираме и при глаголи като *разказвам, приказвам*, при които не се употребява съюзът *да*, напр.: *Младен ми разказа, че на върха на тоя чукар има равна зелена поляна* (Ив. Вазов). *Но разкажи със думи прости /на тях — на бъдещите хора, които ще поемат поста ни,/ че ние храбро сме се борили* (Вапцаров). *Приказвай им, че е за тяхно добро да си мируват* (Д. Ангелов).

От всичко изложено личи, че съюзите *да* и *че* специфизират своята употреба в подчинени допълнителни изречения след verba sentiendi, cogitandi и declarandi. Съюзът *да*, който е претоварен със значения в съвременния български език, ограничава своята употреба в тези случаи семантично и граматично. Обикновено той се използува след такива значения на посочените глаголи, в които се съдържа известна волева проява, и то за да придаде известна модалност, т. е. да посочи възможност, вероятност, необходимост за извършване на действието в подчинено изречение. Съюзът *че* е лишен от качеството да изразява сам модалност и

поради това в случаи, когато тя трябва да се изрази, се среща само свързан с глагола *трябва*, съюза *да* и следващ глагол в сегашно време (срв. *казах да дойде* и *казах, че трябва да дойде*).

Съюзът *да* е свързан винаги с темпорални ограничения на глагола в подчиненото изречение и се употребява обикновено със сегашно или минало неопределено време.

От посочените особености на съюзите *да* и *че* произлиза и тяхната различна стилна употреба. Съюзът *че* се употребява обикновено в спокоен, констативен разказ, който има епичен тон. Лицето, което върши действието в главното изречение, е неутрално към извършването на действието в подчиненото изречение. Съюзът *да* пък обикновено се употребява, когато лицето, което говори, не е неутрално към извършването на действието в подчиненото изречение, и служи именно да изрази желание, заповед, допускане, съмнение в извършването му. Поради това съюзът *да* по-често се употребява в раздвижена диалогична реч.

Трябва да отбележим, че тази допълнителна употреба на съюза *че* е присъща предимно на книжовния ни език. В народните говори този съюз е предимно подчинителен за причина и съчинителен, а в западните говори негов последователен застъпник е съюзът *оти*. Допълнителната употреба на съюза *че* не е много обикната в народните песни, но в народните приказки е по-честа.

И така специфицирането на допълнителната функция на съюзите *да* и *че* в съвременния български език допринася за по-точното изразяване на някои синтактични и смислови отношения в езика.

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ПРЕПОЗИТИВНАТА И ПОСТПОЗИТИВНАТА УПОТРЕБА НА НЯКОИ МЕСТОИМЕНИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Блажо Блажев

I

В съчетание със съществителни имена местоименията *целият* и *всичкият* могат да се употребяват като определения не само при подлога или прякото допълнение, но и при косвените допълнения и обстоятелствените пояснения, срв.: „*Цялата маса* беше отрупана с книги", „Отрупахме с книги *цялата маса*", „*По цялата стена* бяха накачени различни картини и портрети", „*От всичката захар* останаха само няколко бучки", „*На всички събрания* се поставяше и въпросът за клуба", „*За всички тези епизоди* е характерна известна изключителност на събитията".

Местоимението *целият* се употребява най-често със значение на пълен обхват на повърхността или обема на даден предмет, напр. „*Целият завод* беше осветен от многобройни прожектори", „*Целият завод* беше разрушен". Съществителното име в съчетание с местоимението *целият* в това значение се заменя лесно с лично местоимение: „*Той целият* беше осветен от многобройни прожектори", „*Той целият* беше разрушен".

Но *целият* може да има и количествен оттенък. Така напр. „*Целият завод* знае за това" означава „*Всички в завода* знаят за това". Тук *целият* има не пространствено, а количествено значение. В съчетание с местоимението *целият* с такъв оттенък съществителното потрудно се заменя или дори изобщо не се заменя с лично местоимение. Вместо „*Целият завод* знае за това" не е добре да се каже „*Целият той* знае за това" или „*Той целият* знае за това". Вместо „*Целият колектив* се бори за преизпълнение на производствения план" не може да се каже „*Той целият* се бори за преизпълнение на производствения план". При подобна пряка замяна събирателното значение на съществителното остава неразкрито, в резултат на което се отстранява и количественият оттенък в значението на местоимението *целият*. Разбира се, в контекста предварително се разкрива събирателното значение на съществителното и това до известна степен облекчава замяната му с лично местоимение (срв. „Мислехме, че ще изненадаме завода, а *той целият* знаел радостната новина"). Но дори и в тези случаи подобна замяна стилистически не е напълно приемлива.

По такъв начин някои ограничения във възможностите за съчетаване на определителното местоимение *целият* с личното местоимение *той* произтичат от семантиката на определителното местоимение и съответното съществително, от възможностите за достатъчно пълното разкриване на тяхното значение.

В значение 'истински' *цял* се употребява като определение само към съществителни имена („Той е *цял артист*"), защото при замяна на съществителното с лично местоимение това значение би останало неразкрито.

По същата причина в обстоятелствените конструкции от типа *цяла нощ, цял месец, цяла година*, означаващи период от време, през което се извършва дадено действие, замяната на съществителното с лично местоимение е невъзможна. Вместо „Чакахме *цял час*" не може да се каже „Чакахме *цял него*", „Чакахме *него цял*" или „Чакахме *него целия*".

В значение 'цялостен' *цял* се употребява само като определение към съществителни имена („Ти вземи *целия хляб*, а той ще вземе нарязания") или като сказуемно определение („Хлябът *е цял*").

Ако подберем за по-нататъшни наблюдения само случаите, когато замяната на съществителните с лично местоимение е, общо взето, възможна и когато *целият* се употребява като местоимение, а не като прилагателно, ще видим, че и при тях има известни ограничения.

Личното местоимение може да се съчетава най-свободно с определителното местоимение *целият* в случаите, когато личното местоимение е подлог или пряко допълнение: „*Той целият* сияеше от радост", „ *Него целия* го обсипаха с конфети". В предложни конструкции съчетаването на личното местоимение с определителното местоимение *целият* е почти невъзможно или поне стилистически недопустимо. Така напр. вместо „*По целия двор* екна весела детска глъчка" не може да се каже „*По него целия* екна весела детска глъчка". Сравни също недопустимата фраза „Разговарях *с него целия*", която по значение би трябвало да съответствува на фразата „Разговарях *с целия клас*". Вместо „*По нея цялата* бяха накичени различни картини и портрети" е по-добре да се каже „*По нея навсякъде* бяха накачени различни картини и портрети".

Същото се отнася и за съчетаемостта на личното местоимение с определителното местоимение *всичкият* в ед. число.

В случаите, когато *целият* или *всичкият* изпълняват ролята на определение към подлога или прякото допълнение (срв. „ *Той целият* сияе от щастие ", „*Него целия* го обсипаха с конфети"), атрибутивната връзка на определителното местоимение със съответното лично местоимение е съвсем явна и недвусмислена. Но в предложните конструкции положението е друго. Когато вместо „*По цялата стена* се появиха влажни петна" се опитаме да кажем „*По нея цялата* се появиха влажни петна", ние можем да възприемем *цялата* не като определение към личното местоимение *нея*, а като определение към някаква друга дума или изобщо като самостоятелна, независима от личното местоимение част на изречението. Такова възприемане най-ясно се осъзнава, когато

определителното местоимение съвпада по число със сказуемото (срв. „По нея *цялата се появи* мухъл“), но дразни и в случаите, когато няма съвпадение по число (срв. „По нея *цялата се появиха* влажни петна“). Предложните съчетания *по нея, от него* и др. под. в тези случаи се възприемат като завършени, „затворени“ части на изречението, като косвени допълнения или обстоятелствени пояснения, които не се свързват с определения към личното местоимение. Така определителното местоимение може да се откъсва повече или по-малко от съответното лично местоимение.

Аналогично синтактично откъсване се наблюдава и при някои други предложни конструкции при опита към личното местоимение да бъде употребено съответно постпозитивно определение. Така напр. вместо „С такъв въпрос се обърнаха *към всички нас*“ не е добре да се каже „С такъв въпрос се обърнаха *към нас всички*“.

Тъй като посоченото синтактично откъсване се наблюдава при постпозитивната употреба на съответните определения, би могло да се очаква, че при препозитивна употреба съчетаването на определителните местоимения *целият* и *всичкият* с личното местоимение в предложни конструкции ще бъде възможно. И наистина, определителното местоимение *всичкият* в мн. число се употребява свободно в многобройни предложни конструкции: *за всички тях, към всички тях, пред всички нас, от всички вас* и т. н.[1] Но тук трябва да отбележим някои факти, които се нуждаят от по-нататъшни обяснения:

1. Местоимението *всичкият* в ед. число и *целият* в ед. и мн. число не могат да се съчетават препозитивно с личното местоимение не само в предложни, но и в безпредложни конструкции. Не може да се каже *цялата нея, от всичката нея, целите ние, всичката тя*, макар че *целият* и *всичкият* се употребяват свободно като постпозитивни определения към личното местоимение в ролята на подлог или пряко допълнение (срв. *той целият, него целия, той всичкият* и др. под.).

2. Определителното местоимение *самият* в съчетание с личното местоимение може да се употребява както постпозитивно, така и препозитивно: „*За него самия* това не представлява особен интерес“, „*За самия него* това не представлява особен интерес “.

Въз основа на приведените факти не може да се направи изводът, че в предложни конструкции с лични местоимения постпозитивните определения се избягват във всички случаи поради възприемането им като синтактично откъснати от съответните предложни конструкции. На подобен извод противоречи напр. употребата на определителното местоимение *самият*, което за разлика от *целият* може да бъде не

[1] Тук трябва да направим уговорката, че между *всички* и *всичкият* няма пълно лексикално съответствие, но все пак по значение *всички* е по-близко, по-еднородно с *всичкият*, отколкото с *всеки*. Местоимението *всички* означава количество на отделни броими предмети, а *всичкият* — количество на неброими, компактни предмети, обозначавани от веществени и др. съществителни (срв. *всичката захар, всичкото сирене*). За разлика от *всичкият* определителното местоимение *всеки, всяка, всяко* и.а точно лексикално съответствие в мн. число — това е формата *всеки*, срв.: *за всеки пет минути*; *на всеки сто метра* и др. под. Рядката употреба на тази форма не дава основание да се смята, че мн. число от *всеки* е *всички*.

само постпозитивно (срв. *за него самия*), но и препозитивно (срв. *за самия него*).

Въз основа на препозитивната употреба на някои определителни местоимения (срв. *за всички тях, пред всички вас, за самите нас*) не може да се направи изводът, че препозитивната употреба на определението изобщо е допустима в предложните конструкции с личното местоимение във всички случаи. На такъв извод противоречи недопустимостта на такива съчетания като *за целия него, от всичката нея*, и др. под.

От това следва, че невъзможността за съчетаване на личното местоимение с различни определения в една или друга позиция не зависи само от възникването на недопустимо синтактично откъсване на определението от определяемата дума.

Този извод се потвърждава и от следната съпоставка. За разлика от български език в руски език местоимението *весь*, което съответствува на българските *целият* и *всичкият*, може да се употребява като определение към личното местоимение в службата на подлог или пряко допълнение не само постпозитивно (срв. *он весь, ее всю*), но и препозитивно — срв.: „Възможно, в этой книге и не было новаторских открытий, но *вся она* была пронизана жгучим чувством тревоги за будущее..." (Л. Леонов, Русский лес); „ Ручьи, несущие воду в долины, переполнились. Но, чоракцам ни капли не доставалось из этой воды: *всю её* перехватывал Ага бек и копил в своем озере" (Л. Соловьев, Повесть о Ходже Насреддине). Този факт свидетелствува, че препозитивната употреба на определителните местоимения *целият* и *всичкият* в български език не трябва да се разглежда като неприемлива и недопустима от гледище на езика изобщо. Тя е неприемлива и недопустима само от гледище на специфичните особености на българския език.

За езиковото съзнание на българина препозитивно местоименията *целият* или *всичкият* (в ед. ч.) са допустими само в съчетание със съществителни имена: *целият завод, цялата сграда, всичкият пясък* и др. под. В тези съчетание значението определеност, което има съответното съществително, се изразява от формата на определителното местоимение, а не от формата на съществителното. Поради голямата си честота тези съчетания създават у говорещите определена схема на възприемане: определение + нечленувано съществително.

Когато вместо „*Цялата сграда* беше осветена" или „*Всичкият пясък* беше изметен" се опитаме да кажем „*Цялата тя* беше осветена" или „*Всичкият той* беше изметен", ние заменяме неопределената, нечленуваната форма на съществителното с лично местоимение (*той, тя*), което няма формални показатели за определеност. На пръв поглед нарушаване на привичната, широко разпространена схема няма: една неопределена форма се заменя с друга форма, която от чисто морфологично гледище не се отнася към определените. Но нарушаване на схемата все пак се чувствува, защото личното местоимение не е нито членувано, нито нечленувано; при него няма онези формални противопоставяния, които са налице в системата на съществителните имена (срв. *сграда — сградата, пясък — пясъкът* и т. н. (В съчетанията *целите вие, всичкият*

той, цялата тя се долавя липсата на морфологична неопределеност, поради което те се възприемат като неприемливи за съвременния книжовен български език. В руски език употребата на съответните определителни местоимения в съчетание с личните местоимения не се затруднява от подобни формално-граматични особености (срв. *весь он, всю ее*).

Тук трябва да се спрем на въпроса защо в постпозиция разглежданите определителни местоимения в съчетание с личните местоимения се употребяват свободно: *аз целият, нея цялата, тях всичките*. В тези случаи е налице по-тясна синтактична връзка на съответните определения със сказуемото, в резултат на което те получават обстоятелствен оттенък и престават да бъдат чисто атрибутивни (срв. „*Той целият* е разрушен"). За това свидетелствува и фактът, че те могат да бъдат употребени без определяемата дума („*Целият* е разрушен") или след сказуемото („Той *е разрушен целият*") и т. н. Именно това прави постпозитивната употреба на *целият* и *всичкият* напълно приемлива и допустима.

След направените дотук разяснения възниква въпросът защо местоимението *самият* в съчетание с личното местоимение се употребява свободно както постпозитивно, така и препозитивно, докато *целият* и *всичкият* се употребяват само постпозитивно. Причината за това различие трябва да се търси в семантиката на местоимението *самият*. Определителните местоимения *целият* и *всичкият* са, така да се каже, по-пълнозначни, съдържат по-ярки лексикални данни. За разлика от тях определителното местоимение *самият* има подчертано усилителен характер. В изреченията „*За самия него* това не представлява особена трудност" или „*За него самия* това не представлява никакъв интерес" определителното местоимение *самия* има значение на частицата *лично* (срв. „ *За него лично* това не представлява особена трудност"). Именно тази особеност в значението на местоимението *самият* създава благоприятни условия за неговата свободна препозитивна и постпозитивна употреба, срв.: *самият той, той самият, за самата нея, за нея самата* и т. н.

За разлика от *всичкият* определителното местоимение *целият* може да се употребява нечленувано, срв. „*Той цял* потъна във водата" със значение „*Той целият* потъна във водата" и „*Него цял го* окъпаха" със значение „*Него целия* го окъпаха".

Местоимението *всичкият* в мн. число се употребява в предложни конструкции с личното местоимение преди всичко в онези случаи, когато предлогът се повтаря (срв. „*За тях за всички* беше характерна една обща черта"), тъй като при липсата на втория предлог определителното местоимение *всички* се откъсва семантично и синтактично от личното местоимение (срв. „*За тях всички* е характерна една обща черта"). При постпозитивната употреба на *всички* повтарянето на предлога е възможно, защото съчетанието на определителното местоимение със съответния предлог се схваща като уточняваща конструкция, която в определени случаи може дори да се обособява (*за тях за всички*). Логическото ударение трябва да пада върху определителното местои-

мение. При препозитивната употреба на местоимението *всички* повтарянето на предлога е недопустимо (срв. неупотребителното съчетание *за всички за тях*).

По такъв начин възможността за съчетаване на личното местоимение с различни определения произтича както от семантиката на съответните определения, от възможностите за нейното разкриване, така и от някои формално-граматични особености на определенията и определяемите.

II

В значение 'самостоятелно' местоимението *сам* се употребява само нечленувано. Вместо „Той *сам* се справи с възложената му задача" не може да се каже „Той *самият* се справи с възложената му задача". По отношение на съществителното или личното местоимение *сам* в това значение се употребява изключително постпозитивно. Вместо „*Работникът сам* се справи с тази задача" не може да се каже „*Сам работникът* се справи с тази задача" или „*Сам той* се справи с тази задача", защото в този случай *сам* би получило значение 'лично' вместо 'самостоятелно'. Изключение се допуска в случаите, когато частицата *се* при възвратните глаголи е употребена инверсирано пред подлога и след местоимението *сам* (срв. „*Сам се той* справи с тази задача"), защото непосредствената връзка на *се* с местоимението *сам* запазва в него значението 'самостоятелно'. В резултат на това, че частицата *се* принадлежи към глагола, тя спомага за възприемането на *сам* като дума в приглаголна, присказуемна позиция, макар че след *се* непосредствено следва личното местоимения *той*. При вмъкването на други думи между *сам* и следващия след него невъзвратен глагол подлогът трябва да се пропусне (срв. „Сам *вече* ходи" вместо „Сам *вече той* ходи" или „Сам *ли* ходи?" вместо „Сам *ли той* ходи?") или да се употреби постпозитивно по отношение на сказуемото (срв. „Сам вече *ходи той*," „Сам ли *ходи той*?").

По отношение на сказуемото *сам* със значение 'самостоятелно' може да бъде както препозитивно, така и постпозитивно: „Той *сам се справи* с тази задача", „Той *се справи сам* с тази задача", „*Справи се* той *сам* с тази задача". Постпозитивната употреба на *сам* по отношение на сказуемото е недопустима само в случаите, когато подлогът се намира непосредствено след *сам*. Не може или не е добре да се каже „Справя се *сам той* с тази задача" вместо „*Той сам се* справя с тази задача", защото в съчетанието *сам той* възниква отбелязаното по-горе значение 'лично' вместо 'самостоятелно, без чужда помощ'.

Сам със значение 'лично' се различава от *сам* със значение 'самостоятелно' както в морфологично, така и в синтактично отношение. Със значение 'лично' *сам* може да се употребява както членувано, така и нечленувано, срв.: „*Сам* той не се е занимавал с този въпрос" и „*Самият* той не се е занимавал с този въпрос". Но *сам* с това значение може да се употребява нечленувано само в случаите, когато е определение към подлога или сказуемното определение: „*Сам той* не се интересува особено много от тази проблема", „Това *е сам той*". В случаите, когато

съответното съществително или местоимение не е подлог или сказуемно определение, *сам* се употребява само членувано: „*Самия него* това не го интересува особено много“, „*За самия него* това не представлява особен интерес“, „*За самия директор* това не представлява никаква трудност“.

Употребата на *сам* със значение 'лично' в нечленувана форма може да се разглежда като резултат от аналогия с много честата употреба на *сам* със значение 'самостоятелно' — както беше отбелязано, в това значение *сам* е винаги нечленувано. Въпреки различията в семантиката и синтактичната позиция на *сам* между конструкциите *той сам* със значение 'той самостоятелно...' и *сам той* или *той сам* със значение 'самият той, лично той' има известно външно синтактично сходство: и в двете конструкции *сам* се свързва с подлога. Именно това външно синтактично сходство облекчава възникването и поддържането на посочената морфологична аналогия. От друга страна, поради това, че *сам* със значение „самостоятелно“ се употребява само в подложни конструкции, то не може да подтиква към употреба на *сам* със значение 'лично' в нечленувана форма в онези случаи, когато определяемите думи не са подлог или сказуемно определение. Не може да се каже: „*Сам него* това не го интересува особено много“, „*За него сам* това не представлява особен интерес“, „*За сам директора* това не представлява никаква трудност“. В тези недопустими примери нечленуваното местоимение *сам* би получило неуместно субектно значение. Употребата на членуваната форма *самия* отстранява този оттенък и запазва значението 'лично' (срв. *за самия него* вместо недопустимото *за сам него*). По такъв начин невъзможността за аналогия при неподложните конструкции косвено потвърждава предположението, че употребата на *сам* със значение 'лично' в нечленувана форма при подложните и сказуемно-определителните конструкции е резултат от аналогия с употребата на *сам* със значение 'самостоятелно', тъй като именно в това значение *сам* се употребява винаги членувано и винаги в подложни конструкции.

Когато казваме „Той *сам* направи това“, ние характеризираме начина, по който протича действието, и в този смисъл *сам* по своето значение и синтактична функция се сближава с наречието *самостоятелно* (срв. „Той направи това *сам*“ и „Той направи това *самостоятелно*“). Но *сам* се отличава от наречието по това, че чрез своята форма то свързва начина на протичане на действието с неговия вършител: „*Той сам* направи това“. „Наречният“, обстоятелственият оттенък се поддържа от връзката със сказуемото.

Местоимението *сам* получава значение 'лично', когато е ясно изразена неговата тясна връзка с подлога. Най-недвусмислена е тази връзка в случаите, когато местоимението *сам* е препозитивно (срв. „*Сам той* не се е занимавал с този въпрос“ със значение „*Самият той* не се е занимавал с този въпрос“). В тези случаи *сам* не може да се възприема като обстоятелствена характеристика на сказуемото, както се възприема напр. в случаите със значение 'самостоятелно'. Но когато *сам* е след определяемата дума и пред сказуемото, то може да се

възприема понякога двусмислено. Ето защо препозитивната употреба на *сам* със значение 'самият' е не само допустима, но в някои случаи дори се предпочита пред постпозитивната.

За членуваната форма *самият* няма подробни ограничения, тъй като тя не може да бъде смесена със *сам* в значение 'самостоятелно' (срв. свободната употреба на съчетанията *самият той* и *той самият*).

В съчетание със съществителни имена в службата на подлог постпозитивно употребените форми *самият, самата, самото, самите* се възприемат до известна степен като инверсирани, ако логическото ударение не пада върху тях: „*Директорът самият* не знаеше за това". Като определение към съществителни в ролята на други части на изречението (пряко или косвено допълнение) това местоимение не се употребява — не е добре или изобщо не може да се каже: „Посрещнахме *директора самия*", „Говорихме *с директора самия*".

В съчетание с лични местоимения постпозитивната употреба на определителното местоимение *самият* в тези случаи е не само допустима, но и не се схваща като инверсирана: „Посрещнахме *него самия*", „Говорихме *с него самия*".

Когато се употребяват местоименните конструкции *него самия, за него самия* и др. под., конкретното съдържание на личното местоимение е дадено в предшествуващия контекст чрез съответните съществителни имена. При това положение личното местоимение има съвсем малка семантична тежест и служи главно за граматична опора на определителното местоимение *самия*, което има усилителен, подчертаващ характер. Определителното местоимение се свързва по-тясно с личното местоимение, защото липсата на конкретно лексикално съдържание в личното местоимение ни кара да обръщаме повече внимание на усилителната, подчертаващата роля на определителното местоимение. Поради това неговата постпозитивна употреба се схваща като мотивирана и очаквана.

При употребата на определителното местоимение със съществителни имена няма подобна връзка с недостатъчно пълнозначна дума: определителното местоимение се свързва направо със съответното съществително. Ако определителното местоимение е употребено препозитивно (срв. *за самия директор*), неговата усилително-уточняваща функция се възприема като мотивирана и очаквана, защото в български език мястото на определението е по начало пред съществителните имена. Но когато определителното местоимение следва след съществителното, то се схваща като инверсирано или като откъснато от определяемата дума. Инверсирано е до известна степен напр. местоимението *самият* в примера „*Директорът самият* не знаеше за това" (без логическо ударение върху *самият*) със значение „*Самият директор* не знаеше за това". Но при тази инверсия *самият* не се откъсва от подлога и не се схваща като обстоятелствена характеристика към сказуемото. За по-голяма яснота тук ще направим съпоставка с местоимението *целият*. Както беше отбелязано по-горе, това местоимение може да се откъсва от съответното съществително име (срв. „*Заводът целият* беше осветен", „*Заводът* беше осветен *целият*"). Това откъсване е възможно, защото

благодарение на лексикалното си значение местоимението *целият* може да служи за обстоятелствена характеристика на съответното действие и защото вследствие на това целта на неговата постпозитивна употреба е именно такава. При употребата на местоимението *самият* говорещият не си поставя за цел да сближава, да свързва определителното местоимение със сказуемото като негова обстоятелствена характеристика, тъй като *самият* характеризира само съществителното и служи преди всичко като негова усилително-уточняваща характеристика. Поради това за местоимението *целият* свободната постпозитивна употреба е допустима не само при личните местоимения, но и при съществителните в службата на подлог или пряко допълнение, докато постпозитивната употреба на определителното местоимение *самият* при съществителните имена без логическо ударение върху определителното местоимение се възприема като инверсирана при подлога и като изобщо недопустима при допълнението и обстоятелството.

Определителното местоимение *сам* със значение 'лично', 'именно', и др. под. (т. е. не със значение 'самостоятелно') може да има следните по-ясно диференцирани оттенъци:

1. 'Лично, именно това лице или предмет' (без подчертаване на неговата важност): „*Сам директорът* не обичаше да се занимава с такива дребни въпроси и затова ги предаваше за разрешение на някого от своите подчинени".

Местоимението *сам* с такъв оттенък се употребява по-често членувано: „*Самият директор* не обичаше да се занимава с тези въпроси". При съществителните имена нечленуваното местоимение *сам* е допустимо само в препозиция. Определителното местоимение трябва да бъде непременно членувано, ако се отнася за неодушевени предмети. Така напр. вместо „*Самият стол* не е уреден добре" не може да се каже „*Сам столът* не е уреден добре".

2. 'Не кой да е, а лично той, самият той' (с подчертаване на важността, значителността на лицето или предмета): „С това перо е писал някога *сам Пушкин*", „Така е заповядал *сам директорът*".

При съществителните имена местоимението *сам* (*самият*) с този оттенък се употребява само препозитивно. При постпозитивна употреба оттенъкът за важност се заличава — срв. „*Директорът сам* е заповядал така" вместо „*Сам директорът* е заповядал така" или „*Пушкин сам* е писал някога с това перо" вместо „*Сам Пушкин* е писал някога с това перо".

По отношение на неодушевени предмети определителното местоимение с този оттенък се употребява само членувано и само в съчетание със съществителни имена: „На това място някога се е издигал *самият* царски дворец". Не е добре да се каже: „На това място някога се е издигал *сам* царският дворец" или „Тук някога се е издигал *самият той*".

3. 'Не само другите, но и самият той': *Директорът сам* не знаеше какво да прави", „*Директорът самият* не знаеше какво да прави".

Ако съпоставим този оттенък с отбелязания по-горе първи оттенък, ще видим, че те се различават един от друг. Когато казваме „*Самият*

директор не обичаше да се занимава с такива дребни въпроси и затова ги предаваше за разрешение на някого от своите подчинени", ние употребяваме местоимението *самият* пак със значение 'лично', но в този случай не правим такава съпоставка, каквато правим когато казваме „*Директорът сам* не обичаше да се занимава с такива дребни въпроси" (с логическо ударение върху *сам*). Последната фраза има значение: „*Не само другите, но и самият директор* не обичаше да се занимава с такива дребни въпроси". Сравни също „*Директорът сам* не знаеше какво да прави" и „*Не само другите, но и сам директорът* не знаеше какво да прави". Следователно този оттенък се характеризира с подчертано съпоставяне на даденото лице с други лица, свързани със същото действие. Съпоставителният оттенък изпъква още по-ярко при употребата напр. на съюза *и* като усилителна частица — срв. „*Той и сам* не знаеше какво да прави", „*Той и сам* допускаше грешки". Разкриването на съпоставителния оттенък е свързано със задължително логическо ударение върху определителното местоимение: „Директорът *сам* не знаеше какво да прави", „Той *сам* допускаше грешки".

Съпоставителен оттенък липсва и в местоимението *самият* със значение 'непосредствено', 'чак': „Изкачихме се *на самия връх*", „Спряхме се *пред самия вход*". Последният оттенък се открива в предложните конструкции с обстоятелствено значение: „Лодката се приближи *до самия бряг*", „Ще започнем *от самото начало*". В съответните безпредложни конструкции местоимението *самият* няма значение 'непосредствено', 'чак' и др. под. и получава отбелязания по-горе първи оттенък, който има повече показателен характер 'именно този предмет' (срв. „*Самият връх* не беше висок", „*Самият бряг* не се виждаше добре").

Замяната на съществителните имена с лични местоимения в конструкции, в които определителното местоимение има значение 'непосредствено', 'чак' се избягва. Вместо „Изкачихме се *на самия връх*" не е добре да се каже „Изкачихме се *на самия него*" или „Изкачихме се *на него самия*", защото вместо очакваното обстоятелствено значение предложните конструкции с личното местоимение получават ненужен и неуместен обектен оттенък.

III

В заключение могат да се направят следните най-общи констатации и изводи:

1. Между съществителните имена и личните местоимения няма пълен паралелизъм по отношение на препозитивната и постпозитивната употреба на разглежданите определения към тях.

2. Възможността за препозитивна и постпозитивна употреба на определенията произтича както от семантиката на определенията и определяемите, така и от техните формално-граматични особености, от възможностите за използуване на тези семантични и формално-граматични особености за създаване и противопоставяне на едни или други синтактични конструкции.

САМОСТОЯТЕЛНА УПОТРЕБА НА ОТНОСИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ *КОЙТО* В БЪЛГАРСКИЯ ЛИТЕРАТУРЕН ЕЗИК

Мара Георгиева

В съвременния български литературен език местоимението *който*, когато се отнася за лица от мъжки род и е употребено самостоятелно, се скланя. При него са запазени следните падежи: именителен — *който*, винителен — *когото*, дателен — *на когото (комуто)*. Напр.: „. . .човекът, *който* влезе в бой с мъглите . . .“ „Не ще да е тоя възстар човек, *когото* виждаше сега“. „Селянинът, *на когото* бяха съобщили да донесе зърно, не дойде.“

Ако местоимението *който* е употребено пред съществително, то не се променя по падеж. Напр.: „Който гражданин и да попитате, ще ви отговори.“

Когато местоимението е употребено самостоятелно, но се отнася за предмети и животни, също не се скланя. Напр.: „Той взе часовника, *който* бяха поправили“. „Тогава конят, *който* бяха извели от обора, падна“.

Когато местоимението се отнася за лица от женски и среден род, не се скланя.

Тези положения са задължителни за съвременния български литературен език.

*

При работа с материали от нашето Възраждане правят впечатление изрази като: „. . . един ужасний комад е на землята на *когото* са. . .“ (Н. Бозвели, Краткое политическое землеописание, 1835, стр. 76), „В българския език са пет падежа: 1) Именителен, с *когото* именуваме. . . 2) Родителен, с *когото*. . . 3) Дателен, с *когото*. . . 4) Винителен, с *когото*. . . Звателен, с *когото*. . .“ (Ив. Богоров, Първичка българска словница, 1848, стр. 7—8), „. . . са нарича. . .редът, на *когото* гуждаме думите. . .“ (пак там, стр. 83). У Богоров намираме и изречение „. . .дума, която показва четът на нещата или редът, в *който*. . .“ (стр. 36). Тези примери показват неустановеност в употребата на местоимението *който*. Във вестник „България“, бр. 31 (1859), намираме също винителната форма *когото*, отнасяща се до съществителни, означаващи предмети. Напр.: „Същият член, *когото* заемаме от. . .“, „. . .в законният път *когото* просвещението. . .“ У Н. Рилски също срещаме примери от този вид.

Примерите показват, че през нашето Възраждане се употребява формата за винителен падеж *когото*, когато се отнася и за предмети. Тези случаи дават основание да се постави въпрос какво е развитието

на относителното местоимение *който* в българския език, какво е положението в XVIII в., в XVII в. и по-назад до старобългарската епоха.

*

В старобългарски език със значение на относително местоимение намираме само местоимението нже, ѭже, ѥже[1]. Относителното местоимение нже обаче постепенно започва да се загубва и след XI в. по предположението на проф. К. Мирчев вече не е характерно за говоримата реч, въпреки че се среща и по-късно в паметниците[2].

Вместо местоимението нже, ѭже, ѥже започват да се употребяват със значение на относително местоимение въпросителните *къто* и *кои*, допълнено с частицата *-то*. Новите относителни местоимения се създават бавно и постепенно.

През среднобългарския период се срещат все още форми, които показват силата на писмената традиция. И в XIV в., края на среднобългарската епоха, се срещат случаи на комбинирани форми от въпросителното местоимение *къто* и старобългарското относително местоимение нже. Срещат се по същото време и форми като конже, а също така случаи, в които частицата *-то* липсва — *кои*.

Форми обаче от новия тип *който* се намират още в Троянската повест, паметник от първата половина на XIV в.[3]. Всички тези случаи показват, че новата форма извънредно бавно навлиза в употреба.

Какво намираме през следващите векове?

*

Най-ценни за проучване състоянието на българския език през XV в. са влахо-българските грамоти[4]. В тях намираме следните особености по отношение на относителното местоимение.

Все още във Влашките грамоти се употребява относителното местоимение *иже*. Напр.: . . .монастирски послушник. . ., *ѥже* ест волен. . . (327); и въсем. . . братийам, *ижѣ* живет. . . (341); . . . Юдее, *ѥже* рекошѧ. . (328). Примерите показват, че формите на местоимението *иже* се смесват. Този факт говори в полза на мнението, че по това време местоимението вече не е в широка употреба. В най-голямо количество намираме примери на въпросителните местоимения *кто* (*хто*) и *що* в служба на относителни местоимения. Напр.: *Кто* неке платит. . . (337); *Хто* възловит. . . (327) и във винителен падеж: . . .по смръти господства ми *кого* изберет. . . (330); И тузи ест человек, *що* сѧ ест. . . (327).

Интересни са случаите, създадени под румънско влияние от въпросителните местоимения *кто* и *кои* и румънската частица *варе*. Напр.: . . .а *варе кто* щет орати. . . (336); и *варе кому* се щет. . . (340).

---

[1] Вж. К. Мирчев, Старобългарски език, София, 1954, стр. 57.
[2] Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българ. език, София, 1958, стр. 170.
[3] Вж. Историческа граматика, стр. 171.
[4] Вж. Л. Милетич, Дакоромъните и тяхната писменост, СбНУ, IX, стр. 273—322.

В Брашовските грамоти[1] намираме само няколко случая с местоимението *иже* (47, 82). Извънредно много се употребяват въпросителните местоимения *кои* и *кто*, а най-много *що* (няколко случая *щото*). Напр.: . . .коник, *кои* мине. . . (53, 60); И *кто* е длъжен. . . (58); . . .*кто* сѧщет покусит. . . (48). *Кому* ест драг. . . (69); . . .*томузи* человѣка, *що* им би. . . (48); . . .ваше робие, *що* могох, откупих. (51); . . .Брашовѣном, *щото* купчюѧт. . . (58). Интересни са формите за винителен падеж, които показват, че местоименната форма *що* не е достатъчна да изрази винителното отношение, а се прибавя и *го*. Напр.: ...йако оногози человѣка, *що го* сте ухватили. . . (66); . . . за тогози воеводa è, *що го* сте поставиле тука. . . (69). Тук срещаме и новия вид относително местоимение *което*: . . . и *което* ходѧт на куплѧ. . . (57), а също така и форми на относително местоимение, образувани от *кои* и *кто* и румънската частица *вaре*.

Влахо-българските грамоти показват, че през XV в. намалява употребата на относителното местоимение *иже*. В служба на относителното местоимение се явяват въпросителните местоимения *кои, кто* и *що*. Засилената употреба на местоимението *що* в Брашовските грамоти показва известна тенденция да се употребява неизменяема форма в служба на относително местоимение. Като единични случаи се явяват форми от новия тип относителни местоимения *което*.

*

В „Житие на митрополит Петър“ от Киприян[2] намираме известни данни по въпроса за относителното местоимение през XVI в. Житието е написано в XIV, а преписът е от XVI в. Авторът е един от най-начетените хора на времето. Преписвачът е предал много съвестно особеностите на езика на оригинала и е спазил традицията. Във връзка с относителното местоимение намираме състояние, което е характерно повече за XIV в. Тук изключително се употребява местоимението *иже*, а като единичен случай и *кто*. Напр.: . . . епископу. . . *иже* бѣѧше сам дѣлател. . . (171); . . .внук бе блаженного Александра, *егоже* видѣ. . . (172); . . .и богу, *егоже* млада возлюби... (173); и . . .*кто* и от куду ест...(171).

Житието на митрополит Петър показва, че писмената традиция на среднобългарската епоха се запазва в произведенията с религиозен характер даже и през XVI в. Като сравняваме житието с влахо-българските грамоти по отношение употребата на местоименията, тази особеност се налага. В грамотата се отразява говоримата реч, в която прави впечатление по-голямата свобода при употребата на въпросителни местоимения в служба на относителни.

*

През XVII в. в нашата страна започват да се разпространяват сборници с религиозно поучително съдържание, какъвто е Люблянският

[1] Вж. Л. Милетич, цит. съч., СбНУ, XIII, стр. 3—152.

[2] Вж. Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958, стр. 160—176.

български ръкопис[1]. Тези сборници са писани на народен език и представят интересен материал за проучване на българския език. Специално за употребата на относителните местоимения също дават обилен материал.

Интересни за проучването на българския език и особено за разглеждания въпрос са така наречените дамаскини, в които е отразена особено силно разговорната българска реч от онова време.

Материал за употребата на относителните местоимения през XVII в. събираме от Люблянския български ръкопис и от Копришенския дамаскин.

В Люблянския български ръкопис намираме следното. В един случай е употребено местоимението *иже*, и то в израз, характерен за религиозната литература: . . .в свое евангелие, *еже* от Матея (483). Най-често в този ръкопис е употребявано местоимението *което*. Напр.: *Което* си остави своата жена... (493); *Което* струва сиромаху добро... (502); . . .добро дава, *което* го има (509); *Което* вѣрува мене. . . (514); *Което* е имал грижа. . . (536); . . .дай *което* нема ни една (559); . . .не щем ни откого добро да приемем *което* зло струва (559); . . .и *което* плъни и тие щьт да. . . (468); . . .човѣци *което* любѣха сиромаси. . . (4); . . .и вие. . ., *което* сте давали на сироти. (498); . . . и вие *което* сте погледовале болни. . . (498); И *което* сте облачиле голи сиромаси. . . И *което* сте приемале пътници. . . И *което* сте имале грижа за сироти . . .И *което* сте помогнале на сироти със. . . (498); . . .*Което* ищем и желаеме... (505); . . . и *което* са на таквази прилика (514); И *което* повикат име мое... (91ϱ); Ами и ние. . . *което* се сподобихме (529); . . .и *което* това работѣт. . . (529); . . .тежко *което* пиют вино (529).

Особено интересно е следното изречение, в което са употребени дателна и винителна форма от местоимението *което*: *Комуто* сте работиле, и *кому* сте слугувале, и *когото* сте слушале, със ниего идѣте (500). Втората дателна форма е без частицата *-то*. Този случай може да се прецени като отражение на разговорната реч и като стремеж да се разнообрази фразата. За съвременната народна реч е характерна употребата на относителни местоимения без частицата *-то*. Проява на тази особеност виждаме и в този случай. В ръкописа намираме също няколко случая на употреба на местоимението без частица *-то*: *Кои* дава сиромаху и. . . (503); . . . е блажен *кои* е сторил добро. . . (529); . . .нѣ си засрамил *кои* се на тебе надѣе (516).

В ръкописа, също така често както *което*, се употребява и местоимението *щото* за всички родове и числа. Напр.: . . .господ *щото* дръжи сичкият свѣт (469); . . . съседину своему, *щото* има добро от бога (493); . . .черковата, *щото е* в. . . (467); . . . сичко, *щото* има зло. . . (470); земате им *щото* имат. . . (468); . . .оние людие, *щото* минуват. . . (474); Елате. . . постници, *щото* сте постиле. . . (498); . . .сичките езици *щото* има по землята: (489); . . . Примерите дотук са в именителен падеж. В Люблянския ръкопис намираме също няколко примера за вини-

[1] Вж. Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII в., СбНУ, XII, стр. 463—560.

телен и дателен падеж: . . . и поклонете се змию, *щотого* зовем диавол. . . (479); А. . онзи господар, *щотому* е нивата. . . (475); Отворете си очите ваши, *щотоги* имате на. . . (467); . .между царието, *щотоги* има по. . . (475); . . . синът, *щото* е видѣл (473); . . .работа, *щото* аз работѣ. . . (514); . . . ще да е истина, *щото* рекох. . . (477); . . .*щото* е мои баща работил (474).

Тук намираме и няколко примера с местоимението *що* в служба на относително местоимение: Да бъде *що* си рекл у добр час (520); . . .от людието, *що* му дават (478); . . тиа думи, *що* щь да ви кажа. . .(467).

Друга особеност, която прави впечатление в разглеждания ръкопис, е честата употреба на относителното наречие *дето* вместо местоимението *който*: Какъв е тойзи човѣк, *дето* слуша. . . 470); . . .човѣка, *дето* беше от злато. . . (472); Камикат *дето* се откьсна. . . (471); . . .цара Александра, *дето* отнапред царуваше. . . (473); . . .тъкмо един бог, *дето* стори небо и. . . (474); . . . томува човѣку *дето* прѣдава и обажда. . . (493); . . .от бога саваота, *дето* е направил. . . (483); Третиат злък, *дето* приличѣше като. . . (473); О зле тогива томува, *дето* завиди. . . (493); . . .и тойзии *дето* свети като слънце (469); Тиа, *дето* сиповат воду в вино (492); . . .воденчарете *дето* са земале. . . (492). И тук намираме примери, в които е изразено дателно и винително отношение: . . .зовем диавол, *детому* се даде воля. . . (479); . . .сън. . .*дето* видѣ пророк Даниил. . . (473).

И така от материала, приведен от Люблянския български ръкопис, можем да направим следните изводи: относителното местоимение *който* е изместило напълно старото местоимение *иже*. Успоредно с *който* се употребява и относителното местоимение *щото* за всички родове и числа. Освен тези местоимения широка употреба има и относителното наречие *дето*. Употребата на *щото* и *дето* в служба на относително местоимение е характерна и за съвременната народна реч. Тази особеност виждаме, че се изявява още в XVII в.

Да видим сега какво ни предлага Коприщенският дамаскин по въпроса за относителните местоимения.

В Коприщенския дамаскин[1] намираме най-много случаи с относителното местоимение *що* (в няколко случая *щото* и *что*). Напр.: . . .да цени майстора и дзиждника, *що* зида камение. . . (1); и тамо *що* беше господар. . . и чинѣше. . . (2); . . . като една пчела работнаа, *що* обходь сички. . . (8); . . .и натопи го у крьвта *що* бѣше изтекла. . . (18); . . .да не оставиш мене, *що* съм раба твоя. . . (9); . . .злато, *що* му си проводил. . . (4); това *що* е сега у темницата (6); . . .сички езици, *що* сте в ад. . . (189); . . .добри людие, *що* сь богу угодиле (5); . . .онзи воин, *что* идѣше от. . . (26); . . .като нѣкоа голѣма ограда *что* е насадѣна вътрѣ. . . (105); . . .не слушаха *щото* бѣше заръчал. . . (139); . . .чюдеса *щото* биваху. . . (154).

В също така голям брой случаи е употребено и относителното наречие *дето* (понякога *гдето*). Напр.: . . . Иоан златоусти *дето* сѣди на. . .

[1] Вж. Л. Милетич, Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в., София, 1908.

(5); . . .диавол, *дето* приноси завист. . . (14); . . .с оногова сиромаха *дето* щеше да се обѣси (55); Камикат *дето* се откасна. . . (124); . . .раба твоя, *дето* съм ради име твое оставила сичко (9); . . .видѣх полата твоа, *дето* ти а съградил. . . (6); . . .пръвото гопие, дето го удари в ребрата. . . (18); . . .щат да плачат тиа, *дето* не дръжеха закон (139); . . .от ония архангели, *дето го* зовѣха (33). В последния случаи чрез вмъкване на местоимението *го* се изразява винителна форма. Същото наблюдаваме и в следните няколко примера: . . . думите. . . *дето ги* наскоро сказахме (11); . . .за моата дъщера, *дето ѝ* е сега свадбата. . . (2); . . .и поиде на онова мѣсто, *гдето му* го показаха (75); . . .места хубави, *дето ги* е бог. . . (5).

Употребата на относителното местоимение *който* в Коприщенския дамаскин е застъпена в по-малка степен. Срещаме напр. следните случаи: Тогива щат да плачат тиа, *който* не слушаха, щото беше заръчал Христос. Тогива щат да се грижат, *които* не слушат думата . . .щът да са осъдѣни тиа, *които* не слушаха що бѣше рекл господ. . . (139). Употребата на въпросителното местоимение *кои* в служба на относително в този дамаскин е слаба. Напр.: . . *кои* има зла жена. . . (158) и др.

Материалът от Коприщенския дамаскин показва, че в него се предпочитат относителното местоимение *що* и относителното наречие *дето* за всички родове и за единствено и множествено число. Употребата на *който* е слаба. Дамаскинът освен това показва народен синтаксис и отразява западни говорни особености. Тези факти доказват, че относителното местоимение *що* и относителното наречие *дето* са били обикнати форми за приставни относителни изречения в западните говори. В съвременната народна реч наблюдаваме същата особеност.

Въз основа на материала от двата паметника, писани през XVII в., можем да направим следните заключения. През XVII в. народният език навлиза в литературата, писана по това време. Във връзка с относителното местоимение този факт се изразява в засилена употреба на относителните местоимения *що* и *щото* и на относителното наречие *дето*. В Люблянския български ръкопис се употребява в много случаи и *който*. Поради това езикът на този ръкопис за нас сега звучи по-книжно. Примерите показват също, че в народните говори през XVII в. се предпочитат неизменяеми форми в служба на относителни местоимения. В нашето съвремие народната реч показва същите особености.

*

През XVIII в. продължава преписването и разпространението на дамаскините из нашата страна. Освен слова с религиозно-поучително съдържание в тях намираме и разкази и повести с исторически характер.

Наблюдения върху употребата на относителното местоимение в български език през XVIII в. ще направим въз основа на материал, събран от Свищовския дамаскин, паметник от 1753 г.[1] и от Повест за па-

[1] Вж. Л. Милетич, Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII в., София, 1923.

дението на Цариград в 1453 г., преписана през втората половина на XVIII в.

Свищовският дамаскин е написан на североизточен диалект. В него намираме най-много примери за употреба на относителното наречие *дето* в служба на относително местоимение. Напр.: . . . Кандиларину, *дето* запале. . . (214); . . .човек, . . .*дето* ще царствува. . . (86); . . .в месеца . . ., *дето* има. . . (83); . . .водата, *дето* е една. . . (96); . . .има душа, *дето* е. . . (90); биеш мъската, *дето* ти нѣ е. . . (85); . . .слово отчее, *дето* създаде. . . (78); . . .ястие, *дето* душата храни, *дето* се нарича. . . (101); . . .сичкото, *дето* видиш по. . . (80); . . .слуги, *дето* да знаят. . . (93); . . .бѣсовете, *дето* изпаднаха (97). Тук намираме няколко интересни примера, в които, за да се изрази винително или дателно отношение, към наречието е прибавено съответно *го* (*я*) или *му*: . . .разпаса си поясут, *дето гу* имаши. . . (132); . . .черковата, *дето я* направи. . . (139); . . .капината, *дето* я видѣ. . . (89); . . .възлѣзе на планина, *дето я* наричаше. . . (85); . . .да му даде от . . .имание, *дето го* носѣше (100).

Местоимението *който* също се употребява в този дамаскин, но сравнително по-малко: . . .*който* са не кръсти, не ще да. . . (97); *който* е добр. . . да прослави. . . (92); А *който* е нечъстив. . . да се. . . (92); . . .със чисто сърце, с *което* са радова. . . (89); . . .върху християните, *което* (sic) вѣрваха. . . (126); Ами *които* са православни тие да са. . . (93); Тези, които него хвалѧт, . . .и *които* го кльнат . . . (86); на другии, *които* са не прилични работи. . . (88). И тук намираме няколко случая за винителна форма на местоимението в мъжки род: . . .да се отфрьлим от тебе . . .*когото* хвалѣт сички бездни. . . (233); И. . . *когото* проклънаше, той . . .и *когото* благословеше. . . (84).

В дамаскина намираме и местоимението *щото* за всички родове и за единствено и множествено число. Напр.: . . .тугози нечестива, *щото* ни ни угажда. . . (130); . . .заради него, *щото* укуси. . . (108); . . . тоѧгата, *щото* . . .прорасте (89); . . .има тѣло. . . *щото* се гледа. . . (90); . . да убогати нас, *щото* сме усиромашели. . . (78); . . .бѣсовете, *щото* са душмани богу. . . (102); И положи го в ясли, *щото* бѣха направени. . . (79). Употребата на местоимението *що* в Свищовския дамаскин е съвсем слаба: . . .черквата, *що* се нарича. . . (149) . . . в едно капище, *що* се наричаше. . . (129).

Свищовският дамаскин показва предпочитане на неизменяеми форми в служба на относителни местоимения, което характеризира народната реч днес, а, както виждаме, и източните говори през XVIII в. Освен това дамаскинът показва, че покрай *дето* и *щото* в източните говори се употребява и местоимението *който*.

Повест за падението на Цариград[1] е написана на народен език, източно наречие. В нея намираме два случая с местоимението *иже*, и то в заглавието: История о плѣнениѧ славнаго Цариграда, *иже* Константин град и новий Рим нарицаетсѧ, *егоже* плени Мохамед вторий. Този факт показва силата на традицията и отдавнашния произход на повестта.

[1] Вж. Л. Милетич, Повест за падението на Цариград в 1453 г., СбНУ, XII, 399—462.

Прави впечатление строежът на изреченията в повестта с това, че не са употребени много приставни относителни изречения. Най-често се употребява местоимението *що*. Напр.: . . .Константинов град, *що* се зове сега. . . (449); . . .и един топ имал, *що гу* возили. . . (448); . . . не помни барашикат, *що* гу бѧха сторили. . . (430); . . .жени, *що* бѧха на . . .и деца и народ, *що* бѧха толкое много. . . (445); . . .уреда, *що* е за дженк. . . (441); . . . царство, *що* падна. . . (430); . . .правѧт кале, *що* е. . . (430); Това сичко *що* стана. . . (452); . . .другите градове, *що* бѧха близо. . .(448).

Успоредно с *що* се употребява и *щото*, и то почти със същия брой случаи. Напр.: . . .престол, *щото* е под слънцето най. . . нави, *щото* бѧха навили Артаксеркса, *щото* са ф морскити длъбини не побираши. . . потреби, *щото* потребиха. . .Троаду. . . победи, *щото* победиха. . . сичкиѧт свет (448); . . .незнаѧха волята божиѧ, *щото* ща стане (443); . . .мѧстоту, *щото* му е. . . (431); . . .трупови, *щото* са отвътре. . . (446); И *щото* останаха. . . (445); . . .*щото* бѧха. . . (443); И *щото* бѧха сас него. . . (442); . . .воеводието гречески, *щото* бѧха у тѧх. . . (446). При местоимението *щото* намираме и един случай на винителен падеж, изразен чрез допълване на местоимението *я*: . . .черкова, *щото* ѧ и сами турците наричат. . . (449).

В повестта намираме и по няколко примера с местоимението *който* и наречието *дето*. Напр.: *Коиту* ще да умри зарад църковата. . . (445); и *които* не послуша. . . (447); . . .*които* се наемаха да минуват. . . (458); . . *които* са чели. . . (452); . . .светлината, *дето* отиде. . . (443; християните, *дето* се. . . (459); черковата, *дето* ѧ зовѧха. . . (461). В последния случай за изразяване на винително отношение е използувана и местоименна форма. Същото намираме и в следните случаи: . . .чюдеса и помощ, *дето ги* видѧха (458); . . .зарад доброту, *дету гу* е сторила. . . (456).

Повест за падението на Цариград има такава постройка на изречението, че не се употребяват в голямо количество относителни местоимения. Най-често се употребяват непроменливите по форма *що* и *щото*, а много по-малко и *който* и *дето*.

Материалът от паметниците, писани през XVIII в., показва, че в българските говори съществува тенденция да се употребяват неизменяеми форми като относителни местоимения.

*

Какво наблюдаваме по въпроса за относителното местоимение през XIX в.? Ще разгледаме „Една българска Александрия от 1810 г."[1] и ще отбележим наблюденията си.

В Александрията от 1810 г. се проявява калоферският диалект. В нея намираме в широка употреба относителното наречие *дето* в служба на

[1] Вж. Л. Милетич, Една българска Александрия от 1810 г., София, 1936.

относително местоимение. Напр.: . . .Александра, *дету* е превзел. . . (68); . . .Дариѧ, *дето* баше най-висок. . . (48); . . .Дариѧ, *дето* ви стори много добро. . . (73); . . .богу, *дету* направи. . . (74); боже вечний, . . .*дето* седиш гори. . . (87); . . .Александра, *дету* ти са мола. . . (87, 91); . . войвода, *дето* ма извади от робство (97); . . .тогози, *дету* отрови . . . (107); . . .образат, *дето* беше изписан. . . (95); . . .сѧт вечний, *дету* варвьт сички души. . . (107); . . .ад, *дету* варват. . . (73); . . .град, *дету* сазове. . . (63, 60); . . .*дето* беши началник на рибити (82); . . .мѧстото, *дету* ти ѝ. . . (106); . . добрини, *дету* ни мой да ги изкажи език. . . (74); . . .цари, *дето* са равниха. . . (48); . . .чудиса, *дету* ни може език. . . да ги изкажи. . . (88); А Кандаркуза и Развана, *дето* ме убиха . . . (73); . . .царства, *дето* не си превзел (83). Тук намираме и три случая, в които винителната форма е изразена, като се допълни *дето* с местоимение във винителен падеж: . . . млекото *дету го* си сукал. . . (101); . . .тиѧ игри, *дету* ми си *ги* проводил (56); . . .Александра, *дето гу* воцари господ. . . (73).

В Александрията намираме по няколко случая с *който, що* и *щото*. Напр.: . . .тиѧ, *които* извадиха. . . (82); Следните случаи изразяват винителен и дателен падеж: . . .*когуту* пази бог. . . (68); . . .със *когото* си сина тогози направих. . . (95); . . .да си избере дивойка, *комто* си ареса. . . (90). Следващият пример е за дателен падеж, в него липсва и частицата *-то*: *кому* трябва жена, да си избере. . . (90); И тръгна. . . Вавилон, *щото* са зове турски Баадат. . . (66); . . .дар, *що* са намира у нас (79, 56); . . . исказа сичку, *що* е чюл и видял (80); . . .думаш тейзи думи, *що* щат да бъдат (79).

Александрията е произведение, написано на народен език, и в нея намираме проявена същата тенденция да се употребяват неизменяеми форми в служба на относителни местоимения, каквато се наблюдава и в останалите материали с народен характер. Тук се предпочита относителното наречие *дето*.

Прави впечатление, че през XIX в. в произведение с народен характер, каквото е Александрията, не е употребена нито един път формата *когото* за предмети, каквито през същия век малко по-късно забелязваме в произведения на наши възрожденци. За тези случаи говоря в началото на статията. Защо се явяват те? На какво се дължат? В края на века такива случаи също няма. Обемът на статията не дава възможност да се приведат примери, но всеки би могъл да обърне, да кажем, страниците на СбНУ от тези години и да се убеди в казаното. Нашите възрожденци Н. Бозвели, Н. Рилски, Ив. Богоров и в. „България“ употребяват формата *когото* за предмети под чуждо влияние. В старогръцки език една и съща местоименна форма означава винителен падеж за лица, предмети и животни. Същото положение е характерно и за френски и немски език. Н. Рилски и Н. Бозвели познават основно гръцки език и влиянието у тях идва от този език. За Богоров и в. „България“ можем да допуснем, че влиянието е от френски и немски език. Чуждото влияние обаче, тъй като особеностите му нямат нещо общо с особеностите на нашия език, се отхвърля в скоро време.

И така относителното местоимение *който*, срещнато за първи път в XIV в., започва постепенно да се употребява по-често. Единичните случай в XV в. се увеличават в следващите векове. Относителното местоимение *който* се създава от въпросителните местоимения *къто* и *кыи*, които през формите *кто* и *кои* и *ктото* и *които* дават форма *който*. Знаем, че местоимението *къто* се употребява в старобългарската и среднобългарската епоха само за лица[1]. При местоимението *иже* забелязваме, че винителната форма се употребява също само за лица, а за предмети — именителната. Напр.: . . .к богу, *егоже* млада возлюби (173, Жит.); и образ принесе ему, *иже* бѣ сам написал (166, Жит.). Тази тънкост в изразяването на винителното отношение, с която се разграничава лицето от предмета, се запазва и в новото относително местоимение *който*. Тази особеност обогатява изразните възможности на литературния език.

Проученият материал показва, от друга страна, че в народните говори съществува тенденция да се употребяват неизменяеми форми в служба на относително местоимение. Тези форми са относителното наречие *дето* и относителните местоимения *щото* и *що*. Тази особеност се набелязва още в XV в. Тя е характерна и за съвременната народна реч. Освен това материалът показва, че относителното местоимение *който* се употребява повече в източните говори, отколкото в западните.

Прави впечатление, че първите примери на относителното местоимение *който* са за лице или лица, които не са назовани предварително:. . . и *които* ходѧт на купля. . . (57, 13); *Които* си остави своата жена. . . (493,12); *Които* струва сиромаху добро. . . (502, 12); . . .добро дава *които* има (509, 12) и др. Най-много се среща разглежданото местоимение в именителен падеж, по-малко във винителен и дателен. В покъсните примери наред с тази употреба се явява и отнасяне на местоимението към съществително и местоимение: . . .тиа, *които* не слушаха. . . (139, Бълг. ст. II); . . .човеци, *които* любѣха сиромаси. . . (4, 12).

При употребата на неизменяемите форми в служба на относителни местоимения често се прибавя местоименна форма, за да се изрази винителен или дателен падеж: . . .разпаса си поясут, *детогу* имаши. . . (132, Бълг. ст. VII); . . .черковата, *дето я* направи. . . (139, пак там) . . . змию, *щото го* зовем диавол. . . (479, пак там); . . .един топ имал, *що гу* возили. . . (448, 12) и др.

Какво намираме относно самостоятелната употреба на относителното местоимение *който* в наши дни, отбелязахме в началото на статията. Тук трябва да забележим, че въпреки даваните в граматиките правила, които се изучават в нашите училища, в преводи от западни езици намираме употребена формата *когото* погрешно. В преводи от руски се среща неправилна употреба на *когото*, когато местоимението се отнася за животни. Тази грешка се обяснява с факта, че в руски език относителното местоимение има еднаква форма за одушевените предмети (лица

[1] Вж. К. Мирчев, Старобългарски език, стр. 59.

и животни). За съжаление трябва да се каже, че такова отклонение от изискванията на литературната реч може да се срещне и в наш ежедневник. Напр.: . . .но и изгражда цялата си защита върху огромната си мрежа на нацистки паяк, нишките на *когото* могат да се забележат, пуснати по целия свят (Отечествен фронт, бр. 5226 от 20 юни 1961 г.).

В съвременната разговорна реч се долавя друга тенденция — да се употребява и за лица от мъжки род именителната форма *който* вместо винителната *когото*. Напр.: Не се обажда *който* викаш; Няма го *който* търсиш. Този начин на изказване обеднява езика.

Различните форми за именителен, винителен и дателен падеж, съществуващи в системата на относителното местоимение *който*, когато се употребява самостоятелно и се отнася за лице от мъжки род, представят оформила се през вековете особеност, която дава възможност да се разграничи категорията лица от категорията предмети и животни. Тази особеност отличава нашия език от другите, дава му възможност за по-разнообразен изказ и го обогатява по този начин. Да се спазва правилото за употребата на относителното местоимение *който* е задължение на всеки културен гражданин.

МЯСТОТО НА ОПРЕДЕЛЕНИЯТА-ПРИЛАГАТЕЛНИ ПРИ МЕСТОИМЕНИЯТА-СЪЩЕСТВИТЕЛНИ *НЕЩО* И *НИЩО*

Йордан Пенчев

Известно е, че от гледище на актуалното (или синтагматическото) разчленяване на изречението нормален (прав) се смята словоредът, при който основното съобщение (или думата, която носи синтагматично ударение) се изказва след изходното съобщение (или след думата без синтагматично ударение)[1]. В съвременния български език обаче прилагателните, употребени като съгласувани определения на съществителни, се явяват обикновено в препозитивна употреба и в случаите, когато синтагматичното ударение пада върху тях, напр.: „Той имаше *сини очи* и *черна коса.*“ Инверсирана, постпозитивна употреба на прилагателните е известна в български език като рядко стилистично явление в художествената проза: „Левски имаше *ръст среден . . .*; *очи сиви*, почти сини“ (Вазов). „Оно и друга дарба му е отделил Господ: дал му *руса коса, копринена*, очи сини като мъниста и златна уста. . .“ (Елин Пелин). „И почна се *борба страшна, яростна и бясна. . .*“ (Йовков).

При местоименията-съществителни *нещо* и *нищо*, които единствени от местоименията могат да имат при себе си синтактични определения, се наблюдава редовна употреба на прилагателните както пред местоимението, така и след него, напр.: „Сякаш слушам гнева на едно водно чудовище. . . *Това живо нещо* не е от тоя свят, то е *нещо апокалиптическо. . .*“ (Вазов). Постпозицията на прилагателното тук не може да се приеме за стилистична инверсия и не може да се говори за субективен словоред, който да е отклонение от нормалната позиция на думата, носеща синтагматично ударение в атрибутивна синтагма. Това налага да се потърсят причините за постпозицията на прилагателното в самите местоимения.

Различната употреба на определенията-прилагателни при съществителните и при местоименията-съществителни говори за различие в характера на субстантивността при двата вида съществителни имена. Това различие се вижда в следните примери: 1) „*Горският* дойде“, 2) „Това живо *нещо* не е от тоя свят, то е *нещо* апокалиптическо“. Естествено е, че местоимението-съществително се отличава от субстантивираното прилагателно по това, че при местоимението субстантивността не е резултат на преход от една част на речта в част на речта-съще-

[1] А. С. Мельничук, Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках, Киев, 1958, стр. 22 и 37.

ствително име, а е обусловена от системната му самостойна синтактична употреба. Сравнението обаче на двете употреби на съществителното *нещо*, взети в отношение и към субстантивираното прилагателно, показва различие в субстантивността на самото местоимение-съществително. В първия случай — „това живо *нещо*“ — местоимението има предметна съотнесеност, както съществителното *горският*. В такива случаи то замества названието или изказването за конкретен предмет или явление и може да се употреби и самостоятелно, без определение („кажи *нещо*“). В това значение местоимението може да се изказва в единствено или в множествено число и да се членува. Във втория случай „*нещо* апокалиптическо“ — местоимението не притежава тая обособеност на съществителното име. То не замества название или изказване, а само посочва съществуването на предмет или явление, за което са известни само някои признаци. Ето защо в това значение местоимението никога не се употребява само, а винаги с някакво определение. Освен това то не може да се изменя по число и да се членува. Това налага извода, че при местоименията *нещо* и *нищо* трябва да говорим за два вида субстантивност: „конкретна“ или „самостойна“ и „абстрактна“, или „несамостойна“ субстантивност. Интересно е да се отбележи, че срещу двата вида субстантивност на българското местоимение *нещо* в полски език стоят две различни думи: „dobra *rzecz*“ — „*coś* dobrego“, „piękna *rzecz*“ — „*coś* pięknego“.

В Речника на съвременния български книжовен език, т. II, 1956 г., при неопределителното местоимение *нещо* са посочени шест значения. Синтактична определеност това местоимение може да получи само в първите две значения: „1. Някакъв отделен предмет, явление и други подобни, които са неопределени или не съвсем ясни. *Нещо твърдо и тежко падна като камък в краката му.* Дим. Димов. *Марга заговори за дребни неща, за времето, за берекета.* Йовков. . . 2. Само *мн. Стесн.* Най-необходими предмети, с които работи, борави човек; вещи. *След малко се появиха Радоил и Славка, последвани от още няколко души разбойници, които носеха вързопи със Славкини неща.* Вазов.“

При първото значение употребите на местоимението са обединени от семантично гледище: местоимението означава неопределеност, която в първия пример е свързана с неяснотата и неизвестността на предмета, а във втория — с обобщаването на различните теми на разговора. От лексико-граматично гледище обаче местоимението има различна степен на субстантивност, без да престава да бъде съществително име. Двата вида местоименна субстантивност са свързани с особеностите на местоимението като част на речта (то не назовава предметите и явленията).

Различното място на определението-прилагателно име е обусловено от различната местоименна субстантивност.

1. Прилагателното има постоянна препозиция, когато местоимението притежава конкретна субстантивност, свързана с определени граматически особености: а) Когато атрибутивното съчетание е употребено като едносъставно изречение след основното изказване; по този начин местоимението замества названието на предмет или изказване за явление, намираши се в близък контекст. „Три години в пушкарията! . . . *Страшно*

нещо“ (Вазов). „Тиква! Звучи някак просташко, дявол да го вземе! *Глупашко, селендурско нещо*“ (Елин Пелин). „Виждам, че не са от към нас. . ., тия са загорски коли — тамошна направа. *Хубаво нещо*“ (Елин Пелин). „Златен косъм! *Нечуто нещо*“ (Елин Пелин). „Скорецът умрял! *Нечакано нещо!*“ (Елин Пелин). „Сега поръчките у него валят. . . *Хубаво нещо*, нали?“ (Вазов). Положението е същото, когато местоимението не замества изказано название на предмет, но съдържанието му е определено от ситуацията: „ — Заповядай, — каза Дяволът и му подаде една цигара. — *Нищожно нещо*, но все пак удоволствие докарва, а?“ (Елин Пелин).

б) Когато съчетанието е сказуемно определение, употребено в началото на изречението (прсто или сложно): „*Лошо нещо* е смукателството без мярка. . .“ (Вазов). „*Хубаво нещо* е да си имаш магаре. . .“ (Св. Минков). „*Жестоко нещо* е да си ловец“ (Елин Пелин).

в) Прилагателните *странно* и *чудно* са в препозиция, когато съчетанието с тях представя едносъставно изречение: „*Странно нещо*: ние вече толкова дни живеехме с една мисъл. . .“ (Йовков). „*Чудно нещо*, защо не му минава. . .“ (Св. Минков). „*Чудно нещо*, каза докторът“ (Вазов).

г) Когато местоимението е в множествено число: „Из Никопол ни пишат *невероятни неща*“ (Ботев). „Колко *различни неща* обичат хората!“ (Д. Немиров).

д) Когато съчетанието е членувано: „Огнянов попита момичето простичко, *същото нещо*, което го попита и Стефчов“ (Вазов). „Тая слаба зарица беше един приятен дисонанс, *едничкото живо нещо* във всеобщата тъмнина и мъртвило на града“ (Вазов).

е) Препозитивната употреба на местоимения-прилагателни е аналогично явление на членуването: „. . . бяхме готови да виждаме *всяко нещо* откъм смешната му страна“ (Йовков). „Понякога *това нещо* така го ядосваше, че той се връщаше съвсем мрачен. . .“ (Елин Пелин). „Аз не зная случило ли се е *такова нещо* в Гюргево или не е. . .“ (Ботев).

Разбира се, прилагателното има препозитивна употреба и в случаите, когато конкретната субстантивност на местоимението се определя от способността му да се изменя по число и да се членува, без да е проявена тая способност специално: „Той още повече се усмихва, когато, като оставя писмото, дълго се взира в *друго нещо*, което много прилича на малка фотография“ (Йовков).

2. Прилагателното има постоянна постпозиция при абстрактна субстантивност на местоимението. В този случай употребата на съчетанието никога не се придружава от посочените граматични особености. „. . . да се осведомят на самото място има ли *нещо вярно* в донесението на предателя. . .“ (Л. Стоянов). „Всеки е длъжен да обажда, ако чуе *нещо зловредно*“ (Ботев). „Искаше да каже *нещо добро, нещо утешително*. . .“ (Елин Пелин). „Вредом се почувствува *нещо страшно, нещо черно, глухо, мъчно*“ (Елин Пелин). „. . . имаше *нещо болезнено* в тая радост. . .“ (Йовков). „Той и послъгва малко, обича да се похвалва, но и покрай лъжата има *нещо вярно*“ (Кр. Григоров). „— Ех, Еньо, да е *нещо друго*, някоя вещ — да я махнем, пък то земя, дето е, там е“ (Елин

Пелин). „Славата не се купува с пари, поетът е *нещо рядко и високо. . .*“ (Вазов). „При това не мислете, че прозрачност и въздушност са *нещо по-горно, по-високо*“ (Ботев).

3. Когато употребата на атрибутивното съчетание не е придружена от посочените граматични признаци — определена синтактична позиция на съчетанието или способност на местоимението да се изменя по число и да се членува, — субстантивният тип на местоимението *нещо* не винаги е ясен. В такъв случай позицията на прилагателното зависи единствено от това, дали говорещият мисли местоимението с определена предметност, която се характеризира с признаци, съдържащи се в предходното прилагателно, или за него е важно съдържанието на прилагателното, което „се опредметява“ от предходното местоимение. „Николай, не обръщай внимание. Тук това е *обикновено нещо*“ (Елин Пелин). „Веднъж на границата стана сблъскване, едно от тия безсмислени и безцелни избивания, които са *нещо обикновено* на това място“ (Йовков). „Когато човек захване *подобно нещо*, трябва да дойде до юс, па тогава да остави. . .“(Вазов). „Рядко бях виждал *нещо подобно*“ (Йовков). Лексикалната тъждественост на съчетанията и тъждествената им синтактична употреба при препозиция и постпозиция на прилагателното може да се приеме за доказателство, че тия случаи също не могат да се обяснят с ролята на синтагматичното ударение.

В Речника на съвременния български книжовен език, т. II, 1956 г., са дадени четири значения на отрицателното местоимение *нищо*. Синтактична определеност се наблюдава само при първото значение: „1. Нито едно нещо (предмет, действие, явление). . . *Баща ѝ беше беден и, освен воденицата, която държеше под наем, нямаше нищо друго.* Елин Пелин.“ Различната употреба обаче на местоимението *нищо* в следните два примера не е отбелязана в речника: „За мене не се грижете. Аз съм вече *едно голямо нищо*!“ (К. Петканов). „Полакомил се е за имот и за земя и за *нищо друго* не мисли“ (Елин Пелин). От тия примери се вижда пълна аналогия в характера на субстантивността на местоименията *нещо* и *нищо*: в първия пример местоимението *нищо* притежава конкретна субстантивност, във втория — абстрактна субстантивност.

Позицията на прилагателното и тук е свързана със субстантивния тип на местоимението. Препозиция на прилагателното обаче е много рядко явление, защото много рядко местоимението се употребява с конкретна субстантивност. А последното се дължи на отрицателната природа на местоимението. По този начин постоянната постпозиция на прилагателните при местоимението *нищо* се обяснява с това, че местоимението изобщо сочи несъществуващо явление — и поради това неопределено, — явление, което не може да се назове. Тъкмо затова при местоимението *нищо* не се наблюдава онова колебание в позицията на прилагателното, което съществува при местоимението *нещо*.

Примери: „Макар и пиян, той не ѝ каза *нищо грубо*“ (Елин Пелин). „На това място шосето вървеше в низко, *нищо особено* не се виждаше“ (Йовков). „*Нищо чудно*, че утре могат да окупират и вилата. . .“ (К. Калчев). „Когато излязохме навън, чухме топовни гърмежи. Нямаше *нищо чудно*“ (Йовков).

Препозитивната употреба на определението прилагателно при местоимението *нищо*, когато то притежава абстрактна субстантивност, е изключение в съвременния български език и неестествена употреба: „Десетгодишната борба на българската демокрация не е *друго нищо* освен борба с българския либерализъм. . .“ (Г. Кирков).

От разглеждането на видовете синтактична определеност на местоименията *нещо* и *нищо* могат да се направят следните изводи.

1. Местоименията *нещо* и *нищо* се определят като съществителни имена главно поради възможността те да се употребяват самостойно. Различната позиция на определението при тях обаче дава основание да се говори за различие в тяхната субстантивност. При абстрактна субстантивност местоимението притежава характер на съществително име само поради самостойната си синтактична употреба. При конкретна субстантивност местоимението има освен това и граматическа съотнесеност.

2. Препозицията на определенията прилагателни имена е свързана с конкретната субстантивност на местоименията *нещо* и *нищо*, постпозицията — с абстрактната им субстантивност. При постпозиция на прилагателното местоимението има субстантивирана функция, защото местоимението няма предметност, която да се определя от прилагателното, а само посочва съществуването на някакъв предмет или явление, което има признаци, изказани с прилагателните.

ЗА РОЛЯТА НА МЕТОНИМИЯТА В СТРУКТУРАТА И РАЗВИТИЕТО НА ЛЕКСИКАТА

(Из лексикографския ми бележник)

Любомир Андрейчин

Понятието метонимия, както напр. и понятието метафора, е възникнало в стилистиката. Затова ние сме свикнали да гледаме на това семантично явление като на особено изразно средство, което придава образност и експресивност на речта. В лексиколожките курсове като примери за илюстрация на това явление често се посочват индивидуални, нелексикализирани метонимични употреби на думите[1]. Дори и когато се посочват лексикализирани метонимии (напр. *бележка* в значение 'оценка на знания или умение', *грее* в значение 'свети'[2]), тези примери са единични и от тях не може да проличи ролята на метонимията в развитието на лексиката. А има основания да се смята, че тази роля още не е оценена достатъчно пълно. Л. А. Булаховски изтъква, че „промените на значенията, предизвикани от асоциацията на явленията по съседство, изобщо са много по-редки от промените с метафоричен характер"[3]. По-внимателното вглеждане в семантичната страна на речниковия материал обаче показва, че метонимията играе много по-голяма роля в речниковия състав на езика. Освен това тя много често трябва да се обяснява с други причини, а не само със стремеж към образност на речта.

Съвсем обикновено и доста разпространено явление е названията на плодните дървета да означават не само растението, но и неговия плод, напр. *слива, череша, вишна, круша, ябълка, праскова, кайсия* и др. (изключенията са редки, напр. *дрян — дрянка*). В някои славянски езици се употребяват отделни названия за дървото ябълка и за неговия плод: рус. *яблоня* и *яблоко*, пол. *jabłoń, jabłko*. Това са обаче изключения. Обикновено едно название се оказва достатъчно да означава двете понятия. Ясно е, че постоянната природна и асоциативна връзка между дървото и неговия плод позволява метонимично приспособяване на названието на едното понятие за означаване и на другото понятие. В случая е без особено значение въпросът, кое название е първично — названието на дървото или названието на плода. Наблюденията биха могли да се

---

[1] Срв. напр. Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, учебник за учителските институти, ч. I, София, 1953, стр. 26; Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, Москва, 1953, стр. 64—67.

[2] Л. Андрейчин, пос. съч., стр. 26.

[3] Л. А. Булаховский, пос. съч., стр. 66.

разширят и да обхванат и редица други растения и добиваните от тях материали, напр. *конопъ, памукъ, ленъ*, които служат и за събирателно означаване на растенията, и за получаваните от тях влакна, т. е. пак за означаване на две постоянно свързани неща. Трябва да се изтъкне, че в този тип случаи не се преследва образност на израза. Тук метонимията се използува за краткост и за техническо опростяване на мисленето и говоренето.

Да се вгледаме в названията на някои синтактични категории: *допълнение, определение, приложение.* Това са отглаголни съществителни, които в буквалния си смисъл означават функциите на някои езикови форми, но в нашето съзнание те назовават самите езикови форми, които са носители на тези функции в строежа на изречението. Очевидно е, че и в този случай метонимичният процес е плод на стремеж към техническо опростяване на израза, а не на стремеж към някаква образност и експресивност. Също и терминът *обстоятелство* означава в буквалния си смисъл известна функция, а ние си служим с него за означаване на езиковата форма, която изпълнява тази функция. И тук названието на функцията се е възприело като название на нейния носител. На метонимични процеси се дължи двузначността на термини като *граматика, фонетика, морфология, синтаксисъ* и др., които означават известни страни на езиковата система, както и научните области (дялове от езикознанието), които се занимават с тях. Тази група примери показват, че метонимията намира приложение и в специалната научна терминология.

Много прилагателни имена, които се използуват за определяне на хората от морално и психологическо гледище, се използуват също и за определяне на техните прояви, напр. *лекомислен човекъ* и *лекомислена постъпка, неморален човекъ* и *неморална постъпка, жесток убиецъ* и *жестоко убийство, весело дете* и *весела песенъ*, срв. също така — *хитър, подъл, честенъ, благороденъ* и т. н. В този случай също имаме проява на метонимичност в мисленето: качеството (определението) на носителя на признака се възприема като качество (определение) и на самия признак. В действителност „метонимията на определението“ е много по-широко срещано явление. Нещо съвсем обикновено е да кажем *вътрешна клиника* вместо „клиника за вътрешни болести“, *нервно отделение* вместо „отделение за болни от нервни болести“ или „отделение за нервни болести“, *класическа гимназия* вместо „гимназия за изучаване (в която се изучават) класически езици“ и мн. др. Този вид метонимия е широко разпространен. Също и при него целта е да се постигне техническо улесняване на израза, а не някаква образност.

Преди известно време работник от едно издателство оспорваше логичността на определението в израза „*тънкорунно* овцевъдство“. Той обаче не беше прав. В светлината на анализирания вече материал се вижда, че тук имаме работа с един доста разпространен тип метонимия, която осигурява значителна икономия на изразните средства. От друга страна, не може да се оправдае твърде разпространената в спортния печат метонимична употреба на съществителното *първенство* в смисъл на „състезания за първенство“, напр. „първенството започва“, „провежда се първенство“ вм. състезанията за първенство започват, провеждат се

състезания за първенство и пр. Нелогичността на тази употреба е твърде осезателна, а и постигнатата чрез нея икономия на изразните средства не е особено съществена.

За да се види широкото приложение на метонимията във всекидневната реч, нека да обърнем внимание и на често употребяваните названия на отдели в учрежденията от типа *отдел „Просвета и култура“, управление „Горско стопанство“* и пр. Тук също имаме преносно, и то метонимично означение на съответните поделения в учрежденията. В основното си значение словосъчетанията като *просвета и култура, народна просвета, горско стопанство* означават, най-общо казано, пак една функция, а в новото си значение за именуване на отдел в учреждение означават ръководния орган на тази функция. Следователно тук се употребява названието на функцията като название на нейния ръководен орган, а това е пак проява на метонимията, която се гради върху постоянната вътрешна връзка между предметите и явленията. Ако искаме да назовем чисто описателно (без метонимия) самия отдел, би трябвало да кажем „отдел *за* просвета и култура“, „управление *за* горско стопанство“ или „управление *на* горското стопанство“ и пр.

В семантичното развитие на думите се забелязват и други интересни и още неизучени метонимични процеси. Тук ще бъдат само набелязани някои примери.

Има случаи, когато названието на един предмет с течение на времето става название само на един от неговите елементи, напр. известно е, че съществителното *гора* в нашия език в миналото е означавало 'планина'. За да се стигне до днешното му значение 'лес', очевидно е станало пренасяне на значението от цялостното понятие 'планина' към по-специалното 'лес', което нормално влиза като един от признаците в съдържанието на първото. Следователно и тук имаме по същество един метонимичен процес, развит в диахроничен план. (В дадения случай не е необходимо да се прави разлика между метонимия и синекдоха, тъй като синекдохата е в същност частен случай от метонимията.)

В други случаи се обособява ново значение на дадена дума поради преосмисляне на нейната употреба в даден сектор от практиката — пренасяне на вниманието върху нова страна или нови подробности, изменения в самия предмет и др. Така напр. — в семантиката на глагола *готвя* се обособява като отделно значение понятието 'приготвям храна', така че освен общото си значение глаголът получава и едно специално значение, което се отбелязва редовно в тълковните речници като отделно значение (и дори е поставено на първо място както в Български тълковен речник, така и в Речник на съвременния български книжовен език). — В семантиката на глагола *грея* се е появило в нашия език ново значение 'светя': слънцето *грее*, слънцето *изгрява*, „А *грей* замислено луната“ (П. К. Яворов) и др. Излъчването на топлина и светлина от слънцето са две постоянно свързани явления. В разглежданите употреби тежестта на значението е минала от едната към другата функция, без да се промени старата езикова форма. — В семантиката на съществителното *перо* днес имаме и значение 'писец'. Днешното метално перо за писане е съвсем нов предмет в сравнение с някогашното паче перо, но поради тяхната

еднаква функция при писането старото название се е задържало и при новия предмет.

В тези случаи думите стесняват или разширяват значението си, развиват нови значения покрай старите (или пък на мястото на старите) във връзка с развитието на мисленето в практическата дейност на хората, като често названието на едно по-общо явление се приспособява и за назоваване на по-специално явление, осъзнато като отделно понятие. Така че и в тези случаи имаме преходи от общо към частно или обратно. Названието на по-общо явление се използува и за название на една новоосъзната разновидност на това явление, като се чувствува обособяване на ново, отделно значение. Това е една особена разновидност на метонимията, която трябва по-специално да се проучи. Тя е твърде разпространена при развитието на многозначността на думите, а това показва също, че разпространението на метонимичните процеси в семантичното развитие на лексиката е много по-голямо, отколкото сме свикнали обикновено да мислим.

Разгледаният материал показва, че метонимията е явление с много по-широк обсег и по-голяма роля в строежа и развитието на речниковия материал. Наред с образната метонимия съществува и чисто „логическа" метонимия. В речниковия материал се откриват грамадно множество случаи на лексикализация на различни видове метонимични промени в значенията, които изискват тепърва специални проучвания. Известното досега стилистично явление метонимия е само частен случай от по-общото явление метонимия, което играе доста съществена роля в живота на езика.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРОМЕНИТЕ В СМИСЛОВАТА СТРУКТУРА НА ДУМИТЕ С ОГЛЕД КЪМ СИНОНИМНИТЕ СИСТЕМИ В ЛЕКСИКАТА

Радослав Мутафчиев

Отдавна вече се смята за общоприето схващането, че езикът представя система от знаци, които взаимно се обуславят и определят. Езиковата система обаче се състои от редица по-малки системи, които се намират помежду си в твърде сложни съотношения. Това са на първо място фонетичната, граматичната и лексикосемантичната система. Те са основата на всеки отделен език. От своя страна тези три системи пък са съставени от други, още по-малки системи.

Първите две системи са относително доста по-устойчиви от третата, която в отделни свои части е много по-подвижна и по-проницаема.

Речниковият състав на езика и особено речниковият състав на литературния език се намира в постоянно изменение дори в живота на едно поколение. В него постоянно навлизат диалектни, жаргонни, специални и различни други нови думи. Цялата пъстрота на речниковия състав се обуславя от обстоятелството, че езикът задоволява нуждите на различните слоеве и групи на обществото за обмяна на мисли. Речниковият състав като основен градивен материал на езика трябва да дава възможност за богат избор и затова трябва да разполага с голям брой думи. Обаче, въпреки неговото постоянно изменение и развитие, трябва да отбележим, че в него съществува известна стабилност, която го прави единно цяло, отличаващо се със своя системен характер. Утвърждаването на една дума в езика или отпадането на някои думи е процес не съвсем краткотраен. Освен това темповете на развитие на езика в областта на лексиката са съвсем неравномерни в отделните звена на лексикосемантичната система.

По-продължителното или по-краткото съществуване на някои думи създава различни условия за уточняване на разнообразни отношения между тях. Затова винаги съществуват възможности за преустройство на някои страни на лексикосемантичната система в сравнително малки периоди от време. Особено типични в това отношение са семантичните промени в отделни думи, когато те са близки или сходни по значение.

Трябва да се отбележи, че системовите отношения в областта на граматичния строеж на езика или звуковия му състав са в голяма степен изучени. Това се дължи на обстоятелството, че граматичните категории, а така също и фонетичните компоненти на езика са сравнително по-

малко по количество. В лексиката обаче отделните елементи представят голямо множество, което твърде много затруднява изучаването на системния характер на езика в областта на речниковия му състав. Тук системността е значително усложнена. Практически колкото повече са елементите, от които се състои дадена система на езика, толкова по-непълно е нейното описание. И това важи в пълна сила за лексико-семантичната система на езика.

*

В тази работа ще се спрем по-специално върху измененията в смисловата структура на някои думи, които взаимно си въздействуват поради създадени между тях синонимни отношения или по-точно поради обстоятелството, че те образуват отделна синонимна система в речниковия състав на езика.

Факторите, предизвикващи различни семантични изменения в думите, на първо място са особеностите и измененията в обективната действителност, в която живее обществото, а на второ място — особеностите на самата лексикосемантична система на езика. Първите фактори са от особена важност за развитието на езика, но те са извънезикови и няма да бъдат предмет на разглеждане в тази статия. Не по-малко важни са и езиковите фактори, които предизвикват различна реакция на езиковите елементи към отделните исторически промени в обществото, на някои от които ще се спрем тук.

Семантичните изменения в речниковия състав на езика наистина се определят от измененията в обществото, обаче те се осъществяват върху основата на структурните особености на лексикосемантичната система на езика.

Разглеждайки лексикосемантичната система, ние откриваме, че отделните нейни компоненти влизат като съставни части на различните по-малки смислови системи, които взаимно се пресичат и си взаимодействуват. Това особено ясно се вижда при синонимните редове, в които отделните синоними могат да участвуват като компонентни на един, два или повече различни синонимни реда.

Всяка дума според своето номинативно значение е член на една от многочислените семантични системи в речниковия състав на езика. Обаче повече от думите са многозначни и с различните си значения те се намират в семантична връзка с думи на няколко семантични системи. По този начин синонимните системи (редове) с различните си компоненти могат да образуват в синхронен план твърде сложна синонимна мрежа от семантични отношения, в която всяка дума диференцира значението и функциите си в известна посока. Така определянето на всяко значение на думата се осъществява съобразно с особеностите на семантичната система, в която думата участвува като съставен елемент. Всичко това означава, че вътрешноезиковите фактори, които съществуват в лексико-семантичната система на езика, са от особена важност при оформяване смисловата структура на всяка дума.

Ако вземем синонимния ред *стар, възрастен* и *дърт*, ще видим, че в основата на тази малка семантична система лежи едно общо по-

нятие, белезите на което са разпределени така между трите синонима, че нито един от тях не покрива с номинативното си значение същото значение на останалите два синонима. Затова всяка дума от този ред функционира като отделна самостоятелна речникова единица в нашата езикова практика.

Думата *стар* в значението си, което се отнася само за човек, притежава следните белези: 1) който има много години; 2) който е преминал етапа на пълното телесно развитие; 3) който притежава качествата на старостта; 4) отношението на говорещото лице към предмета, отразен в понятието на думата, е неутрално.

Думата *възрастен* отправя нашата мисъл предимно към големия брой на годините и към факта, че възрастният човек е достигнал пълно телесно развитие. Отношението на говорещото лице към предмета, отразен в понятието на тази дума, е също неутрално. Другия признак на общото понятие нашето съзнание няма пред вид.

Думата *дърт* притежава също първите три признака на общото понятие, обаче тази дума отразява пренебрежителното отношение на говорещото лице към предмета, отразен в нейното понятие. Затова докато първите два синонима са неутрални, третият е емоционално оцветен.

Думата *стар* като многозначна участвува с едно от второстепенните си значения в една друга семантична система, а именно в синонимния ред *вековен, стар.*

Общият белег, който се притежава от двете думи, е 'който има много години'. Думата *вековен* обаче притежава за разлика от *стар* и белега 'който съществува от векове'. За пълнота трябва да се отбележи, че прилагателното *стар* участвува още и в синонимния ред *вехт* и *стар.*

Подобен случай има в синонимния ред *избивам, изтребвам, погубвам.* Всеки един от тези синоними притежава белега 'лишавам от живот'. При *погубвам* лишаването от живот се свързва предимно с едно лице, при *избивам* — с няколко лица, а при *изтребвам* лишаването от живот е масово.

Първият синоним *избивам* с едно от второстепенните си значения е в синонимна връзка с думата *изкъртвам,* така че се образува нов синонимен ред *изкъртвам, избивам.* Общото семантично ядро, което лежи в семантичната структура на тези две думи, е 'последиците от силен удар'. При синонима *изкъртвам* това общо понятие се ограничава от белезите 'с къртене, с удари отделям, откъсвам нещо затегнато, зарасло в друго'. При втория синоним белегът е само 'с удар изкъртвам нещо срасло се с друго нещо'.

В други случаи дадена дума може да участвува като компонент в повече системи. Такъв е напр. глаголът *развалям,* който е съставна част на пет синонимни реда: с първото си (номинативното) значение 'събарям, разрушавам нещо' този глагол влиза в синонимния ред *развалям, събарям, разрушавам, разсипвам*; с второто си значение 'правя нещо да стане негодно за употреба' — *повреждам, развалям*; с третото си значение 'нарушавам, влошавам нещо' — *нарушавам, влошавам, развалям, разстройвам*; с четвъртото си значение 'разтурям,

осуетявам нещо' — *разтурям, осуетявам, развалям,* и с петото си значение 'научавам някого на нещо лошо' — *покварявам, развратявам, развалям.*

От приведените примери се вижда, че белезите на общото понятие, които откриваме в основата на всяка една от посочените смислови системи, се разпределят между отделните синоними и това разпределение зависи от броя на компонентите в системата. Ако в един език едно общо понятие се изразява от два синонима, а в друг същото понятие се поеме от три или четири синонима, тогава смисловият обем на всеки един от двата синонима в единия език ще бъде по-широк, отколкото този на всеки един от трите или четирите синонима в другия език. Следователно смисловите отношения между различните думи, а така също и техните значения в дадена семантична система не зависят само от реалната действителност, но и от структурните особености на системата, която образуват. Всеки език чрез своята лексикосемантична система отразява действителността по свой начин в съответствие с разположението на нейните компоненти, с количествената и качествената характеристика на всеки един от тях. Обобщенията, които прави мисълта за реалната действителност, са едни и същи, но езиковите знаци, с които се означават тези обобщения, са различни в отделните езици и тяхното смислово съдържание не може да бъде едно и също.

Като разглеждаме разпределението на белезите на общото понятие между съставните елементи на един синонимен ред, трябва да очакваме, че всеки един от лексикосемантичните варианти на реда ще има и различни възможности за свързване с другите думи в езика. В езика всяка дума има различна съчетаемост, различна валентност, ако може така да се изразим. Съчетаемостта на думите също така се намира във връзка със структурните особености на семантичните системи, в които те се намират.

Като резултат от взаимоотношенията между отделните елементи в системата се определя в голяма степен и значението им, а оттук идва и определеността на тяхната съчетаемост, която чрез лексикалното значение, т. е. косвено, се намира в тясна зависимост от особеностите на системата. Напр. ако вземем синонимния ред *велик, знаменит, прочут, голям, известен, именит* и др. и се спрем на синонимите *велик* и *голям*, ще видим, че белезите, които тези два синонима са поели от общото понятие, легнало в основата на цялата система, определят в голяма степен и съчетаемостта им с другите думи в езика. Прилагателното *велик* е поело такива белези от общото понятие, с които се е специализирало да означава само възвишени и изключителни качества на даден предмет. То се използува да означи по-абстрактни съдържания на нашето съзнание, които са характерни за изключителните духовни качества. Затова тази дума използуваме предимно в съчетания *велик мислител, велик поет, велик философ, велик учен, велик мъдрец, велика цел, велик подвиг* и др. Ясно е, че значението на думата определя съчетаемостта ѝ с други думи. Прилагателното *голям* обаче, като запазва предметния характер на значението си, макар че се използува и за по-абстрактни прояви, има по-широка съчетаемост и затова може

да се свързва с по-широк кръг думи, напр. *голям мислител, голям учен, голям враг, голям подлец, голям крадец, голям убиец* и др. Подобни примери могат да се посочат твърде много. Тук ще се спрем на още един. Прилагателните *смел* и *храбър* стоят в един синонимен ред, общото семантично ядро на който е понятието 'безстрашие'. Между двата синонима почти няма семантична разлика, но има разлика в сферата на тяхната употреба. Прилагателното *смел* има по-широки семантични връзки, а прилагателното *храбър* по-ограничени. Първото от тях може да се свързва не само със съществителни, които означават лица или събирателни имена за лица, като *човек, герой, борец, народ, дружина* и др., но и със съществителни, които означават понятия, чиито предмети или явления са притежание на човека, като *ръка, постъпка, поглед, идея* и др.

Прилагателното *храбър* има по-ограничени връзки, тъй като се свързва със съществителни, които означават обикновено лица, като *човек, герой, борец* и др., и със съществителни имена от типа на *народ, войска, дружина* и др. С думи като *поглед, мисъл, идея* и др. то почти не се използува.

По-горе се изтъкна, че лексикосемантичната система не е еднакво чувствителна в различните си звена към измененията в обществото. Отделни смислови системи остават непроменени в продължение на по-големи периоди от време. Други обаче са значително по-подвижни и затова се поддават на по-бързи изменения. Така или иначе речниковият състав на езика се намира в постоянно изменение и развитие, а във връзка с това отделните по-малки смислови системи увеличават или намаляват числения състав на своите компоненти. Включването на нови елементи в границите на дадена смислова система води и до нови прегрупирвания на смисловите отношения между компонентите на системата. И не само това, настъпват известни изменения и в смисловата структура на отделните компоненти на системата.

Измененията на значенията на думите са вече достатъчно изучени. Обикновено те се свеждат до следните три вида изменения: разширяване на значението, стесняване на значението и пренасяне на значението. Тук няма да се спираме върху същността на тези изменения, защото са известни.

При споменатите изменения стават такива промени в значенията на думите, които водят до установяване на нови семантични отношения между тях. Много думи придобиват нови значения. Обаче думите, увеличили значенията си, намаляват своята конкретност и точност и престават да се асоциират с даден вид предмети или явления. Понякога те започват да означават и абстрактни съдържания на човешкото съзнание. Тъкмо едно такова насочване на съзнанието в различни посоки става причина думата да намали своята семантична точност и често пъти говорещият трябва да търси други езикови средства, с които да уточни смисъла на една такава дума. В езика обаче съществува и обратна тенденция, която води до повишаване точността на думата, а именно езиковите средства да стават все по-годни за по-пълно и по-точно

изразяване на мисълта. Как става това повишаване на семантичната точност на думата?

Известно е, че при едно по-нататъшно увеличаване на значенията на една дума степента на нейната точност може да доведе до отслабване на връзките между отделните значения и дори някъде те могат напълно да се прекъснат. Това обстоятелство води според някои лингвисти до появата на омонимия, която от гледище на синхронията е специфична форма на полисемията[1]. Новопоявилите се омоними са думи с по-малко значения и естествено този факт води до повишаване комуникативната точност на езиковата единица. Но повишаването на точността на думата става и по друг начин. Известно е, че както мисленето, така и езикът първоначално са имали конкретно-образен характер. Думите, чрез означените от тях понятия, отразявайки реалната действителност, най-напред развиват конкретни значения. С течение на времето в езиковата практика чрез разширяване, стесняване или пренасяне на значението им те придобиват и други значения.

Както се отбеляза, колкото повече една дума увеличава вторичните си значения, толкова повече нейната представност, свързана с конкретното й значение, избледнява, а новите понятия, които се означават с нея, намаляват своята определеност. Понякога тази неопределеност може да стигне до такава степен, че в езиковата практика думата започва да става неудобна за употреба, дори и когато се вземе в нейното конкретно значение. Езиковият колектив тогава е принуден да потърси друга дума, било новообразувана от съществуващия материал, било някоя вече съществуваща дума в речниковия състав, която да поеме някои от значенията на старата дума. Става така, че старата дума се разтоварва от порасналия в нея семантичен товар за сметка на новата и започва да живее с по-малки значения. Тогава старата дума, като намалява многозначността си, повишава своята годност по-точно да изразява мисълта. Някои езиковеди отбелязват, че тенденцията за повишаване на комуникативната точност на думата намира широко приложение при създаването на синонимика в езика[2]. Новата дума, като се включва в същата система, в която се намира старата дума, става неин синоним с конкретното си значение. Създават се синонимни отношения между двете думи и на първо време конкретното значение на едната дума съвпада напълно с конкретното значение на другата. Обаче ако по силата на известни обстоятелства две думи изравнят напълно значенията си в определен момент от езиковото развитие, това явление има само временен характер. В езика съществува тенденция да няма думи с напълно еднакви значения. Затова едната дума специализира значението си само за едни случаи, а другата — за други. Обикновено явление е по-старата дума да поеме по-абстрактните значения, а новата — конкретното. Така тенденцията за запазване и повишаване на семантичната

[1] И. И. Чернышева, Изменение значения слов как путь развития словарного состава. Проблемы общего и частного языкознания, Москва, 1960, стр. 108; K. Baldinger, Die Semasiologie. Versuch eines Überblicks, Berlin, 1957, 25—26.

[2] Вж. Т. А. Дегтерева, К проблеме синонимики. Ученые записки, I, МГПИИЯ, т. V, Изд. Харьковского государственного университета, 1953, стр. 32.

точност на речниковата единица се осъществява и по този начин. Понякога старата дума може да отпадне от речниковия състав на езика, а ако опази същото си значение, тя излиза от активния речник и ограничава употребата си само в някой от стиловете на езика. Цялото това разпределяне на значенията между думите, станали синоними в даден период от развитието на езика или ограничаване на функциите на думата в дадена посока при езиковото общуване, се дължи на обстоятелството, че думите в езика живеят в определена смислова система. В тази система съществува, така да се каже, семантично равновесие, което се изразява в това, че всички думи трябва да запазят своята комуникативна точност, т. е. всяка дума в системата трябва да представя самостоятелна, различна по значения и по функция речникова единица. Запазването на семантичната точност се състои в това, че полисемията не може да се развива безгранично и че трябва да се ограничава, когато се разрасне твърде много. Ако семантичното равновесие в системата се наруши, тогава именно настъпва преразпределяне на значенията на думите от даден синонимен ред, за да се повиши семантичната им точност. Това ясно личи от следните няколко примера.

Думите *топлота* и *топлина* имат близки значения. В съвременния български език думата *топлота* се използува предимно със значение 'сърдечност в отношенията между хората', напр.: „След много взаимни съвети и допитвания, в които имаше някаква трогателна и задушевна *топлота*, в Люляково най-после се приготвиха за жетва“ (Й. Йовков).

Думата *топлина* живее в езиковата практика със значението 'степен на нагрятост на телата (твърди, течни и въздухообразни); температура', напр. „Камъните около него лъхаха *топлина*, сякаш се топяха от горещината“ (Й. Йовков).

В старобългарски обаче е съществувала само думата *топлота*, която се е използувала в значението на днешната дума *топлина*, напр.: ѩкоже огнемъ горѫштемъ отъгонѧма бо топлота отъ конецъ тѣла[1]; зима бѡ свѣрѣпаа нѣкогда нзлїавшн са тѧшка, море сѣтѧгнѫ даже до безмѣрныа глѫбины н водѫ окаменн съгѫстнвъ теченїе еѫ, н сланое очврѣстн зловѣтрѣныи мразъ. по малѣ же въсїавше топлоты слънечныа[2].

В процеса на езиковото общуване тази дума е придобила и ново значение, с което се е означавало по-абстрактно съдържание на съзнанието 'сърдечност в отношенията между хората или само сърдечност', напр.: бѣше же сестра семоу ѳеодѡсѵѧ чистообразна н чиста жнтїемъ, именемъ поулхерїа, добротоѫ сїаѫшн тѣлесе доброобразнаго, н съвтѧшн са дарми вънатрънѣго благолѣпїа ѩже дѣвоѫ съблюстн себе произволивши н чистотѣ некрадомо хрднтн съкровнще, мѫжьскаго wтрече са въсѣчьскы

[1] С. С. Северянов, Супрасльская рукопись, С. Петербург, 1904 т. I, стр. 89_{25}.
[2] Ioan Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară, făcută pe la 1350, Bucureşti, 1922, стр. 165.

бесѣдованїа, чистомѫ же радоваше сѧ и красномѫ житню, и топлотѫ давѣваше на въсѣко благое дѣло[1].

С тези две значения думата *топлота* съществува в нашите най-стари паметници. Днес обаче в различните български диалекти тя не съществува, не е зарегистрирана и в речника на Н. Геров. Това обстоятелство ни кара да мислим, че думата *топлота* е отпаднала от речниковия състав на български език за известно време. През епохата на Възраждането тя отново се появява в български език. Изглежда, че по книжен път тя идва у нас от руски език. Намираме я в книжнината ни през XIX в. под формите *топлота* и *теплота*[2] и в двете значения, с които тя е съществувала в старобългарски.

В живия народен език обаче вече е съществувала думата *топлина*, образувана у нас със суфикса *-ина* по аналогия на думите *светлина, бързина, коравина, лютивина, киселина* и др. Така двете думи *топлота* и *топлина* в този момент се явяват с напълно еднакви номинативни значения. Това обстоятелство обаче не е естествено за езика и затова настъпва процес на изменение на смисловата структура на по-старата дума. Думата *топлота* тогава изглежда, че заживява много по-активно в езиковата практика с второто си значение, отколкото с първоначалното си конкретно значение. Това обстоятелство е започнало да насочва съзнанието на говорещото лице към по-абстрактното значение, а конкретното постепенно се изоставя. Честата употреба на второто значение на думата *топлота* постепенно измества употребата на конкретното й значение и се стига до момент, когато конкретното значение става неудобно, неестествено за тази дума. Тогава това значение на думата *топлота* се прехвърля върху думата *топлина*, а съществителното *топлота* остава да живее в езика само с абстрактното си значение[3].

Оттук се вижда, че когато в една семантична система се включи нова езикова единица, постепенно настъпва преразпределение на семантичните белези между компонентите на цялата система.

Подобен е случаят с думите *сласт* и *наслада*. Някога думата *сласт* е била използувана в значение 'силно приятно чувство', като съответствие на гръцката дума *τρυφή*. В процеса на езиковото общуване тя придобива и значението 'плътско влечение, сладострастие, похот', с което започва да живее много по-активно, отколкото с първото си значение. По този начин първото й значение се отчуждава от нея и тя

---

[1] Joan Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară, făcută pe la 1350, Bucureşti, 1922.

[2] Сравни: „Както *топлотата* зимно время въсеки день ослаблява, така и сичкото повѣнова (Ем. Васкидович, Първи понятия за детинско употребление, 1847, стр. 14). „Деня преди всяко хранине трябова да са наблюдава по нѣколко пѫтя и въ двата термометра, и ако би *теплотата* да е слязла от 19 до 17 или 16 градуса, този часъ трябова да са запали совата" (Захария Княжески, Практическо руководство за шелководството, 1859, стр. 58); „Отъ сега нататъкъ / Акъ будни бждемъ/ И съсъ *теплотѫ*! / Наше просвѣщенье / Възлюбиме узно/ ... /Бждетъ ти душата,/ Венелине Славний!/ На вѣки спокойна" (Г. М. Л. Софиянец, Пѣсноцѣвка, 1858, стр. 69—70).

[3] За същия развой на думите *топлота* и *топлина* Др. Матеев говори в статията си „Веществено и духовното в значението на думите", Философски преглед, 1931, кн. 3, стр. 224.

остава да се използува само с второто си значение. Първото значение обаче се поема от по-новата дума *наслада*, с което тя днес се използува в нашата езикова практика.

Същия семантичен развой са претърпели думите *област* и *власт*. За разлика от първите два случая двете думи са съществували едновременно в старобългарски с напълно еднакви номинативни значения. В Мариинското евангелие двете думи имат значението 'право и възможност да се управляват волята и действията на другите лица', напр.: І сътворн дъва на десате да бѫдѫтъ съ нимь. І да посылаатъ на проповѣдатн. І имѣтн область цѣлитн недѫгъі и изгонитн бѣсы[1]; бѣ бо оучѧ ѣко власть имъі і не ѣко кънижъници нхъ и фарисѣи[2]. Думата *област* обаче е развила още едно значение — 'мястото, над което се простира властта на някого'. Такова значение намираме в същия паметник, напр.: Възвѣстиша же имъ и вндѣвъшен како съпасе са бѣсъновавъі і молиша и въсъ народъ области гадарнискыѧ отити отъ нихъ. Ѣко страхомь велнемь одръжими бѣахѫ[3]. С течение на времето думата *област* постепенно изоставя първото си номинативно значение и започва да живее в езика само с второто си значение. Така и тук повишаването на семантичната точност на думата се осъществява чрез разтоварване от повече значения.

По-друго е положението при думите *глъбина* и *дълбочина*[4]. Днес думата *глъбина* се покрива с едно от значенията на думата *дълбочина*, а именно 'дълбоко място'. Обаче първата дума, като запазва същото значение, ограничава функцията си само в поетическия стил на български език, а втората като неутрална дума започва да функционира във всички стилове.

Ако разгледаме развитието на двете думи в диахроничен план, ще установим, че само думата *глъбина* се намира в нашите най-стари паметници, а думата *дълбочина* изобщо тогава не е съществувала. Думата *глъбина* се е използувала като единствена редовна дума за означаване на посоченото значение, напр.: се изнде сѣѣн да сѣтъ. І сѣѣштоумоу ова оубо падѫ пѣн пѫтн· І придѫ птица нєбєскыѧ и позобаша ѣ. Другаа же падѫ на камененхъ ѣже не имѣша земла мъногъі і абье прозабѫ зане не имѣше глѫбинъі землѣ[5]; ѣко же прѣста глаа рече къ снмоноу въздѣн [въ]въ глѫбинѫ и вьметѣте мрѣжа ваша въ ловитвѫ[6].

В народните говори тази дума все още се пази. Н. Геров е регистрирал думата *глъбина*. В книжовния език тази дума е запазила зна-

[1] И. В. Ягич, Мариинское четвероевангелие, С. Петербург, 1883, стр. 125_3.
[2] Пак там, стр. 21_{16}.
[3] Пак там, стр. 231_2.
[4] За тези думи Др. Матеев споменава в цитираната статия, стр. 224.
[5] И. В. Ягич, цит. съч., стр. 42_{18}.
[6] Пак там, стр. $210_{17,18}$.

чението си, но вече е специализирала употребата си само в поетическия стил на български език, напр. „морски *глъбини*". Новата дума *дълбочина* има същото значение, но тя функционира във всички стилове на български език.

Както се вижда, тук има случай с по-друго семантическо развитие, отколкото при предишните примери. Новата дума *дълбочина*, като се е свързала с по-старата дума *глъбина* синонимно, се е включила в нейната семантична система. Старата дума обаче не е променила значението си и затова не е станало нужда да се прегрупират белезите на общото понятие между компонентите на системата, а само са настъпили промени във функциите ѝ.

Думата *дан* съществува отдавна в български език. Тя се намира в в нашите най-стари паметници, като точно съответствие на гръцката дума *τέλος*, напр.: достонтъ ли намъ кесарεви дань дати или ни[1]. С появяването на думата *данък* в книжовния език думата *дан* ограничава употребата си в поетическия стил. В поетическото произведение тази дума внася старинния дух на миналото, напр.: „Четете да знайте, що в стари години, / по тез земи славни вършили деди ни,/ как със много кралства имали са бран / и от царе силни земали са дан" (Ив. Вазов). Днес тя се използува в художествените произведения, а във всички останали стилове като неутрална дума се използува думата *данък*.

Подобен семантичен развой намираме при думата *красен* и *красив*, *жених* и *младоженец*, *одежда* и *дреха*, *двери* и *врата* и много други.

На трето място трябва да се отбележат случаи, при които се открива по-друг развой на значенията на думите. Когато в семантичната система се включи нова езикова единица, която влиза в синонимно отношение с някоя от съществуващите думи в нея, тогава новата дума постепенно изтласква старата, която напълно отпада от речниковия състав и се забравя. Старобългарският съюз ѣкѡ [ꙗкѡ] вече не се използува в съвременния български език. Той не е познат на днешното младо поколение.

В старобългарски със съюза ѣкѡ [ꙗкѡ] са се въвеждали подчинени допълнителни изречения. В по-ново време около XV в., когато се появява допълнителното значение на съществуващия вече в нашия език съюз *че*, съюзът ѣкѡ постепенно намалява употребата си и напълно изчезва от речниковия състав на български език, като допълнителното му значение се поема предимно от съюза *че*[2]. Тук семантичната система също запазва своята стабилност и своето равновесие, тъй като новата дума поема напълно значението и функциите на старата дума.

При разглеждане на посочените синонимни отношения между думите, които образуват отделна смислова система, се натъкнахме на три типични случая на развитие на лексикалните значения на думите, а именно:

---

[1] И. В. Я г и ч, цит. съч., стр. 290$_{15}$.

[2] Вж. по-подробно за съюзите ѣкѡ и *че* у К. М и р ч е в, Историческа граматика на български език, София, 1958, стр. 234—237.

1. Когато една дума в процеса на езиковото общуване придобие повече значения, нейната семантична точност намалява. Повишаването на семантичната ѝ точност се осъществява чрез появяването на нова дума, която поема някое от значенията на старата дума. Така старата дума намалява порасналия си семантичен товар и става по-точно средство за израз на вложените в нея понятия.

2. Когато покрай една съществуваща дума се появи друга дума със същото значение, но съществуващата дума запази значението си, тогава по-старата дума ограничава употребата си само в някои от стиловете на езика, а новата като неутрална дума започва да функционира във всички стилове на езика.

3. Когато в една смислова система се включи нова речникова единица, която в процеса на езиковото общуване не само изравни значението си с друга дума от същата система, но и поеме напълно всичките ѝ функции, тогава старата дума отпада не само от системата, но изобщо и от речниковия състав на езика.

ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА НЯКОИ ДУМИ, ЗАЕТИ ОТ ЗАПАДНИТЕ ЕЗИЦИ В БЪЛГАРСКИ

Любомир Ванков

Историята на думите изобщо и на заетите думи специално е история на материалната и духовната култура на народа, комуто принадлежи езикът. Разглежданите от нас двадесетина думи, заети от западните езици, спадат към един ограничен сектор от материалната култура — х р а н е н е т о. Те означават вещи — ядива, подправки и питиета, които не са били изконно притежание на българския народ и които той е заел от чуждите страни. В тази статия ние ще проследим успоредно проникването на тези вещи в бита на българина и на названията им в неговия език.

Разглежданите тук думи, заети от италиански, френски и немски, са влезли в нашия език главно през XVIII—XIX в. до Освобождението. По това време балканските народи — българи, турци, гърци и румъни — са живели повече или по-малко смесено в градовете на Османската империя. Между тях са съществували тесни икономически, битови, културни и езикови връзки. Мнозина българи са познавали езиците, говорени на Балканския полуостров, особено турски, гръцки и румънски. При липсата на политически граници на полуострова е ставало сравнително лесно движението на вещи и предмети от един народ към друг, на думи от един език в друг. Българският език е запазил под турското владичество своята самобитност — специфичния си граматически строеж и основния си лексикален фонд на славянски език, но е усвоил много думи от съседните нему неславянски езици. Наред с елементите от гръцки и турски произход в български език са влезли през гръцки и турски език елементи от западните европейски езици. Гърци и турци, които живеели по периферията на Балканския полуостров, са влизали във връзка лесно по море със западните народи и са усвоили по-рано елементи от тяхната напреднала култура и черти от техния еманципиран бит. Това важи особено за гръцкия народ. През гръцки или турски в нашия език са минали редица думи: *бира, галета, канела, лимоната, макарони, салата, салца, сардела, супа, франдзела* и др. Румънският народ се е отворил за културното влияние на Запада също по-рано от нашия народ, тъй че и той станал, макар и по-късно и в по-малки размери от гръцкия, посредник на културното и езиково влияние на западните народи върху българския народ. През румънски са могли да минат в български напр. *торта, шунка* и др. Излагайки накратко историята

на някои заемки от западните езици в български, ние не държим сметка за тази посредническа роля на съседните нам балкански езици.

В по-малка степен заемането на думи от западните езици се дължи на преките връзки на българите с лица от западен произход, живеещи в Турско. В Цариград и Солун е имало преселници от романските страни, главно италианци, по-малко французи, испанци, каталанци. В източния басейн на Средиземно море те били познати под името левантинци. По-рядко те проникнали и навътре в полуострова, между българите, и то главно в градовете — Одрин, Битоля, Пловдив, София, Търново и другаде. В крайдунавските градове — Свищов, особено Русчук — е имало не малко немци.

Българският народ е изпитал по-късно от своите съседи културното влияние на просветените западни страни. Разположен в средата на Балканския полуостров, гдето е тежал най-много османският деспотизъм, той е бил възпиран най-дълго в културното си развитие от задържащата ориенталска изостаналост. Но ударил и часът на неговото възраждане — бавен и сложен исторически процес, започнал да става по-осезаем през XVIII в. и развиващ се с бързи стъпки през XIX в. до Освобождението. През това време се извършва дълбок прелом в стопанския и културен живот на нашия народ. Постепенно се преминава от феодално-крепостнически към капиталистически производствени отношения, скъсва се с духовната култура на Средновековието и ориенталския бит, отслабва влиянието на църквата и се усвоява светската култура на просветените западни народи. Този културноисторически процес намира отражение в езика. В българския речник постъпват думи от западноевропейските езици. Ние разгледахме другаде[1] как се отразява този процес в лексиката на храненето.

Ето подредени в азбучен ред думите, предмет на настоящата статия. За всяка отделна дума е посочен пътят на нейното проникване в български, както и, с възможната точност, която позволяват документите, времето на нейното постъпване в нашия език.

Бира, от итал. *birra*, е документирана за пръв път на български в 1851 г.: *Бирата е питие стипцаво и мало горчиво* (Гигиена, Цариград, 1851, стр. 39). Думата се среща в български текстове между петдесетте и шестдесетте години на XIX в., в които се дава без обяснение като позната вече на българите. Бирата, питието и названието му, са дошли от юг, от Италия в големите пристанищни градове, като Цариград и Солун (срв. нгр. *μπίρα*, тур. bira), а оттам по-късно са минали в хинтерланда, по българските земи. На гърците тя е била известна още в XVIII в., както показват гръцките речници. Според български източник в Европейска Турция към 1866 г. е имало вече бирарии (в. Дунав от 26. XI. 1866), напр. в Русчук, т. е. Русе (в. Македония от 13. V. 1867). *Бирария* от своя страна е венецианска дума (biraria), дошла на Балканите през новогръцки (*μπιραρία*).

Бордо 'червено вино, произвеждано в околностите на гр. Бордо (Франция)', от фр. *bordeaux*. Думата е отбелязана за пръв път на български

[1] Сп. Български език, год. X, 1960, кн. 1, стр. 21—36.

в Цариградски вестник от 13. XI. 1854 г. Питието и името му са станали познати най-напред на цариградските българи след петдесетте години на миналия век.

Бульон 'отвара от месо или зеленчук', от фр. *bouillon,* се среща в няколко български издания между петдесетте и шестдесетте години на миналия век: *Те попитаха тогава, ако има чорба от варено месо, което буйльон нарицават* (Цариградски вестник от 9. IV. 1855 г.). В „Готварска книга" (Цариград, 1870, стр. 97) се дава рецепта за бульон. По това време думата е била позната на някои българи.

Ванилия, от итал. *vaniglia.* Думата се среща за пръв път в рецепта от тефтера на видинския търговец М. Й. Шишманоглу (стр. 118) от първото десетилетие на XIX в. По това време е била позната на българите като име на лечебно средство. Отбелязана е в печатни издания още преди Освобождението, напр. в. „Практическа медицина" (1854, стр. 18). Думата е минала с облика, който има в народния италиански език, *vaniglia,* като име на вносен артикул, в новогръцки (*βανιλία*) и турски vanilya), а от тези два езика в български.

Галета 'сухар на отделни питки', от фр. *galette* или итал. *galletta* е документирана за пръв път на български в Цариградски вестник от 2. I. 1854 със значението 'войнишки сухар'. С това значение е била позната у нас преди Освобождението. Обща заемка на новогръцки (*γαλέττα*), турски (galeta) и български от френски и италиански.

Жамбон 'пушен свински бут', от фр. *jambon,* е отбелязана за пръв път от Г. С. Раковски, у когото е пряка заемка от френски: *жамбон французшки — свински сухи бутове* (Предвестник Горскаго пътника, Новий Сад, 1856, стр. 10). Същият твърди, че „локанките не са по-долни по вкус от французшки жамбони и сосисони" (Показалец, 1853, стр. 38). Думата е станала позната у нас между петдесетте и шестдесетте години на XIX в.

Какао, от испан. *cacao,* а тя от езика на ацтеките (туземен народ от Мексико). Думата се среща в български текстове от първата половина на XIX в., което показва, че по това време е била позната на нашите сънародници: [Южна Америка] *производи има: захар, каффе, какао, памук* (Славяноболгарское детоводство, V, 1835, стр. 86). На Балканите продуктът и названието му са минали от испански или италиански (cacao) с гръцко посредничество, срв. нгр. *καϰάο.*

Канела 'ароматична подправка', от итал. *cannella,* е документирана за пръв път в български лечебник от XVIII в. (ДБВК, София, № 798, стр. 132). Била е позната на българите като лечебно средство през XVIII в., а може би по-рано. Минала е от италиански в гръцки (*κανέλα,* Somavera, 1709) и оттам в български. Наред с *канела* се е употребявала по същото време и думата *дарчин,* от персийски, дошла у нас през турски (darçin).

Кафе, от итал. *caffè,* облик, отбелязан за пръв път в лечебник от XVIII в. (ДБВК, София, № 798, стр. 221). Кафето било пренесено от Арабия в Цариград през XVI в. и оттам се разпространило в Балканския полуостров и в Европа. Кафенета е имало в началото на XVIII в. в Би-

толя, Скопие, Бялград[1], а вероятно и по българските земи. Българите се запознали с кафето най-напред от турците с формата, която думата има в турски: *кахве, каве* от тур. *kahve*. По-късно продуктът се е внасял не от Арабия, а от колониите на западните страни и затова думата проникнала у нас с италианската си форма caffè през нгр. *καφές*.

Кашкавал, от итал. *caciocavallo*, е отбелязана за пръв път на български в тефтера на видинския търговец М. Й. Шишманоглу от началото на XIX в. (стр. 142). Продуктът и името му са познати на Балканите от няколко века. Най-старото свидетелство, че в България се е произвеждал кашкавал, е от XVI в. и се отнася до Видинския край[2]. Общобалканска заемка: срв. нгр. *κασκαβάλι*, рум. *caşcaval*, тур. *kaşkaval*, срб. *качкавал*.

Коняк, 'спиртно питие от преварено вино, произвеждано първоначално в гр. Cognac', от фр. *cognac*. Българите се запознали с питието и името му около средата на миналия век през Цариград. Думата е отбелязана за пръв път в Цариградски вестник от 6. VIII. 1849: *коняк „едно като ракия"*. Конякът станал скоро известен между нашите сънародници. Ето що пише един от тях: *Изпих три чаши... после разумях, че се викало коняк* (в. Дунав от 11. VIII. 1865).

Лимоната, от итал. *limonata*; *лимонада*, от венец. *limonada*. Първоначално думата е означавала 'питие от вода, лимонов сок и захар', оттам и *лимоната*, производна от итал. *limone* 'лимон'. Документирана е на български от първата половина на XIX в.: *Ще употребляват питиета, които са малко кисяли, каквото лимонадата* (Игиономия, Цариград, 1846, стр. 32). Обликът *лимонада* е дошел в български през нгр. *λιμονάδα*, а обликът *лимоната* през тур. *limonata*. И днес има в нашия език колебание между двете форми. Думата е документирана в новогръцки от XVIII в. Вероятно е била позната и на българите по същото време.

Макарони 'тесто във вид на дълги кухи пръчици', от венец. *macaroni*. Думата е дошла на Балканите с венецианската си форма и със значението си на хранителен продукт, най-напред в Турция, срв. нгр. *μακαρόνια*, отбелязана в гръцки речници от XVIII в. На български е документирана от 1854 г.: [болният] *да яде макарони; пазарски макарони* (Практическа медицина, Константинопол, 1854, стр. 24). Българските документи ни дават основание да смятаме, че към средата на миналия век в България са се продавали пазарски макарони, а са се правели и домашни. Думата е минала в нашия език от новогръцки.

Паста 'особен малък сладкиш', от итал. *pasta* 'тесто, име на разни тестени изделия'. От италианските говори думата е минала в началото на XIX в. в нгр. *πάστα*. Сигурно от новогръцки е била заета в български още преди Освобождението. Съществува и в турски, срв. тур. *paste* 'пирожное, кондитерское печенье' (Д. А. Магазаник, Турецко-русский словарь, Москва 1945). Обща заемка за балканските езици от италиански.

[1] Вж. Г. Елезович, Кафа и кафана на Балканском полуострову. Прилози за књижевност, историју и фолклор, кн. 18, стр. 633.

[2] Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на Балканските земи, I, София, 1959, стр. 61.

Пържола, пражола, от венец. *brisiola*. На пръв поглед тази дума, тясно свързана с гл. *пържа, пража*, не изглежда заета. Все пак суфиксът *-ола* издава чуждия ѝ произход. Среща се в български още преди Освобождението с облика *призола: Требува да ядем една призола* (*печено месо*) (в. Турция от 24. VII. 1865). Венец. *brisiola* 'котлет, печен на скара' започва своята миграция в XVIII в., когато минава във френски (brésoles) и южнонемските говори (Brisole). Вероятно в началото на XIX в. била пренесена в Цариград, оттам нгр. *μπριξόλα* и тур. *brizola*. В турски тя търпи фонетични промени: началното звучно *b* става беззвучно *p*, оттам тур. *prizola*, после началната група *pr* се разделя, оттам *pirzola*. Тези две турски форми в българските говори са били сближени, поради сходство в значението си с гл. *пража, пържа*, оттам бълг. *пражола, пържола* 'пражен в тиган котлет'.

Ром 'подобно на коняк силно спиртно питие от захарна меласа', от англ. *rum* през фр. *rhum*. Спиртно питие, фабрикувано в английските колонии, напр. в Атилските острови, внасяно в Цариград, както личи от търговските новини, поместени в Цариградски вестник. Думата е била позната на Балканите в началото на XIX в., ако не и по-рано. Документирана е на български в запазено писмо на Г. Фотинов до сина му К. Фотинов от 1829 г.: *Чадо мое Костадине, приях 2 кутии ракии ром* (СбНУ, XI, стр. 596). Многобройните текстове, в които думата е отбелязана, показват, че ромът е бил популярно питие у нас преди Освобождението. *Да ми пратят дрехите*, пише един българин, *като приложат при них и една бутилка ром* (Писмо от 1858 г. Из архивата на Н. Геров, II, 516). Обща заемка за трите балкански езика, срв. нгр. *ρόμι*, тур. *rom*. Както показва фонетичният ѝ облик, думата е заета не направо от английски (rum), а през френски (rhum).

Салам, от ит. *salame*, дума, която датира в италиански от XVI—XVII в., но се разпространява в Европа заедно с изнасяния от Италия продукт през XIX в. Усвоена е от всички балкански езици: нгр. *σαλάμι*, тур. *salam*, рум. *salam*, алб. *sallam*. В нашия език е документирана за пръв път във в. Турция (Цариград) от 24. XII. 1865 г.: Забранено било да се ядат в турската столица поради холерата жамбон, суджуци, саламия, пъстърма. Формата *саламия* сочи на гръцки, *σαλάμια*, мн. ч. от *σαλάμι*. Можем да приемем, че думата е влязла в български с гръцко посредничество през Цариград.

Салата, от венец. *salata*. Думата е позната с двете си значения: 1) 'градинско растение с крехки и сочни листа'; 2) 'ядене, приготвено от зеленчук, полято с масло и оцет' във всички балкански езици: нгр. *σαλάτα* тур. *salata*, рум. *salată*, бълг. *салата*. Стара заемка от венециански. Езикът, посредник за разпространението ѝ на Балканите, е новогръцкият, в който е документирана преди няколко века. В български е отбелязана за пръв път в Лечебник от XVIII в. (ДБВК, София, № 798). Възможно е да е била позната у нас и преди XVIII в.

Салца, от диалектно итал. *salza*. Думата, която значи 'подправка във вид на течност за ядене, доматено пюре', е била позната на българите още преди Освобождението. Тя е общобалканска заемка от диалектен италиански произход: срв. нгр. *σάλτσα*, рум. salţă, тур. salça. Новогръцкият език е опосредствил заемането ѝ от балканските езици.

Сардела, от ит. *sardella.* С двете си значения 1) 'вид риба', 2) 'консерва от тази риба' е била позната още преди Освобождението. Документирана е за пръв път на български в 1835 г.: *Каче сардели* (Писменник общеполезен, Бялград, 1835, стр. 50). *10 кутии сос сардели френски* (Писмо от 1857 г., Архив Н. Геров, II, 793). Изразът *като сардели* е от това време: *Налягали като сардели* (Цариградските потайности, II, 1869, стр. 87). От италиански думата е минала у двата крайморски народа от южните части на Балканския полуостров, гърци и турци (срв. нгр. *σαρδέλα*, тур. *sardela*), а от тях е била пренесена в хинтерланда, между българи и румъни. В гръцки и турски думата датира от няколко века. И у нас може да е била известна още в XVIII в., а дори и по-рано.

Сироп, от венец. *siropo.* Думата идва от араб. *šarāb,* която чрез средновековно-латинските форми *siropus, sirupus* е влязла в европейските езици. На Балканите е дошла от италиански и венециански. Главният й разпространител на полуострова е новогръцкият език, в който тя съществува от няколко века (срв. нгр. *σιρόπι,* от итал. sciropo или венец. siropo). Обликът *сирон* е документиран за пръв път на български в Лекарственик от XVIII в. (ДБИВ, Пловдив, № 125). По това време е била позната у нас като медицински термин. Лечебни сиропи са били внасяни от Венеция в Солун през XVIII в.[1] В български тя е била известна и с други форми: *широн* (от ит. sciropo), отбелязана в тефтера на видинския търговец М. Й. Шишманоглу от първото десетилетие на XIX в., и *шурун,* от тур. *şurup,* заета от арабски.

Сос 'рядка като каша прибавка към ядене', от фр. *sauce.* Думата е отбелязана у нас още преди Освобождението (Скороучащий французин, 1863, стр. 146). Употребявал се е и обликът *соус* (Богоров, Френско-бълг. речник, 1869: sauce „соус") от рус. *соус,* заета от английски.

Супа, от венец. *supa.* Документирана е за пръв път в български текст от 1835 г. (Разговорник греко-болгарский, Бялград, 1835, стр. 55). Позната е била по това време на българите от градовете, а известна е била у нас вероятно още през XVIII в. Минала е в български по слухов път от новогръцкия език (срв. нгр. *σούπα*), в който пък е заета от венециански. В новогръцки съществува от няколко века. Още преди Освобождението *супа* почнала да измества по градовете *чорба* (от тур. çorba).

Торта 'голям тестен сладкиш с кръгла форма', от ит. *torta.* Думата се среща в български публикации между шестдесетте и седемдесетте години на миналото столетие, когато е била позната на някои българи по градовете. Отбелязана е за пръв път в „Скороучащий французин" (Букурещ, 1863, стр. 218). Като устна заемка е дошла у нас от европейските преселници в Турско: италианци (ит. torta), немци (нем. Torte), а може би и с известно участие на румънския език (срв. рум. tortă).

Франдзела 'продълговат бял купешки хляб'. Думата съществува в български в два облика: *франдзела,* който е дошел от нгр. *φραντζέλα,* и *франджела,* който сочи на тур. *francala.* Тя е образувана от итал. *franca,* израз, който означава всичко френско, италианско, европейско въ-

[1] N. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe s., Paris, 1956, стр. 237.

обще (срв. *a la franca* 'по европейски', и от един романски суфикс *-ella, -ola* и значи 'хляб, приготвен по европейски'. Движила се е от юг на север, от източната част на Средиземноморския басейн, най-вече от Цариград, към вътрешността на Балканския полуостров. Думата е засвидетелствувана в гръцки извори от XVIII в., но е значително по-стара. В български е била позната вероятно още в XVIII в.

Чоколато 'шоколад' от итал. *cioccolato*. Думата е документирана за пръв път на български в тефтера на габровския търговец х. Христо Рачков от 1798 г., стр. 69 (*26 гроша чоколато*), което показва, че в края на XVIII в. в някои наши градове продуктът е бил вече търговски артикул. Обликът *чоколато* сочи на итал. *cioccolato*, минала у нас през новогръцки *τσοκολάτο*. Формата *шоколад*, която е по-късна, сочи на нем. *Schokolade* или на рус. *шоколад*. Дълго след Освобождението българите познавали този продукт със старото му име *чоколато*.

Шампанско 'вид бяло възсладко пенливо вино'. Френската провинция *Champagne* била първото място, гдето в края на XVIII в. започнали да приготовляват това вино, оттам френското му название *champagne* (по елипса на vin de Champagne). В турски и гръцки виното било наречено също с името на провинцията, оттам тур. *şampanya* и нгр. *σαμπάνια*. Българите в Цариград се запознали с виното през турски и гръцки, поради което името му в първите български публикации, в които то се среща, е *шампания* (Любовник или неговите в Цариград от любов приключения, Цариград, 1849, стр. 30). На една вечеринка, дадена в българското училище в Пловдив през 1868 г., „*се продавали в една стая сладки ястия, пития и шампании*" (в. Македония от 28. XII. 1868). Обликът *шампанско* (т. е. шампанско вино) е отбелязан в сп. Зорница от януари 1864 г.

Шунка 'готово за ядене месо от свински бут или плешка', идва от южнонемски (баварски, австрийски) *Schunke*, нем. *Schinken* 'бут'. Думата е минала на Балканите най-напред в срб. *šunka*, засвидетелствувана още от В. Караджич (Српски рјечник, 1818 г.) и рум. *şunka*. У нас думата е дошла от север, чрез немските заселници в Дунавските градове и от Румъния. Документирана е за пръв път в 1863 г. (Скороучащий французин, Букурещ, 1863, стр. 247: jambon 'шунка'), но е била позната сигурно по-рано. Контаминираната форма *шумка* датира също от преди Освобождението (Златний извор, Бялград, 1870, стр. 113).

ПРИЛАГАТЕЛНО *КИПЪР* И ГЛАГОЛ *КИПРЯ СЕ*

Стефан Стефанов

Прилагателното *кѝпър, кѝпра* и глаголът *кѝпря се* имат сравнително неширока употреба в целокупния български език. Може би това да е причина някои от видните изследвачи на историята на българския език да не са спирали вниманието си върху тях. Пропуснал е да ги разгледа и Кирил Мирчев в своята доста пълна „Историческа граматика на българския език“ (София, 1958).

Глаголната форма *кипря се* (или близки до нея) изобщо не е засвидетелствувана в старобългарски паметници (вероятно поради по-особения характер на значението ѝ — то се свързва по-тясно с представи от кръга на бит, човешко тяло и дейности около човешкото тяло). Прилагателната форма кѫпрꙑй се дава от А. Х. Востоков в неговия „Словарь церковно-славянскаго языка“[1] с илюстративен материал ꙗзы҃ка҆ плѡ҇ть ѥ҆сть кѫпра҆ а҆кы҃ гѹ҆ба҆ от Шестоднева на Йоан Екзарх и се определя като „пр. ноздреватый“ — явно поради неосъзнаване на значението му. Същата форма, същият израз за илюстрирането ѝ и същият неточен превод са дадени и у И. И. Срезневски[2] — явно като безкритична заемка от Востоков, въпреки че тук се добавя и „ср. чешск. nekyprost — леность“. У Ф. Миклошич[3] формата за мъжки род е възстановена във вид кѫпръ, като е използуван същият израз от Йоан Екзарх. Значението на думата е определено като „foraminosus“ — също, както изглежда, твърде далече от конкретния случай в Шестоднева. Други примери с това прилагателно в проучените старобългарски паметници не са отбелязвани; формата не се намира и в Архива за старобългарски речник, понастоящем работен в Института за български език към Българската академия на науките.

Глаголната форма *кипря (се)* пък съвсем липсва и в по-стари, и в по-късни паметници.

По-точният превод на споменатия израз от Шестоднева на Йоан Екзарх би бил: езичната плът (материята на езика) е шуплеста (пореста, бухнала, нетвърда, нестегната, негъста, подпухнала) като гъба.

---

[1] Издание втораго, том первый, Санктпетербург, 1858, стр. 193.

[2] Материалы для словаря древнерусскаго языка по письменнымъ памятникамъ, том первый, Санктпетербург, 1893, стр. 1418.

[3] Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865, стр. 328.

В други речници на старобългарския език, като напр. в речника на Sadnik и Aitzetmüller, това прилагателно (както и глаголът) не се намира. Там близка форма е кипрьскъ, чието значение обаче и в Клоцовия сборник, и в Супрасълския сборник, откъдето е извлечена, е притежателно прилагателно *кипърски*, т. е. 'този, който е от остров Кипър'[1] — а такова значение вече е твърде далечно от значението на кыпрый [кыпръ].

По своя фонетичен облик прилагателното *кипър*, както и глаголът *киприя се*, насочват доста определено да се смятат за преки заемки от гръцки език. Впрочем такова мнение и направо изказва К. Мутафов, който в списание Родна реч дава речник от редки, според него, думи; непосредствено след думата *кипро* и нейните обяснения 'изправено, стройно, гиздаво' той забелязва: „гръц. *κύπρος*, у Н. Гер. посочена като бълг."[2]

Такива случаи на преки заемки в старобългарски език от старогръцки са били често явление. Напр. близкото по звуков облик до *киприя се* старобългарско съществително кипоурнъ е гръцкото съществително *κηπουρία*, само че с малко поизменено значение — не вече като 'градинарство'[3], а клонящо в значението си към самото място за отглеждане на зеленчуци — може би в значение на 'градина за зеленчук'. Към това значение насочва примерът отъ кипоурне зелне у Ф. Миклошич[4], както и следният текст из Оряховска грамота от XIV в.: 'Нлн сѣнокосн, 'нлн жрѣнкн, 'нлн кнпѵрне, 'нлн периволе, 'нлн бранницѧ[5]. Изреждането на ливади (-сѣнокосн), воденици, бранища, „периволи", заедно с кнпѵрне дава достатъчно основание за тълкуването на последната дума като 'място за произвеждане на зеленчуци; бахча'. Точното старогръцко название за градина, както изглежда, не е заето в старобългарски, тъй като то гласи *κῆπος*[6], а *κηπ-ουρός* има значение 'пазач на градина' или пък направо 'градинар'[7].

Споменатото от К. Мутафов *κύπρος* наистина се намира в гръцки език, но неговото значение там едва ли може да се смята като същото или близко до 'изправено, стройно, гиздаво'. Така напр. Boisacq[8] го опре-

---

[1] Вж. L. Sadnik und Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidellberg, 1955, стр. 49.

[2] Списание Родна реч, г. VIII, 1935, кн. 3—4, стр. 134.

[3] Срв. Греческо-русский словарь Ивана Синайскаго, часть первая, А—К, Москва, 1879, стр. 523; M. A. Bailly, Dictionaire grec-français, Paris, 1894, стр. 1087.

[4] Вж. Fr. Miklosich, цит. речник, стр. 286; впрочем обяснението там е и 'cultura hortorum'.

[5] Грамоты болгарских царей, труд Г. А. Ильинскаго, Москва, 1911, стр. 25; Оряховска грамота от 1 декември 1348 г.

[6] Старогръцко-български речник, съставили М. Войнов, Вл. Георгиев, Б. Геров, Д. Дечев, А. Милев, Мл. Тонев, София, 1939, стр. 363.

[7] Древнегреческо-русский словарь, составил И. Х. Дворецкий, том I, Москва, 1958, стр. 942.

[8] E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 3-e édition, Paris, 1938, стр. 537.

деля като съществително от ж. р. със значение 'cyprus ou henné, Lawsonia alba' (растения!) и още 'mesure de capacité pour les céréales' (= мярка за обем!), т. е. значително далече от българското *кипро*. Bailly[1] също така дава две значения за *κύπρος*: „1) cyprus ou henné, plante odorante qu'on recueille à Chypre, en Syrie, en Egypte, et dont la fleur ou le suc étaient employés pour une huile ou certains parfums et onguents || 2. mesure de deux modii" (= също растения! и мярка за две гръцки медии), т. е. също несъвпадащи със значението на българското наречие *кипро*.

В речници на новогръцкия език думата *κύπρος* изобщо не се посочва[2], както и българското прилагателно *кипър, -пра, -про* се превежда на новогръцки с *λυγερός* и с *ὄμορφος*[3], т. е. също няма съвпадение на формите по фонетичен строеж, нито дори що-годе приближаване. Тук не би могло да се търси и пряко влияние от географското название на остров *Кипър*, тъй като обяснението за неговата етимология се оказва доста приемливо: Cyprus или Cypros е 'остров, богат с медни руди' (от cyprum = металът мед). В такъв случай мъчно може да се изведе направо българското прилагателно *кипър, кипра* от гръцкото съществително *κύπρος*, нито пък от названието (също съществително собствено име) на о. Кипър. Доста разпространеното у нас лично име *Кипра* би могло да се изведе от мъжкото име *Кипро*, което пък е по-кратка форма от гръцкото лично име *Κηπριανος* (бълг. Киприан). Това лично име пък има значение 'човек от о. Кипър', както и името на гръцката богиня *Киприда* (= Афродита; у древните римляни Венера) може добре да се изведе също от *Кипър* (*Киприда* = 'жената от Кипър; кипърката'). Обяснението на фамилните имена *Кипров, Кипровски* и др. в такъв случай не би представлявало трудности (*Кипро* > *Кипров* > *Кипровски*).

За значението на прилагателното *кипър* в българските речници се дават твърде разнообразни обяснения. Найден Геров[4] определя *киприй* като „хубавий, гиздавий, красний, лепий". Освен прилагателното Геров дава и отглаголно съществително *кипрение* със значение кичение, тавра, таврение, както и глагол *кипря* (и *кипря се*), който значел „кита, кича, гизда, труфя, тавря". В речника обаче е приведен само един пример — *какъв се кипри като ходи*, — който едва ли може да илюстрира напълно ясно дадените пет значения на глагола. Значението на *кипър* е неясно и за А. Дювернуа, който в своя речник поставя след тази дума въпросителен знак, вместо да даде обяснение на прилагателното[5]. Той привежда също само един пример, взет от Ст. Верковић[6]: „Дай ми, мале, остро ножче, да расека жълта дуня, да разкваса кипра уста". В тълковния речник на Стефан Младенов[7] *кипра* е обяснено

[1] M. A. Bailly, Dictionnaire grec-français, Paris, 1894, стр. 1154.
[2] Срв. напр. Гръцко-български речник, София, 1957.
[3] Българско-гръцки речник, съставители К. Илков и др., София, 1960, стр. 450.
[4] Речник на блъгарский язык, част втора, Пловдив, 1897, стр. 439.
[5] Словарь болгарскаго языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати, выпускъ I, 1885—1888, Москва, 1889, стр. 965.
[6] Народне песме македонски Бугара. Скупио Стефан И. Верковић. У Београду, 1860.
[7] Български тълковен речник с оглед към народните говори, т. I, София, 1951, стр. 1022.

с лат. foraminosus, като е прибавено и „чеш. kypрá ňadra 'бухнали гърди'". Първо значение е посочено „красен, гиздав, хубав; *стар.* леп; *рус.* миловидный". Като второ значение се дава „*първич.* заоблен, бухнал" и се привеждат изразите от Н. Геров и Ст. Веркович. Добавя се и „Кипри устни, недра" — последното вероятно под влияние на чешкото словосъчетание, тъй като в български то едва ли може да бъде засвидетелствувано. А в своя „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език" Ст. Младенов го определя като 'кипнал, бухнал'[1]. В „Български тълковен речник"[2] *кипър* е определена като 'строен и напет; гиздав', глаголът *кипря* като 'докарвам, уреждам, разхубавявам, гиздя', възвратният глагол *кипря се* — като 'ходя кръшно и напето'. В издадения през същата година Академически тълковен речник[3] за прилагателното *кипър* са дадени две значения: 1) 'строен, напет, гиздав' и 2) 'хубав, красив'. Глаголите са определени така: „*кипря.* Глася, гиздя, кича, труфя" (т. е. много близко до Н. Геровото обяснение) и „*кипря се.* Стоя или се движа стройно, напето". При това и след прилагателното, и след двата глагола е поставена изрична бележка „н а р о д н о". Според устно изказано мнение на Стефан Илчев значението на глагола *кипря се* е тясно свързано с живо, бързо движение, придружено с красиво възприятие за наблюдателя — движение било на устни, на вежди, на рамене, било на снага, — поради което именно само тези части на тялото могат да бъдат определяни с тези епитети и с тези глаголи.

Заедно с това в двуезични българско-чужди речници най-често се включва глаголът *кипря се* (обикновено без прилагателното *кипър*), като му се дават най-разнообразни преводи. Така напр. Сава Чукалов превежда на руски този глагол със „стараться выглядеть красивым"[4]; Атанас Яранов[5] го обяснява с „affecter des manières délicates", като включва и прилагателно *кипър* (определя го като „à la bouche et aux lèvres délicates; guindé"), и отглаголно съществително *кипрене* („affectation de manières"). В синонимния речник на Л. Нанов[6] *кипър* са дава като „народно поетично" със синоними *хубав, гиздав, строен, красив, напет, кокетен.*

Както се вижда от приведения материал, значенията на интересуващите ни думи — прилагателно *кипър* и глагол *кипря* (*се*) — обикновено се свързват с положителни, красиви качества на предметите и действия на лицата, въпреки че значенията са разнообразни в рамките на общо взето положителната характеристика, която се дава с прилагателното и с глагола. При това, както се вижда, значенията са недостатъчно уточнени, доста колебливи у различните съставители на речници.

Тази колебливост в значението на прилагателното и глагола се подсилва вероятно и от недостатъчно ясната им етимология. Както се видя,

---

[1] Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 238.

[2] Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, Български тълковен речник, София, 1955, стр. 292.

[3] Речник на съвременния български книжовен език, т. I А—К, София, 1955, стр. 602.

[4] Полный болгарско-русский словарь, София, 1947, стр. 142.

[5] Българско-френски речник, София, 1949, стр. 323.

[6] Български синонимен речник, трето преработено издание, София, 1958, стр. 188.

кипър и *кипря се* не могат да се изведат като преки наследници на гръцки форми. Ст. Младенов указва[1], че прилагателното *кипри*, което той сравнява с чеш. kyrá ňadra, има индоевропейски произход — от и.-е. корен *kū-p-: kou-p-... в българското *ку-п*. Вярно е, че стб. кѫпъ има редица съответствия както в другите славянски езици (рус. ку́па 'куп, множество', пол. чеш. kupa, словен. срб. хрв. kup, луж. гор. и дол. kupa 'могила'), така и в другите индоевропейски членове на езиковото семейство: кор. и. -е. *kou- > слав. *ку-* с наст. -пъ, и.-е. *kou-po-s[2]. Също така корен и.-е. *kūp- се намира в стб. къпѣтн, рус. кипѣть[3].

Но трудността произлиза от въпроса: как да се обясни наличието на *-р-* в *кипър* и *кипря (се)*? В чешки език, където съществува прилагателно *kyprý* и глагол *kypřiti*, те се извеждат без никакви уговорки от старобългарския глагол къпѣтн[4]. Дори в най-нови чешко-руски речници[5] глаголът *kypěti* и прилагателното *kyprý* са дадени така: *kypěti* (= кипеть) и *kyprý* (= рыхлый). В такъв случай би трябвало само да се уточни, че във форманта *-ър* (в *кипър*) съгласната *р* е също такъв образуващ елемент, какъвто е и в *да-р, да-рити, да-ровати* (слав. корен да-, индоевр. *do- в гр. *δί-δω-μι* 'давам', *δῶ-ρο-ν* 'подаръкъ', лат. dō-nu-m и т. н.); същото и в *пи-р, пи-ровати* (корен пи-, индоевр. *pŏi-, *pŭ-). Същият формант *-ръ* би могъл да се търси и в стб. мокрѫ[6]; заради значението може да се сравни и слав. *мочур* 'блатливо, тинесто място' и *мокър, мокрота, мочити*[7] (в последната форма без *р*). Както изтъква и А. Мейе, прилагателните тук са доста многочислени, нови образувания няма, напр. рьдръ (по образец рьдѣтн) 'хубав', срв. лат. ruber, гръц. *ἐρυθρός*; остръ, срв. лит. aštras (aštrus) и гръц. *ἄκρος*; добръ от корен, който дава също така и добл, -добнтн, и т. н.[8], от и.-е. корен *dhabh-, с разширения *dhabh-io-, *dhabh-ro-: лит. dabà 'особеност, характерно качество', dabìnti 'украсявам', dabnus 'миловиден', латин. faber 'майстор', гот. ga-daban 'улучвам, случва се'. Формантът *-ър* личи също така още и в *храб-ър, вед-ър, щед-ър* и други.

В такъв случай прилагателното *кипър* и глаголът *кипря се* трябва да се определят като старобългарски думи с индоевропейски корен. Интересно е обаче, че понеже тия думи стават фактически неясни етимологично, напр. в чешки език прилагателното *kyprý* развива значения

---

[1] Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, стр. 238.
[2] Там, стр. 262.
[3] Срв. Ст. Младенов, пос. речник, стр. 238.
[4] Вж. V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стр. 253.
[5] Вж. Чешско-русский словарь, составил А. И. Павлович, Москва, 1960, стр. 239.
[6] M. Sadnik und Aitzetmüller, цит. речник, стр. 270.
[7] Вж. Ст. Младенов, Студии по славянско и сравнително езикознание, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, г. XIII—XIV (1917—1918), стр. 3 и сл.
[8] Срв. A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1934; руско издание А. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, стр. 282.

'мек, рохък, крехък (хляб), рохкав'[1] — твърде близки до старобългарското значение, както и до едно от значенията на глагола *kypěti*: подпухвам, надувам се, бухнувам[2].

В старочешки прилагателното *kyprý* има доста по-широко и по-неустановено значение[3]. В такъв случай в чешки език *kyprý* може да е заемка от старобългарски език, където се е срещала с почти същото значение както в чешки език днес, обаче тази дума по-вероятно е наследена в чешки от праславянски, тъй като е явна еднаквостта в значенията на двете форми — стб. кыпръ и чеш. *kyprý*.

В новобългарски тя добива нови значения ('гъвкав, красив, хубав'), които добре личат в българските диалектни форми — там, както ще се види по-долу, покрай общоизвестното *кипри уста, кипри устни* се явяват и *кипра фиданка, кипри рамене*. Че значението 'хубав, сочен, красив, гиздав' (за уста и устни и общо за човек) е вторично, личи от факта, че днес в славянските езици, където има тази форма, то не се явява — запазено е само първичното значение на *кипър* 'дупчест, рядък, рехав, рохкав, неплътен'. Такова раздвояване в значенията на славянските думи е обичайно явление.

Думи, подобни на глагола *кипря (се)* и на прилагателното *кипър*, не съществуват в съвременния руски език, както и в стария църковнославянски руски език. *Кипър* и *кипря се*, или подобни на тях форми, не се отбелязват и в „Краткий словарь шести славянских языков (Вена, 1885) на Фр. Миклошич. Няма ги и в полски език, също и в украински език. Там обаче има близка форма *кіпний*[4], която е неясна за съставителя на речника и той е поставил след обяснението й въпросителен знак. В приведения пример към *кіпна дорóга*: „Як упаде пошпай (свіжий сніг), та дорога стане кіпною“ би могло да се догади близко значение до старобългарското кыпръ. Също така близко значение се долавя и в по-старото украинско *киприй*, което влиза в съчетанията *киприй хлѣб* и *кипра земля*[5]. В сърбохърватски език думата *kipra* (съществително) се намира само в съвсем далечното значение 'psovka za staru ženu'[6], и то отбелязано само „u jednoga pisca XVIII vijeka“. В старосръбски кыпь се среща със значение 'лице' (vultus, persona)[7]; това значение е запазено и в по-

[1] Вж. Vladislav Šak, Česko-bulharský slovník, v Praze a v Bratislave, [б. г.], стр. 292.

[2] Там; срв. също Цв. Романска, Чешко-български речник, София, 1961, стр. 215.

[3] Jan Gebauer, Slovník staročeský, v Praze, 1904, стр. 195.

[4] Борис Грінченко, Словарь української мови, т. II, Киев, 1908.

[5] Вж. Малорусько-німецький словар, уложив Евгеній Желеховський, т. I, Львів, 1886, стр. 342; че наистина формите *кіпний* и *киприй* са по-стари, личи от факта, че те не са споменати в по-нови речници на украинския език, например в доста пълния Украинско-русский словарь, т. II, Киев, 1958.

[6] Вж. P. Budmani, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezyka, dio V, u Zagrebu, 1898—1903, стр. 3.

[7] Срв. Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, дио први у Београду, 1863, стр. 520.

новото сърбохърватско *kîp* (persona, corpus, forma)[1], както и *кип* 'статуя, бюст' и *кипар* 'ваяр, скулптор'. В тези случаи не би могло да се търсят остатъци от праславянски форми, още повече пък след като в споменатите сърбохърватски речници тези думи са означени като преки заемки от маджарски — *kép*.

И така, тъй като в чешки и украински се намират прилагателни, близки по форма и по семантично съдържание до старобългарското кѫпрѣнъ, новобългарското прилагателно *кипър* и глагол *кипря се* в никакъв случай не биха могли да се смятат за заемки от гръцки.

Още едно косвено доказателство за славянския произход на думите е, че прилагателното *кипър* е разпространено по почти цялата територия на българския език, както личи от данните, които дава Архивът за български диалектен речник в Института за български език. То, както и глаголът *кипря се*, се явяват редовно в Североизточна България, в централните балкански области, в Родопите и Пирин, и спорадично — в Западна България. По значението си тези думи биха могли да се групират по следния начин:

Обикновено най-често прилагателното *кипър* като епитет се съчетава със съществителните *уста* и *устни*, напр.: „Да си ти вйде *кйпрата* ўста, *кйпра* ле си е като шчо бѐше. За кого̀ чўваш, мо̀ме, *кйпрата* ўста?“ (Банско)[2]; „Жѣта дўне и нѐренче, да ра̀сквасе *кйпри* ўста...“ (Нидобрадско, Разложко)[3]; „Да расквàса *кйпра* уста̀“ (Баня, Пещерско)[4]; „За твòите, мо̀ме сѐвдо, *кйпри* йуста̀“ (Баня, Чепинско)[5]. По-рядко *кипър* се отнася общо за млад, хубав, снажен човек, за да означи качество не на отделна част от човешкото тяло, напр.: „Он'а *кйпър* чѐл'а̀к кат ста̀на...“ (Алагюн, Бургаско)[6]; *кйпър* — хубав, красив, нежен (Нова Надежда, Хасковско)[7], спретнат, приличен, деликатен (разложки говор)[8]; *кйпра* — красива (мома) (Неврокопско)[9]; „От сѐка страна̀ е ўбава Милта̀на: бѐла, цървѐна, та и *кйпра*. Па и момчѐто и е фнòго *кйпро*“: (Банско)[10]; „Самичак си, сино, еснуну слонци, *кипра* царичка, сино, месечинкана“ (Стойките, Рупчос)[11]; „Мòминѐ ра̀нѐт на стòдна вòда, шта си йда, кузўм *кйпру*, шта си йда“ (Устово)[12]; „Мѐне ни сô йе слўшѐлу — пйлешти ѐсни гла̀суве, питў ма вòдѐт, м^а̀л'е л'е, пйлѐшти *кйпри* дра̀густ'е“ (Устово)[13]. В единични случаи са засвидетелствувани форми на наречието *кипро*,

---

[1] Срв. P. Budmani, цит. речник, dio IV, u Zagrebu, 1892—1897, стр. 956; вж. също и Вук Стеф. Караџић. Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, у Београду, 1835, стр. 280.

[2] СбНУ, XLVIII, 464.

[3] СбНУ, III, 63.

[4] СбНУ, XXXIX, Стоин, 251.

[5] СбНУ, XII, 15.

[6] СпБАН, LVI, 60.

[7] ИИБЕз, IV, 227.

[8] Македонски преглед, VI, 1931, 3, 118.

[9] Македонски преглед, X, 1936, 1 и 2, 165.

[10] СбНУ, XLVIII, 464.

[11] СбНУ, II, 130.

[12] СбНУ, VII, 3, 37.

[13] СбНУ, I, 2, 35.

например в Малкотърновско, в значение 'напето, стройно'[1]. По-изолирано стоят два случая — *кипро* със значение 'рядко' (от Ошане, Белоградчишко)[2] и *кипра, кипро* като оскърбителен епитет (от Бобошево, Ст. Димитровско)[3]. Както се вижда, общо взето значението на *кипър* има позитивен характер, показва положителни качества.

Глаголът *кипря се* е засвидетелствуван само като възвратен, и то също така предимно със значение 'издокарвам се'[4], 'труфя се'[5], 'стоя мирно, мъдря се'[6], 'гиздя се'[7], 'правя гримаса, за да се представя за добър'[8] и други. В един случай, записан от мене в говора на село Златарица, Еленско — *къкъ̀ ми_съ_кѝприш, къкъ̀ ми_съ_пѐриш*? — глаголът е употребен с презрителна, с пейоративна отсянка.

Както личи от повечето диалектни материали, първоначалното значение 'хубави, меки, пухкави и червени (устни, уста)', което впрочем стои твърде близко до значението на изходния корен *ку-* (напр. в *куп, купчинка* и под.), се е разширило доста много, като с *кипър* започват да се означават положителни качества изобщо на човек. В глаголната форма това по-разширено значение вече преобладава: *кипря се* изключително се отнася до труфене, гиздене не на отделна част на тялото, а общо на човека. Дали в тези случаи биха могли да се търсят влияния от гръцки език, където напр. глаголът *κυπρίζω* съществува с едно от значенията си като 'être dans sa fleur'[9] (= 'съм в разцвета си') — е доста трудно да се допусне, още повече че това значение се отнася само за вино и олио. Далече стоят и възможните съчетания, смислови сближения в значението на *кипря се* с различните медни и други метални украшения за жените, които украшения да има вероятност да се свързват с названието на остров Кипър. Да се допуска влияние от гръцката дума *конте* (и глагол *контя се*) за създаването на глагола *кипря се*, тъй като *конте* е доста късна заемка[10] — е също така твърде смело предположение, въпреки близкото значение на *конте* 'човек, който обича да се гизди'. Подобно би било и предположението за влияния от румънски език, където наистина съществуват думи chip 'лице, физиономия', както и chipeş 'представителен, красив', но те се посочват също като унгарски заемки.

---

[1] Сп. Родна реч, XII, 187.

[2] ИССФ, VII, 113. В този случай може да се предположи истински архаичен остатък от старобългарската форма *кѫпрѫнъ*, тъй като значението 'рядко' доста се приближава до цитирания пример от Шестоднева на Йоан Екзарх.

[3] СбНУ, XLII, 101. Тук пък може да се дири семантично влияние на споменатата по-горе сръбска форма *кипро*, която има също така ругателно, оскърбително значение.

[4] ИИБЕз, IV, 227, Нова Надежда, Хасковско.

[5] В изрази като „*някѝприлъ_съ* къту_мла̀дъ бу̀лкъ" (записано от мене в диалекта на село Златарица, Еленско).

[6] В СбНУ, XLVIII, 464, от Банско, за илюстрация на това значение са дадени случаите: „*Кѝпри се* кату мла̀да невѐста прет кум. Довѐчера Мара *ке се кѝпри* пред главѐшницйте. Па та̀а мома̀ се фѝдо *кѝпри* — срам йа̀ е да проду̀ма".

[7] Сп. Родна реч, VIII, 134, предимно от Северна България.

[8] Сп. Родна реч, XIII, 185, Веригово, Карловско.

[9] Вж. M. A. Baillу, пос. речник, стр. 1153.

[10] За пръв път е документирана в Смешний календар, Цариград, 1861, стр. 95, дошла от новогръцкото *κόντες* 'красив и благопредставителен господин', обаче самата тя заета и после преосмислена от италианското conte 'граф'.

В такъв случай българският характер на *кипър* и *кипря се* остава безсъмнен, както и връзката му със старобългарския глагол кѣпѣти, за който Преображенски[1] дава твърде интересна връзка със санкритските форми гл. kṣipáti 'хвърлям, мятам' и прил. kṣiprás 'бърз'[2].

В съвременния български книжовен език тези думи са разширили и обогатили своето значение, което вече почти се е откъснало от първоначалното, а в глагола има поява и на един съвсем нов, пейоративен смисъл.

Прилагателното обикновено се явява само в женски род или в мн. число. Обичайното и за диалектите съчетание от прилагателно *кипра* и съществително *уста* (*устни*) е засвидетелствувано и в практиката на съвременни български писатели, напр.: „Личка, ниско дълговеждо момиче, с *кипра устичка* и живи хитри очички, пропълзя през коленете на другарките си...“[3]; „ — Море Тодоро, медена душо, тегли ми вода, напой ми коня — кон с бели ръце, мен с *кипра уста*“[4]; „Ами че тя била хубава, нашата началничка... *Устата* ѝ малка, *кипра*, нослето приятно...“[5].

Доста многобройни са случаите на разширяване обсега на прилагателното *кипър* — явяват се словосъчетания *кипри рамене*, напр.: „Вирнала глава над *кипри рамене*, впила поглед в мечкаря, тя [Калина] върви право към него...“[6]; „Не се захвана хорото изведнаж. Докато не довтаса луд гидия, който, с забучена гиргина на ухо, щом се показа от улицата и закриви *кипри рамене*, дочул кръшния припев на гайдата“[7]; *кипра жена* (мома), напр.: „Найден — От извор идеше ти, с бели менци на рамо, *кипра* като тънка фиданка...“[8]; „Христофор се увлече в танца. Харесваше му младата *кипра*, гъвкава *жена*, която в движения, в поглед, в прическа съвсем нямаше вид на работничка“[9]; *кипра вдовица*, напр.: „Що моме стрете, Стояне — на всяка жълта жълтица; двояк на млада невеста, до два на *кипра вдовица*“[10], по-нататък и пренесено метафорично — в съчетанието *кипра бъклица* („А *кипра бъклицата* преминава, поред гърлата жадни освежава“[11]), та чак и в *кипри улици* („Имаше наистина много такива улици — ...тъкмо когато са искали да хвърлят измъчен поглед на своите *кипри посестрими* [улици] отвъд, да вдъхнат от техния друг въздух“[12]). Както личи от примерите, употребата на прилагателното, макар и не много честа, се разпростира вече не само в

[1] А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, Москва, 1959, стр. 308.

[2] Това значение се приближава до тълкуването на Ст. Илчев за *кипря се* 'правя бързи движения с някоя част на лицето', което бе споменато по-горе.

[3] Д. Ангелов, На живот и смърт, 1955, стр. 324.

[4] К. Христов, Самодивска китка, 1905, стр. 71.

[5] В. Диаватов, Началничката, хумористичен разказ, в. Отечествен фронт, бр. 3490, 1955.

[6] П. Ю. Тодоров, Идилии, т. I, 1908, стр. 30.

[7] Ив. Кирилов, Съчинения, т. II, 1929, стр. 110.

[8] Р. Стоянов, Майстори, 1927, стр. 52.

[9] Б. Болгар, Близнаците, 1958, стр. 15.

[10] К. Христов, Самодивска китка, стр. 21.

[11] Ем. п. Димитров, В страната на розите, 1939, стр. 29.

[12] В. Вечерни новини, бр. 2812, 1960.

художественото лично творчество на отделни автори, а се намира и в публицистични материали — във вестниците.

Невъзвратната глаголна форма *кипря* не е засвидетелствувана в Архива на Института за български език при Българската академия на науките.

При глагола *кипря се* доста ясно се наблюдава все по-засилваща се употреба, както и съвсем ясна диференциация в значенията му — освен известните, появява се и едно съвсем ново, неизвестно на по-старите автори значение, което е с негативен характер.

В следните случаи се съдържа посочваното в някои речници значение 'стоя или се движа стройно, напето'[1]: „Василе, на твоя ден и добитъка се радва. Виж Балана и Чивгата какви *се кипрят*!"[2]; „На! — не натам! — ей горе [към щърковото гнездо] гледай — ха! Цял час, речи, ги [щъркелите] гледам от купата и милно ми, та трижди подмладях! Хе! — виж я, а? — каква *се кипром кипри*, а той пък — на! — току потраква клюн..."[3]; „Стори ми се дори, че и тя ме взе за един от мятежниците, които така внезапно раздвижиха града и създадоха дело, за чиито последици щеше да се приказва не дни, а цели месеци. Свободното ми *кипрене* по площада пък, може би, отдаваще на моята ловкост да се измъкваш от всички примки"[4].

В друга група примери значението на глагола *кипря се* е също така известното и споменато в речници 'труфя се, гиздя се, докарвам се'[5]: „А Гочо *се кипри* пред огледалото, нарежда си перчема на сколуфи по челото..."[6]; „Още не минала неделя и жените на всички по-заможни граждани *се кипреха* с тях [новите обувки]"[7]; „Всички пионери *се кипреха* в сини гащета и бели блузки"[8]; „От студентите пред изпит лей се пот обилна. Ученичките *се кипрят* в облекло цивилно"[9]; — Ама ти *си се накиприла* като за сватба! — И за сватба да е!... Искам, докарвам се."[10] „Както е известно, в песента се говори за девойка, която *се кипри* и хвали с получения подарък"[11]; „Димитрана *се бе изкиприла* в специално ушита за сватбата басмена рокля"[12]. И доста други.

С близко значение, обаче с доловим оттенък на пейоративност 'труфя се, като се перча с труфилата си', са глаголите в следните два примера: „—Господин Васил Будаков, какво *се киприш*, като циганска невеста, върху

---

[1] Вж. Речник на съвременния български книжовен език, том I, София, 1955, стр. 602.

[2] Й. Йовков, Ако можеха да говорят, 1936, стр. 7.

[3] Сл. Красински, Фиданките цъфтят, 1956, стр. 73; тук като че за пръв път се среща и адвербиализираната форма *кипром*.

[4] Ст. Чилингиров, Хлеб наш насущний, 1926, стр. 96.

[5] Срв. напр. посочения Речник на съвременния български книжовен език, стр. 602.

[6] Чудомир, Избрани произведения, 1949, стр. 88.

[7] Ст. Чилингиров, Хлеб наш насущний, 1926, стр. 125—126.

[8] Цв. Ангелов, Честна дума, 1958, стр. 28.

[9] В. Стършел, бр. 695, 1959.

[10] П. Станчева, откъс от повестта Утро с надежда, в. Народна култура, бр. 9, 1961.

[11] В. Литературен фронт, бр. 46, 1955.

[12] В. Литературен фронт, бр. 3, 1960.

седлото“[1]; „Нима овцете не разбраха, че скромността е чест?! А днес те *кипрят се* като кокони“[2].

В значение на 'хубавея' (изобщо) е употребен глаголът *кипря се* в случаи като: „В зеленина и дъхав росен цвят *се кипри*, хубавее Русе“[3]; „Тук-таме се мяркаше и някоя нова неизмазана къщурка, на чийто горен етаж още не бяха поставени дървениите, а по прозорците на долния *се кипреха* чисти перденца“[4]; „Старо е Паскалево, но у него всичко е ново. Срещу кооперативното стопанство, в голям двор, *се кипри* нова, еднокатна сграда“[5];„...край браговете му *се кипрят* летовищни къщички, а водите му слизат шумно“[6].

С малко по-особено, но все още не пейоративно значение е употребата на глагола в два примера у Д. Талев, в които впрочем може да се предположи изобщо употреба със стилистична цел — за създаване на архаичен и народно-разговорен колорит на повествованието: „Все дебнеше [учителят Вардарски] да погледне Ния, но тя, старата, улавяше всеки негов поглед. А Ния се мъдри пред него, *кипри се*. Едвам преглъща залците си, стиска устни“[7] и „Ами — да, това беше нейното Ленче, мъничко, слабичко и *се кипреше* насреща й със светнали очички“[8].

Съвсем ново, неотбелязвано досега в речници значение на глагола *кипря се* се наблюдава в езиковата практика в последно време. Значението е чисто пейоративно, при това примерите са зарегистрирани почти само от практиката на публицисти — преобладаващо от вестници. Това може да бъде много показателен факт за новост в семантиката на постария глагол, за нов клон в неговото значение, тъй като явно етимологията му е доста неясна. В събраните от мене примери значението на *кипря се* е 'незаслужено заемам място, надувам се без основания, пъча се поради мними заслуги, перча се'. (Разбира се, понякога употребата е метафорична). Напр.: „Тия безобразни ръчни работи *се кипрят* в моминския чеиз наред с прекрасните тъкани престилки, черги и платна“[9]; „Запитан от представители на печата как възприема обявяването независимостта на Кипър, Нане Ване отговори: „Убаво! Лошо е само дека англичаните още *се кипрят* там“[10]; „В „Симката“ на драматичния артист Ромео Ганин освен собственика важно *се кипреше* оперната певица Розина Стоева—Голденвайзер“[11]; „След известно време „творбата“ цъфва в страниците на някой наш вестник, а отдолу *се кипри* името на неизвестен, но затова пък, виждате ли, „млад“, „талантлив“ и „свеж“ автор“[12]; „В левия ъгъл откъм вратата *се кипреше* голяма тенекиена

[1] К. Петканов, Дамяновата челяд, 1943, стр. 7.
[2] М. Леви, Апел за скромност, в. Стършел, бр. 574, 1957.
[3] В. Стършел, бр. 747, 1960.
[4] В. Барух, През стобора, в. Работническо дело, бр. 134, 1956.
[5] В. Народна култура, бр. 40, 1958.
[6] Ст. Станчев, На раздумка, 1959, стр. 87.
[7] Д. Талев, Преспанските камбани, II изд., 1956, стр. 63.
[8] Пак там, стр. 168.
[9] В. Народна култура, бр. 9, 1961.
[10] В. Стършел, бр. 758, 1960.
[11] В. Стършел, бр. 783, 1961.
[12] В. Литературен фронт, бр. 17, 1958.

кофа, очукана и свита от дългото употребление“[1]; „Тази стая беше заключена, но през прозореца Ленко видя одрано агне, закачено на гредата. В ъгъла *се кипреше* бинлик“[2]; „Кръчмарят Кольо Игнатов от село Ветрино, Варненско, до новата 1960 година е надчитан 34 пъти на обща сума 35,000 лв. Но въпреки това той продължава да *се кипри* зад тезгяха на селската кръчма“[3].

Освен с това значение, пак с пейоративен пълнеж, обаче без елемента „пъчене, незаслужено надуване“, а като 'муся се, мръщя се, цупя се', се намират и формите, употребени в следните примери: „—Пък ти не я харесваше, току дрънкаше неврели, некипели... —Ами, дрънкала съм! — *кипреше се* обидено Пинтезката“[4]; „Свекървата... тя е малко намусена, все *се кипри* като обидена, но пък е чиста, спретната, строга“[5]; „Тя се смееше звънливо — и се глумеше над мене, че *се кипри* лицето ми, като ме пита и тряба да и дам отговор“[6]; „Читателко! Вие, която сега подигравателно се присмивате на автора за нереалистичния разказ, *киприте* устни и си мислите: „Глупачка! Ако бях аз...“[7]; „После вдигна вити вежди, *накипри* устни и добави: —Сколасах аз, сколасах...“[8]; „—Стиска ли ти? — ехидно се засмя тръбачът. —Треперко с треперко... — Стиска ми... — *накипри се* Мъката. — Дай бурията..“[9] И доста други.

Както се вижда от приведения материал, в тези случаи употребата също така е по-ограничена — *кипря се* освен че има негативен характер в значението си, но се свързва и с определена част от лицето: с устните, челото, лицето изобщо. Като че ли в този по-нов клон от значенията на глагола — вече с отрицателен характер — намира проява едно връщане към по-старо значение на прилагателното, когато то се е съчетавало само със съществителните *устни, уста*, обаче сега вече не с хубавото, позитивното, а с противното, неблагоприятното значение на глагола *кипря се*.

Наблюденията върху проявите и развоя на прилагателното *кипър* и глагола *кипря се* довеждат до извода, че старобългарското прилагателно кѣпръıн се е запазило напълно живо със своето старо значение единствено в чешки език, където се е развил и глаголът kypřiti, който има значение 'правя рохкав, песъклив'.

В другите славянски езици това прилагателно не е живо, въпреки че е известна по-стара форма в украински език.

В съвременния български език то е с ограничена употреба — почеста в диалектите и по-рядка в книжовния език, в личното творчество

---

[1] Г. Караславов, Седмото отделение, Избрани съчинения, т. VIII, 1958, стр. 168.
[2] Г. Караславов, Ленко, Избрани съчинения, т. VI, 1958, стр. 244.
[3] В. Стършел, бр. 727, 1960.
[4] Ив. Петров, Нонкината любов, 1961, стр. 102.
[5] Пак там, стр. 103.
[6] Н. Райнов, Книга за царете, 1918, стр. 102.
[7] Черемухин, Сладко от горчица, 1961, стр. 21.
[8] В. Народна младеж, бр. 18, 1956.
[9] Др. Асенов, Нашият взвод, 1956, стр. 173.

на писатели и публицисти. При прилагателното *кипър* се е развило и по-особено значение за посочване на качества, присъщи на външността на човека (по-рядко на животни и птици) и свързани с положителни прояви на лице, снага, шия, рамене и пр.

Глаголът *кипря се* в съвременния български книжовен език е получил (а може би и продължава да формира) нови допълнителни значения, поради което вероятно се наблюдава и засилената му употреба в последните години. Тези допълнителни значения са твърде разширени спрямо по-старото състояние. Съвсем ново и неотбелязвано досега е пейоративното значение 'муся се, сърдя се, свивам обидено устни', което се осъзнава доста ясно от редица автори. Това значение изглежда допринася съществено за по-широката употреба на този глагол в книжовната българска реч.

НЯКОИ ВИДОВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ И ТЯХНОТО ВКЛЮЧВАНЕ В РЕЧНИЦИТЕ

Кристалина Чолакова

От редицата изследвания върху въпросите, свързани с характера и обема на устойчивите съчетания, се вижда, че в границите на тия словосъчетания се включва твърде разнороден и разнообразен езиков материал[1]. Многообразие и разновидност се наблюдава не само между различните типове съчетания, обединени под общия термин устойчиви съчетания, но също и между изразите, които влизат в обсега на една или друга група фразеологични единици.

Настоящата статия си поставя за цел да анализира един тип устойчиви съчетания, които привличат вниманието както със своята структура, така и със семантичните взаимоотношения на своите компоненти. Поради особения си характер тези словосъчетания не веднаж са създавали трудности при пряката лексикографска работа.

Като се излиза от класификацията на акад. В. В. Виноградов[2], тези словосъчетания представят такъв вид фразеологични единици, които могат да се отнесат към съчетанията, известни под термина фразеологични единства. Към фразеологичните единства, които по своята същност са образни изрази и представят едно неделимо цяло в синтактично и семантично отношение, обикновено се причислява доста пъстър и разнообразен езиков материал. Спирайки се на това разнообразие, З. Генадиева-Мутафчиева в студията си „Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в български език" разделя фразеологичните единства на три групи в зависимост от това, по какъв начин се създава образността на фразеологичното единство и доколко неговото значение е свързано с конкретните значения на компонентите му. Към първата група са отнесени фразеологични единства, при които образността е създадена по пътя на сравнението; към втората — фразеологични единства, създадени по преносен път на основата на метафората или на метони-

---

[1] Ch. Bally, Traité de stylistique française, Genève, 1909; В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А. А. Шахматов, сборник статей и материалов, М. — Л., АН СССР, стр. 339—364; Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов), Ученые записки, ЛГУ, 1956, стр. 200—224; З. Генадиева-Мутафчиева, Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в български език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959, стр. 129—163; С. Спасова, Някои основни видове устойчиви съчетания в български език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959, стр. 166—199.

[2] В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 357.

мията; и към третата група — поговорки, пословици, сентенции и някои крилати думи, които също се отличават със своята образност, постигната пак по пътя на стилистичните фигури, най-често по пътя на алегорията[1].

Ще се спрем на някои подробности, които се отнасят до фразеологичните единици, включени в първата група, тъй като тези фразеологични единици стоят близко до словосъчетанията, които ще бъдат разгледани тук. Към тази група принадлежат изрази като: *стоя като гръмнат* 'стоя вцепенен от учудване', *вижда се като на длан* 'вижда се много ясно', *приличат си като две капки вода* 'извънредно много си приличат', *вали като из ръкав* 'вали много силно', *бърз като стрела* 'много бърз', *стройна като топола* 'много стройна' и т. н. Типичните белези на тоя род словосъчетания са, че те се употребяват неизменно, като едно синтактично цяло, от една страна, и от друга, — че отделните им компоненти запазват конкретното си значение, като образността на израза се постига чрез сравнението[2].

В българския език съществуват и друг тип фразеологични единици, които по структура и по семантични взаимоотношения на своите компоненти напомнят до известна степен отбелязаните по-горе фразеологични единства. Поради своите общи структурни и семантични белези те се обединяват като отделна група, която може да се разглежда самостоятелно наред с другите групи фразеологични единства, а би могла да се отнесе и като подгрупа към посочените вече по-горе фразеологични единства. Това са фразеологичните единици от рода на: *търся (диря) под дърво и камък* 'търся (диря) усилено навсякъде, всячески', *показвам (посочвам) кирливите му ризи* 'показвам (посочвам) непочтените дела на някого', *крия се (скривам се) в миша дупка* 'крия се (скривам се) на потулено, скришно място', *имам вуйчо владика* 'имам подкрепата, покровителството на близко, влиятелно лице', *спасявам се от въжето* 'спасявам се от явна смърт', *оставам без залък хляб* 'оставам без средства за препитание', *оставам (стоя) в сянка* 'оставам (стоя) незабелязан, неоценен, пренебрегнат', *живея на широка нога* 'живея богато, разкошно, охолно', *върви по мед и масло* 'върви, протича много добре, отлично', *приемам за чиста монета* 'приемам нещо за истина', *ще взема на босия цървулите* 'нищо няма да взема', *боря се на живот и смърт* 'боря се крайно ожесточено, докрай', *имам (съм с) широко сърце* 'имам (съм с) лек, спокоен и безгрижен характер', *имам (нямам) вземане даване с някого* 'имам (нямам) връзки с някого', *оставам на произвола на съдбата* 'оставам без подкрепа, без помощ и защита, изпадам в бедствено положение', *оставям (изоставям) на произвола на съдбата* 'оставям (изоставям) някого без подкрепа, без помощ и защита', *внимавам (гледам) косъм да не падне от главата му* 'внимавам (гледам) да не се случи нещо лошо, неприятно с някого (някому)', *викам (крещя) из (с) цяло гърло* и *викам (крещя) до бога* 'викам (крещя) много силно, с все сила', *влюбвам се до уши* 'влюбвам се много силно', *живея на чужд гръб*

[1] З. Генадиева-Мутафчиева, цит. съч., стр. 148—154.
[2] З. Генадиева-Мутафчиева, цит. съч., стр. 148.

'живея на чужда сметка', *взели (продали) му и ризата от гърба* 'всичко му взели (продали)', *имам криви дърва* 'имам недостатъци', *стоварвам върху някого кривите дърва* 'стоварвам цялата вина върху някого', *имам на своя страна* 'имам подръжката (подкрепата, защитата) на някого', *тичам (хуквам) през глава* 'тичам (хуквам) много силно, стремглаво, неудържимо', *борба на живот и смърт* 'крайно ожесточена борба', *човек от улицата* 'случаен човек, на когото не може да се разчита', *човек на място* 'човек с ценни качества, решителен, енергичен, справедлив човек', *човек с широка ръка* 'щедър човек', *човек без сърце* 'жесток, 'коравосърдечен човек', *въпрос на живот и смърт* 'въпрос от извънредно важно, решаващо значение', *въоръжен до зъби* 'много добре въоръжен' и др.

Въпреки че тези устойчиви словосъчетания в семантично отношение не са напълно неделими, както ще се изтъкне по-надолу, те носят всички останали белези, характерни за фразеологичните единства — образност, експресивна наситеност и неизменност и неделимост в синтактично отношение. Следователно тези фразеологични единици могат да се причислят към фразеологичните единства.

Още на пръв поглед обаче тия фразеологични единства правят впечатление със своеобразието си поради семантичните взаимоотношения на своите компоненти. В тяхната структура се откриват два типа компоненти. Единият компонент е едносъставен и винаги запазва в словосъчетанието основното, номинативното си значение или някое от другите свои значения, ако е многозначна дума, напр. във *въоръжен до зъби* 'въоръжен много добре' компонентът *въоръжен* е употребен в основното си значение 'снабден с оръжие'; в *боря се на живот и смърт* 'боря се крайно ожесточено, с всички средства и до край' *боря се* — във второто си значение 'стремя се да победя, надвия някого, водя борба, воювам'; в *търся под дърво и камък* 'търся усилено навсякъде, всячески' *търся* — в своето първо или второ значение ('1. полагам усилие да намеря нещо скрито или загубено', '2. стремя се да намеря някого, който е избягал или отишъл някъде') според случая, дали се касае за предмет или за човек; в *стоя в сянка* 'стоя незабелязан, неоценен, пренебрегнат' *стоя* — в своето значение 'намирам се в някакво състояние, положение'; в *оставам без залък хляб* 'оставам без средства за препитание' *оставам* — в своето значение '. . . изпадам в някакво състояние, положение'[1] и т. н. Освен това понякога този компонент е променлив, неустойчив. Той търпи синонимна или друга замяна, напр.: *викам (крещя) из цяло гърло, търся (диря) под дърво и камък, тичам (хуквам) през глава, оставам (стоя) в сянка, имам (съм с) широко сърце* и т. н. Интересно за отбелязване е още, че този компонент е обикновено глагол, а по-рядко съществително име или причастие в ролята на прилагателно (вж. по-горе).

[1] Тълкуването на значенията на думите: *въоръжен, боря се, търся, стоя, оставам* е взето от Речника на съвременния български книжовен език, т. I, II, III, 1954—1959.

Другият компонент е съставен. Той се състои от два или повече елемента, които семантично са слети, недиференцирани и синтактично неделими. Този компонент е прекият носител на образа и свързвайки се с другия компонент, който е дума, употребена в едно от своите свободни значения, най-често в номинативното си значение, придава образност и семантична неделимост на целия израз. Образът в случая е изграден на базата на стилистичните фигури — метафора, метонимия, хипербола и под., напр.: *показвам **кирливите му ризи*** 'показвам непочтените дела на някого', *крия се **в миша дупка*** 'крия се в потулено, скришно място' (метафора); *оставам **без залък хляб*** 'оставам без средства за препитание', *спасявам се **от въжето*** 'спасявам се от явна смърт' (метонимия); *викам **до бога*** 'викам много силно', *въоръжен **до зъби*** 'много добре въоръжен' (хипербола). Този съставен компонент, който носи образността, същевременно придава и емоционално-експресивен колорит на цялата фразеологична единица, напр. *ще взема **на босия цървулите*** 'нищо няма да взема' — иронията, която се съдържа в израза, идва от компонента *на босия цървулите*, експерсивността на изрази като *показвам **кирливите му ризи**, борба **на живот и смърт*** и др. произтича също съответно от компонентите *кирливите му ризи, на живот и смърт*. В някои случаи обаче, когато към семантичната неделимост на този компонент се прибави и абсолютна неизводимост на значението му от смисловото съдържание на думите, от които е съставен, и образът е замъглен, тогава той носи всички признаци на идиоматичност, срв. напр.: *живея **на широка нога*** 'живея богато, разкошно, охолно', *тичам **през глава*** 'тичам много силно, стремглаво, неудържимо', *влюбен **до уши*** 'влюбен много силно', *човек **от улицата*** 'случаен човек, на когото не може да се разчита', *човек **на място*** 'човек с ценни качества, решителен, енергичен, справедлив човек' и др.

От направения анализ на този вид фразеологични единства е напълно ясно, че в тяхната структура ярко се открояват два типа компоненти. Единият, който понякога е променлив, неустойчив, живее в словосъчетанието със своето свободно лексикално значение, а другият, който е съставен от елементи, неделими в смислово и синтактично отношение, представя едно синтетично цяло. Това синтетично цяло е фактически и семантичният център на фразеологичното единство.

Следователно своеобразието на този тип фразеологични единства се състои в това, че те носят едновременно признаци на аналитизъм и на синтетизъм. Белезите на аналитичност идват от съществуването на един компонент, запазил свободното си лексикално значение, а белезите на синтетичност се осъществяват от компонент, съставен от думи, здраво споени помежду си в синтактично и семантично отношение. Този компонент същевременно е и носител на образност, емоционално-експресивна наситеност или идиоматичност.

Обстоятелството, че този вид фразеологични единства притежават относителна неделимост в семантично отношение, тъй като съдържат компонент, който запазва свободното си лексикално значение, би могло да ни наведе на мисълта, че в случая само съставният компонент представя фразеологично единство или фразеологично сравнение поради ка-

чествата си — семантична и синтактична неделимост, образност или идиоматичност. Такова предположение би било неправилно, понеже съставният компонент в разгледаните по-горе фразеологични единици не се е обособил в езика като отделно, самостоятелно словосъчетание, което да може да се свързва с различни думи и да служи като елемент за образуване на изречение. Синтактично и семантично неговите връзки са крайно ограничени. Той се свързва само с определени думи и при това с една, или ако са повече, те обикновено са синоними или думи от един корен. С тях този съставен компонент живее в езика като едно фразеологично цяло, срв. напр. *имам криви дърва, оставам без залък хляб, живея на чужд гръб, имам на своя страна, човек на място, човек от улицата, влюбвам се до шия* или *търся под дърво и камък* и *диря под дърво и камък, викам до бога* и *крещя до бога, показвам кирливите му ризи* и *посочвам кирливите му ризи, боря се на живот и смърт* и *борба на живот и смърт, оставам в сянка* и *стоя в сянка*.

Притежавайки качества на синтетично цяло, съставният компонент на тези фразеологични единства крие в себе си известни възможности за отделяне и обособяване в отделна фразеологична единица. В съвременното състояние на езика такива случаи са сравнително по-редки. Като пример за такова откъсване може да се посочи фразеологичното сравнение *през глава*, което вече се схваща дори като една дума. То съществува наред с фразеологичното единство *тичам през глава*. На път да се откъсне е и съставният компонент на фразеологичното единство *търся под дърво и камък — под дърво и камък*, като се има пред вид употреба като следната, напр.: „Търсете, търсете! . . . каза Борис. Трябва да намерим *под дърво и камък* този лентяй“ (Д. Димов); „*Дърво и камък* обърнете, но го хванете. Претърсете Странджа и жив ще падне в ръцете ви!“ (К. Петканов). Подобно раздробяване се забелязва и при фразеологичното единство *имам (съм с) широко сърце*, напр.: „Те го тупаха угоднически по рамото, хвалеха го, учудваха се на *широкото му сърце* и от време на време подхвърляха сдържани закачки“ (Г. Караславов). Тези случаи обаче не ни дават основание да смятаме, че по начало имаме отделно словосъчетание. Такова раздробяване се наблюдава и при другите видове фразеологични единства и е един по-късен етап от тяхното развитие.

Изобщо, както и по-горе беше отбелязано, съставният компонент, който представя едно синтетично цяло в семантично и синтактично отношение, не се е изравнил по синтактичната си функция напълно с лексикалната единица, затова и не може да служи като елемент за образуване на изречение. Той се свързва само с един определен компонент, който участвува в словосъчетанието със свободното си лексикално значение. Свързвайки се с него синтактично, съставният компонент се осмисля и семантично, напр. съставният компонент *от улицата* остава неясен по значение извън словосъчетанието *човек от улицата* ’случаен човек, на когото не може да се разчита’, неясни семантично са и компонентите *криви дърва, ризата от гърба* и т. н. извън съответните словосъчетания — *имам криви дърва, взели му и ризата от гърба*, същото важи и за останалите фразеологични единици от този род (вж. стр. 560—561).

Следователно тези два компонента, различни по своя семантичен характер, са съединени в едно семантично и синтактично цяло, което се употребява неизменно.

Двустранността в характера на разгледания тип фразеологични единства създава трудности при лексикографската работа. Затова не е случаен фактът, че съществува пъстрота при отбелязването им в Речника на съвременния български книжовен език. В него се откриват следните разновидности при разработката на този вид словосъчетания: 1. Фразеологичното единство е дадено само при думите, които са елементи на съставния компонент, напр.: *оставам без залък хляб* е отбелязано само при *залък* и при *хляб, имам вуйчо владика* — само при *вуйчо* и при *владика, живея на широка нога* — само при *широк* и при *нога, борба на живот и смърт* само при *живот* и *смърт*; 2. Цялото словосъчетание е отбелязано само при единия от елементите на съставния компонент, напр.: при *дупка — крия се в миша дупка*, при *крия се* не е дадено, а при *миша* е тълкуван само съставният компонент — *миша дупка*, при *кирлив — изваждам (изкарвам) някому кирливите ризи*[1], при глаголите *изваждам, изкарвам* не е отбелязано, а при *риза* стои само *кирливи ризи*; 3. Цялата фразеологична единица е дадена при свободния компонент и при единия от елементите на съставния компонент, а при другия елемент — само съставния компонент, напр.: при *имам — имам широко сърце*, при *широк — имам (съм с) широко сърце*, а при *сърце — широко сърце*; 4. Фразеологичната единица е отбелязана изцяло при двата елемента на съставния компонент, но по различен начин, а при свободния компонент не е дадена, напр.: при *дърво — търся под дърво и камък*, при *камък — под дърво и камък (търся)*; 5. Цялото словосъчетание е дадено и при двата компонента, но по различен начин, напр.: при *произвол* и *съдба — на произвола на съдбата (оставям, оставам)*, а при *оставям — оставям на пътя (на улицата, на произвола на съдбата)*.

Непоследователността, която откриваме при разработката на тези словосъчетания в Речника на съвременния български книжовен език, се дължи не толкова на недоглеждане и невнимание, колкото на теоретическа неизясненост на един твърде сложен въпрос — въпросът за структурата и семантичните особености на различните видове фразеологични единици. От приведените примери ясно проличава колебание по отношение на състава на този тип словосъчетания. То идва именно от обстоятелството, че те съдържат компонент, който запазва лексикалното си значение и по този начин внася белези на аналитичност в семантичната структура на фразеологичната единица.

Трябва да се има пред вид обаче, че този компонент се свързва тясно със съставния компонент и с него образува синтактично и семантично цяло, което се употребява неизменно. Затова в един тълковен речник, а също така и в един двуезичен речник, такъв вид фразеологично единство трябва да се отбелязва не само при думите — елементи на

[1] В Речника на съвременния български книжовен език това словосъчетание е дадено с глаголите *изваждам, изкарвам*, а не с *показвам, посочвам*.

съставния компонент, който е носител на образност или идиоматичност, но и при думата, която участвува в словосъчетанието със своето свободно лексикално значение. Отбелязването на фразеологичното единство и при този компонент се налага по две причини, първо — фразеологичното единство съществува като такова именно от обединяването на двата типа компоненти в едно цяло, и второ — необходимо е да се покаже употребата на думата, т. е. да се види, че думата в основното си значение или в някое от другите си значения се свързва не само свободно с различни думи, но служи и за образуване на фразеологични единици.

И тъй анализът на тези фразеологични единици показва, че те поради своите структурни и семантични особености се обединяват като отделна група фразеологични единства, която заема междинно място между фразеологичните единства, изградени по пътя на сравнението, и фразеологичните единства, възникнали по преносен път на основата на метафора, метонимия, хипербола и т. н. Общите черти между разгледаните фразеологични единства и фразеологичните единства, възникнали по пътя на сравнението, са, че и двата типа словосъчетания се състоят от прост и съставен компонент и имат компоненти, които пазят лексикалното си значение, т. е. имат признаци на аналитичност, срв.: *стоя като гръмнат* 'стоя вцепенен от учудване', *приличат си като две капки вода* 'извънредно много си приличат' и т. н. и *имам криви дърва* 'имам недостатъци', *оставам без залък хляб* 'оставам без средства за препитание' и др. Различието между тези два типа фразеологични единства произлиза от семантичния характер на съставните им компоненти. Докато думите на съставния компонент на фразеологичното единство, образувано по пътя на сравнението, запазват конкретното си значение, думите на съставния компонент на другите фразеологични единства са семантично неделими. Те пазят само потенциално своя смисъл или пък носят белези на идиоматичност. Именно поради характера на съставния си компонент, който в семантично отношение представя едно синтетично цяло, изградено обикновено на основата на различните стилистични фигури — метафора, метонимия и под., — тези фразеологични единства са близки, от друга страна, до същинските фразеологични единства, образни изрази, възникнали по преносен път, чиито компоненти са семантично слети, неделими и пазят само потенциално своите значения.

Известно е, че различните видове фразеологични единици — фразеологични съчетания, фразеологични единства и фразеологични сраствания — не са затворени групи само от еднородни словосъчетания. В обсега на всяка група съществуват и подгрупи, които донякъде са преходни степени между един и друг тип фразеологични единици. В случая би могло да се приеме, че разгледаните тук фразеологични единства поради белезите си на аналитичност, от една страна, и на синтетичност, от друга, заедно с фразеологичните единства, изградени по пътя на сравнението, които също носят признаци на аналитичност, представят преходна степен между фразеологичните съчетания, които по определението на акад. В. В. Виноградов са аналитични групи[1], и същинските фразеологични единства, които са синтетични групи.

[1] В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 360, 362.

УСТОЙЧИВИ СЪЧЕТАНИЯ В „НЕДЕЛНИКА“ НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

Кети Ничева

Историята на оформянето и развитието на съвременния български книжовен език все още не е достатъчно проучена. Пълната картина на това развитие ще стане ясна едва след като се проучи монографично езикът на произведенията на нашите най-видни книжовници от епохата на Възраждането: Паисий, Софроний, Петър Берон и др. При това необходимо е да се проучи езикът им не само откъм граматичната му страна, но и откъм лексикалната, тъй като лексиката играе важна роля при изграждането на един книжовен език.

Езикът на „Неделника“ на Софроний Врачански представя особен интерес, тъй като е език на първата печатна книга в новобългарската литература, и то книга, която, както е известно, е била много популярна — за това говори и фактът, че е претърпяла осем издания[1].

Тук ще разгледаме устойчивите съчетания (в най-широк смисъл на думата), които се срещат в „Неделника“[2], като се опитаме да установим: 1) кои устойчиви съчетания Софроний е взел от народно-разговорната реч и кои от книжни източници, и 2) кои от тези съчетания са се задържали и по-късно в книжовния ни език. Това е особено важно, за да се установи влиянието, което евентуално езикът на „Неделника“ е оказал в тази област при оформяне на зараждащия се книжовен български език. Трябва да подчертаем, че докато в морфологично и отчасти синтактично отношение езикът на „Неделника“, доста отдалечен от народно-разговорната реч и в много отношения следващ църковнославянската норма, не е оказал някакво влияние върху оформящия се книжовен език, по-другояче стои въпросът с лексиката. При създаването и оформянето на книжовния език се е чувствувала нужда от нови думи и съчетания, особено от думи и съчетания от по-висок стил и в това отношение езикът на „Неделника“ без съмнение е изиграл известна роля за навлизането в книжовния език на книжна по произход лексика.

1. Устойчиви съчетания от народно-разговорната реч

Повечето от устойчивите съчетания от народно-разговорната реч, които се срещат в „Неделника“, са запазени днес или в разговорния

[1] Срв. А. Теодоров-Балан, Софрони Врачански, София, 1906, стр. 114.

[2] Кириакодрòмион сиреч: Неделник... от Епископа Софрониа... Издàдеся ... у Римнйческой Епископий в лето...1806. (Пълното и точно заглавие вж. у М. Стоянов, Българска възрожденска книжнина, София, 1957.)

стил на книжовния ни език, или като неутрални по характер. По-тясно диалектни са следните:

ѝмам кѝм на нѣкого[1] 'яд ме е на някого за нещо и гледам да му отмъстя': „имамѝ ли кѝмъ или карѐсъ на някоего человѣка..." (40)[2]: *имам пореч (с някого)* 'скарал съм се с някого': „доклѐ са не прости съ того̀ человѣка що̀ има с него̀ нѣчто порѣчъ" (56—56а); *имам на ум* 'помня': „потрѐбно естъ ...да ѝмашъ на умъ мучѐние Христово" (50а); *тамо-вамо* 'тук-таме': „скѝта ся та̀мо ва̀мо" (94); *натамо-навамо* 'насам-нататък' (78); *тоя час*[3] (156а), *тòй час*[3] 'тутакси, веднага': „И то̀й ча̀съ пратѝли слу̀ги сво̀й" (45); *по малу по малу* (132).

Устойчиви съчетания от народно-разговорната реч, задържали се и днес в книжовния ни език, са следните:

с врѐмя: „имашъ ли ча̀до накажѝ его̀ съ врѐмя" (198а); *без врѐмя*: „погубѝли безъ врѐмя ча̀да сво̀я" (199); *предѝ врѐмене* (93); *до нѣкой врѐмя* (65); *на врѐме сво̀й*[4] 'своевременно': „а̀зъ хо̀чу да подамъ ва̀мъ до̀ждь на врѐме сво̀й" (173); *на тоя свѣт* (14); *на о̀ния свят* (40а); *гледам на̀криво*: „тако̀вое ...блажѐнство да укоря̀ваме ний, и на̀криво да гледаме его̀ отъ лѣнифство (100); *гледам хатир* (=хатър): „всѝ молча̀ли, всѝ хатѝръ гледа̀ли" (255); *фана веру*: „жено̀ фанѝ ми вѣру" (68); *у един гла̀с* (48): *по̀ су̀хо и по мо̀ре* (121а); *сѣдя у темници*[5]: „у темнѝци толѝко врѐмя сѣдя̀лъ" (74а); *лежа̀* у *темнѝца*: „Той человѣкъ що̀ кя̀ лежѝ напра̀вда у она̀я темнѝца" (178); *сѣдя̀ пра̀зден*: „пра̀здни да не сѣдимъ" (71); *лежа̀ бо̀лен* (65); *на голая земля̀* (141а): *нагоре надо̀лу*: „а̀зъ гледамъ старци ка̀ко теку̀ть нагорѣ надо̀лу" (26а); *мукаѐт да бу̀дем* (232); *не ѝмам о̀чи да поглѐдам их* (37а); *вѝдя со о̀чи сво̀й* (48); *жена̀ узех* (156а); *давам на за̀йм*: „ако лѝ да̀вате на за̀ймъ" (130); *голи и гла̀дни*: „о̀ни го̀ли и гла̀дни да останатъ" (112); *дру̀гий пѣт* (187); *востанвам от со̀н* (35); *падна мѐртв*: „вѐдно мѐртви хо̀чете да паднете" (216а); *держа карѐс*: „Богъ... не держитъ карѐсъ" (206а); *от само себѣ си*: „о̀ная вода̀ отъ само себѣ си цѣлѝтелная сѝла не ѝмала" (64а); *чу̀ди и замаѝва ся* (234); *ядѐ и пие*: „да ядѐ и да пие съ нѣхъ" (29); *со здра̀вий останѝте* (234); *не ѝмам ѐня*: „не ѝматъ никакъ ѐня нѝ грѝжа за по̀лза блѝжняго своего̀" (123); *бесценния ка̀мение*[6] (200а) 'скъпоценни камъни'; *освѐн това̀* (32а); *сто̀ря добро̀*: „хо̀чу това̀ добро̀ да сто̀ря вамъ" (44); *потъпквам зако̀на*: „и зако̀на его̀ потъпкваме" (110); *пия сирома̀шеская кров* (110а); *пройда сквозе о̀гн и вдду* (74а); *подам воля*: „подалъ ѝмъ во̀ля да ся

---

[1] У Й. Йовков в книгата му „Чифликът край границата" срещаме израза *гоня ким*: „Гърдьо ми *гони ким* за една работа отпреди двайсет години". Тъй като Йовков е роден в близкото до Котел село Жеравна, трябва да се заключи, че този израз е свойствен на котелския говор — родния говор на Софроний Врачански.

[2] Текстът от „Неделника" даваме развързан, като по технически съображения графиката е опростена по следния начин: ѕ и ꙋ са заменени с *у*, *ы*, *ѷ* и *і* с *и*, ѧ и ѩ — с *я*, ѡ — с *о*, ѥ — с *е*, ѵ — с *и*, ѕ — със *з*.

[3] Срв. у Найден Геров, Речник на блъгарский язик, 1895—1904: *„тоя си час"* — 'тутакси, веднага'.

[4] Пак там: *на времето си — когато му е времето.*

[5] Пак там при глагола *седя*: *седя в тъмница.*

[6] Пак там: *безценное камъне.*

смѣятъ" (145а); *дàм вòля* (Н[1] [=първа, ръкописна редакция на „Неделника"] (85а); *пролѝвам слѐзи* (37а); *насищѐние не ѝмам*: „сребрòлюбецъ нѝкога насищѐние не ѝма" (150а); *не ѝма свершѐние*: „негнѝлое богàтство щò не ѝма свершѐние никогà? (182); *вàрдя зàповед* (98а)[1]; *гòтвя вечеря* (31а); *воздам плод:* „не бѝ воздàла рабòтнику двòйний плодъ" (30); *„прѐд òчи вàши"* (172).

За да разкрием по-пълно връзката на езика на „Неделника" с развоя на книжовния език, ще се спрем и на онези случаи (по-специално при т. н. фразеологични съчетания по термина на В. В. Виноградов[2]), при които виждаме зараждане, зачатъци на известни съчетания, не успели да се задържат до днес в книжовния ни език. Тук ще посочим случаи с такива съчетания, образувани от фразеологично свързани значения на думи, характерни за народно-разговорната реч, а по-после ще посочим случаи с подобни фразеологични съчетания, образувани от фразеологично свързани значения на думи с книжен характер.

Глаголът *тегля* (потегля) в значение 'търпя' ('претърпя') образува фразеологични съчетания, свързвайки се със семантичен кръг от съществителни като *мука, беда, болест* и др.: „*и тия мѝки за тебѣ тѐгли*" (45а); „*акò потѐгли тѣснотà* на тòя свѣтъ" (138а); „*потѐглилъ* мнòго *бѣди*" (42); „*тѐглятъ бòлестъ*" (95а): „щò са начàлници мнòго грѝжа... теглятъ зарадъ нихъ" (Н[1] 64). У Н. Геров намираме *тегли черното тегло*. Тези фразеологични съчетания днес са отпаднали от книжовния език, но по време на Възраждането, а дори и по-късно, някои от тях са съществували, били са живи. Така напр. *тегля мъки* срещаме у Хр. Г. Данов (Летоструй ..., г. I, 1869, 139) и у Кр. Пишурка (Момина китка, 407). *Тегля беди и неволи* срещаме у Кр. Пишурка (Момина китка, 166—167). У Н. Бончев (Съчинения, 139) срещаме *тегля неволи*, а у П. Р. Славейков (Последнето ми ходяние в София, 13) срещаме *тегля злочестина* и *тегля насилия* (Примери исторически, стр. 21). *Тегля срам* се среща у Й. Груев (Летоструй, г. V, 228), а *тегля глад* — у Кр. Пишурка (Момина китка, 361). От посочените примери личи, че по време на Възраждането се е разширил семантичният кръг на съществителните, с които се свързва глаголът *тегля* в „Неделника", като по този начин се е увеличил броят на фразеологичните съчетания, образувани с този глагол. Макар и рядко, подобни съчетания срещаме и по-късно, напр. *тегля мъка* у Вазов: „занапред голяма *мъка* ще *теглим*" (Вазов, Съчинения, Повести и разкази, т. VI, 204); у К. Христов (Трепети, 51) — *тегля болежки*; у Ем. п. Димитров — *тегля неволя* (Събрани съчинения, 1929, 15). При по-сетнешния развой на книжовния ни език обаче тези съчетания са отпаднали (с изключение на съчетанието *тегля тегло*).

2. Устойчиви съчетания с книжен характер

Някои от устойчивите съчетания, възприети от Софроний по книжен път, се срещат още в старобългарски език, така че възможно е той да

[1] Пак там при *вардя*: Варди бащината си заповед.

[2] В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А. А. Шахматов, 1864—1920, Сборник статей и материалов, Москва—Ленинград, 1947, стр. 362.

ги е усвоил от по-стари български книжовни паметници, особено като се вземе пред вид фактът, че източници за написване на „Неделника“ са предимно по-стари български ръкописи[1].

Другѝ устойчиви съчетания са възприети от Софроний от руски или църковнославянски език, което личи от фонетичните им особености. Естествено, трудно е да се установи за всяко отделно съчетание откъде е дошло у Софроний и затова ще се задоволим с по-общи бележки в това отношение.

Някои съчетания фонетично и морфологично имат явен църковнославянски характер. Такива са: *во врѣмя ѡно* (24а), *по ѡбразу своемѹ и по подобию* (105а), *на мнѡгая лѣта* (56а), *от нѝне и до века* (134), *до сегѡ днѐ* (81). От изброените съчетания само съчетанието *до сегѡ днѐ* е отпаднало от книжовния ни език. Съчетанието *по ѡбразу своемѹ и по подобию* се е променило, съобразно законите на съвременния български език, в *по свой образ и подобие*. Останалите съчетания са се запазили като архаизми и се употребяват със стилистична цел.

Вероятно в църковнославянския език е образувано отпадналото от книжовния език съчетание *приемна образ*[2] 'взема пример': „Образъ да приѐмнимъ отъ пчѐлите, кѫ̀ко ѡни всѧкоги на трѹ̀долю̀бие прилежѫ̀ватъ“ (94а). Това съчетание се среща и в друг вариант — *узѐма ѡбраз*: „Зѫ̀що не узѐмете ѡбразъ отъ менѐ“ (28). Църковнославянски са и следните съчетания: *всадѝ в темнѝцу*[3]: „и всадѝ его въ темнѝцу“ (109а); *отвращаю лице своѐ*[4]: „отвра̀щаютъ лицѣ своѐ отъ нѝхъ“ (38а); *преступя зѫ̀повед*[5]: „предалъ естъ богъ на свѣто̀ дѐсятъ зѫ̀повѣдей, ала̀ кога̀ преступимъ едѝну от нихъ...“ (61). От тези съчетания съчетанията *всадѝ в темнѝцу* и *приемна образ* не са се задържали в книжовния ни език. Вариант на църковнославянското съчетание *приѧти обетование*[6] е съчетанието *обеща̀ние приема*: „обѣща̀ние прия̀ли кѫ̀ко хо̀четъ Христосъ отъ нихъ... родитися“ (91).

Още в старобългарски език се срещат следните съчетания[7]: *от сѫ̀мия пеленѝ*: „отъ сѫ̀мия пеленѝ начѣ̀налъ добродѣтелно да живей“ (199а); *давам на лѝхви* (стб. на лихвоу дават҃н): „... вѝ що̀ да̀вате сребро̀ ва̀ши на лѝхви (109а); *дѡ̀жд ѝди* 'вали дъжд' (4); *дра̀гий ка̀мение* (201); *не имѹ̀ вери* (60а); *лѡ̀бное место* (115); *со сокрѡшѐно ср҃дце* (68а)[8]; *сра̀мния ѹ̀ди* (213); *принеса жѐртва*: „принѐсе себѣ...

[1] Срв. Д. Петканова-Тотева, Неделникът на Софроний Врачански, Извори и идеи. Известия на Института за българска литература, кн. IX, София, 1960, стр. 220.

[2] Срв. у Сава Петковић, Речник црквенословенскога језика, Сремски Карловци, 1935: образъ в 5 знач. — 'пример'.

[3] Пак там: *всадити въ темницу*.

[4] Пак там: *не отврати лица твоего*.

[5] Пак там: *преступати заповѣдь Божию*.

[6] Пак там.

[7] Срв. Fr. Miklosich, Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865.

[8] Оставяме думата *сръце* неразвързана, тъй като в конкретния случай не можем да установим как я е схващал Софроний — дали с новобългарската или с църковнославянската ѝ графика.

жѐртву (28а); *страх и трѐпет*: „со страхъ и со трѐпетъ спасѐние ва̀ше да спечѐлите“ (33а); *до последняго издиха̀ния* (77).

От изброените съчетания в книжовния ни език са се запазили и днес следните: *(още) от пелени, лобно място, със съкрушено сърце, принеса жертва, страх и трепет, до последното си издихание.*

Като вероятни заемки от руски можем да сметнем следните устойчиви съчетания: *драгоцѣнний камен* (201); *положа душа за...* 'пожертвувам живота си' (рус. положить душу за кого, что): „Христосъ... положилъ душу за о̀вци свои“ (51); *от всѐю душѐю* (рус. от всей души): „отъ всѐю душѐю... да сѧ покаемъ“ (94); *обратя на бега̀ние* (рус. обратить в бегство): „обратѝли чу̀ждия по̀лки на бѣга̀ние“ (205а); *слабое место* (1); *в са̀мом цвете мла̀дости* (215) (рус. во цвете чего); *от все ср^{о}це* (201) (рус. от всего сердца); *(бил) на послѣ̀дное издиха̀ние* (132) (рус. при последнем издыхании); *излея гнев своѝ* (рус. излить гнев на кого-н.): „о̀нъ на ма̀лия... дѣца̀ излия̀лъ гнѣ̀въ своѝ“ (212а); *умегча̀вам ср^{о}це* (рус. смягчить сердце): „и умегча̀ва лю̀тое ср^{д}це на̀ши“ (141а); *дру̀г дру̀гиму* (рус. друг другу): „до̀лжни ѐсте дру̀гъ дру̀гиму умивати нозѣ ваши“ (44а): *исполня до̀лгд мо̀й* (рус. выполнить свой долг): „а̀зъ до̀лгъ мо̀й исполнихъ (Ув. [3]); *плачѐвное состоя̀ние* (42); *прийшел в (на) себѣ* (4а) (рус. прийти в себя): *возла̀гам надѐжда* (151а); *преда̀м дȕх свой* (42а) (рус. предать дух). Съчетанието *предам дух* се среща и в един по-необичаен вариант — *предам душу свою*: „и дру̀гий... апо̀столи съ разлѝчния му̀ки дȕши сво̀й богу преда̀ли“ (129).

От тази група съчетания и днес се употребяват следните: *обърна в бягство, слабо място, в цвета на..., от все сърце, излея гнева си, смегча сърцето, изпълня дълга си, възлагам надежда, плачевно състояние, предам богу дух.* От останалите съчетания едни са отпаднали от езика (напр. *положа душа*), други са побългарени (напр. *от всѐю душѐю — от цялата си душа*), *прийти в (на) себя — дойда на себе си*). Интересно е да се отбележи, че някои от отпадналите днес съчетания са се употребявали по време на Възраждането. Така съчетанието *положа душата (си)* се среща във второто, поправено издание на „Неделника“ от 1856 г.[1]: „не доду̀хъ да ми слугуватъ, но... да си положа душата за избавление на мнозина“ (51). Съчетанието *драгоценний камен* се среща у П. Р. Славейков, в Летоструй и др.

В повечето случаи книжни по произход са глаголните фразеологични съчетания, които представят доста голяма група всред устойчивите съчетания в „Неделника“. Тези съчетания са образувани от фразеологично свързани значения на глаго̀лите *уча̀ня, сторя, имам, падна (упадна, впадам), приведа, воздам* и др. Някои от тези глаголи и днес се свързват с определен ограничен семантичен кръг от думи, с които образуват фразеологични съчетания. Промени обаче са настъпили в рамките на съответните семантични кръгове от думи, с които се свързват

[1] Евангелие поучително. За сичките недели през годината. Собрал ... Софрониа Епископъ Врачанский... В книгопечатнята... в Нов Сад (1856). (Пълното заглавие вж. у М. Стоянов, цит. съч.).

тези глаголи. Други глаголи пък изобщо не образуват фразеологични съчетания в съвременния български език.

Не се срещат в днешния ни книжовен език съчетания с глагола *прийти* — заемки от руски език: *прийде на ѹм твой* (40а) (рус. прийти на ум); *прийшле на ...състояние, прийшла у курвàрство* (рус. прийти во что): „на какво̀ ли сме състоя̀ние прийшлѐ“ (88а); „що ѐ бѝла прийшлà у толѝкое... курвàрство“ (37).

Не са се запазили и съчетанията, образувани с глагола *приведа* — също руски заемки (рус. привести в): „...да я *приведѐ на отчаѝние*“ (125а); „да *приведѹтъ* Авраàма *на умилѐние*“ (139а); „ний *есмѝ привѐли* слàдкаго Иисѹса *у* такòвое *состоя̀ние*!“ (41а). В съвременния български книжовен език подобни съчетания се образуват с глаголите *довеждам* и *докарвам*.

Отпаднали са от езика църковнославянските съчетания, образувани с глагола *воздам* като *воздам отмщѐние*: „ни нѣщо отмщѐние да воздадѐ ѝмъ“ (49а); *воздàм мѐст* (170); *воздàвам отвѣт*:“ отвѣтъ хòчемъ да воздàваме“ (187).

Не са се задържали и съчетанията, образувани с глагола *учиня*. Още в старобългарски език, както това лѝчи от речника на Миклошич, виждаме наченки на такива съчетания: оучиннти метанию, оучиннти наслье. У Софроний глаголът *учиня* се свързва както със сравнително по-конкретни съществителни, срв. *учѝня вечѐря* (252а), *учѝня метàние* (80а), *учѝня совет* (43а), *учѝня молитви* (257а), така и с по-отвлечени съществителни, при които значението на глагола избледнява и почва да означава действие със значение на съответното съществително, с което се свързва: *учѝня наказàние* (143) = наказвам, *учѝня благодарѐние* (65а) = благодаря, *учѝня ходатàйство* (59) = ходатайствувам, *учѝня врѐд* = вредя: „когà не прощàвашъ тѝ душмàнинъ твоегò, тѝ емѹ врѐдъ не учѝняшъ“ (40а), *учѝня возмущѐние* (47а) = възмутя, *учѝня мѝлост* (155), *учѝня пòмощ* (148).

Съчетанията с *учиня* имат понякога варианти с глагола *сторя*. Така съчетанието *стòря добрò* (44) се среща и под форма *учѝня добрò*: „Да навѝкнимъ всѣкоги добрò да учѝняме“ (164). Съчетанието *учиня вечѐря* се среща и под форма *стòря вечѐря* (30а). Съчетанието *учѝня мѝлост* се среща и под форма *стòря милост* (170). *Сотворѝ плòд* (5а) (стб. плодъ творити) има и вариант *сторя плод* (116).

Глаголът *сторя* (свойствен на народно-разговорната реч) несполучливо е свързан в съчетание с книжната, чужда по произход дума *батàлиа*: „ѝшелъ вѐрхъ негò да стòри батàлиа съ негò“ (142).

Съчетанията, образувани с глагола *пазя*, имат варианти, образувани с глагола *държа*. Така наред с *пàзя зàповеди* (99) срещаме и *държà зàповѣди* (44, 112): „кòй зàповѣди мòй държѝтъ“ (129а); „на тòя свѣтъ зàповѣди егò не пàзихме“ (99).

Горните съчетания се срещат и под следните варианти: *пàзя повелѐния* (110), *държà заповедание* (39). С глагола *държа* са образувани и съчетанията *държà закòн*: „Тòй Иосѝфъ... закòнъ божий добрѣ бѝлъ держàлъ“ (62а), и *държа гнев*: „поучавалъ ученѝци свòй да нѐ дѐржатъ

гнѣвъ и злòба у себѣ“ (108). Тези две съчетания са стари по произход (срв. напр. у Миклошич дръжати гнѣвъ). Тези съчетания не са се задържали в съвременния ни книжовен език. В него подобни съчетания са образувани с глагола *спазвам: спазвам обичай, закон, ред, устав* и под.

Запазени са и днес в книжовния ни език следните съчетания, образувани с глагола *имам (не имам): имам намерѐние*: „Твѐрдое и непоколебѝмое намѣрѐние бѝла ѝмала“ (126); *имам обичàй* (74а): *ѝмам надѐжда:* „òнъ всѧкоги на бога надѐжда ѝма“ (153); *имам мера*: „потрѐбно èсть... да ѝмами мѣра и на ядѐние и на пѝтие“ (228а); *ѝмам власт* (48а); *ѝмам грѝжа* (87а); *ѝмам нýжда* (156а); *ѝмам оправдàние* (188а); *ѝмам пòлза* (2а); *ѝмам врѐмя* (26); *ѝмам вера* (30а).

Имам надѐжда се среща и в друг вариант: *имàм надеѝние* (148а). *Имам нýжда* се среща и във вариант *имам потребу*: „ѝмами потрѐбу за всѣхъ“ (139а). Този днес остарял вариант се е употребявал във възрожденската ни книжнина — срещаме го в „Летоструй“ от 1871 г. („иматъ потреба да...“). Във възрожденската книжнина срещаме и следното остаряло днес съчетание *„имам в* големо *почитание“* (Царственик, Будим, 1844), което в „Неделника“ се среща под форма *имам на голѝмое почетѐние:* „тò ѝмя еврѐйте на голѝмое почетѐние ѝмали“ (165а). В „Български книжници“ намираме и съчетанието *имам за своя длъжност*, което в „Неделника“ се среща под форма *должност ѝмам*: „дòлжностъ ѝмамъ на всѧкий день нелѣностно да сказýвамъ“ (260а).

Следните съчетания на глагола *имам (не имам)* не се срещат в съвременния книжовен език: *ѝмам причàстие* (163); *ѝмам послушàние* (86а); *не ѝмам общѐние* (253); *не ѝмам разделѐние* (144); *не ѝма сравнѐние*: „Войстину не ѝма сравнѐние тоя день“ (71а); *не ѝмам смяса* 'не съм взел участие в нещо, не нося отговорност за нещо': „макàръ да нѐ ѝматъ òни смѣса на тàя непрàвда“ (167а).

Друга група глаголни съчетания са образувани с глаголите *впадам, упадна (упадвам)* и *падна*. В съвременния книжовен език не са се запазили съчетания с тези глаголи. Съществуват обаче подобни съчетания е глагола *изпадам* — срв. *изпадам в отчаяние* с *упàдна во отчаѝние* (137). У Софроний семантичният кръг на съществителните, с които се свързват тези глаголи, е доста широк. Съчетания, образувани с глагола *впадати* и предлог *во (в)*, са свойствени на църковнославянския език — срв. напр. *впадати во искушения; в напасти*[1]. У Софроний срещаме *впàдам у грях* (264) и *впàдам у мресота*[2] (16а). Съчетанията, образувани с *впадам* имат варианти с *упадам* и *падна*. Освен това вместо предлог *в* се среща диалектният предлог *у*. Така наред с *упàдна во отчаѝние* срещаме и *пàдна в отчаѝние* (125а), наред с *впàдам у грях — упàдна у грях* (223). Други съчетания с тези глаголи: *пàдна у зàвист* (31); *падна у ненàвист* (Н[1] 50а); *упàдна у тѧснотà*: „у бѣдная тѣснотà хòчутъ да упàднатъ“ (108а); *упàдва у недомишлѐние* (151а); *упàдна у погублѐние* (1а); *упàдвам у злò* (4а).

[1] Срв. Сава Петковић, цит. съч.
[2] Пак там.

Съчетания с глагола *падам (падна)* се употребяват широко по вре́ме на Възраждането. По това време срещаме следните съчетания: у Св. Миларов — *падам в неволя*, у П. Р. Славейков — *падам в безнадежност, падна в униние, падам в премеждие, падна в размишление, падна в беспокойствие*, у Т. Шишков — *падам в опасности*. Успоредно с тези съчетания са се употребявали и съчетания с глагола *изпадам (изпадна)*: *изпадна в злочестина* (Блъсков), *изпадна в нещастие* (П. Р. Славейков), *изпадна в опасност* (Кр. Пишурка), *изпадна в неволя* (Летоструй, г. V), *изпадам в премежде* (Богоров). В съвременния книжовен език съчетанията с *изпадам* са изтласкали съчетанията, образувани с *падам*.

В „Неделника" срещаме и фразеологични съчетания, образувани с глаголите *дам, подам (давам, подавам)*. Наченки на подобни съчетания срещаме още в старобългарски — срв. у Миклошич дати съвѣтъ. У Софроний срещаме следните съчетания: *подàвам совет* (151а); *подам позволѐние*: „Христосъ подàде имъ позволѐние да пойдутъ въ нѝхъ" (93а); *дàвам повѐление*: „не дàвамъ повѐление да убѝйте егѝ" (47а); *подавам исцѣлѐние* (186а); *подàвам наказàние* (65а); *подàвам причина* (82). От тези съчетания днес са отпаднали от езика *подавам наказание, подàвам исцеление* и *подавам причина*. Останалите са се запазили (понякога с някои промени), като при това значително са се увеличили.

В „Неделника" срещаме наченки и на широко разпространените в съвременния ни книжовен език съчетания с глагола взема (у Софроний *узема*): *узѐма позволѐние*: „узѐлъ позволѐние отъ архиерѐйте" (80); *узема произволѐние* (26); *узѐмам пòлза* (122). Съчетанието *взема позволение* и днес съществува в езика ни. В „Неделника" то се среща и под вариант *приѐма позволѐние* (142а).

Съчетаването на глагола *обемне* с думи, които означават чувства, състояния, води началото си още от старобългарски: у Миклошич срещаме горестнꙋ обѣмѧтъ, стрaхъ обьметъ. У Софроний тоя глагол се свързва с думата *удивление*: „Пѐтра и Андрѐа щѝ *обѐмнало* ихъ *удивление* (127а). В съвременния книжовен език такива съчетания се срещат при глаголите *обхващам* и *обвземам*: *обхваща ги ужас, обзе ги ужас* и пр.

Интересни са съчетанията на думата *ответ*. Срещаме съчетанието *подàм (подавам) отвѣт*: „сàмъ хочѐ да подава отвѣтъ на бога" (3) (срв. стр. 47, 243, 112, 101а и др.). Често се среща и *отдам (отдàвам) ответ*: „òни отвѣтъ ѝматъ да отдàватъ богу..." (71); „Христосъ не восхотѣ нѝ единъ отвѣтъ да отдадѐ емꙋ" (48), а също и *дам ответ* (48а). По-рядко се срещат съчетанията *узѐма ответ* (79а), *восприема ответ*: „какòвий грòзенъ отвѣтъ воспрѝялъ отъ господа" (Ув. [4]) и *отсека ответ*: „Сàми за себѣ отсѣкли отвѣтъ" (115). От всички тези съчетания се е задържало до днес само съчетанието *дам ответ*, и то под нова форма *дам отговор*.

За някои съчетания е трудно да се установи дали са народно-разговорни или книжни. Такива са напр. следните съчетания: *от глàву до нòги* (43); *на лѝце*: „не речѐ товà ѝвно на лѝцѣ Христово" (155); *пролѐя крòв свòю* (46); *висòкия лицà* (195а); *пред лице*: „да затвòримъ врàти нàши предъ лицѣ егò" (32²а).

В „Неделника“ срещаме както народни, така и книжни по произход устойчиви съчетания. Поради колебанието между народна и книжна лексика, между по-нов и по-стар език, между по-широко разпространени и по-тясно диалектни думи, някои съчетания се явяват в по няколко варианта: наред с *пазя заповед* срещаме *пазя повеление*, наред с *имам надежда — имам надеяние*, наред с *бесценния каменце — драгоцънний камен*, наред с народните *лежа у темница* и *седя у темница* и книжното *всадя у темница*. Особено ясно личи това колебание при глаголните фразеологични съчетания, при много от които глаголните компоненти се явяват под няколко синонима: *вардя — пазя — държа; дам — подам — отдам; упадам — падам — впадам*. Колебание има при тези съчетания и по отношение на предлозите, посредством които глаголите се свързват със съответните съществителни. Така наред с *падна в* срещаме и *падна у*, наред с *приведа на* срещаме и *приведа у*. Наред с по-стари и по-книжни форми срещаме и по-нови, живи форми: от една страна, *всъм сръцем*, от друга — *от все сърце*; наред с по-старата книжна форма *имѹ вери* срещаме по-новата народна форма *фана веру*. Понякога наред с по-широко употребимо съчетание срещаме и негов диалектен вариант: *нагоре-надолу* и *натамо-навамо*. Под влияние на църковно-славянската книжовна норма типични народноразговорни съчетания са дадени понякога в „по-книжовна“ форма, напр. с падежна форма (*преди времене, фана веру*), или по-народната дума е заменена с книжна дума (*насищѐніе не има* вместо *няма наситка*), *востанвам от сон* вместо *ставам от сън*, *воздам плод* вместо *дам плод*. От друга страна пък някои съчетания са дадени в диалектна форма: *оузех жена, оу един глас, седя оу темница*.

Употребените от Софроний устойчиви съчетания от народно-разговорната реч (с малки изключения) са се задържали и до днес в книжовния ни език. От съчетанията с книжен характер една част са отпаднали. Интересни промени са настъпили при глаголните фразеологични съчетания. Някои от глаголите, с които у Софроний се образуват фразеологични съчетания, изобщо не са успели да задържат фразеологично свързаните си значения. Други глаголи пък по време на Възраждането са се свързвали с много по-широк семантичен кръг от думи, но с развоя на книжовния ни език са загубили фразеологично свързаните си значения и са престанали да образуват фразеологични съчетания (напр. гл. *тегля*). Онези пък глаголи, които са запазили способността си да образуват такива съчетания, са разширили или променили семантичния кръг от думи, с които се свързват.

Заслуга на Софроний е употребата на устойчиви съчетания като *още от пелени, лобно място, със съкрушено сърце, принеса жертва, до последното си издихание, в цвета на..., слабо място, излея гнева си, взема позволение, възлагам надежда, изпълня дълга си, от все сърце, имам намерение, имам обичай, имам надежда* и др., които и днес се срещат в книжовния ни език. „Неделникът“ на Софроний навярно е допринесъл за навлизането на тези устойчиви съчетания в зараждащия се книжовен български език, допринесъл е за разширяването и обогатяването на изразните му възможности.

ЕЗИКЪТ НА ТАЛЕВАТА МАКЕДОНСКА ТРИЛОГИЯ

Стефан П. Василев

Димитър Талев бе се изказал пред анкетьорката си Ганка Найденова, че романите му „Железният светилник", „Преспанските камбани" и „Илинден" не образуват трилогия, а са звено от по-дълга редица романи за родната му македонска земя[1]. Същата мисъл повтори и в предговора си към руския превод на „Железният светилник". Поменатите три романа, написани с творческо напрежение и въодушевление, са в яка, плътна връзка помежду си и засега са все още трилогия. В тях писателят е изобразил македонските борби срещу турското робство и турските неправди в една немного далечна епоха. Същевременно е изразил и своята неизменна привързаност към родината и родния край. С творчески размах и писателска сила Талев, въоръжен с усвоения социалистически реализъм, е представил тия масови народни борби на историко-социална основа, като не се е откъснал и от обстойното битово изображение. Оглъбил се и почувствувал духа на тогавашната епоха, с реалистическия си похват той осмислено е описал народната любов и копнеж за свобода през възрожденското време, успоредно с това и народната омраза към враговете турци, гърци и чорбаджии-българи. Описаните случки, събития, сцени, картини и обрисуваните образи са осъществени след като авторът е проучил миналото на своя народ, вживял се е в подвига на героите, приобщил се е с националните борби и след като са се избистрили непосредствените впечатления, които е възприел още от детските си години в родния град Прилеп — типичен македонски край. Обхванал и почувствувал атмосферата на възсъздаваната борческа епоха по исторически материали и лични наблюдения и впечатления, доловил скръбта и болките на своите сънародници в устрема им за свободен политически и духовен живот, авторът на македонската трилогия с ума и въображението си е одухотворил националните македонски борби в спойка със закономерността в историческото развитие. Тъй трилогията е наистина епопея на възрожденския македонски живот и висок образец на исторически романи[2]. Димитър Талев е запомнил, по собствени

[1] Вж. Ганка Найденова-Стоилова, В творческата лаборатория на писателя Д. Талев, сп. Литературна мисъл, год. I, 1957, кн. 1, стр. 93—102; кн. 2, стр. 83—96; кн. 3, стр. 88—103.

[2] Вж. Ст. Каролев, Бележки за стила на Димитър Талев, сп. Литературна мисъл, год. II, кн. 1, 1958, стр. 84—106.

признания, много скръбни случки от робските години на родната си земя, китна и хубава, и като бележи, че „свободата е божи дар за човека", в патриотически изблик пише в един свой разказ: „Гордея се, че съм се родил българин" и в други разказ: „Нещастно е всяко човешко сърце, което не познава любовта към роден край, към родна земя." Патриотически изблици освен трилогията излъчват и много други Талеви творби с македонски сюжет. Преди всичко романът „Усилни години" (1928—1929, 1930 г.), изграден върху канава на македонските революционни движения и борби срещу турския владетел, сложени по-скоро на национална основа, а не на социална, както сюжетно е в романа „Илинден" например. Така развита е фабулата и на разказите му с македонски сюжети в сборниците „Златният ключ" (1935), „Великият цар" (1937), „Старата къща" (1938) и „Завръщане" (1943). Но докато в тия произведения с локализувано на македонска земя действие повествованието на писателя, при все че вече е съумял да обедини историческата правда и битовото изложение с художественото осмисляне, не е всякога равномерно и сигурно, в трилогията то е улегнало и творчески зряло. Живоструйните мисли на писателя сега са въплътени с българско художествено слово — граматически правилно и стилистически образно. Личи, че авторът с рядко усърдие и работоспособност мари творението му да бъде и композиционно, и езиково добре изработено, както и да бъде съдържанието идейно. На изящен стил той е искал да се научи от френците, а с помощта на русите — да обогати душата си с големите идеи за човека, за живота[1].

С установен светоглед и отношение към действителността, с изяснено разбиране на историческите събития и с придобит вече писателски опит Димитър Талев се е заловил да напише своята македонска трилогия, като си е послужил със стилно-езиково майсторство на всепризнати наши белетристи. Случка ли разказва, природна гледка или битова обстановка описва, образ, главен или второстепенен, ли създава, той се стреми да прилага свой начин на изобразяване, да има собствен стил; стреми се да влага и идейност в съдържанието с подбрана лексика и разни художествени средства, които използува доста свободно. Много пъти обаче в желанието си да се изясни добре и да се мотивира напълно той изпада в подробности, дребни и дори ненужни, и тъй разлива повествованието си, без да накърни езиково фабулното изложение и без да нащърби стила си. Напротив — взискателен е не само към хубавата, симетричната постройка на изречението, към правилния му словоред, но и към подбора на думите като градивно вещество. „Случвало се е да стоя цяла нощ на една страница. Треперах за всяка дума . . ." изповядва той на своята анкетьорка Ганка Найденова. „Аз гледам на човека и по една дума, по един жест проникам дълбоко в неговия характер. . . Аз познавам човека!" Ние вярваме на писателя, че в творческия процес при изграждане на характерите и при самото изложение на съдържанието в трилогията си разполага с пълно изяснение на разказваното и с достатъчно овладяване на езиковите средства. Той заляга еднакво за вътреш-

[1] Вж. предговора на Д. Талев към руския превод на „Железният светилник".

ното съдържание и за външния облик на думата, затова и езикът му е изразителен и точен, ясен и цветист. Поставени намясто в изречението, отделните думи придават и правилност на словореда, а подбрани с чувство за език и с усет за хубава фраза, те внасят ритмичност и на много места музикална изразителност в текста. Но какви са тия думи като отделни единици в изречението — чисто книжовни ли или има взети и от живата реч на народа, по-точно от родния прилепски говор на автора, и опитвал ли се е той да създаде нови думи в творческата си практика при написването на македонската трилогия? Разбира се, че той нашироко, свободно и умело е използувал речниковия фонд на общобългарския книжовен език, а що се отнася до отношението му към живия език на народа, до отделни македонски говори, ще приведа собствени негови изказвания, изречени в отговор на запитването на анкетьора му: доколко е използувал в романите си думи от прилепския говор. „Познавам добре различни говори в Македония, казва Талев. До известна степен съм ги проучвал. Но в творчеството си много рядко съм използувал отделни думи. Съзнателно съм се стремил да не натрапвам на читателя голям баласт от непознати думи. Доколкото съм използувал такива отделни думи, то е било или с цел да обогатя литературния български език, като напр. с глагол *раздени се* (разсъмна се) от прилепския говор, или в диалога, за да характеризирам нашенския човек."[1]

Всяка отделна част в македонската трилогия почва със стихове от народна песен, един вид мото, което въвежда четеца в съдържанието на разказаното в главите съдържание. За Димитър Талев народната песен е „неоценимо съкровище". Тя е „разгаряла" у него обичта му към езика, чрез нея той е почувствувал обаянието и властността на живата народна реч. Ето защо с пълно право казва: „Основата на моя език е у народа." Тъкмо с тоя народен език си е послужил най-вече в диалогичната реч, когато ще трябва да характеризира героя си в пределно изпъкнал вид, да обрисува в същинския му лик македонския човек. И в случая той действително се е поучил от народното творчество, от народното сладкодумие, като създал редица лъчезарни македонски образи: Султана и Ния, Лазар Глаушев, Райко Вардарски и още много други.

Когато анкетьорът му пък го запитва дали се е опитвал да създаде нови думи, той отговаря направо и самоуверено: „Не, никога! Не обичам съчинителството. . . Народът е създал огромно богатство, достатъчно е да го познаваш. Трябва да ви кажа, че преди да пристъпя към работата над последните ми романи, аз проучих основно езика на онази епоха. Четох много вестници, четох писма на тогавашни люде. Познавах до такава степен този език, че можех спокойно да пиша на него, сам да съчинявам писма в същия стил — със същата смесица от църковнославянския и живия език, със същото увлечение по съчинителство на нови морфологични и синтактични форми, така характерно за наивната страст към писмото на човека от онази епоха"[2].

[1] Вж. Г. Найденова-Стоилова, цит. статия, кн. 3, стр. 102.
[2] Пак там, стр. 102.

От тия налични признания на писателя Димитър Талев ясно проличават връзките му с живия език на народа, вижда се, че е внесъл в повествователния си език, а едновременно и в българския книжовен език, хубави, обагрени народни думи от македонски говори. Тъй чрез смесицата на книжовна и простонародна лексика той още по-добре е разкрил своя светоглед и идеологията си като един от по-новите майстори на художественото слово. И в македонската трилогия, а това може да се твърди и за цялото му художествено творчество, сполучливо са използувани богатството и разнообразието, звучността и ритмичността на общонародния ни език. Успешен е и стремежът на писателя да си служи по свой начин със словореда, с изразителната сила на общобългарското слово, като спазва закономерност и симетрия в периодичната реч. Ала словесните периоди и в романите му биха могли, без съмнение, да бъдат разбити на отделни по-малко сложни и прости синтактични единици, все във връзка с народния синтаксис, та и мисълта да стане по-отривиста и езикът — с по-засилено напрежение главно чрез глагола. Но и така, както са съчетани с думи и фрази, с цели самостойни изречения, те не са задръстени и затъмнени, не са изгубили синтактичните белези на прилепския и други македонски говори.

Говорите на широката област по Прилепско—Преспанско, гдето, може да се каже, е локализувано действието в Талевата македонска трилогия, както твърди и историкът на българския език проф. Б. Цонев, са стари *шт-жд* говори. След време обаче Прилепско става и *к'-г'* говорна област, докато Преспанско, а особено южната му част, е останала предимно *шт-жд* говорна област. Чуждите замени *к'-г'* са проникнали и в Ресенско, Охридско, Дебърско, но все пак говорите на изброените области и до днес са се запазили като *шт-жд* говори, като на места *шт* се балансира с *к'*. Тези говори, при все че не всички еднакво заменят праславянските *tj* и *dj* с *к'* и *г'*, образуват едно закръглено цяло, каквото няма нийде между българските говори[1]. Освен това различие в изговора на поменатите съгласни, известно различие има и в ударението. Докато в нашите говорни области то е неопределено, в някои македонски говори е определено. Така в костурския говор стои на предпоследната сричка, а в прилепския — на третата сричка от края. Вложените в трилогията македонски словесни елементи са главно от тия говорни целини. Посредством лексиката от говорите в Преспанско, Прилепско, Ресенско и пр. е дадена по-пълно характеристиката на герои, особено в диалогичната реч, онагледено е повествователното изложение с конкретни изразни средства.

Ето неголяма поредица от думи, употребени от Димитър Талев в македонската му трилогия, думи, най-вече съществителни, хубави, съдържателни, изразителни. Някои от тях се срещат в Найден Геровия „Речник на блъгарский язик" и в други тълковни и двуезични наши речници. Голямата част пък са чисто македонски думи, и не само от родния на Д. Талев говор — прилепския.

---

[1] Вж. Б. Цонев, История на български език, т. I, София, 1940, стр. 342—347.

Ràздени (се) 'съмна се'. „Скоро ли ще *се раздени*? — пита майка си умиращата Катя (Свет.)[1]; Стоян Глаушев напуща родното си село Гранче и забягва в Преспа: „Стоян наближи крайните градски махали, преди да *се раздени*" (Свет.). Същият глагол се среща и в по-раншни Талеви творби, среща се и в Д. Спространовия роман „Охридска пролет". В този роман Спространов е употребил и други хубави македонски думи (главно от охридския говор), като *пѐрници* 'възглавници', *гàлба* 'милувка, галене', *зàдумен* 'замислен', *рȕдо* (за агне) 'младо, свежо'.

Пòвели, повèлите, вèлиш (у Д. Спространов *пòйли, пойлѝте* според охридския говор) 'заповядай, заповядайте' (покана към гости). „*Повели*, седни Иванке", казва Ния на учителката Руменова в Камб. Султана (пак в Камб.), като узнава, че Ния е бременна, казва на дъщеря си „Да се засмея ли *велиш*?"

Вȉкот 'силно викане' . У Ив. Вазов се среща съществителното *издиг* за 'издигане' (глагол *издигам*), както и *нахлув* вместо 'нахлуване', или *гръмот* (глагол *гърмя*). В македонски говори пък със същата наставка *от* съществува стегната дума *викот*. През панаирските дни в Преспа се разнася „оглушителна врява и *викот*". „Врявата, *викотът* по улиците и площадите затихваше едва за няколко часа след полунощ и започваше наново далеко преди да се раздени" (Камб., 213).

Сѐнище 'привидение, вампир, таласъм'. Раца цяла нощ стои сама в празна къща. Никакъв шум и тропот из стаите. „Тя чуваше самата тишина в къщата, легнала и на раменете ѝ, притиснала я като страшно *сенище*" (Камб., 574).

Губѝлище 'лобно място'; *кȕчища* 'кучета' (презрително). И двете думи са образувани със суфикса *-ище*. Кости Пачура отдалече и срамежливо гледа как ще бесят Райко Вардарски „и току поглеждаше през рамо дали няма да дойде и друг някой християнин на *губилището*" (Камб., 506); Султана казва на събраните мъже, които гледат как турци блъскат сина ѝ Лазар: „Що стоите, бре. Изядоха ми детето тия *кучища*" (191).

Щȉпка 'малка част, колкото може да се вземе с три пръста'; *рòнка* 'малко късче, троха' — глагол *роня*. Беднякът Атанас Кривиот казва на Лазар Глаушев, че „от два дни не бе имало в къщата му *щипка* брашно" (Илинд., 26). В пазарен ден турчин купува от селянин масло и му заплаща много малка част. Селянинът моли купувача да не му взема гърнето с маслото за толкова малко пари, защото го събирал „*ронка* по *ронка*" (102).

Пòндило 'вътрешно помещение в селска къща'. В Геровия речник има дума *пондила* с малко по-друго значение.

Питȕлица 'тесто, пържено в шарлан или зехтин', според Н. Геров — 'мекица'.

В македонските говори има доста много хубави думи за облекло, покъщнина и пр., създадени из всекидневния живот на простия народ и уместно използувани от Д. Талев в трите романа:

[1] Съкращенията означават: Свет. = Железният светилник, Камб. = Преспанските камбани, Илинд. = Илинден.

Рѐсачка 'вълнена дреха без ръкави, дълга почти до колене'. Геров я пише *рясачка* — 'горна шаечена дреха без ръкави, разна дължина'.

Рѝба — според Н. Геров 'облекло, дреха'.

Вѐленце 'малка шарена постелка с ресни'.

Ямбо̀лия 'дебела вълнена черга'. У Н. Геров думата е в облик *ямбол* 'козяк'.

Влѐчки 'пантофки'; глагол *влача*.

Ва̀ганче 'малък съд, блюдо'; *ваганче с мляко*. Метатеза от *гаванче*, умалително от *гаванка* 'копанка', 'валчест дървен съд, извъртян на струг'.

Бу̀кар 'съд, от буково дърво, за вода; бъкел'.

Ка̀села 'голям сандък, украсен с бои и тенекийки'; *касела за чеиз*.

Врѐщи 'чували'. У Н. Геров *врѣщь* 'чувал'.

Общобългарските думи *чистник*, *домозет* Талев пише, с оглед на македонски говори, *чѝстовник* („Катерина е голяма *чистовница*"), *до̀мазет* („Не го давам аз моя Лазе *домазет*"). Турските *чешири* (у Геров нашенски потури) Д. Талев употребява във форма *ча̀кшири*, а *бѐчви* — в смисъл на потури с тясно дъно. Явно е, че авторът се стреми все към уточняване на мисълта и фразата с желание да запази особеността на говора и атмосферата в повествованието. Затова именно си служи и с думи като *дървеса* (подобно на „небеса"), *дрехарник* (у Вазов *дрешник* 'гардероб'), *чад* 'дим, пушек', *стро̀йник* 'годежар', *стърво̀тия* 'лакомник, лаком човек' и много други.

Но не само типични македонски съществителни е внесъл Талев в трилогията си, внесъл е и прилагателни, глаголи, неизменяеми частици и с тях ни напомва също възсъздаваната епоха. Така прил. *ста̀мен, ста̀мна, ста̀мно, ста̀мни*[1] е употребено в смисъл на 'кротък', 'сдържан', 'приличен': „Ния говореше *стамно*". Бенковица е „бодра жена, *стамна*, приветлива". *Мла̀ка* вода пък е 'марна', 'хладка' вода.

Глаголи *мѣлзя* 'доя' (Геров дава съществително *млъзене* в облик *мльзѐньe* 'доене'), *тѐгавя(се)* 'колебая се, дърпам се' са също типични в македонски говори. Лазе казва на майка си Султана за гръцките попове и владици: „ние сме стадо овци, те ни стрижат и *мълзят*" (Свет., 163); Атанас Кривиот имал четирима другари, с които искал да убие Арап ага: „Ала сега пък двама от другарите му почнаха да *се тегавят*" (Камб., 316).

Характерна е употребата и на неизменяемите частици-наречия *вече* и *повече* в облик *вѐке* и *по̀веке*: „Друг човек съм аз *веке*, друг", казва Стоян на себе си, след като се венчал. А един герой казва на други: „Не мога и аз да търпя *повеке* приказките ти".

Лексикалният състав в Талевата трилогия е, може да се каже, доста сложен и разнообразен. Наред с книжовните думи и изрази, използувани са всевъзможни народни, старинни, па и турски думи за езикова отсянка, дето е уместно. Речникът и фразеологията му издават вкус към езикова чистота и народностен облик на речта. Затова и предпочита да пише

[1] В руския превод на „Железният светилник" *стамна жена* е предадено „статная женщина" представителна, стройна, напета жена.

лю̀де, кат, пѐстник, хо̀дник, плдчник вместо чуждинските: хора, етаж, юмрук, коридор, тротоар. Обично си служи със съединителните съюзи *та* и *па*, характерни и за македонските говори, както и с предлозите *со* и *во*, и то не само в диалогичната реч: Султана казва на своя позната жена „*Во* секо нещо требва да има ред и закон. *Со* чест требва да се живей" (Камб., 125); на стр. 562 пък Лазар казва: „*Во* секо нещо требва да има чест и човещина."

Все с оглед на живата реч авторът ревниво спазва винителната падежна форма при собствените имена: „Рилският монах гледаше *Стояна* мълчаливо", „Лазар изпрати чак в Солун *Кирила*", „Тежък беше тоя ден за *Бориса*". Талев все повече се обръща към живата реч на народа и не търпи, по всичко личи, неточни, ненужни и ненашенски думи, като поддържа, пази взаимоотношението между литературен и народен език[1]. В това отношение добре използува народния синтаксис, като почва изреченията с глагол, честа инверсия у него: „*Донесе* ти несрета в къщата ми", казва Султана на снаха си Ния при една разправия; „*Настъпиха* за Ния тежки дни"; „*Забеляза* Ния, че свекърва ѝ поомекна спрямо нея"; „*Променил се* бе много Лазар" след заточението. Глаголите обикновено изразяват напрежение и са в спойка с думи, които имат усилвателно значение. Тъй с лексиката, с езиковите средства писателят се домогва до всички смислови възможности и показва мощността на своята родна реч, която синовно обича. И не току-тъй Лазар Глаушев, един от главните герои в трилогията, казва на Аврам Немтур:

„Секи трябва да тачи майчиния си език, стрико Авраме, какъвто и да е той, а нашият език не е дебелашки, а си е хубав за нас" (Свет., 168).

Тъй Талев разгръща своето творческо разнообразие и откъм стил, образност, психологично задълбочаване, показва посредством съвкупността на по-изразителните стилно-езикови средства художественото и идейното богатство на трилогията си.

*

И кога разказва случки, описва сцени, портретизира герои, изобразява природни гледки и пр., Димитър Талев си служи изкусно с родното художествено слово, познавайки неговото езиково богатство, свойствата и многообразието му. С реалистичен похват и художествен размах авторът разказва за бунта срещу гръцкия владишки наместник, за смъртта на Катерина (в „Железният светилник"), за родилните мъки на Ния, за смъртта на Стоян Глаушев и на Султана (в „Преспанските камбани"), за отношението на Селим бей и Добра, за голямата битка на Стефан Царски с четата му в чифликчийската кула (в „Илинден"). В сюжетното развитие и в самото фабулиране Талев се стреми да си служи тъкмо с най-съответни езикови единици и съчетания, като не изоставя художествената мярка при разказа и изобразяването. Той разказва и описва живописно и с психологическа мотивировка, като се впуща поня-

[1] Прави впечатление, че той сякаш не обича македонските деепричастия на *-айки, -ейки*, които Вазов нарича „прелестни форми".

кога твърде нашироко. Глаголността винаги му е в помощ при нагледното описание и повествованието с драматичен тон. Така в разказа за битката в кулата си е послужил с глагол *клокоча*, за да изтъкне напрежението и драматичния характер на борбата срещу поробителя: „Стрелбата отвън *клокочеше*“, пише той. За да предаде въодушевлението на народа, когато изгонва владишкия наместник, казва, че развълнуваният народ е като „кипнало море“ — изразителен и силен образ. Нагледно, живо, с хубав език са описани Преспа, чаршията ѝ с първомайстори и майстори, калфи и чираци — еснафска среда, „олицетворяваща целия народ“ (Свет., 16).

Димитър Талев владее не само изкуството да разказва и описва, владее и изкуството да портретизира, да изгражда образи и видения от минала епоха, да създава сложни образи, със силна воля и твърд характер, като си служи пак с подбрани словесни средства за психологически портрет. Положителни или отрицателни герои ли изобразява, той намира словесни средства, за да въплъти образа, вникнал в неговото душевно състояние, поставил го в рамките на епохата и съзерцавал го с наблюдателен поглед. С малко думи, ала изразително сполучва да го извае. Султана напр. е съчетан образ от много набрани наблюдения. Тя е „силна жена“ , с „властна воля“, със „строг поглед“, „очите ѝ горяха от винаги будна мисъл и от душевна сила“, „нейната власт цареше над целия Глаушев дом“; Ния е много хубава, с „благородство в характера“; Лазар Глаушев, водач в Преспа на борбата срещу турци и фанариоти, „иска да прави големи добрини на народа“; Рафе Клинче, художник-резбар, със странни прояви в характера, е „сприхав и навъсен човек“; Райко Вардарски, възрожденски учител, който на Кирило-Методиевия ден държи в църква реч с типичния си екавски говор, „за всяко нещо гореше с цялата си душа“ и т. н. — все волеви натури, безстрашни герои, смели човеци, рожба на своето време, обрисувани изпъкнало с няколко характерни думи. То се знае, че тяхното пълно изображение и душевната им характеристика изпъкват в развитие, придружено с анализ на деянията и отношенията им, предадени чрез словото и мотивировката. Същото се отнася и за отрицателните герои, като бащата на Ния — Аврам Немтур, когото представя с тия слова:

Немтур беше нисък, мускулест мъж, с гъсти, черни вежди и гъсто алени бузи, косите му бяха едва прошарени, винаги ниско остригани. Той се държеше гордо и не враждуваше открито с Климента Бенков, но го мразеше и го дебнеше във всяка слабост. (Свет., 87).

Изобщо в сюжетното развитие и с мотивирането във фабулата Талев внася подробности в обрисовката на лицата, както и рисува природни картини, за да изясни и онагледи преживяванията на героя, като поставя в единение пейзажа и самите преживявания, особено мъчителните душевни състояния.

Димитър Талев се натъква и тук на лексика и образност, за да подчертае очарованието на природата, нейната привлекателна хубост. И у него често пейзажът започва преди разказа на случката или изложението на известно изживяване на героя; картините обикновено са вплетени в повествованието, особено малките картини-ескизи. Тия картини,

повечето есенни и най-вече в „Илинден“, са свежи, с ведрина, слънчев блясък и светло озарение. Лексиката, обилна с глаголи и словесни багри, придава оживление на пейзажното изображение. Ето само една картина из „Илинден“:

Настъпили бяха дългите есенни нощи. Планината *стенеше* вън, разтъжена и сърдита. Глухо и тъжно *въздишаше* оголялата гора, в комина *виеше* нощният вятър ту на кикот, ту на плач, есенният дъжд *почукваше* на малките прозорчета. Край огнището, между четирите здрави каменни зидове беше сухо и топло (стр. 381).

Картината не е изолирана — тя е свързана с настроението на селската народна учителка Донка Крайчева, „другарката на орлите“, и с нейните размисли около неграмотния Велко, сина на хазяите ѝ. Планината стене „разтъжена и сърдита“, гората въздиша „глухо и тъжно“, нощният вятър вие „ту на кикот, ту на плач“. Глаголите са придружени с обяснителни подробности за уточняване. Уточнителните словесни подробности — прилагателни, епитети, художествени наречия и др., са характерни за словесната тъкан на Талевото повествование. Те определят по-добре мислъта му, изясняват я, уплътняват я, без да развалят или отежняват словореда. Само по един пример от трите романа. За майчините чувства на Султана към тежко ранения от турци Лазар авторът обяснява:

В любовта си към Лазара тя винаги бе изпитвала, още от най-ранната му възраст, това топло, бодро, изпълващо сърцето ѝ чувство на доволство, радост и гордост от всяка негова дума, от всяка негова постъпка, винаги мъдра, винаги намясто (Свет., 309).

За добродушния и кротък Аце Кутрев, избягал от селото си поради турските зулуми, пише:

Хубав мъж беше Аце Кутрев, приветлив, светъл (Камб., 111).

А към характеристиката на апостола Гоце Делчев прибавя:

Постоянен, непроменен оставаше Гоце само в своята неуморимост — сред толкова люде, в непрекъснати, денонощни срещи и разговори: да разяснява, да убеждава, да въодушевява, да насърчава или възпира, и винаги бодър. Самият той въодушевен, кротък или гневен, или готов да се пошегува, да се посмее от сърце. . . (Илинд., 285).

Словесният анализ на подобни места в повествователното и описателното изложение в трилогията би показал и честа периодичност във фразата, претрупаност на сложните изкази с немалко подчинени изречения, смесване на глаголни времена, тия езикови пришки обаче не са тъй застрашителни за гладкостта на стила, както и по-напред се загатна, а и Талев постепенно се освобождава от тях. Той си остава грижлив в езика на писателското си творчество — в авторското изложение и в диалогичната реч, дето добре проличава говорската индивидуализация на героя. В „Железният светилник“ най-често речта на Султана, на Лазе, на Аврам Немтур и на владишкия наместник (грък) в диалога видимо е индивидуализувана, както е и художествен изобщо Талевият белетристичен език.

Богат и разнообразен откъм лексика и фразеология, откъм звукове и всякакви граматични форми, тоя език е богат и с обагрени художествено-стилистически средства, притежава ярка образност. Изразително и

образно предава Димитър Талев нещата и разговорите, рисува сцените и картините — изразително, образно и много пъти с емоционален акцент. Образната му реч, обикновено със стегнато съчетани думи и фрази, е засилена с метафори, сравнения, епитети, които действително се смятат за постоянни спътници на неговата художествена мисъл. Проявил чувствителност към езика — книжовен и народен — Талев е овладял магията на художественото слово и предава образно наблюденията и впечатленията си от околната действителност, от минали времена. Авторът на „Железният светилник", „Преспанските камбани" и „Илинден", редом с метафоричността, охотно употребява сравнението за стилна изобразителност. Сравненията у него са умерено използувани и се отличават с поетичния си лъх. Не се простират нашироко във фразата, но са внушителни и разхубавяват мисълта. Лазар Глаушев и Андрея Бенков в „Железният светилник" водят винаги приятни делови събеседвания. Лазар проявява, по понятни съображения, особено внимание към Андреевата сестра Божана, но Султана е склонна да вземе за снаха Ния, а не Божана. Султана, Лазаровата майка, е в тревога от това и иска да застане между сина си и болната Божана:

Султана ходеше из къщи, залавяйки се за една или друга работа по навик, а пред очите ѝ все Лазар и Божана, докато се изправи там, от другата му страна, Ния, а редом с нея Божана започна да бледнее и да чезне като зорницата при изгрев на зората (232).

Изобразяваният случай е доловен с психологическо виждане и образът на бледата и крехка Божана е съпоставен със зорницата при слънчевия изгрев. В „Илинден" пък, като говори за местността Дълги рид, дето се навъртат четите на Илинденското въстание, готови за поход и бой, Талев разяснява, че „пътят се извиваше като настъпена змия по Дълги рид, на някои места между озъбени скали и лескови храсталаци" (437). Последните два цитата със сравнение, а и приведените досега примери за илюстрация на изречени мисли, дават обща представа за писателския навик на Димитър Талев да фабулира спокойно, с равен, улегнал, богат белетристичен език, разкрасен с художествено-стилистически средства.

СЛАВЯНСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ

ФУНКЦИОНАЛНА ПРЕЛИВНОСТ И ОБОСОБЕНОСТ НА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ МОДЕЛИ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

(Един случай на по-особена функция на суфикс *-o(v)stvo* в полския език с оглед на съответния български тип)

Иван Леков

Новите задачи на описателното и приложно езикознание изискват най-точно и подробно установяване на всички взаимни връзки и отношения в езиковата система. Особено важно е за целите на машинния превод, чиито успехи стават все по-убедителни, да се очертае още по-ясно картината на флексивните вариации на даден език, както и формалните и семантични особености на неговата суфиксация. Както е известно, славянските езици притежават богати възможности за омонимия и синонимия на суфикси, което съставя значителна пречка за алгоритмичната формална и функционална селекция на суфиксните морфеми и изобщо на някои от словообразователните модели. Изчерпателното изследване на всички възможни функционални отсенки на определен суфикс е необходимо и за историческата и съвременна граматика на езика, както и за неговата типологическа характеристика. А с това се улеснява и проучването на група сродни или придобили вторично родство езици. Ето защо напоследък напълно основателно се появиха в различни славянски страни редица трудове, посветени на славянски словообразователни проблеми[1]. С особена съсредоточеност по отношение на подобна тематика се отличава варшавската група от млади научни дейци под ръководството на проф. В. Дорошевски, която обнародва и специална твърде полезна библиография на трудове по славянско словообразуване в полски научни издания[2].

Не би могло обаче да се смята, че всички възможности в този смисъл са наблюдавани, изтъкнати и проучени, ако и те да имат немалко значение за правилната преценка на въпросите, които днес по-

---

[1] Срв. между друго І. Ковалик, Питания слов'янського іменникового словотвору, Львів, 1958; Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками, АН УССР, Львов, 1961 и др.; К. А. Левковская, Словообразование, Москва, 1954; Н. М. Шанский, Основы словообразовательного анализа, Москва, 1953; А. Bajec, Besedotvorje slovenskega jezika, Ljubljana, 1950, II, 1952; A. Sieczkowski, Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich, Wrocław, 1957, H. Kurkowska, Budowa słowotwórcza przymiotników polskich Warszawa, 1954; Ив. Леков, Словообразователни склонности на славянските езици, София, 1958.

[2] Срв. Uniwersytet Warszawski (dział Wydawnictw). Materiały do bibliografii słowotwórstwa języków słowiańskich, Warszawa, 1953.

ставят съвременните насоки на езикознанието. Един от примерите, който показва това, е и недостатъчната досегашна отчетливост на функциите на суфикса *-o(v)stvo* в полския език и отсъствието на сравнение с успоредните служби на други суфикси в останалите славянски езици. Изобщо за този суфикс, както личи и от споменатата вече библиография, е писано учудващо малко, дори и в страни като Полша, която притежава богата лингвистична литература.

Суфикс *-stvo* със своите разширения *-ovstvo, -evstvo* и пр. има безсъмнено праславянско потекло. Неговата словообразователна способност и съчетаемост е била твърде разновидна и широка. Най-често той е образувал словообразователни модели от съществителни и прилагателни имена с доста разнообразни значения. Едно от основните значения на този словообразователен тип, който е винаги от ср. р., е колективното (за сборни понятия), срв. българските *общество, човечество, дружество* и пр. От него постепенно се е развило чрез по-напреднала абстракция значението п р о ф е с и я, т. е. обединителен белег на множество лица, срв. *духовенство, студентство*, а след това и на качество, присъщо на известен род лица, срв. пол. *głupstwo*, или на резултат от лично действие, срв. бълг. *убийство*, пол. *zabójstwo* и др. Но в тази хронологическа градация, която обема четири функционални отсенки, има нещо, което смущава. На първо място това е фактът, че дори в думите с колективно значение, които обикновено се смятат за най-примитивни, съществуват елементи на абстрактност и това кара мнозина да обобщават всички функции на *-stvo (-ovstvo, -evstvo)* в една — за означение на абстрактни понятия. От друга страна, в тази скала на значения има празнини. Суфикс *-o(v)stvo*, както това съм имал случай вече да напомня[1], в полския език се среща в няколко думи със значение на роднинска съпружеска двойка, срв. *stryjo(w)stwo* 'чичо и стрина', *wujo(w)stwo* 'вуйчо и вуйна'. Това значение излиза из рамките на абстрактните съществителни, а не би могло, според мене, да се отъждестви и със значението на сборните съществителни имена. То трябва да се обособи и като семантичен вариант, и като хронологическа степен, с което би се подпомогнала както лексическата, така и словообразователната селекция в програмирането на полския език за целите на машинния превод и изобщо задачата за подробното типологично описание на полската езикова система. Това навярно е предвиждал полският езиковед Хенрик Улашин, който близо преди 40 години бележи с основание в една своя студия[2]: „-stwo, też -o(w)stwo || -e(w)stwo, np. na oznaczenie par samiczych ludzkich: cesarstwo: cesarz, gospodarstwo: gospodarz, generalstwo: generał, hrabstwo: hrabia, państwo: pan i tp.; dziado(w)stwo: dziad, króle(w)stwo: król, stryjo(w)stwo: stryj, wujo(w)stwo: wuj i tp". Въпреки това обаче и той поставя тази категория думи в отдела за сборни съществителни, като не споменава нищо относно тяхната неоднородност откъм продуктивност, съвременност и хронологична градация.

[1] Срв. Из славянската лексикология, Известия на Института за бълг. език, III, 1954, стр. 44.

[2] Срв. Słowotwórstwo, Gramatyka języka polskiego (zbiorowa), Kraków, 1923, стр. 227.

Оттогава и досега в съответните авторитетни трудове по полски език тази малочислена словообразователна групичка се отминава без внимание или се причислява мълком към категорията на сборните съществителни (колектива), защото очевидно е смятана за напълно еднаква с нея. Но, както се напомни вече, самата група на думи за сборни понятия не е единна, защото в нея има постоянни функционални колебания между конкретно и абстрактно означение, почти пълна честа преливност на двете състояния (срв. напр. бълг. *братство*, пол. *państwo* и мн. др.).

Четири са само думите в полския език, за които може да се твърди с положителност, че притежават днес само изтъкнатото дуално фамилно значение. Това са *syno(w)stwo, stryjo(w)stwo, szwagerstwo, wujo(w)stwo.* Останалите, споменати от Улашин (цит. с., стр. 227), към които може да се прибавят и такива като *kmotro(w)stwo* и др., или губят своята употреба, или бледнеят с това свое значение.

Първият въпрос, който възниква, е дали такава функция на посочения словообразователен тип е позната и в други славянски езици. Сравнението показва, че тя е единствено полска. Останалите езици от западната, източната и южната славянска група не познават такава семантична отсянка при този добре познат словообразователен модел[1].

В най-близкия до полския чешки език са известни думи като *strýčkovstvi, kmotrovstvi* (със суф. **-ovstvie*), но с абстрактното значение на протекция, както и *švagrovstvi* в смисъл на свекърство.

Вторият въпрос би трябвало да засегне хронологията на този рядък словообразователно-функционален тип. Като се изключи думата *szwagerstwo*, която, като заемка, датува от XVI в. (от 1526 г., според A Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927), за останалите три думи не би могло да се каже нещо напълно определено относно времето на появата им. Това би било възможно едва след излизането на Старополския речник, който още не е достигнал буквите s... w.

Но още отсега, съдейки по отсъствието на това значение при найчестата дума *wujo(w)stwo* в речника на Линде, може да се предполага, че и в полския език то не е много старо и следователно не може да бъде праславянско.

Близката до тези словарни единици думи *państwo* в значение на 'семейство' (съпруг и съпруга) все пак не се равнява на тях поради полученото разширение на значението ѝ в посока на 'група люде', 'държава', страна'.

---

[1] Срв. между друго J. Łoś, Gramatyka polska, Lwów — Warszawa — Kraków, cz. II, 1925, стр. 55—56; W. Doroszewski, Podstawy gramatyki polskiej. Warszawa, 1952, стр. 285, 301, 311, 317; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, стр. 216; Fr. Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny I, V Praze, 1947, стр. 273—275; P. Váša—Fr. Trávníček, Slovník jazyka českého, V Praze, 1946; J. Holub — Fr. Kopečný, Etymologický slovnik jazyka českého, V Praze, 1952; V. Machek, Etymologický slovnik jazyka českého a slovenského, Praha, 1957; E. Pauliny — J. Ružička — J. Štolc, Slovenská gramatika, Martin, 1955, стр. 129, 130; A. V. Isačenko, Slovensko-ruský prekladový slovník, II diel, p-ž, Bratislava, 1957; F. Jakubaš, Hornjoserbsko-němski słownik, Budyšin, 1954.

От хронологическата картина се изважда заключението, че развоят при словообразователния модел със суфикса *-stwo* (*-ovstvo*, *-evstvo* и пр.) е следвал пътя от конкретно към абстрактно значение, но посоченият вариант, представен от ограничен брой на думи, е едно по-късно средновековно разклонение на старото сборно значение, което се е насочило към семантично стеснение и специализация.

Другите въпроси, които следва да заемат вниманието на изследвачите, се отнасят до формирането, продуктивността, стилната и словарна принадлежност на тия думи, както и до евентуалните техни семантични успоредици в други славянски езици.

Разгледаните полски думи се образуват само от роднински имена за м. р. *syn, stryj, szwager, wuj*. Техните съответници от ж. р. са непременно от същия корен *synowa, wujowa* и пр. По степен на употреба градацията на тия думи може да определи само съответната статистика. Продуктивността и стилната принадлежност на думите като *wujo(w)stwo* и пр. е обусловена от фамилната разговорна среда и по-често от диалектната съобщителна обстановка. От чужд словарен запас е проникнал само един елемент — *szwagerstwo*, приспособен към полска суфиксация.

Що се отнася до успоредните по значение варианти на тоя тип в останалите славянски езици, интерес може да представя и българският език със своя словообразователен тип на суфикс *ов/и* и *ин/и*, като напр. *вуйчови* (същ. мн. ч.), *дядови, таткови, чичови; бабини, вуйнини, лелини, мамини, сестрини* и др., които в нашите най-нови речници, ако и не винаги напълно еднообразно, са дадени със значението 'дом и семейство' на съответния роднина. Очевидно тук суфиксът *-ови* има по-разширена функция, отколкото суфиксът *-ovstvo* при въпросните полски думи. Интересно е, че в българския език думите от тая семантична група са повече, но, съпоставени с полски, показват отсъствие само на думата, произведена от *син*, пол. *syno(w)stwo*. Половината от българските думи се образуват и от съществителни от ж. р., за разлика от полски. В българския език функцията на тези словообразователни единици е инвариантна и само конкретна.

От анализата на тоя славянски словообразователен тип могат да се извлекат следните по-общи теоретически заключения:

1. Селекцията на словообразователните модели е в състояние да уточни някои по-редки семантични варианти.

2. Успоредността в семантичния развой на славянските езици относно словообразователните категории е още неразработена, но интересна за изследване област, която може да подпомогне доста проучването на граматическия строй и лексиката в сравнително-типологичен план.

3. Границите между конкретна и абстрактна функция на словообразователните модели е често доста преливна и подлежи на нарушение ту в едната, ту в другата посока.

4. Както всички други пластове, така и словообразуването в славянските езици свидетелствува за наличие на изоморфизъм, тъй като словообразователните модели носят — подобно на морфологично-граматичните — информация за единствено, множествено и дори за двойствено число, както това показва дуалната функция на типа, оформен със суфикс *-o(v)stvo* в полския език.

ИЗ ИСТОРИЯТА НА СЛАВЯНСКИТЕ ГЛАГОЛИ ЗА ДВИЖЕНИЕ

(Лексиколожки наблюдения)

Дина Станишева

Глаголите за движение по някои свои структурни особености и по семантичната си характеристика в славянските езици се обединяват в специална група. Всеки един от тях се намира в известно семантично отношение към другите. Прави впечатление и еднаквият състав на тези групи в различните славянски езици. Обаче при по-внимателно наблюдение не е трудно да се установят съществени различия в лексикално-семантичните варианти[1] на глаголите за движение в съвременните славянски езици.

От тази гледна точка най-голям интерес представляват две видови двойки на глаголи за движение — нти / ходити и ѣхати / ѣздити.

В съвременния български език, както в останалите езици от южната група — сърбохърватски и словенски, можем да отбележим широките семантични възможности на глагола *ида* (съответно *ићи* в сърбохърватски и iti — в словенски) и ограничението на употребата на глагола *яхам* (съответно *jахати* в сърбохърватски и jâhati в словенски) с лексикално-семантичен вариант 'яздя (кон, магаре и др.)'.

В другите славянски езици за глагола *ехать* (съответно *їхати* в украински, *ехаць* в белоруски, jéti в чешки, jachat' в словашки, jechać в полски, jedžić в горнолужишки, jezdźiś в долнолужишки, jахас в кашубски) е характерна широка употреба и един от неговите лексикално-семантични варианти е 'предвижвам се с превозно средство', който в южнославянските езици е присъщ на глаголите *ида, ићи,* iti.

Ако се обърнем към историята на славянските езици, ще се убедим че в южнославянските езици посочените глаголи съхраняват старото състояние. Срв. в старобългарски: Ѧ дроугꙑ оученици корабльцемь придѫ. Зогр. Ио. XXI 8, 173; Мар. Ио. 8 CLXXII, 401; Ассем. Ио XXI, 1—14, 408. І идѫ въ поусто мѣсто кораблемь єдинъ· Мар. Марк. IV, 32, LIV; Зогр. Марк. VI, 32, 57. В старосръбски: Na kon'e nec'emo jahati. Maret. Hrv. d. IV, 418; Na oslu ne jaše. Пак там.

[1] За дефиницията на лексико-семантичните варианти на думите вж.: А. И. Смирницкий, К вопросу о слове (проблема „тождества" слова), Труды Института языкознания АН СССР, т. IV, 1954, стр. 36; А. И. Кузнецова, Некоторые закономерности изменения значений слов, РЯШ № 2, 1960, стр. 22.

В западните и източните славянски езици на глагол *идти* (съответно *їти* в украински, *исци* в белоруски, jíti в чешки, ísť в словашки, iść в полски, hić в горнолужишки, jěś в долнолужишки, хаdас в кашубски) по-рано е било свойствено по-голямо многообразие на лексикално-семантичните варианти и може да се предположи, че състоянието, представено в южната група на славянските езици, е било някога присъщо и на другите славянски езици.

Ще се спрем по-подробно на материал от източнославянските езици. В работата на А. И. Кузнецова за системата на лексикално-семантичните варианти на глаголите за движение в староруски език въз основа на данни от XI—XIV в.[1], където е дадена изчерпателна характеристика на семантичните възможности на глаголите за движение в посочения период, глаголите *ити / ходити* се определят като глаголи с „най-пълна, най-разгърната система от лексикално-семантични варианти"[2]. Те заемат централно място в групата на глаголите за движение. Характеризирайки глаголите *ѣхати / ѣздити*, А. И. Кузнецова подчертава: „*ѣхати-ѣздити* са единствените в XI—XIV в. глаголи, които независимо от различията на способите за движение са имали непосредствени връзки с глаголите *ити / ходити*. Преки връзки в този случай са се установили преди всичко по линията на варианта 'неразчленено движение"[3].

Глаголите *ити / ходити* и *ѣхати / ѣздити* в историята на староруския език се отделят не само по широтата на семантичните си възможности, но и по своята стилистична неутралност.

И така и двете двойки глаголи са били призвани да изразяват движение изобщо. Като второстепенен лексикално-семантичен вариант на глаголите *ити / ходити* може да се посочи 'вървя пеш', който в староруски език „се е срещал сравнително рядко"[4]. Един от най-често срещаните варианти на глаголите *ѣхати / ѣздити* е 'предвижвам се с превозно средство' (с кон, кораб и т. н.). Основният лексикално-семантичен вариант на глаголите *ити / ходити* е съдържал в себе си възможността да се изразява и движение с помощта на определени средства. Ще отбележим също тъждеството на други лексикално-семантични варианти на глаголите *ити / ходити* и *ѣхати / ѣздити*: 'тръгвам','движа се с определена посока', 'плувам', 'тръгвам да воювам' и др. В староруските паметници обаче не е зафиксиран вариант 'вървя пеш' на глаголите *ѣхати / ѣздити*

Като се продължат наблюденията върху употребата на глаголите за движение в паметниците от XIV—XVII в., може да се констатира, че съотношението на лексикално-семантичните варианти на глаголите *ити / ходити* и *ѣхати / ѣздити*, представено в най-старите паметници на руския език, е претърпяло съществени изменения. Общият лексикално-семантичен вариант на двата глагола е губел своята господствуваща роля, докато второстепенните варианти 'вървя пеш' (на глаголите *ити /*

[1] А. И. Кузнецова, О типах смысловых отношений в группе глаголов движения в древнерусском языке, ВМУ № 1, 1961, стр. 34—48.
[2] А. И. Кузнецова, пос. съч., стр. 35.
[3] Пак там, стр. 43.
[4] Пак там, стр. 36.

ходити) и 'предвижвам се с превозно средство' (на глаголите *ѣхати / ѣздити*) са придобивали все по-голямо значение. Измененията са ставали по пътя на съкращаване на някои лексикално-семантични варианти на глаголите *ити/ходити* и по линията на специализиране на варианта 'предвижвам се с превозно средство' за глаголите *ѣхати / ѣздити*.

Лексикално-семантичният вариант на глаголите *ити / ходити* 'предвижвам се с превозно средство' в староруските паметници не представлява рядкост чак до XVI в.: *Ходиша новгородци в лодьяхъ и в лоивахъ въ озеро* ... Новг., 92; *Поиди, княже, на коних около*... Пов. вр. л., 54; *...придоша немци къ Пскову, ови на конех, а инии в кораблех и в лодиах.* Пск. лет. II, 22; *...а последних пришло тотчас на телегах 5 человек ныне же в ночи.* Ах. Мор. 30; *...а ходятъ на верблюдехъ и на коняхъ*... Хожд. Кот., 115, *...били челомъ, чтоб далъ цѣмъ до Руси доити.* Хож. Ник., 36.

Прави впечатление, че във всички посочени случаи за употребата на глаголите *ити / ходити* в отбелязания лексикално-семантичен вариант е характерно съблюдаването на известни лексикално-семантични условия, а именно — съпровождането на глаголите от падежни конструкции на определен кръг съществителни: *лодка, насад, корабль, тава, бусы, конь, верблюд, телега* и т. н. Нещо повече — материалът от староруски език свидетелствува, че именно свързването на глаголите *ити / ходити* с падежни конструкции определя тяхната възможност да изразяват движение не 'пеш' и не 'движение изобщо'. Да сравним следните примери, където глаголите *ити / ходити*, бидейки употребени във от посочените лексикално-синтактични условия, се явяват във варианта 'предвижвам се изобщо' или 'тръгвам': *и потом идуче, взяша Кавгалу рѣку и Перну*... Новг., 93; *И на зиму Смолинску идохъ*... Пов. вр. л., 161; *Всеволодъ же иде к Киеву к стрыеви своему Ярополку.* Пск. лет. II, 19; *И хотѣ князь ити на Корѣлу.* Моск. св., 148: *Иде же Ярославъ исъ Переяславля къ отцю своему*... Моск. св., 105, л. 129; *...Того же лѣта воеваша села около Острова, и поидоша ко Пскову подле Великую рѣкоу*... Пск. Стр., 98; *Онъ шелъ съ своею сотнею.* Др. грам., 29; *Убоги же... взя свои дровни, и привяза дровни к лошеди за хвостъ, і поиде в лѣсъ*... ПСРЛ II, 405.

По такъв начин на глаголите *ити / ходити* в синтактически изолирана позиция не е била свойствена употреба в лексикално-семантичния вариант 'предвижвам се с превозно средство'. Само отбелязаните лексикално-синтактични условия са определяли тази възможност.

Лексикално-семантичният вариант 'вървя пеш' на глаголите *ити / ходити* също се проявява при наличие на допълнителната характеристика — съпровождане на глагола от наречието или прилагателното *пеш*: *вы же рѣчете не ѣдемъ ни на конехъ, ни пеши идемъ*... Ипат., 46; *...а к боеви поидѣте, кто как хощет, ли пѣшь, ли на коних.* Моск. св., 113; *а...прихожим людем, иноземцомъ, повелѣша псковичи пѣшимъ ити на немецкую землю.* Пск. Стр., 154; *Не едемъ на конѣхъ, ни пѣши идемъ.* Пов. вр. л., 41.

В. Порциг в един от своите трудове[1] обръща внимание на семантичното съотношение между глаголи и имена (прилагателни и съществителни): немското reiten предполага наличие на такива думи като Pferd, а fahren — на такива думи като Schiff, Zug и т. н. Очевидно е, че езикът позволява да се констатира не само семантично съотношение между глагол и име, но и по-дълбока връзка — съчетаването на един глагол с определени имена (в определена синтактична форма) може да бъде условие за проява на една от неговите семантични възможности.

Тук възниква проблемата и за критериите, въз основа на които определяме главния лексикално-семантичен вариант на думата. Очевидно е, че за основен лексикално-семантичен вариант на думата може да се смята този, който се явява при най-неутрални лексикално-синтактични условия. В староруски език за глаголите *ити / ходити* такъв вариант е 'предвижвам се изобщо', независимо от средствата за извършване на движението (фреквентността в случая не може да играе решаваща роля). А за глаголите *ѣхати / ѣздити* от XV в. нататък най-голяма независимост от лексикалното обкръжение е зафиксирана във варианта 'предвижвам се с превозно средство', който поради това може да се смята за основен. Напр. *И ѣдучи к прилуку городу и срѣтоша ны внезапу половечьскыѣ князи*... Пов. вр. л., 160; *Ино съѣдутсѧ боѥрѣ наши на рубежь*... Дух. гр., 28; *И любко князь самъ дроуг отъеха от Олгерда и въеха в сторожовыи полк немецкыи*... Пск; лет. II, 25; *Аврамъ же со своими другы приѣха в Орѣховець и хотѣ ехати к Магнушу*... *Кузма же поеха къ королю.* Моск. св.; *И седъ Адамъ на осля и ездяше и обрящетъ Авеля убьена*... Апокр., 94.

Едновременно глаголите *ѣхати / ѣздити* са могли да изразяват движение изобщо': *Писалъ к намъ еси*..., *чтобы ти у насъ быти, и ты бы к намъ поѣхалъ*... Гос. гр., II, 24; *кому будеть слично сѧ, остати, тому остатитсѧ, кому ѣхати, тому ѣхати.* Дух. гр., 21.

Раздалечаването на глаголите *ити / ходити* и *ѣхати / ѣздити* е ставало по основния им лексикално-семантичен вариант. В процеса на тази диференциация глаголите *ѣхати / ѣздити* значително са разширявали границите на своята употреба за сметка на глаголите *ити / ходити*, понеже глаголите *ити / ходити* постепенно са загубили лексикално-семантичния вариант 'предвижвам се с превозно средство'. С други думи тази диференциация е довела на известен етап от развитието на руския език до изтласкване на глаголите *ити / ходити* от глаголите *ѣхати / ѣздити.* Нещо повече, разгледаните случаи на замяна свидетелствуват, че този процес не се е ограничил с отбелязания вариант, но в значителна степен се е разпространил и върху лексикално-семантичния вариант 'предвижвам се изобщо'.

В паметниците от XV в. не може още да се констатира значително преобладаване на глаголите *ѣхати / ѣздити* в двата посочени лексикално-семантични варианта. Обаче езикът на староруските паметници от

[1] W. Porzig, Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprachen und Literatur, Bd. 58, 1934.

XVI и XVII в. вече фиксира явно количествено преимущество на глаголите *ѣхати / ѣздити* (приблизително в пропорция 2:1).

Количественото преобладаване в употребата на една или друга дума или граматическа форма в сравнение с друга езикова единица не може да бъде обаче решаващо при определяне хронологическите граници на дадена промяна. Много по-важни за нас са данните от различните преписи на един и същ паметник. За разглеждания случай е показателно сравнението на трите преписа на Суздалския летопис: Лаврентиевския, Радзивиловския и Академичния (ръкопис на Московската духовна академия)[1]; Лаврентиевският препис датира от 1377 г., Радзивиловският е лисан в края на XV в., Академичният се отнася до XV в. В по-късните преписи — Радзивиловския и Академичния[2], — представени в посоченото издание като варианти към Лаврентиевския препис, намираме 8 случая, в които глаголите *ѣхати / ѣздити* и производните от тях са употребени вместо глаголите *ити / ходити* в Лаврентиевския препис. Подолу ги привеждаме всичките:

... поча приступати Володимерко с силою своєю. Берендѣѣве же видѣвше силу єго ѕбоѧшасѧ и рѣша Изѧславу поиди кнѧже прочь сила єго велика. а оу тебе дружины мало. Р-*поѣдѣ*, 327; *на ѕтрии же дн҃ь присла Володимерко къ Андрѣеви Василка Ѳрополичича. река поиди брате ко мнѣ.* Р — *поѣди*, 330; *Глѣбъ же Гюргевичь поиде г Корсунь-скым Половцем с братомь своимъ...*, РА — *поеха*, 358; ... *поидемъ за Кыевъ возмемъ села. и поидемъ полоном в Половцѣ и ѣхаша за Кыевъ вокватъ* ... Р—*поедем;* А—*поидем*, 358; *Глѣбъ же се слышавъ хотѣ на нь сам ити...* РА — *восхотѣ на нихъ сам ехати*, 359; *Михалко же целовавъ брата своєго ... и иде по Половцих*, РА — *и еха по половцехъ*, 359; ... *и перешѧша Берендѣѣве дорогу Половецьскую и поидоша по них с Михалкомъ. и наидоша сторожѣ Половечьскыѣ*, РА — *наехаша*, 359; *посла брата своєго Михалка с братом своимъ Всеволодом по Половцих. Михалко же послушливъ сы иде борзо по них...* РА — *и ѣха*, 363.

Прави впечатление фактът, че случаи на обратна замяна на глагола *ѣхати* от глагола *ити* в по-късните преписи на Суздалския летопис не са отбелязани, макар че такава замяна, като се има пред вид общността на лексикално-семантичните варианти на глаголите *ѣхати* и *ити*, е възможна.

При разрешаване на въпроса за времето, през което се е извършила историческата замяна на глагола *ити* с глагола *ѣхати* в посочените лексикално-семантични варианти, не по-малко важни са данните от Новгородската първа летопис, втора редакция[3]. При сравняване на

[1] Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Полное собрание русских летописей, т. I, в. 2, Ленинград, 1927, стр. 290—487.

[2] Приемаме обозначението на издателите: за Радзивиловския препис — Р, за Академичния — А.

[3] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. А. И. Насонова, М.—Л., 1950, стр. 107—427.

двата преписа на летописа — Комисионния и Академичния[1] — намираме 142 случая на несъответствие в употребата на тези глаголи. Трябва да се има пред вид, че и двата преписа датират от едно и също време — средата на XV в., и зависимостта им един от друг не е установена. В по-запазения и по-пълния препис на летописа — Комисионния, са регистрирани 132 случая на употреба на глагола *ѣхати* вместо *ити* в Академичния препис (вж. стр. 264, 281, 309, 310, 311, 315, 316, 318, 319, 320, 322, 324, 325, 327, 330, 332, 335, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 362, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 374, 376, 378, 386, 387, 394, 396, 399, 400, 401, 402, 404, 411, 412, 419). Може да се предположи, че тези случаи са повече: там, където липсват някои страници на Академичния препис, Толстовският препис, копие от Академичния, също отбелязва несъответствие с Комисионния (стр. 323, 338, 339, 340, 341, 383, 384, 385, 393). Следователно се набройват всичко 10 случая на обратна замяна.

Приведените факти свидетелстват, че активизирането на замяната на глаголите *ити / ходити* с глаголите *ѣхати / ѣздити* в лексикално-семантичните варианти 'предвижвам се изобщо' и 'предвижвам се с превозно средство' може да бъде със сигурност отнесено към XV в.

През XVI—XVII в. отбелязаният процес на замяна на глаголите *ити / ходити* е продължавал, завършвайки, очевидно, в някои руски диалектни области. Като се обърнем към езиковите данни на Строевския препис на Псковския трети летопис, който датира от 60-те години на XVI в. и представлява голяма ценност поради факта, че е оригинал на летописа[2], установяваме почти пълно отсъствие на глаголите *ити / ходити* в лексикално-семантичния вариант 'предвижвам се с превозно средство': отбелязали сме всичко 5 примера на такава употреба:

Слышав же местеръ земля Ризкиа моужство Домонтово, ополчився в силѣ тяжцѣ без бога, и приде ко Пскову в корабляхъ и в лодьях и на конехъ, и с порокы, хотя плѣнити домъ святыа Троица... 85; *Немци ... придоша въ кораблях и в лодьяхъ и на конех с порокъ...* 89; *И... псковичи... ходиша воевати на конех, а инии в лодьях...* 114; *В то же время иная рать псковьская в лодьях ходиша за Норову,* 116; *Того же лѣта приходили свѣискиа Нѣмцы под ливоньских Немецъ городки в судѣхъ под Перновъ в 21 маа,* 242.

Както се вижда, всички приведени примери са еднородни: глаголите *ити / ходити* в тях означават предвижване по вода с плавателно средство.

Показателно е за Строевския препис и съотношението на случаите на употреба на глаголите *ити / ходити* и *ѣхати / ѣздити* в общото им значение: 220 към 394. При това глаголите *ити / ходити* в повечето случаи са употребени в тесния им лексикално-семантичен вариант 'тръгвам да воювам' (често в съчетание с глагола *воевать*). Словосъче-

[1] Ние смятаме за възможно да не се съобразяваме с данните на най-късния препис на летописа — Толстовския (от XVIII), който е копие на Академичния. Неговият език е явно архаизиран под влияние на оригинала.

[2] Псковские летописи под ред. А. Н. Насонова, в. II, М., 1955 г., стр. 78—250.

танията *приде воевати* (стр. 94, 117, 160, 180 и др.), *поити на васъ* (стр. 111, 132, 159, 182, 195 и др.) още в староруския език са се възприемали в значителна степен като устойчиви словосъчетания, което свидетелствува за тяхната непродуктивност.

Едновременно с ограничаване възможностите на употребата на глаголите *ити / ходити* в лексикално-семантичните варианти 'предвижвам се изобщо' и 'предвижвам се с превозно средство' се е оформял като главен лексикално-семантичният вариант 'вървя пеш'. В същия Строевски препис на Псковския трети летопис в някои случаи много ясно проличава противопоставянето на глаголите *ити / ходити* и *ѣхати / ѣздити*: *...священноиноки и священники и диакони выидоша противъ его съ кресты, а князь псковскый, и посадники выехавше противу...* 138; *...и онъ на заоутрея в срѣду вшед на вече и, с себѣ и хрестьное цѣлование сложя, поеха изо Пскова за нашимъ посломъ*, 187.

Описаният процес обуславя съвременното състояние на семантичните възможности на глаголите *идти / ходить* в руския език: техният основен лексикално-семантичен вариант е „передвигаться, ступая ногами, делая шаги (о человеке и животном)"[1]. Употребата им във варианта 'предвижвам се с превозно средство' се ограничава от някои устойчиви адвербиални съчетания: *идти на веслах, идти под парусами, идти на лыжах*[2] и от някои професионални изрази: *Возьмите на память. Это мой корабль. Я ходил на нем в Ливерпуль.* Пауст. Соч. 75. Естествено мястото на лексикално-семантичния вариант на глаголите *идти / ходить* 'предвижвам се в пространството', когато става дума за самите превозни средства (*поезд идёт быстро*), не е между посочените случаи.

Материалът от съвременните руски диалекти по дадения въпрос не позволява да се констатират съществени различия от състоянието на съвременния руски литературен език. Въпреки че в диалектите може да се срещне реликтна употреба: *Приходил сюда разбойник лодкою.* Колос. Арх. мат., 165; *Нельзя ли нам с князем поездом притти?* Два века, 65.

Описаният процес, като се има пред вид сравнително ранният период на неговото възникване, безусловно е имал общоруска основа, т. е. възникнал е преди оформянето на украинския и белоруския национален език. Украинските източници[3] и паметниците на белоруския език[4] фик-

---

[1] Словарь русского языка АН СССР, М., 1957, т. I, стр. 869; Словарь современного русского литературного языка, М.—Л., 1956, т. V, стр. 58.

[2] Словарь современного русского литературного языка, М.—Л., 1956, т. V, стр. 59.

[3] Вж. В. Розов, Українські грамоти, т. I, Київ, 1928; Памятки полемічного письменства кінця 16 і поч. 17 в. в., т. I, Львів, 1906; Материалы для истории Угорской Руси, в. II, Спб., 1906; И. Галятовский, Небо новое, Львов, 1665 г.; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложениями, Киев, 1878; Летопись событий в юго-западной России в XVII в. Составил Самоил Величко, Киев, 1848; Львовская русская летопись. В кн. „Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей Российских" т. III, кн. 3, М., 1839; Киевская летопись (1241—1621). Межигорская летопись (1608—1700). В кн. „Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси", Киев, 1888; Черниговская летопись и др. В кн. „Лѣтописи южнорусские, открытые и изданные Н. Белозерским", т. I, Киев, 1868; Украинские акты в сб. „Воссоединение Украины с Россией", т. I, М., 1953 г.

[4] Акты литовско-русского государства, изд. М. Довнар-Запольским. Вып. 1 (1390—1529), М., 1900; Акты, относящиеся к истории Западной Руси, т. I (1340—1506 г. г.). Спб.,

сират същото състояние, което е било свойствено на руския език през XVI—XVII в., т. е. преобладаващата употреба на глаголите *ѣхати / ѣздити* в лексикално-семантичните варианти 'предвижвам се изобщо' и 'предвижвам се с превозно средство'. Употребата на глаголите *ити / ходити* се ограничава с лексикално-семантичните варианти 'тръгвам да воювам' и 'предвижвам се по вода с плавателно средство'. По-долу привеждаме някои примери:

Украински език: *приѣздилъ есмъ въ Кіевь.* Розов Гр., 154... *ватаги охотные полководные... въ степяхъ дикихъ ѣздя нечаенно на татаръ нападали.* Черн. лет., 86; *Иж посилаем господина отца Спиридона того ж, который от тебе, православного царя, недавно выехал.* ВУР I, 68; *Великій государь Петръ Первый съ войскомъ ходилъ на галерах (въ) Стокголмъ* ... пак там, 92 ... *того же часу Хмелницкій зо всѣми потугами пойшолъ противъ короля его милости.* Л. Сам., 24.

Белоруски език: *Мещане Могилевские... на комягахъ внизъ реки Днепра до Черкасъ... ездятъ.* Белор. Арх. 17, 51; *По млтвѣ... з князями ѣздити почаль по полкахъ...* Кн. Мам., 181. *А коль паки будуть наши люди в насъ и вси с товаромъ, што на струзѣхъ идутъ, мы паки тогды весь вашь товаръ отпустимъ.* Рус.-лив. акты, 139; .... *Мамай идеть на великого князя Дмитрия ... Русь воевати...* Кн. Мам., 171.

Характерни са също така следните случаи: *А Хмелницкій пришалъ у сту коней до обозу полского парадно..., и пришедши предъ кроля, палъ предъ нимъ на землю.* Черн. лет., 20; *И гды приѣхал брать Владимерь... пошол к преосвещенному митрополиту Киприяну...* Кн. Мам., 172.

В съвременния украински език глаголите *їти, їхати* и в белоруски — *исци, ехаць* функционално не се различават от същите глаголи в руски език. Разбира се, описаният процес е могъл да има някои специфични особености в отделните диалектни области, но те, както имаме основания да смятаме, не са били значителни.

Наблюденията, резултатът от които беше изложен по-горе, довеждат до извода, че в езика постоянно действуват процеси на разширяване или ограничаване, пораждане или изчезване на семантичните възможности на думата. Тази проблема заслужава внимание.

СПИСЪК НА ВЪЗПРИЕТИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

Апокр. — Порфирьев, И. Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях, ОРЯС, т. XVII № 1, 1877.

Ассем. — Rački, F. Assemanov ili Vatikanski evangelistar, Zagreb, 1865.

Ах. Мор. — Акты хозяйства боярина Б. И. Морозова под ред. Яковлева, ч. II, Москва — Ленинград, 1945.

1846; Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. I, III, Вильно, 1867; Белорусский архив древних грамот, ч. I, М., 1824; Летопись Авраамки. „Полное собрание русских летописей", т. XVII, Спб., 1907; Русско-Ливонские акты, собранные К. Э. Напьерским, Спб., 1868; Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна и Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам, т. I, Вильно, 1843.

Белор. Арх. — Белорусский архив древних грамот, ч. I, Москва, 1824.
ВУР I — Воссоединение Украины с Россией, т. I, Москва, 1953.
Гос. гр. — Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел, т. I, II, Москва, 1813.
Два века — Голубкова, М., Два века в полвека, Москва, 1946.
Др. Грам. — Малов, Е. А., Древние грамоты и разные документы. „Известия общества археологии, истории и этнографии", г. XVIII, в. 1, 2 и 3., Казань, 1902.
Дух. гр. — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV в., подг. к печати проф. А. В. Черепниным, Москва — Ленинград, 1950.
Зогр. — Jagić, V. Quattor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, Berolini, 1879.
Ипат. — Ипатьевская летопись, „Полное собрание русских летописей, издаваемое государственною археографическою комиссиею Российской Академии наук", т. II, Петроград, 1923.
Кн. Мам. — Книга о побоище Мамая, царя татарского, от князя Владимирского и Московского Димитрия, ОРЯС, т. LXXXI, № 7, 1906.
Колос, Арх. мат. — Колосов, Архивный материал по народному русскому языку и народной словесности, РФВ, т. II, Варшава, 1879.
Л. Сам. — Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, Киев, 1878.
Мар. — Jagić, V. Quattor evangeliorum versionis palaeo-slovenicae codex Marianus, Ptb., 1883.
Maret. Hrv. — Maretić, F., P. Budmani, Daničić — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. d. I—VII, Zagreb, 1880—1916.
Моск. св. — Московский летописный свод конца XV в. „Полное собрание русских летописей", т. XXV, Москва — Ленинград, 1949.
Новг. — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. А. Н. Насонова, Москва — Ленинград, 1950.
Пауст. Соч. — Паустовский, К. Собрание сочинений, т. III, Москва, 1957.
Пов. вр. л. — Повесть временных лет, ч. I и II, Москва — Ленинград, 1950.
Пск. лет. II — Псковская 2-я летопись. Синодальний список. „Псковские летописи под ред. А. Н. Насонова", вып. II, Москва, 1955.
Пск. Стр. — Псковская 3-я летопись. Строевский список. „Псковские летописи под ред. А. Н. Насонова", вып. II, Москва, 1955.
ПСРЛ II — Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Гр. Кушелевым — Безбородко под ред. Н. Костомарова, вып. II. Спб., 1860.
Розов Гр. — Розов, Вол. Українські грамоти, т. I, Київ, 1928.
Рус.-лив. акты — Русско—Ливонские акты, собранные К. Э. Напьерским. Спб, 1868.
Хожд. Кот. — П-ій, М. Хождение на Востокъ Ф. А. Котова въ первой четверти XVII в. ИОРЯС, т. XII, 1, 1907.
Хож. Ник. — Никитин, А. Хожение за три моря Афанасия Никитина 1466—1472 г. г. Под ред. Б. Д. Грекова и Адриановой-Перетц. Москва — Ленинград, 1948.
Черн. лет. — Черниговская летопись и др. летописи южнорусские, открытые и изданные Н. Белозерским, т. I, Киев, 1868.

НЕИЗВЕСТНО СТИХОТВОРЕНИЕ НА ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИК В БЪЛГАРСКИ РЪКОПИС ОТ 1666 г.

Николай Дилевски

Наченки на поетично творчество у българи от по-ново време се свързват с първите, още несръчни и плахи стихотворни опити на книжовници-възрожденци от началото на миналото столетие. Необусловени от историко-литературната традиция на старата българска книжовност и поезия, прекъсната в годините на петвековното робство, те все пак трябва да бъдат окачествени като продукт на общото културно-политическо възмогване на българския народ в епохата на неговото възраждане. Те са били естествен изблик на поетични заложби у българина, намерили своето външно реализуване в стихотворни форми и техника на остарялата вече силабична версификация, станала известна в България чрез посредство на гръцки, руски и главно сръбски образци[1]. Някои наистина съвсем единични и откъслечни данни обаче ни сочат, че изолирани и непредизвикани от културно-исторически предпоставки на епохата стихотворчески опити е имало и в по-раншни години. Тези епизодични поетически прояви, колкото случайни и да са, ни дават основание да пренесем началото на версификаторски опити у българи с два века по-назад, в хронологичните рамки на XVII столетие. В светлината на казаното особена цена придобива останалият незабелязан досега стихотворен опит на непознат български книжовник — йеромонах Стефан Ловечки от 1655 година[2].

Стихотворението (на правилен църковнославянски език, но неиздържано с оглед на силабичния стихотворен канон) е поместено на гърба на последния (зает с текст) лист в ръкописния препис (от препис) на „Грамматикн Славѣнскиѧ правилноє синтагма“ от 1619 г. от известния руски граматист от XVII в. Мелетий Смотрицки, направен в 1666 г. Както личи от две приписки на лицевата страна на същия лист, първоначалният препис на граматиката е бил извършен от Стефан Ловечки в гр. Търговище, във Влашко, в 1655 г., по време на школуването му в Търговищ-

---

[1] За началото на българската възрожденска поезия вж. В. Пундев, Първи стихотворци, 2 изд., София, 1939, стр. 3—24 и сл. и Ст. Стойков, Първи стихотворци. Начало на българската поезия, София, 1947, стр. 3—13 и сл.

[2] За Стефан Ловечки вж. Ю. Трифонов, Ловчански граматици през XV—XVII в., в сб. Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание, кн. 3, 1931, стр. 142, също Н. М. Дилевски, Редки руски книги в български книгохранилища от епохата на Възраждането, Български език, г. V, 1955, кн. 4, стр. 322 и сл

ката митрополия, при свещеника даскал Даниил[1]. От преписа на Стефан Ловечки в България е бил направен втори препис „от многогрешния Михаил" от село Вречеш (Ботевградско) в 1666 г., който е стигнал до нас.

С направените от тях преписи Стефан Ловечки и „многогрешни Михаил" са станали първи разпространители на граматичната теория на Мелетий Смотрицки в отечеството си. За жалост за нас все още остават неизвестни рамките на въздействието, упражнено върху български книжовници и книгописци от страна на граматичната теория, застъпена в „Грамматики Славе́нскиа правилное синтагма" на Смотрицки. Обаче фактът на появяване на д в а преписа от книгата на Мелетий Смотрицки в средата на XVII в. (1655 и 1666 г.), дело на двама български книгописци, е безспорно доказателство за ранното й проникване в български земи. По външния вид на нашия екземпляр трябва да заключим, че той минал през няколко ръце и не е бил притежание на човек, който го имал само от любов към ръкописната книга.

На страниците на нашата статия Стефан Ловечки обаче ще ни интересува не като граматик или книгописец, а като предполагаем съчинител на стихове — плод на школуването му при даскал Даниил в Унгаровлахийската митрополия в Търговище. От стихотворението узнаваме, че Даниил учил („наказовал") учениците си да пишат („да слагат") стихове. А от това вадим заключение, че Даниил е бил не само обикновен даскал, но и стихотворец, съчинител на силабични „вирши", каквито впрочем били и мнозина негови събратя. Писане на силабични стихове в онова време е било белег на истинска ученост и поетическо дарование. Версификаторството е било любимо занятие на книжовниците от XVII в. В ония години всеки уважаващ себе си книжовник покрай преките занимания опитвал остротата и силата на своето перо и в съчиняване на хвалебни стихове, стихотворни надписи към гербове и т. п., посвещавани на меценати и покровители на науката, висши духовници и велможи или пък негови лични благодетели. Без такива стихотворни „опуси" не минавало нито едно печатно издание, така или инак свързано с някаква високопоставена светска или духовна личност. На версификаторство даскалът обикновено учил и свои ученици, които в скучни и дълги реторични стихове, с еднообразни рими и хвалебни изрази, клиширани от църковно-богослужебната книжнина, изливали своите чувства на благодарност или възхвала към своя учител или покровителстващите ги лица. У румъни силабичната поезия на църковнославянски език е дошла от Украйна, където през XVII в. тя е била в разцвет. Църковнославянски и румънски (писани с кирилски букви) силабични стихотворения, надписи под гербове

[1] Личността на търговищкия даскал Даниил все още остава неразкрита докрай. Допустимо е, че това е бил Даниил Пановян, книжовник, печатар и съчинител на посвещения и силабични стихове, работил през 50-те години от XVII в. при Търговищката митрополия; вж. за него у Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, Bibliografia Românească veche 1508—1830, tomul I, 1508—1716, Bucureşti, 1903, 193, 203. За даскал Даниил вж. по-подробно в цennата статия на Diomid Strungaru, Gramatica lui Smotriţki şi prima gramatică românească, Romanoslavica, IV, Bucureşti, 1960, 298.

и др. срещаме редовно в печатаните в Румъния (в Молдова и Влашко) богослужебни книги от XVII столетие[1]. Поради това съчиняването на силабични стихове не може да бъде използувано като някакъв изключителен и сигурен признак за установяване личността на даскал Даниил от Търговище. Школувани и изтъкнати силабични стихотворци били и много негови съвременници — духовни писатели, книжовници, учители, печатари и др. в Румъния и в Украйна. Но за българи от XVII в. подобен род литературни упражнения са били нещо непознато (ако се съди по това, което времето ни е запазило от българската книжнина до днес). В тази оскъдица от стихотворни творби, макар и от „sui generis" поезия в България, Стефан Ловечки, като автор на силабично стихотворение от средата на XVII в., се издига в очите ни като новатор. В негово лице ние виждаме единствен известен засега български книжовник, комуто с право може да бъде приписано авторство на ранна силабична творба, изпреварила с цели две столетия началото на българското (славянобългарско) стихотворство. Изглежда, че Стефан Ловешки не намерил подражатели измежду сънародниците си или такива не ни са известни. Обаче донесеното от него от Влашко стихотворение, запазено в преписа на граматиката на Мелетий Смотрицки от 1655 г., грижливо преписан от друга ръка (от „многогрешни Михаил") в 1666 г.[2], остава безспорен исторически факт, който заслужава внимание и публикация.

*

Стихотворението на Стефан Ловечки на гърба на последния лист в ръкописа от 1666 г. съдържа 22 реда и е написано с дребен, но четлив и хубав бързописен почерк и заема площ 100×170 мм.

Разделено на по-правилни стихове (които стават 26), то има следния вид:

1. "Аще Бгъ помóже, зáвн нничтóже оуспѣтъ. (14).

2. Нже блгаѧ желáющи, дáждъ и Бжíй слóве. (15)

3. Бекнúжнъıѧ оупремвдрúвый |. (9)

---

[1] Вж. I. Bianu şi N. Hodoş, стр. 109 и сл.

[2] Появата на преписа от 1666 г. (от преписа на Стефан Ловечки от 1655 г.) именно в село Вречеш се обяснява с конкретни исторически предпоставки. В някогашно Орханийско в много села е цъфтяла книжнина и е имало преписвачи под въздействието на манастира „Варовитец" (св. Тройца), на югоизток от гр. Етрополе, високо в полите на Черни върх. През XVI—XVII в. манастирът „Варовитец", останал вероятно още от времето на Второто българско царство, е бил важно книжовно-просветно огнище в западните български земи и средище на преписваческа школа с влахо-българска традиция. Книгописци имало и в село Вречеш. В 1673 г. (7 години след преписа на „многогрешни Михаил") Даскал Пейо е преписал там служебник (вж. Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, София, 1910, № 428, стр. 437). За манастира „Варовитец" като културно-просветен център и за някогашно Орханийско вж. Б. Цонев, История на българский език, I, 1940, стр. 227, и П. Ценов, Орхание и Орханийско. Исторически и географски проучвания, София, 1926, стр. 77—78.

4. Вразѣмн н на оучѣшн́=телю благїй. (12)

5. Бл҃гаа мі҃рѡ застѣ́пнице | тъı на́мъ, помозн. (14)

6. Ѡдре́во живо́е | вра́жъı навѣ́тъ ѿрѣва́й. (13)

7. Бл҃городнъıа ѿра́сли мнѡ пло́денъ рѡ: (13)

8. тебѣ҃ хѐ прнно́=снтъ, бл҃горо́денъ плѡдъ. (12)

9. ннѣ҃ на вѣ́рѡ любо́ н наде́жѡ мѣтн: (13)

10. нстѣ́ю тро́нцѡ, всегда подоба́етъ пѣтн. (14)

11. Здѐ оубѡ на́, вса подоба́е терпѣ́тн = (12)

12. та́мѡже на, всегда̀ съагг҃ла пѣтн. (11)

13. Ннѣ҃ оубѡ вре́ма нма = мъı тр҃дъ сѣ́атн: (13)

14. ата́мѡ добродѣтелъıй пло жа́тн. (11)

15. ıакѡ зде́ оубѡ на ничто́же свобо́дн: (13)

16. ата́мѡ добродѣ́теное Жи́тїе сподо́бн. (15)

17. Ега вре́ма нмамъı, дѣла́нмъ добро́е: (13)

18. то-гда оубѡ нмамъı прна́тн бл҃гое. (13)

19. Здѐ оубѡ на, все нмѣнїе wста́е: (12)

20. Та́мѡ бл҃го | поко́йно жи́тїе наста́етъ ~ (14)

21. Данїи́л оубѡ на́, ха сд҃ю сказ҃ветъ: (14)

22. Данїилже на стнхъı слага́тн наказ҃ветъ. (14)

23. Онъ оубѡ вндѣнїем сн, со́нїа раꙗ҃ша́е: (15)

24. Се́нже, оучѐнїе=сн, на́мъ стнхъı wбавла́етъ. (14)

25. ıако онагѡ вро́вѣ, цѣ́ла дре́вле сохранн: (14)

26. Сн́це сегѡ вмі҃рѣ, здра́ва Хѐ сблюдн. (13).

В новобългарски превод то гласи:

1. Ако бог помогне, завистта никак няма да успее.
2. Които благо желаят, дай им, слове божи.
3. Безкнижните сторил премъдри.
4. Надари с разум и нас, утешителю благи.
5. Милостива на света застъпнице, ти нам помогни.
6. О дърво живо, отмятай (отблъсвай) козните на вразите.
7. На благородна гранка многоплоден род.
8. На теб, Христе, принася благороден плод.
9. Сега ние вяра, любов и надежда трябва да имаме.
10. (И) истинската Троица всякога трябва да възпяваме.
11. Тук прочее всичко трябва да търпим —
12. Там пък всякога с ангелите ще пеем.
13. Сега прочее време имаме труд да сеем,
14. А там на добродетелите плод ще жънем.
15. Защото тук прочее нищо няма да ни направи свободни,
16. А там ще се удостоим с добродетелно житие.
17. Докато имаме време, нека правим добро.
18. Тогава пък ще получим благо.
19. Тук прочее всичкото ни имение остава.
20. Там пък спокойно житие настава.
21. Даниил прочее нам Христа съдията открива.
22. Даниил пък нас стихове да стъкмяваме научава.
23. Онзи прочее с видението си съня разяснява (отгадава).
24. Този пък с ученията си нам стихове показва.
25. Както оногова в рова цял някога запази,
26. Така тогова в света здрав, Христе, съхрани.

Съдържанието на стихотворението е християнски-дидактическо. То е изградено върху реминисценции от библейски и евангелски текстове и богослужебни песнопения, добре познати на съчинителя. В него напразно бихме търсили каквито и да било обществени мотиви и настроения. Впрочем тях надали бихме могли и да очакваме във времето, когато е било писано стихотворението. За подобни настроения и изяви не били узрели още нито съчинителят, нито пък епохата. Първи по-ярки проблясъци на оформено обществено-политическо съзнание у българите датуват от по-късно време. Освен всичко това не трябва да забравяме, че авторът следвал и подражавал на тогавашните стихотворни образци, служил си е с общоприети стихотворни шаблони. А тематиката им се движила в кръга на панегирични „вирши", посвещения на гербове, молитвени стихословия и т. п. Стефан Ловечки не е бил в състояние да надрасне себе си. Единственото фактическо място в стихотворението, което му придава цена и оригиналност, са стиховете, посветени на даскал Даниил, комуто Стефан дължал версификаторското си умение.

Езикът на стихотворението е правилен църковнославянски, без следи от въздействие на среднобългарската редакция в графиката, характерна за влахобългарската писменост от XVII в., и без българизми. За гра-

фически среднобългаризми може би могат да бъдат сметнати само с᷾хранн и с᷾блюдн с паерчик вм. о; фонетически българизъм — бесснижнъıа.

Правописни грешки и негладкости в съгласуване срещаме само на няколко места. Напр.: дажда вм. дажды (2-и стих) в императивната форма: бесснижнъıа вм. безснижнъıа (3-и стих); вражъı вм. вражїнхъ (6-и стих); добродѣтелъıй вм. добродѣтелїй (14-и стих). Някои думи са дадени с променено ударение: оуправдивъıй (3), wтрасан (7), нстꙋю (10), съ́тн (13), свобо́днтн (15), дѣла́нмъ (17) и др.

Първите две изречения са правилно построени сложно-подчинени изречения с подчиненото в препозиция: "Аще бг᷾ъ помо́жетъ, зависть..." (1); „Нже бл᷾гаа желающнх," (2). Първото е условно, с типичен църковнославянски съюз аще (гръц. *ἐι*, лат. si), правилно отделено със запетая. Второто — определително, с относителното местоимение-съюз нже. Формата блага в него е винит. пад. ср. р. мн. ч. от прилаг. благїй (*ἀγαθός*, bonus), срв. „Бл᷾гїй человѣкъ... нзно́ситъ бл᷾гаа" (Мат. 12, 35) или „Да прїи́дꙋтъ бл᷾гаа" (Римл. 3, 8). Третото — „Бесснижнъıа оуправдивъıй" е с причастна конструкция в началото, съответстваща на приставните в двете първи изречения.

От по-специални езикови и реални коментарии се нуждаят следните думи и изрази: „Бжїй сло́ве" (2-и стих) е символично название на „Сина божий" — слово (гръц. *λόγος*), според догматичната християнска терминология, срв. „и наричаетсѧ имѧ егѡ сло́во бжїе" (Апокалипс. 19, 13). „Бжїн слове" е употребено като звателна форма. „Бесснижнъıа" (3) е реминисценция, загатваща за безкнижните, неграмотни апостоли, получили по чудесен начин дарбата да говорят чужди езици (Деяния Апост. 2, 1—8 и особено 4, 13). Оуправдивъıй е правилна причастна форма (с неправилно ударение) от минало време от гл. оуправдитн 'надаря с мъдрост'. Оутѣшителю бл᷾гїй" (4), (гръц. *παράκλητος*) е „Свети Дух", срв. оутѣшителю, дѣше истинъıй". „Мо́в застꙋпнице" е дателен притежателен вм. родителен притежателен — типична падежна конструкция в църковнославянски език. Застꙋпнице (застꙋпница, гръц. *προστάτις*) е обръщение към Богородица, срв. „Застꙋпнице оусе́рднаа". „Тъı намъ по́мозн" срв. кондак 6-и глас.

„Дре́во живо́е" (6-и стих) — според християнската символика е кръстът на Христа — видимо дърво на живота (*το ξύλον τῆς ζωῆς*). Този сим-

вол се среща твърде рано в християнската литература, негов първообраз е райското „древо жизни", срв. „Дре́во проце́вѣло е́сть" (6-и глас, 4-а песен от неделния канон).

„Вра́жы наве́тъ ѡтрева́н" (6-и стих). Вра́жыхъ (вм. вра́жїихъ) е употребено вероятно като субстантивирано прилагателно — 'на враговете' (род. пад. мн. ч.), срв. „'Н нѣсн мене затворі́лъ въ рвка́хъ вра́жїихъ" (Псал. 30, 9). „Наве́тъ (зъл, коварен умисъл, руск. козни, гръц. *ἐπιβουλή*) в такъв случай е винит. пад. ед. ч. „Наве́тъ ѡтрева́й" може да бъде изтълкувано и като неправилно синтаксически сглобено словосъчетание, в което наве́тъ е род. пад. мн. ч. след гл. отрева́н, изискващ пряко допълнение. „Наве́тъ Вра́жїихъ" е известно в молитвени текстове. „Отрева́н" е заповедна форма от гл. отрева́тн — отмятам, отстранявам, отблъсвам.

„Благоро́дныа ѡра́сли" (7-и стих с неправилно ударение) — о́трасль (гръц. *βλαστός*) — 'леторасъл, гранка'. Това словосъчетание се среща често в житийната, агиографска литература. „Мнѡгопло́денъ" е калка на гръц. *πολύκαρπος* — 'обилен с плодове, плодороден'; срв. „о́вцы нхъ многоплѡдны (Псал. 143, 13).

„'Исти́ю" (10-и стих) — и́стый — истински, същински (гръц. *αὐτὸ τοῦτο*, лат. hoc ipsum).

„Вся" (11-и стих) — винит. пад. мн. ч. сред. род от местоим. весь, срв. „вся премо́дростїю сотвори́лъ е́си" (Псал. 103), „'н всѣ́хъ вся" (богослужебен възглас).

„На ничто́же свободи" (15 стих), срв. „истина свободи́тъ вы" (Иоан., 8, 32).

„сподо́бнт" (16 стих) — просто бъдеще от гл. сподо́бнти; срв. „да вы сподо́бнтъ зва́нїю бг̃ъ нашъ" (11 Солун. 1, 11).

„де́ла́нмъ добро́е" (17 стих) — с неправилно ударение (*ἀγαθοεργεῖν*, benefacere), срв. „Бла́го́е де́лати" (Тимот. 6,18).

„Нмамы прна́тн (18 стих) — бъдеще сложно с гл. *имам*.

'Нме́нїе (19 стих) — имение, имот, богатство (*ἕξις*, habitus).

„Сказ́вѣтъ (21-и стих) — от гл. ска́зовати 'правя явно, откривам'.

Даниил, за когото се говори в този стих, е библейски персонаж, юдейски пророк, живял през епохата на вавилонското робство на еврей-

ския народ (II в. преди н. е.), който е предсказал дохождането на Месията — Христос (вж. Книга на пророка Даниил, гл. 9, 24 и сл.). Оттук стават ясни и думите на стихотворението „хѫ сѹдїю сказѣтъ".

„Вндѣнїем сн" (23-и стих) — с енклитична местоименна форма сн, срв. „Всн бо своѝхъ сн ницѣтъ" (Филип. 2,21). Сонїѧ — род. пад. ед. ч. от същ. сонїе — съновидение, срв. „Сонїе вѝдѣ Навχодоносоръ" (Книга на пророка Даниила, 2, 1); също „Н рѣшѝшн сѡнїѧ царѣмъ" (седален в службата на прор. Даниил в Минея, 17 декември). Тези думи загатват за отгадания от Даниил сън на цар Навуходоносор според разказа на Библията (Книга на прор. Даниила, 2, 13 и след.)

„Наказѣтъ" (22-и стих) — от гл. наказатн (*παιδεύω*) 'уча, поучавам, наставявам, наставям'; срв. якоже чада моѧ возлюбленнаѧ наказѣю (Коринт. I, 4, 14).

„Сеѝже" (24-и стих) е даскал Даниил, учил свои ученици да съчиняват стихове, когото Стефан съпоставя с библейския пророк Даниил. Wбꙑвлѧѣтъ" — от гл. wбꙑвлѧтн 'показвам', 'правя явен'; срв. „н wбꙑвѝтъ совѣты сердѣчныѧ" (Коринт. I, 4, 5).

„Онагw" (25-и стих) — пророка Даниил (срв. онын 'оня, онзи'). „Вꙑровѣ, цѣла дрѣвле сꙑхранн" — алюзия за чудесното спасение на пророк Даниил в рова при лъвовете, където той бил хвърлен по заповед на цар Дарий (Книга на пророка Даниила, 6, 16 и сл.).

„Сѝце" (26-и стих) 'така, по такъв начин' (гръц. τοιαῦτα). „Сегѡ" — даскала Даниил. „сꙑблюдн" — повелителна форма от гл. соблюстѝ 'запазвам, съхранявам, спасявам'; срв. „Сотникъ же хотѧ соблюстн Пѧвла" (Деян. 27, 43).

Стихотворението на Стефан Ловечки притежава всички езикови и структурно-стихотворни елементи, присъщи на творби от този род на църковнославянски и румънски език, поместени в богослужебни книги, напечатани през XVI—XVII в. във Влашко и Молдова. Общата прилика между тях и творбата на Стефан Ловечки е толкова очевидна, че не се нуждае от по-специални доказателства. За образец тук ще процитирам по един откъслек от стихотворните посвещения — първото на Угровлахийската владетелка Елена („Єпїграмма" в славянския „Пентикостар", Търговище, 1649 г.) и второто — на Угровлахийския (Търговищки) митрополит Стефан (на румънски език в „Номоканона" от 1652 г., от Даниил Панонян, когото имаме основание да отъждествим с даскал Даниил у Стефан Ловечки). Ето ги:

Знамена́тн чтw хощéтъ, нма се Ѥлéна,
Вдшн моéй възыскáхъ, н бысть wбрѣтена,
Áже оу грекъ Ѥлеwс, сказáема мастъ.
Добрѣ рече́ нногда, Платóнскаа хи́трость,
Нмéнъ положенїю, неповóлн бытн
По вéщнже естеству, сказáнье носи́тн...

(Епиграмата, 1649 г.)

Invăţătur(ile) Athinei asa nu strălucescŭ,
Cum céste şase numărure aicé izbăndescŭ.
Dela răsărit păn'la apus tuturor groază,
Şi pre nicĭ unul nu va lăsa fără de pază.
Doamne Jsuse păzéşt(e) în sînta Mitropolie
pre al nostru Părinte şi în vecĭ ce va să fie.

(Посвещението, 1652)

Особено са характерни заключителните стихове — завършеците на „Посвещението" от Даниил Панонян и у Стефан Ловечки: „Doamne Jsuse păzéşt(e) în sînta Mitropolie pre al nostru Părinte şi în vecĭ ce va să fie" и „... цѣла дрéвле с҃ Хранн: Сúце сегw в҃ мíрѣ, здрáва Хе с҃ блюдн."

В лексиката на стихотворението от Стефан Ловечки освен обясненните вече думи и изрази, заимствувани от библейски, евангелски и богослужебни текстове, привличат внимание двуосновни прилагателни — епитети като бескнúжнаа (3), мнwгоплóденъ (7), благорóденъ (8), добродѣтелное (16). Тези сложни думи, създадени в църковнославянски по гръцки образци, натежават със своята книжност и тържественост. Изборът им обаче едва ли е бил продиктуван от индивидуалния поетически вкус на автора. Високопарната лексика е била неотемна принадлежност на силабичното стихотворство изобщо, тя най-добре отговаряла на неговия стил и предназначение. Традиционно и шаблонно е стихотворението и в останалите елементи на своята структура. Наистина първите му шест стиха са без рими, обаче и това не е единствено отклонение от установената традиция. Не е издържано то и откъм броя на сричките в отделните стихове, който се движи между 9 (в 3-я стих) и 15 (във 2, 16 и 23 стих). Само осем (от 26-те) стиха имат по 13 срички, осветени от силабичния канон. Във всичко друго то подражава и неотклонно следва образците, неспазването на които би се сметнало за непростимо нарушение на единствено допустимите за времето си стихотворчески догми. Не бива да забравяме и това, че стихотворението е дело на ученик,

който прави вероятно първи стъпки на попрището на поезията, перото на когото още не било придобило лекота и творческа свобода.

Стандартни и еднообразни са и римите, почти всички глаголни (16 от 20-те), с изключение на 7, 8 и 17, 18 стихове (родъ, плодъ и добрóе, благóе). Все с оглед на традиционните изисквания преобладават женските клаузули (16 от 20-те). Мъжка е римата само в 4 стиха (родъ, плодъ, 7, 8 и съхранн ~ съблюдн, 25, 26). На места се използува примитивно римуване чрез повтаряне на основата на думата: пѣтн (10) ~ терпѣтн (11) ~ пѣтн (12) и редуване на представките: остáетъ (19) ~ настáетъ (20), сказвѣетъ (21) ~ наказвѣетъ (22) ~ остáетъ (19) ~ настáетъ (20) и т. н. Римуването става по схемата abab, т. е. посредством редуване на съседни помежду си двустишия: мнwгоплóденъ рwдъ (7) ~ благорóденъ плwдъ (8); ... трвдъ свáтн (13) ~ „... плод жáтн (14) и др.

За натъкмяване на римата и спазване на ритъма в редица думи е променено ударението. Срв. свáтн (13) ~ жáтн (14); свобóдитъ (15) ~ сподóбитъ (16), добрóе ~ благóе (18) и т. н.

Интересно звукописно редуване на плавните *л* и *р* наблюдаваме в следващите една след друга и разположени една под друга думи в 7-и и 8-и стих:

... мнwгоплóденъ рwд (7-и)

... благорóденъ плwдъ (8-и)

Това е своеобразен случай на евфонията с вътрешна рима — единствен в цялото стихотворение. Редуване на плавни *л* и *р* срещаме обаче и в други стихове. Напр.: добрóе ~ благóе (17 и 18-и), разрѣшáетъ ~ wбвлáетъ (23-и и 24-и), с᷈ хранн ~ с᷈ блюдн (25-и и 26-и).

Откъм образната си страна стихотворението е изградено върху паралелизми и особено върху контрасти и антитези, типични за вътрешната композиция на силабичните творби изобщо. Срв. Бесквнжнъıа оўпремвдрнвъıй (3-и стих) и Вразвмн н нас оўтѣшúтелю блгїй (4-и стих) — паралелизъм, съпоставяне. Стиховете 11—20 са построени вътрешно върху противопоставяния — контрасти: Здѣ оўбw на᷈, всл подобáе᷈ терпѣтн᷈ (11) ~ „тáмwже на᷈, всегда съ аггелн пѣтн (12). Нн᷈ оўбw врéмл нмамъ трвдъ свáтн (13) ~ атáмw добродѣтелъıй пло᷈ жáтн (14) и др. Образ-

ният контраст налага и избора на изразните, речникови средства, антоними. Такива са и наречията в съседните римувани стихове: зд҃ѣ (11, 15, 19) и тамѡ (12, 16, 20), нꙑнѣ (13) и тамѡ (14), ѡ҆гда҃ (17) и тогда҃ (18). В последните шест стиха образът на библейския пророк Даниил се противопоставя на образа на даскал Даниил. Антитезата се реализува чрез подбиране на съответни антагонистични езикови средства: Данїи́лъ (21-и стих) и Данїи́лъ же҃ (22-и) — с противопоставителен съюз же҃ (бълг. *пък*), местоимението о҆нъ҃ (23-и) и сѐй же҃ (24-и), съюзите ꙗкѡ (25-и) и и҆́же҃ (26-и) и др.

*

Стихотворението на Стефан Ловечки не притежава качества на оригинална, самобитна творба. Но липсата им не го лишава от ценност като ранен опит в областта на силабичната поезия, изпреварил с почти две столетия творбите на първите български стихотворци. Наистина, между него и „даскалската" поезия на възрожденците няма приемственост. „Даскалската" поезия от края на XVIII и първата половина на XIX в. нямала в България никакви предшественици, тя е била продукт на обществено-политическото развитие на българския народ, твърде изостанало в сравнение с другите европейски народи. С това културно изоставане се обяснява и примитивността на външните ѝ форми, отдавна отживели своето време у други образовани народи. Обаче със стихотворението на Стефан Ловечки я сближава, въпреки значителния промеждутък от време, еднаквостта на стихотворните похвати, на градивни словесни средства. Тази еднаквост се обяснява с общия им извор. Различни са само времето и пътищата, по които е дошло въздействието от страна на този общ извор[1].

Дори ако допуснем за момент, че авторът на стихотворението не е Стефан Ловечки (което с нищо не може да се докаже!), че той само го преписал и запазил за идните поколения, все пак на него се пада заслугата на пръв разпространител на силабичната поезия в отечеството си. Наистина неговият опит не намерил продължители и подражатели или поне за такива ние не знаем. Но вината за това не е у Стефан Ловечки. За силабично стихотворство в България тогава още не било дошло време, за него нямало подходяща и подготвена почва. Но самият факт на поява на силабично стихотворение, дело на българин, през 50-те години от XVII в. си остава знаменателен в историята на българската книжовност и заслужава да бъде отбелязан в културния летопис на българския народ в зората на ранното му възраждане.

[1] За приликите между ранната възрожденска силабична поезия и „виршите" на Стефан Ловечки можем да съдим по стихотворенията на Дим. Попски (1813), проигумен Иларион, Никифор и Иеротей (1822—1824) в цитираните по-горе издания на В. Пундев, стр. 25—29, и Ст. Стойков, стр. 15 и сл.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стойко Стойков — Кирил Мирчев 5
Максим Сл. Младенов — Научни трудове на Кирил Мирчев 13

История на българския език и ономастика

Иван Гълъбов — Езикови особености на Боянските надписи от XIII в. 27
Петър Динеков — Надписи от Македония 37
Тодор Герасимов — Един български паметник от XVI век 55
Дора Иванова-Мирчева — Футурните форми на страдателно-безличния и възвратно-средния залог в историческия развой на българския език 63
Александър Милев — Членуваният гръцки инфинитив в евангелския текст и неговото предаване в старобългарския превод 75
Ангелина Минчева — Към въпроса за появата на притежателното значение на предлога *на* в българския език 93
Иван Добрев — Към историята на старобългарската морфема *же* 111
Петър Илчев — Из българската историческа лексикология. Стб. ключнти са 117
Анна Иванова — Промени в употребата и значението на някои префигирани глаголи в развоя на български език 131
Цветан Тодоров — Етимологически бележки 141
Моско Москов — Към въпроса за печенежко-куманския суперстрат в български език 151
Борис Симеонов — Топонимията и историята на българския език 163
Веселин Бешевлиев — За името *Дичина* или *Вичина* на река Тича 175
Иван Дуриданов — Byzantino-slavica 181
Йордан Заимов — Географските имена *Витоша* и *Владая* 189
Донка Петканова — Едно българско название на Венеция 193
Иван Дуйчев — Славянски местни и лични имена във византийските описни книги 197
Стефан Илчев — Побългарени лични имена 217
Галина Тагамлицка — Лични имена на *-шо* и *-ша* в гр. Етрополе. 221

Българска диалектология

Димитър Тилков — Гласна *ы* в говора на с. Тихомир, Кърджалийско . . . 237
Георги Попиванов — Диалектните причастни форми *душдл* и *муждл* . . . 241
Стойко Стойков — Един особен случай на палатализация в български език . 243
Владимир Георгиев — Възникване на частицата за бъдеще време *ке=ще* 247
Боряна Велчева — За формите *н'а* и *н'ама* 257
Стефана Стойкова — Езикови архаизми в юнашките народни песни 263
Христа Топалова — Развоят на членната форма при имената от мъжки род в мизийските говори (по материали от Търговищко) 271
Методи Лилов — Следи от особен развой на глаголните основи в съвременните български диалекти 277
Иван Кочев — Някои случаи на хипостаза в подбалканския говор 281
Стайко Кабасанов — По-особени причастни и деепричастни форми в родопските говори 285
Тодор Бояджиев — Изравняване на формите за мъжки и среден род при третоличното местоимение в българските говори 289
Максим Сл. Младенов — Числителните *дбѣица (обѣица) дбѣдвѣ* в говора на с. Ново село, Видинско 293
Иван Умленски — Някои синтактични особености на кюстендилския говор . . 299
Христо Холиолчев — Диалектни наставки за образуване на деятелни имена от женски род 309
Кирил Костов — Днешното съответствие на старобългарското съчетание *въ ѧдъ* в някои диалекти в Южна България 315
Тинка Костова — Отрицателна частица *хич* в западнорупски говори 321

Донка Вакарелска-Немова — Лексикални дублети за изразяване на количествата *много* и *малко* в българските говори 325
Ана Спасова — Термини от италиански произход в българската и румънската морска и рибарска терминология 331
Александър Ничев — Гръцките заемки в говора на с. Бѐсвина, Леринско . 339

Съвременен български език

Венче Попова — Из историята на една членна форма в книжовния български език 353
Сийка Спасова-Михайлова — За произхода и характера на множествената форма на *-(ищ)а* в съвременния български език 371
Петър Пашов — За „падежите" на местоименията в съвременния български език 385
Светомир Иванчев — За някои форми на показателните местоимения в българския език 401
Калина Иванова — Следи от една изчезнала опозиция в глаголната система на съвременния български език 409
Мирослав Янакиев — За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време" и „бъдеще време" 419
Христо Първев — Формиране на наставките за сегашно деятелно причастие в съвременния книжовен български език 433
Елена Георгиева — Една неизследвана страна на отглаголните съществителни 449
Константин Попов — Стилно-граматична употреба на удвоеното допълнение в българския книжовен език 459
Стоян Стоянов — Някои особености на обособените определения в българския език 471
Иван Кънчев — Сказуемно определение и подчинено сказуемно-определително изречение 477
Зара Генадиева-Мутафчиева — За една от допълнителните функции на съюзите *да* и *че* в съвременния български език 483
Блажо Блажев — Наблюдения над препозитивната и постпозитивната употреба на някои местоимения в съвременния български език 493
Мара Георгиева — Самостоятелна употреба на относителното местоимение *който* в българския литературен език 503
Йордан Пенчев — Мястото на определенията-прилагателни при местоименията-съществителни *нещо* и *нищо* 515
Любомир Андрейчин — За ролята на метонимията в структурата и развитието на лексиката 521
Радослав Мутафчиев — Наблюдения върху промените в смисловата структура на думите с оглед към синонимните системи в лексиката 525
Любомир Ванков — Исторически бележки за някои думи, заети от западните езици в български 537
Стефан Стефанов — Прилагателно *кипър* и глагол *кипря се* 545
Кристалина Чолакова — Някои видове фразеологични единици и тяхното включване в речниците 559
Кети Ничева — Устойчиви съчетания в „Неделника" на Софроний Врачански 567
Стефан П. Василев — Езикът на Талевата македонска трилогия 577

Славянско езикознание

Иван Леков — Функционална преливност и обособеност на словообразователните модели в славянските езици 589
Дина Станишева — Из историята на славянските глаголи за движение (Лексиколожки наблюдения) 593
Николай Дилевски — Неизвестно стихотворение на църковнославянски език в български ръкопис от 1666 година 603

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга VIII

*

Худ. редактор на корицата М. Кънева
Техн. редактор Л. Милошева
Коректор Ю. Миндова

*

Дадена за набор на 10. IV. 1962 г.
Подписана за печат на 28. VII. 1962 г.
Формат 71/100/16. Тираж 800
ЛГ III—8—1962
Печатни коли 38,50 Издателски коли 45,81
Книжно тяло 5,27 лв. Приложение 0,03 лв. Подвързия 0,23 лв.
Цена 5,53 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, кв. Гео Милев, ул. 36-та
Поръчка № 525